

**T.C.
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
KARŞILAŞTIRMALI TARİH PROGRAMI
DOKTORA TEZİ**

**İNGİLİZ SÖMÜRGEÇİLİĞİNİN MİSİR VE SUDAN ÖRNEĞİNDE
KARŞILAŞTIRMALI BİR ÇÖZÜMLEMESİ**

Ali BİLGENOĞLU

**Danışman
Yrd. Doç.Dr. Nedim YALANSIZ**

İzmir - 2013

**DOKTORA
TEZ ONAY SAYFASI**

2006800783

Üniversite : Dokuz Eylül Üniversitesi
Enstitü : Sosyal Bilimler Enstitüsü
Adı ve Soyadı : Ali BİLGENOĞLU
Tez Başlığı : İngiliz Sömürgeciliğinin Mısır ve Sudan Örneğinde Karşılaştırmalı Bir Çözümlemesi
Savunma Tarihi : 19.12.2012
Danışmanı : Yrd.Doç.Dr.Nedim YALANSIZ

JÜRİ ÜYELERİ

<u>Ünvanı, Adı, Soyadı</u>	<u>Üniversitesi</u>	<u>İmza</u>
Yrd.Doç.Dr.Nedim YALANSIZ	DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ	
Yrd.Doç.D.Bilgin ÇELİK	DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ	
Yrd.Doç.Dr.Bülent UĞRASIZ	DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ	
Prof.Dr.Bayram BAYRAKDAR	DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ	
Doç.Dr.Hasan MERT	EGE ÜNİVERSİTESİ	

Oybirliği

Oy Çokluğu

Ali BİLGENOĞLU tarafından hazırlanmış ve sunulmuş "İngiliz Sömürgeciliğinin Mısır ve Sudan Örneğinde Karşılaştırmalı Bir Çözümlemesi" başlıklı tezi kabul edilmiştir.

Prof.Dr. Utku UTKULU
Enstitü Müdürü

Yemin Metni

Doktora Tezi olarak sunduğum “İngiliz Sömürgeciliğinin Mısır ve Sudan Örneğinde Karşılaştırmalı Bir Çözümlemesi” adlı çalışmanın, tarafımdan, akademik kurallara ve etik değerlere uygun olarak yazıldığını ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden olduğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

22 /01/2013

Ali BİLGENOĞLU

ÖZET

Doktora Tezi

İngiliz Sömürgeciliğinin Mısır ve Sudan Örneğinde Karşılaştırmalı Bir
Çözümlemesi

Ali BİLGENOĞLU

Dokuz Eylül Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Tarih Anabilim Dalı

Karşılaştırmalı Tarih Programı

19. yüzyılın dünya siyasi tarihine sunduğu en önemli olgulardan bir tanesi Batılı sanayileşmiş büyük güçlerin hammadde ve pazar arayışları ile bu kapsamda birbirileri ile verdikleri mücadeleyi kapsayan sömürgecilik kavramı olmuştur. Özellikle yüzyılın ortalarında serbest ticaret dönemi olarak adlandırılan ve ekonomik temelli olarak ilerleyen sömürgecilik anlayışının 1880'lerden itibaren ekonomik hegemonyanın tesis edildiği noktaların siyasi olarak da ele geçirilmesi anlamına gelen yeni sömürgeciliğe evrilmesi ile yaşanan yapısal dönüşüm sonu bir dünya savaşının patlak vermesine neden olacak bir sürecin başlangıcını teşkil etmiştir.

İngiltere 19. yüzyıl boyunca gerek ekonomik gerekse siyasal anlamda sömürgeciliğin en büyük temsilcisi olarak tarih sahnesinde başrol oynamıştır. Büyük bir sömürge imparatorluğu kuran İngiltere Afrika'dan Asya içlerine uzanan büyük bir coğrafyada dominyonlara sahip olmuştur. Bu büyük sömürge imparatorluğunun 1880'lerden sonraki en önemli merkezlerinden bir tanesi de Mısır olmuştur. Sahip olduğu stratejik konumu nedeniyle İngiliz sömürgelerinin hassas noktası olan Hint yolu üzerinde bir emniyet noktası işlevi gören Mısır'ın önemi daha sonraki süreçte Sudan'ın da ele geçirilmesi ile bir kat daha pekiştirilmiştir. Mısır ve Sudan'a hâkimiyet İngiltere için Afrika ve Ortadoğu bölgesine siyasi, askeri ve iktisadi manada nüfuzunu yayabilme imkânı tanımıştır.

Bu çalışmada İngiltere'nin 19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Mısır ve Sudan'da kurduğu sömürge idarelerinin tarihsel arka planları, kurumsallaşma

süreçleri ve niteliği incelenmektedir. Mısır ve Sudan özelinde ayrı ayrı yapılan bu incelemeler neticesinde elde edilen bulgular ışığında, İngiliz sömürgeciliğinin yapısı ve özelliklerinin karşılaştırmalı olarak ortaya konması amaçlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Sömürgecilik, 19. Yüzyıl, İngiltere, Mısır, Sudan.

ABSTRACT
Doctoral Thesis
Doctor of Philosophy (PhD)
A Comparative Analysis of British Colonialism on Egypt and the Sudan
Ali BİLGENOĞLU

Dokuz Eylul University
Graduate School of Social Sciences
Department of History
Comparative History Program

Colonialism was one of the most important phenomenons of the 19th century. The Notion colonialism referred to the struggle among the Great Powers for raw materials and markets for their products. Colonialism which had an economic content in the first half of the century, was called Free Trade Imperialism. After 1880's colonialism had a structural transformation and a new era, that was called New Imperialism, started. This was the beginning of the process that would end in 1914 with the outbreak of the First World War.

Both politically and economically, Britain was the strongest representative of colonialism in the 19th century. British had lots of dominions in the wide area from Africa to inner Asia. One of the most important centers of British Empire was Egypt after 1880's. Owing to its strategic location, Egypt played an important role as a security point on the way of India. British invasion of Sudan in 1898 reinforced the situation of Egypt politically and strategically. Via this, Britain had a chance to widen its spheres of interest to inner Africa and the Middle East.

In this study, the historical backgrounds, institutionalisation and characteristics of the British colonial rules both in Egypt and the Sudan have been evaluated. The aim of this study is to put forward the comparison of the nature and the features of the British colonial rules in Egypt and the Sudan.

Keywords: Colonialism, 19th Century, Britain, Egypt, Sudan.

**İNGİLİZ SÖMÜRGEÇİLİĞİNİN MİSİR VE SUDAN ÖRNEĞİNDE
KARŞILAŞTIRMALI BİR ÇÖZÜMLEMESİ
İÇİNDEKİLER**

TEZ ONAY SAYFASI	ii
YEMİN METNİ	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT	vi
İÇİNDEKİLER	vii
KISALTMALAR	x
EKLER	xi
GİRİŞ	1

**BİRİNCİ BÖLÜM
ÇAĞDAŞ MİSİR TARİHİ**

1.1. 1789 FRANSA'NIN MİSİR'I İŞGALİ	11
1.2. MİSİR'DA KAVALALI MEHMED ALİ PAŞA DÖNEMİ (1805-1848)	20
1.2.1. Mehmed Ali Paşa'nın Mısır'da Otoritesini Kurma Süreci	21
1.2.2. Mehmed Ali Paşa Reformları	23
1.2.3. Mehmed Ali Paşa'nın Suud Seferi ve Vehhabi Operasyonu	30
1.2.4. Mora İsyanı	32
1.2.5. Mısır Meselesi'nin Ortaya Çıkışı ve Kriz Dönemi	34
1.2.6. Mısır Meselesi'nin Çözümü	40
1.3. ABBAS PAŞA DÖNEMİ (1848-1854)	46
1.4. SAİD PAŞA DÖNEMİ (1854-1863)	51
1.5. İSMAİL PAŞA DÖNEMİ (1863-1879)	60
1.5.1. İsmail Paşa Reformları	61
1.5.2. Babıâli ile İlişkiler	66
1.5.3. Süveyş Kanalı'nın Açılışı	73

1.5.4. Babîâli ile Bozulan İlişkiler ve Aşırı Dış Borçlanma	75
1.5.5. Stephen Cave Raporu	87
1.5.6. Mali İflas ve Düyun-u Umumiye'nin Kurulması	89
1.5.7. Vataniler Hareketi (Hizb'ul Vatani)	95
1.5.8. Hıdiv İsmail'in Azil Süreci	98
1.6. HIDİV TEVFİK DÖNEMİ (1879-1892)	103
1.6.1. Vatanilerin İlk İsyanı: Arabî Paşa'nın Sahneye Çıkışı	105
1.6.2. Vatanilerin İkinci Boy Gösterisi	108
1.6.3. Ali Nizami Paşa Heyeti ve Faaliyetleri	109
1.6.4. Derviş Paşa Heyeti ve Faaliyetleri	118
1.6.5. Mısır'ın İşgali	123
1.6.6. Sir Evelyn Baring (Lord Cromer) Dönemi Reformları	147
1.6.7. H. D. Wolff'un İstanbul'a Gönderilmesi ve 1885 Müzakereleri	156
1.6.8. H. D. Wolff-Gazi Ahmet Muhtar Paşa Müzakereleri	163
1.6.9. H. D. Wolff'un Tekrar İstanbul'a Gönderilmesi ve 22 Mayıs 1887 İngiliz-Osmanlı Anlaşması	169
1.6.10. Süveyş Kanalı Meselesi ve İstanbul Antlaşması (1888)	185
1.7. HIDİV ABBAS HİLMİ DÖNEMİ (1892-1914)	188
1.7.1. Mısır'da Milliyetçi Hareketin İkinci Evresi (1895-1914)	196
1.7.2. Akabe (Taba) Olayı ve Dinşavay Hadisesi	211
1.7.3. Sir Eldon Gorst'un Mısır Genel Konsüllüğü (1907-1911)	216
1.7.4. Lord Kitchener'in Mısır Genel Konsüllüğü (1911-1914)	223
1.8. MISIR 1914-1956: KISA BİR ÖZET	230

İKİNCİ BÖLÜM

ÇAĞDAŞ SUDAN TARİHİ

2.1. OSMANLI-MISIR HÂKİMİYETİ ÖNCESİNDE SUDAN	243
2.2. SUDAN'DA OSMANLI-MISIR YÖNETİMİ 1821-1898	246
2.2.1. Mehmed Ali Paşa Dönemi'nde Sudan	246
2.2.2. Abbas Paşa Döneminde Sudan	256
2.2.3. Said Paşa Dönemi'nde Sudan	258

2.2.4. İsmail Paşa Dönemi'nde Sudan	262
2.3. SUDAN'DA MEHDİ DÖNEMİ	270
2.3.1. Sudan Mehdi Devleti (1885-1898)	278
2.4. SUDAN'DA İNGİLİZ-MISIR İDARESİ (1898-1914)	288
2.4.1. Sudan Yıllıklarında Sudan ve İngiltere (1910-1914)	316
2.5. SUDAN 1914-1956: KISA BİR ÖZET	328

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İNGİLİZ SÖMÜRGEÇİLİĞİNİN MISIR VE SUDAN'DAKİ UYGULAMALARININ KARŞILAŞTIRMALI ANALİZİ

3.1. MISIR VE SUDAN'I TANIMA	341
3.2. İNGİLTERE'NİN MISIR VE SUDAN'DA ÜST DÜZEY DENEYİMLİ İDARECİLERE GÖREV VERMESİ	343
3.3. VERGİ POLİTİKASI	344
3.4. YERLİ HALKIN HUZURUNUN SAĞLANMASI MESELESİ	348
3.5. HİNDİSTAN ÖRNEĞİNDEN YARARLANMA	352
3.6. İNGİLİZ SÖMÜRGEÇİ SİYASETİNİN ESNEKLİĞİ VE POLİTİKA DEĞİŞİKLİKLERİ	354
3.7. KARAR ALMA SÜREÇLERİNDE MERKEZİ İDARE-SÖMÜRGE İDARESİ İLİŞKİLERİ	357
3.8. İNGİLİZ İDARESİ ALTINDA MISIR VE SUDAN'IN İDARİ ORGANİZASYONU	359
3.9. SUDAN'IN KUZEY VE GÜNEY BÖLGELERİNDE UYGULANAN FARKLI POLİTİKALAR	361
3.10. MISIR VE SUDAN'DA YÖNETİMDE İSTİKRAR KONUSU	362
3.11. DEMİRYOLLARININ YAPIMI VE ULAŞIMIN GELİŞTİRİLMESİ	363
3.12. PAMUK EKİMİ ÜZERİNDEN TARIMIN GELİŞTİRİLMESİ	365
SONUÇ	368
KAYNAKÇA	372
EKLER	

KISALTMALAR

A.MTZ.MSR.	Bab-1 Ali Evrak Odası Mümtaze Kalemî Mısır Eyaleti Dokümanları Katalogu
A.MKT.MHM	Sadaret Mühimme Kalemî Evrakı
AÜSBF	Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi
Bkz.	Bakınız
BOA	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
Co.	Company
Çev.	Çeviren
Der.	Derleyen
DH-SYS	Dâhiliye Siyasi Evrakı
Ed.	Editör
Haz.	Hazırlayan
HR-SYS	Hariciye Nezareti Siyasi Kısım
Ltd.	Limited
No	Numara
s.	Sayfa No
ss.	Sayfa Sayısı
TTK	Türk Tarih Kurumu
vb.	ve benzeri
vol.	Volume
vd.	ve diğer
Yay. Haz.	Yayına Hazırlayan
YEE	Yıldız Esas Evrakı
YKY	Yapı Kredi Yayınları

EKLER

- EK 1:** Arabî Paşa'nın Mısır siyasetine artan etkisine dair bir haber (New York Times, 22 Mart 1882) ek s. 1
- EK 2:** Abbas Hilmi'nin Mısır Hıdivlik makamına oturmak üzere Kahire'ye geldiğine dair bir haber (New York Times, 17 Ocak 1892) ek s. 2
- EK 3:** Yeni Mısır kabinesinin oluşturulması sürecinde Lord Cromer ile Hıdiv Abbas Hilmi arasındaki gerilime işaret eden bir haber, (New York Times, 12 Ağustos 1893) ek s. 3
- EK 4:** Akabe Krizi sırasında İngiliz-Osmanlı çatışmasına dikkat çeken bir haber (New York Daily Tribune, 6 Mayıs 1906) ek s. 4
- EK 5:** Dinşavay Hadisesi sırasında köylülerle İngiliz askerleri arasında yaşanan çatışmada köylülerden ikisinin öldürüldüğü, altısının ise yaralandığını gösteren Osmanlı arşiv belgesi (BOA- A.MTZ.MSR. 17/140) ek s. 5
- EK 6:** Dinşavay Mahkemesi'nin kararlarına ilişkin bir haber (New York Times, 29 Haziran 1906) ek s. 6
- EK 7:** Lord Cromer tarafından Sudan'ın önde gelenlerine yönelik olarak “*Bundan böyle Kraliçe ve Hıdiviniz tarafından idare edileceksiniz*” şeklinde yapılan konuşmaya dair Osmanlı arşiv belgesi (BOA, A.MTZ.MSR, 14B/85) ek s. 7
- EK 8:** İngiliz idaresi altında Mısır ve Sudan'a ait bir harita ek s. 8
- EK 9:** Lord Cromer'in bir fotoğrafı ek s. 9
- EK 10:** Sir Reginald Wingate'in bir fotoğrafı ek s. 10
- EK 11:** Sir Lee Stack ve Lord Kitchener'in fotoğrafları ek s. 11

GİRİŞ

19. yüzyılı şekillendiren en önemli siyasal gelişme hiç kuşkusuz 1789 Fransız Devrimi idi. Devrimin dünyaya yaydığı hürriyet, eşitlik ve adalet gibi liberal fikirlerin yanı sıra modern anlamda ulus devletlerin ilk düşünsel temellerini atan milliyetçilik fikri de çağdaş dünyanın biçimlenmesinde etkin rol oynamıştır.

Fransız Devrimi'nin siyasal bağlamda modern dünyanın oluşumuna olan etkisinin ekonomik düzlemdeki karşılığı ise Sanayi Devrimi'nde yatmaktadır. 18. yüzyıl ortalarında ortaya çıkan ve kendisini tarımsal üretim biçimlerindeki köklü değişikliklerde, buharlı gemi başta olmak üzere ulaşım araçlarının çeşitlenmesi ve güçlenmesinde ve büyük fabrikalarda gösteren Sanayi Devrimi, modern Avrupa'nın oluşumunda en büyük etkiye sahip tarihsel dönemeçlerin başında gelmektedir. Burjuvazi ve proleterya gibi iki sosyal sınıfın meydana geldiği, ileriki dönemlerde aralarında ideolojik ve toplumsal mücadelelerin yaşandığı yeni bir sosyolojik değişim sürecini de beraberinde getiren Sanayi Devrimi, aynı zamanda modern anlamda kapitalizmi de bünyesinde çıkarmıştır. Özellikle kapitalizmin üretim hacminin muazzam artması ve sermayenin merkezileşmesi süreçlerinin sonucunda kendi içinde rekabetçi nitelikten tekelci bir yapıya geçmesi¹ ile birlikte emperyalizm olarak bilinen olgu gündemin önündeki yerini almıştır.²

Üretimi tek elde toplayan, dünyanın geri kalanını ulusal sanayilerinin varlığı ve gelişimi açısından hammadde kaynağı ve pazar olarak gören yeni tekelci anlayış kapitalizmin merhale atlamasına ve yeni pazarların arayışına çıkmasına neden

¹ Orhan Kurmuş, **Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi**, Bilim Yayınları, İstanbul, 1974, s. 15. Bu süreç aynı zamanda modern anlamda millet olarak bilinen olgunun da oluşum sürecidir. Bu konuda önde gelen çalışmalardan bir tanesi için bkz. Mirosław Hroch, **Avrupa'da Milli Uyanış: Toplumsal Koşulların ve Toplulukların Karşılaştırmalı Analizi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011. Kapitalizm ve milliyetçiliğin tarihsel gelişim süreci içerisinde aralarında bir nedensellik bağı kurulup, kurulamayacağını sorgulayan Llobera'nın değerli çalışması için ise ayrıca bkz. Josep Llobera, **Batı Avrupa'da Milliyetçiliğin Gelişimi**, Phoenix Yayınları, Ankara, 2007, ss. 103-114.

² Server Tanilli, **Uygurluk Tarihi Ders Notları**, İstanbul, 1979, ss. 87-90; J.M. Blaunt, "Colonialism and the Rise of Capitalism", **Science & Society**, Vol: 53, No: 3, (Fall, 1989), ss. 260-296. Lenin de 1916'da yayımladığı meşhur Emperyalizm: Kapitalizmin En Yüksek Aşaması isimli kitapçığında emperyalizmin kapitalizmin gelişme süreci ile olan içkinliğini ortaya koymaya çalışmıştı. Lenin'e göre, 19. yüzyıl boyunca büyüyen emperyalizm ve paylaşım savaşı Birinci Dünya Savaşı'na neden olmuştur. Kapitalizmin tekelci kapitalizme evrilmesi ile emperyalizm arasındaki ilişkiyi öne çıkaran Lenin'in bu çalışması için bkz. V.İ. Lenin, **Emperyalizm: Kapitalizmin Sonuncu Aşaması**, Sosyalist Yayınlar, İstanbul, 1995.

olmuştur.³ Bu arayış süreci aynı zamanda 19. yüzyıl Avrupa'sında İngiltere, Fransa başta olmak üzere büyük bir devletlerarası rekabetin başlaması anlamına da gelmektedir.⁴ İki büyük güce ilerleyen yıllarda ulusal birliklerini tamamlayan Almanya ve İtalya'nın yanı sıra Rusya, Belçika ve Hollanda gibi güçler de katılmaya başlayacaktır. Kuzey Afrika'dan Asya içlerine, Hint Denizi'nden Orta ve Güney Afrika'ya dek uzanan büyük bir coğrafyada 19. yüzyılın tamamında, 20.yüzyılın ise ilk çeyreğinde yaşanan bu büyük paylaşım mücadelesi siyasal planda sömürgecilik olarak temerküz ederken, tarihsel sonuçları bakımından sömürge imparatorluklarının kurulmasına, dünyanın büyük bir bölümünün Batılı sermaye ve güç sahiplerince sömürülmesine, paylaşımında uzlaşamayan Büyük Güçler'in Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesine neden olmaları gibi dönüm noktalarının yaşanmasına neden olmuştur.⁵

Kelime anlamı olarak "imparatorluk kurma eğilimi" anlamına gelen emperyalizmin bugüne dek muhtelif tanımları yapılmış olmakla beraber genel anlamda "etnik, dinsel ve kültürel açılardan birbirinden çok farklı toplumların başka bir güç tarafından tek bir siyasi ve ekonomik çatı altında yönetilmesi ya da yönetilmek istenmesi" olarak açıklanabilir.⁶ Emperyalizm ile sömürgecilik ise çoğunlukla aynı anlama gelen kavramlar olarak görülse de aralarında temel bir ayrım bulunmaktadır.⁷ Daha çok 16 ve 17. yüzyıllarda başta İspanya, Portekiz ve Hollanda gibi büyük sömürge güçlerinin Amerika kıtası, Güney Asya gibi bölgelerdeki faaliyetleri göz önüne alındığında sömürgeciliğin emperyalizmden tarihsel açıdan çok daha erken bir aşama olduğu ortaya çıkmaktadır.⁸ Avrupa'nın 19.yüzyıl emperyalizminin önceki tüm sömürü modellerinden örgütlenme ve tahakküm derecesi bakımından farklı olduğunu savunan Edward Said bu tezine kanıt olarak

³ Murat Sarıca, **100 Soruda Siyasi Düşünce Tarihi**, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1977, s. 120; Phyllis Deane, **İlk Sanayi İnkılâbı**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2000, ss. 46-65.

⁴ Samir Amin, **Avrupamerkezcilik: Bir İdeolojinin Eleştirisi**, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1998, ss. 176-177.

⁵ Rupert Emerson, **Sömürgelerin Uluslaşması**, Türk Siyasi İlimler Derneği Yayınları, Ankara, 1965, s. 4.

⁶ Server Tanilli, s. 96; Gail Omvedt, "Towards a Theory of Colonialism", **Critical Sociology**, Vol: 3, No: 3, (Apr., 1973), s. 1.

⁷ Ronald J. Horvath, "A Definition of Colonialism", **Current Anthropology**, Vol: 13, No: 1, (Feb., 1972), ss. 45-57.

⁸ Edward Hallet Carr, **Milliyetçilik ve Sonrası**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1999, s. 75; Paul Harrison, **Üçüncü Dünyanın Batılılaştırılması**, Pınar Yayınları, İstanbul, 1991, ss. 31-39. Bu konu hakkında bir tartışma için bkz. Raimondo Luraghi, **Sömürgecilik Tarihi**, e Yayınları, İstanbul, 1975, ss. 11-24.

16.yüzyıl İspanya sömürge imparatorluğu ile 19.yüzyıl İngiliz sömürge imparatorluğunu karşılaştırmakta ve birincinin ikincinin yanına dahi yaklaşamayacağını iddia etmektedir. Buna göre, emperyalizm sömürgecilikten ayrı olarak salt bir ele geçirme ve birikim elde etmekten çok büyük ve örgütlü bir tahakküm altına alma girişiminin adı olarak karşımıza çıkmaktadır.⁹

Emperyalizm üzerine bugüne dek çok tartışma yaşanmıştır.¹⁰ Sömürgeciliğe kapitalizm üzerinden yaklaşım, sömürgecilik-kapitalizm ilişkisini sorgulayanlar olduğu gibi, kavrama sosyalizm vd. ideolojiler üzerinden açıklama getirme çabası güdenler de olmuştur. Örneğin, 19.yüzyıl sonunda İngilizlerin Güney Afrika'da Boerlere karşı verdiği hâkimiyet mücadelesini yerinde izleyen John Hobson'a göre sömürgecilik kapitalist ilerlemenin doğal bir sonucu olarak değerlendirilmemelidir. Sömürgeciliğe yol açan sebebin aşırı üretim, az tüketim ve sermaye artışı olduğunu iddia eden Hobson, bu açıdan sömürgeciliği kapitalizmin kaçınılmaz sonucu olarak görmemekte ve artık sermaye meselesi bağlamında sömürgeciliği kapitalist sistemin iç mekaniğindeki kötü uygulamaya olan bir tepkime düzeyine indirmektedir.¹¹ Sömürgecilik-kapitalizm ilişkisini iç pazar-dış pazar ayrımı üzerinden kavramsallaştıran Rosa Luxemburg'a göre ise kapitalist devletler söz konusu pazar ayrımı nedeniyle daha geniş pazarlara ulaşım, ekonomik ve siyasi güçlerini artırmak¹² amacıyla birbirleri ile rekabete girmişlerdir. Sömürgeciler arasındaki bu rekabetin dünyanın geriye kalan kapitalistleşmemiş toplumlarının çöküşüne neden olduğunu savunan Luxemburg sömürgeciliğin kapitalizme can suyu vermek bakımından işlevselliğine dikkat çekmektedir.¹³

⁹ Lütfi Sunar, "XIX. Yüzyıl Avrupa'sında Emperyalizm Algısı", **Sosyoloji Dergisi**, 3. Dizi, 14. Sayı, 2007, ss. 58-60. Bu konuda benzer bir yaklaşım için bkz. Ania Loomba, **Kolonyalizm-Postkolonyalizm**, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2000, ss. 17-19.

¹⁰ Fred M. Gottheil, "On an Economic Theory of Colonialism", **Journal of Economic Issues**, Vol: 11, No: 1, (Mar., 1977), s. 83.

¹¹ John A. Hobson, **Imperialism: A Study**, James Nisbet & Co., London, 1902, ss. 15-46; H. Emre Bagece, "Emperyalizm Kuramları ve Amerikan Kamu Diplomasisi", **İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, No: 28, Mart 2003, s. 67.

¹² Patrick Wolfe bir çalışmada emperyalizm kavramına olan Marksist yaklaşımda güç imgesinin merkezde bulunduğunu ve genellikle yayılmacı güçlerin yerli tekellerin menfaatlerini korumak ve geliştirmek adına sömürgeler ele geçirmeye yöneldiğine vurgu yapıldığından bahsetmektedir. Bkz. Patrick Wolfe, "History and Imperialism: A Century of Philosophy, from Marx to Postcolonialism", **The American Historical Review**, Vol: 102, No: 2, (Apr., 1997), ss. 388-420.

¹³ H. Emre Bagece, Kamu Diplomasisi, s. 69. Luxemburg'un tezini geliştiren çalışmalardan bir tanesi Nikolay Buharin'e aittir. Buharin'in Emperyalizm ve Dünya Ekonomisi adlı eseri emperyalizmin tarihsel bir dönem olarak içinden çıktığı dünya iktisadi sistemini dönüştürdüğünü ifade etmesi bakımından önemlidir. "*Emperyalizmi ekonomik özellikleri ve geleceği yönünden irdeleme sorunu*,

Fransa’da 1830’lu yıllarda Napolyon taraftarlarını, 1848 sonrasında ise III. Napolyon’un kötü idaresini sembolize eden emperyalizm kavramı, İngiltere’de ise ilk olarak Başbakan Benjamin Disraeli tarafından İngiliz sömürge imparatorluğunu kuvvetlendirme ve büyütme siyasetini tanımlamak amacıyla 1870’lerde kullanılmıştır.¹⁴ Dönemsel olarak değerlendirildiğinde ise sömürgecilik genel olarak üç dönem içerisinde incelenmektedir. Bunun ilki Eski Sömürgecilik olarak adlandırılan 17.yüzyıl sonundan 19.yüzyıl başlarına kadar olan dönemdir. Bu sürecin en önemli unsuru coğrafi keşifler ve Amerika kıtasının kolonileştirilmesidir. İkinci aşama Serbest Ticaret Sömürgeciliği olarak tanımlanan 1830-1880 arası dönemi kapsamaktadır. Çalışmamızı da içine alan bu tarihsel dönem içerisinde başta İngiltere olmak üzere Avrupa’nın kapitalistleşmiş, sanayileşmiş güçleri dünyanın geri kalmış, sanayileşmemiş bölgelerini birer birer sömürgeleştirmeye başlamışlardır. Üçüncü dönem olan Yeni Emperyalizm ise 1880-1940 yılları arasını içine alır ve Yeni Sömürgecilik Dönemi olarak da adlandırılır. Batı sermayesinin büyüyen ticari ilişkiler ağı çerçevesinde genişlediği ve yapısal dönüşüm yaşadığı¹⁵ bu dönem bir önceki Serbest Ticaret Sömürgeciliği aşamasında iktisaden sömürge haline getirilen bölgelerin büyük güçler tarafından bu kez siyaseten egemenlik altına alınmalarını ifade etmektedir.¹⁶ Sömürgeciliğin kendi içerisinde yaşadığı bu yapısal değişimin en önemli itici güçlerinden biri hiç kuşkusuz daha geniş araziler ve gümrük tarifelerine müdahalelerin yapılmadığı pazarlar isteyen Batılı tüccarlar ve sermaye sahipleriydi.¹⁷

İngiliz sömürgeciliğinin bu çalışmaya konu olan Mısır ve Sudan örnekleri incelendiğinde yukarıda verilen tarihlendirmeye uygun bir izlekte ilerlediği görülmektedir. 1798’de Napolyon askerlerince işgal edilmesi¹⁸ üzerine en önemli rakibini Mısır topraklarından çıkarmak ve bu konuda Osmanlı İmparatorluğu’na

dünya ekonomisinin gelişmesindeki eğilimleri ve kendi iç yapısındaki muhtemel değişimleri analiz etme sorunu haline gelir” diyerek buna işaret eden Buharin, uluslar arası iş bölümü ve uluslar arası mübadele gibi kavramlarla teorinin gelişimine katkıda bulunmuştur. Detay için bkz. Nikolay Buharin, **Emperyalizm ve Dünya Ekonomisi**, Bağlam Yayınları, İstanbul, 2005, ss.21-118.

¹⁴ Eric Hobsbawm, **İmparatorluk Çağı**, Dost Yayınları, Ankara, 1999, (İmparatorluk), s. 71; H. Emre Bageç, s. 65.

¹⁵ Donald Quataert, **Osmanlı Devleti’nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş (1881-1908)**, Yurt Yayınları, Ankara, 1987, s. 13.

¹⁶ Ahmet Yaramış, “Mısır’da İngiliz Sömürgecilik Anlayışı: Cromer Örneği (1883-1907)”, **Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt: IX, sayı: 2, Aralık 2007, ss. 121-122.

¹⁷ **Kara İhtilal (Uyanan Afrika)**, Haz. Ergün Tuncalı, Akşam Kitap Kulübü, İstanbul, 1966, ss. 29-30; Gürhan Uçkan, **Güney Afrika Cumhuriyeti: Çağdaş Sömürgecilik ve Emperyalist Yayılma Örneği**, Yarı Yayınları, İstanbul, 1986, ss. 15-16.

¹⁸ Marc Ferro, **Sömürgecilik Tarihi**, çev. Muna Cedden, İmge Kitabevi, Ankara, 2002, ss. 120-122.

yardım etmek üzere buraya donanmasını gönderen İngiltere'nin 1801'de Fransızları Mısır'dan çıkarmasıyla başlayan 19.yüzyıl İngiliz-Mısır ilişkileri 1830'lu yıllardan itibaren iktisadi düzlemde ivme kazanmıştır. Serbest Ticaret Sömürgeciliği olarak adlandırılan bu dönemde İngiltere elinde bulunan büyük sanayinin ürettiği mamul malların satışını gerçekleştirmek üzere gözlerini sanayileşmemiş bölgelere çevirmişti. Hem iktisadi açıdan yeni gelir kaynakları yaratmak suretiyle Avrupalı rakiplerinin önüne geçmek hem de bu sayede siyasi nüfuz alanını genişletmek isteyen İngilizlerin¹⁹ bu kapsamda önce İran ile 1836'da, ardından da Osmanlı İmparatorluğu ile 1838'de imzaladığı Baltalimanı Ticaret Anlaşması gibi serbest ticaret anlaşmaları son derece önemlidir.²⁰ Bu anlaşmalarda muhataplarına kabul ettirdiği başta düşük gümrük ve ithalat vergileri gibi maddelerle Osmanlı İmparatorluğu ve İran'ı İngiliz malları için birer açık pazar haline getirmiştir.²¹ 1838 sonrası süreç bu yönüyle hiç kuşkusuz İngiltere'yi güçlendirirken Osmanlı İmparatorluğu'nu iktisaden bir kat daha zayıflatmış; yarı-sömürgeleşme sürecini başlatmıştır.²² İçeride üretilen mallar dışarıdan gelen ithal mallarla boy ölçüşmemiş; yerli sanayi ise zaman içerisinde yok olmaya yüz tutmuştur. Aynı anlaşmanın içteki yıkıcı etkileri Osmanlı İmparatorluğu'nun bir eyaleti olan Mısır için de geçerli olmuştu. Mehmed Ali Paşa'nın kurduğu atölyeler, fabrikalar ithal İngiliz malları karşısında üretime son vermek durumunda kalmış; Mısır'ın kapıları ardına kadar İngilizlere açılmıştı.²³

1860'lara gelindiğinde ise İngiltere'yi Mısır'a bir adım daha yaklaştıran mesele Amerika'da patlak veren iç savaş olmuştu. Savaş nedeniyle yıllardan beri İngiliz tekstil endüstrisinin başlıca hammadde kaynağı olan Amerika'nın güney

¹⁹ "Britanya İmparatorluğu", **Türk Ansiklopedisi**, Cilt: VIII, Maarif Basımevi, Ankara, 1955, ss. 164-165.

²⁰ J.Gallagher ve R. Robinson, "The Imperialism of Free Trade", **The Economic History Review**, Vol: 6, No: 1, 1953, ss. 10-12.

²¹ Mübahat Kütükoğlu, **Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri II (1838-1850)**, Ankara, tarihsiz, (Osmanlı İngiliz), s. 6; Tefik Çavdar, **Türkiye'de Liberalizm (1860-1990)**, İmge Kitabevi, Ankara, 1992, ss. 8-10; Niyazi Berkes, **Türk Düşününde Batı Sorunu**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1975, ss. 31-32.

²² Osmanlı İmparatorluğu'nun iktisaden yarı-sömürgeleşme dönemini ele alan başlıca çalışmalar için bkz. A.D. Novıçev, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Yarı Sömürgeleştirilmesi**, Onur Yayınları, Ankara, 1979; Hüseyin Avni Şanda, **Yarı Müstemleke Oluş Tarihi**, Gözlem Yayınları, İstanbul, tarihsiz; V. Necla Geyikdağı, **Osmanlı Devleti'nde Yabancı Sermaye 1854-1914**, Hil Yayınları, 2008; Ali Akyıldız, **Anka'nın Sonbaharı: Osmanlı'da İktisadi Modernleşme ve Uluslar arası Sermaye**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005.

²³ Ahmed Cevdet Paşa, **Tezakir 1-12**, Tezkire No: 6, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1991, (Tezakir), s. 9.

eyaletlerindeki plantasyonların yakılması üzerine başlayan pamuk kıtlığı İngiliz sanayini durma noktasına getirmişti. Bu yıllarda yapılan alternatif pamuk ekimi denemeleri neticesinde Amerikan kalitesine en yakın pamuğun elde edilebileceği yerlerin başında Mısır topraklarının geldiğinin anlaşılması üzerine kısa sürede Mısır topraklarının henüz pamuk ekimi yapılmamış hatta hiç ekim yapılmamış tüm arazileri İngiliz tekstil endüstrisi için pamuk üretmeye başlamıştı. Dünyanın bambaşka bir ucunda başlayan bir iç savaş bir diğer ucunda bir ülkenin kaderini değiştiriyordu. Lancashire ve Manchester'daki İngiliz dokuma sanayinin ihtiyaçlarının karşılanması yanında Mısır bu dönemde kaliteli pamuğun üretilmesi, ulaşımının sağlanması amacıyla altyapı ve üstyapı noktasında en yoğun modernleşme hızına ulaşmıştı. Sulama kanalları, demiryolları, son teknik tarım araçları, limanların modernleştirilmesi, Kahire ve İskenderiye gibi kentlerin modern anlamda kent hüviyetine kavuşması bu dönemin eseridir.²⁴ Başka bir pencereden bakıldığında da bu süreç aynı zamanda Mısır'ın 1838 sonrasında iktisaden bir kez daha İngiltere'ye sıkı sıkıya bağlanması anlamına gelmekteydi. İngiliz tüccarlar kurdukları acentalar aracılığıyla Mısır pazarında söz sahibi oluyor, değişik kentlerde yer alan İngiliz konsolosları da tüccarların arkasındaki en büyük destek oluyordu.

Mısır toprakları üzerinde İngiltere'nin Serbest Ticaret Sömürgeciliği olarak adlandırılan 1830-1880 dönemindeki en büyük rakibi Fransa olmuştu. Gerek Napolyon döneminde gerekse sonrasında başta İngiltere'nin Hint yolunu kapatmak olmak üzere farklı politik ve stratejik hamlelerle İngilizleri sıkıştırmak isteyen Fransa'nın karşısında Londra hem 1838 sözleşmeleri ile kazandığı büyük pazarlardaki hâkimiyetini sürdürmek, hem en büyük sömürgesi Hindistan'a giden yolların üzerinde rakibine alan kaptırmamak adına elinden geleni yapmıştır. Bu çerçevede Mısır özelinde gerçekleşen en mühim gelişme Süveyş Kanalı'nın inşa edilerek, hizmete girmesi olmuştur. Gerek proje aşamasında gerekse yapımı sırasında Kahire tarafından kendisine yapılan projeyi sahiplenme, finansman sağlama gibi önerileri reddeden Londra bu tavrıyla kanalın yapımını Paris'e kaptırmıştı. Ferdinand de Lesseps aracılığıyla projeye hâkim olan Fransa'nın 1869'daki açılışın ardından elde ettiği büyük stratejik kazanım karşısında başta Hint yolu olmak üzere İngiliz

²⁴ Ali Bilgenoğlu, "Amerikan İç Savaşı ve Mısır: Pamuk Örneğinde Mısır Modernleşmesi ve Amerikan İç Savaşı'nın Sürece Olan Katkısı", **The Journal of International Social Research**, Volume: 3, Issue: 11, Bahar 2010, (Amerikan İç Savaşı ve Mısır), ss. 147-161.

menfaatlerinin tehdit altına girdiğini gören Londra yönetiminin imdadına bu defa aşırı borçlanan Mısır hazinesi koşmuştu. Hıdiv İsmail Paşa yönetiminde bir hayli borçlanan, eski borçların yalnızca faizini ödeyebilmek için dahi yeniden borçlanmaya gidecek kadar kötü bir duruma düşen ve kaçınılmaz olarak 1875'te mali iflasını ilan eden Mısır hazinesinin durumu karşısında İsmail Paşa son çarelerden biri olarak Süveyş Kanalı hisselerinin kendisine ve ailesine ait olan kısımlarını satma kararı almıştı. Bunun üzerine harekete geçen İngiltere bu hisselerin tamamına yakını satın alarak bir anda kanal üzerinde Fransızlar kadar söz sahibi haline gelmişti. İngilizlerin bu atağı karşısında Fransızların direnci uzun sürmeyecekti zira 1880'e gelindiğinde kanal üzerindeki trafiğin %80'i İngilizlerin eline geçmiş durumdaydı.²⁵

Yeni Emperyalizm dönemi olarak adlandırılan 1880-1940 yılları arasındaki dönem ise diğer büyük güçlerin olduğu gibi İngiltere'nin de iktisadi egemenliği altındaki toprakları bir bir siyasi egemenliğe çevirmesine şahitlik etmiştir. Bu dönüşüm aynı zamanda sömürge topraklarının dünya kapitalist sistemine hâkim güç tarafından eklenme sürecinin de tamamlandığı bir aralığa işaret etmektedir.²⁶ Hiç şüphesiz, bunun en önemli örneği Mısır'da yaşanan gelişmelerdir. 1882 senesinde önce Arabî Paşa ve beraberindekilerin İngiliz karşıtı hareketini sonra da İskenderiye'de yaşanan isyanı bahane eden İngilizler hala hukuken ve siyaseten Osmanlı İmparatorluğu toprağı olan Mısır'ı resmen işgal etmiştir.²⁷

Mısır'ı fiilen hâkimiyeti altına alan İngilizlerin bir sonraki durağı ise 1880'lerin ortasına kadar Mehdi Hareketi ile kendilerini bir hayli uğraştıran, İngiliz kamuoyunda öfkeyle karşılanan ve hatta Londra'da hükümetin düşmesine neden olan Sudan olmuştur. 1899'da Sudan'daki Mehdi Devleti'ne son vererek burayı hâkimiyeti altına alan İngilizler böylece Mısırlıların tarihi Nil Vadisi'nin birliği idealini kendi adına hayata geçirmiş oluyordu. Bu aşamadan itibaren Sudan idari yapılanmasından, mali ve adli yapılanmasına, tarımdan demiryollarına, buharlı gemi taşımacılığına dek her alanda İngilizler tarafından yeni baştan örgütlenen bir

²⁵ Eric Hobsbawm, **Sermaye Çağı 1848-1875**, Dost Kitabevi, Ankara, 2003, s. 72; William Cleveland, **Modern Ortadoğu Tarihi**, Agora Kitaplığı, İstanbul, 2008, s. 111.

²⁶ Bipan Chandra, "Colonialism, Stages of Colonialism and the Colonial State", **Journal of Contemporary Asia**, Volume: 10, issue: 3, 1980, s. 272.

²⁷ Eve Troutt Powell, **A Different Shade of Colonialism: Egypt, Great Britain and the Mastery of the Sudan**, University of California Press, 2003, ss. 5-6.

coğrafya haline gelmiştir. Mısır'da olduğu gibi, deneme ekimlerinin başarılı netice vermesi üzerine, geniş ve bakir Sudan toprakları, İngiliz sanayine hammadde yetiştirmek üzere pamuk ekimine tahsis edilmiştir. Ayrıca Kızıldeniz ve Nil üzerinde buharlı gemi taşımacılığı bu döneme İngilizlerce teşvik edilmiş, güçlendirilmiştir. Limanlara mal taşınmasını kolaylaştırmak adına demiryolları inşa edilmiş, kısaca Sudan alt ve üstyapı adına ciddi bir modernleşme sürecinden geçmiştir.²⁸

19. yüzyıl İngiliz sömürgeciliğini Mısır ve Sudan'daki siyasi, ekonomik ve askeri gelişmeler üzerinden anlamaya ve anlatmaya gayret eden bu çalışmanın amacı İngiliz sömürgeciliği olarak adlandırılan tarihsel sürecin ve olgunun bir değerlendirmesini yapabilmektir. Tercih edilen bilimsel yöntemin de bir gereği olarak İngiliz sömürgeciliğinin Mısır ve Sudan üzerindeki gelişiminin öncelikle kavranması, ardından da farklılıklar ve benzerlikler üzerinden bir mukayesesinin yapılması hedeflenmiştir.

²⁸ Sömürgeciliğin en büyük problematiklerinden bir tanesi de sömürgecinin modernleştirici yüzüdür. Kültürleşerek modernleşme ve güdümlü modernleşme olarak iki ayrı kategoride incelenen modernleşme kavramı içerisinde daha çok kültürleşerek modernleşmenin aksine iç dinamiklerin hareketsiz kaldığı ve dış yönlendirmelerin öne çıktığı bir model olan güdümlü modernleşmenin önde gelen örnekleri arasında Osmanlı İmparatorluğu, Mısır ve Hindistan yer almaktadır. Modern ve ileri olarak kabul edilmiş ülkelerdeki kurum ve değerlerin modernleşmek isteyen ülkelerdeki muadillerine örnek olarak alınmasını, dolayısıyla da tarihsel olarak eski-yeni çatışmalarını beraberinde getiren güdümlü modernleşme örnekleri aynı zamanda az gelişmiş ülke modernleşmesi olarak da kategorize edilmektedir. Geri kalmış bir ülkenin bir Batılı gücün kimi zaman yönlendirmesi kimi zaman da doğrudan sömürgesi altında ve daha önemlisi o gücün talep ve menfaatleri doğrultusunda modernleştirilmesi olarak özetlenebilecek az gelişmiş ülke modernleşmesi içerisinde burada sözü edilen sömürgeci gücün modernleştirici rolü problematiği ortaya çıkmaktadır. Gerek Mısır'da gerekse Hindistan'da haberleşmeden tarıma, ulaşımdan eğitime, modern anlamda şehirleşmeden devlet mekanizmasına kadar uzanan geniş bir skalada İngiliz modernleştiriciliği vücut bulurken, İngiltere aynı zamanda bu topraklar üzerinde sömürgeci müteahhim bir güç olarak bulunmaktaydı. Bu konuda düşünen 19.yüzyıl entelektüellerinden bir tanesi de Karl Marx'tı. Marx, sömürgeciliğin, emperyalizmin karşısında dururken, İngiltere gibi sömürgeci güçlerin az gelişmiş yahut geri kalmış ülkelerdeki modernleştirici rolünü değerli buluyordu. Marx'ın bu konudaki fikirlerini en iyi ortaya koyan ve hala üzerinde tartışılan makalesi 1853 senesinde New York Tribune'de yayımlanmış ünlü "Hindistan'daki İngiliz Egemenliğinin Gelecekteki Sonuçları" adını taşıyordu. Marx burada Hindistan'daki verili somut koşullar çerçevesinde İngilizlerin sömürgeci güç olarak ordudan eğitime uzanan modernleştirici kimliğinin olumlamasını yapmaktaydı. Makale için bkz. Karl Marx, **Gazete Yazıları**, Sel Yayıncılık, İstanbul, 2008, ss. 123-130. Modernleşme kategorileri için temel bir eser olarak bkz. Suavi Aydın, **Modernleşme ve Milliyetçilik**, Gündoğan Yayınları, İstanbul, 2000, ss. 23-25. Az gelişmiş ülke modernleşmesinin Hindistan ve Afrika örneklerinde incelendiği çalışmalar için bkz. Bernard S. Cohn, **Colonialism and its Forms of Knowledge: British in India**, Princeton University Press, 1996; Partha Chatterjee, **Milliyetçi Düşünce ve Sömürge Dünyası**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1996; Baskın Oran, **Az gelişmiş Ülke Milliyetçiliği: Kara Afrika Modeli**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1997; Türkaya Ataöv, **Afrika Ulusal Kurtuluş Mücadeleleri**, AÜSBF Yayınları, Ankara, 1977. Sömürgecilik-modernleşme problematiği çerçevesinde sömürge topraklarında ortaya çıkan milliyetçi hareketler ve daha özelde Hint ve Mısır milliyetçiliklerinin paralelliği için bkz. Benedict Anderson, **Hayali Cemaatler: Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması**, Metis Yayınları, İstanbul, 2004, ss. 83-128; Benedict Anderson, "Batı Milliyetçiliği ve Doğu Milliyetçiliği", **New Left Review**, 2001/1, s. 102.

Bu çalışmanın başlıca kaynağı İngiliz Parlamento Arşivi'nden elde edilen kayıtlardır. 1840'lı yıllardan 1950'li yıllara uzanan bir tarihsel aralık içerisinde Mısır ve Sudan'ı ilgilendiren belgelerin değerlendirildiği bu çalışmada Londra ile Kahire ve Hartum'daki resmi idareciler arasındaki yazışmalar, Mısır ve Sudan üzerine her sene düzenli olarak buralardaki yöneticiler ve uzmanlar tarafından hazırlanan ayrıntılı yıllıklar, İngiltere'nin Paris, İstanbul, Viyana, St. Petersburg ve Roma gibi Avrupa başkentlerinde görev yapmakta olan elçilerinin İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na gönderdikleri raporlar, Mısır'ın ya da Sudan'ın herhangi bir bölgesinden Hartum ve Kahire'deki İngiliz idaresine gönderilen istihbarat bilgileri kullanılmıştır.

Arşiv kayıtları bakımından ikincil olarak Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde yer alan Mısır ve Sudan'ı ilgilendiren belgeler içerisinden elde edilen kayıtlara yer verilmiştir. Hariciye Nezareti Siyasi Kısım, Dâhiliye Nezareti Muhaberat-ı Umumiye Dairesi Siyasi Evrakı Katalogu, Bab-ı Ali Evrak Odası Mümtaze Kalemî Mısır Eyaleti Dokümanları Katalogu, Sadaret Mühimme Kalemî Evrakı ve Yıldız Esas Evrakı gibi kataloglar üzerinden elde edilen ve bu çalışmada yer verilen kayıtların yanı sıra **Bab-ı Ali Hariciye Nezareti Mısır Meselesi** adıyla günümüz harflerine transkripsiyonu yapılan yine döneme ait arşiv belgeleri de çalışmaya önemli katkı sağlamıştır.

İkincil kaynaklar açısından ise 19. yüzyıl ve 20. yüzyıl'ın başlarına ait, dönemi ele alan çalışmalardan mümkün mertebe yararlanılmıştır. Başta Lord Cromer, Sir Edward Malet gibi üst düzey İngiliz sömürge idarecilerinin döneme ait resmi yazışmalarından oluşan eserleri olmak üzere bu isimlere bağlı olarak Kahire ve Hartum'da çalışan Sir Auckland Colvin ve Rudolph Slatin Paşa gibi asker ve sivil bürokratların anılarına da başvurulmuştur. Bunlar dışında İngilizlerin hâkim oldukları dönemde Mısır ve Sudan'da bulunan uzman, doktor, subay ve din görevlilerinin gözlemleri de çalışmaya zenginlik katmıştır.

Yerli yabancı pek çok akademik eserin incelenmesi ve çalışmaya dâhil edilmesi ile oluşturulan kaynakçada Ahmet Kavas, Süleyman Kızıltoprak, Peter Malcolm Holt, Gabriel Warburg, Richard Hill, Edward Stanton, Arthur Robinson, Afaf Lutfi el-Seyyid Marsot gibi konunun uzmanı isimlerin yayınları yol gösterici olmuştur. Ayrıca The International Journal of African Historical Studies, The Journal of Economic History, International Journal of Middle East Studies, Political Science

Quarterly gibi dergilerde yayımlanmış konuya ilişkin makaleler içeriğın zenginleşmesine önemli katkı sağlamıştır. Bütün bunlara ek olarak, bu çalışmanın öncesinde yapılmış olan yüksek lisans ve doktora tezleri de aynı şekilde incelenmiş, gerekli görülen noktalarda metne dâhil edilmiştir.

Kaynakçanın oluşturulması sırasında internet veritabanları vasıtasıyla erişilen kitap ve makalelerin haricinde kalan akademik eserler Dokuz Eylül, Ege, Boğaziçi, Bilkent Üniversiteleri kütüphanelerinden temin edilmiştir.

Çalışmayı içerik olarak zenginleştiren bir başka kaynak ise üzerinde çalışılan döneme ait İngiliz ve Amerikan gazeteleri olmuştur. The Times, London Daily Mail, Guardian gibi önde gelen İngiliz gazetelerine ek olarak ünlü Amerikan New York Times ve New York Daily Tribune gazetelerinin nüshaları kullanılmıştır.

19. yüzyılın son çeyreğinde fiilen yerleştiği Mısır ve Sudan topraklarından 20.yüzyılın ortalarına denk gelen resmi ayrılışına dek yaklaşık yetmiş sene hüküm süren İngiltere bu süreç içindeki tercihleri, karar ve uygulamaları ile İngiliz sömürgeciliği başlığı altında değerlendirilebilecek pek çok örnek vermiştir. Bu örneklerden yola çıkarak tarihsel seyrin inceleneceği bu çalışmada İngiliz sömürgeciliği adı altında tek tip bir sömürgecilik tarzı ve modelinin olmadığı tezi işlenmektedir. Mısır ve Sudan'daki İngiliz sömürgeciliğinin bu çalışmaya konu olan Birinci Dünya Savaşı'na kadarki geçmişi bunu gösteren örnekler içermesi bakımından ayrıca önemlidir.

BİRİNCİ BÖLÜM

ÇAĞDAŞ MISIR TARİHİ

1.1. 1798 FRANSA'NIN MISIR'I İŞGALİ

Modern Mısır'ın tarihi 18.yüzyıl sonlarına uzanır. 1517'den itibaren Osmanlı İmparatorluğu egemenliği altında bulunan Mısır'da 18.yüzyıl sonlarında yaşanan Fransız İşgali²⁹ süreç olarak son derece kısa olmasına karşın gerisinde bıraktığı etkiler bakımından tarihsel bir değişim ve dönüşümün ateşleyicisi olmuştur.

1798'in yaz aylarında General Napolyon önderliğindeki Fransız birliklerinin önce İskenderiye'yi, ardından da Kahire'yi işgal etmeleriyle birlikte Mısır, Osmanlı topraklarına katıldığı tarihten bu yana ilk kez bir yabancı güç tarafından ele geçirilmiş oluyordu.³⁰ Bu işgal girişiminin kolaylıkla başarıya ulaşması sadece askeri açıdan değerlendirilmekle yetinilmeyecek derecede önemli sonuçlar doğurmuştur. Öyle ki, söz konusu olay salt Fransa ve Mısır³¹ açısından değil, aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğu ve tüm Ortadoğu tarihi açısından bir dönüm noktası olmuştur.

1798 gibi erken bir tarihte³² Fransa'nın kıta Avrupa'sının dışında böyle bir askeri harekâta kalkışmasının temelinde başta İngiltere olmak üzere Avrupalı büyük

²⁹ Albert Hourani coğrafi konumu gereği Mısır'ın tarih boyunca dışarıdan gelen saldırılara muhatap kaldığına dikkat çekmekte; Ortadoğu geneli mevzubahis olduğunda ise Münbit Hilal'in de benzer bir kadere sahip olduğunu söylemektedir. Bkz. Albert Hourani, "The Decline of the West in the Middle East-I", **International Affairs (Royal Institute of International Affairs 1944-)**, Vol: 29, No: 1. (Jan., 1953), (Decline of the West), s. 23.

³⁰ Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi**, Cilt: V, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1999, (Osmanlı), s.27.

³¹ Bu tarihlerde bir seyyahın gözüyle Mısır'da yaşananlar için bkz. W.G. Browne, **Travels in Africa, Egypt and Syria from the year 1792 to 1798**, London, 1799.

³² Aslında Mısır'a sahip olmanın bir büyük Batılı güce ne gibi avantajlar sağlayacağı konusundaki tartışmalar ve önerilerin tarihi çok daha eskidir. Bu dönemde (1672) Alman düşünür Leibniz Güneş Kral (le Roi Soleil) olarak tarihe geçen Fransa Kralı 14. Louis'ye bir tasarı sunar. Buna göre Louis Fransa'sı eğer Mısır'ı ele geçirirse hem büyük Hint ticaret yolunun hâkimiyetinin yolunu açacak hem de Levant'ta Fransız egemenliğinin tesisini sağlayabilecekti. Ne var ki, Avrupa işlerine öncelik veren 14. Louis bu önerileri göz önüne almamıştı. Benzer öneriler 15 ve 16. Louis'ye de sunulmuş fakat benzer şekilde göz ardı edilmişti. Bkz. Arthur E.P. Brome Weigall, **A History of the Events in Egypt from 1798 to 1914**, William Blackwood and Sons, London, 1915, ss. 6-7. Onur Bilge Kula'ya göre, bu dönemde oldukça güçlenen Fransa'nın Almanya'ya saldırma olasılığını ortadan kaldırmak ve dikkatini doğuya çekmek adına Leibniz Fransa Kralı'na Mısır'ı istila etme önerisi sunmuştur. Bkz. Onur Bilge Kula, **Batı Felsefesinde Oryantalizm ve Türk İmgesi**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2010, s. 25. Alan Palmer'a göre ise Fransa'nın Mısır'da bir koloni kurması

devletlerle girdiği bilek güreşi yer almaktadır.³³ Bu dönem İngiltere'nin Avrupalı büyük güçler arasında ön plana çıkmaya başladığı bir dönemdir ve Fransa'nın başat hedefi İngiltere'nin hızını kesmek; yolunu kapatmaktır.³⁴ Bunları gerçekleştirmek ve İngilizlere kaptırılan sömürgeleri tekrar kazanmak amacıyla³⁵ yola koyulan Napolyon'un ilk önce Mısır'ı gözüne kestirmesinin stratejik bir anlamı vardır. Mısır, İngiltere'nin başta Hindistan olmak üzere sömürgelerine giden yol üzerinde son derece stratejik bir öneme haizdir.³⁶ Buna ek olarak, Doğu Akdeniz hâkimiyeti bağlamında değerlendirildiğinde Mısır'ı elinde bulunduran gücün, bölgeye gerek ticari gerekse stratejik anlamda hâkim olacağı aşîkârdır. Nitekim öyle de olmuş; 1798 sonrası süreçte kısa vadede Fransa Doğu Akdeniz'deki ticari etkinliğini bir hayli arttırmış; bu dönemde sadece Suriye'de yirmiden fazla Fransız şirketi kurulmuştur.³⁷ Bu perspektiften bakıldığında Mısır'ın Fransa'nın yayılcı stratejileri içerisindeki önemi ortaya çıkmaktadır.

Bu öngörü ve stratejiyle Mısır'a asker çıkararak Fransa kısa sürede ülkeyi işgal etmeyi başarmıştır. Ancak bu topraklar üzerinde kalıcı olmak aynı şekilde kolay olmamıştır. Zira Mısır toprakları üzerinde Fransız hâkimiyetini kabul etmek kendisiyle benzer çıkarların peşinde koşmakta olan İngiltere için mümkün değildir. O dönemki İngiliz menfaatleri Mısır'ın bir an evvel en azından eski konumuna, yani Osmanlı egemenliği altındaki haline geri döndürülmesini gerektirmektedir. Buradan

gerektiği yönünde 1760'ların ortalarından itibaren Fransız hükümetlerine özellikle Marsilyalı tüccarların yoğun baskıları söz konusudur. Bkz. Alan Palmer, **Son Üç Yüz Yıl Osmanlı İmparatorluğu**, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2003, s. 69. Tüccarların sıkıntıları ise Mısır'daki Memlukların kendilerinin ticari etkinliğinin aleyhine olan tavır ve davranışlarıdır. Öyle ki, Napolyon'un Mısır halkına olan hitabının daha ilk cümlelerinden biri bunu çok açık ortaya koymaktadır: *"Uzun yıllardır Mısır'ı yöneten beyler Fransız ulusunu ve tüccarlarını aşağıladılar. Gün onlar için ceza günüdür!"* Bkz. Don Peretz (Ed.), **The Middle East: Selected Readings**, Houghton Mifflin Company, Boston, 1968, s. 100; Weigall, a.g.e., s. 20.

³³ Nicolae Jorga, **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi**, Cilt: V, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2005, s. 118.

³⁴ Francis Robinson (Ed.), **Cambridge Resimli İslam Dünyası Tarihi**, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2005, s. 141; William Cleveland, **Modern Ortadoğu Tarihi**, Agora Kitaplığı, İstanbul, 2008, s. 76. Nitekim Sanayi Devrimi'nin verdiği güçle 18. asır sonunda hızını almaya başlayan İngiltere 19.yüzyıl ortalarına kadar Bengal (1757-65), Güney Afrika Cape Kolonisi (1795), Singapur (1819), Hong Kong (1841) gibi stratejik noktaları ele geçirmiş olacaktı. Bkz. J.R. Ward, "The Industrial ReVolution and British Imperialism, 1750-1850", **The Economic History Review**, New Series, Vol: 47, No: 1, (Feb., 1994), ss. 44-45.

³⁵ Arthur Goldschmidt & Lawrence Davidson, **Kısa Ortadoğu Tarihi**, Doruk Yayıncılık, İstanbul, 2008, s. 228; Sipahi Çataltepe, **19. Yüzyıl Başlarında Avrupa Dengesi ve Nizam-ı Cedid Ordusu**, Göçebe Yayınları, İstanbul, 1997, s.47.

³⁶ Süleyman Kızıltoprak, "Sudan Question and Ottoman Policies Against the Colonial Powers in Eastern Africa", **Культура народов Причерноморья**, № 52, Т. 2., 2004, (Sudan Question), s. 152.

³⁷ İlber Ortaylı, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, (En Uzun Yüzyıl), s.105.

hareketle, Londra 1798’de derhal Babiâli’nin yanında saf tutmuş ve Fransızlara karşı harekete geçmiştir.³⁸ Bu çerçevede Akdeniz’e gönderilen Amiral Nelson komutasındaki İngiliz donanması Fransız donanmasının tamamına yakını batırmıştır.³⁹ Ardından gelen kara operasyonları sonucunda ise ülkedeki Fransız birlikleri yenilgiye uğratılması neticesinde 1801’de mağlubiyeti kabullenen Fransızlar Mısır’ı terk etmek durumunda kalmışlardır.⁴⁰ Bu ricat Fransızlar açısından Mısır defterini o dönem için kapatmıştı belki ancak İngilizler ile olan rekabet bağlamında Ortadoğu başta olmak üzere dünyanın çeşitli alanlarında yayılma ve nüfuz alanı elde etme mücadelesi devam edecektir.⁴¹ Mısır özelinde ise 19.asır boyunca devam edecek olan İngiliz-Fransız mücadelesinin 1798 olayı ile başladığını söylemek yanlış olmayacaktır.⁴²

İngiltere açısından 1798 deneyimi Ortadoğu’nun stratejik, ekonomik ve politik önemini ve vazgeçilmezliğini bizzat yaşayarak görme şansı yaratmıştır. Bu olaydan sonra İngilizlerin dikkati Mısır üzerinden eksik olmayacaktır.⁴³ Her ne kadar 1801’de ülke tekrar Osmanlı hâkimiyetine teslim edilmiş olsa da bu durum değişmeyecektir.

Mısır’da vuku bulan Fransız işgali askeri açıdan kısa bir süre devam etmiştir lakin sosyal, kültürel ve siyasi bakımdan kalıcı izler bırakmıştır. Bunun iki boyutu bulunmaktadır. Birincisi değişik yollarla Mısır’ın modernite ile tanışmasıdır. İşgal altında olan bir ülkenin modernite ile tanış olması her ne kadar bir paradoks gibi gözükse de Mısır tarihi açısından bu bir hakikattir.

³⁸ Albert Hourani, **The Emergence of the Modern Middle East**, University of California Press, 1981, (Emergence), s. 14.

³⁹ Karal, Osmanlı, s. 30. İngiltere’nin Mısır seferi ve Fransızları bu topraklardan çıkarışı ile ilgili olarak o yıllarda kaleme alınmış bir çalışma için bkz. Robert Thomas Wilson, **History of the British Expedition to Egypt**, London, 1803.

⁴⁰ Arthur Goldschmidt & Lawrence Davidson, s. 230; Stanford J. Shaw, “The Nizam-ı Cedid Army under Sultan Selim III 1789-1807”, **Oriens**, Vol: 18. (1965-1866), (Nizam-ı Cedid), s. 183. Ayrıca bkz. Piers Mackesy, **British Victory in Egypt 1801: The End of Napoleon’s Conquest**, Routledge, London, 1995.

⁴¹ A.W. Ward ve G.P. Gooch (Ed.), **Cambridge History of British Foreign Policy 1783-1919**, Vol: 1 (1783-1815), Cambridge University Press, 1922, ss. 265-286.

⁴² Goldschmidt & Davidson, s. 230.

⁴³ “Mısır’ın Fransızlardan kurtarılmasında hizmeti sebbeden İngiltere Devleti, bundan böyle Mısır işlerinde Osmanlı Devleti’nin nüfuzunu kırarak, Hind yolu üzerinde mühim bir mevki olduktan başka, Akdeniz ve Afrika siyasetlerinde dahi vazifesi pek büyük olabilecek bu zengin mıntıkayı kendi nüfuzu altında bulundurmağa o zamandan itibaren karar vermiştir”. Bkz. Yusuf Akçura, **Osmanlı Devleti’nin Dağılma Devri**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2010, s.88.

1798’de ordusuyla Mısır’ı egemenliği altına alan Napolyon, bölgeye gelirken askerlerinin yanı sıra muhtelif disiplinlerden bilim adamları, beş yüz elli kitaplık bir Avrupa kütüphanesi, bilimsel bir laboratuvar ve Vatikan’dan alınmış bir Arap bir de Rum harflerine uygun matbaayı işgal sırasında Mısır topraklarına getirmiştir.⁴⁴ Özellikle matbaa Mısır için bir ilk olma niteliği taşımaktaydı.⁴⁵ Napolyon ile beraber gelen bilim adamları derhal Mısır üzerine araştırmalar yapmaya başlamışlar ve kısa sürede bu araştırmaları bir çatı altında yapmak amacıyla modern Arap dünyasının ilk Batılı akademik kurumu olarak nitelenen *Institut d’Egypte* adlı okulu kurmuşlardır.⁴⁶ Mısır kültürünü ve tarihini araştırmayı kendine amaç edinen bu kurum aynı zamanda kendi içinden seçilen bir bilim adamı grubu kanalıyla Mısır halkına Fransız kültürünü tanıtmaya çalışmaları yürütmüşlerdir.⁴⁷ Bu aynı zamanda Fransız Devrimi’nin meşhur sloganı “eşitlik, özgürlük ve adalet”⁴⁸ kavramlarının Mısır topraklarında ilk defa modern içerikleri ile seslendirilmeye başlandığı anlamına gelmektedir. Mısırlılar özgürlük, eşitlik, adalet kavramlarını ilk defa kendilerine hitaben bir bildiri yayımlayan Napolyon’dan duymuşlardır. Besmele ile başladığı bildirisinin eşitlik ve özgürlük ilkeleri üzerine kurulmuş olan Fransız hükümeti tarafından yayımlandığını belirten Napolyon⁴⁹, Mısır halkına düşman olmadıklarını, Mısır’ın yüzyıllarca Türkler tarafından tarumar edildiğini; kendilerinin ise mazlum Mısır’ı zalim Memluktardan kurtarmaya⁵⁰ geldiklerini söylemektedir.⁵¹ Napolyon’un

⁴⁴ Bessam Tibi, **Arap Milliyetçiliği**, Yöneliş Yayınları, İstanbul, 1998, s. 97; Enver Ziya Karal, **Fransa Mısır ve Osmanlı İmparatorluğu (1797-1802)**, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1938, (Fransa Mısır), ss. 52-53.

⁴⁵ Bessam Tibi, s. 97. Fransızların Mısır’a getirdikleri matbaadan yıllar sonra bir eser kalmamıştır. Bu yüzden, Kramers’e göre, Mısır’daki ilk matbaa 1821’deki Bulak Matbaası’dır. Bkz. J.H. Kramers, “Mısır (Mehmed Ali Hanedanı Devri ve İstiklal)”, **İslam Ansiklopedisi**, Cilt: 8, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1993, s.267.

⁴⁶ Napolyon’un beraberinde getirdiği bilim adamları kurulunun Mısır’da buldukları süre zarfında yaptıkları araştırmalar ve buna dayalı olarak hazırlanan çalışmalar ile yine aynı dönemde kurulan *Institut d’Egypte* adlı kurumu konu alan akademik bir çalışma için bkz. Melanie Byrd, **The Napoleonic Institute of Egypt**, Doktora Tezi, The Florida State University College of Arts and Sciences, Florida, 1992. Bilim kurulunun muhteviyatı için bkz. Byrd, a.g.t., ss. 39-72; *Institute d’Egypte* için bkz. ss. 72-105.

⁴⁷ Hamid İneyet, **Arap Siyasi Düşüncesinin Seyri**, Yöneliş Yayınları, İstanbul, 1997, s. 39; Tibi, a.g.e, s. 100.

⁴⁸ Devrimin bu meşhur sloganı ve yepyeni içeriği sadece Batı dışı toplumlar için bir farklılık arz etmemiştir. Zira Hans Kohn’a göre Fransız Devrimi kıta Avrupası’ndaki arkaik özgürlük anlayışının yerine yenisini getirmiştir. Bu aynı zamanda mutlak gücün kısıtlanması ve paylaşımını da beraberinde getirmiştir ki Avrupa demokrasisinin temellerini tahkim etmiştir. Bkz. Hans Kohn, **The Age of Nationalism: The First Era of Global History**, Harper&Brothers Publishers, New York, 1962, s. 4.

⁴⁹ Albert Hourani, **Çağdaş Arap Düşüncesi**, İnsan Yayınları, İstanbul, 2000, (Çağdaş), s. 66.

⁵⁰ Enver Ziya Karal, Osmanlı, Cilt: V, s. 27. “Mısırlılar! Sizlere benim buraya sizi ve dininizi yok etmeye geldiğimi söyleyecek. Bu tamamen yalandır! Ben buraya sizlere haklarınızı tekrar

söz konusu bildiride İslam dinine her zaman saygılı olduklarını ifade etmesi de ayrıca dikkat çekici bir husustur.⁵²

Fransız işgalinin sosyo-kültürel boyutuna ek olarak bir de siyasi boyutu söz konusudur. Buna göre, Fransızların bıraktığı en büyük siyasi miras Mısır'da yüzyıllara dayanan Memluk otoritesinin kırılması olmuştur.⁵³ Öyle ki, 1801'de Fransızların, 1802'de de İngilizlerin Mısır topraklarından ayrılmaları hâlihazırda Memluk varlığının zayıfladığı ülkede büyük bir otorite boşluğunun doğmasına neden olmuştu. Zira Osmanlı İmparatorluğu öteden beri idaresi altındaki Mısır'ın iç yönetimini daha çok Memluk beylerine bırakmıştır.⁵⁴ Yıllık vergisini alan ve gerektiğinde asker teminini sağlayan Babiâli⁵⁵ buranın dâhili yönetimine lüzum görmedikçe doğrudan müdahale etmemiştir. Bu bakımdan Babiâli tarafından “eyalet-

kazandırmaya, mütecaviz Memlukların baskılarını üzerinizden kaldırmaya geldim. İnanınız ki, ben İslam dinine, tanrısına, peygamberine ve kutsal kitabına onlardan çok daha fazla saygı duymaktayım!” Bkz. **The Middle East: Selected Readings**, s. 100.

⁵¹ Napolyon'un bu bildirisi üzerine harekete geçen Osmanlı yönetimi derhal bir karşı bildiri yayımlamış; burada Fransızlar Alah'ı inkâr eden, İslam düşmanı dinsiz kâfirler olarak nitelenmiş, sadece İslam'a düşmanlık etmek ve zarar vermek amacıyla Napolyon'un Mısır'a gönderildiği söylenmiştir. Ayrıca Fransızların gerçek amacının Mekke-Medine ve Kâbe'yi işgal edip, yıkmak ve Müslüman varlığını sona erdirmek olduğu da belirtilmekteydi. Karşı bildiri, “*bu dinsizlere karşı savaş Büyük Tanrı'ya ve Resulüne inananlara farzdır*” ifadesiyle bitiriliyordu. Bu konuda detaylar için bkz. Niyazi Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2004, (Çağdaşlaşma), s. 122.

⁵² Rifa'a Rafi'el-Tahtavi, **Paris Gözlemleri**, Ses Yayınları, İstanbul, 1992, s. 15. Bildirinin detayları için bkz. Tibi, s.99; Enver Ziya Karal, Osmanlı, Cilt: V, s.27; **The Middle East: Selected Readings**, ss. 100-101; Weigall, ss. 19-21.

⁵³ Goldschmidt & Davidson, s. 230; Karal, Fransa Mısır, s. 146. Mısır'da Napolyon'un askerlerinin ülkeye ayak bastığı günlerde hüküm sürmekte olan Memluk ailesi aslen Gürcü kökenli olan Kazdağlılardır. Kazdağlı ailesi ve geçmişi üzerine yapılan en önemli çalışma ise, Osmanlı Mısır'ının 1650-1750 döneminin dünyaca ünlü uzmanı olan Amerikalı tarihçi Jane Hathaway'e aittir. Bkz. Jane Hathaway, **Osmanlı Mısır'ında Hane Politikaları Kazdağlıların Yükselişi**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2002, (Hane Politikaları). Aynı yazarın son çalışmalarından bir tanesi de yine yerel hiiziplere ilişkindir. Bkz. Jane Hathaway, **İki Hizbin Hikâyesi: Osmanlı Mısır ve Yemeni'nde Mit, Bellek ve Kimlik**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2008, (Bellek ve Kimlik). Yine Osmanlı Mısır'ında, Kazdağlı ailesine mensup olan Abdurahman Kethüda'nın etrafında şekillendirilen, içerik açısından son derece zengin, yöntembilimsel açıdan da örnek teşkil edecek öncül bir sosyal tarih çalışması için bkz. Andre Raymond, **Yeniçerilerin Kahiresi Abdurrahman Kethüda Zamanında Bir Osmanlı Kentinin Yükselişi**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1999, (Yeniçerilerin Kahiresi).

⁵⁴ “*Mısır, Selim tarafından fethedildiği andan beri resmen sultanın hâkimiyeti altında kaldı fakat hakikatte orada Kölemenler hâkim idiler*”. Bkz. Karal, Fransa Mısır, s.21.

⁵⁵ Bu durum 1517'de Yavuz Sultan Selim tarafından Mısır'ın fethinin ardından ilan edilen kanunname ile yürürlüğe konmuştur. Bu kanunname ile Mısır'ın gelir kaynaklarından elde edilenler İstanbul'a aktarılırken, yıllık vergi uygulamasının yanında herhangi bir savaş halinde Babiâli'nin talep edeceği 12 bin kişilik askeri birliğin gönderilmesi karara bağlanmıştır. Buna karşılık olarak da Osmanlı Devleti Mısır'ın güvenliğini garanti altına almayı ve burada yerel Memluk beylerinin içinde yer alacağı bir yönetimin kurulmasını taahhüt etmiştir. Bkz. Sevda Özkaya Özer, **Osmanlı Devleti İdaresinde Mısır (1839-1882)**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 2007, s. 34.

i mümtaze” olarak tabir olunan ülke, her ne kadar resmen İstanbul’a bağlı olsa da iç idare Memluk beylerine bırakılmış idi.⁵⁶ 1801 itibarıyla ise bir anda ülkede iç siyasi denge bozulmuştur. Bu boşluğu değerlendirecek olan ise Fransız işgali sırasında bu topraklara gönderilmiş olan Kavalalı Mehmed Ali Paşa olacaktır. Kısa zaman sonra Babiâli tarafından Mısır’a vali olarak atanacak olan Mehmed Ali Paşa son kalan Memluk beylerini de ortadan kaldırıp, 1805 sonrası süreçte Mısır topraklarında tam otoritesini kurmuş olacaktır. Buradan da anlaşıldığı üzere, Mehmed Ali Paşa’nın Mısır’da kısa zamanda hâkimiyetini kurmasında Fransız işgalinin ardında bıraktığı yerel güç dengeleri bağlamındaki mirasın ciddi bir rolü bulunmaktadır.

Mısır’ın Fransızlarca işgaline Babiâli’nin gözünden bakıldığında ise ilk yapılacak tespit yaşanan büyük şok olmalıdır.⁵⁷ İmparatorluğun çevresi kadar merkez topraklarının da işgale uğrayabileceğini gösteren bu olayda⁵⁸ şok etkisini yaratan temel unsur memalik-i Osmanî’nin bir parçasının işgale uğramış olmasından ziyade işgalci gücün kimliği olmuştur.⁵⁹ Gerçekten de, Fransa, o dönemin dış siyaseti bakımından, İngiltere ve Rusya’nın saldırgan politikaları hesaba katıldığında, İstanbul’un dost kabul ettiği bir büyük güçtür.⁶⁰ Kanuni Sultan Süleyman devrinden bu yana Osmanlı-Fransız ilişkileri neredeyse hep dostluk çerçevesinde ilerlemiştir. Bu kapsamda, iki devlet arasındaki askeri ilişkilerin yanı sıra, özellikle imzalanan

⁵⁶ Mısır’da Osmanlı idaresini ifade eden resmi tabir Eyalet-i Mümtaze olmuştur. Osmanlı Devleti’nin mümtaz bir eyaleti olarak kabul edilen Mısır İstanbul’a olan uzaklığı sebebiyle imparatorluğun diğer eyaletlerine oranla farklı bir şekilde idare olunmuştur. Bunun yanında diğer eyaletlerde olduğu gibi Mısır’da da Babiâli’nin atadığı bir siyasi temsilci vali rütbesiyle görev almış; ilk vali Hayri Bey’den itibaren protokolde en üst düzeydeki isim olarak yer almıştır. Bu konuda detaylı bilgi için bkz. Karal, Fransa Mısır, ss.13-28. Hazırladığı lügatte Eyalet-i Mümtaze’yi “Osmanlı Devleti’ne hususi imtiyaz anlaşmaları ile idare olunan eyaletler” olarak tanımlayan Midhat Sertoğlu bu eyaletlerin belli miktar vergi ödemeleri ve savaş zamanında asker vermeleri karşılığında iç işlerinde serbest olduklarını belirtmektedir. Bkz. M. Sertoğlu, **Osmanlı Tarih Lugatı**, İstanbul, 1986, s. 106.

⁵⁷ İşgal karşısında İstanbul’da yaşanan endişe ve kaos ortamının detayları için bkz. Enver Ziya Karal, **Osmanlı**, Cilt: V, ss. 27-30.

⁵⁸ Roderic Davison, “Osmanlı Diplomasisi ve Bıraktığı Miras”, **İmparatorluk Mirası: Balkanlar’da ve Ortadoğu’da Osmanlı Damgası**, (Ed. L. Carl Brown), İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, (Osmanlı Diplomasisi), s.265.

⁵⁹ Nitekim Osmanlı yetkilileri Paris’te bulunan sefirlerinden Napolyon’un Mısır’a yönelik planları ile ilgili bir araştırma yapmasını istemişti. Sefir de görüştüğü Fransız yetkililerin gerçekdışı beyanlarına güvenip, Fransa’nın Mısır’a çıkmak gibi bir niyetinin olmadığını iletmişti. Oysa bu rapor İstanbul’a ulaştığında Fransız askerleri çoktan Mısır topraklarına ayak basmışlardı. Bkz. Ali İhsan Bağış, “İngiltere’nin Osmanlı İmparatorluğu’nun Toprak Bütünlüğü Politikası ve Türk Diplomasisinin Çaresizliği”, **Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç, Ankara Türk Tarih Kurumu, 15-17 Ekim 1997, Sempozyuma Sunulan Tebliğler**, TTK Basımevi, Ankara, 1999, (Toprak Bütünlüğü Politikası), s. 53.

⁶⁰ Niyazi Berkes, **Baticılık, Ulusçuluk ve Toplumsal Devrimler**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2002, (Toplumsal Devrimler), ss. 22-23; Ömer Kürkçüoğlu, **Osmanlı Devleti’ne Karşı Arap Bağımsızlık Hareketleri**, AÜSBF, Ankara, 1982, s.11.

imtiyaz anlaşmaları ile elde ettiği ekonomik ayrıcalıklar sayesinde Fransa memalik-i Osmanî’de diğer Batılı rakiplerine oranla oldukça serbest bir biçimde hareket edebilmiştir. Fransız tüccarları Ortadoğu’da, özellikle de Mısır ve Suriye’de kendi ticari kurumlarını oluşturmuş; diledikleri gibi ticari faaliyetlerini yürütmüşlerdir.⁶¹ Bunlara ek olarak, Fransa Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde yer alan Katolikleri himaye etme hakkını yine bu imtiyaz anlaşmaları ile sağlamış; misyonerlik faaliyetlerine de bilhassa Ortadoğu bölgesinde yaygınlık kazandırmıştır. Bu faaliyetlerin en önemli merkezi ise büyük bir kısmı Lübnan’da yaşayan, bölgenin en önemli ve en büyük Katolik cemaati olan Marunî topluluğudur. Kültürel ve siyasal anlamda Marunî cemaati üzerindeki Fransız etkisi oldukça büyüktü.⁶² Bütün bu açılardan bakıldığında, Mısır’ın Fransızlar tarafından işgal edilişi İstanbul için kötü bir sürpriz olmuştur.⁶³ Öyle ki, III. Selim’in reisülküttaplarından Atıf Efendi bu dönemde hazırladığı bir layihada Fransa’yı da “*Türk toprakları üzerinde gizli emelleri olan*” ve “*dostluklarına kat’iyen güvenilmemesi gereken*” İngiltere ve Rusya’nın yanına yerleştirmişti.⁶⁴

1798’de Mısır’ın işgali ile Osmanlı topraklarına Fransız devriminin ihtilalci fikirlerinin girmesi uzun vadede özellikle milliyetçilik bağlamında imparatorluğun yaşamına mal olacak düzeye gelecektir. Özgürlük, eşitlik, adalet gibi modern Avrupa’nın oluşumuna felsefi planda hizmet eden devrimci fikriyat, aynı zamanda

⁶¹ Bernard Lewis, **Tarihte Araplar**, Anka Yayınları, İstanbul, 2003, (Araplar), s. 221.

⁶² Albert Hourani, *Çağdaş*, s. 56. 19. ve 20. yüzyıllarda Fransa ile Lübnanlı Marunîler arasındaki yakın ilişkilerin detaylı bir incelemesi için bkz. K.S. Salibi, **The Modern History of Lebanon**, Frederick Praeger, New York, 1965, ss. 53-106; Ramazan Işık, “Osmanlı’nın Son Dönemlerinde Marunîlerin Lübnan’da Bağımsız Bir Hıristiyan Devleti Kurma Girişimlerinin Fikri Temelleri”, **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt: 15, sayı:2, Elazığ, 2005, ss.413-432.

⁶³ 1797 Temmuz’unda Fransa’da ilk defa dışişleri bakanlığı koltuğuna oturan Talleyrand’ın Fransa’nın doğu politikasını ve Mısır meselesinin detaylarını izah etmek üzere İstanbul’a gönderilmesi düşünülmüş ancak daha sonra bu karardan vazgeçilmiştir. Fransa’nın Bab-ı Ali’ye savaş ilanında dahi bulunmamış olması söz konusu karardan vazgeçilmesinin altında yatan nedeni daha net anlamamıza yardımcı olmaktadır. Bkz. Palmer, a.g.e., s. 70. Açık ki, Mısır seferi konusunda ilk başlarda kafası karışık olan Napolyon iken, bu konuda çok kararlı olan taraf Dışişleri Bakanı Talleyrand’dır. Talleyrand Temmuz 1797’de yeni bakan olarak Fransız Enstitüsü’nde yaptığı bir konuşmada Fransa’nın devrimci ateşinin kurulacak kolonilerde de yanması gerektiğini, Fransa’nın buna maddi manevi ihtiyacı olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca 23 Eylül 1797’de Napolyon’a doğuya sefer düzenlenmesi konusunda ısrarlı bir layiha yazmıştır. Bütün bunların Napolyon üzerinde ciddi etkileri olduğu açıktır. Bkz. Holland Rose, “The Political Reactions of Bonaparte’s Eastern Expedition”, **The English Historical Review**, Vol. 44, No. 173, 1929, s. 49.

⁶⁴ Enver Ziya Karal, **Selim III’ün Hat-tı Hümayunları: Nizam-ı Cedit 1789-1807**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1946, (Selim III), s. 161. Fransızları Mısır’ı işgali süresince Osmanlı-Fransız ilişkilerini Osmanlı’nın Paris’e gönderdiği ilk mukim sefir olan Morali Esseyit Ali Efendi’nin sefaretini üzerinden inceleyen bir çalışma için bkz. Maurice Herbert, **Fransa’da İlk Daimi Türk Elçisi: Morali Esseyit Ali Efendi (1797-1802)**, Pera Turizm Ticaret AŞ., İstanbul, 1997, ss. 115-154.

milliyetçilik gibi çok etnili imparatorlukların kaderini değiştirecek ideolojilerin de çağa damga vurmasının yolunu açmıştır. Osmanlı İmparatorluğu ise Mısır üzerinden tüm Ortadoğu'da, bilhassa Araplar üzerinde milliyetçilik fikrinin uyanışına bir asır sonra şahitlik edecektir.⁶⁵ Ünlü Ortadoğu tarihçisi Peter Mansfield'in de ifade ettiği gibi, *"bu işgal ile İslam dünyasına ihtilalci tohumlar ekilmiştir"*.⁶⁶

1798'de Mısır'ın Fransızlar tarafından işgalinin Osmanlı dış politika yönetim ve tercihleri açısından da tarihi bir dönemece işaret ettiği ifade edilmektedir. Oral Sander'e göre, Osmanlı İmparatorluğu 1798'den itibaren tüm 19. yüzyıl boyunca sürdürülmek üzere dış politikada "denge siyaseti" izlemeye başlayacaktır. Kısaca, *"devletin güç kaybetmeye başlamasıyla birlikte toprak bütünlünün ve siyasal varlığının korunması adına Avrupalı büyük güçlerin aralarındaki çıkar çatışmalarından faydalanması"* olarak tanımlanabilecek bu siyaset gereği, Osmanlı hariciyesi 19. asır boyunca yeri geldiğinde Fransa'ya ya da Rusya'ya karşı İngiltere'ye, yeri geldiğinde de İngiltere, Fransa ve Rusya üçlüsüne karşı Almanya'ya yaklaşmayı tercih edecektir.⁶⁷ Bu açıdan bakıldığında, 1798'in Osmanlı hariciyesi açısından ciddi bir politik dönüşümün ilk tetikleyicisi olduğunu söylemek mümkündür.⁶⁸

Daha geniş bir perspektiften baktığımızda, Mısır'ın Fransızlar tarafından işgalinin Ortadoğu için anlamı daha büyüktür. Bernard Lewis'e göre bu olay *"Ortadoğu'da modern çağın başlangıcını oluştururken"*⁶⁹, Charles Lindholm'e göre ise *"Ortadoğu topraklarında Batı egemenliğinin gelişiminin net bir işareti olarak okunmalıdır"*.⁷⁰ 1798 sonrası Ortadoğu'nun tarihine bakıldığında, Lewis ve Lindholm'ün tezlerinin bir sentezini bulabilmek mümkündür. İşgal, modern çağın başlangıcını oluşturur, çünkü bu olayın ardından tüm 19. asır Ortadoğu'sunda milliyetçilik başta olmak üzere çağdaş Batılı düşüncelerden basın yayın

⁶⁵ Bu konuda yapılan değerlendirmelerin detayları için bkz. Aryeh Shmuelevitz (Ed.), **Napoleon and the French in Egypt and the Holy Land: Articles presented at the 2nd International Congress of Napoleonic Studies, Israel, July 4-11, 1999**, Isis Press, İstanbul, 2002; Edward Said, **Oryantalizm**, İrfan Yayınevi, İstanbul, 1998, ss. 128-129.

⁶⁶ Peter Mansfield, **Osmanlı Sonrası Türkiye ve Arap Dünyası**, Söylem Yayınları, İstanbul, 2000, (Osmanlı Sonrası), s.14.

⁶⁷ Oral Sander, **Anka'nın Yükselişi ve Düşüşü Osmanlı Diplomasi Tarihi Üzerine Bir Deneme**, AÜSBF, Ankara, 1987, (Anka), s.106.

⁶⁸ Bu yönde bir yorum için bkz. Kamil Çolak, "Mısır'ın Fransızlar Tarafından İşgal ve Tahliyesi (1798-1801)", **Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Dergisi**, Cilt:2, Sakarya, 2008, s. 183.

⁶⁹ Bernard Lewis, **Ortadoğu**, Arkadaş Yayınevi, Ankara, 2004, (Ortadoğu), s. 315.

⁷⁰ Charles Lindholm, **İslami Ortadoğu**, İmge Kitabevi, Ankara, 2004, s. 25.

faaliyetlerine, okullaşmadan modern anlamda altyapıların kurulduğu kentlere, devlet idarelerinde meclisli yapılara geçilmesinden yüzyıl sonunda anti-empyralist fikirlerin canlanıp, toplumsal taban bulmasına kadar pek çok alanda modernizmin izlerini bu topraklarda takip etmek mümkündür. İşgal aynı zamanda Ortadoğu'nun Batılı güçler için büyük bir rekabet alanı haline gelmesine de neden olmuştur. İlk başlarda İngiltere ve Fransa ile başlayan bu mücadele daha sonra Almanya ve kısmen de olsa İtalya'nın katılımıyla hız kazanmış, şiddetlenmiştir.

Aslında tüm bir 19. asır bu topraklar üzerinde verilen rekabetin ve nüfuz alanı yaratma savaşının tarihidir. Tüm bunlara rağmen şunu ifade etmek gerekir ki, bu seferin özelde Mısır, genelde ise Ortadoğu tarihi açısından modernleşmenin başlangıcı olduğu konusunda siyaset bilimciler, tarihçiler, uluslar arası ilişkiler uzmanları gibi sosyal bilimlerin muhtelif disiplinlerine mensup bilim insanları uzlaşmış durumdadırlar. Bu grubun saygın isimlerinden bir tanesi olan Bessam Tibi, Hans Henle'den alıntılacağı şu romantik içerikli edebi ifade ile durumu çok güzel ifade etmektedir: *“Napolyon, Doğu Prensesini bin yıllık uykusundan uyandırmıştır.”*⁷¹

Sonuç olarak, Fransız işgali, 19.asır Mısır'ı ve Ortadoğu'sunu doğrudan ve dolaylı olarak pek çok açıdan etkileyen, sonuçları itibarıyla son derece önemli bir olaydır. İşgalin sonucunda Napolyon ve Fransa başlangıçtaki hedeflerini yakalayamamışlardır. Ne Akdeniz bir Fransız gölü olmuş ne de İngiltere'nin başta Hindistan olmak üzere sömürgelere giden yolu denetim altına alınabilmiştir.⁷² Ortadoğu'nun bu tarihten itibaren Mısır başta olmak üzere yabancı tehditlere açık hale gelmesi, bölgenin yakın geleceğinin oluşumunda siyasi ve ekonomik anlamda ciddi değişimlerin doğuşuna kaynaklık edecektir. Buna paralel olarak Batı kültürüne ve o kültürün ürünlerine açık hale gelen bölgede, Fransız devrim fikirleri başta olmak üzere pek çok özgürlükçü akım ve ilke zamanla yaygınlaşacak; yüzyıl sonundan itibaren Arap milliyetçiliğinin doğuşuna ve gelişimine esin kaynağı olacaktır.

⁷¹ Tibi, s. 97.

⁷² Enver Ziya Karal, Osmanlı, Cilt: V, s. 42.

1.2. MISIR'DA KAVALALI MEHMED ALİ PAŞA DÖNEMİ (1805-1848)

Modern Ortadoğu tarihinin üzerinde en çok konuşulan ve tartışılan isimlerinin başında hiç kuşku yok ki, Kavalalı Mehmed Ali Paşa gelmektedir. İktidarı boyunca uygulamaya koyduğu idari ve siyasi politikalarıyla Osmanlı İmparatorluğu'nun en büyük eyaletlerinden olan Mısır'ı baştan aşağı değiştirmiş; yeniden organize etmiştir.⁷³ Bütün bu süreci eyaletin ekonomik ve toplumsal modernizasyonu ile eşzamanlı olarak yöneten Mehmed Ali Paşa bu yönüyle çağdaş Mısır için olduğu kadar, reformist politikaların, modern fikir ve eylemlerin bölgeye yayılmasını sağlaması sebebiyle tüm Ortadoğu tarihi açısından da ciddi öneme sahip bir politik figürdür.⁷⁴

Aslen Arnavut olan Mehmet Ali Paşa⁷⁵ Osmanlı ordusunda görevli bir subay olarak Napolyon'un Mısır'ı işgali üzerine bölgeye gönderilen birlikte yer almıştı.⁷⁶ Kırk yılı aşkın bir süre Mısır valiliği yapan ve bu sürede ordudan bürokrasiye, eğitimden tarıma pek çok alanda köklü yenilik hareketlerine imzasını atmış olan Mehmed Ali Paşa'nın Mısır'da kurduğu hanedan 20. yüzyılın ortalarına dek bu ülkede hüküm sürmüştür. Mısır onun zamanında Arap dünyasının ilk gerçek modern devleti olmuştur.⁷⁷

⁷³ M.Ali Paşa öncesindeki geçmişi 16. asrın ortalarına dek uzanan Osmanlı Mısır'ının idari, siyasi ve iktisadi yapılarını ortaya koyan abidevi bir çalışma için bkz. Stanford Shaw, **The Financial and Administrative Organization and Development of Ottoman Egypt 1517-1798**, Princeton University Press, New Jersey, 1962, (Ottoman Egypt).

⁷⁴ Stanford J. Shaw ve Ezel Kural Shaw, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, Cilt:2, e Yayınları, İstanbul, 1983, (Modern Türkiye), s. 35.

⁷⁵ Enver Ziya Karal'a göre, yaygın kanının aksine, Mehmed Ali Paşa Arnavut asıllı değildir. Kavala doğumlu olduğu doğrudur ancak dedeleri asırlar önce Arapkir'den Kavala'ya göç etmişlerdir. Bkz. Karal, Osmanlı, Cilt: V, s. 125.

⁷⁶ Mısır'a gönderilen Osmanlı birliğinin Arnavut alayının komutan yardımcısı olarak görev yapmıştır. Bkz. Goldschmidt ve Davidson, s. 230.

⁷⁷ Zeynep Güler, **Süveyş'in Batsında Arap Milliyetçiliği: Mısır ve Nasırcılık**, Yenihayat Kütüphanesi, İstanbul, 2004, s.28; Charles Isaawi, "Ekonomik Miras", **İmparatorluk Mirası: Balkanlar'da ve Ortadoğu'da Osmanlı Damgası**, (Ed. L. Carl Brown), İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, (Miras), s. 358.

1.2.1. Mehmed Ali Paşa'nın Mısır'da Otoritesini Kurma Süreci

1805'de Babiâli tarafından Mısır valisi olarak tayin edilmesinin ardından Mehmed Ali Paşa'nın ilk hedefi ülke içinde otoritesini sağlamlaştırma yolunda kendisine muhalif unsurları ortadan kaldırmaktı.⁷⁸ Mısır'ı kendisi için dikensiz gül bahçesine çevirecek bu politikanın iki büyük hedefi vardı. Bunlardan birincisi, Fransız işgali sırasında her ne kadar önemli derecede otorite zayıyatı vermiş olsa da hala varlığını devam ettiren Memluk beyleri idi.⁷⁹ Mısır'da varlıkları yüzyıllara dayanan Memluklar uzunca yıllar Fakariler ve Kasımiler gibi hizipler⁸⁰ ile Kazdağlılar⁸¹ gibi aileler aracılığıyla Mısır'ın idaresini ellerinde tutmuşlardı.⁸² Valiliği ele geçirmeden önce ciddi bir mücadele içine girdiği Memlukların valiliği sırasında kendisine rahat vermeyeceğine inanan Mehmed Ali Paşa ilk iş olarak Memlukları ortadan kaldırmaya karar verdi.

Mehmed Ali, öncelikle Memluk beyleri arasındaki siyasi hiziplerden faydalanmayı denemiş; rüşvet aracılığıyla farklı grupları birbirine düşürmenin yollarını aramıştır.⁸³ Kısa sürede bu konuda gözle görülür bir başarı yakalayan Mehmed Ali, Mısır'da bulunan resmi Osmanlı temsilcisi olan valinin aktarımları neticesinde İstanbul'un da dikkatini çekmeye başlamıştır. Bu noktada Mısır'daki

⁷⁸ Muhalif unsurları ortadan kaldırmak 19. asır reformist liderlerinin sıklıkla başvurduğu bir yöntemdir. Bunun ilk büyük örneği aslında 18. asırdadır. Rusya'da Büyük Petro olarak tarihe geçen I. Petro modernizasyon politikasına engel olarak gördüğü eski sistemin temsilcisi olarak kabul ettiği Strelitzleri (Tüfekçiler) ortadan kaldırmıştır. Rusya'daki Strelitzlerin karşılığı olarak Osmanlı İmparatorluğu'nda da Yeniçerileri görmekteyiz. Büyük Petro ile aynı mantık çerçevesinde II. Mahmud 1825'te Vakay-ı Hayriye olarak bilinen olay neticesinde Yeniçerileri yok etmiştir. Bir diğer örnek de Uzakdoğu'dan verilebilir. Japonya'nın büyük reformcu lideri Meiji kendi idaresi altında geleneksel sistemin temsilcisi ve ülkenin çağdaşlaşmasının önünde engel teşkil eden Samurayları devre dışı bırakmıştır. Bütün bu bilgiler ışığında Mehmet Ali Paşa'nın kendi liderliğini ve otoritesini Mısır'da kurabilmek ve ileride uygulamaya koyacağı reformları rahatça hayata geçirebilmek açısından bazı yerleşik muhalif unsurları ortadan kaldırmayı tercih etmesi, dönemin yaygın bir davranışının Mısır'daki örneği olarak değerlendirilebilir. Bu konuda şu esere bakılabilir: Ellen Kay Trimmerger, **Tepeden İnmece Devrimler**, Gelenek Yayınları, 2003.

⁷⁹ Halil İnalçık ve Donald Quataert (Ed.), **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi**, Cilt: II, Eren Yayınları, İstanbul, 2004, ss. 798-800.

⁸⁰ Jane Hathaway, "Osmanlı'nın 1730'da Mısır'da Çerkez Mehmet Bey'in İsyanına Gösterdiği Tepki", **Osmanlı İmparatorluğu'nda İsyân ve Ayaklanma**, (Ed. Jane Hathaway), Çev. Deniz Berktaş, Alkim Yay., İstanbul, 2010, (Çerkez Mehmet), s. 165-166.

⁸¹ Kazdağlılar ailesi için bkz. Jane Hathaway, **Osmanlı Mısır'ında Hane Politikaları-Kazdağlıların Yükselişi**, Çev. Nalân Özsoy, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2002, (Kazdağlılar).

⁸² Memluk beyleri kısaca 17.yüzyıl'dan itibaren Mısır idaresinde güçlü bir konum elde eden Kahire'deki askeri seçkinler olarak tanımlanabilir. Bkz. Mustafa Öztürk, "Arap Ülkelerinde Osmanlı İdaresi", **History Studies**, Ortadoğu Özel Sayısı, 2010, s. 331.

⁸³ Afaf Lutfi el-Seyyid Marsot, **Mısır Tarihi: Arapların Fethinden Bugüne**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2010, (Mısır Tarihi), s. 55.

dönemin Osmanlı Valisi Hurşit Paşa ile olan egemenlik mücadelesini de kazanan ve arkasına ciddi bir güç toplayan Mehmed Ali⁸⁴, Babıâli'nin bu gelişmeler üzerine aldığı bir karar ile 1805'te Mısır Valisi olarak resmen atanır. Paşa böylece birkaç yıl önce sıradan bir subay olarak ayak bastığı Mısır'da kısa sürede valilik rütbesini elde ederek, ülkenin gerçek hâkimi haline gelme yolunda en büyük adımı atmış olur.

Vali rütbesini elde ettikten sonra Memluk varlığına karşı daha sert darbeler vurmaya hazırlanan Mehmed Ali Paşa 1811'de Kahire Kalesi'nde önde gelen Memluk beylerinin davet edildiği bir ziyafet verdi. Bu ziyafet sırasında önceden planlanan bir harekâtla yemeğe katılan tüm Memluk beyleri katledildi⁸⁵ ve ülkede tek bir nüfuzlu bey bırakılmadı.⁸⁶ Son olarak Memluk beylerinin ellerinde bulunan arazilerin devlet namına müsadere edilmesiyle Paşa'nın kendi otoritesini kurması ve hayalini kurduğu reform girişimlerini emniyet altına almasının önündeki siyasi engel devre dışı bırakılmıştır.⁸⁷

Mehmed Ali Paşa'nın önünde ikinci büyük engel olarak gördüğü kesim ise Ulema idi. Ulema Mısır siyasetinde son derece nüfuzlu bir sınıftı. Bu etkinliğinin temel besin kaynağı ise ellerinde bulunan büyük vakıflar ve bunlara bağlı arazilerdi. Bu topraklardan elde edilen gelirler sayesinde ciddi anlamda bir iktisadi güce sahip olan Ulema'nın Mısır'daki siyasi ve ekonomik gücüne son vermek isteyen Mehmed Ali Paşa bunu kırmak için öncelikle bu kesim içindeki yerleşik hizipleri, düşmanlıkları kullandı. Ulema içindeki rekabetten yararlanan Mehmed Ali Paşa yönetimi nihayetinde ulemanın elindeki arazileri müsadere etmeyi başardı ve tüm vakıf mallarına resmen el koydu.⁸⁸ Böylece ulema alışılmış gücünü kaybederek, idari anlamda eyalet yönetimindeki nüfuzunu yitirmesi sağlanmış oldu. Bu el koyma sürecinin ardından Paşa'nın önünde duran ulema muhalefeti de denklem dışına çıkarılmıştır. Mısır, kısa bir sürede, tam bir egemenlik kurabilmek adına Mehmed Ali Paşa açısından dikensiz gül bahçesi haline gelmiştir.

⁸⁴ Atilla Çetin, *Kavalalı Mehmed Ali Paşanın Mısır Valiliği-Osmanlı Belgelerine Göre-*, İstanbul, 1998, ss. 98-102.

⁸⁵ Cleveland, s. 77.

⁸⁶ Arthur E.P. Brome Weigall, ss. 59-62; John Eliot Bowen, *The Conflict of East and West in Egypt*, G.P. Putnam's Sons, London, 1887, (The Conflict), ss. 3-4.

⁸⁷ Albert Hourani, *Çağdaş*, s. 67.

⁸⁸ Afaf Lutfi el-Seyyid-Marsot, "The Role of the Ulama in Egypt during the Early Nineteenth Century", *Political and Social Change in Modern Egypt*, (Ed. P.M. Holt), Oxford University Press, London, 1968, (Ulama), ss. 275-280; Goldschmidt ve Davidson, s. 230.

1.2.2. Mehmed Ali Paşa Reformları

Mısır'daki valiliğinin ilk birkaç yılını ülke içi muhalefet odaklarını ortadan kaldırmaya ayırdıktan sonra iktidarı gerçekten eline alıp hem iktidar hem de muktedir olan Mehmed Ali Paşa'nın reformlara girişmesinin önünde hiçbir engel kalmamıştı. Hedefi, gerçekleştireceği reformlarla Mısır'ı geri kalmışlıktan kurtarmak, modernleştirmek, kalkındırmak ve bu arada da adım adım Osmanlı egemenliğinden çıkarmaktı.⁸⁹

“Mısır'ı ekonomik ve askeri anlamda güçlendirmek” olarak özetlenebilecek reform hareketleri⁹⁰ kapsamında Mehmed Ali Paşa III. Selim ve II. Mahmud'un yolundan giderek işe ordudan başlamıştır. Mısır ordusunun modern silahlarla teçhizatlandırılması ve askerlerinin modern savaş tekniklerini öğrenmeleri amacıyla Batılı askeri uzmanlara başvuruldu. Bu çerçevede çok sayıda üst düzey Fransız ve İtalyan subay Kahire'ye davet edildi.⁹¹ Bu uzmanların tavsiyelerine uyarak, Nizam-ı Cedid adıyla bilinen modern ordunun asker kaynağını karşılamak üzere yeni düzenlemelere gidildi ve o döneme dek orduya alınmayan Mısırlı fellahlar⁹² kırsal nüfusu azaltma pahasına orduya alınmaya başlandı. Bu süreç Mehmet Ali Paşa için oldukça sancılı geçmiştir. Özellikle toprağını bırakmak istemeyen Mısır köylüleri zorunlu askerlik uygulamasının ilk yıllarında idareyi pek çok kez güç durumlara düşürmüştür. Özellikle 1823'te ve 1824'te yaşanan isyanlar çatışmaya dönüşmüş, orduya katılmış olan askerler-ki içlerinde isyancı köylülere destek verenler de olmuştur-düzenli orduya katılmayan asker kaçağı köylüleri yakalamak, isyanları bastırmak amacıyla zaman içinde doğup büyüdükleri köylere dahi baskında bulunmak zorunda kalmışlardır.⁹³ Tüm bu sancılı sürecin ve hatırı sayılır bir insan kaybının ardından düzenli ordu konusunda Mısır'da işler az da olsa yoluna girmiştir.

⁸⁹ Zeine Zeine, **Türk Arap İlişkileri ve Arap Milliyetçiliğinin Doğuşu**, Gelenek Yayıncılık, İstanbul, 2003, s. 44; George Antonius, **The Arab Awakening**, Simon Publications, 2001, s.26.

⁹⁰ Philip K. Hitti, **History of the Arabs**, MacMillan, New York, 1968, (Arabs), ss.722-724.

⁹¹ Bernard Lewis, Ortadoğu, s. 342; Berkes, Çağdaşlaşma, s. 190.

⁹² Fellah, Mısır köylüsü anlamında kullanılan yerel bir tabirdir. Mısır köylüleri M.Ö. 305'te Mısır'da kurulan ve ülkenin Romalılar tarafından ele geçirildiği M.Ö. 30'a kadar hüküm süren Batlamyuslar'dan beri ilk kez Mehmet Ali zamanında düzenli orduya alınmışlardır. Bkz. Goldschmidt ve Davidson, s. 231 ve çevirmenin notu.

⁹³ “(...) İsyanın bastırılma sürecindeki olaylardan birinde kendi köyündeki insanlara karşı çarpışma emri alan yüzbaşı, öz babasıyla karşı karşıya geldi. Babasını teslim olmaya ikna edemeyen evlat, silahını çekip babasını öldürüverdi. Kavalalı olayı öğrenince bu onbaşıyı terfi ettirdi.” Bkz. Khaled Fahmy, “Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın Nizam-ı Cedid Ordusunda Çıkan İsyân”, **Osmanlı**

Mısır birlikleri başta Avrupalı uzmanlar olmak üzere Türk ve Çerkez subayların yardımlarıyla askerlik mesleğini öğrenmeye başladılar. Bu bağlamda Mehmet Ali tarafından tasarlanan modern Mısır ordusunda komuta kademesi Türklerden oluşurken, erat ise Araplardan ibaretti. Bir anlamda iki dilli bir ordu yaratılmıştı: Türkçe konuşan subaylar, Arapça konuşan erat. Bunun yanı sıra uygulanan terfi mekanizması gereği erat grubuna mensup bir Arap askerin yüzbaşı rütbesinden daha üst mevkilere yükselmesi mümkün değildi.⁹⁴

Ordunun insan ihtiyacını bir şekilde karşılayan Mısır liderliği, silah, cephane ve kılık-kıyafet gibi lojistik ihtiyaçları karşılamak üzere muhtelif tesislerin kurulmasına girişti. Bu kapsamda silah fabrikası, fes fabrikası ve benzeri tekstil atölyeleri ve tersaneler kurulmuş; bu tesislerin faaliyetleri bizzat Kahire yönetimi tarafından denetlenmiştir. Örneğin, Kahire Silahhanesi 1820'lerin ortalarında ayda 1600 tüfek üretmektedir. Yine İskenderiye'deki deniz kuvvetleri tesisinde 1830'larda yaklaşık 4 bin işçinin çalıştırıldığı bilinmektedir. Tüm Mısır'da ise aynı dönemde 30-40 bin civarında işçinin bu modern tesislerde çalıştırıldığı tahmin edilmektedir.⁹⁵ Bu tesislerden bilhassa tekstil ile ilgili olanlarında üretilen malların kullanımı konusunda bizzat Mehmed Ali Paşa öncülük etmiş ve kişisel giyim kuşamını buradan temin etmiştir. Buna ek olarak, yeni kurulmakta olan sanayinin yabancı mamul maddelerle olan rekabette ayakta kalmasını sağlamak ve yerli malı kullanımını özendirme amacıyla orduda ve bürokraside görev alan resmi çalışanlara da bu malları kullanmaları amacıyla teşvikte bulunmuştur.⁹⁶

Ordunun yetişmiş subay ihtiyacını temin etmek amacıyla ülkeye getirilen Batılı uzmanların yöneticiliğinde Asuan subay okulu ve topçu okulu gibi askeri eğitim kurumları açıldı.⁹⁷

Orduda modernleşme, genel anlamda Mısır modernleşmesinin merkezini oluşturmuş⁹⁸; diğer alanlardaki reformlar bu merkeze bağlı olarak gerçekleştirilmiştir.

İmparatorluğu'nda İsyân ve Ayaklanma, (Ed. Jane Hathaway), Çev. Deniz Bertay, Alkım Yay., İstanbul, 2010, (İsyân), s. 211.

⁹⁴ Khaled Fahmy, "Ulus ve Asker Kaçakları-Mehmed Ali'nin Mısırı'nda Zorunlu Askerlik", **Devletin Silahlanması-Ortadoğu'da ve Orta Asya'da Zorunlu Askerlik (1775-1925)**, (Ed. Erik Jan Zürcher), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2003, (Askerlik), ss. 68-69.

⁹⁵ Cleveland, s. 81.

⁹⁶ Charles Isaawi (Ed.), **The Economic History of the Middle East 1800-1914**, The University of Chicago Press, Chicago, 1966, s. 391-392.

⁹⁷ Cleveland, s.77.

⁹⁸ Khaled Fahmy, Askerlik, s. 66.

Bunlardan ilk başta geleni ise eğitimdi. Gerek askeri gerekse sivil eğitim kurumları Mehmed Ali Paşa döneminde hem yaygınlaştırılmış hem de görece Batılı bir kimliğe kavuşturulmuştu.⁹⁹ Subay okulu ve topçuluk okulu gibi askeri eğitim kurumlarının yanı sıra başta tıp ve mühendislik olmak üzere lisan ve ziraat gibi çeşitli alanlarda uzman kişiler yetiştirmek için sivil eğitim kurumları da bu dönemde açılanlar arasında yer alır.¹⁰⁰

Askeri okullar bağlamında eğitilmiş ordu mensupları yetiştirmeyi amaçlayan Mehmed Ali Paşa aynı yöntemi sivil okullar için de kullanmayı tercih etmiştir. Tıpkı askeri okullarda olduğu gibi bu okullarda da Avrupalı uzmanlardan yararlanılmıştır. Mısır'a gelen Avrupalı öğretmenler gelirken yanlarında çok sayıda kitap getirmişlerdir. Bu sayede 1816'ya gelindiğinde Mısır kütüphanelerinde Voltaire, Montesquieu ve Rousseau'nun eserleri kolaylıkla bulunabilir hale gelmişti.¹⁰¹

Açılan modern eğitim kurumlarının yanı sıra yine Mehmed Ali Paşa döneminde çok sayıda öğrenci çeşitli dallarda eğitim almak üzere Avrupa'ya gönderilmiştir. 1809'dan itibaren kabileler halinde gönderilen öğrenciler özellikle İtalya ve Fransa'da eğitim almışlardır.¹⁰² İlk grup öğrenci 1809-1822 yılları arasında İtalya'ya, ikinci grup da 1822-1844 arası Fransa'ya gönderilmiştir.¹⁰³ Bu öğrencilerin Avrupa'daki eğitimlerinin bizzat Mehmed Ali Paşa tarafından takip edildiğini 1826'da Fransa'ya gönderilen öğrenci grubunun başında imam (rehber-gözetmen) olarak atanan Rifa'a Rafi el-Tahtavi'nin anılarında görmekteyiz. Tahtavi'ye göre, ülkesine çağdaş ilimlerin taşınması konusunda son derece istekli ve samimi olan Mehmed Ali Paşa, bizzat alınan eğitimle, müfredatla ilgilenmekte; mektuplarında sık sık öğrencilerin başarılarını duymak istediğini söylemekte, öğrencilerin çalışmalarını yetersiz bulup daha çok çalışmaya teşvik etmektedir.¹⁰⁴ Mehmet Ali

⁹⁹ M.A. Faksh, "An Historical Survey of the Educational System in Egypt", **International Review of Education**, Vol: 22, No: 2, 1976, ss. 234-235.

¹⁰⁰ Joseph Szyliowicz, "Educational and Political Development in Turkey, Iran and Egypt", **Comparative Education Review**, Vol: 13, No: 2, 1969, ss. 150-166.

¹⁰¹ Muhammed Hüseyin, **Modernizmin İslam Dünyasına Girişi**, İnsan Yayınları, İstanbul, 2004, s. 17.

¹⁰² Bernard Lewis, **The Middle East and the West**, Weidenfeld and Nicolson, London, 1963, (Middle East), s. 39.

¹⁰³ Tahtavi, s. 15. Öğrencilerin özellikle 1822-1844 yılları arasında Fransa'ya yoğun olarak gönderildiği gözlemlenmektedir. 19.yüzyıl'ın modern bilimlerde en ileri ülkesi ve entelektüel merkezi olması dolayısıyla Paris en gözde başkent konumundadır. Bu bakımdan Fransa tercihi son derece bilinçli bir tercih olarak göze çarpmaktadır. Bkz. İnyet, ss. 39-40.

¹⁰⁴ Tahtavi, ss. 225-228. Tahtavi burada Mehmet Ali Paşa'nın 5 Rebiülevvel 1245 (4 Eylül 1829) tarihli mektubuna yer vermektedir. Paşa mektubunda şu cümleyi kullanmaktadır: "*Şimdi rızamızı*

Paşa yurtdışına gönderdiği öğrencilere görüldüğü gibi çok önem vermektedir; çünkü ülkeye dönüşlerinde bu kişileri devlet idaresinde, eğitimde, orduda kullanmayı amaçlamaktadır. Örneğin, Rifa'a Tahtavi¹⁰⁵ Fransa'dan döndükten sonra Mehmet Ali Paşa tarafından 1835'te kurulan Yabancı Diller Okulu'nun başına getirilmiştir. Bu okul aracılığıyla çeviri ders kitapları başta olmak üzere pek çok tercüme eser yayımlanmış ve mütercimler yetiştirilmiştir.¹⁰⁶

Tıp, mühendislik, matbaa, lisan ve ziraat gibi muhtelif alanlarda eğitim almak üzere Fransa'ya gönderilen öğrenciler bu ülkede yalnızca öğrenim görmekle kalmamış aynı zamanda yepyeni bir kültür ve yaşam tarzı ile karşılaşmışlardır. Voltaire, Rousseau, Montesquieu'nün eserlerini okumuşlar, çağdaş ilimlerle tanışmışlardır. Avrupa'daki eğitimlerini tamamlayarak ülkelerine geri dönen bu öğrenciler, daha önceden düşünüldüğü gibi, çağdaş Mısır'ın ilk aydın grubunu oluşturmuşlardır.¹⁰⁷ Sadece aldıkları eğitim çerçevesinde kalarak tıp ve mühendislik gibi alanlarda değil, aynı zamanda sanat ve edebiyatta da yepyeni bir dönemin ülkede başlamasına, bu bağlamda Mısır kültürel yaşamında bir canlanmanın yaşanmasına vesile olmuşlardır. Bütün bunlara ek olarak bu öğrenciler ülkeye dönüşlerinin ardından bizzat Mehmed Ali Paşa tarafından devlet bürokrasisinin önemli kademelerinde görevlendirilmişler; bir anlamda modern Mısır'ın inşasında Paşa'nın eli ayağı olmuşlardır.¹⁰⁸

Bu bağlamda tek bir örnek vermek gerekirse başvurulması gereken yegâne adres söz konusu aydın grubunun önde gelen isimlerinden bir tanesi olan Rifa'a Rafi

kazanmanız için bir dakikayı bile boşa harcamayarak sizlerden istediğim ilim ve sanatın öğrenilmesine gayret etmenizdir. Bundan sonra her ayın başlangıcından sonuna dek evvelki öğrendiğinizden ne kadar fazla geometri, matematik, resim öğrendiğinizi, her biriniz, teker teker açıklayınız. Belirtilen ilimlerin tamamlanmasına ne kadar kaldığınızı, geçen aya göre bu ay ne kadar okuduğunuzu, birer birer yazarak tarafıma bildiresiniz.”

¹⁰⁵ Tahtavi hakkında kendisine ait hatırat dışında detaylı bilgi için bkz. Albert Hourani, Çağdaş, ss. 83-98; Maurice Chemoul, “Rifa'a Bey”, **İslam Ansiklopedisi**, Cilt: 9, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1993, s. 738-739; Bessam Tibi, s. 101; Muhammed Hüseyin, s. 20; Hamid İnyet, s. 44; Bernard Lewis, Middle East, s. 51; Bernard Lewis, “Watan”, **Journal of Contemporary History**, Vol: 26, No: ¾, The Impact of Western Nationalisms: Essays Dedicated to Walter Z. Laqueur on the Occasion of his 70th Birthday, 1991, (Watan), ss. 529-530; Guy Sorman, **Rifaa'nın Çocukları Müslüman Modernler**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2006; Cihaner Akçay, **Rifa'a Rafi al-Tahtavi (Hayatı, Edebi Kişiliği ve Toplumsal Konulardaki Düşünceleri)**, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1992.

¹⁰⁶ Cleveland, s. 77.

¹⁰⁷ Hourani, Çağdaş, s. 69.

¹⁰⁸ Bu konuda bazı örnekler için bkz. Adnan Şişman, **Tanzimat Dönemi'nde Fransa'ya Gönderilen Osmanlı Öğrencileri (1839-1876)**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2004, s. 4.

el-Tahtavi'dir.¹⁰⁹ Fransa'da eğitim alan Mısırlı öğrenciler grubunun içerisinde yer alan Tahtavi, “vatan, vatan sevgisi, ulus” gibi çağdaş kavramları Mısır'a taşınmasında son derece önemli bir rol oynamıştı. Tüm Ortadoğu ve hatta İslam Dünyası açısından 19. asrın ilk çeyreği gibi erken bir dönemde modern siyasal, toplumsal ve kültürel fikirlerle tanışan Tahtavi, ülkeye dönüştü hem getirildiği idari ve bürokratik görevlerde hem de yaptığı tercüme ve yazdığı eserlerle söz konusu çağdaş kavram ve düşüncelerin Mısır'daki baş savunucusu ve uygulayıcısı olmuştu. “*Mısır bir vatan, Mısırlılar vatanlarını sevmeleri gereken bir ulustur*” diyen Tahtavi, Mısır ulusundan, Mısır vatanından söz etmek suretiyle belki siyasal anlamda Mısır milliyetçiliği yapmadı ama hiç şüphe yok ki kendisinden birkaç kuşak sonra gündeme gelecek olan Arap Milliyetçiliği ya da Mısır Milliyetçiliğinin düşünsel temelini atmıştır.¹¹⁰

Mehmed Ali Paşa'nın Mısır'a kazandırdığı en önemli yeniliklerden bir tanesi hiç şüphesiz, matbaa olmuştur. Arapça harfli matbaa her ne kadar Fransız işgali sırasında Mısır'a gelmiş olsa da eyalet sınırları dâhilinde işlerlik kazanması Mehmed Ali Paşa zamanına denk düşmektedir. Bulak Matbaası olarak bilinen bu ünlü matbaanın en önemli hizmeti resmi devlet gazetesi olan Vakay-ı Mısriyye'nin çıkarılmasında olmuştur.¹¹¹ Ortadoğu'nun ilk resmi gazetesi olan 1828 tarihli Vakay-ı Mısriyye¹¹², İstanbul'da çıkarılan ilk resmi gazete olan Takvim-i Vekayi'den de önce yayımlanmaya başlamıştır. Bu matbaada çeviri ders kitapları da basılmıştır.¹¹³

Mehmed Ali Paşa, tüm bu modernleşme hamlelerini ekonomik anlamda finanse edebilmek için ülkenin kaynaklarından maksimum düzeyde faydalanmayı hedef edinmiştir. Bu kaynakların en başında hiç şüphesiz ki münbit ülke toprakları

¹⁰⁹ Tahtavi'nin Fransa yıllarını anlatan hatıraları için bkz. Rifa'a Rafi el-Tahtavi, **Paris Gözlemleri**, Ses Yayınları, İstanbul, 1992.

¹¹⁰ Ali Bilgenoğlu, “Ortadoğu'da Bir Öncü: Modernitenin Mısır'a İlk Taşıyıcısı Rifa'a Rafi el-Tahtavi (1801-1873)”, **History Studies**, Middle East Special Issue, 2010, (Tahtavi), ss. 27-46.

¹¹¹ Goldschmidt ve Davidson, s. 231.

¹¹² Orhan Koloğlu, “İlk Türkçe Gazete Vakay-i Mısriyye”, **Tarih ve Toplum**, Cilt: 10, sayı: 58, Ekim 1988, (Mısriyye), ss. 9-12; Orhan Koloğlu, “The Problem of the Turkish and Arabic Languages and the Role of Waqai Mısriyya”, **Studies on Turkish-Arab Relations**, Annual 1989, İstanbul, 1989, (Mısriyya), ss.61-67; Nesimi Yazıcı, “Vakay-i Mısriyye Üzerine Birkaç Söz”, **OTAM**, sayı:2, Ankara, ss. 267-278.

¹¹³ Ercüment Kuran, “Sultan II. Mahmud ve Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın Gerçekleştirdikleri Reformların Karşılıklı Tesirleri”, **Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri 28-30 Haziran 1989**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1990, s.109. Hukuk alanındaki etkileşim için ise bkz. Gabriel Baer, “Tanzimat in Egypt-The Penal Code”, **Bulletin of the School of Oriental and African Studies**, University of London, Vol: 26, No: 1, 1963, (Penal Code), ss. 29-49.

gelmektedir. Öteden beri verimli topraklarında tarım yapılan, Akdeniz coğrafyasının tahıl ambarı olarak bilinen¹¹⁴ ve bu özelliği nedeniyle Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'ya ihraç ettiği hububatın hatırı sayılır miktarını karşılayan Mısır¹¹⁵, 1820'lerden itibaren Mehmed Ali Paşa'nın öncülüğünde tarımda da modernleşmeye gitmiştir. Bu bağlamda öncelikle devlet, var olan tarım arazilerini genişletme kararı almış ve özel mülkiyette yer alan topraklar müsadere yöntemiyle kamulaştırılmıştır. Bir anlamda toprak aristokrasisini yok eden Mısır idaresi tarıma açık toprakların neredeyse tamamını tekeli altına almıştır.¹¹⁶ Üretilecek ürünlerin belirlenmesinden, ürünün üreticiden alınıp tüketiciye satılmasına varıncaya kadar her aşaması bundan böyle devlet tarafından idare edilecektir.¹¹⁷ Bu kapsamda yeni kanunlar çıkarılmış, bunların uygulanışına dair açıklayıcı layihalar yayımlanmıştı. Örneğin 1829 sonunda yayımlanan *Köylünün Tarımda Başarılı Olması ve Hükümet Kurallarının Uygulanması için Bir Program* adını taşıyan layihada “köylülerin tarlada nasıl çalışacağı hangi ürünleri yetiştireceği, köylerinde kalmaları gerektiği ve onların başında durup gözetmenlik yapacakların görevleri ayrıntılı bir biçimde açıklanıyordu”.¹¹⁸ Bu düzenlemelerin ardından Mısır'da devlet tekeli sistemi¹¹⁹, örneğin devletin ham pamuğu çiftçiden ucuza alıp, tüccara ya da ihraca yönelik olarak pahalıya satması, elde edilen karın da hazineye aktarılması şeklinde işlemiştir. Tekel sistemi her ne kadar Mısır'da tek ticari etkinliğin ve doğal olarak tek gelirin sahibini devlet olmasını sağlamışsa da, devlet beklendiği gibi üst düzeyde bir kar elde edememiştir. Tekel uygulaması örneğin pamuk üretiminin ülke çapında

¹¹⁴ George R. Gliddon, s.8.

¹¹⁵ Mübahat Kütükoğlu, Osmanlı İngiliz, s. 37.

¹¹⁶ Bu konunun detaylı bir şekilde tarihsel süreç içerisinde incelendiği değerli bir çalışma için bkz. Gabriel Baer, **A History of Landownership in Egypt 1800-1950**, Oxford University Press, 1968, (Landownership). Erken dönem Osmanlı Mısır'ında uygulanan arazi politikası için ise bkz. Stanford Shaw, “The Land Law of Ottoman Egypt: A Contribution to the Study of Landholding in the Early Years of Ottoman Rule in Egypt”, **Der Islam: Zeitschrift für Geschichte und Kultur des Islamischen Orients**, Vol: 38, No: 1-2, (Oktober 1962), (Land Law), ss. 106-137.

¹¹⁷ Katı bir şekilde uygulanan tekel uygulaması üzerinde var olan devlet baskısı özellikle arazileri işleten çiftçiler için zor zamanların yaşanmasına neden olmuştu. “Ocak 1830 tarihli kararname halkı köylülerine hapsedmiş ve dışarı çıkmaları için kimlik belgesi ve izin almalarını zorunlu kılmıştı. Bir fellahın elinde yazılı geçiş izni olmaksızın bir köyden ötekine gitmesi neredeyse imkânsızdı. Köy kışla gibi idare edilecek, ahalisi gece gündüz muhafızların gözetiminde tutulacak ve toprağı işlerken müfettişlerin denetiminde olacaktı. Ayrıca kaldırdığı ürünü de devlet ambarına teslim edecekti”. Bkz. Timothy Mitchell, **Mısır'ın Sömürgeleştirilmesi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s. 77.

¹¹⁸ Mitchell, s. 89.

¹¹⁹ **The Economic History of the Middle East 1800-1914**, s. 384.

yaygınlaşmasını engellemiştir.¹²⁰ Çünkü Mısır çiftçisi tekel şartları altında devlet gibi kar elde edememiştir. Dolayısıyla pamuk üretimi tekel uygulamasının kaldırıldığı 1842 yılına kadar çiftçiler için cazip bir kazanç kapısı olmamıştır.¹²¹ Bunun da ötesinde devletin muhafızlar eliyle sert yüzünü göstermesi özellikle köylüleri isyan noktasına getirmişti: “Söz konusu dönem boyunca taşrada siyasi ayaklanmalar patlak verdi ve bunlar hükümetin yeni askerleri tarafından sistematik bir biçimde bastırıldı. Çok sayıda insan köyleri bırakıp kaçtı”.¹²²

Mehmet Ali Paşa döneminde Mısır’da şeker, tütün, çivit gibi bilinen tarım ürünlerinin yanında yeni ürünlerin de denemeleri yapılmıştır. Bunların içinde ön plana çıkan ürün pamuk olmuştur.¹²³ Üretimin daha verimli bir şekilde yapılması, iyi kalitede daha çok ürün elde edilmesi için devlet çeşitli önlemler almıştır. Örneğin ülkede sulama sistemi geliştirilmiş, binlerce fellah çalıştırılarak Nil’in yıllık taşmasından yararlanmak ve tarım ürünlerinin ihracını düşük maliyetle sağlayabilmek amacıyla inşa edilen, Nil ile İskenderiye Limanı’nı birbirine bağlayan Mahmudiye Kanalı¹²⁴ başta olmak üzere kanal ve barajlar yaptırılmıştır.¹²⁵ Diğer alanlarda olduğu gibi ziraat alanında da ülkeye son tekniklerin getirilmesi amacıyla yabancı uzmanların görev yaptığı ziraat okulu açılmıştır. Bu çabalar sonucunda eskiden tek ürünün alındığı Mısır’da arazilerde yılda 3 kez hasat yapılmaya başlanmıştır.

¹²⁰ “Devlet tekeli ticari anlamda pamuk ekiminin ülkede başlaması işlevini görse de gelişimini engellemiştir.” Bkz. Joseph Rabino, “Some Statistics of Egypt”, **Journal of the Statistical Society of London**, Vol.47, No.3, 1884, s. 416.

¹²¹ Moritz Schanz, **Cotton in Egypt and the Anglo-Egyptian Sudan**, Taybor, Garnett, Evans Co&Ltd, Manchester, 1913, (Cotton), ss. 8-10. Devlet tekelinin kaldırılış süreci, süreci etkileyen siyasi ve ekonomik etkenler ile yaşanan gelişmeler hakkında detaylı bilgi için bkz. Ahmed Abdel-Rahim Mustafa, “The Breakdown of the Monopoly System in Egypt after 1840”, **Political and Social Change in Modern Egypt**, (Ed. Peter Malcolm Holt), Oxford University Press, London, 1968, ss. 291-307.

¹²² Mitchell, s. 91.

¹²³ “Mısır”, **İslam Ansiklopedisi**, Cilt:8, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1993, s. 259.

¹²⁴ **The Economic History of the Middle East 1800-1914**, s. 406. Mısır hakkında Londra’ya istatistikler hazırlayıp gönderen uzman Joseph Rabino bu istatistiklerin yer aldığı çalışmasında Mehmet Ali Paşa’nın girişimciliğini vurgulamakta ve takdir etmektedir. Rabino’ya göre, 300.000 civarında fellahı modern inşaat araçlarından yoksun oldukları halde çalıştırarak 13 ayda Mahmudiye Kanalı’nı yaptırması Mehmet Ali’nin girişimciliğinin bir kanıtı ve başarısıdır. Bkz. Joseph Rabino, s. 417.

¹²⁵ Cleveland, s.80; George E. Kirk, **A Short History of the Middle East**, Frederick Praeger, New York, 1968, s. 100; John Elliot Bowen, **Conflict**, s. 4.

Mehmet Ali Paşa döneminde hız kazanan pamuk ekimi¹²⁶ sayesinde elde edilen ham pamuk yine bu dönemde ihracata yönelik olarak değerlendirilmiş; Mısır başta İngiltere olmak üzere Marsilya, Trieste, Cenova ile pamuk ticareti yapmaya başlamıştır. Bu sayede Mısır kısa sürede geçimlik tarımdan ihracata yönelik tarıma geçen ilk Ortadoğu ülkesi olmuştur.¹²⁷ Bunun Mısır'a en yüksek düzeyde getirisi yüzyılın ikinci yarısında olacak; dünyanın en önemli ham pamuk ihracatçısı konumunda olan Amerika'da iç savaşın patlak vermesi üzerine bu ülkenin belli bir süreliğine piyasadan çekilmesi Mısır'a büyük bir fırsat getirecektir. Mehmet Ali Paşa döneminden beri pamuğa yatırım yapan Mısır bu tarihi fırsatı iyi değerlendirecek; başta İngiliz tekstil sanayii¹²⁸ olmak üzere dünyanın belli başlı dokuma sektörleri Mısır'ın ürettiği ham pamuğa talip olacaklardır.¹²⁹

1.2.3. Mehmed Ali Paşa'nın Suud Seferi ve Vehhabi Operasyonu

Mehmed Ali Paşa'nın Mısır'ı bir yandan yoğun bir şekilde yenileşme hareketlerine girişirken bir yandan da Osmanlı İmparatorluğu'nun bir eyaleti olarak imparatorluk içinde baş gösteren muhalefet hareketlerinin bastırılmasında rol almaktaydı. Bunlardan ilki Suudi topraklarında ortaya çıkan Vehhabi hareketiydi.¹³⁰

Vehhabilik 1730-1731 yıllarında ortaya çıkan bir hareketti. Öncelikle dinsel bir temele dayanan bu muhalif hareket ilerleyen süreçte politik bir kimlik kazanarak Babî'ye karşı bayrak açmıştı. Vehhabiliğin kurucusu olarak sayılan Muhammed İbn Abdülvehhab'a göre, Osmanlı sınırları içerisinde yaşanan İslam kat-i surette sahih İslam değildi ve en kısa sürede Müslümanlar gerçek İslam'a döndürülmeliydi.¹³¹ Düşünsel temelini 14. asır İslam düşünürü İbn Teymiyye'ye dayandıran Abdülvehhab'ın kurucusu olduğu Vehhabi hareketine göre, sahih İslam Hz. Muhammed ve ilk Müslümanlar döneminde yaşanan İslam'dır. Buna göre, Asr-ı

¹²⁶ Charles Isaawi, **The Economic History of the Middle East**, University of Chicago Press, Chicago, 1966, (Economic History), s. 416.

¹²⁷ Goldschmidt ve Davidson, s. 231.

¹²⁸ İngiliz tekstil endüstrisi öteden beri esas ham pamuk kaynağı olarak Amerikan plantasyonlarını kullanmaktaydı. İki ülke arasındaki ham pamuk ticaretinin tarihçesi için bkz. Eric J. Hobsbawm, **Devrim Çağı 1789-1848**, Dost Kitabevi, Ankara, 2002, (Devrim), ss. 42-46.

¹²⁹ Bu süreç değerlendirildiği bir çalışma için bkz. Ali Bilgenoğlu, **Amerikan İç Savaşı ve Mısır**, ss. 147-161.

¹³⁰ Carl Brockelmann, **İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1992, ss. 289-294.

¹³¹ **Cambridge Resimli İslam Dünyası Tarihi**, s. 139; Tibi, s. 113.

Saadet dönemindeki İslam'ın üzerine getirilen her türlü uygulama bid'at yani İslam dışıdır.¹³²

Hiz. Muhammed döneminin ve uygulamalarını esas olarak kabul eden ve diğer uygulamaların tamamını reddeden Vehhabilere göre, İslam Peygamberi Arap olduğuna göre, İslam'ın da gerçek sahipleri Araplardır. Bu bakımdan hilafetin sahibinin Osmanlılar değil Araplar olması; hilafetin merkezinin de İstanbul değil Suud toprakları olması gerekir. Bu nokta Vehhabi düşüncesinin siyasallaştığı noktadır.

Vehhabiliğin siyasallaşma süreci içerisinde Muhammed Abdülvehhab Necid Emiri olan İbn Suud ile güç birliği yapmıştı. Bu birleşmeyi takiben İbn Suud Osmanlı egemenliğine karşı bayrak açarak Bahreyn ve Lahsa'yı ele geçirmişti.¹³³ İstanbul açısından vurucu darbe ise Mekke'nin 1803'te işgal edilmesiyle gelmişti. Büyüyen tehlikenin farkına varan Babiâli buna bir son verebilmek amacıyla Mısır'da Mehmed Ali Paşa'ya başvurmuştu. Paşa ilk başlarda bu görevlendirmenin İstanbul'un kendisini Mısır'dan uzaklaştırma planı olduğuna inandığı için bir müddet duymazdan gelmişti. Memluk beyleriyle mücadele halinde olması¹³⁴ da kendisi için iyi bir bahane olmuştu. Ancak 1811'de Vehhabilerin neredeyse tüm Hicaz'ı ele geçirmesi üzerine bir kez daha göreve çağrılan Mehmed Ali Paşa bu defa sefere çıkar. 1812'de Medine'yi ertesi yıl da Mekke'yi geri alan Mehmed Ali Paşa orduları 1818'de Vehhabi liderini ele geçirip İstanbul'a göndermek suretiyle bu isyana son vermiştir.¹³⁵ Böylece işgal altındaki kutsal toprakları tekrar imparatorluğa kazandırılmıştır.¹³⁶

Suud topraklarında elde edilen büyük başarı hiç kuşku yok ki Mehmed Ali Paşa'ya büyük saygınlık kazandırmıştır. Arabistan topraklarında Mısır ordularının

¹³² Hourani, Çağdaş, s. 54.

¹³³ Cemal Kutay, **Tarihte Türkler Araplar ve Hilafet Meselesi**, İklim Yayıncılık, İstanbul, 2004, s. 146.

¹³⁴ Zekeriya Kurşun, Necid ve Ahsa'da **Osmanlı Hâkimiyeti-Vehhabi Hareketi ve Suud Devleti'nin Ortaya Çıkışı**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1998, s.49.

¹³⁵ Ahmet Vehbi Ecer, "Osmanlı Tarihinde Vehhabi Hareketinin Sebebi ve Sonuçları", **IX. Türk Tarih Kongresi (12-25 Eylül 1981)**, Cilt:3, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1989, ss.1229-1236.

¹³⁶ Peter Mansfield, **A History of the Middle East**, Penguin, New York, 2003, (Middle East), s. 50; Robert Mantran, **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi**, Cilt: II, Çev. Server Tanilli, Alkım Yay., İstanbul, 2007, s. 29; Efraim Karsh & İnari Karsh, **Empires of the Sand-The Struggle for Mastery in the Middle East 1789-1923**, Harvard University Press, New York, 2001, s. 29; Şinasi Altundağ, **Kavalalı Mehmed Ali Paşa İsyanı-Mısır Meselesi 1831-1841**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1991, ss. 27-28.

başında yer alan Mehmed Ali Paşa'nın oğlu İbrahim'e Payitaht'tan vezirlik rütbesi ve Cidde Valiliği verilmişti. Ayrıca İstanbul'dan Kahire'ye çok sayıda hediye gönderilmişti. Bu zafer sonrasında özellikle emniyetin sağlanmasını müteakip Hac yolunun tekrar açılması Mehmed Ali Paşa'ya Kahire'de ve İstanbul'da olduğu kadar İslam toplumları nezdinde de hatırı sayılır bir saygınlık kazandırmıştır.¹³⁷

1.2.4. Mora İsyanı

Mehmed Ali Paşa'nın kendi dönemi içerisinde Babiâli'nin yardımına koştuğu bir başka olay da Mora İsyanı'dır. 1821'de patlak veren Yunan İsyanı Yunan İsyanı, patlak verdiği dönem itibarıyla Osmanlı İmparatorluğu sınırları dâhilinde patlak veren sıradan bir isyan hareketi değildir. Avrupa'da kültürel ve politik yansımaları olan bir milli harekettir. Kültürel dayanaklarından bir tanesi hiç kuşku yok ki, Avrupa'da Rönesans dönemine dair başlayan merakın tetiklediği araştırmaların yoğunlaşması sonucunda antik Yunan'ın modern Avrupa'nın temeli olduğuna dair oluşan ve Filhelenizm olarak adlandırılan inançtır.¹³⁸ Böyle bir inanç kısa sürede politize edilerek o dönem Osmanlı bayrağı altında yaşayan Yunanlıların Türk boyunduruğu altından kurtarılması gerektiği konusunda bir siyasal kampanyaya dönüştürülmüştür. Bu konuda Victor Hugo ve Lord Byron gibi ünlü edebiyatçılar başta olmak üzere pek çok önemli sima başrol oynamışlardır.¹³⁹

1821 İsyanı sırasında Mora Yarımadası'ndaki ayaklanmayı bastırmakta Osmanlı kuvvetlerinin yetersiz kalması üzerine yardıma çağrılan Mısır ordusu

¹³⁷ Stanford J. Shaw ve Ezel Kural Shaw, *Modern Türkiye*, s. 36 ve 42. Mehmet Ali Paşa'nın Vehhabiler ve Sudan üzerinde kazandığı zaferler O'nun kazandığı dış saygınlığın yanı sıra Mısır'da da popülaritesini yükselttiği bir gerçektir. Bu zaferlerle Mehmet Ali hem iç otoritesini sağlamlaştırmış hem de başta kendi kurduğu ordunun askerleri üzerinde bir lider olarak kendini kabul ettirme süreci tamamlanmıştır. Bkz. Edmond Cadavéré ve Emile Barrault, **Histoire de la Guerre de Méhémed Ali Contre la Porte Ottomane 1831-1833**, Librairie de la Société de Géographie, Paris, 1837, ss. 57-58.

¹³⁸ İlber Ortaylı, **Avrupa ve Biz**, Turhan Kitabevi, Ankara, 2007, (Avrupa), s. 243.

¹³⁹ Lord Byron'un Doğu yolculuğu sonrasında yazdığı, onu bir anda bir şair olarak büyük bir şana kavuşturan ünlü manzum hikâye Child Herold's Pilgrimage'de Byron antik Yunan'ın artık yaşamadığını, onun torunlarının ise Türklerin elinde esir durumda olduklarını acı içinde dile getirmektedir: "*Güzel Yunanistan! Göçmüş değerlerin hüznünlü kalıntısı! Artık var olmasa da ölümsüz, çökmüş olsa da yüce! Türklerin zorba eli altında titreyen, doğumdan ölüme dek esir, tam anlamıyla yıkılmış*". Bkz. Arzu Etensel İldem, **Fransız Gezginlerin Gözüyle Türkler ve Yunanlılar**, Boyut Kitapları, İstanbul, 2000, s. 35. Bu konuda akademik bir çalışma için ayrıca bkz. Jale Parla, **Efendilik, Şarkiyatçılık ve Kölelik**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985.

Mehmed Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa komutasında bu bölgeye hareket etmişti.¹⁴⁰ Mısır donanması bu süreçte sadece Osmanlı egemenliğini değil aynı zamanda sefer halinde olan Osmanlı bandıralı ticaret gemilerini de Rum gemilerinin saldırılarından korumuştur.¹⁴¹ Burada bulunduğu süre içerisinde Mısır kuvvetleri kısa zamanda Girit ve Kıbrıs'ta Osmanlı egemenliğini yeniden tesis etmeyi başarmıştı. Bu başarının üzerine Babiâli tarafından Mehmed Ali Paşa'ya Mısır'ın yanı sıra Girit Valiliği de verilmişti.¹⁴² Kısa zamanda elde edilen bu başarı hiç kuşku yok ki, Mehmed Ali Paşa'yı sahip olduğu güç bakımından bir hayli yüreklendirmişti. Ona göre sahip olduğu büyük gücü bu sayede hem İstanbul'a hem de isyana müdahil olan Avrupalı büyük güçlere gösterme şansını elde etmişti. Bu ruh hali içerisinde Mehmed Ali Paşa Mora Valiliği'nin de kendisine verilmesi koşuluyla Yunan İsyanı'nı tamamen bastıracağını İstanbul'a bildirmişti. Gerek isyanla gerekse Yunan bağımsızlığı konusunda bu isyan hareketine müdahil olan Avrupalı Büyük Güçlere karşı zor durumda olan Babiâli, Mehmed Ali Paşa'nın emrine büyükçe bir donanma verme kararı almıştı. Bu büyük güçle harekete geçen Paşa'nın ordusu kaybedilen önemli noktaları geri almaya başlamıştı. Tam da bu noktada devreye Rusya, Fransa ve İngiltere girmişti. Kendi aralarında 1827'de Londra Protokolü adı altında bir anlaşma imzalayan Büyük Güçler, Osmanlı-Mısır kuvvetlerinin Yunan sınırına dayanması üzerine derhal harekete geçerek Navarin'de Osmanlı-Mısır donanmasını yakmıştı.¹⁴³ Ayrıca Rusya 1828'de Osmanlı İmparatorluğu'na tek taraflı olarak savaş ilan etmişti. Tüm bu gelişmeler üzerine İbrahim Paşa komutasındaki Mısır kuvvetleri İngiltere ile Babiâli'nin onayı olmaksızın gizli bir anlaşma yaparak Mora'dan birliklerini çekme kararı alarak İstanbul'u Büyük Güçlerle baş başa bırakmıştı.¹⁴⁴

¹⁴⁰ Enver Ziya Karal, Osmanlı, Cilt: V, ss. 114-115.

¹⁴¹ Şani-zade Mehmed Ata'ullah Efendi, **Şani-zade Tarihi**, Cilt: II, Haz. Ziya Yılmaz, Çamlıca Yay. , İstanbul, 2008, s. 1212.

¹⁴² Aynı zamanda Mısır kuvvetlerinin sahadaki başarısı II. Mahmud'un da dikkatini celbetmişti. Nitekim 1826'da II. Mahmud orduda reform kapsamında istihdam edilmek üzere Mısır'dan 12 uzman talep etmişti. Ne var ki İstanbul'un bu talebi Kahire yönetimi tarafından uydurma bahaneler öne sürülerek reddedilmişti. Bundan sonra II. Mahmud gözünü Batılı uzmanlara çevirmişti. Bkz. Bernard Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1992, (Modern Türkiye), s. 82.

¹⁴³ Ahmed Lütfi Efendi, **Vak'anüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi**, Cilt: I, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1999, ss. 62-65; **Lord Stratford Canning'in Türkiye Hatıraları**, Çev. Can Yücel, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1959, ss. 45-70; Marsot, Mısır Tarihi, ss. 61-62; Karal, Osmanlı, Cilt: V, s. 118.

¹⁴⁴ Mansfield, Middle East, ss. 53-54.

1.2.5. Mısır Meselesi'nin Ortaya Çıkışı ve Kriz Dönemi

Mora İsyanı'nın İbrahim Paşa'nın geri çekilişi ile sonuçlanması İstanbul ile Kahire'nin arasının açılmasına neden olmuştu. Özellikle Mehmet Ali Paşa'ya bağlı birliklerin İstanbul'un müsaadesini almaksızın Mora'yı terk etmeleri Bab-ı Ali'de başına buyrukluk olarak nitelendirilerek, büyük tepki toplamıştır.¹⁴⁵ II. Mahmud'a göre Mora'nın kaybedilmesinin sorumlusu Mehmed Ali Paşa'nın Mısır'ı olmuştu. Çünkü kendisinden habersiz olarak geri çekilmişti. İki taraf arasında yaşanan bu kopuş, çok değil, birkaç yıl içinde Osmanlı ve Mısır kuvvetlerini Anadolu topraklarından karşı karşıya getirecekti. Zira Mehmed Ali Paşa, Osmanlı'nın zayıflığını ve kendisine muhtaç duruma düşebileceğini Yunan İsyanı sırasında bizzat savaş sahasında görmüştü. Kendisini öteden beri hayalini kurduğu bağımsız Mısır'ı ilan edebilecek bir güce ulaşmış olarak kabul ediyordu.¹⁴⁶ Zira Mehmet Ali Paşa'nın valiliğe atandığı 1805 tarihinden itibaren kendi otoritesini sağlamasının ardından tüm ülkede devlet idaresinden toprak düzenine, ordudan eğitime, sağlıktan tarıma pek çok alanda giriştiği modernleşme projesi Mısır'ı git gide İstanbul'dan ayırmaya yönelikti.¹⁴⁷ Paşa'nın bu çalışmaları bir tür devlet kurma projesi idi. Buna en güzel örnek Mısır'da Mehmet Ali Paşa'dan itibaren valiliğin babadan oğula geçmesi sisteminin veraset sistemi olarak yerleştirilmesidir.¹⁴⁸ En önemli somut göstergelerden birisi ise, hiç şüphesiz, Kahire ile İstanbul arasındaki ilişkilerin gerginleştiği 1830 ve sonrası dönemdir. Mora İsyanı sonrasında politika değişikliğine gittiği görülen¹⁴⁹ Mehmed Ali Paşa artık tüm askeri harekâtlarını kendisi ve Mısır'ın çıkarları doğrultusunda yapacak, merkezi idarenin başka yardım çağrılarına olumsuz yanıtlar verecektir.

¹⁴⁵ Peter Mansfield, Middle East, ss. 52-53; Karsh & Karsh, a.g.e., ss. 30-31.

¹⁴⁶ Stratford Canning 19 Aralık 1832'de Lord Palmerston'a gönderdiği raporunda Osmanlı İmparatorluğu'nun zayıflığını ortaya koyuyor ve imparatorluğun geleceğinin adeta bir yol ayrımına geldiğini söylüyordu. Bkz. "Memorandum on the Turkish Question sent by Stratford Canning to Lord Palmerston, Paris, December 19, 1832", **The Cambridge History of British Foreign Policy 1783-1919**, Vol: 2 (1815-1866), Cambridge University Press, 1923, Appendix: C, s. 638.

¹⁴⁷ Tibi, s. 102; Shaw ve Shaw, Modern Türkiye, s.36; Zeine Zeine, s. 43.

¹⁴⁸ Bernard Lewis, Araçlar, s. 223; James Jankowski, "Egypt and Early Arab Nationalism", **The Origins of Arab Nationalism**, (Ed. Rashid Khalidi), Columbia University Press, New York, 1991, s.245.

¹⁴⁹ Mantran, Cilt: II, s. 38.

Merkezden bağımsız kendi hedefleri peşinde ilerleme kararı alan Mehmed Ali Paşa'nın Mısır'ı¹⁵⁰ ile Osmanlı İmparatorluğu ilk olarak 1830-1831 yılları arasında Suriye topraklarında karşı karşıya gelmişti.¹⁵¹ Suriye'nin Mısır'a kazandırılması Osmanlı birliklerinin Kahire'den olabildiğince uzakta tutulması anlamına gelecekti. Bu konuda Mehmed Ali'yi ikna eden ise danışman kadrosunda yer alan dönemin Kahire Tıp Fakültesi yöneticisi Clot Bey idi. Clot Bey'e göre, "*Mısır'a karşı tarihte düzenlenen tüm akınlar Suriye üzerinden gelmişti. Bu bakımdan Mısır'ın kendi güvenliğini sağlaması bakımından Suriye'ye sahip olmasının hayati bir önemi vardı*".¹⁵² Bu konuda ikna olan Mehmed Ali Paşa bir bahane beklemeye başlamış; çok beklemeden de fırsat kapısına gelmişti.

Mısır'da yaygın bir şekilde yapılmakta olan ipekböcekçiliği için tohumlar Suriye'den gelmekteydi. Ancak o döneme kadar sorunsuz yürütülen bu ticari ilişki 1831'de Suriye Valisi Abdullah Paşa'nın Mısır'a tohum ihracını yasaklaması iki taraf arasında bir krizin patlak vermesine neden olmuştu. Bunun yanı sıra Mehmed Ali Paşa'ya göre, Abdullah Paşa Mısır'ın doğu dünyasına olan ihracatının Sina Yarımadası üzerinden yapılması için gayret ediyordu. Bu da en başta Mısır limanlarının zarar etmesine neden oluyordu.¹⁵³

Osmanlı İmparatorluğu'nun Rusya ile savaş halinde olduğu ve merkezden uzak noktalarda baş gösteren isyan hareketleri ile uğraştığı sırada Suriye'de merkezi otoritenin zafiyet göstermesini fırsat bilen Mehmed Ali Paşa oğlu İbrahim Paşa komutasındaki Mısır kuvvetlerini Suriye üzerine gönderdi. Sırasıyla Gazze, Kudüs, Yafa ve Akka'yı ele geçiren Mısır ordusu kısa sürede Şam ve Halep'i de kontrol altına alarak tüm Suriye'de hâkimiyetini kurmuş oldu.¹⁵⁴

Suriye'de yaşananlara fiilen engel olamayan Babiâli dış destek arayışına girmiştir. Bu bağlamda Avrupa'daki siyasal gelişmelerle meşgul olan İngiltere destek vermeye yanaşmazken, Mısır'a olan geleneksel desteği bilinen Fransa'nın da ilk

¹⁵⁰ Bu süreci baştan sona anlatan kült bir çalışma için bkz. Mohammed Sabry, **L'empire sous Mohamed-Ali et la question d'Orient (1811-1849)**, P. Geuthner, Paris, 1930.

¹⁵¹ Ramazan Ata, **Osmanlı Kaynaklarına Göre 1839-1841 Arası Osmanlı-Mısır İlişkileri ve Düvel-i Muazzama**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Ankara, 2011, ss. 41-49.

¹⁵² Altundağ, s. 35.

¹⁵³ Altundağ, ss. 37-38.

¹⁵⁴ Philip K. Hitti, **History of Syria**, The MacMillan Company, New York, 1951, (Syria), s. 692; Sabahattin Şen, **Ortadoğu'da İdeolojik Bunalm: Suriye Baas Partisi ve İdeolojisi**, Birey Yayınları, İstanbul, 2004, ss. 23-24; Hüner Tuncer, **Doğu Sorunu ve Büyük Güçler (1853-1878)**, Ümit Yayıncılık, Ankara, 2003, s. 26.

baştan devre dışı kalmasıyla tek alternatif olarak Rusya kalmıştı. Osmanlı toprakları ve boğazlar konusundaki siyaseti bilinen Rusya buna ek olarak bölgesinde/doğal yayılma alanında rakip olarak güçlü bir Mısır görmektense¹⁵⁵ zayıf bir Osmanlı'yı tercih ederek bu ittifak teklifine olumlu yaklaşma kararı almış ve Osmanlı Devleti'ne asker yardımında bulunmuştur.

Osmanlı-Rus yakınlaşmasını en az Mısır'ın bölgedeki isyanı kadar kendi çıkarları açısından tehlikeli bulan İngiltere¹⁵⁶ ile onu takiben Fransa duruma daha fazla sessiz kalamayarak, sürece müdahale etme kararı almışlardır. Bu kapsamda İngiltere ve Fransa özellikle Rusya'nın İstanbul'da artan nüfuzunu frenleyebilmek için tehdit yoluyla Mısır'ı müzakere masasına oturmaya razı etmiş ve Babiâli ile Kahire'yi 14 Mayıs 1833'te imzalanan Kütahya Anlaşması ile barıştırmaya çalışmıştır.¹⁵⁷ Söz konusu anlaşma gereğince Kavalalı'ya Mısır valiliğinin yanı sıra Girit ve Şam valilikleri de verilmiş, ayrıca oğlu İbrahim'e de Cidde ve Adana valilikleri verilmiştir.¹⁵⁸

Kütahya Barışı ne İstanbul'u ne de Kahire'yi memnun etmiş, aradaki ihtilafi çözüme yetersiz kalmıştır. Özellikle İstanbul'un görüşü İngiltere ile Fransa'nın barış anlaşmasının hazırlanışı aşamasında Mehmet Ali'ye destek oldukları yönündeydi. Bu yüzden Kütahya Barışı sonrası Osmanlı Devleti Mısır meselesi sürecinde biraz daha Rusya'ya yaklaştı.¹⁵⁹ İki devlet arasındaki söz konusu işbirliğini resmiyete döken metin ise Temmuz 1833'te Hünkâr İskeleyi anlaşmasıyla vücut bulmuştur. Bu anlaşmaya göre, Rusya, Mısır sorunu ve Kavalalı İsyanı karşısında zor duruma düşen Osmanlı Devleti'ne her türlü desteği vermesi karşılığında anlaşmaya konan gizli bir madde ile kendisine karşı bir saldırı olması halinde Bab-ı Ali'den boğazları kapatacağına dair taahhüt almayı başarmıştı.¹⁶⁰ Bu anlaşma ile Mısır sorunu Osmanlı'nın bir iç meselesi olmaktan çıkmış; Büyük Güçlerin sırasıyla müdahil oldukları uluslar arası bir boyuta taşınmıştır.

¹⁵⁵ Mantran, s. 38.

¹⁵⁶ İngiltere Rusların Karadeniz coğrafyasında olan hareketliliğinden 18. yüzyıl sonlarından itibaren rahatsızlık duymakta idi. Bu kaygılar salt siyasi olmamakla birlikte ciddi bir ticari ve iktisadi tarafı da bulunmaktaydı. Bkz. Ali İhsan Bağış, "Rusların Karadeniz'de Yayılması Karşısında İngiltere'nin Ticari Endişeleri", **Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi**, (Ed. Osman Okyar ve Halil İnalıcık), Meteksan Ltd, Ankara, 1980, (İngiltere'nin Ticari Endişeleri), ss. 211-214.

¹⁵⁷ Mehmet Kocaoğlu, "Kavalalı Mehmed Ali Paşa İsyanı (1831-1841) ve Sonuçları", **Bilgi-4**, Kış-1997, s.65.

¹⁵⁸ Ahmed Lütfi Efendi, Cilt: IV-V, s. 724; Sander, Anka, s. 119; Cleveland, s. 83.

¹⁵⁹ Karal, Osmanlı, Cilt: V, s. 136.

¹⁶⁰ Sander, Anka, s. 121.

İlk perdesi bu şekilde kapanan Mehmet Ali İsyanı'nın ikinci perdesinin açılması ise İbrahim Paşa'nın Suriye'deki egemenliği sırasında¹⁶¹ çıkan iç karışıklıkları İstanbul'un fırsat bilerek hareket geçmesi ile gerçekleşmiştir.¹⁶² İbrahim Paşa Suriye'de pek çok idari ve sosyal değişimi beraberinde getirmiştir.¹⁶³ Ancak bunlardan iki tanesi vardı ki eyalette işlerin ters yüz olmasına yetip artmıştı. Bunlardan bir tanesi zorunlu askerlik uygulaması ikincisi ise Müslümanlar ile Hıristiyanlar arasında eşitlik uygulamasının yürürlüğe konması.¹⁶⁴ Özellikle ikincisi yerli Müslüman halkta büyük hoşnutsuzluk yaratmış, halkın İstanbul lehine İbrahim Paşa'ya muhalefet etmesine neden olmuştur.¹⁶⁵

İbrahim Paşa'nın Suriye'deki otoritesini kurmasında en önemli yardımcısı Suriyeli Hıristiyan Araplar olmuştu. Zira bu kesim dini aidiyet bakımından kendisini Osmanlı İmparatorluğu'na ve İslam Halifesi Padişah'a bağlı hissetmiyordu. Bunun farkında olan İbrahim Paşa başından itibaren verdikleri mücadelenin aslında Türklere karşı Arapların savaşı olduğunu iddia ediyordu.¹⁶⁶ Bu da Hıristiyan Araplar arasında destek bulmasını sağlıyordu. Suriye'de egemenlik sürdürdüğü 1840 yılına kadar İbrahim Paşa Hıristiyan Arapları daima korumuş kollamıştı. Suriye'de tüm dinlere eşit statü hakkı getiren İbrahim Paşa, en yüksek mevkilere Hıristiyanları getirmişti.¹⁶⁷

İbrahim Paşa zamanında Suriye'de ilk kez Hıristiyanlara kendi okullarını açabilme hakkı verildi. Bunun sonucunda harekete geçen Hıristiyan Araplar ve bölgede bulunan Amerikan Protestanları birer birer kendi eğitim kurumlarını açmaya

¹⁶¹ Sebahattin Samur, **İbrahim Paşa Yönetimi Altında Suriye**, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri, 1995, (Suriye), ss. 43-58.

¹⁶² Ahmet Bağlıoğlu, **Ortadoğu Siyasi Tarihinde Dürziler**, Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, Elazığ, 2006, ss. 27-31.

¹⁶³ Adil Baktıaya, **Osmanlı Suriyesi'nde Arapçılığın Doğuşu: Sosyo-Ekonomik Değişim ve Siyasi Düşünce**, Bengi Yayınları, İstanbul, 2009, (Osmanlı Suriyesi), ss. 85-92. İbrahim Paşa'nın Suriye'deki uygulamaları bir anlamda babası Mehmet Ali Paşa'nın Mısır'daki reform girişimlerinin bir örneği gibidir. İbrahim Suriye'de egemenlik kurduğu süre içinde burada modern eğitim sisteminin yerleştirilmesi için çalışmalar yürütmüştür. O'nun döneminde Protestan ve Cizvit okulları açılmıştır. Bu okullardan Suriye'nin ilk eğitim görmüş aydınları yetişecek, ileride Arap milliyetçiliğine hizmet edecek önemli isimler bu okullarda eğitim alacaklardır. Bkz. George Antonius, s. 132. 1840 sonrası Osmanlı'nın Suriye'de tekrar eski düzeni yerleştirmesi hakkında bkz. Moshe Maoz, "Syrian Urban Politics in the Tanzimat Period between 1840-1861", **Bulletin of the School of Oriental and African Studies**, University of London, Vol. 29, No.2, 1966, ss. 277-301.

¹⁶⁴ Tibi, s. 130.

¹⁶⁵ Eşitlik uygulaması konusunda zaman zaman Suriye köylüleri ulema tarafından ayaklandırılmış, her seferinde İbrahim'in askerleri tarafından güç kullanarak bu isyanlar bastırılmıştır. Bu sertlik politikası İbrahim Paşa'nın yerli halk üzerindeki otoritesini ve saygınlığını büyük oranda yitirmesine neden olmuştur. Bkz. George Antonius, s. 33.

¹⁶⁶ Bernard Lewis, Araplar, s. 223.

¹⁶⁷ Tibi, s. 130.

başladılar. Arapça kitapların okutulduğu, Arap dili, kültürü ve tarihi alanında eğitim verilen¹⁶⁸ bu okullardan yetişen Corci Zeydan ve İbrahim el-Yazıcı gibi isimler ileride siyasal anlamda Arap Milliyetçiliği'ne evirilecek olan Arap kültürel ve edebi canlanmasının yolunu açacaklardır. Arap Rönesansı olarak adlandırılan bu dönemde ortaya konan eserler ve bu eserlerde dile getirilen Arap kimliği/Araplık ve tarihine yönelik yeni kavram ve fikirler yeni nesillerin Arap milliyetçisi olarak yetişmesine düşünsel temel teşkil edecektir. Bu anlamda Suriye topraklarında kısa süre hüküm süren İbrahim Paşa'nın gayrimüslimlere dönük yumuşak siyaseti orta vadede Osmanlı sınırları içerisinde yaşayan Arap halklarının kaderini bu yönde etkileyecek bir mirası arkasında bırakmıştır.¹⁶⁹

Suriye'de İbrahim Paşa ile yürürlüğe konan bu eşit statü uygulaması zaman içerisinde Hıristiyanları memnun ederken Müslüman çoğunluğu rahatsız etmeye başlamıştı.¹⁷⁰ Özellikle köylüler ulema tarafından kışkırtılıyor, örgütlenip isyan ediyorlardı. Tüm isyanlar İbrahim Paşa ve kuvvetleri tarafından sert bir biçimde bastırılmıştı.¹⁷¹ Buna ek olarak Paşa'nın savaş giderlerini karşılamak üzere vergileri arttırması ve yerel halkı zorunlu askerlik uygulamasına tabi tutma kararı alması bardağı taşıran son damla oldu.¹⁷² Sonuç olarak, İbrahim Paşa idaresi Suriyeli Hıristiyan Araplar üzerinde olumlu etkiler yaratırken Müslüman yerel halk arasında

¹⁶⁸ Zeine, s. 50.

¹⁶⁹ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. İlber Ortaylı, *En Uzun Yüzyıl*, s. 193; Uygur Kocabaşoğlu, *Anadolu'daki Amerika:19.yüzyıl'da Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları*, Arba Yayınları, İstanbul, 2001, s. 179; İlkur Haydaroglu, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar ve Misyoner Faaliyetleri", *Türkiye'de Misyonerlik Faaliyetleri*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2005, (Misyoner Faaliyetler), ss. 21-37. Osmanlı İmparatorluğu'nda kurulan yabancı okullara uygulanan denetim usulleri hakkında detaylı bir çalışma için ayrıca bkz. İlkur Haydaroglu, "Osmanlı Devleti'nde Yabancı Okullarda Denetim ve Cumhuriyete Yansımaları", *AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt:25, sayı: 39, 2006, (Yabancı Okullarda Denetim), ss. 149-160.

¹⁷⁰ İngiliz resmi diplomatik yazışmalarında yer alan 1844 yılına ait bir belge bu konuda bir parantez açmayı gerekli kılmaktadır. Suriyeli Müslümanların İbrahim Paşa'nın eşitlik uygulamalarından, Hıristiyanları kayırdığı gerekçesiyle şikâyetçi oldukları bir gerçektir. Ancak söz konusu yazışmada geçen ifadeler bu Müslüman topluluk içerisinde Arnavutların diğerlerinden farklı bir durumda olduklarını ve İbrahim Paşa ya da Mısır idaresine yakın durduklarını ima eder gibidir. 1844 yılının 12 Nisan tarihine ait bu diplomatik notta, Beyrut'ta görevli olan İngiliz Albay Rose, Suriye'deki resmi görev sahibi Arnavutların Türkler tarafından görevlerinden azledildikleri ve pek çoğunun Suriye'yi terk etmeye başladığı yazılmaktadır. Buna göre, memleketlerine dönme kararı alan Arnavutlar olduğu gibi Mısır'a, Mehmed Ali Paşa'nın hizmetine girmek üzere göç edenler de yer almaktadır. Bkz. "Colonel Rose to the Earl of Aberdeen", Beyrut, 12 April 1844, *Correspondence Relative to the Affairs of Syria*, Presented to Both Houses of Parliament by Command of Her Majesty, July, 1845.

¹⁷¹ Samur, Suriye, ss. 70-87.

¹⁷² Sebahattin Samur, "Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın Sosyal Politikaları ve Diğer Osmanlı Eyaletlerindeki Etkisi", *Bilimname*, sayı: XIII, 2007/2, (Sosyal Politikalar), ss. 135-136; Şen, s. 24.

büyük bir hoşnutsuzluk yaratmış, Hıristiyan Müslüman gerilimi körüklenmiş¹⁷³; Paşa'nın saygınlığını yitirmesine neden olmuştu.

Buna ek olarak, uygulamaya konan sıkı zirai denetime ve silahlara el konmasına köylüler direnmişler, ancak dağlarda isyanlar çıkmıştır.¹⁷⁴ Tüm bu gelişmeler sonucunda Suriye'de çıkan iç karışıklığı ve İbrahim Paşa'nın içine düştüğü güç durumu değerlendirmek isteyen II. Mahmud ordusunu Suriye sınırına gönderir. İki taraf arasında ilk çarpışma 24 Haziran 1839'da Nizip'te yaşanır ve Osmanlı ordusu mağlup olarak ricat eder.¹⁷⁵ Bunun sonucunda İbrahim Paşa ve ordusu için Anadolu yolu açılırken, II. Mahmud için ise sonuç bambaşka olmuştu. Padişah Nizip mağlubiyetini öğrenmeden 1 Temmuz 1839'da vefat etmişti. Yerine ise 16 yaşındaki oğlu Abdülmecit geçmişti.¹⁷⁶

Babiâli'ye karşı giriştikleri isyan sebebiyle Sultan II. Mahmud tarafından "asi ve hain" ilan edilen Mehmed Ali Paşa'nın Mısır kuvvetleri Antakya ve Maraş üzerinden Anadolu topraklarına girmekteydi.¹⁷⁷ Konya'ya kadar ilerleyen Mısır ordusu burada Sadrazam Reşit Paşa komutasındaki Osmanlı ordusu ile karşı karşıya geldi. Burada yapılan savaşta Osmanlı ordusu büyük bir mağlubiyet almış; Sadrazam Reşit Paşa Mısır kuvvetlerine esir düşmüş; Mehmed Ali Paşa'nın askerlerine Kütahya yolu açılmıştır.¹⁷⁸ Bu noktada tehlikenin gittikçe büyüdüğünü ve başkent riskine girdiğini gören Babiâli Kütahya'ya Padişahın özel temsilcisini göndermişti. Özel temsilci Mısırlı yetkililerle görüşürken, yaşanan sürecin en önemli gelişmesi yaşanmış, Rusya Kahire'ye özel temsilci gönderirken; İngiltere ve Fransa Mehmed Ali Paşa'ya derhal ordularını durdurması talimatını vermişti.¹⁷⁹ Büyük Güçlerle geri çekilme konusunda görüşmeler yapan Mehmed Ali Paşa somut bir anlaşmaya varamamıştı. Bunun üzerine ordularına İstanbul üzerine yürüme emri verdi. Paşa'ya göre korkup, çekinecek bir durum içinde değildi zira Kudüs, Şam, Halep, Antakya,

¹⁷³ David Dean Commins, **Osmanlı Suriyesi'nde Islahat Hareketleri**, Yöneliş Yayınları, İstanbul, 1993, ss. 21-23.

¹⁷⁴ Goldschmidt, s. 232.

¹⁷⁵ Alan Palmer, s. 113; Jorga, Cilt: V, s. 324.

¹⁷⁶ Karal, Osmanlı, Cilt: V, s. 142; Ata, ss. 55-62.

¹⁷⁷ Alan Palmer, ss. 110-111.

¹⁷⁸ Altundağ, ss. 53-65; M.S. Anderson, **Doğu Sorunu**, YKY, İstanbul, 2001, s. 97.

¹⁷⁹ Kahire'deki konsolos Campbell'ın raporları sayesinde Mehmed Ali Paşa'nın bağımsızlık peşinde olduğundan haberdar olan İngiliz Hariciye Nazırı Palmerston Mehmed Ali Paşa'ya derhal ele geçirdiği Urfa ve Diyarbakır gibi yerlerden çekilmesini ve İstanbul'a olan vergisini ödemesini tavsiye etmişti. Bkz. Frederick Stanley Rodkey, "Lord Palmerston and the Rejuvenation of Turkey, 1830-1841", **The Journal of Modern History**, Vol: 1, No: 4, 1929, s. 576.

Konya gibi Kahire'den epeyce uzak noktaları ele geçirmiş durumdaydı. Dolayısıyla Kahire'nin tehlikeye düşmesi yakın vadede mümkün değildi.

1.2.6. Mısır Meselesi'nin Çözümü

Bu aşamada bir kez daha başta İngiltere olmak üzere Avrupalıların duruma müdahalesi gündeme gelmiştir. Özellikle İngiltere sürdürmekte olduğu Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlüğünü koruma politikasını sürdürmenin yanı sıra Hünkâr İskelesi Anlaşması'nın yürürlüğe konması ile Rusya'nın İstanbul üzerinde etkinlik kurmasını önlemenin peşindeydi.¹⁸⁰ Buna ek olarak, Kavalalı gerek Mısır'da gerekse Suriye'de yaptıkları ile İngiliz askeri, siyasi ve ticari çıkarlarına karşı epeyce tehdit oluşturmuştu.¹⁸¹ Mehmed Ali'nin Mısır'a hâkim olarak Hindistan'a giden deniz yolunu elinde tutması, ardından Suriye'ye egemen olarak bu defa Hindistan'a giden kara yolunun önemli bir bölümünü ele geçirmesi ve politikalarıyla Osmanlı'nın toprak bütünlüğünü tehlikeye atması¹⁸² İngilizleri yeterince tedirgin etmiştir.

¹⁸⁰ Karal, Osmanlı, Cilt: V, s. 197. İngiltere menfaatleri gereği Osmanlı İmparatorluğu'nun bir biçimde başka bir büyük gücün nüfuzu altına girmesine 19.yüzyıl'ın neredeyse tamamında razı olmayacaktır. 1849'da Lord Stratford Canning'in Londra'ya, Lord Palmerston'a gönderdiği bir yazıda yer verdiği şu ifadeler durumu açık bir şekilde ortaya koymaktadır: “*Ya fedakârlıkları, tehlikeleri, sıkıntıları sineye çekip, Osmanlı İmparatorluğu'nu sistemli ve kararlı olarak destekleyeceğiz ya da moralce, enerjice, kaynakça üstün bir komşunun baskısı altına girmesine göz yumacak ve böylece Türkiye aleyhine toprak kazancı sağlamasından çok daha tehlikeli bir takım sonuçlara razı olacağız. Babıali ya yüzer ya batır, bundan böyle sürüklenip, gidemez*”. Bkz. Lord Stratford Canning'in Hatıraları, ss. 158-159.

¹⁸¹ Cleveland, s. 85.

¹⁸² İngiltere bu gelişmeler sırasında başlarda ikilemde kalmıştı. Önceleri Suriye ve Ön Asya'ya kadar uzanan bir Mısır'ı Rus yayılmasına karşı güçlü bir engel olarak olumlu gören İngilizler, Mehmed Ali ordularının yayılma alanının İstanbul'u tehdit eder hale gelmesiyle birlikte hem Osmanlı toprak bütünlüğünü hem de esas önemlisi Hint yolunu tehdit altına alması nedeniyle müdahale kararı almıştı. Bkz. Thoha Haim, **The British and the French Responses to Muhammad Ali's Policies**, Yüksek Lisans Tezi, Institute of Islamic Studies, McGill University, Montreal, 1992, ss. 75-107. Olayların yaşandığı dönemde İstanbul'daki İngiliz Sefiri Ponsonby de Babıali ile yaptığı görüşmelerde İngiltere'nin Osmanlı toprak bütünlüğüne verdiği muazzam öneme vurgu yapıyor; bu konuda ülkesinin tüm gücüyle Osmanlı'nın yanında olduğunu belirtiyordu. Bkz. Rodkey, s. 577.

Dönemin İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Palmerston'un¹⁸³ doktrinine göre İngiliz menfaatleri nerede tehdit altına girerse İngiltere oraya müdahale etmeli idi.¹⁸⁴

Avrupalıları endişelendiren bir diğer olgu da Osmanlı İmparatorluğu'nda bir hanedan değişimi olasılığı idi. Mehmet Ali o kadar tehlikeli ilerliyor, İstanbul ise o kadar savunmada kalıp kayıplar veriyordu ki, Avrupalılar Mehmet Ali'nin İstanbul'a gelerek tahta geçmesinden; dolayısıyla da İstanbul'da daha güçlü bir hanedan ailesinin iş başında olması ihtimalinden ürkmektedirler.¹⁸⁵ Bu bağlamda İngiltere, Rusya, Avusturya ve Prusya Temmuz 1840'ta Londra Konferansı'nı topladılar. Burada Güney Suriye ve Akka'nın kayd-ı hayat şartıyla Mehmet Ali'ye bırakılması ve Mısır'da valiliğin babadan oğula geçen bir sisteme oturtulması kararı alındı. Mehmet Ali'ye de bu şartları kabul etmemesi halinde şiddet kullanacaklarını ilan ettiler. Bu aşamada Fransa'nın diplomatik desteğini alan Mısır¹⁸⁶ mücadele etme yolunu seçmiştir. Buna karşılık olarak da İngiltere Lübnan kıyılarına donanmasını göndermiş, Osmanlı-İngiliz güçleri Beyrut'a asker çıkarmıştır. Bunun üzerine bir de Lübnan'da halk ayaklanması başlayınca İbrahim Paşa Suriye'yi terk etmek zorunda kalmıştır.¹⁸⁷ İngiliz donanmasının İskenderiye açıklarında görünmesi üzerine Suriye'yi kaybeden Mehmet Ali Mısır'ı da kaybetmenin eşiğine geldiğinden ister istemez anlaşma şartlarını kabul etmek zorunda kaldı.

Mehmet Ali Paşa Suriye'yi kaybetti ancak Mısır'da valiliği kendi evlatlarına geçirmek üzere konumunu sağlamlaştırmış oldu. 1841 tarihli Mısır Valiliği İmtiyaz Fermanı ile bu resmen uygulamaya konmuştur: "*Mısır Valileri Mehmet Ali Paşa sülalesinden padişah tarafından seçilecektir*".¹⁸⁸ Söz konusu ferman ile aynı zamanda Mısır valileri Osmanlı protokolünde vezirlik makamına denk tutulmuş,

¹⁸³ Osmanlı-Mısır krizine ve Tanzimat dönemi Osmanlı reformlarına ilişkin Lord Palmerston'un görüşleri hakkında bir çalışma için bkz. Frank Edgar Bailey, "Palmerston ve Osmanlı Reformu 1834-1839", **Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu**, (Ed. Halil İnalcık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu), Phoenix Yayınları, 2006, ss.199-241. Ayrıca bkz. Kinglsey Martin, "The Development of British Imperialism", **Economica**, No: 12, (Nov., 1924), s. 307. Palmerston üzerine döneme ait bir gazete makalesi için ayrıca bkz. Karl Marx ve Friedrich Engels, **Doğu Sorunu (Türkiye)**, Sol Yayınları, İstanbul, 1977, (Doğu Sorunu), ss. 246-250.

¹⁸⁴ Mansfield, Middle East, s. 57.

¹⁸⁵ M.S. Anderson, s. 98; Weigall, s. 44.

¹⁸⁶ Karal, Osmanlı, Cilt: V, s. 199.

¹⁸⁷ Cleveland, s. 85.

¹⁸⁸ "Firman addressed by the Sultan to Mehemet Ali, Pasha of Egypt, relative to Hereditary Succession, the levying of Taxes in the name of the Porte, the Courage of Money, and the Number of Troops to be raised for Service in Egypt.-February 13, 1841". **1878-79 (C.2395) Egypt. No. 4. (1879)**. Firmans granted by the sultans to the viceroys of Egypt, 1841-1873; with correspondence relating thereto.

Osmanlı İmparatorluğu'nun imzalayacağı anlaşmaların Mısır'ı da kapsadığının altı çizilmiş, Mısır kuvvetleri 18 bin seviyesine indirilerek bir tehdit unsuru olmaktan çıkarılmıştır.¹⁸⁹ Bu Mısır ordusunun bir anlamda iğdiş edilmesi anlamına geliyordu.¹⁹⁰

1830'da başlayıp Büyük Güçlerin devreye girmesiyle 1841'de son bulan, Osmanlı İmparatorluğu'nda bir iç kalkışma olarak ortaya çıkan ancak kısa süre sonra 1833'te uluslar arası bir sorun haline gelen Mısır Meselesi¹⁹¹ Osmanlı İmparatorluğu'nun zayıflığını ortaya koymuştur. Bir Osmanlı diplomatının şu sözleri durumu açıkça ortaya koymaktadır: “*Rus ordusu ve donanması yardımımıza gelmiş olmasalardı İbrahim Paşa Üsküdar'a ulaşırdı*”.¹⁹² İmparatorluk bu aşamadan itibaren toprak bütünlüğünü korumak yolunda yabancı güçlerin desteğine başvurmak zorunda kalacaktır.¹⁹³

Mısır açısından ise Kavalalı'nın Mısır-Suriye ve Sudan'dan oluşan bağımsız devlet kurma, İstanbul ile olan bağları koparma hayallerine son veren George Antonius'un da açıkça ifade ettiği gibi Lord Palmerston liderliğindeki İngiliz hariciyesi olmuştur.¹⁹⁴ Kavalalı'nın tek somut kazancı ise 1841 İmtiyaz Fermanı ile ailesinin tekeline almış olduğu Mısır Valiliği makamı olmuştur.

İngiltere ise sömürgelerine giden yolda ciddi bir tehdit haline gelmiş olan Mehmet Ali'yi bölgede büyük güç olma yolunda çevirerek, başta Levant olmak üzere Hindistan yolunu ve Osmanlı İmparatorluğu'nun birlik-bütünlüğünü garanti

¹⁸⁹ Ahmed Lütü Efendi, Cilt: VI-VII-VIII, ss. 1123-1124; Karal, Osmanlı, Cilt: V, s. 201; Weigall, ss. 76-77.

¹⁹⁰ M.S. Anderson, s. 122; Karal, Osmanlı, Cilt: V, ss. 199-200.

¹⁹¹ Sevim Ünal, “1838-1841 Yılları Arasında Türk-İngiliz Politik İlişkileri”, **VIII. Türk Tarih Kongresi, Ankara 11-15 Ekim 1976, Kongreye Sunulan Bildiriler**, Cilt: III, TTK Basımevi, Ankara, 1983, (Politik İlişkiler), s. 1557.

¹⁹² Selim Deringil, “II. Mahmud'un Dış Siyaseti ve Osmanlı Diplomasisi”, **Sultan II. Mahmud Dönemi ve Reformları Semineri**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1990, (II. Mahmud'un Dış Siyaseti), s. 63.

¹⁹³ Bunun ilk adımı Nisan 1837 de gelmiş; Osmanlı İmparatorluğu, İngiltere'nin ve Rusya'nın desteğini arkasına almakla Mehmed Ali ordularını geri püskürtmenin verdiği güvenle İngilizlere Mehmed Ali Paşa'ya 1833 anlaşmasıyla tanınmış olan valilik haklarında kesintiye gitmeyi önermişti. Bu dönemde özellikle Rusya'nın Osmanlı içişlerine karışması ihtimaline engel olmaya çalışmış ve Levant bölgesinde yeni bir çatışmaya tahammülü olmayan İngilizler Babıâli'nin bu önerisine karşı çıkmıştı. Londra'nın gerekçesi ise böyle bir mevzunun Osmanlı'nın içişleri ile alakadar olduğu ve ikinci bir ülkeyi ilgilendirmediği olmuştur. İngilizlere göre, Osmanlı İmparatorluğu eğer böyle bir kesintiye gitmeye yetecek kudreti kendisinde buluyorsa bunu gerçekleştirebilirdi. Bkz. Rodkey, ss. 586-587.

¹⁹⁴ Antonius, s. 23. Palmerston daha olayların başladığı 1833'te “*Mehmed Ali Hint yolu üzerinde oturmaya devam etsin; bu en azından bölgede bağımsız olarak bulunmasından iyidir*” diye yazmıştı. Bkz. **The Cambridge History of British Foreign Policy 1783-1919**, Vol: 2 (1815-1866), s. 162.

altına almıştır.¹⁹⁵ Buna ek olarak, 1841 Londra Boğazlar Sözleşmesi ile boğazların barış zamanı savaş gemilerine kapatılması kararını aldırılmış, bu sayede boğazlar tarihte ilk kez uluslar arası statü kazanmıştır.¹⁹⁶ Bunun bir diğer anlamı Hünkâr İskeleyi Anlaşması ile Rusya'nın elde ettiği avantajlı pozisyonun ortadan kaldırılmasıdır ki, Rusların kazandığı bu yeni konum İngiltere'yi en çok tedirgin eden konuların başında gelmekteydi.¹⁹⁷

İngiltere'nin aynı süreçte elde ettiği en önemli kazanımlardan bir tanesi de Osmanlı İmparatorluğu ile 19. yüzyıldaki en önemli ticari anlaşmalarından bir tanesini imzalaması olmuştu. Krizin imparatorluğun daha fazla zarar görmemesi için çözümünde baskı unsuru rolü oynayan İngiltere bunun bir nevi karşılığı olarak 16 Ağustos 1838'de Baltalimanı Ticaret Sözleşmesi'ni Osmanlı'ya imzalatmayı başarmıştı. Kabaca, serbest ticaret prensipleri olarak değerlendirilebilecek söz konusu sözleşmenin hükümleri¹⁹⁸ gereği Osmanlı İmparatorluğu Kanuni döneminden bu yana verilen kapitülasyonlara rağmen belli koşullarda varlığını sürdüren gümrük duvarlarını tamamen indiriyor, malların bir yerden diğerine ulaşımında uygulanmakta olan tezkire ücreti ve tarımsal ürünlere konan yed-i vahid sistemi de yürürlükten kaldırılıyordu. İngiliz tüccarlar Osmanlı pazarında fevkalade müsaadeye mazhar millet unvanı kazanıyor, böylece Osmanlı tüccarı ile eşit statüye yükseliyordu.¹⁹⁹ Sadece kendi üretimi olan malları değil aynı zamanda başka memleketlerden mamul malları da Osmanlı pazarına getirerek serbestçe ticaretini yapma imtiyazı elde eden İngiltere için memalik-i Osmaniye bundan böyle açık bir

¹⁹⁵ İngilizler için Levant'ta statükonun devamı çok önemliydi. Bölgenin savaş ortamı içerisine girmesine ve dolayısıyla stratejik anlamda Hindistan yolunun tehlikeye girmesine izin verilemezdi. Öyle ki 1839'da Mustafa Reşid Paşa'nın Londra ziyareti sırasında Osmanlı İmparatorluğu İngiltere'ye Mehmed Ali Paşa'ya karşı ortak bir saldırı önerisinde bulunduğu Lord Palmerston'un cevabı "Mehmed Ali'nin saldırganlığına karşı nasıl sizinle birlikte olduysak, ona karşı girişilecek bir saldırıda da sizinle beraber olmayız" olmuştu. Bkz. Rodkey, s. 588.

¹⁹⁶ Sander, Anka, s. 122.

¹⁹⁷ Muhammed Hanefi Kutluoğlu, "Tanzimat Dönemi Osmanlı Dış Politikası ve Diplomasisi", **Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç, Ankara Türk Tarih Kurumu, 15-17 Ekim 1997, Sempozyuma Sunulan Tebliğler**, TTK Basımevi, Ankara, 1999, (Osmanlı Dış Politikası), ss. 83-84. Yazarın bir başka çalışması ise yine bu konu üzerinedir. Bkz. Muhammed H. Kutluoğlu, **The Egyptian Question (1831-1841): the Expansionist policy of Mehmed Ali Paşa in Syria and Asia Minor and the Reaction of the Sublime Porte**, Eren Yayınları, İstanbul, 1998, (Egyptian Question).

¹⁹⁸ İngiliz resmi belgelerinde yer alan sözleşme metni için bkz. **1839 [157] Convention of commerce and navigation between Her Majesty, and the Sultan of the Ottoman Empire, with three additional thereunto annexed. Signed at Balta-Liman, near Constantinople, August 16, 1838.**

¹⁹⁹ Mübahat Kütükoğlu, Osmanlı İngiliz, s. 5. Ayrıca bkz. Mübahat Kütükoğlu, "Tanzimat Devri'nde Yabancıların İktisadi Faaliyetleri", **150. Yılında Tanzimat**, Yay. Haz. Hakkı Dursun Yıldız, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1992, (Tanzimat Devri'nde Yabancılar), ss. 91-139.

pazar haline gelmişti.²⁰⁰ Benzer bir serbest ticaret anlaşmasını 1836'da İran ile de imzalamış bulunan İngiltere ve tüccarları açısından 1838 sonrası tüm Yakınoğu yolları ve pazarları açılmış bulunuyordu.²⁰¹ İngiltere aynı zamanda Osmanlı toprakları üzerinde iktisadi ve siyasi nüfuzunu genişletme imkânı yakalamış; bunu da rakibi Rusya'nın nüfuzunu yok etmekte kullanmayı seçmişti.²⁰²

O dönemin hukuki şartları çerçevesinde 1838 Ticaret Sözleşmesi hükümlerine Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parçası olan Mısır da dâhil idi. Öyle ki, sözleşmenin altıncı maddesinde Osmanlı sınırları içinde yer alan bölgeler kabaca "imparatorluğun Avrupa toprakları" ya da "Asya toprakları" olarak nitelendirilirken, Mısır özel olarak adı zikredilen tek eyalettir.²⁰³ İmparatorluğun geri kalanı gibi Mısır da İngiliz tüccarlar için bir açık ticaret bölgesi haline getirilmişti. Bunun en önemli zararı ise hiç kuşkusuz Mehmed Ali Paşa'nın uygulamaya koyduğu iktisat siyasetine olmuş; tekel sisteminin çökmesi sonucu Mısır askeri gücünün ekonomik kaynağı kurutulmuştu.²⁰⁴ Bu aynı zamanda sahip olduğu askeri güce dayanan Mehmed Ali Paşa'nın siyasi gücüne de darbe indirilmesi anlamına gelmekteydi ki tek başına bu bile İngiliz menfaatlerine hizmet eden bir husus olarak kendini göstermekteydi.

²⁰⁰ "Osmanlı ticari ve ikisadi hayatında mühim değışiklikler doğuracak olan bu muahede, diğer Avrupa devletleri tarafından birer birer benimsenmiş ve görüleceği gibi, imparatorluk için önlenmesi kabil olmayan bir çöküşü hazırlayan faktörler arasında yer almıştır". Bkz. Kütükoğlu, Osmanlı İngiliz, s. 6. Osmanlı İmparatorluğu serbest ticaret sözleşmesine kısa sürede İngiltere dışında kalan ülkeleri de dâhil etmek durumunda kalacaktı. Fransa, İspanya, Hollanda ve İskandinav ülkeleri bu devletler arasında yer almaktadır. Detay için bkz. Yusuf Kemal Tengirşenk, "Tanzimat Devrinde Osmanlı Harici Ticaret Siyaseti", **Tanzimat I**, Maarif Matbaası, İstanbul, 1940, ss. 289-320.

²⁰¹ J.Gallagher ve R. Robinson, "The Imperialism of Free Trade", **The Economic History Review**, Vol: 6, No: 1, 1953, ss. 10-12.

²⁰² Sevim Ünal, "1830-1840 Yılları Arasında Türk-İngiliz Ekonomik İlişkileri", **VIII. Türk Tarih Kongresi, Ankara 11-15 Ekim 1976, Kongreye Sunulan Bildiriler**, Cilt: II, TTK Basımevi, Ankara, 1983, (Ekonomik İlişkiler), s. 1374.

²⁰³ "Devlet-i Aliyye iş bu muahedenin şamil olduğu bilcümle Tanzimat ve ahkâmı memalik-i mahrusanın cemi mahallerinde yani Avrupa ve Asya kıtalarından ve elkat Mısır'da vesair Afrika'da kâin memalik-i şahanede ve herhangi tabakat olur ise olsun Devlet-i Aliyye'nin kâffe-i tabakası hakkında mer'iyül-icra olmak..." Bkz. Mecmua-i Muahedat, Cilt: 1, 1294, s.272 vd.'den akt. Rifat Önsoy, **Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1988, ss. 133-134, Ek:1. İngiliz resmi kayıtlarında yer alan söz konusu madde için ise bkz. **1839 [157]** Covention of commerce and navigation between Her Majesty, and the Sultan of the Ottoman Empire, with three additional thereunto annexed. Signed at Balta-Liman, near Constantinople, August 16, 1838, Article: VI.

²⁰⁴ "Mezkûr muahede-i ticaretin icab ettiği serbesti-i ticaret hasebiyle Hazine-i maliyye bu varidattan mahrum olduysa da Mısır'ın te'essürü kat kat ziyade idi. Zira Mısır'ın ekser-i varidatı usul-i inhisariyyeden hâsil olduğuna mebni bu usulün ref'inde def'aten Mısır'ın varidatı fevkalade tenezzül ederek umur-ı maliyyesi müşevveş oldu. Mehmed Ali Paşa ise Devlet'e karşı durabilmek için muntazam ve gayr-i muntazam pek çok asker beslemekte bulunduğundan idare-i Misriyye bu masarif'i karşılayamayıp birdenbire bir büyük müzayaka-i maliyyeye düştü. Hatta asakir-i Misriyye'nin yirmi sekiz aylık maaşları tedahülde kaldı". Bkz. Ahmed Cevdet Paşa, Tezakir, s. 9.

Mehmed Ali Paşa Mısırı bir daha baş kaldıramayacak, İstanbul'u tehdit edemeyecek, böylece bu bölgede İngiltere'yi rahatsız edemeyecekti.

Mehmet Ali İsyanı'nın patlak verdiği 1831-1832'de kolera araştırması için Osmanlı İmparatorluğu'nda bulunan Amerikalı doğa bilimci James Ellsworth De Kay'in hatıratında yer verdiği öngörülerini bu anlamda yaşananların ve yaşanacakların bir özeti gibidir:

*“Bu isyanın Türkiye'nin geleceğini nasıl etkileyeceği üzerine tahminlerde bulunmamak imkânsız. Her iki tarafın da kaynaklarına zarar vereceği şüphesiz. Ayrıca gereksiz yere fazlasıyla kan ve para kaybına neden olacak. Her ikisi de şu an sessizce bekleyen düşmanları için kolay birer av olacaklar; Türkiye'nin Rusya için kolay bir lokma haline geleceğini ve Mısır'ın burayı Hindistan'daki sömürgesi için güvence gördüğünden kontrol altına almak içine sabırsızlanan İngiliz askerleri tarafından istila edileceğini görmek için kâhin olmak gerekmiyor”.*²⁰⁵

Suudi Yarımadası'ndan Mora'ya, Sudan'dan Anadolu içlerine kadar büyük bir coğrafyada verilen askeri mücadeleler ile Mısır'da girişilen modernleşme hareketi kapsamında modern ve güçlü bir ülke yaratma çabası içerisinde geçirilen yıllar Mehmed Ali Paşa'yı bir hayli yormuştu. Son olarak 25 Temmuz-22 Ağustos 1846'da İstanbul'u ziyaret eden Mehmed Ali Paşa²⁰⁶ ömrünün son yıllarını Alzheimer türü bir rahatsızlıktan muzdarip olarak geçirmiş; 1848'de Kahire'de hayatını kaybetmişti.²⁰⁷

Modern Mısır'ın kurucusu olarak kabul edilen Mehmed Ali Paşa²⁰⁸, Osmanlı merkezi idaresini uzunca bir süre ciddi manada tehdit etmesi nedeniyle 19. asır Osmanlı tarihinin önde gelen figürlerinden biridir. Onun hakkında Babıâli'nin gözüyle en doğru tahmini, Mısır Valiliği'ni büyük bir siyasi savaşımın ardından Mehmed Ali Paşa'ya bırakmak zorunda kalan Tanzimat döneminin önemli devlet adamlarından Hurşit Paşa yapmıştı: *“Arkamda imparatorluğun en büyük asisi olacak bir adam bırakıyorum. Sultanlarımızın hiçbir zaman ne onunki kadar kurnaz politikaları ne de onunki kadar kararlı ve güçlü adamları olmuştur”.*²⁰⁹ Tarih, Hurşit Paşa'yı haklı çıkarmıştı.

²⁰⁵ James Ellsworth De Kay, **1831-1832 Türkiye'sinden Görünümler**, ODTÜ Yayıncılık, Ankara, 2009, s. 365. Eserin orijinali için bkz. James Ellsworth De Kay, **Sketches from Turkey 1831-1832**, New York, 1833.

²⁰⁶ Ahmed Lütfi Efendi, Cilt: VI-VII-VIII, s. 1225.

²⁰⁷ Ahmed Lütfi Efendi, Cilt: VI-VII-VIII, s. 1278.

²⁰⁸ Henry Dodwell, **The Founder of Modern Egypt**, Cambridge University Press, Cambridge, 1931.

²⁰⁹ Gilbert Sinoue, **Kavalalı Mehmet Ali Paşa Son Firavun**, Doğan Kitap, İstanbul, 1997, s. 87.

1.3. ABBAS PAŞA DÖNEMİ (1848-1854)

Mehmed Ali Paşa'nın akli melekelerini gitgide yitirmeye başlaması üzerine valilik görevini oğlu İbrahim'e üstlenmişti. Lakin İbrahim'in de kısa süre sonra hayatını kaybetmesi üzerine veraset usulü gereğince Mısır valiliğine 1848 tarihinde Mehmed Ali Paşa'nın torunu olarak Abbas Paşa geçti. Mehmed Ali Paşa ise bundan bir sene sonra vefat etti.²¹⁰

Abbas Paşa döneminin en önemli karakteristiği reformist politikalar bakımından Mehmed Ali Paşa'nın iktidarındaki uygulamalarla taban tabana zıt olmasıdır.²¹¹ Bu karşıtlık Abbas Paşa dönemi Mısır'ının siyasi ve kültürel yaşamını temelinden etkilemiştir.

Lord Cromer tarafından “doğulu despot tipolojisinin en kötü örneklerinden biri” olarak nitelendirilen ve “hakkındaki zulüm iddialarının bitmek tükenmek bilmeyecek kadar çok olduğu” söylenen Abbas Paşa²¹² Mısır modernleşmesinin öncüsü olan dedesi Mehmed Ali Paşa'nın aksine Batı dünyasına ve ona ait değerlere mesafeli duran bir kimseydi. Kişisel bir karşı duruş olarak tanımlanabilecek bu tavır sebebiyle²¹³ dedesinden devraldığı modernleşme politikasını büyük ölçüde inkıtaa uğratmıştı.²¹⁴

Mehmed Ali Paşa döneminden geriye kalan devlet adamları ile bürokratlara da bir hayli mesafeli yaklaşan hatta zaman zaman kötü muamelelerde bulunduğu dair şikâyetlerin Babıâli'ye iletiliği²¹⁵ Abbas Paşa'nın ilk icraatlarından birisi kendisinden önce göreve getirilen Batılı uzmanların işlerine son vermek oldu. Hâlbuki uzun yıllardır ülkede tıptan ziraata, sağlıktan askeri alana dek pek çok

²¹⁰ Marsot, Mısır Tarihi, s. 66.

²¹¹ Hourani, **A History of the Arab Peoples**, Warner Books, New York, 1992, (Arab Peoples), s. 275.

²¹² Sir Evelyn Baring (Lord Cromer), **Modern Egypt**, Volume: I, Londra, 1916, (Egypt), ss. 19-20.

²¹³ Cleveland, s. 106.

²¹⁴ Cameron'a göre, Abbas Paşa'nın Batı'ya olan mesafeli duruşunun arkasında Mehmed Ali Paşa döneminde Avrupalı büyük güçlere karşı verilen mücadelenin de azımsanmayacak bir katkısı vardır. İbrahim Paşa orduları içerisinde Suriye seferine de iştirak etmiş olan Abbas Paşa bu süreçte özellikle Mısır kuvvetlerinin Batılılarca geri püskürtülmesi ve bu sayede Mehmed Ali Paşa'nın ulaşmak istediği amacın yerle bir edilmesi sonrasında Avrupa'ya karşı direnmenin imkânsızlığını idrak etmişti. Bu hiç şüphesiz bu dünyaya karşı duruşu da beraberinde getirmiş olmalıydı. Bkz. D.A.Cameron, **Egypt in the Nineteenth Century-Mehemet Ali and His Successors until the British Occupation in 1882**, Smith,Elder Co., London, 1898, s. 227.

²¹⁵ “Mısır valisi Abbas Paşa pederinin emekdarlarına ve a'zay-i hanedanına bed muamele edeceğinden ümeray-ı Mısriyye takım takım Dersaadete gelip Abbas Paşa'dan şikâyet ettikçe...” Bkz. Ahmed Cevdet Paşa, Tezakir, 40-Tetimme, s. 58.

noktada danışman olarak çalışmakta olan bu uzmanların Mısır modernleşmesinin erken dönemlerine ciddi katkıları olmuştu. Bu katkıları daha o dönemlerden itibaren gözlem altında tutan İngiliz diplomasisinin önemli isimlerinden birisi olan Sir John Bowring²¹⁶ 1840 tarihinde Lord Palmerston'a gönderdiği raporda Mısır'da görev yapan Batılı uzmanların çalışmalarından bu ülkenin fevkalade yarar sağladığını anlatıyordu.²¹⁷

Abbas Paşa ileriki dönemde Batılı tarz eğitim veren kurumların bir bölümünün ve tercüme bürosunun kapatılması gibi kararların altına imzasını atmıştı.²¹⁸ Bu bağlamda Mehmed Ali Paşa döneminde el üstünde tutulan isimlerden biri olup, eğitim reformunun öncü kadrosunda yer alan Rifa'a Rafi el-Tahtavi, Abbas Paşa döneminde adeta bir siyasi sürgüne tabi tutularak Sudan'ın başkenti Hartum'da kurulan öğretmen okuluna tayin edilmişti.²¹⁹

Mehmed Ali Paşa döneminin şartları içinde bir şekilde açılıp, faaliyete geçirilmiş olan imalathanelerin, fabrikaların Abbas Paşa döneminde kapısına kilit vurulurken Nil Nehri üzerinde başlatılmış olan baraj inşası da sonlandırılmıştı.²²⁰

Abbas Paşa iktidarının yabancı uzmanların görevlerine son verdiği süreçteki en önemli istisna ziraat alanında kendini göstermişti. Zira sanayileşmeyi israf olarak kabul eden Abbas Paşa "*tüm gücünü tarımdan olabildiğince gelir elde etmeye yoğunlaştırmıştı*".²²¹ Mısır tarımının gelişimi, hasatların verim ve kalitesinin yükseltilmesi noktasında yabancılardan yararlanılmaya devam edilmişti. Örneğin, bu dönemde Amerika Birleşik Devletleri'nden Salters Elliot adlı bir pamuk uzmanı ülkeye davet edilmişti. Elliot'tan istenen, Mısır pamuğunun kalitesini arttırmanın yollarını ortaya koyması ve Amerika'nın güneyinde yer alan plantasyonlardan elde edilen yüksek verimin Nil Vadisi'nden de alınmasının sağlanmasıydı.²²²

²¹⁶ Sir John Bowring (1792-1872) döneminin önde gelen dilbilimcilerinden birisi olmanın yanı sıra İngiliz hariciyesinde kritik görevlere atanmış seçkin diplomatlar arasında yer almaktaydı. Uzun yıllar Mısır'ın da içinde yer aldığı pek çok bölgeyi dolaşan ve Londra'ya raporlar hazırlayan Bowring'in en önemli görevi ise bir İngiliz sömürgesi olan Hong Kong'ta 1854-59 yılları arasında genel valilik yapması olmuştu. Bkz. John W. Cousin, **A Short Biographical Dictionary of English Literature**, J.M.Dent&Sons, Londra, 1910, s. 44.

²¹⁷ Sir Evelyn Baring, *Egypt*, Vol: I, ss. 16-17.

²¹⁸ Mansfield, *Middle East*, s.86; Mitchell, s. 140.

²¹⁹ Zeynep Güler, s. 40.

²²⁰ Borisoviç, **Arap Ülkelerinin Yakın Tarihi-16. Yüzyıldan 20. Yüzyıla**, Yordam Kitap, 2011, s. 144.

²²¹ Marsot, *Mısır Tarihi*, s. 66.

²²² Ali Bilgenoğlu, *Amerikan İç Savaşı ve Mısır*, s. 153.

Pamuğun yanı sıra şeker kamışı üretiminde de Batılılardan katkı sağlamaları istenmişti. Bu isimlerden bir tanesi bir buçuk sene boyunca Abbas Paşa'nın hizmetinde şeker kamışı ekimi yapılan arazilerin sorumluluğunu üstlenmiş olan Henry Battcock idi.²²³

Abbas Paşa'nın Mehmed Ali Paşa'dan kendisine miras kalan siyasi yönelimlerde de ciddi manada değişikliğe gittiği gözlemlenmişti. Bağlı bulunduğu merkeze, Babiâli'ye isyan eden bir vali olarak tarihe geçen dedesi Mehmed Ali Paşa'nın aksine kendi döneminde Payitaht ile olan ilişkisini sıcak tutmaktan yana olan Abbas Paşa ikili ilişkisini merkezi idareye sadık bir vali kimliği üzerinden inşa etmişti.²²⁴ Buna en iyi örneklerden bir tanesi, Abbas Paşa döneminde Mısır ordusu ve donanmasının İstanbul'un isteği doğrultusunda eskisine oranla bir hayli küçültülmüş olmasıdır.²²⁵ Mehmed Ali Paşa döneminde oldukça büyüyen Mısır ordusu Abbas Paşa zamanında ise nicelik ve nitelik anlamında neredeyse yüzyıl başındaki haline geri dönmüş gibiydi.²²⁶

Abbas Paşa döneminde Mısır'da kayda değer tek büyük proje İskenderiye ile Süveyş arasında yapılması planlanan demiryolu olmuştu.²²⁷ İskenderiye limanını ülkenin iç kesimlerine bağlaması ve ticari anlamda Mısır hazinesine gelir getirmesi

²²³ **The London Gazette**, 4 Haziran 1858. Henry Battcock Abbas Paşa sonrası döndüğü İngiltere'de ticari faaliyetlerinde başarısız olmuş ve iflas etmişti.

²²⁴ Abbas Paşa döneminde Mısır ile Babiâli arasındaki ilişkilerin bir önceki döneme nazaran ılımlı bir görünüme bürünmesi çevreden (Mısır) merkeze (Babiâli) doğru bir ilginin oluşmasına da neden olmuştu. Maruzat adlı eserinde bu hususa değinen Ahmed Cevdet Paşa, Abbas Paşa döneminde pek çok Mısırlı paşa ve beyin İstanbul'a geldiğini, ikamet sahibi olduğunu ve israf düzeyinde harcadıkları paralar ile kentte safahat kapısını açtıklarından dert yanar. Cevdet Paşa'ya göre İstanbul'un yerlileri yine Paşa'nın ifadesiyle "bu Mısır döküntüleriyle" israf yarışına girmişti. Öyle ki Mısır'dan gelen bu zevat sayesinde İstanbul halkının ahlakı bozulmuş, devlet ve millet büyük zarar görmüştür. Bkz. Ahmed Cevdet Paşa, **Sultan Abdülhamid'e Arzlar (Maruzat)**, Yay. Haz. Yusuf Halaçoğlu, Babiâli Kültür Yayıncılığı, İstanbul, 2010, (Maruzat), ss. 23-24.

²²⁵ Abbas Paşa'nın bu kararının ardında sadece Osmanlı İmparatorluğu ile sıcak ilişkiler içerisinde olabilme kaygısı yatmıyordu. Marsot'ya göre Paşa aynı zamanda tutumlu davranmak istiyor ve ordu ile donanma sahibi olmakla çok şey kazanmış olmayacağına inanıyordu. Bkz. Marsot, *Mısır Tarihi*, s. 66.

²²⁶ "Mısır ordusu Mehmet Ali'nin iktidarı döneminde gittikçe ulusal bir niteliğe bürünüyordu. Abbas döneminde ise eski beylerin kontrolü altındaki gibi kişisel bir koruma ordusundan biraz daha büyük bir hale gelmişti". Bkz. Lutskiy, s. 144.

²²⁷ Edward Dacey, **The Story of the Khedivate**, Rivingtons, London, 1902, ss. 20-22. Aslında modern Mısır tarihinde demiryolu inşası projesine ilk girişen Mehmed Ali Paşa idi. 1834'te Kahire ile Süveyş arasında yolcu ve hammadde transferini kolaylaştırması, ulaşım maliyetini düşürmesi umulan bir demiryolu inşa edilmesi gündeme gelmişti. Her ne kadar Galloway isimli bir İngiliz mühendis bu konuda görevlendirilmiş ve gerekli fizibilite çalışmalarını yapmışsa da İngiltere'den beklenen yardım sağlanamamıştı. Bunun üzerine gerek Fransa'nın bu projeye olan muhalefetine gerekse muhtemel maliyetin Mısır bütçesine ek borç yaratma ihtimalini göz önünde bulunduran Mehmed Ali Paşa tarafından proje rafa kaldırıldı. Bkz. **The Economic History of the Middle East 1800-1914**, s. 410-411.

için planlanan ve İngiliz mühendis Robert Stephenson tarafından hazırlanan bu proje üzerinde Kahire ile İstanbul arasında finansman konusunda bir anlaşmazlık yaşanmışsa da nihayetinde projenin hattı değiştirilerek İskenderiye ile Kahire arasında yapılması üzerinde anlaşmaya varılmıştı.²²⁸ İngiltere Mısır sınırları içerisinde posta ve yolcu ulaşımı konusunda bu projenin hayata geçirilmesinden yana gözükmele birlikte asıl hedefi Hindistan'a olan ulaşım süresini kısaltmak, haberleşme hızını artırmaktı.²²⁹ Buna delil teşkil etmesi bakımından Times Gazetesi'nin 23 Mart 1846 tarihli nüshasında yer alan Thomas Waghorn'un İngiltere-Hindistan yolunun kısaltılması için Mısır'da yaptığı çalışmaları konu alan haber önemlidir. Amaç söz konusu mesafeyi kat etmeyi bir aydan daha kısa bir süreye indirebilmektir.²³⁰ Bu bağlamda Kahire'deki dönemin İngiliz Konsolosu Sir Charles Murray'nin Abbas Paşa ile sağladığı yakınlaşma söz konusu projenin uygulamaya konmasında pay sahibiydi.²³¹ Proje 1858'de tamamlanıp hayata geçirildiğinde Afrika'nın ilk büyük demiryolu olmuştu.²³² 210 km uzunluğundaki bu hat İsmail Paşa dönemine dek Mısır'da işlemekte olan yegâne demiryolu olarak kalacaktı.²³³

Demiryolunun inşaatını başlatan Abbas Paşa'nın ömrü projenin tamamlanmasını görmeye yetmemişti. Zira kendisinden sonra valilik görevine küçük amcası Said Paşa'nın yerine oğlu el-Hami'nin geçmesi için gayret ettiği bir dönemde emrinde çalışan iki hizmetkârının düzenlediği bir suikast sonucu 1854'te hayatını

²²⁸ Abbas Paşa'yı İngilizlerle demiryolu projesi üzerinden yakınlaşmaya iten başlıca sebep, Cevdet Paşa'ya göre, Abbas Paşa ile Sadrazam Reşid Paşa'nın arasının açık olması idi. Buna sebep olan ise Abbas Paşa'nın kendilerine dönük sert yaklaşımından ziyadesiyle rahatsız olan Mısır ümerasının Babîlî'ye şikâyetçi olarak taşınması ve Reşid Paşa'nın müştekilere sahip çıkması idi. Cevdet Paşa'ya göre, Sadrazam Reşid Paşa'nın İngiltere ile olan yakınlığının farkında olan Abbas Paşa, hiç olmazsa İngilizleri karşısına almamak adına böyle bir girişimde bulunmuştu: "*Abbas Paşa vehham ve müvesvis bir zat olduğundan kendisini Reşid Paşa'nın hamisi olan İngilizlere sahabet ettirmek üzere İngiliz politikasını iltizam etti ve İngilizleri celb için Mısır'dan Süveys'e kadar bir demiryolu inşa ettirdi ve İngilizlerin Hind'e amed-ü şüdlerini teshil eyledi*". Bkz. Cevdet Paşa, Tezakir, 40-Tetimme, ss. 58-59.

²²⁹ Lieut. Waghorn, R.N., **The Acceleration of Mails between England and the West Indies**, London, 1843, s. 19'dan akt. On Barak, **Egyptian Times: Temporality, Personhood and the Technopolitical Making of the Modern Egypt 1830-1930**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, New York State University, 2009, s. 26.

²³⁰ **The Times**, 23 Mart 1846.

²³¹ D.A.Cameron bu dönemde arka arkaya patlak veren ihtilallerle uğraşmakta olan Fransa'nın Mısır'daki etkinliğinin dönemsel olarak kesintiye uğradığını ve boşluğun İngiltere tarafından doldurulduğunu ifade etmektedir. Bkz. Cameron, s. 228.

²³² Charles Isaawi, "Egypt since 1800: A Lop-Sided Development", **The Journal of Economic History**, Vol:21, No:1, 1961, (Egypt since 1800), s. 10.

²³³ Borisoviç Lutskiy, s. 150.

kaybetmişti. Altı yıl gibi kısa bir süre Mısır valiliğinde bulunan Abbas Paşa'nın ölümünün ardından ise göreve Mehmed Ali Paşa'nın dördüncü oğlu, Abbas Paşa'nın amcası Said Paşa 12 Temmuz 1854 tarihinde geçmişti.²³⁴

²³⁴ Cameron, s. 228.

1.4. SAİD PAŞA DÖNEMİ (1854-1863)

Mehmed Ali Paşa'nın oğlu, İbrahim ve Tosun Paşaların küçük kardeşi olan Said Paşa karakter itibarıyla yeğeni ve selefi Abbas Paşa'nın aksine Batı dünyasına, onun değerlerine ve teknolojisine olumlu yaklaşan liberal görüşlü bir kimse idi.²³⁵ Bu bağlamda babası Mehmed Ali Paşa'nın yolunu takip edeceği belli olan Said Paşa uygulamaya koyduğu politikalar ve tercihleriyle de bunu kanıtlamıştı.

Said Paşa göreve gelir gelmez bürokraside ve yeni açılan kurumlarda Batılı uzman ve müşavirleri tekrar istihdam etmeye başlamıştı. Mehmed Ali Paşa döneminden beri ilk defa olarak bu dönemde Mısır kabinesinde Batılı bakanlar yer almaya başlamışlardır.²³⁶ Bunun yanı sıra devlet idaresinde yerli halktan unsurlara geniş oranda yer vermeye başlamıştı. Bu, Said Paşa'nın kendisinden önceki valilerden en önemli farkıydı.

Said Paşa dönemi Mısır'da askeri reformlara hız verilen bir dönem olarak kayıtlara geçmektedir. Bu kapsamda önceki dönemlere göre farklı bir uygulamaya gidilmiş; ordudaki üst düzey subay kadrolarına Mısırlı askerler getirilmiş; Mısırlı yerli halkın çocukları da orduya subay olarak alınmaya başlamıştı.²³⁷ Said Paşa döneminde orduda başlayan Mısırlılaştırma süreci otuz yıllık bir süre içerisinde Mısır milliyetçiliğinin ordunun içerisinde olgunlaşip, buradan Mısır siyasetine müdahale etme girişimlerini sahneye koymasına neden olacaktır. Bunda hiç şüphe yok ki yine Said Paşa döneminde eğitimden resmi yazışmalara dek Arapçaya ağırlık verilmeye başlanması ve Türkçenin sınırlandırılmasının da payı bulunmaktadır.²³⁸

Kırım Savaşı sırasında Osmanlı ordusuna destek sağlayan Mısır ordusunun asker sayısının azalmış olması gerekçesiyle Babiâli'ye başvuran Said Paşa'nın isteği

²³⁵ Lutskiy, s. 146.

²³⁶ Cleveland, s.108.

²³⁷ Goldschmidt ve Lawrence, s. 253-254.

²³⁸ J.B. Richmond, **Egypt 1798-1952 Her Advance Towards a Modern Identity**, Methuen, 1965, s. 72'den akt. Sevda Özkaya Özer, **Osmanlı Devleti İdaresinde Mısır (1839-1882)**, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Elazığ, 2007, s. 168, 454 numaralı dipnot; Geoffrey Lewis, "Dildeki Osmanlı Mirası", **İmparatorluk Mirası: Balkanlar'da ve Ortadoğu'da Osmanlı Damgası**, (Ed. L. Carl Brown), İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, s. 317.

kabul edilmiş ve 1841 Mısır Valiliği İmtiyaz Fermanı ile 18 bin olması kabul edilen asker sayısı 30 bine yükseltilmişti.²³⁹

İktisadi alanda ise liberal görüşlere sahip olmasıyla bilinen Said Paşa'nın valiliği sırasında Avrupa bankaları ve bankerleri ilk kez Mısır'a giriş yapmışlardı. Bu aynı zamanda Batılıların Mısır pazarına olan ilgisinin artmakta olduğunun bir göstergesiydi. Mısır, Batılı kapitalistlerin gözünde yatırım yapılacak, sermaye konulabilecek, yeni kazanç olanakları yaratabilecek bir coğrafya haline geliyordu.²⁴⁰ Bu süre içerisinde Mısır'da "Mısır Bankası" adıyla ilk milli banka da kurulmuştu.²⁴¹

Bu dönemde Mısır'da serbest olarak yapılmakta olan köle ticareti yasaklanmıştı.²⁴² Said Paşa döneminin bir başka icraatı ise 1858 tarihli Arazi Kanunnamesi'dir. 5 Ağustos tarihli kanunname, kendisinden dört ay önce, 21 Nisan 1858'de ilan edilen Osmanlı Arazi Kanunnamesi ile neredeyse eş zamanlıdır.²⁴³ Mısır'daki kanunname tıpkı merkezde ilan edilende olduğu gibi arazi mülkiyeti konusunda özel mülkiyet ile devlet mülkiyeti kavramları arasında kesin bir ayırım getirmekteydi.²⁴⁴

Said Paşa idaresinin modern Mısır tarihine bıraktığı en önemli iz hiç şüphesiz ki Süveyş Kanalı Projesi'dir. Aslında, Süveyş bölgesine bir kanal yapılması suretiyle

²³⁹ Azmi Alpay, **Mehmed Said Paşa (1854-1862)**, İstanbul Üniversitesi, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 1969, ss. 8-12'den akt. Süleyman Kızıltoprak, **Mısır'da İngiliz İşgali (1882-1887)**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2010, (İngiliz İşgali), s. 14.

²⁴⁰ Mansfield, Middle East, s. 61.

²⁴¹ J.B. Richmond, s. 72'den akt. Sevda Özkaya Özer, s. 168, 452 numaralı dipnot.

²⁴² Mısır'da bir konsept olarak kölelik yalnızca arazilerde karın tokluğuna çalıştırılan ve zaman içinde sistemli bir biçimde değişime sokulan bir meta olarak algılanmanın ötesinde aynı zamanda bireylerin kökenlerini de işaret etmesi bakımından önemliydi. Örneğin köle kökenli bir kişinin tıpkı Tanzimat dönemi Osmanlı'sında da olduğu üzere zaman içerisinde yükselip idari mekanizmalarda koltuk sahibi de görülmüştür. Örneğin, 1850'lerin ortasında Mısır'ı ziyaret eden İngiliz ekonomist Nassau Senior hatıratında zamanın saygın devlet adamlarından biri olarak kabul edilen Yusuf Hekekyan'ın aktarımına yer verir. Buna göre dönemin Said Paşa kabinesinde Hekekyan'a göre köle kökenli olmayan iki kişi vardır neredeyse: Stephan Bey ve Edhem Paşa. Bkz. Ehud Toledano, "Late Ottoman Concepts of Slavery (1830s-1880s)", **Poetics Today**, Vol: 14, No:3, Cultural Process in Muslim and Arab Societies: Modern Period I, 1993, (Slavery), ss. 497-498; Ehud Toledano, "Attitude to Slavery During the Tanzimat", **150. Yılında Tanzimat**, Yay. Haz. Hakkı Dursun Yıldız, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1992, (Tanzimat), s. 320. Keza Mohammed Chaichian da kölelik kurumunun Mısır örneğinde sadece üretim ilişkileri ve tarzi bağlamında değerlendirilemeyecek bir husus olduğunu ifade etmektedir. Bkz. Mohammed Chaichian, "The Effects of World Capitalist Economy on Urbanization in Egypt 1800-1970", **International Journal of Middle East Studies**, Vol: 20, No: 1, 1988, s. 25.

²⁴³ Kemal Karpat, "The Transformation of the Ottoman State, 1789-1908", **International Journal of Middle East Studies**, Vol. 3, No. 3. (Jul., 1972), (Transformation), s. 260.

²⁴⁴ Gabriel Baer, "Land Tenure in Egypt and the Fertile Crescent 1800-1950", **The Economic History of the Middle East 1800-1914**, (Ed. Charles Isaawi), The University of Chicago Press, Chicago, 1966, (Land Tenure), ss. 83-84; Denise Jorgens, "A Comparative Examination of the Provisions of the Ottoman Land Code and Khedive Said's Law of 1858", **New Perspectives on Property and Land in the Middle East**, (Ed. Roger Owen), Harvard University Press, 2000, ss. 93-121.

Kızıldeniz ile Akdeniz'in birleştirilmesi fikrinin tarihi yüzyıllara dayanır.²⁴⁵ 19.yüzyıl başlarında bu konuda emrindeki mühendislerden araştırmalar yapmalarını isteyen Napolyon'un dışında Mehmed Ali Paşa'ya da etrafındaki danışmanlardan bu yönde bir proje başlatılması konusunda telkinlerde bulunulmuştu.²⁴⁶ Ancak Mehmed Ali "*Boğazlar Osmanlı'nın felaket sebebi oldu, ben de Mısır'da bir boğazlar meselesi yaratmak istemem*" diyerek bunu reddetmişti.²⁴⁷ Paşa'ya göre böyle bir kanal projesinin hayata geçirilmesi halinde yabancı devlet donanmalarına ait gemiler Mısır'ın adeta ortasından geçer hale gelecek; bu da öyle ya da böyle siyasi sorunların yaşanmasına neden olacaktı.²⁴⁸

Said Paşa'nın, babasının aksine, kanal projesine bir anda girişmesinin ardındaki en büyük etkinin sahibi dönemin Kahire'deki Fransız Konsolosu olan Ferdinand de Lesseps idi. Lesseps ile yakın arkadaş olan Said Paşa²⁴⁹, konsolosun Süveyş'te bir kanal açılması yoluyla Mısır ekonomisinin kazanacakları konusunda anlattıklarından büyük oranda etkilenmişti. Mısır bu kanal sayesinde ticaret yolları üzerinde Akdeniz'den Hint Okyanusu'na giden yolda yepyeni bir merkez olabilirdi. Bu proje sayesinde Mısır'ın kalkınmasının yolu sağlama alınmış olacaktı.²⁵⁰

Said Paşa 15 Kasım 1854'te projeyi kabul ettiğini Lesseps'e bildirmişti.²⁵¹ On beş gün zarfında resmi ruhsatın verilmesini takiben esas mesele Kahire'nin bu

²⁴⁵ Akdeniz ile Kızıldeniz arasında bir su yolu açılması fikri bölgede tarih boyunca hüküm süren hemen hemen tüm egemen güçlere önerilmiş bir proje idi. Bunlar arasında Mısır firavunları, Pers ve Roma imparatorları ve Arap halifeleri yer almaktaydı. Bkz. John Eliot Bowen, *The Conflict*, s. 11. Osmanlı İmparatorluğu döneminde ise aynı meyanda ilk fikir Kaptan-ı Derya Uluç Ali Reis tarafından Sultan III. Mustafa'ya sunulmuş ne var ki imparatorluğun savaşlar nedeniyle güç durumda bulunan bütçesi söz konusu fikrin eylem düzeyine geçmesine mani olmuştu. Bkz. Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi**, Cilt: VI, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1983, ss. 90-91'den akt. Kızıltoprak, s. 15, 70 numaralı dipnot.

²⁴⁶ John Eliot Bowen, "The Conflict of East and West in Egypt", **Political Science Quarterly**, Vol: 1, No: 2, 1886, (East and West), s. 301.

²⁴⁷ Güler, s. 44; Bowen, *Conflict*, s. 11.

²⁴⁸ Jules Barthélemy, **Egypt and the Great Suez Canal (A Narrative of Travels)**, Richard Bentley, London, 1857, s. 8.

²⁴⁹ Said Paşa ile Lesseps çocukluk arkadaşıydı. İkili birbirine o kadar yakındı ki Mehmed Ali Paşa'nın fazla kilolarından kurtulup, zayıflaması için olmadık işler yaptırdığı Said Paşa'ya çocukluğunun bu zor günlerinde elinde makarna tabaklarıyla gizlice yardıma koşan Lesseps olmuştu. Bkz. Marsot, *Mısır Tarihi*, s. 67.

²⁵⁰ George Kirk, ss. 82-83.

²⁵¹ "Acte de Concession du Vice-Roi d'Egypte pour la construction et l'Exploitation du Canal Maritime de Suez et Dépendances entre la Mer Méditerranée et la Mer Rouge-Caire, le 30 Novembre, 1854". **1876 [C.1416] Egypt. No. 6 (1876)**. Concessions, conventions. Statues, and resolutions of the Suez Canal Company, with the Sultans's Firman. Ayrıca bkz. "Firman de cocession du pacha d'Egypte (Mohammed-Said) accordé a M. De Lesseps, en date du Caire le 30 Novembre 1854 (9

kararını merkezi idarenin onaylayıp, onaylamayacağına gelmişti. Zira özellikle İngiltere'nin duruma olan muhalefeti²⁵² hâlihazırda bu ülke ile aynı saflarda Rusya'ya karşı Kırım'da savaşmakta olan Babıâli'yi izin verme konusunda zor durumda bırakıyordu.²⁵³

İngiltere Said Paşa'nın proje için Lesseps ile dolayısıyla da Fransa ile anlaşacağını öğrenir öğrenmez bunun önüne geçebilmek adına tabiri caizse dört koldan saldırıya geçmişti. İngiltere'nin Kahire Konsolosu Bruce bizzat Said Paşa ile görüşerek proje için gereksiz yere acele ettiklerini söylerken, İstanbul'daki İngiliz sefiri Lord Stratford de Redcliffe de Babıâli nezdinde projeye olan itirazlarını seslendiriyordu. Sefir'e göre proje hayata geçerse Mısır'ın önemi çok daha fazla artacak ve Osmanlı kontrolünden çıkmak için gayet yeterli bir sebep olacaktı. Ayrıca Londra basını da propaganda yayını başlatıyordu. 1855'in ilk günlerinde London Times Gazetesi kanal projesinin kati surette hayata geçirilemeyecek bir plan olduğunu ilan ediyordu. Lord Palmerston ise Babıâli'nin müsaadesi olmaksızın Said Paşa'nın böyle bir girişime olur veremeyeceğini söylüyordu. "*Hâlbuki bir önceki vali görev başında iken İskenderiye-Süveyş demiryolu hattının merkezi idarenin rızasını olmaksızın başlatılabileceğini vali Abbas Paşa'ya bildiren de İngiliz hükümeti idi*".²⁵⁴ İngiliz basını Lord Palmerston'un bu görüşünü projeye ilgili resmi bir görüş olarak kabul etmiş olmalı ki birkaç sene sonra Times Gazetesi'nde benzer türden bir habere rastlıyoruz. 15 Ağustos 1863 tarihli nüshada Said Paşa'nın bağımsız bir devletin idarecisi olmadığı ve bağlı bulunduğu Osmanlı padişahının izni olmaksızın böyle bir projeye girişmesinin yanlış olduğu vurgulanıyordu.²⁵⁵

Bunlara ek olarak, İngiltere'nin Paris sefiri Lord Clarendon da Fransız hükümeti nezdindeki girişimlerinde söz konusu projenin fiziki şartlar dâhilinde

rébiul-éwel 1271)", **Recueil des Traités de la Porte Ottomane avec les Puissances étrangères**, Tome: II, Amyot, Edituer des Archives Diplomatiques, Paris, 1865, ss. 93-95.

²⁵² Edward Dicey, ss. 25-27.

²⁵³ "*Gerçi aynı savaşta Fransa da Osmanlı Devleti ile müttefikti. Ancak İngiltere'nin ittifakı daha önemliydi*". Bkz. Kızıltoprak, İngiliz İşgali, s. 15.

²⁵⁴ Bowen, a.g.e., ss. 12. Bu günlerde projesinin tanıtımını yapmak üzere Londra'ya gelen ve iş adamlarından gazetelere dek geniş bir yelpazede görüşmeler yapan Lesseps iş çevrelerinde projesine destek bulurken, idari katmanda aynı desteği bulamamıştı. Hatta Lord Palmerston bunun hayata geçirilemeyecek bir proje olduğunu söylemişti. Biraz da bu yüzden olsa gerek Lesseps'in karşısına kanal projesine sermaye yatırımında bulunacak bir İngiliz çıkmamıştı. Bkz. Cara Murray, **Imperial Ways: The Victorians, The Suez Canal, and Narrative**, Doktora Tezi, The City University of New York, 2005, s. 56.

²⁵⁵ **The Times**, 15 Ağustos 1863.

hayata geçirilmesinin neredeyse imkânsız olduğunu ve bu yolda uzun bir zamanın harcanması gerektiğini dile getiriyor; bunun da Mısır'da projelendirilmiş olan demiryolu hattı çalışmalarını geciktireceğini²⁵⁶ ve ülkesinin Hint yolu üzerindeki menfaatlerine zarar vereceğini söylüyordu. Benzer gerekçeler aynı dönemde Lord Palmerston tarafından da seslendirilmişti.²⁵⁷

1855'te dönemin Kahire'deki İngiliz Konsolosu Walne mektubunda Said Paşa'yı "kendisinin dünya çapında bir dahi olduğunu söyleyen etrafındaki dalkavukların sözlerine kolayca inanan" birisi olarak niteliyor ve "işlerin böyle gitmesi halinde yakın bir zamanda İngiltere'nin başına felaket işler açabileceğini" söylüyordu.²⁵⁸ Walne hiç şüphe yok ki Said Paşa'nın kanal projesi vesilesiyle Lesseps üzerinden Fransa ile olan yakınlaşmasından ülkesinin menfaatleri adına rahatsızlık duymakta idi. Bu bakımdan mektupta yer verilen ifadeler Kanal meselesine olan İngiliz hassasiyetini göstermesi sebebiyle son derece önemlidir.

İngiltere'nin başta en büyük rakiplerinden Fransa'nın Mısır ve Hint yolu üzerinde ciddi bir stratejik hamlesine karşı olmak üzere muhtelif gerekçelerle muhalefet etmesine rağmen 5 Ocak 1856'da Lesseps Said Paşa'dan kanal çalışmalarına başlamak üzere gerekli olan imtiyazı almıştı.²⁵⁹ İmtiyaz belgesinde İngiltere'ye mesaj verme babında kanalın tüm ticari gemilerin geçişine açık olacağı ve kanal içi ulaşımda hiçbir devlete ayrıcalık tanınmayacağı açıkça ifade edilmişti.²⁶⁰

1858'de Lesseps tarafından *Compagnie Universelle du Canal Maritime de Suez* adıyla bir kanal şirketi kuruldu. 8 milyon frank sermaye ile kurulan bu şirkete²⁶¹ ait hisse senetlerinin kendi payına verilen kısmını İngiltere projeye olan muhalefeti

²⁵⁶ Bu noktada İngilizlerin henüz proje aşamasındaki demiryollarından ziyade İskenderiye-Süveyş hattını kastettikleri aşikârdır. Lord Palmerston başta olmak üzere dönemin İngiliz devlet adamlarının bu konudaki endişesi bu hattın kanal projesinin hayata geçirilmesi ile önemini yitirmesi ve dolayısıyla Hindistan yolunun Fransız kontrolüne geçmesi ihtimaliydi. Bkz. D.Mackenzie Wallace, **Egypt and the Egyptian Question**, MacMillan and Co., London, 1883, s. 308.

²⁵⁷ Bowen, Conflict, ss. 13-14.

²⁵⁸ Sir Evelyn Baring, Egypt, Vol: I, s. 21.

²⁵⁹ "Acte de Concession du Vice-Roi d'Égypte, et Chaier des Charges, pour la Construction et l'Exploitation du Canal Maritime de Suez et Dépendances.-Alexandrie, le 5 Janvier, 1856". **1876 [C.1416] Egypt. No. 6 (1876)**. Concessions, conventions. Statues, and resolutions of the Suez Canal Company, with the Sultans's Firman. Ayrıca bkz. "Acte de concession et cahier des charges pour la construction et l'exploitation du canal maritime de Suez et dépendances, remis par le pacha d'Égypte a M. De Lesseps, en date d'Alexandrie le 5 Janvier 1856 (26 rébiul-akhir 1272)", **Recueil des Traités de la Porte Ottomane avec les Puissances étrangères**, Tome: II, Amyot, Edituer des Archives Diplomatiques, Paris, 1865, ss. 99-104.

²⁶⁰ Karal, **Osmanlı Tarihi**, Cilt: VI, s. 92'den akt. Kızıltoprak, a.g.e., s. 16.

²⁶¹ Bowen, Conflict, s. 15.

nedeniyle almazken, Osmanlı İmparatorluğu da içinde bulunduğu iktisadi şartlar nedeniyle kendi payını alamamıştı. 1860'ta Said Paşa bu iki ülkenin de paylarını kendi hesabına satın almıştı.²⁶²

Lesseps 1859'da Osmanlı İmparatorluğu'ndan resmi izin gelmediği halde kanal için çalışmaları başlatmıştı. Resmi izin ancak 1866'da gelecekti.²⁶³ Tıpkı Mehmed Ali Paşa döneminde yapımı tamamlanan daha küçük ölçekli Mahmudiye Kanalı örneğinde olduğu gibi Süveyş Kanalı'nın inşası sırasında da binlerce Mısırlı fellah çalıştırılmış, çok sayıda işçi bu çalışmalar sırasında yaşamını yitirmişti.²⁶⁴

Süveyş Kanalı'nın yapımına, mühendisliğini Lesseps'in idaresindeki bir ekibin üstlenmesinden dolayı baştan sona dek Fransa destek çıkmıştı. Hatta zaman zaman Osmanlı İmparatorluğu ve İngiltere ile çeşitli konularda karşı karşıya gelen Fransa yine de projeye olan desteğinden geri adım atmamıştı. Bu durum kanalın açıldığı 1869 tarihine ve sonrasındaki birkaç yıla kadar devam etmişti. Ancak kanal üzerindeki deniz trafiğinin çalışmaya başlamasının ardından özellikle İngiltere açısından durum değişmeye başlamıştı. Başından itibaren rakibi Fransa'nın Mısır ve Doğu Akdeniz'de nüfuz elde etmesini ve bu yolla Hindistan yolu üzerinde ciddi bir tehdit oluşturmasını istemediği için Mısır'daki demiryollarının bu proje nedeniyle zarar edeceği gerekçesiyle kanal projesine muhalefet eden İngiltere²⁶⁵, kanalın stratejik önemini görmeye başlamıştı. Başta Hindistan'daki büyük sömürgesi olmak üzere Asya topraklarına giden yol üzerinde konumlanan Süveyş Kanalı²⁶⁶ bir anda sadece Uzakdoğu topraklarının değil aynı zamanda Kuzeydoğu Afrika ve Doğu Akdeniz'in stratejik önemini İngilizlerin gözünde kat be kat arttırmıştı.²⁶⁷ Zira

²⁶² Şinasi Altundağ, "Said Paşa", **İslam Ansiklopedisi**, Cilt: X, İstanbul, 1988, s. 89'dan akt. Kızıltoprak, İngiliz İşgali, s. 16.

²⁶³ Bowen, Conflict, s. 15; Arthur Silva White, **The Expansion of Egypt under Anglo-Egyptian Condominium**, Methuen & Co., London, 1899, ss. 317-320.

²⁶⁴ Marc Ferro, **Sömürgecilik Tarihi**, çev. Muna Cedden, İmge Kitabevi, Ankara, 2002, ss. 126-127.

²⁶⁵ Marsot, Mısır Tarihi, s. 67.

²⁶⁶ Lord Stratford de Redcliffe, **The Eastern Question**, John Murray, London, 1881, s. 20.

²⁶⁷ Türkkiye Ataöv, **Afrika Ulusal Kurtuluş Mücadeleleri**, AÜSBF Yayınları, Ankara, 1977, s. 16; Bayram Soy, **Almanya'nın Osmanlı Devleti Üzerinde İngiltere ile Nüfuz Mücadelesi (1890-1914)**, Phoneix Yayınevi, Ankara, 2004, s. 6. Edward Said, ünlü eseri Oryantalizm'de, daha geniş bir perspektiften yaklaşarak, Süveyş Kanalı ile Batının Doğu algısının nasıl dönüşüm geçirdiğini anlatırken şu ifadeleri kullanmıştı: " *Ferdinand de Lesseps'in kanalı sonunda mesafeleri de yıktı. Doğu'nun esrarı çözüldü, egzotik rüyalar sona erdi. Bir su kanalının ortadan yardığı bir toprak artık insanlara engel olmaktan çıktı ve Doğu kabuk değiştirdi. Ferdinand de Lesseps'ten sonra artık hiç kimse Doğu'yu başka bir dünya sayamaz, kesin konuşamaz. Şimdi sadece bizim dünyamız var. Bu 'tek' ve 'bir' dünya Süveyş Kanalı ile ortaya çıkmıştır*". Bkz. Edward Said, **Oryantalizm**, İrfan Yayınevi, İstanbul, 1998, s. 136.

önemli ticaret yolları üzerinde bulunan bu stratejik noktalar İngiltere gibi sanayileşmiş bir ülke için ticari etkinliğini sürdürmesi bakımından hayati önem taşımaktaydı. Unutulmamalı ki, İngiltere 1860'larda İngiltere dünya demir üretiminin %53'ünü, kömür ve linyit üretiminin ise %50'sini tek başına gerçekleştiren; dünya ham pamuk üretiminin ise yarısından biraz daha azını yine tek başına tüketen endüstriyel bir güçtü. Bu büyük sanayi gücü aynı dönemde İngiltere'ye tüm dünya ticaretinin beşte birini, mamul madde ticaretinin ise beşte ikisini elinde tutma imkânı sağlamıştı. Tüm dünyada seyrüsefer halinde olan ticaret gemilerinin üçte birinden fazlası ise İngiliz bandıralı gemilerdi.²⁶⁸

Süveyş Kanalı sahip olduğu stratejik önemin yanı sıra İngiltere açısından finansal anlamda da ciddi avantajlar içermektedir. Özellikle bu ülkenin Asya ve Uzakdoğu'daki sömürgelerine giden yolu kısaltması nedeniyle bölgeden yapılan hammadde transferinde ve karşılığında yapılan mamul mal sevkiyatında maliyetleri bir hayli düşürmekteydi. Bu ve benzeri birçok avantajı göz önünde bulunduran İngiltere kanalın açılmasıyla beraber ilgisini Mısır ve Süveyş'in üzerinden eksik etmeyecekti. Öyle ki, on yıl gibi kısa bir zaman içerisinde mali açıdan çok zor durumlara düşecek olan Mısır hazinesinin kurtarılması amacıyla Kahire yönetimi kanal üzerinde bulunan Mısır hisselerinin satılmasına karar verecek ve bu hisselerin tek büyük talibi İngiltere olacaktır. Bu aynı zamanda Mısır toprakları üzerinde bir zamanlar Fransız bir mühendisin ülkesinin desteğini arkasına alarak inşa ettiği, büyük hissenin Mısır ait olduğu Süveyş Kanalı'nın, açılışının üzerinden çok geçmeden İngilizlerin eline geçmesi anlamına gelmekteydi. Öyle ki, 1874'te kanaldan geçen 1 milyon 250 bin ton yükün 900 bini İngiltere'ye aitti.²⁶⁹ 1881'e gelindiğinde ise Süveyş Kanalı üzerindeki tüm deniz trafiğinin %80'i İngilizlerin eline geçecekti.²⁷⁰

Mısır yukarıda da sözünü ettiğimiz üzere Süveyş Kanalı gibi tarihi bir projeye girişmesinin ardından çok geçmeden mali anlamda ciddi bir krizin içerisine sürüklenmişti. Bunun sebebi kanalın inşasının hazinenin üzerine yüklediği mali

²⁶⁸ Paul Kennedy, **Büyük Güçlerin Yükseliş ve Düşüşleri: 1500'den 2000'e EkoNomik Değişme ve Askeri Çatışmalar**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1994, s. 178.

²⁶⁹ Bu rakam kanal trafiğinin işlemeye başladığı ilk dönemlerde yarım milyonun biraz altında seyretmekteydi. Detay için bkz. Eric Hobsbawm, **Sermaye Çağı 1848-1875**, Dost Kitabevi, Ankara, 2003, (Sermaye), s. 72.

²⁷⁰ William Cleveland, s. 111.

külfet değildi. Mısır maliyesini yirmi yıl içerisinde iflas noktasına taşıyacak gelişme Said Paşa döneminde ilk defa başvurulmuş dış borçlanma idi.²⁷¹

Osmanlı İmparatorluğu'nun resmi kayıtlarda geçtiği şekliyle Eyalet-i Mümtaze'si olan Mısır'ın kendi başına bir dış borçlanmaya gitmesi kanunen mümkün değildi. Ancak Said Paşa 1861'de Nil Nehri'nin taşması nedeniyle mahsulün harap olduğunu ileri sürerek üç yıl içerisinde başka borçlanmaya gidilmeden ödenmek kaydıyla dış borçlanmaya gidebilmek için Babiâli'ye başvurmuştu.²⁷² Bu çerçevede yapılan bu ilk nabız yoklaması neticesinde Mısır'ın dış borçlanma talebi Sadrazam Ali Paşa tarafından reddedilmişti. Buna gerekçe olarak da Ali Paşa şunları sıralamıştı:

1. *Yabancı memleketlere borçlanmak hafif şartlarla da olsa faizin ve resümlerin ödenmesi için borçlanan memlekette birçok paraların çıkmasına ve halkın vermekte olduğu vergilerin ağırlaşmasına neden olduğu cihetle devletlerin çok kere bu tedbire başvurmaları ya alacakları akçeyi, verecekleri faizin ammeye birkaç faydası olacak, faydalı işlere veyahut vatani büyük bir tehlikeden kurtaracak tedbirlere sarf etmek içindir. Bu şeylerden birine dayanmayan ve halka hiçbir suretle faydası dokunmayan borçlanmanın zarardan başka bir şey temin edemeyeceği aşikârdır.*
2. *Osmanlı Devleti'nin bir cüzü bulunan Mısır'ın borçlanmak suretiyle bağlanacağı bir yüklenmenin her tarafını gereği gibi incelemek ve tartmak Mısır'ın ve Babiâli'nin vazifesidir.*

Bu karara rağmen isteğinde ısrarlı olan Said Paşa nihayetinde Babiâli'nin pek çok isteğini kabul etmek karşılığında dış borç alma iznini almayı başarmış; ilk etapta 2.195.200 sterlin borçlanmıştı.²⁷³

Borçlanma yetkisinin kendisine tanınmasının ardından bu yönde girişimlere derhal başlayan Mısır maliyesi Said Paşa döneminin sonunda üç milyon sterlinden

²⁷¹ Edward Dicey, s. 24.

²⁷² “Mısır Valisi Said Paşa mübtela olduğu sefahatlere akçe yetiştiremediğinden Mısır hazinesini medyun olarak Avrupa'ca bir istikraz akdi emelinde ise de valilerin istikraza selahiyeti olmadığından bu babda devletin müsaadesini istihsal etmek üzere Dersaadet'e gelmiş idi. Bir gün keyfiyet meclis-i mahsus-ı vükelada tezekkür olundukta Ali Paşa bunu katiyyen red etmiş iken bir hafta sonra tekrar mevki-i müzakereye konuldukte tervic eylemesi ba'z-ı huzzara mucib-i hayret olmuş ise de Said Paşa'nın istidasına muvafakat edilmiş idi”. Bkz. Ahmed Cevdet Paşa, Tezakir, 13-20, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1991, s. 257. Ayrıca bkz. Ahmed Cevdet Paşa, Maruzat, s. 68.

²⁷³ Enver Ziya Karal, Osmanlı, Cilt: VII, s. 49; Süleyman Kani İrtem, **Osmanlı Devleti'nin Mısır Yemen Hicaz Meselesi**, İstanbul, 1999, s. 31.

fazla bir dış borç miktarına ulaşmış durumda idi.²⁷⁴ Bu borcun Avrupalı kaynaklardan alınması karşılığında öyle anlaşmalar yapılmıştı ki Mısır maliyesi ve hazinesi yönetiminin yabancılardan oluşacak bir komisyona devredilmesi dahi şartlar arasında yer almaktaydı.²⁷⁵ Kredi anlaşmalarının altına imzalar atılırken Mısırlı yetkililer tarafından hayata geçirilmesi mümkün görünmeyen bu madde Said Paşa döneminde değil ama halefi İsmail Paşa döneminde ülkenin başına çok işler açacaktı. İyi yönetilmeyen dış borçlanma Mısır ekonomisini günden güne bir krize yönlendirecek, miktarı bir hayli artan dış borç stoku yeni kredilerle kapatılmaya çalışılacak, yeni krediler bir süre sonra eski borçların ancak faizlerini ödemeye yeter bir hal alacak ve en sonunda Mısır maliyesi iflasını ilan etmek zorunda kalacaktı. Aynı dönemlerde Osmanlı Devleti'nin de benzer bir süreçten geçiyor olması tarihin garip cilvelerinden bir tanesi olsa gerektir. İlk kez Kırım Savaşı sırasında 1854'te dış borç alan Osmanlı maliyesi, Mısır örneğinde olduğu gibi borçlanma sürecini iyi idare edememiş ve yirmi yıl gibi kısa bir sürede anaparanın faizini dahi ödeyemez hale gelerek 1875'te mali iflas bayrağını çekmişti.

Said Paşa'nın valiliği Mısır'a Süveyş Kanalı gibi bir büyük projeyi, devlet bürokrasisinde çoğunlukla Mısırlıların görevlendirilmeye başlamasını miras bırakırken aynı zamanda Mısır hazinesini yakın vadede tüketecek bir maliye politikasını, dış borç stokunu da arkasında bırakmıştı.

²⁷⁴ Bowen, Conflict, s. 17. Lord Cromer miktarı tam olarak 3.293.000 pound olarak belirtmektedir. Bkz. Sir Evelyn Baring, Egypt, Volume: I, s.11.

²⁷⁵ İrtem, s. 31.

1.5. İSMAİL PAŞA DÖNEMİ (1863-1879)

Said Paşa'nın ölümünün ardından Mısır valiliğine Mehmed Ali Paşa'nın torunu, İbrahim Paşa'nın oğlu olan İsmail Paşa getirilmiştir.²⁷⁶ İsmail Paşa Mehmed Ali Paşa gibi reform yanlısı bir kişi idi. Modern Mısır'ın kurucusu²⁷⁷ olarak kabul edilen dedesi Mehmed Ali Paşa'nın modernleşme mirasını kendi dönemindeki icraatları ile büyük oranda sahiplenen İsmail Paşa'nın Avrupa'ya olan sıcak bakışının ardında gençlik yıllarını burada geçirmiş olmasının önemi büyüktür. Said Paşa'nın valiliği dönemindeki Avrupa seyahatlerinde edindiği izlenimlerin yanı sıra yüksek tahsilini de Avrupa'da sürdürmüştü; Paris'teki Saint Cyr Harp Akademisinde askeri eğitim görmüştü.²⁷⁸ Bu ülkelerde edindiği tecrübeler ışığında Avrupa'nın gelişmişliğini yerinde teşhis eden İsmail Paşa ülkesi Mısır'ı bir Batılı ülke standardına yükseltme idealini geliştirmiştir.

İsmail Paşa'nın hayali hiç kuşku yok ki Mısır'ı zaman içerisinde Osmanlı egemenliğinden bağımsızlaştırarak, Afrika'nın en büyük en güçlü ülkesi yapmaktı. Bunu gerçekleştirmenin yolu da Mısır'ı Avrupa'nın bir parçası yapmaktı.²⁷⁹ Yani Avrupalılaştırmaktı.²⁸⁰ Döneminde gerçekleştirilecek reform girişimleri²⁸¹ neticesinde kaydedilen başarının verdiği öz güvenle “*Mısır artık Afrika'da değildir*”²⁸² diyecek olan Paşa'ya göre, modernleşen ve güçlenen Mısır hem Osmanlı boyunduruğundan kurtulacak hem de bölgesinin en büyük devleti olarak Ortadoğu/Afrika ve Avrupa siyasetinin önde gelen parçalarından birisi olacaktı.

²⁷⁶ “Said Paşa'dan sonra Mısır valiliği İbrahim Paşa'nın oğlu Ahmed Paşa'nın hakkı idi. Fakat Ahmed Paşa İskenderiye'den Kahire'ye gelirken trenin köprüden suya yuvarlanması ile ölmüştü. Bu kaza İsmail Paşa'ya yaradı”. Bkz. Enver Ziya Karal, Osmanlı, Cilt: VII, s. 39. “Ahmed'in ailesi olayda İsmail'in parmağı olan bir tertipten hep kuşkulandı ama bu kuşkuyu doğrulayacak hiçbir kanıt bulunamadı”. Bkz. Marsot, Mısır Tarihi, s. 68.

²⁷⁷ Henry Dodwell, **The Founder of Modern Egypt**, Cambridge University Press, Cambridge, 1931.

²⁷⁸ Enver Ziya Karal, Osmanlı, Cilt: VII, s. 39.

²⁷⁹ Albert Hourani, Arab Peoples, s. 283. Bu çalışmanın Türkçe baskısı için bkz. Albert Hourani, **Arap Halkları Tarihi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1997, (Arap Halkları).

²⁸⁰ Amira Sonbol (Ed.), **The Last Khedive of Egypt: Memoirs of Abbas Hilmi II**, Ithaca Press, London, 1998, ss. 34-37.

²⁸¹ M. Rifaat Bey, **The Awakening of Modern Egypt**, Longmans Green and Co., London, 1947, ss. 98-125.

²⁸² Enver Ziya Karal, Osmanlı, Cilt: VII, s. 41.

1.5.1.İsmail Paşa Reformları

İsmail Paşa kendisinden önceki valilerden devraldığı imar ve bayındırlık alanındaki yenileşmelerle işe başlamıştı. Bu kapsamda Mısır hazinesinin elinde bulunan en büyük şans ise aynı dönemlerde Amerika’da patlak veren iç savaş sırasında ham pamuk üretiminin durması ve Mısır’ın başta İngiliz tekstil sanayi olmak üzere dünya pazarının önde gelen pamuk tedarikçisi olarak sahne almasıydı. Ülke ekonomisinde ciddi bir büyümenin gözlemlendiği 1861-1865 arası kapsayan bu zaman zarfında Mısır’ın ham pamuk üretim hacmi dört²⁸³, ihracatı ise üç kat artmıştı²⁸⁴. Bu kapsamda 1865’e gelindiğinde yıllık iki milyon kantar ham pamuk üreten Mısır²⁸⁵ on milyon pound dolayında bir gelirin de sahibi olmaktadır.²⁸⁶ Mısır aynı dönem içerisinde Osmanlı İmparatorluğu’nun diğer vilayetlerine de pamuk tohumu satışına başlamıştı. 1863’ten itibaren Babîali tarafından çıkarılan iradelerle organize edilen bu satış kapsamında Edirne’den²⁸⁷ Kıbrıs’a²⁸⁸, Hersek²⁸⁹ topraklarına kadar geniş bir alanda Mısır tohumları kullanılmaya başlanmıştı.²⁹⁰

Özellikle pamuk üretiminde ve ihracatında yaşanan bu büyük gelişmenin bir yansıması da Mısır kentlerinde ve limanlarında gözlemlenen ilerleme olmuştu. Ülkenin denizaşırı ihracatının beş kat arttığı süreçte öne çıkan ticari merkezlerden biri İskenderiye Limanı olmuştu. Nitekim 1845’te yılda 62 geminin uğradığı limana 1865’te 1145 gemi uğrar olmuştu. Bu ilerleme sürecinin bir neticesi olarak İskenderiye Limanı 1875’e gelindiğinde dünyanın en büyük uluslar arası limanlarından birisi haline gelecek ve yıllık ortalama iki milyon tonluk yük transferi ile Marsilya Limanı’na rakip olacaktır.²⁹¹

²⁸³ Roger Owen, “Mısır ve Avrupa: Fransız İşgalinden İngiliz İşgaline”, **İslam Dünyası ve Batılılaşma**, Yöneliş Yayınları, İstanbul, 1997, (Mısır ve Avrupa), s. 132.

²⁸⁴ George E. Kirk, s. 107.

²⁸⁵ Moritz Schanz, **Cotton in Egypt and the Anglo-Egyptian Sudan**, Taybor, Garnett, Evans Co.&Ltd, Manchester, 1913; E.R.J Owen, “Cotton Production and the Development of the Cotton Economy in the Nineteenth-Century Egypt”, (Ed. Charles Isaawi), **The Economic History of the Middle East**, University of Chicago Press, Chicago, 1966, (Cotton Production), s. 417.

²⁸⁶ Joseph Rabino, s. 427.

²⁸⁷ BOA, A. MKT. MHM. 257/14.

²⁸⁸ BOA, A. MKT. MHM. 247/74.

²⁸⁹ BOA, A. MKT. MHM. 352/22.

²⁹⁰ BOA, A. MKT. MHM. 324/21.

²⁹¹ Lutskiy, ss. 149-150.

Mısır'ın gerek ihracat gerekse ithalat noktasında kıtalararası ticarete ön plana çıkan bir ülke haline gelmesi 19. yüzyılın ikinci yarısında ülkede yaşayan Avrupalı nüfusunda da genel nüfus artış hızı içerisinde²⁹² gözle görülür bir artışın yaşanmasına neden olmuştur.²⁹³ Örneğin 1835'te 50-60 bin civarında olan nüfusun 1865'te 160 bini geçtiği İskenderiye'de²⁹⁴, 1871 Mısır Salnamesi'nin verilerine göre 14 bin İtalyan²⁹⁵, 10 bin Fransız, 4500 İngiliz ve 3000 Avusturyalı yaşamaktaydı.²⁹⁶ Ülke genelinde bakıldığında ise yine aynı veriler esas alındığında Avrupalıların daha çok Kahire, İsmailiye, İskenderiye, Süveyş ve Port Said gibi ticari merkezlerde mukim oldukları; ticaretle uğraştıkları, komisyonculuk, simsarlık, gazetecilik gibi işlerle iştigal ettikleri anlaşılmaktadır.²⁹⁷

Mısır hazinesinin pamuk ihracatı vasıtasıyla elde ettiği muazzam gelirin kullanıldığı başlıca alanlardan bir tanesi bayındırlık hizmetleri idi. Ülke çapında yeni fabrikalar, şeker rafinerileri, köprüler inşa edildi. Bunlara ek olarak bu dönemde telgraf vb. posta hizmetleri ülkenin en ücra noktalarına kadar ulaştırılmıştı.²⁹⁸ Örneğin, 1863'e dek 582 km. civarında olan toplam telgraf hattı uzunluğu 1872'ye gelindiğinde 6540 km'ye ulaşmıştı. Keza demiryolu hattında da ciddi bir ilerleme

²⁹² Mısır nüfusu 1821'de 2,5 milyon kişi olarak hesaplanmış; 1882 sayımında ise 6,8 milyon kişi olarak ilan edilmiştir. Bkz. Charles Isaawi, "Population and Wealth in Egypt", **The Millbank Memorial Fund Quarterly**, Vol. 27, No: 1, 1949, (Population and Wealth), s. 99; Gabriel Baer, "Mısır'da Şehirleşme: 1820-1907", **Ortadoğu'da Modernleşme**, (Ed. William Polk), Richard Chambers, İnsan Yayınları, İstanbul, 1999, (Mısır'da Şehirleşme), ss. 218-219; **Mısır Salnamesi 1871**, Yayına Hazırlayanlar: Mustafa Öztürk ve Sevda Özkaya Özer, Fırat Üniversitesi Basımevi, Elazığ, 2005, s.4. Joseph Rabino ise 1888'de hazırladığı istatistikte nüfusu 6,5 milyon olarak vermektedir. Bkz. Rabino, s. 419. Osmanlı nüfus sayım sistemi ve 19 yüzyıla ait bazı veriler için ise bkz. Stanford J. Shaw, "The Ottoman Census System and Population, 1831-1914", **International Journal of Middle East Studies**, Vol: 9, No: 3. (Oct., 1978), (Census System), ss. 325-338.

²⁹³ Mısır'ın yanı sıra genel itibarıyla Osmanlı nüfusu hakkında 1882 sayımı ve sonrası için bkz. Kemal Karpat, **Osmanlı Nüfusu**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2003, (Nüfus); Kemal Karpat, "Ottoman Population Records and the Census of 1881/82-1893", **International Journal of Middle East Studies**, Vol. 9, No. 3. (Oct., 1978), (Ottoman Population), ss. 237-274.

²⁹⁴ Robert İlbirt, "İskenderiye Kozmopolit Bir Kent miydi?", **Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri**, (Ed. Paul Dumont, F. Georgeon), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999, s. 155. İskenderiye'nin bir kent olarak tarihsel ve sosyolojik açılardan mercem altına alındığı bir çalışma için bkz. **Geçici Bir Hoşgörü Modeli: Cemaatler ve Kozmopolit Kimlik: İskenderiye 1860-1960**, Yay. Haz. R.İlbirt, I. Yannakis, J. Hassoun, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006.

²⁹⁵ 19. asır boyunca Kahire ve İskenderiye'de ikamet etmiş İtalyan nüfusun yaşantıları, çalışma ve üretim şekilleri hakkında yapılmış bilimsel bir araştırma için bkz. Elizabeth H. Shala, **Mediterranean Migration, Cosmopolitanism, and the Law: A History of the Italian Community of Nineteenth Century Alexandria, Egypt**, Doktora Tezi, Georgetown Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, 2009.

²⁹⁶ **Mısır Salnamesi 1871**, s. 21.

²⁹⁷ **Mısır Salnamesi 1871**, s. 2.

²⁹⁸ Enver Ziya Karal, Osmanlı, Cilt: VII, s. 41.

kaydedilmiş ve 1860-1875 yılları arasında 1590 km yeni hat inşa edilmişti.²⁹⁹ Aynı dönemde su kanallarının da ekim yapılan tüm arazilere ulaşmasına çalışılmış; 1875'e gelindiğinde ülke genelindeki sulama kanallarının uzunluğu 13.500 km'ye ulaşmıştı.³⁰⁰

Mısır'da Kahire'den başlamak üzere kentlere modern anlamda su ve gaz şebekelerinin bağlanması ve kanalizasyon hattının döşenmesi İsmail Paşa dönemine denk gelmektedir.³⁰¹ Bu altyapı hizmetlerini Mısır hükümeti adına üstlenen Batılı firmalar ise dikkat çekmektedir. Örneğin, 1865'te Kahire Su ve Gaz İşletmesi'nin kuruluşunu müteakip Charles Lebon'un şirketi gaz borularının döşenmesi işini devralırken daha önce benzer hizmeti Fransız kentlerine sağlamış olan M.Cordier'e de Kahire ve İskenderiye'nin su şebekesinin hazırlanması görevi verilmişti.³⁰²

İsmail Paşa döneminde eğitim alanında ise oldukça önemli yeniliklere gidilmişti. Mehmed Ali Paşa'nın eğitim alanındaki en büyük yardımcılardan birisi nasıl Tahtavi idiyse, İsmail Paşa'nın bu alandaki müşaviri Tahtavi ekolünden gelen Ali Mübarek idi.³⁰³ Tahtavi gibi Fransa'da öğrenim gördüğü yılların ardından döndüğü ülkesinde hükümet tarafından görevlendirilmek suretiyle tekrar Paris'e giden, burada 1867-68 Uluslar arası Paris Sergisi'ni ziyaret eden³⁰⁴, Fransız eğitim sistemini inceleyip ülkesine döndüğünde eğitim ve bayındırlık bakanlığı görevini yürüten Mübarek'e göre, Fransa'nın iktisadi ve toplumsal gelişmişliğinin sebebi

²⁹⁹ Lutskiy, s. 150.

³⁰⁰ Mohammed Chaichian, s. 28; Bowen, Conflict, s. 24.

³⁰¹ İsmail Paşa döneminde adeta yeniden imar edilen Kahire için bkz. Ahmed Heba Farouk, **Pre-colonial modernity: The State and the Making of Nineteenth-Century Cairo's Urban Form**, Doktora Tezi, California Üniversitesi-Berkeley, 2001, ss. 99-146.

³⁰² Janet Abu-Lughod, "Tale of Two Cities: The Origins of Modern Cairo", **Comparative Studies in Society and History**, Vol: 7, No: 4, 1965, s. 438; André Raymond, **Cairo**, Harvard University Press, 2000, (Cairo), s. 309-311.

³⁰³ Mehmed Ali Paşa döneminde Avrupa'ya gönderilen öğrenci kabilelerinden bir tanesinde yer almak suretiyle 1844-1849 yılları arasında Paris'te bulunan Ali Mübarek burada askerlik ve mühendislik alanlarında eğitim almıştı. Abbas Paşa'nın öğrenci seferlerine son vermesi üzerine Mısır'a geri dönmek durumuna kalan Mübarek İsmail Paşa'nın ilk yıllarında bayındırlık alanında istihdam edilmişti. İsmail Paşa'nın özel önem atfettiği yeni şehir İsmailiye'nin inşasından sorumlu olmanın yanı sıra Kahire'ye Baron Haussmann'ın Paris modelini kazandırmak gibi görevler üstlenmişti. 1867'de Paris'e tekrar gidip gelişinin ardından ise eğitim alanında hizmet vermeye başlamıştı. Bkz. Abu-Lughod, ss. 440-441. Ali Mübarek'in düşünce dünyasına ait kapsamlı bilgi için bkz. Robert Hunter, **Egypt Under the Khedives 1805-1879: From Household Government to Modern Bureaucracy**, Cairo American University Press, 1999, ss. 123-138.

³⁰⁴ Paris Uluslar arası Sergisi'nde Mübarek'in yanı sıra Mısır'ı temsilen İsmail Paşa'da bulunmuştu. Bkz. Charles Edmond, **L'Égypte a L'Exposition universelle de 1867**, Dentu, Paris, 1867, ss. 1-19. Aynı etkinlikte Lesseps de Süveyş Kanalı'na ilişkin çalışmalarını gösteren bir tablo sergilemesi sebebiyle ödüle layık görülmüştü. Bkz. İrtem, s. 39.

düzenlilik, disiplin ve üretkenlik idi.³⁰⁵ Dolayısıyla Mısır da benzer yoldan disiplinli bir şekilde ilerlemeli ve üretmeyi öğrenmeliydi.

Mübarek'in tavsiyeleri doğrultusunda bu dönemde Mısır'da eğitime ayrılan bütçe on katına çıkarılmış; ilk ve orta dereceli okullarda müfredat genişletilmiş, teknik ve meslek okulları açılmıştı. Mısır maarifine Mübarek döneminde İdare ve Yabancı Diller Okulu, Araştırma ve Muhasebe Okulu, Eski Mısır Dili Okulu, Çizim Okulu gibi yeni kurumlar kazandırılmıştı. Bunlara ek olarak, halka açık ders verebilmek için bir amfityatro ile bir öğretmen okulu da hizmete açılmıştı.³⁰⁶ Bu çalışmalar sırasında Ali Mübarek yalnız bırakılmamış; Batılı uzmanlardan yararlanma geleneği sürdürülmüştü. Bu dönemde Mısır'a gelerek eğitim alanındaki çalışmalarda görev alan uzmanlardan bir tanesi de Berlin Üniversitesi'nin önde gelen hocalarından biri olan Prof. Brugsch idi. Bizzat İsmail Paşa tarafından davet edilen Brugsch, Kahire'de modern anlamda bir üniversite kurulması projesinde görev almış, bunun yanı sıra bu kurum bünyesinde kurulan dil ve edebiyat bölümü başkanlığını da yürütmüştü.³⁰⁷

1875'te İngiliz finans uzmanı Stephen Cave'in hazırladığı rapora göre, Mısır genelinde eğitim verilmekte olan okul sayısı 4817'ye yükselmişti. 1863'te bu sayının sadece 185 olduğunu hesaba kattığımızda Ortadoğu'nun modernleşme sürecinde söz konusu artışın okullaşmanın yaygınlaşması bakımından hiç de azımsanmayacak bir düzeyde olduğu söylenebilir. Bu okullarda görev yapan 6048 öğretmen 140,997 öğrencinin eğitiminden sorumluydu.³⁰⁸

Modern Mısır'da eğitimde reformu başlatan ve Batı tarzını kendine rehber edinen Mehmed Ali Paşa zamanında bir ölçüde konjonktürün bir ölçüde de her şeye yeni başlıyor olmanın etkisiyle eğitimin öncelikli hedefi Mısır ordusuna nitelikli asker ve teknisyen yetiştirmek olarak belirlenmişti. İsmail Paşa döneminde ise eğitimde yine ciddi bir atılımın içerisine giriliyor ve bu defa asker yetiştirmekten ziyade modern Mısır'a modern vatandaş/modern Mısırlı yetiştirilmesi amaçlanıyordu. Kısaca eğitim içerik itibarıyla sivilleşiyordu.³⁰⁹

³⁰⁵ Mitchell, s. 123-125.

³⁰⁶ Mitchell, s. 126.

³⁰⁷ **American Annual Cyclopeda and Register of Important Events of the Year 1869**, Cilt: IX, D. Appleton and Company, New York, 1870, s. 234.

³⁰⁸ "Report by Mr. Cave on the Financial Condition of Egypt", **Egypt. No. 7 (1876)**.

³⁰⁹ Mitchell, s. 131.

Yüz bin dolayında öğrencinin eğitim aldığı okullar arasında en önemlisi 1872’de açılan Dar’ul Ulûm’du. Bu kurumdan mezun olanlar ilk ve orta dereceli okullarda görevlendirilmek üzere Arapça öğretmeni olarak yetiştirilecekti. Dar’ul Ulum mezunları arasından bu amaca yönelik çalışanlar olduğu gibi din eğitimi veren okulların yanı sıra diğer devlet okullarında görev yapan öğretmenler yetiştirilmişti. Ayrıca modern Mısır mahkemelerinde görev alan hukukçular arasında da bu kurum mezunları yer almaktaydı.³¹⁰ Buna ek olarak, Mehmed Ali Paşa döneminde açılan Yabancı Diller Okulu Kahire Hukuk Fakültesi’ne dönüştürülerek burada Fransızca temelli hukuk eğitimi verilmeye başlandı. Buradan yetiştirilecek olan hukukçular ilk başta devlet hizmetinde istihdam edilecekti. Bunların yanı sıra yine bu dönemde gerçekleştirilmekte olan eğitim reformuna kaynaklık etmek üzere Kahire’de modern bir milli kütüphane kurulmuş; Coğrafya Derneği ve Mısır Ulusal Müzesi açılmıştı.³¹¹ Tüm bu yeniliklerin ötesinde bir adım vardı ki, sadece Mısır için değil tüm Ortadoğu adına bir devrim niteliğindedir. İsmail Paşa’nın valiliğinden itibaren Mısırlı kızlar da artık okullara alınmaya başlanmıştır. Erkek öğrenciler gibi kız öğrenciler de eğitim olanaklarından eşit bir şekilde yararlanmaya başlamışlardır. Kız öğrenciler için ilk okul 1873’te Kahire’de Paşa’nın eşi Prenses İffet tarafından eğitime açılmıştır.³¹²

Hıdiv İsmail’in Avrupa kurumlarını ülkesine getirme politikasında en önemli yer tutan yeniliklerden biri 1866’da kurulan *Şura-yı Nüvvab*’ın ihdas edilmesi olmuştur. Batılı anayasal monarşilerde yer alan temsilciler meclisi benzeri bir yapıya sahip olan *Şura-yı Nüvvab* genel manada Mısır’da girişilen reform hareketlerinde danışma ve denetleme mercii olarak görev yapacaktı. Bütçeyi inceleme hakkı da bulunan bu meclis üç yıllığına seçilen Kahire, İskenderiye, Dimyat gibi kentlerin ileri gelenlerinden oluşmaktaydı. Mısır’ın idaresinde doğrudan bir etkiye sahip olmayan,

³¹⁰ Donald M. Reid, “Educational and Career Choices of Egyptian Students, 1882-1922”, **International Journal of Middle East Studies**, Vol: 8, No: 3, 1977, s. 353.

³¹¹ Cleveland s. 109; Goldschmidt&Lawrence, s. 251.

³¹² **The Last Khedive of Egypt: Memoirs of Abbas Hilmi II**, s. 40. Mısır’da bu gelişmeler yaşanırken, Osmanlı İmparatorluğu’nun geneline bakıldığında maarif politikası açısından 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi sonrasında vilayetlere verilen sıbyan okullarının ıslahı ve iptidailerin açılması görevinin 1876’ya dek beklendiği ölçüde yerine getirilmediği müşahade edilmelidir. 1876 öncesinde memalik-i Osmanî’deki iptidai sayısının iki yüzden az olması adeta bunun kanıtı gibidir. Bilhassa ilköğretim siyasetinde daha olumlu ve işlevsel adımların atıldığı dönem ise II. Abdülhamid devri olacaktır. Bkz. Bayram Kodaman, **Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1999, s. 77.

danışmanlar meclisi niteliğindeki Şura-yı Nüvvab Mısır siyasi tarihi açısından bir ilk özelliği taşımaktaydı.³¹³

Hıdiv İsmail döneminin idari ve hukuki çerçevedeki bir diğer yeniliği ise 1875'te biraz da yabancı devletlerin telkinleri neticesinde kurulan Karma Mahkemeler idi. Mısır hukuk sistemi içerisinde yepyeni bir uygulama olan bu mahkemeler bilhassa Mısır'da ticaret yapmakta olan yabancıların hukuki haklarını koruma vazifesini bu topraklarda bulunan yabancı konsolosluklarından elinden almayı amaçlıyordu. Uzun yıllar İngiltere ve Fransa gibi büyük güçlerle devam eden müzakereler ancak 1875 sonunda neticelenebilmiş; ilk mahkeme 1 Şubat 1876'da çalışmaya başlamıştı. Bundan böyle Mısır'da bulunan yabancı tüccarlar gerek Mısırlılar gerekse yabancılarla olan sorunlarını bu mahkemeler kanalıyla çözüme kavuşturabilecekti. Mahkeme heyetleri ise Mısırlı ve Avrupalı hukukçulardan oluşturulmaktaydı.³¹⁴

1.5.2. Babıâli ile İlişkiler

*“Mısır'ı Babıâli'nin hâkimiyetinden büsbütün kurtarmak suretiyle müstakil hale getirmek veya hiç olmazsa daha geniş muhtariyet haklarına ulaştırmak isteyen”*³¹⁵ İsmail Paşa'nın takip ettiği yol dedesi Mehmed Ali Paşa gibi savaşmak değil aksine uzlaşmak yönünde olmuştu. Zaman içerisinde Babıâli'den olabildiğince imtiyaz koparmanın peşinde olan İsmail Paşa bu konuda önüne çıkan fırsatları değerlendirerek, Hicaz İsyanı, Eflak ve Boğdan olayları sırasında Osmanlı kuvvetlerine destek sağlamak suretiyle Babıâli'nin takdirini kazanma yolunu tercih etmişti.³¹⁶

İsmail Paşa'nın uzlaşma politikasında ilk dönemler itibarıyla başarılı olduğu söylenebilir. Zira Sultan Abdülaziz ve Sadrazam Fuad Paşa İsmail Paşa'nın valiliğinden ziyadesiyle memnun görünüyordu. Bunun en önemli göstergesi ise hiç şüphe yok ki Sultan Abdülaziz'in Nisan 1863'te yanına veliaht şehzadeler Murad,

³¹³ Lutskiy, s. 154; Kızıltoprak, İngiliz İşgali, s. 21; Ramazan Balcı, **Kuşatılmış Vatan**, Yitik Hazine Yayınları, İstanbul, 2011, s. 32.

³¹⁴ Lutskiy, s. 154; Kızıltoprak, İngiliz İşgali, s. 21; Ramazan Balcı, s. 32.

³¹⁵ Karal, Osmanlı, Cilt: VII, s. 39.

³¹⁶ İsmail Paşa'nın Mısır'ı 1864-1865'deki Hicaz İsyanı'nda 4500 kişilik bir kuvveti Osmanlı emrine tahsis ederken, 1866 Eflak ve Boğdan olayları sırasında da 8000 kişilik birlikle İstanbul'un yardımına koşmuştu. Bkz. Karal, Osmanlı, Cilt: VII, s. 41.

Abdülhamid, Mehmed Reşad ve Yusuf Efendiler ile başta Fuad Paşa olmak üzere Osmanlı kabinesi üyelerini alarak Mısır'ı ziyaret etmesiydi.³¹⁷

1863 yılında Said Paşa döneminde yapımına başlanmış olan saltanat vapurunun tamamlanması üzerine İsmail Paşa bunu Sultan Abdülaziz'e sunmak niyetiyle İstanbul'a bir ziyaret gerçekleştirmişti.³¹⁸ Bunun ardından memnuniyetini göstermek ve İsmail Paşa'nın Mısır'a davetine icabet kabilinden Sultan Abdülaziz Mısır'a gitmeye karar vermişti. Mısır'ı fetheden Yavuz Sultan Selim'den bu yana ilk kez bu topraklara ayak basan Osmanlı padişahı olan Abdülaziz bu ziyaretinden son derece memnun kalmış; ilk kez bir Osmanlı Sultanını karşılarında gören Mısırlıların³¹⁹ kendisine gösterdiği sevgi ve bağlılıktan ziyadesiyle mutlu olmuştu.³²⁰ Abdülaziz'in kendisine gösterilen teveccühü "*ben burada ancak Mısır Valisi'nin misafiriyim ve öyle kalacağım*" diyerek cevaplamış; bu durumu kendi hesabına istismar etmeyerek bir anlamda İsmail Paşa'ya olan desteğini belli etmişti.³²¹

İsmail Paşa'nın valiliğinin ilk yıllarında Mısır'da uygulanmakta olan ve 1841 tarihli fermana dayanan veraset sistemi üzerinde bir tartışma yaşanmıştı. Söz konusu tartışmayı başlatan ise Mısır'da resmi varislerden olan Mustafa Fazıl Paşa idi. Hazine Meclisi Reisliği yaptığı dönemde Mısır valiliğinin kendi hakkı olduğu iddiasından hareketle Sultan Abdülaziz'e dek ulaşacak şekilde İsmail Paşa aleyhinde girişimlerde bulunmuş ancak beklediği ilgiyi görememişti. Zira daha önce de değindiğimiz üzere, merkezi idare İsmail Paşa'dan hayli memnundu. Mustafa Fazıl Paşa'nın bu girişimi Sultan Abdülaziz'i rahatsız etmiş olmalı ki, çok geçmeden kendisi Avrupa'ya sürgün edilmişti.³²²

Ortaya çıkan veraset tartışmasını fırsat bilen İsmail Paşa ise Babiâli'ye başvurarak Mehmed Ali Paşa zamanını kastederek, eskiden yaşanan problemlerin bir daha yaşanmasının önünü almak adına 1841 tarihli Veraset Fermanı'nın

³¹⁷ Karal, Osmanlı, Cilt: VII, s. 40. Sultan Abdülaziz'in bu seyahatini konu alan özel bir çalışma için bkz. Ali Kemali Aksüt, **Sultan Aziz'in Mısır ve Avrupa Seyahati**, Ahmet Saitoğlu Kitabevi, İstanbul, 1944.

³¹⁸ Ahmed Cevdet Paşa, Maruzat, s. 73.

³¹⁹ **The Times**, 22 Nisan 1863.

³²⁰ "*Bu kerre Zat-ı hazret-i hilafet-penahi Mısır'a teşrifince bunca vakitten beri bu şerefe nail olmamış olan ahali-i misriyyeye fart-ı inbisat ile bir başka hal gelerek Zat-ı hümayun'u gördükleri gibi samt u sukuta sabr u kararları kalmayıp savt-ı büleml ile duay-ı şahanelerini sokaklarda ila ve ilan etmişler idi*". Bkz. Ahmed Cevdet Paşa, Tezakir, 13-20, s. 264.

³²¹ Karal, Osmanlı, Cilt: VII, s. 40.

³²² Roderic Davison, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform 1856-1876**, Cilt: I, Papirüs Yayınları, İstanbul, 1997, (Reform), ss. 217-218; Karal, Osmanlı, Cilt: VII, s. 41.

değiştirilmesini talep etmişti. İsmail Paşa'nın böyle bir talepte bulunuyor olması Sadrazam Mehmed Emin Ali Paşa'nın tepkisini çekmişti. İngiltere'nin İstanbul Sefareti'nden 8 Mayıs 1866 tarihinde merkeze gönderilen Lord Lyons imzalı belgede Ali Paşa ile bu konu üzerinde yapılan bir görüşmeden bahsedilmektedir. Buna göre, Ali Paşa, İsmail Paşa'nın isteklerini zararlı bulmaktaydı. İsmail Paşa öteden beri uygulanmakta olan ve İslami kaidelere dayanan babadan oğula geçen klasik veraset yöntemini Avrupalı usullerle değiştirmek niyetinde idi. Buna ek olarak, Ali Paşa söz konusu değişikliğin yaşama geçirilmesi her ne kadar Mısırlılar için olumlu bir hareket olsa da imparatorluğun diğer Müslüman topluluklarının tepkisini çekebileceğinden endişe etmekteydi. Belgede aktarılan görüşme notlarına göre, Ali Paşa mevcut veraset yöntemini ki 1841 tarihli uluslar arası bir anlaşmanın ürünüdür, en doğru yöntem olarak görmekte ve değiştirilmesini lüzumsuz bulmaktadır.³²³

Mehmed Ali Paşa döneminde yaşanan ağır krizi unutmayan Babıâli, Ali Paşa'nın muhalefetine rağmen Sultan Abdülaziz'in muvafakati neticesinde İsmail Paşa'ya olan desteğini sürdürerek veraset düzeninin tadili talebini kabul etmiş; 27 Mayıs 1866'da³²⁴ yeni bir ferman ile bunu ilan etmişti.³²⁵ Buna göre, Mısır Osmanlı

³²³ "Lord Lyons to the Earl of Clarendon, Constantinople, May 8, 1866", **1878-79 (C.2395) Egypt. No. 4. (1879)**. Firmans granted by the sultans to the viceroys of Egypt, 1841-1873; with correspondence relating thereto.

³²⁴ Veraset sistemi değişikliği her ne kadar 27 Mayıs'ta resmen ilan edilmiş olsa da İngiliz diplomatik yazışmaları içerisinde yer alan bir belge bu kararın iki hafta öncesinden, 12 Mayıs tarihinde İngilizlere haber verildiğini ortaya koymaktadır. 13 Mayıs 1866'da İngiltere'nin İstanbul Sefareti'nden Londra'ya gönderilen Lord Lyons imzalı bir yazışmada, sefir bir önceki gün Ali Paşa ile görüşüğünü ve Paşa'nın kendisine Mısır'da veraset düzeninin değiştirilmesine yönelik olarak İsmail Paşa'dan gelen talebin kabul edildiğini bildirdiğinden söz etmektedir. Ali Paşa'nın aktardığına göre, İsmail Paşa yıllık vergisini artırmayı ve Rumeli bölgesinde İstanbul'un hizmetinde olmak üzere askeri birlik göndermeyi taahhüt etmekteydi. Lord Lyons'un yazısına düştüğü bir nottan öğrendiğimize göre Ali Paşa henüz ferman resmen ilan edilmediği ve hazırlığı sürdürdüğü için kendisinden bu haberi şimdilik etrafa yaymaması talebinde bulunmuştur. Bkz. "Lord Lyons to the Earl of Clarendon, Constantinople, May 13, 1866", **1878-79 (C.2395) Egypt. No. 4. (1879)**. Firmans granted by the sultans to the viceroys of Egypt, 1841-1873; with correspondence relating thereto. Ayrıca bkz. Ragıp Raif-Rauf Ahmed, **Bab-ı Ali Hariciye Nezareti Mısır Meselesi**, Haz. Mustafa Öztürk-Sevda Özkaya Özer, Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, Elazığ, 2011, s.35. Bu eser bundan sonraki atıflarda Bab-ı Ali Hariciye Nezareti Mısır Meselesi olarak anılacaktır.

³²⁵ Aynı gün Mehmed Emin Ali Paşa tarafından Londra Sefiri Musurus Paşa'ya bir yazı gönderilerek, yeni düzenlemenin haberi verilmiştir. Bkz. "Ali Pasha to M. Musurus-(Communicated to the Earl of Clarendon by M. Musurus May 28.), Constantinople, May 27, 1866", **1878-79 (C.2395) Egypt. No. 4. (1879)**. Firmans granted by the sultans to the viceroys of Egypt, 1841-1873; with correspondence relating thereto. Üç gün sonra, 30 Mayıs'ta da yine Ali Paşa tarafından Musurus Paşa'ya fermanın içeriğiyle ilgili detaylı bir yazı gönderilmiştir: "Ali Pasha to M. Musurus-(Communicated to the Earl of Clarendon by M. Musurus, June 11.), Constantinople, May 30, 1866", **1878-79 (C.2395) Egypt. No. 4. (1879)**. Firmans granted by the sultans to the viceroys of Egypt, 1841-1873; with correspondence relating thereto.

Devleti'ne ödediği vergi miktarını yaklaşık iki kat arttırma karşılığında³²⁶ Mısır valiliğinin boşalması durumunda koltuğun eski valinin en büyük oğluna geçmesi, oğullarının yokluğu halinde büyük kardeşine, kardeşinin yokluğu durumunda da en büyük yeğenine geçmesine karar verilmişti. Yine aynı fermanda Sudan'ın zımnen, Musavva ve Sevakin'in ise açık olarak Mısır idaresi altına verilmesi kabul edilmişti.³²⁷ İsmail Paşa bu ferman ile birlikte hem veraset sistemini kendi isteği doğrultusunda yenilemiş hem de Sudan topraklarını elde etmek yoluyla sınırlarını genişletmişti.

Resmi arşiv kayıtlarında yer alan diplomatik yazışmalardan süreci yakından takip ettiğine şahit olduğumuz İngiltere, 1866 tarihli ferman ile sağlanan Mısır'da veraset sistemi değişikliğine devlet olarak açık bir yorumda bulunmaktan uzak durmuştu. 21 Mayıs 1866'da, o günlerde söz konusu değişikliği resmileştirebilmek amacıyla müzakerelerde bulunmak üzere İstanbul'da bulunan İsmail Paşa ile görüşen İngiliz sefiri Lord Lyons, İngiltere'nin veraset değişimi konusunu Mısır'ı yönetenlerin ailevi bir meselesi olarak gördüğünü söylemişti. Sefirin aktardığına göre, İngiltere açısından mühim olan "*öteden beri iyi niyetini ve yakın dostluğunu müşahede ettikleri*" İsmail Paşa ve ailesinin yararına olacak bir değişimin yapılabilmesiydi.³²⁸

Fermanın ilanının ardından ülkesine dönmeden önce İstanbul'daki İngiliz sefiri Lord Lyons ile akşam yemeğinde bir araya gelen İsmail Paşa son süreçte eskiden beri olduğu gibi "*Britanya'nın desteğini yine arkasında görmekten dolayı*

³²⁶ İngiliz parlamento kayıtlarında yer alan bir resmi yazışmada İsmail Paşa'nın Osmanlı İmparatorluğu'na ödenmekte olunan yıllık vergiyi arttırmak pahasına veraset sistemini kalıcı bir şekilde değiştirme konusunda kararlı olduğu görülmektedir. 7 Mayıs 1866 tarihinde İngiliz Dışişleri Bakanlığı'ndan Paris sefaretine gönderilen Bakan Lord Clarendon imzalı belgede İsmail'in Kahire'deki Fransız Konsolosu'na veraset sisteminin değiştirilmesi hususunda Babîli ile prensip anlaşmasına vardıklarını ve detaylar üzerinde çalışıldığını söylediğinin istihbar edildiği söylenmektedir. Bu çalışmanın bir parçasının da Kahire'nin İstanbul'a ödemekte olduğu mutat verginin artırılması yönünde olduğunun öğrenildiği ifade olunmaktadır. Bkz. "The Earl of Clarendon to Lord Lyons, Foreign Office, May 7, 1866", **1878-79 (C.2395) Egypt. No. 4. (1879)**. Firmans granted by the sultans to the viceroys of Egypt, 1841-1873; with correspondence relating thereto.

³²⁷ "Lord Lyons to the Earl of Clarendon, Constantinople, May 29, 1866", **1878-79 (C.2395) Egypt. No. 4. (1879)**. Firmans granted by the sultans to the viceroys of Egypt, 1841-1873; with correspondence relating thereto.

³²⁸ "Lord Lyons to the Earl of Clarendon, Constantinople, May 22, 1866", **1878-79 (C.2395) Egypt. No. 4. (1879)**. Firmans granted by the sultans to the viceroys of Egypt, 1841-1873; with correspondence relating thereto. Lord Lyons'un bu ifadelerinin Londra tarafından da onaylandığını ve İngiliz devletinin resmi görüşü olduğunu Hariciye Nazırı Lord Clarendon'un 13 Haziran 1866 tarihli İstanbul Sefareti'ne gönderilen diplomatik mektuptan anlıyoruz: "The Earl of Clarendon to Lord Lyons, Foreign Office, June 13, 1866", **1878-79 (C.2395) Egypt. No. 4. (1879)**. Firmans granted by the sultans to the viceroys of Egypt, 1841-1873; with correspondence relating thereto.

duyduğu memnuniyeti” dile getirmiş; bunun *“bizzat Hariciye Nazırı Lord Clarendon’a iletilmesini”* rica etmişti. Bu noktada, Sefir Lyons’un kullandığı ifadeler İngiliz hariciyesinin Mısır’a olan bakışını yansıtmaları bakımından önemli ipuçları vermektedir. Lyons cevabında Mısır’ın Osmanlı İmparatorluğu ile arasındaki bağların bu ülkenin herhangi bir dış saldırıya maruz kalmasının önündeki en büyük engel olduğunu söylerken, Babiâli’nin hem böyle bir koruma oluşturup hem de Mısır’ın içişlerine hiçbir surette müdahil olmuyor oluşunun da altını çizmiştir. İsmail Paşa, sefirin bu manidar ifadelerinin farkına varmış olmalı ki, buna cevaben *“İstanbul ile olan bağlarının önemini en az Mısır’ın önemi kadar bildiğini”* söyleme gereği duymuştu.³²⁹

İngiliz Hariciye Nazırı Lord Clarendon da 18 Haziran 1866 tarihinde İsmail Paşa’ya bir mektup yazarak, İngiltere’nin 1866 Fermanı ve veraset usulünün İsmail Paşa ve ailesinin emniyeti menfaatine değiştirilmesinden duyduğu memnuniyeti dile getirmişti. Mektupta İngiltere’nin Mısır ve İsmail Paşa’nın dostu olduğu bir kez daha açık bir dille ifade ediliyordu.³³⁰

Mısır’ı içişlerinde daha bağımsız yapmanın yanı sıra dış ilişkilerinde de ticari anlaşmalar yapabilmek vs. gibi konularda özgür kılmak Hıdiv İsmail’in öteden beri amaçları arasında yer almaktaydı. 1867’nin Şubat ayında İngiltere’nin Kahire Başkonsolosu Edward Stanton’un Londra’ya gönderdiği bir yazıda Nubar Paşa ile olan görüşmesinden söz ettiği bölümler bu konuda ipucu verir niteliktedir. Mısır’ın içişlerini, Stanton’un aktarımıyla, Tuna vilayetlerinininkine benzetmeyi düşünen Nubar Paşa bu kapsamda, kara ve deniz kuvvetlerinin sayısının ne kadar olacağına Kahire’nin kendi başına karar verebilmesinden, bütün sivil ve askeri terfilerin tamamen Mısır yönetimine bırakılmasından, yabancı devletlerle serbestçe ticari anlaşmalar imzalayabilmekten bahsetmektedir. Bunlara ek olarak, yabancı devletlerde elçilikler bulundurabilmesinden ve Mısır valisine *“aziz”* unvanı verilmesinden söz etmektedir. Nubar Paşa’nın İngiliz yetkiliye verdiği bilgiye göre, bu talepler Babiâli tarafından her ne kadar reddedilmiş olsa da İsmail Paşa bu konuda

³²⁹ Lord Lyons to the Earl of Clarendon, Constantinople, June 6, 1866”, **1878-79 (C.2395) Egypt. No. 4. (1879)**. Firmans granted by the sultans to the viceroys of Egypt, 1841-1873; with correspondence relating thereto.

³³⁰ “The Earl of Clarendon to the Viceroy of Egypt, Foreign Office, June 18, 1866”, **1878-79 (C.2395) Egypt. No. 4. (1879)**. Firmans granted by the sultans to the viceroys of Egypt, 1841-1873; with correspondence relating thereto.

kararlıdır. Gerekirse Babıâli'yi Girit'teki Mısır kuvvetlerini geri çekmekle tehdit etmeyi de seçenekleri arasında tutmaktadır. Nubar Paşa'nın bu sözlerine karşılık olarak Edward Stanton ise "*İngiliz devletinin Osmanlı İmparatorluğu'nun Mısır'daki nüfuzunu azaltmaya yönelik girişimlere destek vereceğine inanmadığını*" söylemiştir. Ancak Mısır'ın yabancı devletlerle ticari anlaşmalar imzalayabilmesi gibi maddelere destek olunabileceğini de sözlerine eklemeyi ihmal etmemiştir³³¹ ki konsolosun bu maddeyi öne çıkarmış olması oldukça manidardır.

Nubar Paşa'nın yanı sıra bizzat İsmail Paşa'nın da Edward Stanton ile aynı konu üzerinde görüşmesi ve Mısır'ın talepleri hakkında detaylı bilgi sunması Mısır yönetiminin ne denli kararlı olduğunu ortaya koymaktadır. 8 Şubat 1867 tarihinde ikili arasında gerçekleşen görüşmede, Nubar Paşa'nın ana hatlarını çizdiği yeni taleplerin ayrıntılarına değinen İsmail Paşa'nın iddiasına göre, Mısır'ın yabancı devletlerle serbestçe ticaret anlaşmaları yapabilmesi sadece Mısır'ın değil aynı zamanda Avrupa ticaretinin de menfaatine olacak bir gelişmedir. Mısır'ın Britanya ile olan ticaretinin diğer Osmanlı vilayetleriyle olan ticaretinden çok daha üstün olduğunu ifade eden İsmail Paşa, ülkesinin kendi gümrük tarifelerine kendisinin karar vereceği bir ticari sisteme sahip olmasının önemine vurgu yapmaktadır. Paşa ayrıca o döneme dek Mısır kara kuvvetlerinin eğitimini Fransız uzmanlara verdiklerini, donanmayı ise bundan böyle İngiliz askeri uzmanlarına teslim edeceklerini söylemekte ve Mısır ordusu üzerinde Fransız etkisinin İngilizlere oranla bir hayli yoğun olduğu yönündeki iddiaları reddetmektedir. Bundan başka, tıpkı Nubar Paşa'nın da ifade ettiği gibi Mısır vilayet yönetiminin Tuna vilayetlerine uygun görülen modele dönüştürülmesini istediklerini belirten İsmail Paşa, tüm bu taleplerini içeren bir paketi müzakere etmek üzere en kısa zamanda Nubar Paşa'yı İstanbul'a göndereceğini söyleyerek, İngiliz Başkonsolosu Stanton aracılığıyla bu konu çerçevesinde İngiltere'nin desteğini beklediğinin altını çizmektedir.³³²

İngiliz devletinin İsmail Paşa'nın yeni isteklerine olan bakışını ortaya koyması bakımından 21 Şubat 1867 tarihinde İngiliz Hariciye Nezareti'nden İstanbul

³³¹ "Colonel Stanton to Lord Stanley, Cairo, February 8, 1867", **1878-79 (C.2395) Egypt. No. 4. (1879)**. Firmans granted by the sultans to the viceroys of Egypt, 1841-1873; with correspondence relating thereto.

³³² "Colonel Stanton to Lord Stanley, Cairo, February 9, 1867", **1878-79 (C.2395) Egypt. No. 4. (1879)**. Firmans granted by the sultans to the viceroys of Egypt, 1841-1873; with correspondence relating thereto.

Sefareti'ne gönderilen resmi yazı son derece önemlidir. Döneme ait diğer yazışmalarda da gördüğümüz üzere bu belgede de Londra'nın Osmanlı'nın toprak bütünlüğüne ve Mısır'ın bu yapı içindeki durumunun değişmeksizin devamına üstü kapalı da olsa önem atfettiği dikkatten kaçmamaktadır. Lord Stanley imzalı belgede her ne kadar İsmail Paşa'nın bazı istekleri hem Mısır hem de İngiltere açısından olumlu gibi gözükse de esas gözden kaçmaması gereken noktanın Mısır ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki bağın zayıflama hatta kopma ihtimali olduğu belirtilmektedir. Buna göre, bir tarafta yabancı güçlerin saldırısına karşı Babîâli tarafından korunan Mısır diğer tarafta da toprak bütünlüğü ve bağımsızlığı emniyet altında olan bir Osmanlı İmparatorluğu söz konusudur. Bu kapsamda Londra yönetimi İstanbul'daki sefirinden Babîâli'nin bu taleplere bakışını iyi gözlemlemesini istemekte ve İngiltere'den destek bekleyen İsmail Paşa'nın bu talebine cevap verir nitelikte tutumlardan kaçınılmasını salık vermektedir.³³³

1866 Fermanı ile veraset usulünü değiştirmeyi başaran İsmail Paşa, yukarıda sözünü ettiğimiz çerçevede Mısır'daki özerkliğin sınırlarını genişletmek için ikinci adımı beklemek gerekmeyecek; aynı yıl patlak veren Girit İsyanı, tabiri caizse, Paşanın imdadına yetişecekti. İsyân hareketi karşısında Osmanlı'nın zor durumda kaldığını gören Mısır yönetimi Girit'e Mısır kuvvetlerini sevk etmeyi teklif etmiş, isyanın bastırılması karşılığında da Girit Valiliği'nin Mısır'a bırakılmasını talep etmişti. Zor durumda bulunan Babîâli bunu dahi kabul edecek bir halde idi ancak İngiltere³³⁴ ve Fransa buna karşı çıktılar. Büyük güçlerin muhalefetine rağmen Mısır'ı ve İsmail Paşa'yı küstürmek istemeyen Abdülaziz, Girit Valiliği yerine başka biri şekilde mükâfatlandırmayı istemiş; İsmail Paşa'dan gelen teklif üzerine Mısır valilerine "hıdiv" unvanı verilmişti.³³⁵ Bu talebi 1867'de ilan edilen yeni bir ferman ile kabul edilen ve böylece ilk Mısır Hıdivi olan İsmail Paşa, uzun zamandır istediği, Mısır'ın iç idaresini ilgilendiren ekonomik, mali ve yerel düzenlemeleri, kanunları

³³³ "Lord Stanley to Lord Lyons, Foreign Office, February 21, 1867", **1878-79 (C.2395) Egypt. No. 4. (1879)**. Firmans granted by the sultans to the viceroys of Egypt, 1841-1873; with correspondence relating thereto.

³³⁴ İngiltere'nin Girit İsyanı sırasındaki pozisyonu için bkz. Kenneth Bourne, "İngiltere ve Girit İsyanı 1866-1869", **Ankara Üniversitesi DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi**, Cilt: 1, No: 1, 1963, ss. 249-274.

³³⁵ Arthur B. Weigall, ss. 90-91.

yapma hakkına kavuşmuş oluyordu.³³⁶ Böylece önce veraset sistemini değiştiren İsmail Paşa şimdi de Mısır'ı iç işlerinde özerk bir hale taşıyarak ülkeyi bağımsızlığa erleştirme projesinde önemli bir eşiği de başarıyla aşmış oluyordu.³³⁷

13 Haziran 1867'de İstanbul'daki İngiliz Sefiri Sir Lyons'un gönderdiği resmi yazıyla İsmail Paşa'nın Hıdiv unvanı kazandığı, yabancı devletlerle ticari sözleşme yapabilme hakkı elde ettiği bilgisi Londra'ya ulaşmıştı.³³⁸

İngiltere'nin İskenderiye Başkonsolosu Reade'in raporuna göre, İsmail Paşa vali olarak gittiği İstanbul'dan Hıdiv İsmail olarak döndüğü Mısır'da ilk olarak 13 Eylül tarihinde İskenderiye'ye ayak basmış; burada büyük bir karşılama töreni tertip edilmişti. Üst düzey bürokratların ve devlet adamlarının tamamının hazır bulunduğu karşılama töreni sırasında havai fişekler atılmış, her yer bayraklarla donatılmıştı. İskenderiye'de sevgi gösterileriyle karşılanan Hıdiv İsmail'e, üç gün sonra geçtiği Kahire'de de benzer bir karşılama organize edilmişti. Mısır idaresinin tüm üst düzey isimlerinin, eşrafın ve yerel temsilcilerin hazır bulunduğu bir toplantıda 1867 Fermanı ilk kez yüksek sesle okunmuş ve tüm Mısır'a ilan edilmişti.³³⁹

1.5.3. Süveyş Kanalı'nın Açılışı

İsmail Paşa döneminin Osmanlı egemenliğinden sıyrılmak yolunda attığı en büyük sembolik adım Süveyş Kanalı'nın açılışı olmuştu. Öteden beri Avrupalı olmanın hayalini kuran İsmail Paşa için kanalın bitirilmesi ve üzerinde seferlerin

³³⁶ “Mısır'ın umur-u maliye ve maddiye ve sairenin muhafaza ve tevsi'i için lazım görünen Tanzimat-ı mahsuse-i dâhiliye suretinde nizamât yapmak ve Devlet-i Aliye'nin kâffe-i mu'ahedatı kema-kan Mısır'da dahi me'iyü'l icra olmak üzere münhasıran gümrük ve ecnaible müte'allik zabıta ve transit ve posta muamelatına dair memurin-i ecnebiye ile Tanzimat-ı mahsuse akdetmek”. Bkz. **Bab-ı Ali Hariciye Nezareti Mısır Meselesi**, s. 37.

³³⁷ Bu dönemde Sultan Abdülaziz ile Hıdiv İsmail arasındaki yakın ilişkinin göstergelerinden bir tanesi de Sultan'ın Hıdiv'in en büyük kızı Tevhide Hanım ile evlenmeyi düşünmesidir. İddiaya göre, Sultan Abdülaziz'in bu isteğine Fuad Paşa şiddetle karşı çıkmıştı. Gerekçesi ise padişaha kayınpeder olacak Hıdiv İsmail'in bu aşamadan sonra dizginlenemeyeceği düşüncesidir. Nitekim Sultan Abdülaziz bu konuda ikna olmuş ve evlenmekten vazgeçmişti. Ancak kiminle evleneceğine kadar karışan ve müdahale eden Fuad Paşa'ya da kızgınlığını gizleyememiş; görevinden azletmişti. Bkz. Yılmaz Öztuna, **Tanzimat Paşaları Ali ve Fuad Paşalar**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2006, (Ali ve Fuad Paşalar), ss. 66-67.

³³⁸ “Lord Lyons to Lord Stanley, Constantinople, June 13, 1867”, **1878-79 (C.2395) Egypt. No. 4. (1879)**. Firmans granted by the sultans to the viceroys of Egypt, 1841-1873; with correspondence relating thereto.

³³⁹ “Acting Consul-General Reade to Lord Stanley, Alexandria, September 20, 1867”, **1878-79 (C.2395) Egypt. No. 4. (1879)**. Firmans granted by the sultans to the viceroys of Egypt, 1841-1873; with correspondence relating thereto.

başlatılması büyük bir gövde gösterisi vesilesi idi. Bu büyük proje, Avrupalıların gözünde Mısır'ı sıradan bir Afrika ülkesi olmaktan çıkaracak, düzenlenecek tören ile de Osmanlı'ya bir şekilde Mısır'ın gücü gösterilecekti. Bu çerçevede açılışın bir siyasi gösteriye dönüştürülmesi için ne gerekiyorsa yapılmış; Avrupalı liderler ve hanedan başları bizzat İsmail Paşa tarafından Mısır'a davet edilmişti. Başta Fransa İmparatoriçesi Eugénie ve Avusturya Macaristan İmparatoru Franz Joseph olmak üzere Prusya veliaht prensi ve daha pek çok Avrupalı kraliyet üyesi açılıшта hazır bulunmuştu. Ayrıca dönemin önde gelen kompozitörlerinden İtalyan Guiseppe Verdi'ye Süveyş Kanalı için özel bir opera ısmarlanmıştı. Verdi'nin ünlü Aida operası bu dönemde kanal açılışı için özel yazılmış ve bestelenmiştir. Yine sırf bu açılıшта kullanılmak üzere Port Said ve İsmailiye kentlerinde saraylar inşa ettirilmiş; Mısır kentlerine ilk kez sokak lambaları yerleştirilmişti.³⁴⁰ Kimi zaman israf düzeyine varacak kadar yoğun harcamanın yapıldığı tarihe geçen açılış töreni ve kutlamaları sırasında orada temsilci bulundurmayan tek bir devlet vardı: Devlet-i Aliyye. İstanbul Kahire'ye davet edilmemişti. Bu açık bir şekilde İsmail Paşa'nın Osmanlı'ya olan tutumunu ortaya koyuyordu. Paşa, Mısır'ı zamanın değişimiyle müstakil bir devlet yapmak istiyor ve tüm Batılı liderlerin hazır bulunduğu bir büyük merasim sırasındaki tavrı bunun bir biçimde dışavurumuydu.³⁴¹

Süveyş Kanalı'nın açılışının büyük bir siyasi gösteriye dönüştürülmesi ve İstanbul'un açık bir şekilde dışlanması Babıâli ile Kahire'nin arasını açmış; Sultan Abdülaziz bu duruma çok bozulmuştu. Henüz bu gerginlik tam manasıyla atlatılmadan, ekonomik sıkıntıları gerekçe göstererek Girit'teki Mısır kuvvetlerinin ani bir kararla İsmail Paşa tarafından geri çekilmesi ikinci bir kriz yaratmıştı. Bunun üstüne bir de İsmail Paşa'nın kara ve deniz kuvvetlerinin sayısını arttırmak, askeri ve sivil makamlara İstanbul'a danışmadan atama yapabilmek ve izinsiz borçlanma gibi talepler içeren bir paketle İstanbul'a başvurması Babıâli'yi son derece kızdırmıştı. İkili ilişkilerde geline noktanın bir sonucu olarak, bu talepler reddedilmişti. Lakin İsmail Paşa'nın geri adım atmaya niyeti yoktu. Bir Avrupa seyahati tertipleyen Hıdiv İsmail bu kapsamda İngiltere ve Fransa gibi büyük güçleri ziyaret etti. Bu gezi

³⁴⁰ “Verdi'ye ünlü Mısır bilimci Auguste Mariette'in yazdığı kadim bir Mısır teması üzerine opera sipariş edildi. Ne yazık ki kostümler zamanında yetiştirilemedi ve açılış gecesinde Aida yerine Rigoletto temsil edildi”. Bkz. Marsot, Mısır Tarihi, ss. 68-69.

³⁴¹ Törenin detayı için bkz. Alexander Russell, **Egypt: The Opening of Great Canal**, Edinburgh, 1869, ss. 45-80.

sırasında İsmail Paşa İstanbul ile ilişkilerinde sıklıkla başvurduğu para dağıtma yöntemini³⁴² Avrupa'da da deneyerek, Batı basınında sipariş üzerine Osmanlı karşıtı yazılar yayımlattı. Avrupa efkâr-ı umumiyesini bu yolla etki altına alarak kendisine destek vermesini sağlayan İsmail Paşa Avrupa saraylarına olan resmi ziyaretlerinde de adeta bağımsız bir ülkenin lideri olarak davranmış ve benzer şekilde karşılık bulmuştu. Paris'te III. Napolyon tarafından hükümdar gibi karşılanan İsmail Paşa Londra'da da aynı muameleye tabi tutulmuştu.³⁴³

1.5.4. Babiâli ile Bozulan İlişkiler ve Aşırı Dış Borçlanma

İsmail Paşa'nın Avrupa seyahati ve burada takındığı tutum Babiâli'de öfke ile karşılanmıştı. Kahire ve İstanbul arasında gerilen ilişkinin farkında olan İngiltere'de ise son gelişmeler tediginlikle izleniyor ve nasıl bir tavır alınacağı beirlenmeye çalışılıyordu. Bu noktada İngiliz siyasetinin daha önce olduğu gibi yine Osmanlı-Mısır ilişkilerinde statükonun devamından yana olduğunu görmekteyiz. Örneğin, İngiliz Hariciye Nazırı Lord Clarendon ülkesinin Viyana Sefareti'ne gönderdiği bir yazıda son gelişmeler üzerine Avusturya hükümetinin görüşlerini öğrenmek istediklerini söylerken, İngiltere'nin politikası hakkında da önemli bilgiler sunmaktadır. Buna göre, İngiliz devleti Hıdiv İsmail'in son ziyaretinde yaşananları, Mısır üzerindeki hükümlanlık haklarını zedelemiş olmasından dolayı Babiâli'nin öfkelerini doğal karşılamakta ve haklı bulmaktaydı. Son seyahat sırasında yaşananların üzerine Hıdiv İsmail'in Mısır ordusunun büyütülmesine yönelik taleplerinin eklenmesi üzerine bunun İstanbul tarafından Mısır'ın Babiâli'ye olan bağlarını tamamen çözmek olarak yorumlandığı ifade edilen bu yazıda İngiliz hükümetinin elçileri aracılığıyla her iki tarafa öncelikle itidal tavsiyesinde bulunduğu ifade edilmektedir. Bunun ardından da İngiliz hükümetinin Hıdiv İsmail'e açıkça mesaj gönderdiği ve Londra'nın son icraatlarıyla kendisine tanınan sınırları aştığına inandığının açıkça dile getirildiği bilgisi verilmektedir. Buna göre İngiltere Hıdiv'e bir an önce İstanbul ile ilişkilerini yatıştırmasını, Babiâli'nin kararlarına rıza

³⁴² İsmail Paşa'nın gönderdiği para veya kıymetli hediyeler kapıyoldaşı olarak adlandırılırdı. Bkz. Enver Ziya Karal, Osmanlı, Cilt: VIII, s. 87; **Bab-ı Ali Hariciye Nezareti Mısır Meselesi**, s. 35.

³⁴³ Karal, Osmanlı, Cilt: VII, s. 44. Fransa'da o dönemde yayımlanmakta olan Opinion Enternasyonal Gazetesi adeta İsmail Paşa müdafii gibi yayınlar yapıyor; Paşa'ya canhıraş destek veriyordu. Bkz. **Bab-ı Ali Hariciye Nezareti Mısır Meselesi**, s. 39.

göstermesini tavsiye etmiş; uzlaşmanın en çok kendisinin yararına olacağını iletmişti. Ayrıca Osmanlı İmparatorluğu'nun Hıdiv İsmail'i görevden alma gibi bir seçeneğe başvurabileceğini de hesap etmekte olan İngiliz hariciyesi bu noktada böyle bir tasarrufun kimseye fayda getirmeyeceğini düşündüklerinin de altını çizmektedir.³⁴⁴

Osmanlı İmparatorluğu yönetiminin Hıdiv İsmail'e yönelik öfkesinin en somut örneği hiç şüphesiz, Sadrazam Mehmed Emin Ali Paşa'nın İsmail Paşa'ya gönderdiği hayli sert ihtar mektubudur. Burada aşağıdaki maddelerde yer aldığı şekliyle Hıdiv İsmail'den daha önceden karşılıklı olarak üzerinde anlaşmaya varılmış olan fermanlara riayet etmesini istenmişti:

1. Avrupa hükümdarlarını Süveyş Kanalı'nın açılış törenine davet etmekle Hıdiv yetkilerini aşmıştır. Mısır, Osmanlı İmparatorluğu toprağı olduğu için buraya müstakil bir devletin hükümdarını davet etmek ancak padişahın hakkıdır.
2. Hıdiv Osmanlı Devleti erkânından sayıldığı için Avrupa'da hükümdarlarla yapacağı temaslarda beraberinde Türk elçilerinin de bulunması tabii ve zaruri iken buna riayet etmemiştir.
3. Mısır ancak iç idaresinde muhtar bulunduğu halde Hıdiv dışişleri bakanı olarak görevlendirdiği Nubar Paşa'yı yabancı devletlerle mevcut anlaşmaları değiştirmek ve yeni anlaşmalar yapmak için görevlendirmiştir ki bu cihet de mevcut ferman hükümlerine aykırıdır.
4. Hıdiv, harp sefineleri yapmak veya satın almak için halka taşıyamayacağı vergiler yüklemekle onu Osmanlı hâkimiyetinden soğutmuştur.³⁴⁵

Durumun içte ve dışta kendi aleyhine döndüğünü gören İsmail Paşa ise son ana kadar bir çıkar yol bulma arayışına devam etmişti. İngiltere'nin Mısır konsolosu Elliot ile görüşen Hıdiv, Osmanlı Sultanı'nın daha önce Mısır'ın iç idaresini kendisine bıraktığını hatırlatarak dış borçlanma hakkını ülkesini kalkındırmak için bayındırlık faaliyetlerinde kullanmak amacıyla talep ettiğini söylemiş; böyle bir isteğin de kendisine tanınan sınırları aşmak olarak nitelenemeyeceği imasında bulunmuştu. Bu konuda Elliot aracılığıyla İngiltere'nin düşüncesini öğrenmek

³⁴⁴ "The Earl of Clarendon to Lord Bloomfield, Foreign Office, August 28, 1869", **1878-79 (C.2395) Egypt. No. 4. (1879)**. Firmans granted by the sultans to the viceroys of Egypt, 1841-1873; with correspondence relating thereto.

³⁴⁵ Sadrazam Ali Paşa bu ihtarın ardından bir de Avrupa'daki Osmanlı sefirlerine birer mektup göndererek, Mısır'ın Osmanlı Devleti içerisindeki statüsünü buldukları ülkelerin hükümetlerine hatırlatmalarını istemiştir. Bkz. Karal, Osmanlı, Cilt: VII, s. 45.

isteyen Hıdiv İsmail'e konsolosun cevabı Babıâli'nin kararı adına Londra'nın kendisine hiçbir şekilde garanti veremeyeceği olmuştu.³⁴⁶

Bu süreçte ilk muhtıraya Hıdiv İsmail'in vereceği cevabı kaale almaksızın Sadrazam Ali Paşa ikinci bir uyarı mektubu kaleme almış ve bu defa Mısır bütçesinin her sene düzenli olarak merkezi idareye bildirilmesini ve kendilerinden habersiz dış borçlanmaya gidilmemesini istemişti. Ayrıca yabancı hükümetlerle yapacak olduğu anlaşmalarda Osmanlı temsilcisinin resmi imza sahibi olacağını garanti etmesi talep edilmişti. Hıdiv İsmail bu şartlara rıza göstermemesi halinde Babıâli tarafından azledilecekti. Bu aşamada İstanbul ile Kahire arasında 1840'lardakine benzer bir krizin patlak vermesinden endişe eden İngiltere ve Fransa devreye girerek her iki tarafa soğukkanlılık ve uzlaşma tavsiyesinde bulunmuştu.³⁴⁷ İyice köşeye sıkışan Hıdiv İsmail'e 29 Kasım 1869'da son ihtarnamenin şartlarını içeren yeni bir ferman gönderildi.³⁴⁸ İsmail Paşa'nın aldığı ilk dış tepki hemen ertesi gün, 30 Kasım 1869'da Londra'dan gönderilen Hariciye Nazırı Lord Clarendon imzalı bir belge olmuştu. Burada Hıdiv İsmail'e fermanı sorgulamaksızın kabul etmesini öneriliyordu.³⁴⁹ İngiltere bundan ayrı olarak İstanbul sefaretinden Sir Henry Elliot'u özel temsilci olarak Kahire'ye göndermiş ve burada arabuluculuk yapmasını istemişti. Henry Elliot gerek Hıdiv İsmail ile³⁵⁰ gerekse son fermanı Kahire'ye ulaştıran Osmanlı Sultanı'nın özel temsilcisi Server Efendi ile burada görüşmeler yapmış ve gerginliğin bir süreliğine de olsa yatıştırılmasında pay sahibi olmuştu. Bunu hazırladığı raporunda Londra'ya bildiren İstanbul sefaretinden H. Barron, 15 Aralık 1869'da Hıdiv İsmail'in Server Efendi tarafından kendisine ulaştırılan fermanı

³⁴⁶ "Mr. Elliot to the Earl of Clarendon, Alexandria, November 19, 1869", **1878-79 (C.2395) Egypt. No. 4. (1879)**. Firmans granted by the sultans to the viceroys of Egypt, 1841-1873; with correspondence relating thereto.

³⁴⁷ Karal, Osmanlı, Cilt: VII, s. 45.

³⁴⁸ Bundan iki gün önce Mısır makamlarına resmi fermanın ilan edileceği ve kendilerine ulaştırılmak üzere gönderileceği bilgisi ulaştırılmış; bu bilgiler de Nubar Paşa vasıtasıyla İngiliz konsolos Elliot'a, oradan da Londra'ya iletilmişti. Süreci gösteren telgraflar şunlardır: "Mr Elliot to Mr. Baron, Cairo, November 27, 1869" ve "Mr. Elliot to the Earl of Clarendon, Cairo, November 28, 1869" **1878-79 (C.2395) Egypt. No. 4. (1879)**. Firmans granted by the sultans to the viceroys of Egypt, 1841-1873; with correspondence relating thereto; **Bab-ı Ali Hariciye Nezareti Mısır Meselesi**, s. 42; Ebüzziya Tevfik, **Yeni Osmanlılar Tarihi**, Cilt: II, Kervan Yayınları, İstanbul, 1973, ss. 10-13.

³⁴⁹ "The Earl of Clarendon to Colonel Stanton, Foreign Office, November 30, 1869", **1878-79 (C.2395) Egypt. No. 4. (1879)**. Firmans granted by the sultans to the viceroys of Egypt, 1841-1873; with correspondence relating thereto.

³⁵⁰ "Sir Henry Elliot to the Earl of Clarendon, Cairo, December 2, 1869", **1878-79 (C.2395) Egypt. No. 4. (1879)**. Firmans granted by the sultans to the viceroys of Egypt, 1841-1873; with correspondence relating thereto.

sorgu sual etmeksizin kabul ettiğini de bildiriyor ve Osmanlı-Mısır geriliminin son bulduğunun müjdesini veriyordu.³⁵¹

İsmail Paşa bir süreliğine boyun eğmişti ama mücadelesinden vazgeçmemişti. Vazgeçmeyeceği de daha ilk günden anlaşılmıştı. Zira 1869 fermanını resmen kabul ettiği günün ertesinde İngiltere'nin Mısır Başkonsolosu Edward Stanton ile görüşen Hıdiv'in muhatabında bıraktığı intiba bunun bir göstergesi gibiydi: "*Hıdiv durumu sessizce kabullenmek durumunda olduğunun farkında gözüküyor. Ne var ki önüne koyulan bu çözüm yolunun kendisi açısından memnuniyet verici olmadığı da ortada*".³⁵²

Babıâli 1869 Fermanı'nı Hıdiv İsmail'e kabul ettirdikten sonra özellikle üzerinde durduğu dış borçlanma ve anlaşma imzalayabilme yetkisi konusunda İngiltere ile de temasa geçmiş ve Londra Sefareti vasıtasıyla Mısır'ın hiçbir şekilde dış borç ve ticari anlaşma yapma ehliyetine sahip olmadığını ilk elden bildirmişti. Osmanlı Sultanı Abdülaziz adına hazırlanan ve Londra Sefiri Musurus Paşa tarafından 25 Nisan 1870'te İngiliz Hariciye Nezareti'ne gönderilen resmi yazıda bu hususların altı çizilmiş ve yürürlükte olan ferman hükümlerinin gereğinin yerine getirilmesi noktasında Babıâli'nin kararlılığı ifade edilerek, imzalanmış ya da hâlihazırda imzalanmak üzere olan bu tip anlaşmaların hukuken geçersiz olacağı bildirilmişti.³⁵³ İngiliz Hariciyesi de cevabında Osmanlı İmparatorluğu'nun hassasiyetinin anlaşıldığı ve mesajının kabul edildiğini Londra Sefareti aracılığıyla İstanbul'a bildirmişti.³⁵⁴

1869 Fermanı ile bir müddet yatışan Osmanlı-Mısır ilişkileri çok geçmeden tekrar gerginleşecekti. İngiltere'nin bu yöndeki ağır telkinlerinin de etkisiyle durumu kabullenmek zorunda kalan Hıdiv İsmail, İstanbul'da hükümet çevrelerinde sahip olduğu taraftarlarını yitirmemek ve vakti geldiğinde desteklerini sağlayabilmek adına bu çevreye para dağıtmaya devam ediyordu. Tam da bu sırada, İsmail Paşa'nın

³⁵¹ "Mr. Barron to the Earl of Clarendon, Constantinople, December 15, 1869", **1878-79 (C.2395) Egypt. No. 4. (1879)**. Firmans granted by the sultans to the viceroys of Egypt, 1841-1873; with correspondence relating thereto.

³⁵² "Colonel Stanton to the Ear of Clarendon, Cairo, 16 December 1869", **1878-79 (C.2395) Egypt. No. 4. (1879)**. Firmans granted by the sultans to the viceroys of Egypt, 1841-1873; with correspondence relating thereto.

³⁵³ "Musurus Pasha to Earl Clarendon, Imperial Ottoman Embassy, London, April 25, 1870", **1870 [C.100]**. Correspondence with the Turkish Ambassador respecting loan contracted by the Khedive of Egypt.

³⁵⁴ "Earl Clarendon to Musurus Pasha, Foreign Office, April 30, 1870", **1870 [C.100]**. Correspondence with the Turkish Ambassador respecting loan contracted by the Khedive of Egypt.

Babîali'de karşısına çıkmış en muazzam engel olan Sadrazam Ali Paşa'nın 1871'de vefat etmesi tüm dengeleri bir kez daha İsmail Paşa'nın lehine çevirmişti.³⁵⁵ Özellikle Sadrazamlık makamına tayin edilen Mahmud Nedim Paşa'nın³⁵⁶ (1818-1883) öteden beri kendisine yakın isimlerden olması nedeniyle İsmail Paşa zaman kaybetmeden harekete geçmiş ve 1872'de İstanbul'a Sultan Abdülaziz'i ziyarete gitmişti. Bu ziyaret sırasında yapılan görüşmeler neticesinde 7 Receb 1289/10 Eylül 1872 tarihinde yeni bir ferman ilan edilerek 1869'da ilan edilen fermanla Mısır idaresine yasaklı kılınan koşulların kaldırıldığı resmen beyan edilmişti.³⁵⁷ 1867'de ilan edilen fermanla izni verilen tm hakların bir kez daha Babîali tarafından onaylandığı fermanla ilk defa Mısır Hıdivi'ne İstanbul'dan izin almaksızın dış borçlanma görüşmesi ve anlaşması yapılabilmesi hakkı tanınıyordu.³⁵⁸ 1869'da Osmanlı-Mısır geriliminin başlıca kaynağının dış borçlanma mevzusu olduğunu ve bu konuya Ali Paşa'nın sert muhalefetini merkeze gönderdiği raporunda hatırlatan Edward Stanton son fermanla bu durumun da ortadan kaldırıldığını bildirmekteydi.³⁵⁹

Tıpkı Edward Stanton gibi hazırladığı raporunda 1869'a göndermede bulunan İstanbul Sefiri Sir Henry Elliot ise Osmanlı-Mısır ilişkilerinin geleceğine dair daha karamsar bir tablo çizmekteydi. Sefir'e göre, 1872 Fermanı içeriği itibarıyla 1869 Fermanı'nın bir nevi iptali anlamına gelmekteydi. 1869 Fermanı öncesinde iki taraf arasında yaşanan gerilimi anımsatan Elliot'a göre, son fermanla 1869 öncesi duruma tekrar geri dönmüş olmaktadır ve bu durum eski belirsizliklerin tekrar yaşanmasına yol açabilir; yeni sorunların ortaya çıkmasına zemin hazırlayabilirdi.³⁶⁰

³⁵⁵ Yılmaz Öztuna'ya göre, Ali Paşa'nın Hıdiv İsmail'den hazzetmeyişi daha çok Tanzimat devlet adamlarının Kavalalılar'ı sevmemesine bağlamaktadır. Buna en büyük neden olarak da Tanzimat'ın gerçek kurucusu olan II. Mahmud'a Mehmed Ali Paşa'nın isyan etmiş olmasını göstermektedir. Bkz. Öztuna, Ali ve Fuad Paşalar, s. 65.

³⁵⁶ Mahmud Nedim Paşa ve dönemi hakkında detaylı bilgi için bkz. İbnülemin Mahmut Kemal İnal, **Son Sadrazamlar**, Cilt: I, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1982, ss. 259-315.

³⁵⁷ **Bab-ı Ali Hariciye Nezareti Mısır Meselesi**, s. 42.

³⁵⁸ Dış borçlanma yetkisi 22 Recep 1289/25 Eylül 1872 tarihinde Sadrazam'ın haberi olmaksızın doğrudan Mabeyn'den Mısır'a gönderilen bir Hatt-ı Humayun ile verilmişti. Bkz. **Bab-ı Ali Hariciye Nezareti Mısır Meselesi**, s. 43.

³⁵⁹ "Colonel Stanton to Earl Granville, Alexandria, October 12, 1872", **1878-79 (C.2395) Egypt. No. 4. (1879)**. Firmans granted by the sultans to the viceroys of Egypt, 1841-1873; with correspondence relating thereto.

³⁶⁰ "Sir Henry Elliot to Earl Granville, Therapia, October 1, 1872", **1878-79 (C.2395) Egypt. No. 4. (1879)**. Firmans granted by the sultans to the viceroys of Egypt, 1841-1873; with correspondence relating thereto.

İngiltere'nin İstanbul Sefiri Sir Henry Elliot'un 14 Ekim 1872 tarihinde Londra'ya gönderdiği iki ayrı bilgi notunda yer alan ifadeler 1872 Fermanı'nın ilan edilme süreci ve biçimiyle ilgili ilginç bilgiler içermektedir. İngiliz Hariciye Nezareti'ne gönderilen bu yazılardan ikincisinde Sir Elliot dönemin yeni Osmanlı Sadrazamı Midhat Paşa ve Halil Paşa ile görüşmeler yaptığından söz etmektedir. Bu görüşme sırasında konu 1872 Fermanı'na geldiğinde neredeyse fermanın ilanının üzerinden bir ay geçmiş olmasına karşın henüz ne Sadrazam Midhat Paşa'nın ne de Halil Paşa'nın ferman metnini görmediklerini ifade ettiklerini söyleyen Elliot durumun gizemine dikkat çekmektedir. Devletin ilan ettiği bir fermanın Sadrazam'ın bihaber oluşunu Sultan Abdülaziz ile Hıdiv İsmail arasındaki gizli bir ilişkinin neticesi olarak gösteren Elliot'a göre, son fermanın Hıdiv İsmail'in son İstanbul ziyaretinin bir ürünü olduğundan hiç kuşku kalmadığını sözlerine eklemektedir. Raporda verilen bilgiye göre, sabık Sadrazam Mahmud Nedim Paşa da Mısır Hıdivi'nden yaklaşık 50 bin lira değerinde bir hediye almıştı.³⁶¹

1872 Fermanı'nın ilan edilmiş biçimi Osmanlı hükümeti ve nazırları arasında da huzursuzluk yaratmıştı. Yeni Sadrazam Midhat Paşa'nın çok geçmeden görevden ayrılmasının ardından Mütercim Mehmed Rüştü Paşa ve Halil Paşa ile görüşmeler yapan Sir Henry Elliot üst kademe de yaşanan bu rahatsızlığın birinci elden şahidi olmuştu. Paşalara göre, kanunlarda yer almasına karşın Sultan Abdülaziz'in kendilerini baypas ederek Hıdiv İsmail ile Osmanlı Devleti adına bir ferman üzerinde anlaşması doğru bir hareket olmamıştı. Hatta Halil Paşa daha da ileri giderek yakın bir gelecekte bir sorun yaşanması halinde fermanın kolaylıkla geçersiz sayılabileceğini söylemişti. Bu iddiasına gerekçe olarak da kanunlarda yer almasına karşın söz konusu fermanın Osmanlı arşivlerine geçirilmemesini göstermişti. Paşalara göre, Sultan Abdülaziz hem kanunları hem de devlet idaresinin kendisi dışında kalan unsurlarını bu fermanın ilanı için baypas etmişti. Bu sözleri duyan Elliot'un Paşalara cevabı *“durum her ne kadar uygunsuz gibi görünse de sürece*

³⁶¹ “Sir Henry Elliot to the Earl Granville, Therapia, October 14, 1872”, **1878-79 (C.2395) Egypt. No. 4. (1879)**. Firmans granted by the sultans to the viceroys of Egypt, 1841-1873; with correspondence relating thereto. Mahmud Nedim Paşa'nın hediye ve rüşvete olan düşkünlüğü bu dönemde sıklıkla konuşulan bir mesele idi. Bu konuda bir aktarım için bkz. Mahmud Celaleddin Paşa, **Mirat-ı Hakikat**, Berekat Yayınevi, İstanbul, 1983, ss. 98-100.

zarar gelmemeli, olaylar bu şekilde devam etmeli” şeklinde olmuştu.³⁶² Sefirin bu sözlerini aynı zamanda İngiliz siyasetinin bu duruma olan bakışının bir yansıması olarak değerlendirebiliriz zira söz konusu raporun merkeze ulaşmasından yaklaşık bir ay sonra, 16 Kasım 1872’de Hariciye Nazırı Earl Granville imzasıyla İstanbul’a gönderilen yazıda sefirin paşalara olan sözleri onaylanıyor; sefir tebrik ediliyordu.³⁶³

1873’e gelindiğinde ise o tarihe kadar Mısır’a verilen imtiyaz fermanları içerisinde yer alan muhtariyet çerçevesinde olan hükümlerin tek bir ferman altında toparlanması kararlaştırılmıştı. Bu doğrultuda ilan edilen 8 Haziran 1873 tarihli fermana göre,

1. 1841 tarihli fermanla tesbit olunan veraset usulü değiştirilmiştir. Bundan böyle eski valinin erkek evlatlarından büyüğünün, erkek evladı bulunmadığı halde kardeşlerinden en büyüğünün ve kardeşi de bulunmadığı takdirde en büyük yeğeninin varis olması.
2. Mısır hıdivliğine sonradan ilave edilen Sevakin ve Musavva kaymakamlıklarının bundan sonra dâhili daire-i veraset olmaları.
3. Memleketin her surette mülkiye ve maliye idaresi ve her türlü diğer maddi menfaatleri Mısır hükümetine ait olarak lüzum görüldükçe kanunlar ve iç düzenlemeler yapılması.
4. Devletin anlaşmalar politikasına hâle getirmeyecek suretle yabancı devletler memurlarıyla gümrük, ticaret ve memleketin her türlü iç işleri ve daha başka işleri hakkında yabancılarla olan bütün işlerinde de mukavele yapmaya ve yenilemeye Mısır hıdivinin murahhas ve mezun olması.
5. Hıdivliğe hariçten borç para alma hususunda tam mezuniyet verilmesi.
6. Mısır ordusunun kayıtsız şartsız çoğaltılması ve azaltılması konusunda tam yetki verilmesi.
7. Mısır’da paranın padişah adına bastırılması.
8. Her yıl 150 bin kese altın maktu vergi verilmesi.³⁶⁴

İlk başta da ifade ettiğimiz gibi son yapılan düzenlemelerin toplu halde tek bir ferman altında resmileştirilmesi olarak değerlendirebileceğimiz 1873 Fermanı

³⁶² “Sir Henry Elliot to Earl Granville, Therapia, October 24, 1872”, **1878-79 (C.2395) Egypt. No. 4. (1879)**. Firmans granted by the sultans to the viceroys of Egypt, 1841-1873; with correspondence relating thereto.

³⁶³ “Earl Granville to Sir Henry Elliot, Foreign Office, November 16, 1872”, **1878-79 (C.2395) Egypt. No. 4. (1879)**. Firmans granted by the sultans to the viceroys of Egypt, 1841-1873; with correspondence relating thereto.

³⁶⁴ Hıdiv İsmail’in bu ferman üzerine Sultan Abdülaziz’i ikna edebilmiş olmasının en önemli nedenlerinden bir tanesi de Osmanlı maliyesinin söz konusu dönemde git gide iflasa sürüklenen yapıda seyretmesidir. Bu fermanın ilanı karşılığında Hıdiv İsmail tarafından yaklaşık 1,6 milyon lira harç ödemesi yapılmıştır. Bu konuda ve mezkûr ferman maddeleri için bkz. Karal, Osmanlı, Cilt: VII, s. 46-47. Ferman hükümlerinin orijinali için bkz. **Bab-ı Ali Hariciye Nezareti Mısır Mes’alesi**, ss. 45-47.

hakkında İngiliz siyasetinin değerlendirmelerinin genellikle iki madde üzerinde yoğunlaştığı görülmektedir. Bunlardan ilki, Mısır Hıdivliği'ne tanınan yabancı devletlerle gümrük ve ticaret usulleri hakkında müstakil sözleşmeler imzalayabilme yetkisiydi. 1873 Fermanı'nın içeriği hakkında 15 Haziran 1873'te Londra'ya bir açıklama gönderen İstanbul Sefiri Elliot, metinde yer alan bu maddenin İngiltere açısından kısa vadede ne ifade edeceği konusunda tahmin yürütmektedir. Sefirin projeksiyonuna göre, üç yıl içinde Osmanlı İmparatorluğu ile olan ticaret sözleşmesini, anlaşma gereği, yenileme ya da değiştirme durumunda olan İngiltere fermanında yer alan bu madde neticesinde Mısır'ın durumunu özel olarak ele alma durumunda kalabilirdi. Daha önceden Osmanlı ile imzalanan anlaşmalar imparatorluğun diğer eyaletleri gibi Mısır'ı da kapsarken, son getirilen düzenleme ile Mısır'a ayrı bir muamele de bulunmak gerekebilirdi. Yahut bu yönde bir talep Mısır Hıdivliği'nden gelebilirdi. Elliot'un aynı bilgilendirmede dikkat çektiği ikinci nokta ise Mısır ordusunun durumuydu. Her ne kadar ordunun büyütülmesi konusu Hıdivliğin tasarrufuna bırakılmış olsa da donanma için aynı durumun söz konusu olmadığı; Babîali'nin izni olmaksızın Mısır deniz kuvvetlerinin yapısının değiştirilemeyeceğinin altı çizilmektedir.³⁶⁵ Elliot'un bu raporunda fermanın diğer maddelerinden ziyade ticari ve askeri kararlarına yoğunlaşması İngiliz menfaatlerinin hangi noktalarda yoğunlaştığının bir göstergesi olarak değerlendirilebilir.

1872 Fermanı'nın ilan edildiği dönemde Hıdiv İsmail'in başta dönemin Sadrazamı Mahmud Nedim Paşa olmak üzere üst düzey devlet adamlarına hediyeler dağıttığını haber alan ve Londra'ya bildiren Sir Henry Elliot, bu defa 1873 Fermanı ile ilgili olarak da benzer duyumlarını merkeze rapor etmişti. Fermanın ilanından iki gün sonra 10 Haziran 1873'te gönderdiği raporunda, Hıdiv İsmail'in Sultan Abdülaziz'e 60 bin pound para verdiği, Sultan'ın bunun 25 binini Sadrazama, 15 binini de Harbiye Nazırı'na verdiğinin kendisine istihbar edildiğini kaydeden Elliot³⁶⁶ daha sonra hazırladığı başka bir raporda farklı bilgiler vermektedir. 16

³⁶⁵ "Sir Henry Elliot to Earl Granville, Therapia, June 15, 1873", **1878-79 (C.2395) Egypt. No. 4. (1879)**. Firmans granted by the sultans to the viceroys of Egypt, 1841-1873; with correspondence relating thereto.

³⁶⁶ "Sir H. Elliot to Earl Granville, Therapia, June 10, 1873", **1878-79 (C.2395) Egypt. No. 4. (1879)**. Firmans granted by the sultans to the viceroys of Egypt, 1841-1873; with correspondence relating thereto. Hıdiv İsmail'in Babîali ile olan ilişkisinde sıkça başvurduğu hediye dağıtma usulünden bir çalışmada bahseden Roderic Davison, bilhassa 1871'de Ali Paşa'nın vefatının ardından İsmail Paşa'nın İstanbul'da bu konuda çalışmak üzere bir ajan görevlendirdiğini söylemektedir. İsmail

Haziran 1873 tarihli bu raporda dönemin Sadrazamı başta olmak üzere o günlerde aktif görevde olmayan devlet adamları ile görüşmeler yaptığını bildiren Elliot öncelikle Sultan'ın "*ayaklarına serilen 900 bin-1 milyon pound*"dan söz etmekteydi. Buna ek olarak, görüştüğü devlet adamlarının kendisine Sultan'ın para karşılığı haklarını satılığa çıkardığı yönünde ifadeler kullandığını aktaran Elliot fermanın hazırlanışı sürecinde Sadrazama hiçbir şekilde danışılmadığını da sözlerine eklemektedir. Raporda ifade edildiğine göre, ferman metni Sultan ile Hıdiv arasında ikili görüşmelerle hazırlanmış; resmi ilan öncesi Hıdiv bazı maddeleri değiştirmek suretiyle imtiyazlarının sınırlarını genişletebilmiştir.³⁶⁷

1841'de başlayan ve 1873'e kadar uzanan fermanlar zinciri boyunca yaşanan tüm gelişmeleri olabildiğince yakından takip ettiği resmi yazışmalar aracılığıyla görülen İngiltere'nin dış politikada Osmanlı İmparatorluğu ve Mısır özelinde takındığı tavır Osmanlı'nın toprak bütünlüğünün korunması ve Mısır'ın bir Osmanlı eyaleti olarak siyasal varlığını sürdürmesi olarak kendini göstermişti. Nitekim aynı durum 1873 Fermanı sonrasında da yapılan iç değerlendirmelerde dile getirilmişti. Fermanın ilanından sonra Hıdiv İsmail'in sağ kolu Nubar Paşa ile görüşen Sir Henry Elliot bu konuda bilgi verdiği raporunda İngiliz dış politikası hakkında açık bir dille görüşlerini bildirmektedir. Buna göre, Elliot Nubar Paşa'ya, Hıdiv İsmail'in kendisine tanınan imtiyazları kullanması konusunda İngiltere'nin hiçbir olumsuz düşüncesinin olmadığını iletmiş ancak söz konusu imtiyazların Hıdiv tarafından Osmanlı ile olan bağların zayıflatılması ve hatta koparılması yolunda kullanılmaya çalışılmasının kendileri tarafından hoşgörülmeceğini de ilk elden bildirmişti. Nubar Paşa ise Hıdiv İsmail'in böyle bir planının olmadığı konusunda güvence vermiş hatta böyle bir şeye girişilmesi halinde ilk olarak Mısır ahalisinin buna karşı çıkacağını söylemişti. Nubar Paşa'ya göre, yabancılarla özel ticari anlaşmalar yapabilmek ve benzeri taleplerde bulunmalarının yegâne sebebi Mısır'ı kalkındırmak ve müreffeh kılmaktır. Nubar Paşa bu sözlerinin yanı sıra Hıdiv İsmail'in yakın

Paşa'nın Kahire'deki önemli idare adamlarından biri olan Nubar Paşa'nın kayıbiraderi olan özel ajan Abraham Bey eski bir bürokrat olarak Babıâli koridorlarına her açıdan hâkim bir isimdi. İsmail Kemal Bey tarafından "*saraydaki en nüfuzlu adam*" olarak tanımlanan Abraham Bey'in yalnızca 1871-1873 arasında Sultan Abdülaziz'e sunduğu hediyeler arasında şunlar yer alıyordu: Bir milyon üç yüz bin Osmanlı tahvili, su hayvanları, güvercinler, yaban kazları, yüzlerce köpek, Amerikan ördekleri, Tuscan inekleri, yüzlerce koyun. Bkz. Roderic Davison, *Reform*, s. 56.

³⁶⁷ "Sir H. Elliot to Earl Granville, Therapia, June 16, 1873", **1878-79 (C.2395) Egypt. No. 4. (1879)**. Firmans granted by the sultans to the viceroys of Egypt, 1841-1873; with correspondence relating thereto.

çevresinde onu İngiltere'nin Mısır'a dönük gizli emelleri olduğuna inandırmaya çalışan kimselerin varlığından söz etmektedir. Nubar Paşa tarafından "düzenbaz" olarak adlandırılan bu kimseler sıklıkla İngilizlerin Mısır'ı ele geçirmeye çalıştıklarından bahsetmektedir. Londra yönetiminin böyle bir planının olmadığından zerre şüphe etmediğini beyan eden Nubar Paşa'ya cevaben Sir Elliot İngiltere'de hiç kimsenin Mısır'ı ele geçirmek gibi bir niyetinin olmadığını söylemişti. Londra'nın tek isteği Mısır'ın iç işlerinde bağımsız mevcut haliyle Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parçası olarak kalmaya devam etmesiydi. Tamamen bağımsız bir Mısır'ın kendi başına kendi varlığını korumaya gücü yetmeyeceğinden İngiltere kendi menfaatleri icabı bu ülkenin bir başka büyük gücün kontrolü altına girmesini istemeyecekti.³⁶⁸ Dolayısıyla Mısır mevcut şartları değiştirmeye yönelik adımlar atmadığı müddetçe İngiltere'den çekinmesini gerektirecek bir durum da ortaya çıkmayacaktı. Elliot söz konusu görüşmede son olarak, ülkelerini kalkındırma politikasında Mısırlı idarecilerin İngiltere'nin desteğine güvenebileceklerinin de altını çizmişti.³⁶⁹

İngiltere'nin Mısır politikasının hatlarını Nubar Paşa ile olan görüşmesinde açık bir şekilde çizen Sir Henry Elliot'un kullandığı ifadeler Londra tarafından da doğrulanmış ve onaylanmıştı.³⁷⁰ Bu bakımdan yukarıdaki belgede yer verilen ifadeler İngiliz hariciyesinin resmi söylemini yansıtmaları bakımından önem taşımaktadır.

İsmail Paşa 1873 Fermanı ile yaklaşık on yıldır takip ettiği müstakil bir yapıya kavuşma politikasının en önemli adımlarından bir tanesini atmış bulunuyordu. Birkaç sene önce muhtıra vererek kendisini azletmekle tehdit eden Babiâli tarafından bu defa resmen dış borçlanma yetkisi verilen, Mısır'ın iç idaresi tamamen kendisine bırakılan, yabancı devletlerle İstanbul'u devre dışı bırakarak özel anlaşmalar yapabilmekle yetkilendirilen İsmail Paşa, Mısır'ı siyasal statü bakımından özerklik sınırlarını aşmış, müstakil denebilecek bir noktaya taşımış oluyordu. Mısır için bundan

³⁶⁸ En az Sir Henry Elliot kadar İngiliz hariciyesi ve diplomasisi adına tecrübeli ve kıymetli şahsiyetlerden bir tanesi olan Lord Cromer de dönemin İngiliz dış politikası için kullandığı ifadeler benzer yöndedir: "*Britanya'nın politikası son derece açıktı. İngiltere hiçbir zaman Mısır'ı tam manasıyla eline almak istemedi. Ancak İngiliz menfaatleri gereği Mısır'ın başka bir rakip gücün ellerine düşmemesi icabediyordu. Mısır söz konusu olduğunda İngiltere'nin takip ettiği siyaset uzun yıllar boyunca bu ilkeler üzerine bina edilmişti*". Bkz. Sir Evelyn Baring, *Egypt, Volume: I*, s. 91.

³⁶⁹ "Sir H. Elliot to Earl Granville, Therapia, June 27, 1873", **1878-79 (C.2395) Egypt. No. 4. (1879)**. Firmans granted by the sultans to the viceroys of Egypt, 1841-1873; with correspondence relating thereto.

³⁷⁰ "Earl Granville to Sir H. Elliot, Therapia, July 10, 1873", **1878-79 (C.2395) Egypt. No. 4. (1879)**. Firmans granted by the sultans to the viceroys of Egypt, 1841-1873; with correspondence relating thereto.

böyle İstanbul'un rızasını almak durumunda olmadan doğrudan dış borçlanmaya gitme süreci başlamıştı. Abbas Paşa'dan bu yana Mısır idarecilerini borçlanma konusunda zorlayan, çoğunlukla da engellemiş olan Babiâli'nin rızası meselesi, 1873 Fermanı ile ortadan kalkmıştı. Artık Mısır Hıdivliği dilediği miktarda dilediği ülkeden kredi talebinde bulunabilirdi. Bu tamamen Mısır'ın bir iç meselesi haline gelmişti.³⁷¹

Aslında Hıdiv İsmail Paşa Babiâli ile arasını sıcak tuttuğu için borçlanma konusunda selefleri kadar sıkıntı yaşamamış; 1864-1873 yılları arasında altı kez dış borçlanmaya gitmişti. Ünlü banker Oppenheim'dan 1864'te alınan 5,7 milyon poundluk krediyle başlayan süreç³⁷² 1873'te, alınan en büyük miktar olan, 32 milyonluk kredi ile toplam borç 68,5 milyona ulaşmıştı.³⁷³ Bu miktarın yanı sıra imzalanmış bulunan kredi anlaşmaları Mısır için epeyce ağır şartlar içermekteydi ki bunların en önemlisi yüksek faiz oranlarıydı. Roger Owen'a göre, Mısır'ın, kendisi gibi yüksek faizle borçlanan Osmanlı İmparatorluğu'na göre en büyük dezavantajı siyasal anlamda çok daha zayıf durumda olmasıydı. Bu durum Mısır'a kredi açan Batılı banka ve kreditorlerin benzer şartlarda borçlanan İstanbul'a oranla Kahire'ye çok daha sert davranmalarına neden oluyordu.³⁷⁴

Özellikle Avrupa'da bu dönemde yaşanmakta olan Prusya-Fransa muharebeleri sebebiyle yeni kredi bulmakta, önceki borçların geri ödemesini yapmakta zorlanan ve maliyenin çıkmaza girdiğini gören İsmail Paşa, yüzünü ilk olarak halktan toplanan vergilere çevirmişti. Çıkarılan bir kanunla beş yıllık vergisini peşin ödemeyi kabul eden Mısırlılar vergilerinin yarısından muaf tutulacaklardı. Ne var ki, halka yönelik bir nevi teşvik olarak kabul edilen bu kanun çerçevesinde toplanan peşin vergiler yerel halkın durumunun kötü olması sebebiyle beklenenden

³⁷¹ 1873 Fermanı ile ilgili olarak Borisoviç Lutskiy haklı bir biçimde ikili yapıda bir ferman ifadesini kullanmaktadır. Buna göre bu ferman ile hem Mısır'ın Osmanlı'ya olan bağları zayıflıyor hem dış borçlanma izni sayesinde yabancı bankaların verdikleri kredilerle Mısır'ı köleleştirmelerinin önü açılmış oluyordu. Bkz. Lutskiy, s. 154.

³⁷² Oppenheim Hıdiv İsmail döneminde Mısır hazinesinin kredi talebinde bulunduğu önde gelen Avrupalı kreditorlerden bir tanesiydi. Mısır'a 1864'te 5,7 milyon, 1868'de 11,8 milyon, 1873'te ise 32 milyon poundluk kredi sağlamıştı. Bkz. Robert Hunter, s. 39, Tablo: 6.

³⁷³ Roger Owen, **The Middle East in the World Economy 1800-1914**, I.B. Tauris, New York, 2002, (World Economy), s. 127, tablo: 19.

³⁷⁴ Roger Owen, World Economy, s. 122.

düşük düzeyde kalmış, bir de Osmanlı maliyesinin iflasını ilan etmesi Mısır ekonomisi üzerinde ikinci bir darbe olmuştu.³⁷⁵

Hıdiv İsmail, iktisaden çıkış yolu bulabilmek adına, hıdivliğin hesabında kalan son Süveyş Kanalı hisselerini satışa çıkarmıştı. Önce Fransa'ya teklif edilen bu hisseler burada rağbet görmeyince İngiltere'ye önerildi ve 1875'te Disraeli hükümeti 4 milyon pound ödeme yaparak hisseleri satın almaya karar verdi.³⁷⁶ Böylece proje ve yapım aşamasından itibaren 1875'e kadar bir şekilde Fransız etkisi ve kontrolünde olan Süveyş Kanalı, Britanya Hükümeti'nin en büyük hissedar haline gelmesiyle İngiliz kontrolü altına girmeye başlıyordu. Bu aynı zamanda İngiltere'nin siyasal anlamda Mısır üzerinde Fransa'ya indirdiği en büyük darbeydi.³⁷⁷

İngiltere'nin kanal hisselerini satın alma kararı bu ülkeyi sadece Süveyş üzerinde büyük bir güç haline getirmekle kalmamış aynı zamanda Mısır maliyesi üzerinde İngiliz denetimini de beraberinde getirmiştir.³⁷⁸ Bunu bir biçimde sağlayan da 1875 yılı sonunda İsmail Paşa'nın resmen İngiliz hükümetine başvurarak Mısır maliyesini incelemek ve alacaklılara verilecek teminatları araştırmak üzere bir mali müşavir talebinde bulunması olmuştu.³⁷⁹ Edward Stanton'un Kahire'den İngiliz

³⁷⁵ Karal, Osmanlı, Cilt: VII, s. 50. İstanbul ile Kahire'nin dış borçlanma üzerinden mali iflası giden süreçlerini benzerlikler ve farklılıklar boyutunda inceleyen bir çalışma için bkz. Roger Owen, *World Economy*, ss. 122-130.

³⁷⁶ Disraeli hükümetinin bu kararı İngiltere'de muhalefetin tepkisine neden olmuştu. Muhalefete göre İngiltere kanal hisselerinin geri kalanını bu şekilde satın alması halinde Mısır'ın içişlerine dâhil olacak ve belki de kendini buradan hiç kurtaramayacaktı. Disraeli muhalefetin bu itirazına "*Süveyş Kanalı'nı ben mi inşa ettim?*" diyerek cevap vermiş ve kaygılarının yersiz olduğunu ifade etmişti. Bkz. Robert T. Harrison, **Gladstone's Imperialism in Egypt: Techniques of Domination**, Greenwood Press, 1995, s. 52. Wilfrid Scawen Blunt'a göre ise dönemin Başbakanı Disraeli kanal hisselerinin satın alınması meselesini kendi kabine üyelerinden dahi habersiz gerçekleştirmişti. Bir tür oldubittyle gerçekleştirilen bu alım konusunda kabinede tek bilgi sahibi olan dışişleri bakanı olan Lord Derby idi. Bkz. Wilfrid Scawen Blunt, **Secret History of the British Occupation of Egypt**, Alfred A. Knopf, London, 1922, (British Occupation), ss. 16. Ayrıca bkz. Alfred L.P. Dennis, "Tendencies in British Foreign Policy since Disraeli", **Proceedings of the American Political Science Association**, Vol: 6, Sixth Annual Meeting (1909), ss. 109-120.

³⁷⁷ Lutskiy, ss. 179-180. Lutskiy burada ayrıca şunu söylemektedir: "*Bu satış işlemi sonrasında Mısır inşası için 16 milyon pound gereken, yapımı sırasında 100 milyon pound borç yaratan ve yabancı bankarlara ödenen faizleriyle birlikte Mısırlılara 300 milyon pound maliyeti olan kanaldaki hisselerini 4 milyon pounda satmış oluyordu*".

³⁷⁸ Bu noktada ifade etmek gerekir ki, İngiltere devletinin Mısır maliyesi üzerindeki denetimini resmen başlatmasından çok önce, Mısır'da iş yapan Londralı bankerler benzer bir kontrolü sağlamış durumdaydılar. Öyle ki, Amerikan İç Savaşı münasebetiyle baş gösteren ham pamuk ithali sorunun yaşandığı dönemden itibaren Mısır'da bulunan bu bankerler ithal pazarında rakiplerine üstünlük sağlamışlar ve önemli imtiyazlar elde etmişlerdir. Londralı bankerlerin yanı sıra aralarında Goschen ve Oppenheim'm öne çıktığı Avrupalı bankerler bu dönemde Mısır kamu borcuna ait tahvillerin tamamını ellerinde bulundurmaktaydı. Bkz. Lutskiy, s.180.

³⁷⁹ Bu tarihlerde Mısır'da bulunan ve gerek İngiliz gerek Mısırlı üst düzey devlet adamlarıyla yakın münasebetleri olan birisi olarak Wilfrid Scawen Blunt, İsmail Paşa'nın İngiltere'den böyle bir talepte

Hariciye Nazırı Lord Derby'e gönderdiği 30 Ekim 1875 tarihli yazıda Hıdiv İsmail'in söz konusu talebi kendisine iletildiğini söylemektedir. Stanton da Hıdiv böyle bir teklifin sözlü olarak kalmayacak derecede önemli olduğunu söylediğini ve yazılı olarak iletmelerini talep ettiğini ifade etmektedir.³⁸⁰ Nitekim 4 Kasım 1875 tarihinde resmi başvuru Nubar Paşa imzalı bir yazıyla yapılmıştır. Mısır burada İngiliz makamlarından maliye nezaretinin gelir ve gider kalemlerinin denetimi konusunda ihtisas ve tecrübe sahibi bir ya da iki uzman talebinde bulunmaktadır.³⁸¹

1.5.5. Stephane Cave Raporu

6 Kasım 1875'te Edward Stanton tarafından Londra'ya, Hariciye Nezareti'ne resmi bir yazıyla iletilen Mısır makamlarının resmi talebi³⁸² kısa sürede cevaplandırılacaktı. 29 Kasım 1875 tarihinde Londra'dan Kahire İngiliz konsolosluğuna gönderilen bir resmi yazıyla Mısır'ın uzman talebine cevaben Kraliçe'nin finans uzmanlarından biri olan Stephen Cave'in görevlendirildiği resmen bildirilmişti.³⁸³

Stephen Cave³⁸⁴, Mısır hazinesi ve maliyesinin durumu üzerine yaptığı çalışmalarda 1864-1875 dönemi içerisinde Mısır'ın toplam geliri 93 milyon pound iken ülke içi bayındırlık faaliyetlerinden savaflara, saray harcamalarından İstanbul'a

bulunmasının altında bu ülke ile ilişkilerini sıcak tutmak suretiyle yeni kredi olanağı yaratmak ve böylece maliyenin sıkıntılarını bir nebze olsun aşabilmek isteğinin yattığını ifade etmektedir. Bkz. Wilfrid Scawen Blunt, *British Occupation*, ss. 16-17.

³⁸⁰ "Major-General Stanton to the Earl of Derby-Cairo, October 30, 1875", **Egypt No. 4 (1876)**. Correspondence respecting Mr. Cave's Special Mission to Egypt.

³⁸¹ "Nubar Pasha to Major-General Stanton-Cairo, November 4, 1875", **Egypt No. 4 (1876)**. Correspondence respecting Mr. Cave's Special Mission to Egypt.

³⁸² "Major-General Stanton to the Earl of Derby-Cairo, November 6, 1875", **Egypt No. 4 (1876)**. Correspondence respecting Mr. Cave's Special Mission to Egypt.

³⁸³ "The Earl of Derby to Major General Stanton, Foreign Office, November 29, 1875", **Egypt No. 4 (1876)**. Correspondence respecting Mr. Cave's Special Mission to Egypt; Henry Duff Traill, **England, Egypt and the Sudan**, Archibald Constable & Co., London, 1900, (England, Egypt), ss. 19-20.

³⁸⁴ Cave'in görevlendirilmesi uluslar arası platformda İngiltere'nin Mısır işlerine dâhil olması olarak anlamlandırılmıştı. Özellikle yüzyıl başından beri bu topraklar üzerinde İngiltere ile diplomatik mücadele halinde olan Fransa bu karardan hiç memnun değildi. İngiltere'ye Mısır'ı bırakmak istemiyordu. Öte yandan aynı dönemde kıta Avrupa'sında güçlenmeye başlayan Bismarck Almanya'sı da konuya bir şekilde müdahil oluyor ve Fransa'nın güç kaybetmesi adına İngiltere'nin Mısır'da etkin olmasını istiyordu. Bkz. Harrison, s. 53. Bismarck denizaşırı bir güç olan İngiltere'nin Fransa ve Rusya gibi kıta Avrupası'nda yer alan rakipleri ile olan mücadelesinde Almanya'nın yardımına ihtiyacı olduğuna inanıyordu. İngiltere kara kuvvetlerinin yetersizliği nedeniyle Fransa ya da Rusya tarafından tehdit edildiği zaman kendisini ancak Almanya'nın yardımı ile koruyabilirdi. Bkz. Otto von Bismarck, **Düşünceler ve Hatıralar**, Cilt: III, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1992, s. 180.

gönderilen hediyelere dek yapılan tüm harcamaların 97 milyon pounda ulaştığını tespit etmişti. Bütçe açığında kaydedilen bu rakamın yanı sıra toplam borcun da 94 milyon pounda ulaştığını tespit eden Cave³⁸⁵ bütün bu veriler ışığında Hıdiv İsmail'e bir rapor sunmuş ve kendi çözüm önerilerini sıralamıştı. Buna göre, mevcut Mısır borçlarının birleştirilmesi, yarısı borçların ödenmesine ayrılmak kaydıyla yeni bir 210 milyonluk bütçe oluşturulması ve sürecin denetimini sağlamak üzere bir Düyun-u Umumiye İdaresi'nin kurulmasını öneriliyordu.³⁸⁶

Çalışmalarını 20 Mart 1876'da tamamlayan Stephen Cave³⁸⁷ bir rapor da Londra'ya sunmuştu. 23 Mart 1876'da Hariciye Nazırı Lord Derby'ye gönderilen resmi yazıya eklenen raporda Cave, Mısır'da bulunduğu süre içerisinde yaptığı araştırmalar ve tespit ettiği verilerden söz etmektedir. Buna göre, Cave'in ilk tespiti Mısır'da mali açıdan yapılan harcamaların neredeyse tamamı gelir getirmeyecek kalemlere yapılırken, hazineye gelir sağlayacak hiçbir yatırımın ise yapılmamış olmasıdır. Mısır'da en büyük gelir kapısı olarak zirai faaliyetleri gösteren Cave, Mısır arazi kanunları, özel mülkiyetin sınırları ve hazinenin tarım üzerinden elde ettiği gelirler konusunda raporunda bilgiler vermektedir. Raporda yer alan bazı istatistikî verilere göre, örneğin 1850-1862 yılları arasında yaklaşık 30 milyon pound olan toplam ithalat 1863-1875 yılları arasında, Hıdiv İsmail döneminde, iki katına çıkarak 60 milyon pounda yükselmişti. Said Paşa döneminde yapılan ilk borçlanmadan raporun hazırlandığı dönemde yapılan son borçlanmaya dek tüm borçların yer aldığı, hazine gelir ve giderlerinin başlıklar halinde ayrı ayrı belirtildiği tabloların da yer aldığı söz konusu rapor kapsamı itibarıyla da son derece önemli bir çalışma olmuştur.³⁸⁸

Cave raporunun hazırlanmasının ardından yaşanan en büyük problem raporun resmen ilan edilmesi konusunda ortaya çıkmıştı. Hıdiv İsmail raporun içeriğinde yer alan Mısır hazinesi ve maliyesine ait bilgilerin kamuoyuna açık bir şekilde ilan edilmesinin Mısır'ın mevcut zorluklarını aşmasına olumsuz etki yapacağını

³⁸⁵ Kendisini yakından tanıyan bir isim olan Wilfrid Scawen Blunt'a göre Cave, hem kendisine verilen bu görevi yerine getirebilecek tecrübeden yoksun hem de Doğu dünyasına ait bilgi birikimi son derece kısıtlı bir kimse idi. Ayrıca mevcut sorunların çözümüne yönelik cesur adımlar atabilecek karakterde bir kişi değildi. Bkz. Blunt, a.g.e., s. 17.

³⁸⁶ Karal, Osmanlı, Cilt: VII, s.51; Lutskiy, ss. 177-178.

³⁸⁷ "The Earl of Derby to Major General Stanton, Foreign Office, March 20, 1876", **Egypt No. 8 (1876)** Correspondence Respecting the Finances of Egypt.

³⁸⁸ "Report by Mr. Cave on the Financial Condition of Egypt", **Egypt. No. 7 (1876)**.

savunmaktaydı. 22 Mart 1876 tarihinde Mısır'daki İngiliz Konsül Generali Edward Stanton Londra'ya Hariciye Nezareti'ne gönderdiği resmi yazıda Hıdiv'in bu talebini iletmekte ve İngiliz hükümetinin görüşünü sormaktaydı.³⁸⁹ Londra gecikmeden Hariciye Nazırı Lord Derby imzalı bir resmi yazıyla görüşünü Kahire'ye bildirmişti. Londra, Hıdiv İsmail'in raporun açıklanmasını erteletme girişimini anlamsız bulduğunu açık bir dille ifade ediyor ve bu tip tavırların Hıdiv'in Londra'nın gözündeki kıymetini azalttığını tehditvari bir tonla belirtiyordu. Ayrıca Hıdiv'in söz konusu muhalefetinden vazgeçmesinin en akıllı tercih olacağını altı çiziliyordu.³⁹⁰ Londra'nın sertleşen tutumu karşısında bir adım geri atmak durumunda kalan Hıdiv İsmail'in Stanton'a gönderdiği bilgi notu 31 Mart'ta Londra'ya iletilmişti. Buna göre, Hıdiv İsmail raporun açıklanmasına karşı olmadığını yalnızca bir süre ertelenmesini istediğini ifade ediyor, buna gerekçe olarak da Mısır'ın ekonomik durumunun yarattığı özel şartları gösteriyordu. Bir süre erteleme Hıdiv'e göre hem Mısır hem de İngiltere'nin menfaatine olacaktı.³⁹¹

1.5.6. Mali İflas ve Düyun-u Umumiye'nin Kurulması

Gerek Stephen Cave raporunun etkisiyle gerekse İngiltere'nin 1875 sonlarından itibaren Mısır maliyesi üzerinde çalışmak üzere bir komisyon kurulması yönündeki telkinlerinin de tesiriyle İsmail Paşa çok geçmeden aynı zamanda bir nevi mali iflas ilanı sayılabilecek bir karara imza atarak, 2 Mayıs 1876'da Düyun-u Umumiye İdaresi'nin kurulduğunu ilan eden kararnameyi yayımladı. Bu kararnamede yer alan ilgili madde uyarınca Mısır'daki borçlarını kontrol etmek ve tahsilini sağlamak üzere alacaklı ülkeler olan İngiltere, Fransa, Avusturya ve İtalya kurulan kontrol komisyonuna birer üye atadı. Bu komiserler arasında İngiliz temsilci Rivers Wilson ve Fransız temsilci Ernest Gabriel de Biligniér öne çıkarak çalışmaları

³⁸⁹ "Major General Stanton to the Earl of Derby, Cairo, March 22, 1876", **Egypt. No. 8 (1876)**. Correspondence Respecting the Finances of Egypt.

³⁹⁰ "The Earl of Derby to Major General Stanton, Foreign Office, March 25, 1876", **Egypt. No. 8 (1876)**. Correspondence Respecting the Finances of Egypt.

³⁹¹ "Major General Stanton to the Earl of Derby, Cairo, March 31, 1876", **Egypt. No. 8 (1876)**. Correspondence Respecting the Finances of Egypt.

başlattılar.³⁹² Her iki komiser Hıdiv İsmail'in maddi çaresizliğinden kaynaklanan otorite zafiyetinin de yardımıyla Mısır maliyesini ilgilendiren hususların dışındaki işlerle de meşgul olmaya başlamışlardı. Bu bağlamda orduda görevli subayların terfi işlerine, polis kanunlarına, kabine üyelerinin seçilmesine kadar pek çok işe müdahil olmaya başladılar. Bir başka deyişle, İngiltere ve Fransa burada görevlendirdikleri kişiler aracılığıyla Mısır'daki mevcut yönetimin üzerinde ayrı bir idari kurul gibi davranma fırsatına sahip olmuşlardı.³⁹³

1876 yılının sonlarında ise bu defa İngiltere ve Fransa'nın inisiyatifıyla Mısır'da yeni bir mali denetim komisyonu ihdas edilmişti. Bu komisyona, İngiliz temsilci, Disraeli hükümetinin liberal üyesi George Goschen ile Fransız üye, Paris Bankası yöneticisi Edmond Joubert'in³⁹⁴ adlarından mülhem Goschen-Joubert Komisyonu adı verilmişti.³⁹⁵ Komisyon Mısır'ın toplam borç stoğunu kategorilere bölerek ayrı ayrı ödenmesi üzerine bir proje geliştirmişti. Buna göre, söz konusu bölümlere, Hıdiv İsmail'in kendi adına yaptığı borçlanma, geri ödeme tarihi gelmiş ve yaklaşmakta olan borçlar olarak yapılacaktı. Mısır maliyesi üzerinde "İkili Kontrol"³⁹⁶ dönemi olarak da adlandırılan bu komisyonun çalışmaları zamanında Maliye Nezareti'nden Mısır demiryollarına kadar pek çok noktaya yabancı görevliler tayin edilmişti. Komisyonun bürokratik mekanizmaya bu denli müdahil olmasına karşı çıkan Mısır Maliye Nazırı İsmail Sadık'ın cansız bedeni Nil Nehri'nde bulunmuştu.³⁹⁷

Goschen-Joubert Komisyonu her ne kadar 1880 senesine dek çalışmalarını yürütmüş olsa da borçların ödenmesi ve Mısır maliyesinin krizden çıkarılmasında

³⁹² Avusturya temsilcisi olarak von Kremer'in yer aldığı komisyonda İtalya'yı temsilen de M. Barinelli bulunmaktaydı. Bkz. Sir Evelyn Baring, *Egypt*, Volume: I, s. 12. Ayrıca bkz. **Bab-ı Ali Hariciye Nezareti Mısır Mes'elesi**, ss. 48-49.

³⁹³ Karal, *Osmanlı*, Cilt: VII, s. 51.

³⁹⁴ Roger Owen, *World Economy*, s. 131.

³⁹⁵ Edward Dicey, ss. 132-133.

³⁹⁶ İkili Kontrol mekanizması Mısır için bir ilk olmakla birlikte Osmanlı İmparatorluğu tarihinde bir ilk değildi. Zira aynı denetim sistemi yine İngilizler öncülüğünde Mısır'da Fransızlarla ortak gerçekleştirilirken, daha önceleri Ruslarla ortak olarak Bulgaristan'da hayata geçirilmişti. Bu sistemin fikir babası ise dönemin İstanbul Britanya sefiri Sir Robert Morier'di. Mısır'daki İkili Kontrol'ün İngiliz temsilcisi olan Goschen ise Sir Morier'in eski bir dostu idi. Dolayısıyla Mısır'a söz konusu denetim sistemini getiren Goschen bir şekilde eski dostunun icadı olan sistemi uygulamaktaydı. Detay için bkz. Harrison, s. 53.

³⁹⁷ Sir Evelyn Baring, *Egypt*, s. 26; Lutskiy, s. 182. Wilfrid Scawen Blunt'ın yakın arkadaşı olduğunu ifade ettiği Sir Rivers Wilson'dan öğendiğine göre, İsmail Sadık'ın ortadan kaldırılmasının sorumlusu Hıdiv İsmail'dir. Wilson'ın İsmail Sadık'ın ölümü hakkında aktardığı detaylar için bkz. Blunt, *British Occupation*, s. 30.

kayda değer bir ilerleme sağlayamamıştı. Komisyonun ortaya koyduğu toplam borç miktarı ve faizleri Mısır'ın kendi iç finansal kaynakları ile ödenemeyecek kadar fazlaydı. Bir de bunun üstüne Nil Nehri'nin tarımsal üretimde sağladığı su miktarında 1877 ve takip eden süreçte yaşanan azalmadan kaynaklanan kıtlık, gelir kalemlerinde büyük oranda azalmaya yol açmıştı.³⁹⁸ Keza 1877-78 Osmanlı Rus Savaşı'na gönderilen 25.000 kişilik Mısır kuvveti de bütçeye ayrıca bir külfet getirmişti. Aynı dönemde ortaya çıkan veba salgını kıtlık ve açlıkla birleşince ülkede toplu ölümlerin de yaşanmasına sebep oldu. Sadece Güney Nil bölgesinde 10 bin insanın açlıktan öldüğü kaydedilmişti.³⁹⁹ Sir Alexander Baird tarafından hazırlanıp Maliye Nezareti'ne sunulan raporda açlık ve hastalıktan hayatını kaybeden insanların sayısını belirlemenin neredeyse imkânsız olduğundan, bir köyden diğerine yiyecek dilenmek üzere gitmeye kalkan ve yolda hayatını kaybeden kadınlardan söz edilmektedir.⁴⁰⁰ Bütün bu sıkıntılı süreç neticesinde Mısır hazinesi borçların geri ödemesini yapamadığı gibi kamuda çalışan memurların maaşlarını dahi ödeyemez hale düşmüştü. Mali iflasını ilan etmiş olan Mısır için o günlerde ikinci bir iflastan söz edilir hale gelmesi durumun vahametini ortaya koymaktaydı.⁴⁰¹

1877 yılında İngiliz-Mısır ilişkisi çerçevesinde değerlendirilebilecek önemli gelişmelerden bir tanesi de iki taraf arasında imzalanan köle ticaretinin kaldırılması anlaşması idi. 4 Ağustos 1877'de İskenderiye'de Mısır adına Şerif Paşa, İngiltere adına ise C. Vivian tarafından imzalanan bu anlaşmanın içeriğini oluşturan maddeler genel anlamda Mısır ve Mısır'a bağlı olan coğrafyada resmi ve gayriresmi olarak bireysel ya da kurumsal köle ticareti trafiğini ortadan kaldırmayı amaçlıyordu. Bunu ifade eden birinci madde köle ticaretine karıştığı ortaya çıkan kişi ve grupların mevcut yasalarla olduğu kadar yeni çıkarılabilecek ceza maddeleriyle sert bir şekilde cezalandırılacağına hükmediyordu. İkinci madde ticareti yapılmakta olan ve bu halde tespit edilen kölelerin azad edilmesini karara bağlarken, özgür kılınacak olan kölelerin geleceğini kurtarma ve tekrar aynı duruma düşmelerini engelleme görevini de Mısır hükümetine vermektedir. Altıncı madde ise Kızıldeniz boyunca sürmekte

³⁹⁸ Wilfrid Scawen Blunt Mısır'da bu dönemde görülen kıtlığın yüzyıl başından bu yana görülmemiş olduğunu söylemektedir. Bkz. Blunt, *British Occupation*, s. 23.

³⁹⁹ Abdurrahman Rafii, **Es-Sevretü'l-Arabiyyeti vel İhtilali'l İncilizi**, Kahire, 1966, s. 63'ten akt. Ramazan Balcı, s. 34.

⁴⁰⁰ Sir Evelyn Baring, *Egypt*, s. 35.

⁴⁰¹ Roger Owen, *World Economy*, s. 132.

olan köle ticaretini engelleme konusunda Mısır makamlarına yardımcı olmak amacıyla İngiliz gemilerinin seferler düzenlemesini öngörmekteydi. Aynı madde, ihtiyaç duyulması halinde İngiliz gemilerinin Kızıldeniz haricinde Aden Körfezi'nde, Doğu Afrika kıyılarında yer alan Mısır ve ona bağlı bölgelerin karasularında seyrüseferine de imkân tanımaktaydı.⁴⁰² Hıdiv İsmail Paşa köle ticaretini yasaklamak suretiyle bu konudan eskiden beri şikâyetçi olan başta İngiltere olmak üzere Batılı güçlerin desteğini arkasına almayı denemiş; bu anlamda başarılı da olmuştu. Ne var ki aynı yasal düzenleme Mısır'da öteden beri belli bir kazanç kapısı, gelir kaynağı olan bu ticari trafiğin de ortadan kaldırılması anlamına gelmekteydi ki hazine açısından bir kayıp olarak değerlendirilebilirdi.⁴⁰³

1878'e gelindiğinde ise Britanya yetkilisi Rivers Wilson'un başkanlığını, ikinci başkanlığını da Riyaz Paşa'nın yaptığı komisyon Hıdiv İsmail'den yabancı uzmanlardan oluşan yeni bir kabine kurmasını talep etmişti. İflas etmiş, ülke içi ve dışı tüm mali denetimi yabancıların eline geçmesini engelleyememiş, eli kolu iyiden iyiye bağlanmış Hıdiv İsmail'in yapacak pek fazla şeyi yoktu. Bu sebeple, kısa sürede komisyonun kararını uygulamaya sokarak, Mısır'da yeni bir kabine kurulması kararını aldı. Bu karar uyarınca Hariciye ve Adliye Nezaretlerini üstlenen Nubar Paşa⁴⁰⁴ liderliğinde 28 Ağustos 1878'de oluşturulan ve Mısır siyasi tarihine Avrupalı Kabine olarak geçen bu yeni kabinede Maliye Nazırı olarak Rivers Wilson, Nafia Nazırı olarak Bligniérs yer alırken Riyaz Paşa ise Dâhiliye Nazırı olarak görev almıştı.⁴⁰⁵ Nubar ve Riyaz Paşalar İngiliz ve Fransızların onayını almış yerli kabine

⁴⁰² **1878 [C.1900] Egypt. No. 1 (1878)**. Convention between the British and Egyptian governments for the supression of the slave trade.

⁴⁰³ Gabriel Baer, "Slavery in Nineteenth Century Egypt", **Journal of African History**, Cilt: VIII, sayı: 3, 1967, (Slavery in Nineteenth Century) ss. 433-435'ten akt. Kızıltoprak, İngiliz İşgali, s. 22, 22 numaralı dipnot.

⁴⁰⁴ Nubar Paşa 19.yüzyıl Mısır siyasetinin önde gelen simalarından bir tanesi idi. Bürokratik mekanizmanın pek çok kademesinde görev alan, Abbas Paşa'dan itibaren Mısır valileri ile yakın çalışan Nubar Paşa köken itibarıyla İzmirli bir Ermeni aileden gelmekteydi. Abbas Paşa'nın birinci sekreterliğini yapan Nubar Paşa, Said Paşa'nın valiliği döneminde demiryolu inşaatlarından sorumlu idi ancak Lesseps vasıtasıyla Süveyş Kanalı projesi üzerinden Fransızlarla yakınlaşmaya karşı çıktığından görevden uzaklaştırılmıştı. İsmail Paşa'nın göreve gelmesiyle birlikte bir nevi iade-i itibar kazanmış ve hariciye nazırlığına dek yükselmişti. En önemli çalışması ise bu dönemde olmuş, Mısır adalet sistemine karma mahkemeler olarak adlandırılan yeni yargı sistemini kazandırmıştı. Bkz. Harrison, s. 54. Nubar Paşa hakkında yapılan son çalışmalardan bir tanesi için bkz. Süleyman Kızıltoprak, "Armenians in the Bureaucracy of Ottoman Egypt: The Carrier of Bogos Nubar Pasha (1824-1899)", **History Studies**, Vol: 2/2, 2010, (Nubar Pasha), ss. 219-237.

⁴⁰⁵ **Bab-ı Ali Hariciye Nezareti Mısır Mes'elesi**, s. 50; Sir Evelyn Baring, Egypt, s. 63; Henry Duff Traill, England, Egypt, s. 25; Edward Dicey, ss. 198-199.

üyeleri idi.⁴⁰⁶ Bir gerçek vardı ki, her ne kadar görünürde kabine reisi olarak Nubar Paşa yer alsada da esas yönetici İngiliz Wilson idi.⁴⁰⁷

Döneme şahitlik eden çok sayıda kişinin hakkında pek çok şey söylediği Nubar Paşa Lord Cromer'e göre, Mısırlı kimliğinin aksine “*Arapça bilmeyen ve eskiden beri yerel halkla ilişkilerinde başarısız olmuş, problemler yaşamış birisi*” idi ve “*tek dayanağı arkasına desteklerini aldığı iki büyük dış güç*” idi.⁴⁰⁸ Kendisine sonsuz bir güven duymakta olan Sir Rivers Wilson'a göre ise siyasal yaşamını İngiliz menfaatlerine adanmış bir devlet adamıydı.⁴⁰⁹ Hakkında en sert eleştirileri getirenlerin başında ise hiç kuşkusuz Selim Faris⁴¹⁰ gelmekteydi. İstanbul'da 1860'tan itibaren Arapça yayımlanmakta olan El Cevaib Gazetesi'nin kurucusu Ahmed Faris Efendi'nin⁴¹¹ oğlu, Arap gazeteci Selim Faris 1887'de kaleme aldığı bir çalışmasında Nubar Paşa'yı isim vermeden şöyle izah ediyor:

“İngilizler, Sultan'ın yönetimine muhalif çok sayıda radikal Ermeni'nin yaşadığı Mısır'da kurulan Müslüman hükümetin başına, bundan kırk yıl önce İzmir'den buraya göç etmiş, bağımsız bir Ermeni devleti hayali olan ve bunun peşinden tutkuyla koşan, gerekirse bunun için Mısır'ı başkalarının eline bırakmaktan çekinmeyecek derecede Türk karşıtı heveslerinin tutsağı olmuş bir Ermeni'yi tayin etmiştir. Bu şahıs bir önceki hıdivin nazırları arasında olup, simsarlık faaliyetleriyle Mısır'ın borçlanması ve felakete sürüklenmesinde büyük rol oynayan birisidir! İster diplomat ister resmi görevli nasıl tanımlanırsa tanımlansın, bu kişi Mısır'a beş parasız gelip kısa sürede firavunların toprakları üzerinde milyonlarca liralık servet sahibi olan birisidir. Söz konusu servetin bu şahsın kısa ancak neredeyse tamamen “Mısır'ın hizmetinde” geçen yaşamı boyunca artmaya devam ettiği ortadadır! Bu şahsın “hizmet ettiği” Mısır, Avrupa'nın entrika ve kıskançlıklarının yaşandığı, büyük bir çatışmanın yaşanması muhtemel bir ülke olarak Avrupa'nın gözleri önünde

⁴⁰⁶ Fransız ve İngiliz üyelerin yer aldığı Avrupalı Kabine'nin Mısır'da iş başına geçmesi İtalya'yı rahatsız etmişti. Kahire'deki İtalyan Konsolosu 16 Eylül 1878'de Nubar Paşa ile görüşmüş ve Mısır kabinesine danışman ve üye olarak seçilen Fransız ve İngilizlerin varlığından İtalya'nın rahatsızlığını dile getirmişti. Bkz. Lucien Roberts, “Italy and the Egyptian Question, 1878-1882”, **The Journal of Modern History**, Vol: 18, No: 4. (Dec., 1946), s. 314.

⁴⁰⁷ Lutskiy, s. 184.

⁴⁰⁸ Sir Evelyn Baring, Egypt, ss. 71-72. Dönemin yakın tanığı Wilfrid Scawen Blunt ise Nubar Paşa'yı Hıdiv İsmail'in en kötü danışmanı olarak tanımlamaktadır. Blunt'un ifadesiyle “*her ne kadar bazı kesimler Nubar Paşa'yı bir vatansever olarak nitelese de o aslında Mısır'ın finansal yıkımının Hıdiv'den sonraki en büyük sorumlusudur*”. Bkz. Wilfrid Scawen Blunt, British Occupation, ss. 14-15. Blunt hakkında bir akademik çalışma için ise bkz. Michael Denis Berdine, **The Accidental Tourist, Wilfrid Scawen Blunt, Islamic Reform and the British Invasion of Egypt in 1882**, Doktora Tezi, Arizona Üniversitesi, 2001.

⁴⁰⁹ Blunt, British Occupation, s. 32.

⁴¹⁰ Şerif Mardin, **Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983, ss. 36-37.

⁴¹¹ Hüseyin Gazi Topdemir ve İbrahim Ethem Polat, “Türk Matbaacılığının Gelişiminde Bir Sayfa: Cevaib Matbaası”, **Nüşa**, Yıl: IV, Sayı: 14, Yaz 2004, ss.79-102.

bir dehşet manzarası arz etmekte; kaos içine sürüklenmektedir! Bu şahıs, İngiltere'nin Mısır'da yaşayan altı milyon Mısırlının, Müslüman'ın kaderini gözü kapalı emanet ettiği adamdır. Elindeki sınırsız yetki ile Nubar Paşa, Mısır'ı dilediği gibi keyfince yönetmekte; kendi görüşlerini paylaşmayan yahut projelerine muhalefet edenleri derhal tasfiye etmektedir. Mısır'ın yerli değerlerinin kökünü kazımakta, tüm İslami hukuk kurallarına müdahale etmekte, bunların uygulanışında değişikliklere gitmekte; Mısırlıları kendi düşüncelerine, plan ve emellerine boyun eğmeye zorlamaktadır. Tüm yetkiyi aldığı Hıdiv'i bilinçli bir şekilde hiçbir iradesi, gücü ve etkinliği olmayan birisi olarak halka yansıtmakta; adeta her şeyin suçlusu olarak hıdivi göstermek istemektedir. Kendisine herhangi bir düşünce iletildiğinde kendisini Mısır'a İngilizlerin yerleştirdiğini ve Mısır toprakları üzerinde kendisini destekleyen beş bin cesur İngiliz askerinin bulunduğu cevabını vermektedir. Mısır'a ait her türlü milli hissiyatı ve geleneği yerle bir edecek ve doğan boşluğu yabancıların, özellikle de kendi ırkının, adetleri ile ikame edecektir. Halen görevde olan hıdive kendisine bağlı olmadığı takdirde isteklerini yerine getirmek üzere göreve getirilmesi muhtemel olan eski hıdivi, Prens Hüseyin ya da Prens Hasan'ı işaret ederek açıkça gözdağı vermektedir”⁴¹²

Yukarıdaki ifadelerden de anlaşıldığı üzere hakkında çok şey söylenen bir siyasi aktör olan Nubar Paşa'nın başkanlığında oluşturulan Avrupalı Kabine gerek oluşum şekli gerekse icraatlarıyla Mısır'da kamuoyunun ciddi şekilde rahatsız olduğu bir hükümet olmuştu. Yeni kabine öncelikle Mısır'ın geleneksel yönetim şekli içerisinde bir yenilik ifade etmekteydi. Güçlü vali/hıdiv karakterlerinde kendini gösteren tek adam idaresine alışkın olunan bir siyasi gelenek içerisinde hıdivin otoritesinin büyük oranda bir yürütme konseyine devredilmesi başlı başına bir sorun teşkil edecek bir mesele idi. Öyle ki daha kabinenin ilk oluşturulduğu günlerde Lord Cromer buna dikkat çekmiş ve ileride yaşanması muhtemel yetki çatışmasına işaret etmişti. Nitekim öyle de olmuş, daha ilk günden itibaren Hıdiv İsmail kabinenin kendisinin fikrinin almaksızın hareket ettiğini ifade ederek şikâyetçi olmaya başlamıştı. Hıdiv'e göre, hem kabinenin aldığı kararlardan haberdar edilmiyor hem de İngiltere ve Fransa tarafından yaşanan her olumsuzluktan kendisi sorumlu tutuluyordu.⁴¹³

Yeni oluşumun Mısır kamuoyunda huzursuzluk yaratan icraatlarının başında ise vergi meselesi gelmekteydi. Mısır borçlarının anapara ve faizlerinin geri ödemesinin yapılabilmesi için oluşturulan ödeme planı ve buna dayalı bütçelerde halka dönük ek vergiler getirilmişti. Lord Cromer en büyük geliri getirmesi beklenen

⁴¹² Selim Faris, **Decline of British Prestige in the East**, T. Fisher Unwin, London, 1887, ss. 11-13.

⁴¹³ Sir Evelyn Baring, Egypt, ss. 71-72.

toprak mülkiyeti vergisinin yanı sıra irili ufaklı 37 adet vergi kalemi belirlendiğinden söz etmektedir.⁴¹⁴ Bu kapsamda da en ağır yük köylülerin üzerine binmişti.⁴¹⁵ Öyle ki, köylü vergisini bir an evvel ödeyebilmek için tarlada henüz hasat edilmemiş ekinini gerçek fiyatının yarısına satmak zorunda bırakılmıştı. Buna ek olarak, vergi toplama sırasında kolluk güçlerinin sert davranışları, zaman zaman köylülere dayak atmaları hükümete karşı kızgınlığı içten içe artırmaktaydı. Toprak sahiplerine yönelik olarak çıkarılan 1872 tarihli Mukabele Kanunu'nda ise arazi sahiplerinin altı yıllık vergilerinin yarısını peşin ödemeleri durumunda kalan kısmının affedilmesi öngörülmüştü.⁴¹⁶ Ne var ki bu kanundan yararlanabilecek durumda olan arazi sahibi sayısı çok azdı. Dolayısıyla hükümet bir şekilde bu kanundan gelir elde etse de kısa vadede zararlı çıkan arazi sahipleri oldu. Zira Hıdiv İsmail'in görevden azli sonrası Mukabele Kanunu'nun yürürlükten kaldırılması ile önceden vaat edilen vergi indirimi yerine getirilmediği gibi ek vergiler konulması suretiyle durum daha da güç bir hale sokuldu.⁴¹⁷ Kentlerde yaşayanlar açısından da benzer durumlar söz konusuydu. Ağır vergiler tüccar ve zanaatkârları iyice zor duruma sokmuştu.⁴¹⁸ Halk ekonomik açıdan içine sürüklendiği bu zor durumun başlıca müsebbibi olarak Avrupalı Kabine olarak adlandırılan hükümeti görüyordu. Bunun toplumsal manada bir diğer etkisi de Mısır'da yerel halkta içten içe gelişmekte olan yabancı düşmanlığı idi.⁴¹⁹

1.5.7. Vataniler Hareketi (Hizb'ul Vatani)

Mali tasarruf tedbirleri adı altında 2500 dolayında bir asker topluluğunun yarım maaş karşılığı kadrodan çıkarıldığı⁴²⁰ ordu da ise bambaşka bir durum söz konusu idi. Üst düzey komuta kademesi maaşlarını günü gününe almaya devam ederken orta sınıf komutanlara ekonomik durum gerekçe gösterilerek aylarca maaş ödenmiyordu. Üst düzey komutanların Çerkez asıllı, orta sınıf komutanların ise

⁴¹⁴ Sir Evelyn Baring, Egypt, s. 30.

⁴¹⁵ Lutskiy, s. 186.

⁴¹⁶ Stephen Cave hazırladığı raporda bu kanunu bugünün sorunlarını çözebilmek adına geleceğin ipotek altına alınması girişimi olarak görmekteydi. Bkz. "Report by Mr. Cave on the Financial Condition of Egypt", **Egypt. No. 7 (1876)**.

⁴¹⁷ Balcı, s. 34.

⁴¹⁸ Lutskiy, s. 186.

⁴¹⁹ Enver Ziya Karal, Osmanlı, Cilt: VIII, s. 88.

⁴²⁰ Balcı, s. 33.

Arap/Mısırlı olmaları özellikle düşük rütbelilerin üst kademeye bakışında etnik köken temelli tepkilerin oluşmasına neden oluyordu. Mısır ordusunun bu şekilde kademelendirildiği ilk günden itibaren oluşmaya başlayan bu hava özellikle maaş ödemelerinde de ayrımcılık yapıldığının ortaya çıkmasıyla daha da belirgin bir hal almaya başlamıştı.⁴²¹ Özellikle Riyaz Paşa'nın Harbiye Nazırı olan Osman Rıfkı Paşa'nın idaresi altında Mısır ordusunda Mısırlı subay ve askerler hakir görülürken, Çerkez, Türk ve Arnavut asıllıların üst rütbelere getirilmesi içeride tepkilerin oluşmasına neden olmuştu.⁴²² Daha önce de değindiğimiz üzere Mısır ordusunda üst rütbelere Mısırlıların getirilmesi konusunda istekli davranan tek vali Said Paşa olmuştu. Onun dışındaki diğer tüm valiler tercihlerini daima diğer unsurlardan yana kullanmışlardı. Hatta bu dönemde söylenenlere göre, eğer Said Paşa Mısırlıları terfi ettirmemiş olsaydı, ordu içinde Hıdiv İsmail döneminde bir tane bile Mısırlı subay bulunamayacaktı.⁴²³

Mısır ordusunda görev yapmakta olan Mısırlı/Arap subaylar sıkıntılarını aşmak ve hak ettikleri mevkileri elde etmek amacıyla mücadele etmek adına Hizb-ul Vatani adlı bir örgüt kurmuşlardı. Bu örgüt her ne kadar resmen 13 Nisan 1879'da kurulduysa da asıl olarak ordu içinde örgütlenmeye başlamaları 1876'daki başarısız Doğu Afrika ve Etiyopya seferinin ardından olmuştu.⁴²⁴ Kendilerine kısaca Vataniler denen bu grup "Mısır Mısırlıdır" şiarıyla hareket eden bir oluşumdur. Mısır milliyetçiliğinin ilk nüvelerinden biri olarak sayılan bu örgüt içerisinde Ahmed Arabî adlı orduda görevli albay dikkat çekmekteydi.

Kendisini yerel tabirle fellah yani köylü olarak tanıtmayı tercih eden Arabî Paşa hakikaten de fellah kökenliydi. Bedevi köylerinden Rezme'de dünyaya gelen Arabî, Ezher'de eğitim aldıktan sonra orduya katılmıştı. Said Paşa'nın valiliği sırasında ordu içerisindeki Mısırlı askerlerin terfisine öncelik veren sistemin yardımıyla kısa sürede yükselen Arabî Paşa kaymakamlık rütbesine erişmişti.⁴²⁵ Daha sonraki yıllarda ise İsmail Paşa'nın terfi sistemini Türk ve Çerkez subayların yararına olacak şekilde değiştirmesiyle yükselişi duran Arabî Paşa yukarıda

⁴²¹ Sir Evelyn Baring, Egypt, Volume: I, s. 74.

⁴²² Balcı, s. 53.

⁴²³ Örneğin Mısırlı Ahmed Arabî Said Paşa zamanında mülazımlığa terfi edip iki sene içinde albaylığa yükselmişken, Hıdiv İsmail döneminde yürürlükte olan tercih sistemi nedeniyle tam 19 sene bu rütbede terfi beklemek durumunda kalmıştı. Bkz. Balcı, s. 38.

⁴²⁴ Lutskiy, s. 187.

⁴²⁵ Balcı, s. 52; Arthur E.P. Brome Weigall, ss. 125-127.

değindiğimiz gerekçelerin etkisiyle ordu içerisinde vücut bulan Vataniler hareketinin öncüleri arasında yerini almıştı.

Nisan 1879'da Harbiye Nazırı Osman Rıfkı Paşa tarafından hazırlanan askeri terfi kanununa engel olmak üzere harekete geçmeyi planlayan Vatani örgütünün ilk kurucuları arasında Şerif Paşa, Mahmud Sami el-Barudî Paşa, İsmail Ragıp Paşa, Ahmed Arabî, Abdülal Hilmi Paşa ve Ali Fehmi gibi isimler yer almaktaydı.⁴²⁶

Vatani hareketi her ne kadar asker kökenli bir hareket olarak görülse de zaman içerisinde başka toplumsal katmanların da desteğini yanına almayı başaracaktı. Bunlar arasında özellikle köylüler ile Mısır mali kontrolünü elinde tutan yabancıların uygulamaya koyduğu tasarruf tedbirleri neticesinde görevlerinden azledilen Mısırlı bürokratlar, devlet memurları ve ulema temsilcileri ön sıralarda yer alacaktı. Buna ek olarak, hareketin entelektüel yönünü oluşturması ve bu açıdan örgütü desteklemesi bakımından bazı önemli şahsiyetlerin katılımı yahut desteği de gözlemlenmektedir. Bunlar arasında özellikle o yıllarda Kahire'de bulunan Cemaleddin Afgani ve öğrencisi olup, aynı zamanda Ezher ekolünün önde gelen ismi Muhammed Abduh gibi iki büyük din âlimi başı çekmekteydi. Ayrıca bu dönemde Mısır'a yerleşmiş olan Suriyeli gazeteci-yazar Edip İshak, Selim Nakkaş ve Abdullah Nedim gibi isimler de harekete destek veriyordu.⁴²⁷

Vatani hareketi kuruluş sürecinde Hıdiviyet'e ve Osmanlı İmparatorluğu'na bağlılık sözü vermiş; hiçbir surette bir dinin hareketi olmadıklarını, tam aksine Mısır'da yaşamakta olan tüm din ve ırkların temsilcisi olduklarını belirtmişti. Özellikle dış borç temelinde Mısır'ın sosyal ve iktisadi meselelerini çözmeyi amaç edindiği programına yerleştirilen Vatani hareketi İkili Kontrol ve benzeri yabancı egemenliğini açığa vuran kurum ve uygulamalara kaşı çıkmaktaydı.⁴²⁸

Vatani hareketinin resmen kurulduğu tarihten iki ay önce Şubat 1879'da halen görevde olan Avrupalı Kabine'nin siyasi ömrünü etkileyecek bir gelişme yaşanmıştı. 18 Şubat tarihinde terfi sistemi ve maaşların aylardır ödenmemesi gibi

⁴²⁶ Abdurrahman el-Rafi'i, *el-Savra'l-'Urabiyya ve'l ihtilal el-İncilizi*, Kahire, Dar'ül Maarif, 1937, s. 70'ten akt. Kızıtoprak, *İngiliz İşgali*, s. 40.

⁴²⁷ Sir Evelyn Baring, *Egypt, Volume: I*, ss. 75-76; Lutskiy, s. 188. Bu hususta ayrıca bkz. Charles Adams, *Islam and Modernism in Egypt: A Study of the Modern Reform Movements Inaugurated by Muhammad Abduh*, Oxford University Press, London, 1933; Mehmet Zeki İçsan, *Muhammed Abduh'un Dini ve Siyasi Görüşleri*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1998.

⁴²⁸ Abdurrahman el-Rafi'i, *el-Savra'l-'Urabiyya ve'l ihtilal el-İncilizi*, Kahire, Dar'ül Maarif, 1937, s. 71'den akt. Kızıtoprak, *İngiliz İşgali*, s. 40.

sebeplerle bir hayli huzursuz olan ordu içerisinde bir grup subay Kabine Reisi Nubar Paşa ile en önemli isim olan İngiliz Rivers Wilson'un yollarını keserek, esir almış ve Maliye Nezareti'nde gözetim altına almıştı. Kabine'nin bir diğer önemli üyesi Riyaz Paşa'nın da çok geçmeden bu iki isme dâhil edilmesi Mısır'ı büyük bir krizin eşiğine getirmişti. Kahire'deki İngiliz Konsolosu Lord Vivian'ın harekete geçmesi sonucu derhal Maliye Nezareti'ne gelen ve protestocu askerleri teskin etmeye çalışan Hıdiv İsmail bu yolda bir başarı sağlayamamıştı. Askerler Hıdiv'in geri çekilmelerini talep eden emrini yerine getirmiyordu. Son çare olarak, kendisini korumak üzere gelen Hıdiviyet askerlerine protestoculara ateş açmaları emrini veren Hıdiv İsmail'in bu emri de yerine getirilmemiş; askerler diğer askerlere ateş açmamış sadece havaya kurşun sıkmışlardı. Bunu gören Hıdiv İsmail'in ise uzlaşmaktan başka bir çaresi kalmamıştı. Protestocu subayların talepleri yerine getirilecekti. Kısa süre sonra, önce Nubar Paşa görevden azledilmiş⁴²⁹, ardından önce düşük subay maaşlarına zam yapılmış, son olarak da ödenmemiş maaşlar için bir geri ödeme planı yürürlüğe konmuştu.⁴³⁰ Kabineye Nubar Paşa'nın yerine bundan sonra Prens Tevfik başkanlık edecekti.

1.5.8. Hıdiv İsmail'in Azil Süreci

Lord Cromer'e göre, Hıdiv İsmail, Nubar Paşa gibi İngiltere ve Fransa'nın doğrudan desteğini arkasına almış bir şahsı yönetimden indirip, Avrupalı Kabine dönemine son vererek bir anlamda tüm dünyaya kendisi ile işbirliği yapılmaksızın Mısır'ı idare etmenin mümkün olamayacağını ilan ediyordu.⁴³¹

İngiliz Konsolos Lord Vivian ise Hıdiv ile gerçekleştirdiği bir görüşmede İngiliz ve Fransız hükümetlerinin Mısır'a ilişkin gelişmelerde uyum içinde hareket etme konusunda kararlı olduklarını iletmesinin ardından her iki devlette Nubar Paşa'nın görevine son verilmesinin ardından yeni kabine reisinin kim olacağı ve hıdivlik makamı ile ilişkisinin nasıl seyredeceği noktasında soru işaretleri oluştuğunu

⁴²⁹ John Marlowe, **A History of Modern Egypt and Anglo-Egyptian Relations**, Archon Books, 1965, s. 100. Kimi yorumlara göre Hıdiv İsmail'i Avrupalı Kabine'yi görevden alma konusunda cesaretlendiren Sultan Abdülhamid olmuştu. Bkz. Joan Haslip, **Bilinmeyen Yönleriyle Abdülhamid**, Kariyer Yay., İstanbul, 2009, s. 159.

⁴³⁰ Lutskiy, s. 189.

⁴³¹ Sir Evelyn Baring, *Egypt*, Volume: I, s. 82.

belirtmişti. Aynı günlerde gerek Rivers Wilson gerekse İngiliz hükümeti Nubar Paşa'nın göreve iadesi hakkında hıdivlik üzerinde baskı unsuru yaratmaya çalışmaktaydı.⁴³²

Hıdiv İsmail'in aldığı bu karar Mısır'daki toplumsal huzursuzluğu ve artmakta olan tepkileri dindirmeye yetmeyecekti. Kentlerde protesto yürüyüşleri düzenlenmeye başlanmış, Abidin Sarayı halktan gelen talepleri içeren mektuplarla dolup taşmıştı. Halkın isteği bir an önce Mukabele Kanunu'nun yürürlükten kaldırılması ve Avrupalı Kabine ile yabancı nazırların kovularak, yerli bir hükümetin kurulmasına odaklanmış vaziyetteydi.⁴³³ 1 Nisan 1879 tarihinde Konsolos Sir Frank Lascalles tarafından Londra'ya, Lord Salisbury'ye gönderilen raporda yer verilen bilgiler durumu açıklar niteliktedir. Lascalles'e göre, Mısır'da sokaklarda yabancı kabine üyelerine dönük olarak adeta bir kampanya başlatılmıştı. Nakibüleşraf'tan Şeyh el-Bekri ileri gelenler ve ulema mensuplarıyla toplantılar tertipliyor ve dinsel argümanlar kullanarak kaos ortamı yaratmaya çalışıyordu. Öfke o denli büyümekteydi ki, sadece yabancı nazırlar değil aynı zamanda onlarla birlikte hareket edenler de tehlikeye sürükleniyordu. Örneğin, camii toplantılarında Hristiyanların dostu olmakla itham edilen kabinenin yerli üyesi Riyaz Paşa'ya hayatının tehdit altında olduğu emniyet güçleri tarafından istihbar ediliyordu.⁴³⁴

Daha fazla dayanamayan Hıdiv İsmail 9 Nisan 1879'da Abidin Sarayı'nda tüm siyasi aktörleri ve Mısır'ın ileri gelenlerini bir toplantıya çağırarak; aldığı yeni kararları tek tek açıklamıştı. Buna göre, Avrupalı Kabine'nin görevine son veriliyor, yerli bir hükümetin kurulacağı bildiriliyordu. Ayrıca yabancı müşavir ve uzmanların tavsiyelerinin yerine Meclis-i Ayan'ın Mısır'ın mali durumunu düzeltme yolunda hazırladığı planları uygulamaya hazır olunduğu da ilan ediliyordu. Bu noktada ilan edilen kararlar vakit geçirmeksizin yürürlüğe konmuş, öncelikle kısa sürede yeni yerli hükümet Şerif Paşa tarafından kurulmuştu.⁴³⁵

Hıdiv İsmail'in bu kararı her ne kadar yerli halkı memnun etse de hiç kuşkusuz aynı oranda İngiltere ve Fransa'yı da mutsuz etmişti. 25 Nisan 1879'da İngiliz Hariciye Nazırı Salisbury Kahire'deki Britanya Konsolosu Sir Lascalles'e,

⁴³² Sir Evelyn Baring, Egypt, Volume: I, s. 88.

⁴³³ Lutskiy, s. 190.

⁴³⁴ Sir Evelyn Baring, Egypt, Volume: I, s. 99.

⁴³⁵ Lutskiy, s. 191; Sir Evelyn Baring, Egypt, Volume: I, s. 100.

Hıdiv İsmail'e yönelik tehdit içeren bir yazı göndermiş; İngiltere ve Fransa tarafından kendisinin hizmetine sunulmuş olan Avrupalı Kabine üyelerine iade-i itibar sağlamaması halinde ilişkilerin kötüleşeceğinin haberini vermişti: *"böyle bir durumda İngiltere ve Fransa'nın elinde kalan tek seçenek Mısır'daki menfaatlerini kendi bildikleri şekilde korumak olacaktır"*.⁴³⁶ Hıdiv İsmail ise Salisbury'nin düşüncelerini kendisine ileten ve bir çözüm bulmak istediklerini ifade eden İngiliz ve Fransız konsolosları ile yaptığı görüşmede, İngiltere'nin aba altından gösterdiği sopaya büyük güçlerin taleplerini reddetmek suretiyle geri adım atmayarak cevap vermişti.⁴³⁷

Hıdiv'i kendilerine verdiği sözleri tutmayıp, aksi yönde davranmakla itham eden iki büyük güç, Haziran 1879'da artık İsmail Paşa ile yola devam edilemeyeceğine kani olmuş durumdaydı. 18 Haziran 1879'da Kahire'de bulunan İngiliz Konsolos Sir Lascalles Hıdiv İsmail'e görevi oğlu Tefvik lehine bırakmasını ve Mısır'ı terk etmesini istediklerini bildirmişti. Gerekçe aynıydı; verilen sözler tutulmamıştı.⁴³⁸ Hıdiv kendisine sunulan bu öneriyi kabul etmesi halinde iki büyük güç tarafından hayatı emniyet altına alınacak ve sessizce Mısır'ı terk etmesi sağlanacaktı. Reddetmesi halinde ise İngiltere ve Fransa bu defa İstanbul'a, Sultan Abdülhamid'e başvuracaktı.⁴³⁹

Köşeye sıkışan Hıdiv İsmail İngiliz ve Fransızlardan önce Sultan Abdülhamid'e başvurarak, özel temsilcisi aracılığıyla yardımını talep etmişti.⁴⁴⁰ İstanbul'a olan müracaatında Mısır'ın Osmanlı mülkü olduğunu, kendisinin padişahın bir memuru olarak İstanbul'da bulunduğunu, bu nedenle de konsolosların talebinin Osmanlı'nın şeref ve hukukuna bir tecavüz olduğunu söylüyordu.⁴⁴¹ İstanbul'daki Osmanlı idaresinde Hıdiv İsmail'in görevine devam edip etmemesi konusunda tartışmalar yaşanırken⁴⁴², İngiltere ve Fransa'nın resmen müracaat etmesi

⁴³⁶ Sir Evelyn Baring, Egypt, Volume: I, s. 133.

⁴³⁷ Lutskiy, s. 192; Sir Evelyn Baring, Egypt, Volume: I, s. 134.

⁴³⁸ Sir Evelyn Baring, Egypt, Volume: I, ss. 135-136; E.Z. Karal, Osmanlı, Cilt. VIII, s. 89.

⁴³⁹ Kızıltoprak, İngiliz İşgali, s. 37.

⁴⁴⁰ Lord Cromer'in yazdıklarına göre, Hıdiv İsmail İstanbul'a Sultan Abdülhamid'i ikna etmek üzere özel temsilcisini gönderirken, aynı zamanda yüklü miktarda para yollamayı da ihmal etmemişti. Bkz. Sir Evelyn Baring, Egypt, Volume: I, s. 138.

⁴⁴¹ Mehmed Kemal İnal, **Son Sadrazamlar**, Cilt: VI, s. 959'dan akt. E.Z. Karal, Osmanlı, Cilt. VIII, s. 89.

⁴⁴² Dönemin Sadrazamı Tunuslu Hayreddin Paşa Hıdiv İsmail'in azli yönünde görüş sahibiydi. Sadrazam'a göre, bu karar bir an önce Babiâli tarafından verilmediği takdirde İngiltere ve Fransa bunu güç kullanarak gerçekleştirmeye çalışacaktı. Ya da bir isyan çıkarılarak Hıdiv'in Mısır'dan halk

neticesinde 6 Receb 1296/26 Haziran 1879 tarihinde Sultan Abdülhamid imzalı bir telgrafname ile Hıdiv İsmail resmen azledildi.⁴⁴³ Yerine ise her ne kadar Sultan Abdülhamid'in aklında Said Halim Paşa'yı getirmek olsa da⁴⁴⁴ İngiliz ve Fransızların isteklerinin de etkisiyle İsmail Paşa'nın oğlu Tevfik Hıdiv olarak tayin edildi.⁴⁴⁵

Hıdiv İsmail ise kendisine sunulan İstanbul yahut İzmir'de ikamet etme teklifini redderek, Avrupa'ya gitmeyi tercih etmişti. İtalya Kralı kendisi için Napoli'de bir konut hazırlatmıştı. İskenderiye Limanı'ndan Napoli'ye gitmek üzere Kahire'den ayrıldığı 30 Haziran 1879 tarihinde Hıdiv İsmail'i uğurlamaya gelenler arasında bir tane bile Avrupalı diplomat ya da uzman yer almamıştı. Onların yerine geniş bir halk kitlesi Hıdiv'in ayrılışına şahit olmak üzere toplanmıştı. Hıdiv'i kendi halkı yolcu etmişti.⁴⁴⁶ Hıdiv Avrupa'da geçen yıllarının ardından 1895 Şubat'ında Mısır hükümetine başvurarak hayatının son günlerini burada geçirmek üzere hava değişimi maksadıyla ülkesine dönmek istediğini bildirecek ne var ki Hıdiv Abbas Hilmi'nin olumlu tavrına karşı Mısır kabinesi ve İngiliz yetkililer buna müsaade etmeyecekti.⁴⁴⁷ İsmail Paşa bunun üzerinden çok geçmeden, 2 Mart 1895'te vefat edecekti.⁴⁴⁸

1863'ten bu yana 16 yıl devam eden Hıdiv İsmail dönemi Mısır'da böylece son bulurken, bundan böyle Hıdivlik makamında oğlu Tevfik yer alacak; bir yanda Mısır milliyetçileri diğer tarafta ise artan İngiliz-Fransız baskısı ile uğraşırken siyaseten denge tutturmaya çalışacaktı. Buna ek olarak, İsmail Paşa devrinin sonu 19.

tarafından kovulması sağlanacaktı. Bunların yaşanmaması için Babiâli derhal harekete geçip, Hıdiv'i azletmeliydi. Bu ayrıca Osmanlı'nın Mısır üzerindeki otoritesinin bir göstergesi olacaktı. Bu sayede göreve getirilecek yeni hıdiv de önceden verilen Mısır veraset fermanında değişikliğe gitme kararı dayatılabilecek; Osmanlı'nın Mısır üzerindeki egemenliğinin yeniden kuvvetlendirilmesinin önü açılacaktı. Sadrazam Hayreddin Paşa böyle düşünürken, Mabeyn ricali ise Hıdiv İsmail'den yana tavır almaktaydı. Ne var ki son ve kesin kararı verecek olan Sultan Abdülhamid idi. Detaylar için bkz. E. Z. Karal, Osmanlı, Cilt. VIII, ss. 89-90; **Tunuslu Hayreddin Paşa**, Haz. Atilla Çetin, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1988, s. 207.

⁴⁴³ Aynı tarihte Sadrazam Tunuslu Hayreddin Paşa tarafından Mısır meselesine istinaden hazırlanıp, Saray'a sunulan, meselenin geldiği ciddi noktayı gözler önüne serip, daha çok uluslar arası boyutunu öne çıkararak layiha metni için bkz. **Tunuslu Hayreddin Paşa**, ss. 302-307.

⁴⁴⁴ "eğerçi 1257 Fermanı mucibince ekber evlad Halim Paşa ise de devletler ve Mısırlılar Tevfik Paşa'ya mütemayil olub esas maksad dahi hukuk-u saltanatı muhafaza olmağla..." Bkz. **Bab-ı Ali Hariciye Nezareti Mısır Mes'elesi**, s. 50.

⁴⁴⁵ **Bab-ı Ali Hariciye Nezareti Mısır Mes'elesi**, s. 50; E. Z. Karal, Osmanlı, Cilt. VIII, s. 90.

⁴⁴⁶ Sir Evelyn Baring, Egypt, Volume: I, s. 141.

⁴⁴⁷ Rifat Uçarol, **Gazi Ahmet Muhtar Paşa (Askeri ve Siyasi Hayatı)**, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1976, s. 238.

⁴⁴⁸ İsmail Paşa'nın ölümünün ardından Anglosakson basınında kendisi hakkında anı yazıları yayımlanmıştı. Örnekler için bkz. **BOA**, HR-SYS, 257/60; **Guardian**, 4 Mart 1895; **New York Times**, 3 Mart 1895.

Yüzyıl Mısır siyasi tarihi açısından bir devrin de sonu anlamına geliyor; 1805-1879 yılları arasında Mehmed Ali Paşa'dan itibaren valilik/hıdivlik makamına gelen otoriter idareciler geleneği son buluyordu. Hıdiv Tevfik ile birlikte İsmail Paşa döneminin ikinci yarısından itibaren aşınmaya başlayan tek otorite/tek adam kimliği yerini idari gücün hıdivlik, Babıâli ve İngiltere başta olmak üzere yabancı nüfuz sahipleriyle paylaşıldığı yeni bir modele bırakıyordu.⁴⁴⁹

⁴⁴⁹ Robert Hunter, s. 181.

1.6. HİDİV TEVFIK PAŞA DÖNEMİ (1879-1892)

Haziran 1879'da Hıdiv İsmail'in azli sonrasında hıdivlik makamına geçen oğlu Tefvik Paşa, Mısır'ın İngiliz işgali öncesindeki son idarecisi olacaktı. Siyaseten tecrübesizliğinin yanı sıra kişilik olarak da Hıdiv İsmail'den bir hayli farklı olan Hıdiv Tefvik, Mısır'ın idaresinde İngiltere ile Fransa'yı karşısına almamayı öncelikli hedef olarak kendisine seçti.⁴⁵⁰ Zira hıdivlik makamına getirilmesinde bu iki büyük gücün Babıâli üzerindeki baskısı bilinen bir gerçektir. Bir diğer gerçek de Sultan Abdülhamid'in Mısır hıdivliği için Said Halim Paşa'yı istemesiydi. Ne var ki Sultan dış politika gereği İngiltere ve Fransa ile arayı bozmamak adına Tefvik Paşa seçimine razı oldu. Bu gerçeğin de ayırında olan Hıdiv Tefvik büyük güçlerin desteği olmaksızın hıdivlik koltuğunda işinin çok zor olduğunu biliyordu.⁴⁵¹

Tefvik Paşa'nın ilk icraatları da bir şekilde büyük güçlerle uyumlu çalışma isteğini göstermektedir. Göreve gelir gelmez İkili Kontrol Mekanizması'nı tekrar eski haliyle etkinleştirdi ve Mısır maliyesinin kontrolünü İngiliz ve Fransız uzmanların eline bıraktı. Ardından Hıdiv İsmail döneminin son hükümeti olan, Avrupalı Kabine'nin yerine yerli kabine olarak göreve getirilen hükümeti görevden almış; yerine İngiltere'nin çok sevdiği Riyaz Paşa önderliğinde yeni bir kabine kurulmasını sağlamıştı. Gerek ikili kontrol sistemi gerekse yeni kabine süratle çalışmalara başlamış; doğal olarak da önceliği ekonomiye vermişti. İngiliz ve Fransız hükümetlerinin de yoğun talep ve teşviki ile⁴⁵² alınan yeni kararlar gereği, mevcut borçların ödenmesi amacıyla yeni bir plan hazırlanmış; buna uygun olarak da bütçe tanzimine girişilmişti. Bu çerçevede harcamalarda kesintiye gidilmesi kararlaştırılmış; ilk hedef olarak da memur ve askerlerin maaşları seçilmişti. Zaten ordu içerisinde maaşların aylardır ödenmemesi ve terfi sistemindeki çifte standart nedeniyle bir müddettir huzursuz olan askerlerin yanına bu karar sonrasında memurlar da eklenmeye başlamıştı. Toplumsal düzeyde artan huzursuluk ve şikâyetler bu sayede daha geniş katmanlara yayılıyor; yabancılara karşı olan sosyal muhalefet ve tepkiler kitlesel olarak genişliyordu. Kısa süre içerisinde Mısır'da

⁴⁵⁰ Alfred Milner, **England in Egypt**, Gorgias Press, New Jersey, 2002, s. 21.

⁴⁵¹ E. Z. Karal, Osmanlı, Cilt. VIII, s. 90.

⁴⁵² "The Marquis Salisbury to Mr. Malet, Foreign Office, September 19, 1879", **1884 [C. 3997] Egypt. No. 14 (1884)**. Amended extract of despatch from the Marquis of Salisbury to Mr. Malet of September 19, 1879.

yaşayan Suriyeliler, Rum ve Ermeniler de uygulamaya konan tasarruf tedbirlerinden müşteki olmaya başlayacak; çareyi benzer durumu yaşamakta olan köylü, asker ve memurların saflarına katılmakta bulacaktı.⁴⁵³

Hıdiv Tevfik'in ilk döneminin Mısır topraklarında ne tip yankılar uyandırdığını öğrenmek isteyen dönemin Kahire Başkonsolosu Sir Edward Malet, ülkenin çeşitli kentlerinde kendisine bağlı olarak çalışan konsolosardan raporlar hazırlamalarını istemişti. Mayıs 1880'de İskenderiye konsolosu Cookson, Zagazig'den Konsolos Félice, Lüksor'dan Mustafa Ayad Ağa, Port Said'den Wolff bölgelerindeki gelişmelere yönelik kapsamlı raporlar hazırlamışlar, bunları Kahire Konsolos Yardımcısı Borg vasıtasıyla Başkonsolos'a ulaştırmışlardı. Malet ise tamamı üzerine yeni bir rapor hazırlayarak Londra'ya İngiliz Hariciye Nezareti'ne gönderdi.⁴⁵⁴

Konsoloslardan gelen raporlar geneli itibarıyla hep olumlu gelişmelerden söz ediyordu. Bölgelerden gelen izlenimler Hıdiv Tevfik idaresinin ilk dönemi zirai gelişmeler başta olmak üzere iyimser bir hava çiziyordu. Örneğin, İskenderiye Konsolosu Cookson raporunda son bir yıl içerisinde çiftçi ve köylülerden vergi toplanması sırasında zor kullanma ve dayak uygulamasına son verilmesinin köylüler üzerindeki olumlu etkisinden söz ediyordu. Bunun yanında yeni yönetimin yalnızca ücretsiz izinde olan askerleri göreve çağırdığını, halktan ilave asker alımına yönelmediğini kaydeden Cookson raporunun sonunda yeni yönetimin Mısır'da beklediklerinin çok daha üzerinde ve hızlı bir gelişme kaydettiğini belirterek, gelecek adına ümitvar olduğunu söylüyordu.⁴⁵⁵

Lüksor'dan Konsolos Mustafa Ayad Ağa ise yerel halkın en önemli meselesinin vergi olduğunu söylüyor; halkın temel isteğinin ödemeleri gereken vergi miktarını eskiden olduğu gibi yine ürettikleri tahılla karşılamak olduğunu

⁴⁵³ Lutskiy, s. 193; E. Z. Karal, Osmanlı, Cilt. VIII, s. 90.

⁴⁵⁴ **1880 [C.2606] Egypt. No.3 (1880)**. Despatch from Her Majesty's agent and consul-general in Egypt, forwarding consular reports on the state of the country.

⁴⁵⁵ "Consul Cookson to Mr. Malet, Alexandria, May 27, 1880", **1880 [C.2606] Egypt. No.3 (1880)**. Despatch from Her Majesty's agent and consul-general in Egypt, forwarding consular reports on the state of the country.

belirtiyordu. Konsolosun raporuna göre köylüler vergi miktarında, ayakbastı ücretlerinde indirimle gidilmesinden son derece memnundu.⁴⁵⁶

Mısır genelinde görev yapmakta olan konsoloslardan toparlanan durum raporları üzerinde ayrıca bir inceleme yapan Başkonsolos Sir Malet 2 Haziran 1880 tarihinde Londra'ya Hariciye Nazırı Earl Granville'e hitaben yeni bir rapor gönderdi. Malet raporunda köylüler üzerinde uzun yıllara dayanan baskıların kademe kademe kalkmasından duyulan memnuniyeti dile getiriyor, Cookson'ın raporuna atıfta bulunarak, baskı ve dayanın tamamen kalktığını müjdeliyordu. Bu uygulamayı başlatan Riyaz Paşa'nın ilk başlarda devletin bu yolla artık vergi toplayamaz hale geleceği yönündeki eleştirilere maruz kaldığını ancak köylülerin vergilerini ödemeleri sonrasında haklı çıkanın Riyaz Paşa olduğunun anlaşıldığını haber vermekteydi. Yeni idare döneminde kaydedilen en mühim ilerleme olarak köylünün durumuna işaret eden Malet'ye göre *"Mısır'ın iyi idare edildiğini söyleyebilmek için yapılması gerek çok şey vardı ancak son altı ay içerisinde kaydedilen ilerleme gelecek adına ümit verici düzeyde idi"*.⁴⁵⁷

1.6.1. Vatanilerin ilk isyanı: Arabî Paşa'nın Sahneye Çıkışı

İngiliz diplomatlarının iyimser raporlarına karşın yerli halkın ekonomik sıkıntılarının gitgide büyüdüğü, idarenin ise aşama aşama İngiliz-Fransız ortaklığına bırakıldığı Mısır'da ilk büyük tepki çok geçmeden askerlerden gelmişti. Maaşlarının ödenmemesini protesto eden Vataniler grubuna mensup askerler Mayıs 1880'de dönemin Harbiye Nazırı Osman Rıfkı Paşa aleyhine gösteri düzenlemiş ne var ki beklediklerinin aksine yanıt dahi alamamışlardı. Bir süre bekledikten sonra bu defa Vataniler'in önde gelen isimleri Miralay Ahmed Arabî, Abdül-al ve Ali Fehmi Ocak 1881'de doğrudan Başbakan Riyaz Paşa'ya başvurmak suretiyle Osman Rıfkı Paşa'nın Mısırlı askerlerin önünü tıkayan askeri terfi sistemini şikâyet ettiler. Sistem hakkında bir tahkikat yapılması ve Harbiye Nazırı'nın azli gibi taleplerini de ayrıca

⁴⁵⁶ "Mustapha Aga Ayad to Vice-Consul Borg, Luxor, 13 Gamad Awal 1297 (April 22, 1880), **1880 [C.2606] Egypt. No.3 (1880)**. Despatch from Her Majesty's agent and consul-general in Egypt, forwarding consular reports on the state of the country.

⁴⁵⁷ "Mr. Malet to Earl Granville, Cairo, June 2, 1880", **1880 [C.2606] Egypt. No.3 (1880)**. Despatch from Her Majesty's agent and consul-general in Egypt, forwarding consular reports on the state of the country.

kendisine ilettiler. Ordu içinde yer alan bir hizbin kendisine kadar ulaşması ve böylesine net taleplerde bulunması karşısında Başbakan Riyaz Paşa durumu İngiliz ve Fransız yetkililerle masaya yatırdı; neticede bu müşavirlerin tavsiyesi doğrultusunda Arabî ve diğer iki subayın tutuklanmalarına karar verdi. 1 Şubat 1881’de Harbiye Nezareti’ne davet edilen üç subay kısa süre içerisinde tutuklandı ve askeri mahkemeye çıkarıldı. Bu sırada bir şekilde yaşananları haber alan Kahire garnizonuna bağlı Vataniler komutanlarını kurtarmak amacıyla toplanıp, Harbiye Nezareti’ni kuşatmayı başarmışlardı. Kısa sürede mahkeme salonuna ulaşmayı başaran askerler burada bulunan Osman Rıfkı Paşa’yı pencereden aşağı atarken, komutanlarını kurtardılar. İki bin dolayında askerle birlikte buradan ayrılan Arabî ve arkadaşları Harbiye Nezareti’ne kendi istedikleri kişinin getirilmesi ve ordudaki terfi sisteminin değiştirilmesi talepleriyle Hıdivlik makamına doğru ilerlemeye başladı. Askerlerin bu kalkışmasından ürken Hıdiv Tevfik ise İngiliz ve Fransız konsoloslarının önerisi ile derhal talepleri kabul ettiğini bildirdi; Vatanilerin isteği gereği Mahmud Sami el-Barudî’yi Harbiye Nazırı ilan etmişti.⁴⁵⁸ Arabî Paşa ise orduda ıslahat komisyonunun reisliğine tayin edildi. Böylece Vataniler ilk büyük kazanımlarını elde etmiş oluyordu. Bundan böyle terfi sistemi diledikleri gibi işleyecek; Harbiye Nezareti ile çatışma yaşamak durumunda kalmayacaklardı. Şubat 1881’de yaşanan bu olay aynı zamanda Arabî Paşa’nın Vataniler grubu içerisinde diğer kurucu subayların arasında sıyrılıp, öne çıkmasına; bir şekilde hizbin liderliğine geçmesine de neden olacaktı.⁴⁵⁹

Gerek askeri kesimde, gerek sivil memurlarda gerekse yerel halkta yabancılara karşı oluşan olumsuz havanın farkında olan Mısır’daki İngiliz yetkilileri durumu Londra ile istişare ediyor, neler yapılması gerektiği hususunda yeni fikirler ortaya koymaya çalışıyordu. Bu çerçevede İngiliz Hariciye Nezareti’nden Kahire İngiliz Başkonsolosluğu’na gönderilen resmi yazı İngiltere’nin Mısır’daki başlıca taleplerini açıkça tekrar ediyor ve kullanılan dil itibarıyla da halk nezdindeki olumsuz imajın dağıtılmasına yönelik bir tutum içerisine girildiğinin ipuçlarını veriyordu. Hariciye Nazırı Earl Granville, Mısır Hariciye Nezareti’ne aynen

⁴⁵⁸ “Earl Granville to the Earl of Dufferin, Foreign Office, July 11, 1882”, **1882 [C.3258] Egypt. No. 10. (1882)**. Copy of a despatch from Earl Granville to the Earl of Dufferin respecting the affairs of Egypt.

⁴⁵⁹ D.Mackenzie Wallace, **Egypt and the Egyptian Question**, MacMillan and Co., London, 1883, ss. 70-73; Balcı, ss. 58-59; Lutskiy, ss. 195-196; E. Z. Karal, Osmanlı, Cilt. VIII, s. 91.

iletilmesi emrini verdiği adı geçen yazıda halk arasında İngiltere'nin Mısır'da izlemekte olduğu siyaset konusunda yoğun bir memnuniyetsizliğin olduğunu öğrenmekten duyduğu üzüntüyü dile getirerek başlamakta ve yanlış anlamaların ortadan kaldırılması için yeniden kendilerini izah etmek gereğinin önemine işaret etmekteydi. Granville'e göre, İngiltere'nin Mısır'daki yegâne isteği bu ülkenin refahı ve kendisine çeşitli tarihlerde verilen fermanlarla elde ettiği özgürlükleri sonuna kadar kullanabilmesi idi. İngiltere bunu sağlamak adına hıdivliğe ülkede yürürlüğe konması gereken yasal düzenlemeler hakkında tavsiyelerde bulunuyordu. Mısırlıların tebaa konumundan, baskı altında olmaktan çıkarılıp, emniyet içerisinde rahatça yaşayan insanlar haline getirilmesi amacıyla eğitimin ülke içerisinde yaygınlaştırılması, ceberut vergi sisteminin ılımlı hale getirilmesi, arazi vergisinin yasal bir düzenlemeye kavuşturulması gibi reformlar hep İngiliz ve Fransız konsoloslarının tavsiyesi yahut cesaretlendirmesi ile Mısır'a kazandırılmıştı. Ülkesinin iyi niyetini ispat edip, oluşturulan yanlış imajın düzeltilmesi için bu hususların altını bir kez daha özel olarak çizen Granville aynı yazıda ayrı bir bölümü de Riyaz Paşa mevzuuna açmıştı. Mısır'da hâkim inanca göre Riyaz Paşa İngiltere'nin has adamı idi ve Hıdiv Tefvik bu ülkeyi karşısına almamak adına Paşa'yı Başbakanlığa getirmişti. Bunun da bir başka yanlış anlama olduğunu ifade eden Granville, İngiltere'nin hiçbir ülkede İngiliz taraftarı, partizan bir nazır istemediğini, istemeyeceğini söylemekteydi. İngiltere'nin inancına göre, partizan bir nazırın kime, nasıl hizmet edeceği bilinemezdi. Böyle bir riski almak ise hiçbir zaman doğru değildi. O bakımdan Riyaz Paşa'nın özel olarak seçildiği, kendilerinin sadık adamı olduğu gibi iddialar yersizdi. Bu noktada Kahire Başkonsolosu Malet'ye de ikazda bulunan Granville, Riyaz Paşa'nın göreve getirilmesi sürecinde verdiği desteğin yeterli olduğunu, bunun ötesine geçmenin kendisine tanınan yetkiyi aşmak olacağını söylüyordu. Bunda hiç şüphesiz ki Londra'nın Mısırlılarda oluşan önyargıları haklı çıkarırcasına hareket edilmesini istememesi rol oynamaktaydı. Nazır Granville lkesinin Mısır politikasının anahatlarını çizdiği bu yazısında son olarak İngiltere'nin Mısır siyasetinin ancak bu ülkenin bir anarşi ortamı içerisine sürüklenmesi halinde değiştirilebileceğini belirterek geleceğe dair bir ipucu

veriyordu. Ancak İngiltere böyle bir felaketin önüne geçilmesinde Hıdiv Tevfik'in, Şerif Paşa'nın ve Mısırlıların sağduyusuna sonuna kadar güveniyordu.⁴⁶⁰

1.6.2. Vatanilerin İkinci Boy Gösterisi

İngiltere imajını düzeltme çabası içerisine girmişken, Arabî önderliğinde güçlenmekte olan Vataniler ise gösterilerine ve taleplerine devam ediyor; Hıdiv Tevfik'i isteklerini yerine getirinceye kadar makamında rahat ettirmemeye kararlı görünüyordu. En büyük gösterilerden bir tanesi Eylül 1881'de Kahire'de gerçekleştirildi. Riyaz Paşa hükümetinin Kahire'deki Üçüncü Piyade Alayı'nı İskenderiye'ye gönderme kararı alması⁴⁶¹ üzerine harekete geçen Arabî önderliğindeki Vataniler iki bin beş yüz askerle Abidin Sarayı'nı kuşattılar.⁴⁶² Olayın yaşandığı tarihte Londra'da bulunan Kahire Başkonsolosu Malet'nin yerine vekâlet eden İskenderiye Konsolosu Cookson raporunda Riyaz Paşa'nın alayın taşınması konusunda kendisi tarafından tavsiye edilenden farklı olarak bildiğini okuduğunu; bu yüzden olayın asıl kışkırtıcısının Riyaz Paşa olduğunu söylemekteydi. Abidin Sarayı'nın kuşatıldığı sırada içeride kabine üyeleri ve yabancı konsololarla bir arada durum değerlendirmesi yapan Hıdiv Tevfik'i görmek üzere saraya giden Cookson burada Arabî ile karşılaştı ve aralarında bir konuşma geçti. Cookson Arabî'ye şayet amaçları Mısır'ın idaresini askeri metotlar kullanarak ülkeyi anarşi ortamına sürüklemek marifetiyle ele geçirmek ise karşılarında Osmanlı ve Avrupalı büyük güçlerin ordularını bulacakları tehdidini savurdu. Ne Avrupa ne de Osmanlı Mısır'ın felakete sürüklenmesine müsaade edemezdi. Arabî ise Mısırlıların özgürlüklerini korumak üzere silaha sarıldıklarını söyledi. Cookson bir askeri kalkışmanın ne Hıdiv ne de Avrupa tarafından Mısırlıların hür iradesini yansıttığını kabul etmeyeceklerini bildirmiş; derhal bu kuşatmaya son vermeleri halinde kendisinin ve arkadaşlarının hayatlarını garanti altına alabileceğini söylemişti. Buna ek olarak Arabî'ye taleplerinin ne olduğunu sorduğunda şu cevapla karşılaştı: kabinenin azledilmesi, milli meclisin açılması, hâlihazırda görevde bulunan askeri komisyonun önerilerinin,

⁴⁶⁰ "Earl Granville to Sir E. Malet, Foreign Office, November 4, 1881", **1882 [C.3105] Egypt. No. 1 (1882)**. Despatch to Her Majesty's agent and consul-general at Cairo respecting the affairs of Egypt.

⁴⁶¹ **Bab-ı Ali Hariciye Nezareti Mısır Mes'elesi**, s. 62; Henry Duff Traill, England, Egypt, s. 35.

⁴⁶² Osmanlı kayıtlarında Arabî'nin bu hareketi onun vadi-i isyana saptığı şeklinde yorumlanmıştı. Bkz. **Bab-ı Ali Hariciye Nezareti Mısır Mes'elesi**, s. 61.

ordunun mevcudiyetinin on sekiz bine yükseltilmesi vb. bir an evvel yürürlüğe konması. Bu talepleri iletmek üzere Hıdiv Tevfik'in yanına geçen Cookson, Hıdiv Tevfik'ten kabinenin değiştirileceği sözünü alıp, tekrar Arabî ve adamlarının yanına giderek onları dağılmaya ikna etti. Yalnız Arabî'nin iki şartı vardı: yeni kabinede Hıdiv ailesine mensup kimse olmayacak, yeni Harbiye Nazırı Çerkez kökenlilerden seçilmeyecekti. Bunları kabul eden Cookson daha sonra Hıdiv ile Arabî arasında kabine reisinin kim olacağı konusundaki pazarlıklarda aracılık yaptı. Haydar Paşa ve İsmail Eyüp Paşa gibi isimlere onay vermeyen Vataniler, Şerif Paşa ismine ise büyük bir memnuniyetle evet demişlerdi. Daha birkaç ay önce Harbiye Nazırı'nı değiştirmeyi başaran Vataniler bu defa kabineyi değiştirmeyi başarıyor; olayların birinci elden şahidi olan İngiliz konsolos Cookson'ın da ifade ettiği gibi, Arabî'nin liderliği artık geniş bir kesim tarafından kabul görüyordu.⁴⁶³

Vatanilerin yarattığı muhalif atmosferin topluma yayılmasının önüne geçmek isteyen Hıdiv Tevfik, Riyaz Paşa kabinesini azletti, yerine Şerif Paşa'nın liderliğinde yeni bir kabine göreve atadı. Yeni kabinede Harbiye Nezareti yine Vatanilerden Mahmud Sami el-Barudî'ye verilirken, Maliye Nezareti'ne Haydar Paşa, Nafia Nezareti'ne ise İsmail Eyüp Paşa, Adliye Nezareti'ne Kadri Bey, Hariciye Nezareti'ne ise Mustafa Fehmi Paşa getirilmişti. İngiliz konsolos Cookson'ın tabiriyle kabine memnuniyet verici idi.⁴⁶⁴

1.6.3. Ali Nizami Paşa Heyeti ve Faaliyetleri

Hıdivliğin bu jesti her ne kadar Vatanilerin hoşuna giden yeni bir kazanım olsa da tamamen yatışmalarına yeterli olmadı. Zira anayasa ilanı ve meşruti meclis kurulması gibi istekler dile getiren bu grubun yeni gösteriler ve Abidin Sarayı'nı kuşatma tehditleri karşısında Hıdiv Tevfik Eylül 1881'de İstanbul'un yardımına müracaat etmek zorunda kalmıştı. Bunu haber alır almaz derhal Paris'teki elçisine bir yazı gönderen İngiliz Hariciye Nazırı Earl Granville, Sultan'ın Mısır'da yaşananlara müdahale etmesinin ancak ve ancak böyle bir müdahaleye açıkça gereksinim olması

⁴⁶³ "Mr. Cookson to Earl Granville, Cairo, September 9, 1881", 1882 [C.3161] Egypt. No. 3 (1882). Correspondence respecting the affairs of Egypt.

⁴⁶⁴ "Mr. Cookson to Earl Granville, Cairo, September 15, 1881", 1882 [C.3161] Egypt. No. 3 (1882). Correspondence respecting the affairs of Egypt; **Bab-ı Ali Hariciye Nezareti Mısır Mes'elesi**, s. 61.

ve İngiltere-Fransa ile hangi yöntemlerle müdahale edeceği konusunda uzlaşmaya varması halinde uygun görülebileceğini bildiriyordu. Elçi Adams'ın derhal Fransız Hariciye Nazırı Barthélemy St. Hilaire ile görüşmesini isteyen Granville, İstanbul'un hıdivin otoritesini pekiştirmek üzere Mısır'a üst düzey bir subayı gönderebileceği ihtimalinden söz ediyordu.⁴⁶⁵ Ayrıca İstanbul'daki elçi Lord Dufferin'e de bir yazı gönderen Granville, elçiden Osmanlı yönetimiyle görüşmesini ve ani bir harekete kalkışmalarını tavsiyesinde bulunmasını istemişti. Osmanlılar da tıpkı İngilizler gibi Mısır'da yaşananlara soğukkanlı bir biçimde yaklaşmalıydı.⁴⁶⁶

Kendisine verilen direktif doğrultusunda Fransız Hariciye Nazırı Hilaire ile görüşen Paris'teki İngiliz sefiri Adams buna ilişkin Londra'ya gönderdiği raporunda, Fransızların Mısır'a Babiâli müdahalesini tıpkı kendileri gibi hoş karşılamadığını bildirmekteydi. Hatta Fransızlar, İngilizlere Mısır ordusunda yaşanan taşkınlıkları ortadan kaldırmak ve ordu üzerinde bir kontrol mekanizması oluşturabilmek adına Fransız ve İngiliz iki generalden oluşan ikili bir kontrol sistemi getirmeyi teklif ediyordu.⁴⁶⁷ Mısır maliyesi üzerindeki ikili kontrol mekanizmasına benzer bir model bu defa ordu üzerinde tatbik edilmek üzere masaya gelmişti.

İstanbul sefiri Lord Dufferin ise Londra'dan aldığı talimat gereği 15 Eylül 1881 günü Sultan Abdülhamid ile bir görüşme gerçekleştirdi. Osmanlı İmparatorluğu'nun ordusunu Kahire'ye göndermek suretiyle Mısır'da yaşananlara müdahale etmeyi planlamasından endişe eden İngiliz-Fransız ittifakını memnun edecek haber bu görüşmeden çıkacaktı. Lord Dufferin Sultan Abdülhamid'in Mısır'da bazı yaptırımların hayata geçirilmesi konusunda kararlı olduğunu ancak askeri müdahale gibi bir kararı İngiltere ile müzakere etmeden hayata geçirmeyeceği izlenimini edindiğini bildiriyordu.⁴⁶⁸

Sultan Abdülhamid ve üst düzey devlet idarecileri tarafından bir toplantıda görüşülen bu talep neticesinde Sultan Abdülhamid hala Hıdiv değişikliğine gitmekte ısrarlı olmakla birlikte konjonktür buna müsait olmadığından bu isteğini yine

⁴⁶⁵ "Earl Granville to Mr. Adams, Foreign Office, September 12, 1881", **1882 [C.3161] Egypt. No. 3 (1882)**. Correspondence respecting the affairs of Egypt.

⁴⁶⁶ "Earl Granville to Lord Dufferin, Foreign Office, September 14, 1881", **1882 [C.3161] Egypt. No. 3 (1882)**. Correspondence respecting the affairs of Egypt.

⁴⁶⁷ "Mr. Adams to Earl Granville, Paris, September 13, 1881", **1882 [C.3161] Egypt. No. 3 (1882)**. Correspondence respecting the affairs of Egypt.

⁴⁶⁸ "The Earl of Dufferin to Earl Granville, Therapia, September 19, 1881", **1882 [C.3161] Egypt. No. 3 (1882)**. Correspondence respecting the affairs of Egypt.

ertelemek durumunda kalıyordu.⁴⁶⁹ Nitekim İstanbul'daki İngiliz sefiri Dufferin ile olan görüşmesinde İngilizlerin nabzını yoklamak için Hıdiv Tevfik'in görevden alınması gibi bir yaptırıma nasıl bakacaklarını sormuş; genel olarak Hıdiv ile alakalı fikirlerini öğrenmek istemişti. Lord Dufferin ise cevabında gayet net bir biçimde Hıdiv Tevfik ile ilgili hiçbir sorunlarının olmadığını, makamından azledilmesi gibi bir düşüncelerinin de olmadığını Sultan'a arz etmişti.⁴⁷⁰

Mısır'a özel bir komisyonun gönderilmesi ile gelişmelerin içeriği ve olası etkileri konusunda bir çalışma yapması İstanbul'da karara bağlanmıştı. Bu doğrultuda Ali Nizami Paşa⁴⁷¹ reisliğinde bir komisyon kurulmuş ve kısa zamanda Mısır'a gitmek üzere payitahttan ayrılmıştı. Mısır'da yabancıları iç idareye olan müdahaleleri ile kendini göstermeye başlayan milliyetçi hareketi incelemeye ağırlık vermeyi planlayan Ali Nizami Paşa Heyeti'ne verilen görev talimatnamesinde özellikle vurgulanan başlıklar arasında Hıdiv Tevfik'in iktidarını temin etmek, mevcut Mısır idaresinin yerine bir Arap hükümeti kurmak isteğinde olanlara nasihatlerde bulunmak önde geliyordu. Bunlara ek olarak, Osmanlı İmparatorluğu zaten meşrutiyetle yönetildiğinden, askeri cihetten gelen Mısır'da meşruti sistem kurulması ve anayasa ilanı gibi taleplerin yersiz olduğunun ve Mısır'ın Babiâli'ye olan hukuki bağına aykırılığının izahı ile Mısır ordusuna yabancı uzman getirilmesi geleneğine son verilip, şayet uzman ihtiyacı varsa bunun Osmanlı'dan talep edilmesi gerektiği, böylece ordu içerisinde oluşan yabancı düşmanlığının bir parça olsun azaltılabileceğinin belirtilmesi gibi maddeler de yer almaktaydı.⁴⁷²

Osmanlı yönetiminin Kahire'ye bir komisyon gönderme kararına İngiliz-Fransız ittifakı hoş gözle bakmamıştı. Earl Granville haberi alır almaz İstanbul sefaretine bir yazı göndererek, Lord Dufferin'den Sultan'ı böyle bir harekete kalkışmaktan vazgeçirmesini istemişti.⁴⁷³ Bunun üzerine gerçekleştirdiği temasları ve aldığı haberleri bildirdiği raporunda Lord Dufferin, Sultan Abdülhamid'in Mısır'da

⁴⁶⁹ **Bab-ı Ali Hariciye Nezareti Mısır Mes'elesi**, s. 63.

⁴⁷⁰ "The Earl of Dufferin to Earl Granville, Therapia, September 19, 1881", **1882 [C.3161] Egypt. No. 3 (1882)**. Correspondence respecting the affairs of Egypt.

⁴⁷¹ Ali Nizami Paşa İngiliz Hariciye Nazırı Earl Granville'e İstanbul Sefiri Lord Dufferin tarafından gönderilen bir telgrafta "işini iyi bilen, seçkin bir devlet adamı" olarak niteleniyordu. Bkz. "The Earl of Dufferin to Earl Granville, Constantinople, October 3, 1881", **1882 [C.3161] Egypt. No. 3 (1882)**. Correspondence respecting the affairs of Egypt.

⁴⁷² Kızıltoprak, İngiliz İşgali, s. 47. Talimatnamenin transkripsiyonu için bkz. Kızıltoprak, İngiliz İşgali, ss. 301-305, ek: I.

⁴⁷³ "Earl Granville to the Earl of Dufferin, Foreign Office, September 18, 1881", **1882 [C.3161] Egypt. No. 3 (1882)**. Correspondence respecting the affairs of Egypt.

ne olursa olsun statükonun muhafazasından yana olmakla birlikte buraya özel bir temsilci göndererek ne olup bittiğini tetkik ettirmenin gerek Mısır’da gerekse Hicaz bölgesinde büyük hak ve menfaatlara sahip olan Osmanlı yönetiminin en doğal hakkı olduğunu söylediğini yazıyordu.⁴⁷⁴

Komisyon gönderme meselesinde Fransa da İngiltere ile paralel bir noktada duruyor; kararın yersizliğine atıfta bulunuyordu. Sık sık İngiliz makamları ile görüşmeler yaparak hem bu ülkenin planlarından haberdar olmak hem de Mısır meselesinde uyumlu hareket etmekten uzaklaşmamak istiyordu.⁴⁷⁵

Babiâli’nin Kahire’ye gönderme kararı aldığı komisyona Hıdivlik makamı da olumlu bakmamıştı. Ali Nizami Paşa heyetinin resmen görevlendirilip, Kahire’ye doğru yola çıktığı haberini alan Hıdiv derhal Başbakan Şerif Paşa, İngiliz Başkonsolosu Edward Malet ve Fransız Başkonsolos Sienkiewicz’i saraya toplantıya davet etti ve haberi paylaştı. Konsoloslara Babiâli’nin böyle bir harekete kalkışmasını hiç beklemediğini belirttikten sonra kendisi için sürpriz bu gelişme karşısında yapabilecekleri bir şey olup olmadığını soran Hıdiv’e istediği cevap gelmedi. Konsoloslar yapabilecekleri tek şeyin durumu kendi hükümetlerine aktarmaktan ibaret olduğunu söylediler.⁴⁷⁶

Osmanlı heyeti çoktan yola çıkmıştı. İngiltere ve Fransa ise bu duruma mani olamadılar. Büyük güçler yeni bir atılım yaparak bu defa komisyonun Mısır’daki çalışma süresinin sınırlandırılmasını sağlamaya karar vermişlerdi. İngiltere ve Fransa’nın bu ortak kararını İstanbul ve Kahire’deki elçi ve başkonsoloslarına duyuran Earl Granville bunun Osmanlı yetkililerine bildirilmesini istiyordu.⁴⁷⁷ Bu arada İngiltere’nin komisyon kararından rahatsızlığının farkında olan Osmanlı yönetimi de niyetini bir kez daha açık bir şekilde beyan etmek adına Londra sefiri Musurus Paşa’yı Earl Granville’le görüşmeye gönderdi. 4 Ekim 1881’de Londra’da

⁴⁷⁴ “The Earl of Dufferin to Earl Granville, Therapia, September 20, 1881”, **1882 [C.3161] Egypt. No. 3 (1882)**. Correspondence respecting the affairs of Egypt.

⁴⁷⁵ “Earl Granville to Lord Lyons, Foreign Office, September 30, 1881”, **1882 [C.3161] Egypt. No. 3 (1882)**. Correspondence respecting the affairs of Egypt.

⁴⁷⁶ “Sir E. Malet to Earl Granville, Cairo, October 3, 1881”, **1882 [C.3161] Egypt. No. 3 (1882)**. Correspondence respecting the affairs of Egypt.

⁴⁷⁷ “Earl Granville to the Earl of Dufferin, Foreign Office, October 4, 1881” ve “Earl Granville to Sir E. Malet, Foreign Office, October 4, 1881”, **1882 [C.3161] Egypt. No. 3 (1882)**. Correspondence respecting the affairs of Egypt. Nitekim İstanbul’daki İngiliz sefiri Lord Dufferin 6 Ekim 1881’de ülkesinin bu talebini Osmanlı Hariciye Nezareti’ne bildirecekti. Bkz. “The Earl of Dufferin to Earl Granville, Constantinople, October 6, 1881”, **1882 [C.3161] Egypt. No. 3 (1882)**. Correspondence respecting the affairs of Egypt.

gerçekleşen bu görüşmede Musurus Paşa esas olarak Osmanlı Sultan'ının Mısır'daki otoritesini korumasının gerekliliğine vurgu yaptı; söz konusu komisyonun gönderilmesini Mısır'daki statükonun korunması fikri üzerine yerleştirdi. Granville ise Mısır meselesinde Fransa ile ortak hareket ettiklerini ve her iki gücün de Mısır'da statükonun devamından yana olduğunu belirtti. Granville'e göre, İngiltere ortalıkta dolaşan bazı dedikoduların aksine Mısır'ı işgal ya da ilhak gibi bir düşünceye sahip değildi. Sultan'ın Mısır üzerindeki haklarına saygı duyuyor ancak bu ülkede yaşanan bazı gelişmeleri fırsat bilerek hükümlerinin sınırlarının genişletilmesine de karşı durduklarını ifade ediyordu.⁴⁷⁸

Komisyon Mısır yolundayken Hıdiv boş durmadı; Arabî'nin Ali Nizami Heyeti ile muhtemel temasına engel olmak için Arabî'yi kendisine bağlı alay ile birlikte Kahire dışına, el-Vadi bölgesine sevk etti.⁴⁷⁹ Sir Edward Malet'nin Hıdiv'in bu kararına ilişkin raporunda yer verilen bilgilere bakılırsa Hıdiv Tefik Arabî'yi merkezden uzaklaştırıp, Süveyş dolaylarına göndermekte haksız sayılmamalıdır. Zira Kahire'den ayrılmak üzere istasyona gelen Arabî burada çok sayıda subay ve geniş bir kitle tarafından tezahüratlarla, büyük bir heyecanla karşılandı. Burada taraftarlarına hitap eden Arabî konuşması boyunca Hıdiv Tefik'ten saygı ile söz etti.⁴⁸⁰ Hatta Kahire'de yayımlanan L'Egypte Gazetesi'nin haberine göre, Arabî konuşmasını Hıdiv'e atfen, "*Efendimiz çok yaşa*" diye bitirmişti.⁴⁸¹

İngiltere ise Fransa'ya her iki ülkenin Kahire'deki konsolosları aracılığıyla Şerif Paşa hükümetine İstanbul'dan gelen temsilcilere saygı çerçevesinde muamele etmelerini ancak içişlerine müdahale anlamına gelecek taleplerini de şiddetle reddetmelerini tavsiye etmeyi öneriyordu.⁴⁸² Lord Lyons, ülkesinin bu önerisini Paris'te gerekli makamlara iletmiş⁴⁸³ ve anlaşma sağlanmıştı. Ardından iki ülkenin

⁴⁷⁸ "Earl Granville to the Earl of Dufferin, Foreign Office, October 4, 1881" **1882 [C.3161] Egypt. No. 3 (1882)**. Correspondence respecting the affairs of Egypt. Bu görüşmenin Osmanlı arşivindeki kaydı ve benzer içeriği için bkz. Kızıltoprak, İngiliz İşgali, s. 52.

⁴⁷⁹ "Sir E. Malet to Earl Granville, Cairo, October 4, 1881" ve "Sir E. Malet to Earl Granville, Cairo, October 6, 1881" **1882 [C.3161] Egypt. No. 3 (1882)**. Correspondence respecting the affairs of Egypt; **Bab-ı Ali Hariciye Nezareti Mısır Mes'alesi**, s. 63; Balcı, s. 67.

⁴⁸⁰ "Sir E. Malet to Earl Granville, Cairo, October 9, 1881", **1882 [C.3161] Egypt. No. 3 (1882)**. Correspondence respecting the affairs of Egypt.

⁴⁸¹ **L'Egypte, 9 Ekim 1881**. Orijinal tam metin için bkz. **1882 [C.3161] Egypt. No. 3 (1882)**. Correspondence respecting the affairs of Egypt, No: 105.

⁴⁸² "Earl Granville to Lord Lyons, Foreign Office, October 4, 1881" **1882 [C.3161] Egypt. No. 3 (1882)**. Correspondence respecting the affairs of Egypt.

⁴⁸³ "Lord Lyons to M. Barthélemy St. Hilaire, Paris, October 5, 1881", **1882 [C.3161] Egypt. No. 3 (1882)**. Correspondence respecting the affairs of Egypt.

Mısır'daki en üst yetkilileri olan Malet ve Sienkiewicz, 6 Ekim 1881'de Hıdiv Tevfik ve Şerif Paşa ile görüşerek heyete saygıda kusur edilmemesini, Mısır'ın iç nizamına karışma girişimlerini ise reddetmelerini tavsiye etmişlerdi. Hıdiv, İngiliz ve Fransız hükümetlerinin hassasiyetine müteşekkik olduğunu ifade ederken, Başbakan Şerif Paşa gelecek günlerde de benzer şekilde İngiltere ve Fransa'nın desteğinin sürmesini umduklarını söylemişti.⁴⁸⁴

Ali Nizami Paşa, 6 Ekim 1881'de Mısır topraklarına ulaştıktan sonra kendisine tanınan kısa süre içerisinde derhal çalışmalara başlamış, ilk olarak Hıdiv Tevfik'in kapısını çalmıştı. Hıdiv bu görüşmede Mısır'da baş gösteren milliyetçilik/kavmiyetçilik hareketinden şikâyetlerini dile getirmiş, kendisinin bu cereyana hiçbir şekilde dâhil olmadığını belirtmekle beraber topraklarında yaşanmakta olan huzursuzluktan Said Halim Paşa ve taraftarlarının mesul olduğunu ileri sürmüştü. Ali Nizami Paşa benzer şikâyetleri Başbakan Şerif Paşa ile olan görüşmesinde de işitmişti. Şerif Paşa Mısır'da bir Arap hükümeti kurulması gibi fikirlerin Osmanlı'ya ve İslam Birliği'ne⁴⁸⁵ zarar vermek isteyen yabancılar tarafından çıkarılıp, yayıldığı iddiasında bulunduktan sonra ne kendisinin ne de Mısırlıların kesinlikle böyle bir düşünceye sahip olmadığı konusunda taahhütte bulunmayı ihmal etmemişti.⁴⁸⁶

Osmanlı heyeti Mısır temaslarını sürdürürken İngiltere, Mısır'daki yetkililerinin tavsiyesi üzerine “*oluşması muhtemel bir kargaşa ortamında tepkilerin Mısır'da bulunan yabancılara dönebileceği*” öngörüsüyle⁴⁸⁷ “*yabancıların kaçıp, sığınabileceği bir yer*” olarak İskenderiye açıklarına İngiliz donanmasına ait bir geminin gönderilmesi kararını almıştı. Hatta Mısır meselesindeki müttefiki Fransa'ya

⁴⁸⁴ “Sir E.Malet to Earl Granville, Cairo, October 6, 1881”, **1882 [C.3161] Egypt. No. 3 (1882)**. Correspondence respecting the affairs of Egypt.

⁴⁸⁵ Şerif Paşa'nın Abdülhamid dönemi devlet adamı olarak İslam Birliği'ne referans yapması son derece doğal ve Mısırlı olması bakımından manidardır. Zira İslam Birliği siyaseti 19.yüzyıl Osmanlı tarihinde Sultan Abdülhamid ile özdeşleşen bir kavramdır. Bu siyasetin içe ve dışa dönük olmak üzere belli başlı iki amacı bulunmaktadır. İçe dönük olarak hedeflenen Berlin Muahedesi sonrasında elde kalan Müslüman ahalisi arasında siyasi bir birlik ve ortak kimlik yaratmaktır. Dışa dönük olarak ise uluslar arası siyasette hilafet çerçevesinde İslam dünyası ile ilişkiye geçmek ve bu ülkeleri ellerinde bulunduran Avrupalılara karşı bunu bir koz olarak kullanmak suretiyle Osmanlı İmparatorluğu'na yaşam hakkı tanımaktır. Bkz. Gökhan Çetinsaya, **II. Abdülhamid Döneminin İlk Yıllarında İslam Birliği Hareketi (1876-1878)**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1988, (İslam Birliği), ss. 6-7.

⁴⁸⁶ Kızıltoprak, İngiliz İşgali, s. 50.

⁴⁸⁷ **BOA**, HR-SYS, 109/57. Babıâli bu günlerde Mısır'daki yabancıların can ve mal emniyetlerinin tehlikede olduğuna dair öne sürülen iddiaları tekzip ediyordu. Örnek için bkz. **BOA**, HR-SYS, 110/57.

da bu karar bildirilmiş; benzer bir önlem alıp alamayacakları da sorulmuştu.⁴⁸⁸ Fransız hükümeti Mısır'daki yabancıların hayatlarını emniyet altına alma konusunda İngiltere'nin yanında olmak gerektiğinden hareketle, savaş gemilerinden bir tanesini İskenderiye açıklarına göndereceğini vakit geçirmeden İngiliz makamlarına bildirmişti.⁴⁸⁹

Her ne kadar resmi kayıtlara insani nedenlerle savaş gemilerinin yola çıkarıldığı şeklinde bilgiler işlenmiş olsa da esas olan kendileri ile müzakere etmeksizin Mısır'a bir araştırma komisyonu gönderen Osmanlı yönetimine, İngiltere ve Fransa'nın gözdağı verme isteği idi. Bunun farkında olan Osmanlı yönetimi Sultan Abdülhamid'in ağzından İstanbul'daki İngiliz sefaretine bir yazı göndererek durumu protesto etti. Osmanlı yönetimine göre, İngiltere ve Fransa'nın savaş gemilerini gönderme kararının hiçbir uluslar arası anlaşmaya dayanan hukuki bir temeli yoktu. Böyle bir karar hâlihazırda sükûta erişmiş olan Mısır'da yeni kıskırtmalara yol açmak suretiyle İskenderiye ve hatta Cidde'yi tehdit altına sürükleyebilecek mahiyette idi. Bu yüzden iki ülke Mısır konusunda heyecanlı adımlar atmaktan kaçınmalı, Osmanlı-İngiliz-Fransız ilişkileri eskiden olduğu gibi yine aynı sıcaklık içerisinde güçlü bir şekilde devam etmeliydi.⁴⁹⁰

Osmanlı İmparatorluğu'ndan savaş gemilerinin yola çıkmasına yönelik olarak gelen bu sözlere cevap olarak, Fransa tarafından İngiliz makamlarına bir öneri getirildi. Buna göre, Sultan Abdülhamid'e iki ülkenin elçileri gönderilerek, Mısır'daki heyeti bir an evvel geri çekmesi halinde savaş gemilerinin geri döneceği bildirilecekti.⁴⁹¹ İngiliz makamları derhal bu öneriyi kabul ederek, İstanbul'a bildirilmesi hususunda gereğinin yapılması talimatını elçiliğe gönderdi.⁴⁹²

İngiltere-Fransa ile Osmanlı İmparatorluğu arasında diplomasi savaşının yaşandığı bu günlerde Mısır'da temaslarını sürdüren Ali Nizami Paşa üst düzey sivil idarecilerin yanı sıra askerlerle de görüşmek amacıyla, Arabî ile görüşme imkânı

⁴⁸⁸ "Earl Granville to Lord Lyons, Foreign Office, October 7, 1881", **1882 [C.3161] Egypt. No. 3 (1882)**. Correspondence respecting the affairs of Egypt;; **Bab-ı Ali Hariciye Nezaretî Mısır Mes'elesi**, s. 64.

⁴⁸⁹ "M. Barthélemy St. Hilaire to Lord Lyons, Paris, October 8, 1881", **1882 [C.3161] Egypt. No. 3 (1882)**. Correspondence respecting the affairs of Egypt.

⁴⁹⁰ "The Earl of Dufferin to Earl Granville, Constantinople, October 11, 1881", **1882 [C.3161] Egypt. No. 3 (1882)**. Correspondence respecting the affairs of Egypt.

⁴⁹¹ "Lord Lyons to Earl Granville, Paris, October 11, 1881", **1882 [C.3161] Egypt. No. 3 (1882)**. Correspondence respecting the affairs of Egypt.

⁴⁹² "Earl Granville to the Earl of Dufferin, Foreign Office, October 12, 1881", **1882 [C.3161] Egypt. No. 3 (1882)**. Correspondence respecting the affairs of Egypt.

bulamasa da, Harbiye Nezareti'ni ziyaret etti. Burada Nazır Sami el-Barudî Paşa ile görüştü.⁴⁹³ 11 Ekim 1881'de Kasr-ı Nil olarak da adlandırılan bu merkezde askerlere hitaben bir konuşma yapan Ali Nizami Paşa, 42 yıllık bir asker olarak hayatında hiçbir zaman birkaç hafta önce Mısır'da yaşananlar gibi olaylara şahit olmadığını söylemişti. Paşa'ya göre askerlerin hıdive olan sadakatsizliği görülmüş olay değildi. Konuşması boyunca Mısır'ın Osmanlı İmparatorluğu'na olan bağlılığının önemine vurgu yapan Ali Nizami Paşa bu konuda askerlerden hususi hassasiyet talebinde bulunmuştu. Hıdiv'e sadakatin aynı zamanda Sultan Halife'ye sadakat anlamına geldiğini söyleyen Ali Nizami Paşa böyle bir itaati farz-ı ayn olarak nitelemişti.⁴⁹⁴ Paşa'nın bu hitabına Mısırlı askerler adına cevap veren alay komutanı Talba Bey konuşmasında Sultan-Halife'ye olan bağlılıklarının zedelenmesinin kati surette mümkün olmadığını altını çizmiş, her ne kadar asker kimliklerine karşı takınılan bazı olumsuz tavırlara karşı tepkilerini dile getirmiş olsalarda Hıdiv tarafında affedildiklerini söyleyerek Sultan'ın da affına mazhar olmayı arzu ettiklerini dile getirmişti.⁴⁹⁵

Mısır'daki son günlerinde Ezher şeyhleri başta olmak üzere ulema ile görüşen Ali Nizami Paşa son temaslarını ise Nakibü'l Eşraf Muhammed Aliş Bey'in de aralarında olduğu ileri gelenlerle yapmış; kendilerinden Mısır'ın Babîâlî'ye olan bağlılığını kuvvetlendirme konusunda yardım talebinde bulunmuştu.⁴⁹⁶

Ali Nizami Paşa'nın Mısır temaslarının son günlerinde, daha önceden ifade edildiği üzere, İngiliz ve Fransız donanmasına ait gemiler İskenderiye'ye ulaşmak üzere yola çıkarıldı.⁴⁹⁷ Bunun üzerine Babîâlî bir telgrafla Ali Nizami Paşa ve heyetini geri çağırdı. Bu karar 14 Ekim 1881'de Osmanlı Hariciye Nezareti tarafından İngiliz ve Fransız elçilerine bildirildi. En geç üç gün içerisinde Mısır'daki Osmanlı heyeti dönüş yoluna koyulmuş olacaktı.⁴⁹⁸ Nitekim 17 Ekim tarihinde

⁴⁹³ **Bab-ı Ali Hariciye Nezareti Mısır Mes'elesi**, s. 63.

⁴⁹⁴ **L'Egypte, 15 Ekim 1881**. Orijinal tam metin için bkz. **1882 [C.3161] Egypt. No. 3 (1882)**. Correspondence respecting the affairs of Egypt, No: 116.

⁴⁹⁵ "Sir E. Malet to Earl Granville, Cairo, October 12, 1881", **1882 [C.3161] Egypt. No. 3 (1882)**. Correspondence respecting the affairs of Egypt. Ayrıca bkz. Balcı, a.g.e., s. 68.

⁴⁹⁶ Kızıltoprak, İngiliz İşgali, s. 51.

⁴⁹⁷ Büyük güçlerin bu şekilde harekete geçmelerinin ardında Hıdiv Tevfik'ten kendilerine ulaştırılan şikâyetlerin rol oynadığına ilişkin bilgi için bkz. E. Z. Karal, Osmanlı, Cilt. VIII, s. 91.

⁴⁹⁸ "The Earl of Dufferin to Earl Granville, Constantinople, October 14, 1881", **1882 [C.3161] Egypt. No. 3 (1882)**. Correspondence respecting the affairs of Egypt.

heyetin ertesi gün Mısır'dan ayrılacağı Ali Nizami Paşa tarafından Hıdivlik makamına bildirilmişti.⁴⁹⁹

Babiâli'nin heyeti geri çekme kararı aldığı tarihte gemileri İskenderiye'ye yaklaşmakta olan İngiliz ve Fransız hükümetleri ise buna rağmen gemilerini geri çekmemiş; limana ulaşmaları planlanan 19-20 Ekim tarihlerinde Osmanlı heyeti çoktan Mısır'dan ayrılmış olacağından bunun bir sorun teşkil etmeyeceğini temsilcilerine bildirmişlerdi.⁵⁰⁰ İngiltere'nin bu tavrının arkasında Mısır'da elinde bulundurduğu ticari çıkarların zedelenmesini istememesinin yattığını ifade eden Ali Nizami Paşa ve beraberindekiler 18 Ekim 1881'de Mısır'dan ayrıldı.⁵⁰¹ Bundan bir gün sonra İskenderiye Limanı'na ulaşan Alma ve İnvincible adlı Fransız ve İngiliz gemileri de bir gün limanda kaldıktan sonra 20 Ekim tarihinde İskenderiye'den ayrıldılar.⁵⁰²

Ali Nizami Paşa heyetinin Kahire'deki temaslarını değerlendiren bir rapor hazırlayan Sir Edward Malet, bu ülkede buldukları süre zarfında gerek söylem gerekse eylemleriyle heyet üyelerinin Mısır'ın işlerine müdahale eder bir görüntü çizmediklerini vurgulamaktaydı.⁵⁰³

Mısır topraklarında iki hafta süren yoğun temaslarının ardından elde ettiği izlenimleri bir rapor halinde Sultan Abdülhamid'e arz etmek üzere bir araya getiren Ali Nizami Paşa'ya göre Mısır'da son zamanlarda gözle görülür şekilde artan yabancı etkisi neticesinde memuriyetlerde yabancılar yüksek maaşlarla görev alırken, yerli memurlar ya işten çıkarılmış ya da maaşları ödenmez olmuştu. Benzer şekilde askerler ihmal edilmiş, maaşları aylardır ödenmemiş, subaylara asker kimliği ile uyuşmayacak şekilde kötü muamele yapılmıştı. Askerlerin son zamanlardaki başkaldırı hareketleri tamamen bu duruma bir tepki olarak vuku bulmuş olup, içerik itibarıyla Osmanlı aleyhine bir hareket olarak değerlendirilmemelidir. Zira askeriye Babiâli ile Mısır arasındaki bağların zarar görmesinden endişe eder durumdadır.

⁴⁹⁹ "Sir E.Malet to Earl Granville, Cairo, October 17, 1881", **1882 [C.3161] Egypt. No. 3 (1882)**. Correspondence respecting the affairs of Egypt.

⁵⁰⁰ "Earl Granville to the Earl of Dufferin, Foreign Office, October 16, 1881", **1882 [C.3161] Egypt. No. 3 (1882)**. Correspondence respecting the affairs of Egypt.

⁵⁰¹ Kızıltoprak, İngiliz İşgali, ss. 52-53.

⁵⁰² "Mr. Cookson to Earl Granville, Alexandria, October 20, 1881", **1882 [C.3161] Egypt. No. 3 (1882)**. Correspondence respecting the affairs of Egypt; **Bab-ı Ali Hariciye Nezareti Mısır Mes'elesi**, s. 64.

⁵⁰³ "Sir E. Malet to Earl Granville, Cairo, October 17, 1881", **1882 [C.3161] Egypt. No. 3 (1882)**. Correspondence respecting the affairs of Egypt.

Asker kaynaklı protestoların yaşandığı Mısır'da, Ali Nizami Paşa'ya göre, tüm halkı kıyama getirecek derecede etkin bir kişi bulunmuyordu. Sultan Abdülhamid'in Hıdivlik makamında değişikliğe gidilmesi yönündeki düşüncesini de temasları sırasında yoklayan Ali Nizami Paşa'ya göre, Hıdiv Tevfik'in azlinin Babiâli'nin yararına olacağı konusunda bir emare bulunmamaktaydı. Zira yerine düşünülen Said Halim Paşa'nın Mısır'da yeterli bir nüfuzu ve taraftarı yoktu. Buna ek olarak, İngiliz ve Fransızların böyle bir değişikliğe olur vermeyecekleri de ortada idi. Dolayısıyla, Hıdiv Tevfik'in makamında kalmaya devam etmesi her halükarda devletin hayrına bir karar olacaktı.⁵⁰⁴

1.6.4. Derviş Paşa Heyeti ve Faaliyetleri

Ali Nizami Paşa Heyeti'nin Mısır topraklarından ayrılmasının ardından burada bulunan İngiliz ve Fransız konsolosları Mayıs 1882'de Hıdivlik makamına başvurarak, Mısır kabinesinde yer alan Vataniler hareketine mensup nazırların azlini talep etmişlerdi. Elbette esas hedef Arabî idi. Ne var ki, halk nezdinde büyük saygınlığa ve desteğe mazhar olan Arabî⁵⁰⁵ ve beraberindekileri azletmek için ortam müsait değildi. Bunun bilincinde olan Hıdiv Tevfik bir kez daha Babiâli'nin yardımına müracaat etmek durumunda kaldı.⁵⁰⁶ Yabancı konsolosların söz konusu başvurusundan haberdar olan Arabî liderliğindeki Vataniler ise Mısır'da gün geçtikçe ağırlaşan yabancı nüfuzundan Hıdiv Tevfik'i sorumlu tutmaktaydı. Vatanilere göre Mısır'da iç işleri İngiliz ve Fransızların müdahalelerine açık bir konuma getiren Hıdiv Tevfik'in yönetim anlayışı idi. Hıdiv Tevfik, Babiâli'ye yardım başvurusunda

⁵⁰⁴ Balcı, ss. 69-71. Bu tarihten bir yıl sonrasına dek Hıdiv Tevfik'in görevden azledileceği ve yerine Said Halim Paşa'nın getirileceği yönünde dedikodular eksik olmamış hatta Amerikan basınında bile haber konusu olmuştu. Bunların bir tanesinde, Mayıs 1882'de, Tevfik'in azledilip, yerine Said Halim Paşa'nın getirilmesinin ancak Büyük Güçler'in talebi ve onayı karşılığında gerçekleşebileceği söyleniyordu. Bkz. **New York Times**, 7 Mayıs 1882.

⁵⁰⁵ Arabî Paşa'nın namı sınırları aşmıştı. Bu tarihlerde Amerikan gazetelerinde Arabî Paşa'nın yükselen gücünden ve etkinliğinden söz ediliyordu. Haziran 1881'den bu tarafa Mısır siyasetini Mısır Mısırlılarından diyerek tanzim etmeye çalıştığı kaydedilen Arabî Paşa'nın son başarılarından birisinin de Hıdiv'e yeni kabineyi kabul ettirmesi ve Harbiye Nazırı olması olduğu belirtiliyordu. Bkz. **EK 1-New York Times**, 22 Mart 1882.

⁵⁰⁶ Mayıs 1882 dönemine ait İngiliz resmi kayıtlarına göre 29 Mayıs 1882'de Hıdiv Tevfik Babiâli'den resmen bir temsilci gönderilmesini talep etmeden önce İstanbul Sadrazam aracılığıyla Hıdiv'e merkezden bir resmi bir heyet gönderilmesini isteyip, istemediğini sormuştu. Böyle bir talep olması halinde ise gereğini yerine getireceğini bildirmişti. Bkz. "Earl Granville to the Earl of Dufferin, Foreign Office, July 11, 1882", **1882 [C.3258] Egypt. No. 10. (1882)**. Copy of a despatch from Earl Granville to the Earl of Dufferin respecting the affairs of Egypt.

bulunarak bir çıkış yolu yaratmaya çalışırken, İngiltere-Fransa ittifakı ise Mısır meselesinin müzakere edilmesi amacıyla özel bir konferans toplanmasını istiyordu. Özellikle Fransa’da yaşanan hükümet değişiminin ardından Gambetta’nın⁵⁰⁷ yerine göreve gelen De Freycinet uluslar arası konferans fikrini İngiliz Hariciye Nazırı Lord Granville’e ileten ilk isimdi.⁵⁰⁸ Konferans için adres ise İstanbul olmalıydı. Babiâli ise Mısır meselesinin kendi iç meselesi olduğu iddiasından hareketle konferans önerisine karşı çıkıyordu. Bu kapsamda Mısır’ı uluslar arası siyasetin bir malzemesi haline getirecek böyle bir girişimi engellemek isteyen Sultan Abdülhamid yönetiminin kullanacağı metot ise oyalama taktiği oldu. İngiltere ise bu taktikten başından itibaren haberdardı.⁵⁰⁹ Babiâli konferans hususunda üzerinde toplanan baskıyı kırmak isterken, Lord Granville ise 2 Haziran 1882’de, Babiâli’nin kendileri ve diğer müttefikleri ile işbirliği içerisinde çalışmasını umduklarını, aksi takdirde Mısır’da yaşananlara müdahale etme noktasında kendilerinde toplanan baskıyı geri çevirmeye yetecek gerekçe bulmakta zorlanacaklarını söylüyordu.⁵¹⁰ Granville’in aba altından gösterdiği sopaya karşın uluslar arası bir konferansın toplanmasını geciktirmek ve elden geldiğince bu fikri tavsatmak isteyen Babiâli⁵¹¹ için Hıdiv Tevfik’in yaptığı yardım başvurusu iyi bir fırsat olmuştu.⁵¹² Bu talebe cevaben Sultan Abdülhamid gecikmeden Mısır’a yeni bir heyet gönderme kararı aldı.⁵¹³ Bu karar uyarınca Müşir Derviş Paşa başkanlığında oluşturulan bir heyet Mısır’a gönderildi.⁵¹⁴ Temyiz Ceza Reisi Lebib Efendi gibi önde gelen isimlerin de içinde

⁵⁰⁷ Gambetta hükümeti Mısır konusunda İngiltere ile uyum içerisinde olan bir hükümet olmamıştı. İngiliz resmi belgelerine de yansıyan bu durum çerçevesinde Gambetta Fransa’sı Mısır’a ne Osmanlıların ne de ortaklaşa olarak Avrupalıların müdahalesine yanaşmıyordu. Bu durum De Freycinet hükümetinin başa gelmesi ile değişecekti. Bkz. “Earl Granville to the Earl of Dufferin, Foreign Office, July 11, 1882”, **1882 [C.3258] Egypt. No. 10. (1882)**. Copy of a despatch from Earl Granville to the Earl of Dufferin respecting the affairs of Egypt. Ayrıca bkz. Alexander Scholch, “The Men on Spot and the English Occupation of Wgypt in 1882”, **The Historical Journal**, Vol: 19, No: 3, (Sep. 1976), s. 774.

⁵⁰⁸ Sir Evelyn Baring, Egypt, s. 283. İngiliz gazetesi Daily Telegraph 31 Mayıs 1882 tarihli sayısında Fransa’nın uluslar arası konferans girişimini haberleştirmişti. Bkz. **New York Times**, 1 Haziran 1882.

⁵⁰⁹ Sir Edward Malet, **Egypt 1879-1883**, John Murray, London, 1909, s. 381.

⁵¹⁰ Sir Evelyn Baring, Egypt, s. 284.

⁵¹¹ Sultan Abdülhamid Fransız sefiri Marquis de Noailles’e Babiâli’nin bir konferans toplanmasına hacet kalmaksızın Mısır’daki olumsuzlukları ortadan kaldırmaya niyetli olduğunu söylemişti. Bkz. **New York Times**, 4 Haziran 1882.

⁵¹² **New York Times**, 2 Haziran 1882.

⁵¹³ Pierre Rondot, **The Changing Patterns of the Middle East**, Chatto&Windus, London, 1961, ss. 65-70.

⁵¹⁴ E. Z. Karal, Osmanlı, Cilt. VIII, s. 91; Kızıltoprak, a.g.e., ss. 53-54. 3 Haziran 1882’de Lord Dufferin Derviş Paşa Heyeti’nin İstanbul’dan yola çıkmak üzere olduğunu Londra’ya bildirmişti. Bkz. Malet, s. 388.

bulunduğu heyette gayriresmi olarak Mabeyn İkinci Kâtibi Kadri Efendi ile Feraşet-i Şerife Vekili Esad Efendi de yer almıştı.⁵¹⁵

Babîali tarafından Müşir Derviş Paşa heyetine verilen görev üç başlıktan oluşmaktaydı. Öncelikli hedef İngiliz ve Fransızları bir parça yatıştırmak adına Arabî ve beraberindeki üst düzey isimlerin Mısır dışına çıkarılması ve İstanbul'a gönderilmesini sağlamak idi.⁵¹⁶ Ayrıca Sultan Abdülhamid'in merkeziyetçi politikasının bir yansıması olarak Hıdivlik makamının merkez ile olan bağlarının tahkimi hedeflenmişti. Son olarak da, zaman zaman Batılı kaynaklarca dillendirilen Babîali'nin Mısır'daki gerginliği yatıştırmak için buraya asker sevketmesi fikrinin dolaşımından kaldırılması istenmekteydi.⁵¹⁷

7 Haziran 1882'de İskenderiye'ye ulaşan Derviş Paşa heyeti ertesi gün Kahire'ye geçerek vakit kaybetmeksizin temaslarına başladı.⁵¹⁸ Önce Hıdiv Tevfik ile görüşen heyet ardından Mısır nazırlar heyeti başta olmak üzere üst düzey bürokratlarla görüşmeler gerçekleştirmişti. Edward Malet'nin 9 Haziran 1882 tarihli raporuna göre, görüşme bir hayli gergin bir havada cereyan etmişti. Derviş Paşa'nın kendisine ziyareti boyunca kullanması için tahsis edilen aracın yerine Arabî Paşa'nın sağ kolu Yakup Paşa ile birlikte başka bir araçla Hıdiviyete gelmesine bozulan Hıdiv Tevfik⁵¹⁹ bunu açıkça muhatabına iletmişti. Hıdiv, Derviş Paşa'ya kendisine Babîali tarafından verilen Hıdivlik makamının güçlendirilmesi görevini yerine getirip getirmeyeceğini sormuş; getirmemesi halinde ise kendisi ile bir kez daha görüşmesinin mümkün olmayacağını söylemişti. Derviş Paşa ise Sultan Abdülhamid tarafından verilen sorumluluğun her şeyden üstün olduğunu, Hıdivliğin otoritesinin

⁵¹⁵ **Bab-ı Ali Hariciye Nezareti Mısır Mes'alesi**, s. 68.

⁵¹⁶ Sultan Abdülhamid'in hususi doktoru Atif Hüseyin Bey bu olayın üzerinden yıllar geçtikten sonra 1913'te, sabık sultanın sürgün günlerinde tuttuğu hatıra defterinde Abdülhamid'in şu sözlerini kaydedecekti: “ *O zaman Arabî'ye nasihat için filhakika adam gönderdim. Nasihat ettirdim. İngilizlere yalvardım. Rica ettim. Mısır'ın bugüne kadar olduğu gibi bize merbutiyetini sağlamaya çalıştım. Benim ne kadar çalıştığıma Allah şahittir. Başka bir şey diyemem*”. Bkz. **Sultan II. Abdülhamid'in Sürgün Günleri (1909-1918) Hususi Doktoru Hüseyin Atif Bey'in Hatıratı**, Yay. Haz. Metin Hülâgü, Pan Yayıncılık, İstanbul, 2003, s. 187.

⁵¹⁷ Kızıltoprak, a.g.e., s. 55. Lord Cromer'e göre ise Derviş Paşa'ya verilen başlıca görevler şunlardı: Arabî'nin tutuklanarak İstanbul'a gönderilmesi, Mısır'da Hıdiviyet'in otoritesinin üzerinin bir parça örtülerek yerine İstanbul'un egemenliğinin kuvvetlendirilmesi, gerek görülmesi halinde ise merkezden asker talebinde bulunması. Bkz. Sir Evelyn Baring, *Egypt*, s. 285. Amerikan basınına göre Derviş Paşa heyetinin başlıca görevi Hıdiv ile Arabî Paşa'nın arasını bulmak ve Mısır'da düzeni tesis etmektir. Bkz. **New York Times**, 5 Haziran 1882.

⁵¹⁸ “Earl Granville to the Earl of Dufferin, Foreign Office, July 11, 1882”, **1882 [C.3258] Egypt. No. 10. (1882)**. Copy of a despatch from Earl Granville to the Earl of Dufferin respecting the affairs of Egypt.

⁵¹⁹ **Bab-ı Ali Hariciye Nezareti Mısır Mes'alesi**, s. 68.

yeniden tesisi için Mısır'a geldiğini ve bunu yerine getirmek için gerekirse Sultan namına Mısır ordusunun başına geçerek isyancıları yok etmeye kararlı olduğunu söylemişti. Derviş Paşa'nın bu sözleri Hıdiv Tevfik'i hem yatıştırmış hem de Osmanlı Heyeti konusunda tekrar itimat kazanmasına neden olmuştu.⁵²⁰

Derviş Paşa 9 Haziran 1882'de bu defa Kahire'deki İngiliz Başkonsolosu Sir Edward Malet ile Fransız Başkonsolosu M. Sienkiewicz tarafından ziyaret edilmişti. Malet'nin raporunda anlattığına göre bu görüşmede Derviş Paşa kendisinin Mısır topraklarına adım attığı andan itibaren Hıdiv Tevfik'in güvenliğinin emniyette olduğunu ifade etmiş; Malet'nin Vatanilere güvenmemesi konusundaki tavsiyesi üzerine de kendisine Sultan Abdülhamid tarafından verilen görevi başarıyla yerine getireceğine olan inancından söz etmişti.⁵²¹

Yabancı konsolosların ardından Mısırlı ulema temsilcileri ile aşiret reislerinden oluşan bir heyet de Derviş Paşa ve heyetini ziyaret etmiş; Sultan Abdülhamid'e olan bağlılıklarını bir kez daha dile getirmişlerdi.⁵²² Sir Edward Malet'nin 10 Haziran 1882 tarihli raporunda bildirdiğine göre, ulema azası ile yapılan toplantı sırasında, Arabi yanlısı olduğu bilinen bir alimin ayağa kalkarak Mısır askerinin ülkenin yabancıların eline düşmemesi için mücadele verdiğini yüksek sesle ifade etmesi üzerine sinirlenen Derviş Paşa “*Mısır'a vaaz dinlemeye değil, emir vermeye geldiğini*” söylemiş;⁵²³ muhatabına ve toplantıda bulunan diğer azalara Arabi konusundaki duruşunu göstermek istemişti.⁵²⁴

Derviş Paşa Heyeti Kahire'de temaslarına devam ederken, İskenderiye'de büyük bir olay meydana gelmişti. Uzunca bir süredir Mısır'da siyasal anlamda kendini hissettiren yabancı müdahalelerinin sosyal yansıması olarak yükselmekte olan yabancı düşmanlığının⁵²⁵ ilk büyük kıvılcımı olan ve tarihe Maltız Olayı olarak

⁵²⁰ Sir Edward Malet, ss. 397-398.

⁵²¹ Sir Edward Malet, s. 400.

⁵²² Kızıltoprak, İngiliz İşgali, s. 58.

⁵²³ Sir Edward Malet, s. 401. Aynı ifadeler için ayrıca bkz. Sir Evelyn Baring, Egypt, s. 286.

⁵²⁴ New York Times'm haberine göre, ulema heyeti ile yapılan görüşme sırasında azalardan bazıları Derviş Paşa'ya Mısır'ın henüz yabancı güçlerce işgal edilmemiş olmasının yegâne sebebi olarak Arabi Paşa ve Vatanilerin verdiği mücadeleyi göstermişti. Bu kişilere göre her şeyden önce ilk yapılması gereken Fransız ve İngiliz donanmalarının İskenderiye açıklarından çekip gitmesinin sağlanmasıydı. Habere göre bu sözleri duyan Derviş Paşa bu kişileri toplantı salonundan kovmuştu. Bkz. **New York Times**, 10 Haziran 1882.

⁵²⁵ Bkz. Will Hanley, **Foreignness and Localness in Alexandria, 1800-1914**, Doktora Tezi, Princeton Üniversitesi Tarih Bölümü, 2007, s. 322.

geçen çatışma 11 Haziran 1882 günü meydana gelmişti.⁵²⁶ İskenderiye’de yerli bir hamal ile Maltalı bir tüccar arasında ücret konusunda çıkan bir tartışma kısa sürede başka yerlilerin ve Maltalılar ile Ruamların da katılımıyla büyük bir çatışmaya dönüşmüştü.⁵²⁷ İngiltere’nin İskenderiye Konsolosu Charles Cookson’un da yaralandığı⁵²⁸ olay sırasında yüzlerce ölü ve yaralı kaydedilmişti.⁵²⁹ Bu olay hiç kuşkusuz İskenderiye sınırları dâhilinde kalmamış; Fransız ve İngiliz başkonsolosların gayretleriyle kısa sürede Mısır’daki bir numaralı gündem maddesi haline getirilmişti. Konsoloslar Mısır’da yaşamakta olan tebaalarının can ve mal güvenliklerinin sağlanması⁵³⁰ hususunda gerek hıdiviyete gerekse o günlerde Mısır’da bulunması hasebiyle Derviş Paşa heyetine baskı yapmaya başlamışlardı. Bunun üzerine Hıdivlikte başta Şerif Paşa olmak üzere Mısır nazırlar heyeti üyeleri, Derviş Paşa Heyeti üyeleri ve İngiltere, Fransa, Rusya, İtalya, Avusturya ve Prusya konsolosların yer aldığı olağanüstü bir toplantı tertiplendi.⁵³¹ Bu toplantıda konsoloslara Mısır’daki kargaşa ortamının kısa sürede son bulacağı garantisi verilmişti.⁵³² Buna göre, öncelikle Arabî Paşa kendisine Hıdivlik tarafından verilecek her görevi istisnasız yerine getireceğini, halkı galeyana getirmeye yönelik her türlü yayın ve konuşmalara son verileceğini ve askerlerin sükûnetinin sağlanacağı teminatını vermişti. Derviş Paşa ise Hıdiviyetin talimatlarının yerine getirilmesi noktasında Arabî Paşa ile ortaklaşa bir çalışma yürütmeye hazır olduğunu söylemek suretiyle yabancı konsolosları teskin etmeye çalışmıştı.⁵³³

⁵²⁶ Mısır’daki İngiliz Başkonsolosu Sir Edward Malet 31 Mayıs 1882’de merkeze gönderdiği telgrafta Mısır’da muhtemel bir Müslüman-Hıristiyan çatışmasının patlak vermesinin an meselesi olduğunu söylemekteydi. Bkz. Sir Evelyn Baring, Egypt, s. 281.

⁵²⁷ **Bab-ı Ali Hariciye Nezareti Mısır Mes’alesi**, s. 68.

⁵²⁸ Konsolos Cookson’ın yaralanmasının yanı sıra İngiliz resmi belgelerine göre, bu olay sırasında 6 İngiliz vatandaşı hayatını kaybetmişti. Bkz. “Earl Granville to the Earl of Dufferin, Foreign Office, July 11, 1882”, **1882 [C.3258] Egypt. No. 10. (1882)**. Copy of a despatch from Earl Granville to the Earl of Dufferin respecting the affairs of Egypt.

⁵²⁹ Cookson yaklaşmakta olan tehlikeyi sezmiş bir diplomat olarak olayın meydana geldiği tarihten on gün önce, 30 Mayıs 1882’de Londra’ya gönderdiği telgrafta Mısır’da giderek artmakta olan gerilimden söz etmiş; her geçen gün askerlerin gerginliğinin arttığını bildirmişti. Bkz. Sir Evelyn Baring, Egypt, s. 281.

⁵³⁰ İskenderiye Konsolos Yardımcısı Calvert Londra’ya gönderdiği 11 Haziran 1882 tarihli telgrafında Mısır polisinin Avrupalıları korumadığından şikâyet ediliyordu. Bkz. Sir Edward Malet, s. 402.

⁵³¹ **Bab-ı Ali Hariciye Nezareti Mısır Mes’alesi**, s. 68.

⁵³² “Earl Granville to the Earl of Dufferin, Foreign Office, July 11, 1882”, **1882 [C.3258] Egypt. No. 10. (1882)**. Copy of a despatch from Earl Granville to the Earl of Dufferin respecting the affairs of Egypt.

⁵³³ Söz konusu toplantıya İngiltere’yi temsilen katılan Sir Edward Malet toplantı notlarından oluşan bir raporu 12 Haziran 1883’te göndermişti. Raporun tam metni için bkz. Sir Edward Malet, ss. 405-407.

1.6.5. Mısır'ın İşgali

Ne konsolosların ne de İngiliz ve Fransız kamuoyunun Mısır sarayındaki toplantıda kendilerine sunulan taahhütlere inandırılmaları mümkün olmadı. Zira Sir Edward Malet toplantının ertesi günü, 13 Haziran 1882'de Londra'ya gönderdiği telgrafta Derviş Paşa Heyeti'nin görevini yerine getirmekte başarısız olduğunu bildirmekteydi.⁵³⁴ Ertesi gün bu kez İskenderiye Konsoloslugu'ndan Londra'ya gönderilen bir raporda ise o tarihte Derviş Paşa ile birlikte İskenderiye'yi ziyaret etmekte olan Hıdiv Tevfik'in Mısır borçları üzerindeki İngiliz Genel Kontrolörü Sir Auckland Colvin'e Derviş Paşa'nın görevinin gereğini yerine getiremediğini ve başarısız olduğunu söylediği aktarılmaktaydı. Hıdiv Tevfik'e göre bundan böyle yapılacak en doğru şey Babıâli'nin Mısır'a asker göndermesi olacaktı.⁵³⁵

Maltız Olayı öncesine kadar Mısır'a müdahale konusunda tereddüt içinde olan Batı kamuoyu, son olayla birlikte Mısır'daki Avrupalıların saldırıya uğramaya başlaması neticesinde Batı müdahalesi seçeneğini daha gür bir sesle dile getirmeye başladı. İngiltere ise Mısır'a müdahalenin meşru bir zemine oturması adına böyle bir olayın kendisi için yeterli olduğuna inanıyor; çatışma ortamını kendi çıkarları adına sürekli gündemde tutmak suretiyle açıkça istismar ediyordu. Her ne kadar İngilizlerin bir kesimi yaşananlardan Hıdivi, bir kesimi de Arabî⁵³⁶ ve Vatanileri sorumlu tutsa da bu gerçek değişmiyordu.⁵³⁷

İskenderiye'de yaşanan bu olay neticesinde Mısır'dan ilk defa toplu göçler başlamıştı. İngiltere ve Fransa'nın öncülük ettiği bu göç hareketi kısa süre sonra Avusturya, Rusya, İtalya ve Yunanistan gibi burada tebaası bulunan ülkeleri de

⁵³⁴ Raporun tam metni için bkz. Sir Edward Malet, a.g.e., ss. 410-412. Sir Evelyn Baring, **Modern Egypt**, s. 288. Aynı ifadeyi geriye dönük olarak 11 Temmuz 1882 tarihli belgede İngiliz Hariciye Nazırı Lord Granville de kullanacaktı. Granville'e göre, Derviş Paşa ne Mısır'da sükûneti sağlayabilmiş ne de Hıdiv'in oldukça yıpranan otoritesinin yeniden tesisi konusunda sağlam bir adım atabilmişti. Bkz. "Earl Granville to the Earl of Dufferin, Foreign Office, July 11, 1882", **1882 [C.3258] Egypt. No. 10. (1882)**. Copy of a despatch from Earl Granville to the Earl of Dufferin respecting the affairs of Egypt.

⁵³⁵ İskenderiye Konsolosu Cookson'ın 14 Haziran 1882 tarihli bu raporunun tam metni için bkz. Sir Edward Malet, ss. 414-415.

⁵³⁶ Arabî'nin İskenderiye çatışmalarının baş sorumlusu olduğuna inananlardan bir tanesi Kahire'de görev yapmakta olan Albay Long idi. Long'a göre, İskenderiye'de patlak veren krizin bir gece öncesinde Arabî ve birkaç önde gelen ismin katıldığı gizli bir toplantı yapılmıştı. Halkı Hıristiyanlara karşı sokaklarda attığı nutuklarla kıskırtan din adamı ise çatışmadan birkaç saat önce İskenderiye'ye getirilmişti. Bkz. John Eliot Bowen, **The Conflict of East and West in Egypt**, G.P. Putnam's Sons, New York & London, 1887, ss. 96-97.

⁵³⁷ Kızıltoprak, İngiliz İşgali, ss. 61-63.

harekete geçiriyordu. Neredeyse her ülke bir vapur ya da gemi göndererek İskenderiye’de bulunan tebaalarını memleketlerine geri götürüyordu.⁵³⁸ 17 Haziran’da, yani olayın yaşandığı tarihten beş gün sonra, İskenderiye Limanı’ndan gemilere binerek Mısır’ı terk eden yabancı uyrukluların sayısı 14 bine ulaşmıştı.⁵³⁹ Buna ek olarak, 6 bin dolayında insan da limanda gemilerinin gelmesini bekler durumdaydı.⁵⁴⁰

Yerli halk ise yabancıların topluca göç etmeye başlamasından sonra gelecek günlerden daha fazla korkmaya başlamıştı. Zira halk arasında yayılan inanca göre, Batılılar tebaalarını bir an evvel Mısır’dan tahliye ediyordu çünkü kısa süre sonra büyük bir saldırı gerçekleştireceklerdi. Bu korku yerli halkın da yaşadıkları yerleri terk ederek, Suriye yönüne göç etmelerine neden oldu.⁵⁴¹ Hatta İngiliz Başkonsolosluğu Diplomatik Servis Sekreteri Cartwright’ın 29 Haziran 1882 tarihli telgrafında belirttiğine göre, Mısır’da ikamet etmekte olan Türk ailelerden de göç etme kararı alanlar, yola koyulanlar bulunmaktaydı.⁵⁴²

Yaşanan göç dalgası hiç kuşkusuz Mısır’daki durumu bir Avrupa meselesi haline getirmek isteyen İngiltere ve Fransa’nın işine gelmekteydi. Başından beri Mısır’ı konu alan bir uluslar arası konferans düzenlenmesini isteyen ve bu konuda Babî’li’yi ikna etmeye uğraşan Batılı güçler için Mısır’ı hâkimiyeti altına alan kaos ortamı bulunmaz bir fırsat niteliğindedeydi. Keza Fransa adına Freycinet “uluslar arası konferansın bir an evvel toplanmasının artık bir zorunluluk olmaktan da fazlasını ifade ettiğini” söylemekteydi.⁵⁴³ Hem burada yaşayan tebaaları için can ve mal güvenliği kalmamıştı hem de Mısır’daki mali ve siyasi menfaatleri tehdit altına girmişti. Bu tarz ifadelerle Avrupa kamuoyunu tesir altına almak isteyen İngilizler’i hem konferans fikrinden uzaklaştırmak hem de sakinleştirmek için Derviş Paşa Heyeti ve Hıdivlik makamının kararıyla Mısır’da kabine değişikliğine gidilmişti. Derviş Paşa’nın Kahire’de özel görüşmeler yaptığı Alman ve Avusturyalı

⁵³⁸ 1882 nüfus sayımına göre İskenderiye’nin nüfusu 231,396 idi. Toplam nüfusun içerisindeki yabancıların sayısı ise 49,693 olarak hesaplanmıştı. Yabancılar içerisinde 18,688 kişi ile Rumlar ilk sırada yer alırken, İtalyanlar 11,579, Fransızlar 8215, İngilizler ise 3552 kişi olarak belirlenmişti. Bkz. Will Hanley, s. 282, Tablo No:20.

⁵³⁹ Yalnızca İngiltere bu dönemde yedi bin yabancıyı İskenderiye’den çıkarmıştı. Bunların arasında İngiliz vatandaşları olduğu kadar çok sayıda Maltalı da yer alıyordu. Bkz. Hanley, s. 140.

⁵⁴⁰ Sir Evelyn Baring, Egypt, s. 289.

⁵⁴¹ Şam, s. 90.

⁵⁴² Sir Evelyn Baring, Egypt, s. 290.

⁵⁴³ Sir Evelyn Baring, Egypt, s. 291.

konsolosların tavsiyeleri⁵⁴⁴ üzerine 17 Haziran 1882’de Ragıp Paşa’nın reisliğinde oluşturulan yeni nazırlar heyetinde hiçbir Vatani üyesine yer verilmemiş; yepyeni bir kabine kurulmuştu.⁵⁴⁵ Tek bir kişi hariç: Arabî.⁵⁴⁶ Arabî eski kabinedeki yerini korumuş; yenisinde de Harbiye Nazırı olarak yerini almıştı.⁵⁴⁷ Bu durum kuşkusuz Batılı çevrelerde tepkiyle karşılandı.⁵⁴⁸ Zira herkes değişmiş ancak Arabî’ye dokunulmamıştı. Bu durum bir yanıyla da Arabî’nin Mısır’da o dönem için ne kadar güçlü bir politik figür olduğunu ortaya koymaktaydı.⁵⁴⁹

Derviş Paşa Heyeti ise Mısır’daki çalışmaları sırasında Maltız Olayı ve sonrasında yaşanan gelişmeler neticesinde bir hayli sıkıntılı günler geçirmiş; elverişli çalışma ortamına sahip olamamıştı. Bu arada özellikle Babiâli’nin Arabî ve beraberindekilerin Mısır’dan çıkarılıp İstanbul’a gönderilmesi yönündeki isteğini de yerine getirememişti. Hatta son kabine değişikliği Arabî’nin yerinin ne kadar sağlam olduğunu göstermişti. Bu açıdan başarısız bir girişim olan Derviş Paşa Heyeti aynı zamanda Sultan Abdülhamid’in uluslar arası konferansın toplanmasını geciktirme politikasının da başarısızlıkla sonuçlanmasına neden oldu. Hâlbuki daha Derviş Paşa Mısır yoluna çıkmadan önce Babiâli Londra Sefiri Musurus Paşa vasıtasıyla Derviş Paşa Heyeti’nin Mısır’da işleri yoluna koyacağını ve Mısır meselesi için münhasıran bir toplantı düzenlenmesine bir hacet kalmayacağını Londra’ya bildirmişti.⁵⁵⁰ Ancak gelinen noktada ne Arabî Mısır’dan çıkarılabilmiş ne de buradaki gergin durum yatıştırılabilmişti. Dolayısıyla Sultan Abdülhamid’in İngiliz ve Fransızlara konferans ısrarları karşısında söyleyecek sözü kalmıyordu. Her ne kadar İskenderiye’de olaylar yavaş yavaş yatışmaya başlıyor ve uğranılan zararların tazmini noktasında hıdivlik makamı adım atmaya başlıyor olsa da bu çabalar İngiliz ve Fransızların öfkesinin

⁵⁴⁴ “Earl Granville to the Earl of Dufferin, Foreign Office, July 11, 1882”, **1882 [C.3258] Egypt. No. 10. (1882)**. Copy of a despatch from Earl Granville to the Earl of Dufferin respecting the affairs of Egypt. Aynı hususta Sir Edward Malet’nin İskenderiye’den Londra’ya gönderdiği 16 ve 17 Haziran 1882 tarihli raporların tam metni için bkz. Sir Edward Malet, ss. 421-422. Ayrıca bkz. **New York Times**, 17 Haziran 1882.

⁵⁴⁵ Ragıp Paşa’nın aynı zamanda Maliye Nazırlığı’nı üstlendiği kabinede Ahmed Raşid Paşa Dâhiliye, Zülfikar Paşa Adliye, Zetki Paşa da Hariciye Nazırlığı’na getirilmişti. Bkz. **New York Times**, 19 Haziran 1882.

⁵⁴⁶ Yeni kabineyi Londra’ya haber veren Sir Edward Malet’nin 17 Haziran 1882 tarihli raporu için bkz. Sir Edward Malet, s. 422. Ayrıca bkz. Sir Evelyn Baring, Egypt, s. 293.

⁵⁴⁷ **New York Times**, 18 Haziran 1882.

⁵⁴⁸ Oysa Derviş Paşa yeni kabinenin kurulmasını Mısır meselesinin halli yolunda büyük bir başarı olarak lanse etmişti. Bkz. **Bab-ı Ali Hariciye Nezareti Mısır Mes’alesi**, s. 69.

⁵⁴⁹ Kızıltoprak, İngiliz İşgali, s. 64.

⁵⁵⁰ Sir Evelyn Baring, Egypt, s. 284.

yatışmasına yeterli olmuyordu. Gemilerini İskenderiye açıklarından çekmeye razı olmayan, ayrıca tebaalarını Mısır'dan çıkarmaya devam eden Batılılar aynı zamanda uluslar arası konferans isteklerini yineliyor; Arabî ve adamlarının Mısır'dan çıkarılması konusunda Babiâli'ye baskı yapıyorlardı. Uluslar arası konferansın toplanması halinde ise çıkacak karar az çok belliydi: Mısır'a müdahale.

21 Haziran 1882'de İstanbul Sefareti'ne bir telgraf gönderen İngiltere Hariciye Nazırı Lord Granville, Mısır'da askeri gösterilerin Hıdiv Tevfik'in otoritesini yıprattığını ve ülkede daha önceki yıllarda irad olunan fermanlar ve imzalanan anlaşmalarla oluşturulmuş olan güvenliği sağlamaya yönelik tüm unsurları ortadan kaldırdığını yazmaktaydı. Granville'e göre, Mısır'da bir an evvel Hıdiv'in otoritesi sağlanmalıdır ve askerlerin partisinin⁵⁵¹ vesayetinden kurtarılmalıydı. İngilizlerin görüşüne göre, Sultan Abdülhamid Mısır'da gidişatı tersine çevirmek adına iyi niyetli bir adım atarak temsilcisini buraya göndermişti fakat bu girişim bir işe yaramamıştı. Artık Sultan Abdülhamid'in de daha etkin adımlar atma zamanının geldiğini fark etmesi gerekiyordu. Bu bağlamda toplanacak olan konferansa Osmanlı İmparatorluğu'nun katılmayı reddetmesi halinde diğer katılımcılarla toplanacak olan konferans Mısır'da hukukun ve güvenliğin yeniden tesisi konusunda ön alacaktı. Hatta gerekmesi halinde, Osmanlıları dışta bırakacak bir askeri müdahale seçeneği de masada yer alacaktı.⁵⁵²

Said Paşa başkanlığındaki Osmanlı İmparatorluğu hükümeti her ne kadar İstanbul'da toplanacak olan konferansa katılım konusunda olumlu görüş bildirmişse de Sultan Abdülhamid buna kati surette taraftar olmamıştı. Sultan'a göre, Berlin Anlaşması'nda taraf olan devletlerin katılması öngörülen bu konferansta katılımcı ülkelerin hiç birisinin Mısır meselesi ile alakası yoktu. Dolayısıyla böyle bir toplantı tertip edilmesi meşru değildi.⁵⁵³

Osmanlı İmparatorluğu'nun muhalefetine karşın İstanbul Konferansı 23 Haziran 1882'de toplandı. (Haziran-Ağustos 1882)⁵⁵⁴ Konferans üyesi ülkeler 10 Temmuz 1882'de Osmanlı hükümetine hitaben bir ara karar aldılar. Bu kapsamda

⁵⁵¹ Granville, Hizb-ulVatani'yi askerlerin partisi (military party) olarak tanımlamaktaydı.

⁵⁵² "Earl Granville to Earl of Dufferin, Foreign Office, June 21, 1882", **1882 [C.3296] Egypt. No. 12 (1882)**. Correspondence respecting the conference at Constantinople on Egyptian Affairs.

⁵⁵³ Enver Ziya Karal, Osmanlı, Cilt: VIII, s. 95; Lutskiy, s. 208.

⁵⁵⁴ "Earl Granville to the Earl of Dufferin, Foreign Office, July 11, 1882", **1882 [C.3258] Egypt. No. 10. (1882)**. Copy of a despatch from Earl Granville to the Earl of Dufferin respecting the affairs of Egypt; **Bab-ı Ali Hariciye Nezareti Mısır Mes'elesi**, s. 71.

kaleme alınan metinde öncelikle konferansın toplanma amacının Mısır'da kaybolan düzenin tekrar tesis edilmesi ve Hıdivlik makamının otoritesinin güçlendirilmesi için Osmanlı Sultanı'nın Mısır'a asker göndermesi hususunda bir başvuruda bulunmak, sürekli kan dökülmesine, yerli ve yabancı ailelerin göç etmesine ve yine yerli ve yabancıların menfaatlerinin zarar görmesine neden olan anarşi ortamına son verilmesini sağlamak olduğu tekrarlanıyordu. Büyük Güçler'in Osmanlı askerinin Mısır'da bulunacağı süre zarfında Mısır'a daha önceden ilan edilmiş fermanlarla tanınmış olan ayrıcalıkların kullanımına devam edileceği ve Mısır'da hukuki ve siyasi anlamda statükonun devamının sağlanacağı hususunda Babıâli'ye itimatlarının tam olduğu da bildiriye eklenmişti. Söz konusu metne göre, Osmanlı askeri üç ay müddetle Mısır'a gönderilecek, bu sürenin uzatılması lüzum olduğunda da Hıdivlik makamı ile bu durum müzakere edilecekti. Süre uzatımı konusunda ise talebin Hıdivlikten gelmesi halinde işleme konulması öngörülmekteydi.⁵⁵⁵

Osmanlı hükümetinin bu metne cevabı ise 19 Temmuz 1882'de gelmişti. Babıâli, o güne dek Osmanlı hükümeti kendi başına Mısır'a bir askeri müdahalede bulunmaya kalkışmadıysa bunun sebebinin askeri seçenek öncesi yapılabilecek ne varsa her birinin denenmesinden yana olunması durumu olduğunu altını çiziyordu. Ayrıca konferansın diğer oturumlarına katılım talebinde bulunan Osmanlı hükümeti Mısır meselesinin tartışılmasına bu yolla devam edilmesinden yana olduğunu ifade ediyordu.⁵⁵⁶ Osmanlı cenahında yaşanan bu tavır değişiminin en önemli sebebi ise hiç şüphesiz bu kararın birkaç gün öncesinde İngilizlerin İskenderiye'ye asker çıkarması olacaktı.

Özellikle İngiltere'nin Mısır'da tek başına bir müdahaleye kalkışmasının önüne geçmek isteyen Rusya, Avusturya ve İtalya gibi ülkeler konferans sırasında hiçbir katılımcı ülkenin Mısır'da münferit bir müdahalede bulunmayacağına dair karar alınmasını sağlamışlardı. Ancak İngiltere bu maddeye İstanbul sefiri Lord Dufferin aracılığıyla şerh düşmeyi başarmıştı. Bu şerhe göre söz konusu madde "mücbir sebep görülmediği takdirde" geçerli olacaktı.⁵⁵⁷ Yani İngiltere Mısır'a müdahale seçeneğinin bu konferans kararları aracılığıyla önünün kapatılmasına

⁵⁵⁵ "Identical Note Presented to the Porte on July 10, 1882", 1882 [C.3296] Egypt. No. 12 (1882). Correspondence respecting the conference at Constantinople on Egyptian Affairs,

⁵⁵⁶ "Said Pasha to Musurus Pasha, Constantinople, July 20, 1882", 1882 [C.3296] Egypt. No. 12 (1882). Correspondence respecting the conference at Constantinople on Egyptian Affairs.

⁵⁵⁷ Bab-ı Ali Hariciye Nezareti Mısır Mes'alesi, s. 69; Enver Ziya Karal, Osmanlı, Cilt: VIII, s. 95.

müsaade etmemiştir. Etmediği gibi niyetini de açıkça ortaya koymuştu. Bundan böyle İngilizler için gereken tek şey şerh maddesinde ifade olunan “mücbir sebebi” bulmak idi.⁵⁵⁸

İngiltere'nin gayesi Mısır'a tek başına müdahale idi ve bu niyeti uzunca bir süredir korumaktaydı. İskenderiye çatışmaları, can kayıpları, organize toplu göçler gibi olaylar meşruiyet zemininin inşası adına İngilizler tarafından ustaca kullanılmıştı. İstanbul Konferansı da bu çabalar içerisinde gösterilebilir. Zira Lord Salisbury, 24 Temmuz 1882 tarihinde Lordlar Kamarası'nda yaptığı bir konuşmada “İstanbul Konferansı ile sağlanmaya çalışılan Avrupa uyumunun bir fanteziden ibaret” olduğunu söyleyecekti.⁵⁵⁹

Bir taraftan İstanbul Konferansı somut bir neticeye henüz ulaşmadan devam ederken öte yandan İskenderiye açıklarında İngiliz gemileri ile Mısırlı yetkililer arasındaki tansiyon yükselmekte idi. Bu noktada İngiltere'nin Mısır'a tek taraflı bir askeri müdahalesine kapı aralayacak olan “mücbir sebep” de bulunmuştu. Mısır, kendini savunma adına İskenderiye sahilinde tahkimata başlamıştı. 6 Temmuz 1882'de⁵⁶⁰ İngiliz donanmasının amirali Sir Beauchamp Hobart Seymour, İskenderiye kıyılarında yapılmakta olan askeri tahkimatın kendileri aleyhine yapıldığı ve varlıklarını tehdit ettiği gerekçesiyle kaldırılmasını İskenderiye garnizonu kumandanlığından talep etmişti.⁵⁶¹ İlk başta garnizon kumandanı böyle bir tahkimat yapılmadığını iddia etse de⁵⁶² İngilizler gece vakti istihkâmda çalıştırılan Mısırlı askerleri tespit etmişlerdi.⁵⁶³ Bunun üzerine her ne kadar başta Arabî⁵⁶⁴ olmak

⁵⁵⁸ Lutskiy, s. 208.

⁵⁵⁹ Sir Evelyn Baring, Egypt, s. 291.

⁵⁶⁰ Aynı günlerde İngiltere'de Gladstone hükümeti başta İrlanda meselesi olmak üzere kabinede ortaya çıkan görüş ayrılıkları nedeniyle istifanın eşiğine gelmişti. Siyasi krizin yaşandığı bu günlerde Gladstone müdahaleden uzak durma tavrını değiştirmiş ve ilk defa Hariciye Nazırı Granville'e Süveyş Kanalı'nın korunması emrini vermişti. Bkz. Pradip Bhaumik, **British Foreign Policy and France: 1868-1880**, Doktora Tezi, Faculty of the Graduate School, University of Minnesota, 1998, s. 476.

⁵⁶¹ **Bab-ı Ali Hariciye Nezareti Mısır Mes'alesi**, s. 73.

⁵⁶² “Earl Granville to the Earl of Dufferin, Foreign Office, July 11, 1882”, **1882 [C.3258] Egypt. No. 10. (1882)**. Copy of a despatch from Earl Granville to the Earl of Dufferin respecting the affairs of Egypt; **New York Times**, 7 Temmuz 1882.

⁵⁶³ 3 Haziran 1882 tarihinde Lord Granville tarafından İstanbul'a Lord Dufferin'e gönderilen telgrafta yer alan ifadeler Haziran ayı başından itibaren İngilizlerin İskenderiye'de yapılmakta olan tahkimattan haberdar olduğunu ve bu konuda Londra'daki Osmanlı sefiri Musurus Paşa'ya şikâyetle bulduklarını ortaya koymaktadır. Aynı belgede Musurus Paşa'nın bu durumu bir an önce Babîâli'ye bildirme sözü verdiği de anlaşılmaktadır. Nitekim 5 Haziran 1882'de Malet'nin Lord Granville'e gönderdiği telgrafta bir önceki gün itibarıyla Babîâli'nin Hıdivlik makamına söz konusu tahkimata son verilmesi talebini ilettiği ve bu kapsamda Hıdiv Tevfik'in Arabî Paşa'ya bu çalışmanın sonlandırılması emrini verdiği belirtilmektedir. Aynı belgeye göre Arabî Paşa da bu isteğe olumlu

üzere Mısırlı idareciler tahkimat konusunda İngiliz birimlerine güvence verseler de bunun İngiltere üzerinde herhangi bir yatıştırıcı etkisi olmadı. Zira İngiltere Mısır'a tek başına müdahale konusunda kararını çoktan vermiş durumdaydı. 10 Temmuz 1882'de İngiltere son girişimini yaparak sorun yaratan istihkâmların kendilerine en geç ertesi sabah teslim edilmesini talep etti. Aksi takdirde İskenderiye bombardımana tabi tutulacaktı.⁵⁶⁵ Bu karar önce İskenderiye'de mukim konsolosluklara, daha sonra da onlar vasıtasıyla Avrupalı güçlere iletilmişti.⁵⁶⁶ Bu arada Mısır'daki İngiliz Başkonsolosu'nun Mısır hükümeti ile ilişkisini koparması da İngiltere'nin kararlılığının bir işaretiydi. Bunu fark eden Avrupalı diğer güçler, başta Fransa⁵⁶⁷ olmak üzere İskenderiye açıklarında demirli olan gemilerinin tamamını çekerek meydanı İngiliz donanmasına bırakmışlardı.⁵⁶⁸ Ne var ki İngiltere'nin talebi Mısır Hıdivliği tarafından kabul edilmedi.⁵⁶⁹ Bunun etkisi ise ertesi gün kendisini gösterdi; 11 Temmuz 1882'de İskenderiye İngiliz donanması tarafından ağır bir bombardıman altına alındı.⁵⁷⁰ Kent bir gün içerisinde neredeyse yerle bir edilmişti. İngilizler yirmi yedi yaralı ve beş ölü verirken⁵⁷¹, Arabî birliklerinde iki bin dolayında kayıp yaşanmıştı. Bombardımanın ertesi günü, 12 Temmuz'da ise İskenderiye Kalesi'ne teslimiyet manasına gelen beyaz bayrak çekilmişti.⁵⁷² Bu aşamada Arabî'nin birlikleri Miralay Süleyman Sami önderliğinde şehri ateşe vermek suretiyle İngiliz

yanıt verip, tahkimatın sonlandırılacağını söylemiştir. Her iki telgrafın tam metni için bkz. Malet, s. 389-393. Ayrıca bkz. **New York Times**, 10 Haziran 1882.

⁵⁶⁴ İskenderiye özellikle Avrupalılar tarafından başından itibaren Arabî hareketinin merkezi olarak kabul edilen bir kent idi. Bkz. Hanley, s. 17.

⁵⁶⁵ "Earl Granville to the Earl of Dufferin, Foreign Office, July 11, 1882", **1882 [C.3258] Egypt. No. 10. (1882)**. Copy of a despatch from Earl Granville to the Earl of Dufferin respecting the affairs of Egypt; **Bab-ı Ali Hariciye Nezareti Mısır Mes'elesi**, s. 73.

⁵⁶⁶ Sir Evelyn Baring, Egypt, s. 295; Arthur E.P. Brome Weigall, ss. 147-148.

⁵⁶⁷ İşgalden yaklaşık beş ay sonra dönemin Fransa Başbakanı Duclerc Paris'teki İngiliz sefiri Lord Lyons ile yaptığı bir görüşme sırasında Mısır'ın işgali sırasında dönemin Başbakanı De Freycinet ve kabinesinin meydanı İngiltere'ye bırakmasının Mısır toprakları üzerinde İngiltere'ye zafer, Fransa'ya ise mağlubiyet yaşattığını söyleyecekti. Bkz. "Viscount Lyons to Earl Granville, Paris, December 4, 1882", **1882 [C. 3447] Egypt. No. 20 (1882)**. Correspondence respecting the Anglo-French financial control.

⁵⁶⁸ **Bab-ı Ali Hariciye Nezareti Mısır Mes'elesi**, s. 73; John Eliot Bowen, Conflict, s. 100-101.

⁵⁶⁹ "Mısır Hey'et-i Nüzzarı, Derviş Paşa da dâhil olduğu halde Hıdiv'in taht-ı riyasetinde kettiği bir ictima'ada ultimatomu redde ve donanmanın ateşine mukabeleye karar veriyor". Bkz. **Bab-ı Ali Hariciye Nezareti Mısır Mes'elesi**, s. 73.

⁵⁷⁰ John S. Galbraith & Afaf Lutfi al-Sayyid-Marsot, "The British Occupation of Egypt: Another View", **International Journal of Middle East Studies**, Vol: 9, No: 4, (Nov., 1978), ss. 471-488; Henry Duff Traill, England, Egypt, s. 43.

⁵⁷¹ **1884-85 (97) Army (loss of life in Egypt)**. Return of the loss of life, number wounded and number invalided, during the English occupation of Egypt, from July 1882 to March 1884.

⁵⁷² Kızıltoprak, a.g.e., s. 85; Henry Duff Traill, England, Egypt, s. 45.

askerlerini karada yenilgiye uğratmayı tasarlamışsa da başarıya ulaşamamıştı.⁵⁷³ 14 Temmuz'da Derviş Paşa Mısır'dan ayrılırken, 15 Temmuz 1882 tarihinde ise İngiliz birlikleri İskenderiye'ye asker çıkardı. Böylece İngiltere Mısır'a bu kez işgalci olarak ayak basmıştı.⁵⁷⁴

İngiltere'nin ilk saldırısı karşısında askeri anlamda başarısızlığa uğramakla birlikte en azından mücadele azmi gösterdiği ve savaştığı için Arabî ve Vatanilerin yerli halktaki saygınlığı bir kat daha artmıştı.⁵⁷⁵ Buna karşın Hıdiv Tefvik'e olan inanç ise tamamen yok olma seviyesine inmişti. Artık Hıdiv Tefvik, İngilizlerden aman dileyen, onların elinde bir oyuncak haline gelmiş bir figür olarak kabul ediliyordu.⁵⁷⁶ Halkın gözünde Hıdiv, İngiliz işgaline tepki gösterememişti oysa Arabî hala "Mısır Mısırlıdır" diye bağıyordu. Ancak İngilizlerin Mısır'ı Mısırlılara bırakmaya hiç niyeti yoktu.⁵⁷⁷ Bunun en net göstergesi ise İngiliz Hariciye Nazırı Lord Granville'in İskenderiye'ye top ateşinin başlatıldığı 11 Temmuz 1882 tarihinde İstanbul'daki İngiliz sefiri Lord Dufferin'e gönderdiği mektupta kullandığı ifadelerdir. Granville, Mısır'ın İngiltere'nin Hindistan ve Avustralya'daki kolonilerine giden deniz yolu üzerindeki en önemli merkezlerden birisi olduğunu anlattığı mektubunda İngiliz sermayesinin ve sanayisinin Mısır pazarındaki büyük payından söz etmektedir. Mısır'da yaşamakta olan İngiliz tebaasından da bahsettiği bu belgede Granville oldukça detaylı bir biçimde Hıdiv İsmail döneminden itibaren

⁵⁷³ **Bab-ı Ali Hariciye Nezareti Mısır Mes'alesi**, s. 74.

⁵⁷⁴ Enver Ziya Karal, Osmanlı, Cilt: VIII, s. 96; Sir Evelyn Baring, Egypt, ss. 296-297; **New York Times**, 15 ve 16 Temmuz 1882. Gazete bu sayılarında yer alan haberlerde İskenderiye'nin çatışmalar sonrasında aldığı hali gözler önüne sermektedir. Hayatını kaybedenler, yaralılar, şehirdeki banka vs. gibi kurumların yıkılması, kaçmaya çalışan yabancı topluluklar bunlardan bir kaçısı arasındadır.

⁵⁷⁵ Arabî sadece Mısırlılardan destek almamıştı. İngilizlere karşı olan mücadelesiyle İstanbul ahalisinin de desteğini kazanmıştı. İşgal günlerinde bazı İstanbul camilerinde Arabî için dualar okunmuştu. Keza aynı şekilde Hindistan'da Delhi camilerinde benzer şekilde dualar edilmişti. Arabî'nin ünü o kadar yayılmıştı ki ünlü İtalyan lider Garibaldi'nin oğlu İngilizlere karşı Mısır askeri ile birlikte savaşmak için Mısır'a gönüllüler göndermek üzere kampanya düzenlemişti. Bkz. Muhammed İbrahim İs-Sanafiri, **Osmanlı-Mısır İlişkileri**, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1993, s. 148'den akt. Şam, s. 111.

⁵⁷⁶ Arabî de nitekim hiçbir zaman Hıdiv Tefvik'e tam manasıyla güvenmemişti. Bunun en net göstergesi Arabî'nin İngiliz bombardımanı sırasındaki tavrı idi. İskenderiye açıklarından İngiliz top ateşi başladığında savunma yapmaya çalışan Arabî ve birlikleri bir taraftan da yazlık sarayı Remle'de bulunan Hıdiv Tefvik'i kontrol altında tutmaya çalışıyordu. Arabî, Hıdiv'in İngilizlerle iletişime geçmesini engellemek amacıyla birkaç yüz askerle Remle'yi kuşatmış; Hıdiv'in korumalığını yapan bedevi askerleri de parayla satın alarak saf dışı bırakmıştı. Dışarıyla irtibatı koparılan Hıdiv böylece İngilizlerle görüşemeyecekti. Ne var ki bu plan Arabî ve askerlerinin İngilizlerin karaya çıkışı sonrasında geri çekilmesiyle bozulacak; Hıdiv Tefvik doğrudan Amiral Seymour ile irtibata geçerek güvenliğini sağlayacaktı. Bkz. Weigall, ss.150-153.

⁵⁷⁷ John Eliot Bowen, Conflict, s. 108.

İngiltere'nin Mısır'a nasıl yerleştiğinin izahını vermektedir. İngiliz hükümetinin Mısır'da yaşanan kargaşa ortamının devamına daha fazla tahammül etmesinin mümkün olmadığını ifade eden Lord Granville'in Süveyş Kanalı'nın açık tutulması ve üzerindeki seyrüsefain uygulamasında herhangi bir kısıtlamaya gidilmemesine olan özel vurgusu ise Mısır'ın İngiltere'nin gözündeki stratejik önemine işaret eden ifadeler arasında yer almaktadır.⁵⁷⁸

İngiltere'nin İskenderiye'ye başlattığı saldırının ardından resmen başlayan Mısır'ın işgali süreci doğal olarak Osmanlı hükümeti tarafından tepkiyle karşılandı. Osmanlı yetkililerinin tepkisine karşılık olarak da İngiliz makamları gerek Amiral Seymour gerekse İstanbul'daki İngiliz Sefiri Lord Dufferin aracılığıyla askeri harekâtın Mısır'ı işgal olarak anlandırılmaması gerektiği yönündeki açıklamalarla karşılık veriyordu. İngilizlere göre yaptıkları tek şey Mısır'da istikrarı sağlamak ve Hıdiv'in otoritesini tekrar tesis etmek idi.⁵⁷⁹ Bunu dışında, Mısır'da en küçük bir ekonomik ayrıcalık peşinde dahi koşmuyorlardı.⁵⁸⁰ İngiltere Başbakanı Gladstone bu tarihlerde Avam Kamarası'nda yaptığı bir konuşmada *“İngiltere'nin Mısır'da hiçbir emel-i ihtiraskanesi olmayıp ma-haza Hıdiv'in zayi eylediği kuvvet ve nüfuzu iade etmek üzere asker sevkeylediğinin ve Mısır Mes'elesinin tesviye-i kat'iyesini Avrupa havza-i düveliyesine arzulemek tasmiminde bulunduğu”* garantisini veriyordu.⁵⁸¹ İngiliz yetkililerin bu açıklamalarından elbette tatmin olmayan Osmanlı hükümeti ise daha önce de ifade ettiğimiz gibi 19 Temmuz 1882'de halen devam etmekte olan İstanbul Konferansı'na katılmaya karar vermişti.⁵⁸² Konferans üyesi ülkelere de

⁵⁷⁸ “Earl Granville to the Earl of Dufferin, Foreign Office, July 11, 1882”, **1882 [C.3258] Egypt. No. 10. (1882)**. Copy of a despatch from Earl Granville to the Earl of Dufferin respecting the affairs of Egypt. Ayrıca bkz. John S. Galbraith & Afaf Lutfi al-Sayyid-Marsot, ss. 472-475.

⁵⁷⁹ General Wolseley 22 Temmuz 1882'de Mısır'daki İngiliz ordularının kumandanlığına resmen atandığında da benzer ifadeler kullanılmıştı. Wolseley'in görevi Mısır'da Hıdiv'in kaybolan otoritesinin önceki yıllarda ilan olunan fermanlar ve imzalanan uluslar arası anlaşmalar çerçevesinde yeniden kurulmasında rol almak ve ülkede baş gösteren isyan hareketinin bastırılmasını sağlamak olarak beyan edilmişti. Bkz. Sir Evelyn Baring, Egypt, s. 301. Fransızlar işgalin üzerinden beş ay geçtikten sonra bile kendi aralarındaki diplomatik yazışmalarda İngiltere'nin Mısır'ı işgal ederken kullandığı bu ifadeleri kullanacaklar ve Mısır'daki İngiliz varlığının ne manaya geldiğini sorgulayacaklardı. Dönemin Fransız Başbakanı Duclerc ile Londra'daki Fransız Sefiri M. Tissot arasındaki bir görüşmede yer alan bu yöndeki ifadeler için bkz. “M. Duclerc to M. Tissot, Paris, December 15, 1882”, **1882 [C. 3447] Egypt. No. 20 (1882)**. Correspondence respecting the Anglo-French financial control.

⁵⁸⁰ Enver Ziya Karal, Osmanlı, Cilt: VIII, s. 96.

⁵⁸¹ **Bab-ı Ali Hariciye Nezareti Mısır Mes'elesi**, s. 82.

⁵⁸² “Said Pasha to Musurus Pasha, Constantinople, July 20, 1882”, **1882 [C.3296] Egypt. No. 12 (1882)**. Correspondence respecting the conference at Constantinople on Egyptian Affairs; **Bab-ı Ali Hariciye Nezareti Mısır Mes'elesi**, s. 75.

bildirilen bu karar sonrasında Osmanlı yetkilileri Ağustos 1882'deki kapanışa dek tüm oturumlara iştirak edeceklerdi.

İşgalin ilk günlerine denk gelen tarihlerde konferansa katılan İngiltere dışındaki ülkeler Osmanlı hükümetine Mısır'a asker gönderme konusunda ısrarda bulunmaya devam ediyorlardı. Amaçları İngiltere'nin son müdahaleden sonra Mısır topraklarında tek başına kalmasını ve bu sayede Mısır'ı tek başına sahiplenmesini önlemektir. Ne var ki, Sultan Abdülhamid bu ısrarlara karşın asker göndermeme kararını uzunca bir müddet koruyacaktı. Zira Mısır'a gönderilecek Osmanlı askeri burada Arabî ve askerleri ile bir mücadele içerisine girecekti. Ancak İstanbul'a ulaşan istihbarat bilgilerine göre, Arabî ve askerleri böyle bir karşı karşıya gelme durumunda Osmanlı askerlerinin karşısına ellerinde Kuran-ı Kerim ile çıkmaya hazırlanıyordu. Böyle bir görüntünün Mısır halkı nezdinde Osmanlı Sultanı ve Hilafet makamının saygınlığına büyük bir darbe indirmesi muhtemeldi. Bunu düşünen Sultan Abdülhamid böyle bir görüntüye ve algılamaya mahal vermemek adına Mısır'a asker sevkine işgal öncesinde olduğu gibi işgal sırasında da karşı çıkmaya devam ediyordu.⁵⁸³

Bu arada Mısır topraklarında İngiliz birlikleri ilerleyişini sürdürürken Arabî Paşa gerek askeri anlamda gerekse halk desteği anlamında savunma hattını güçlendirmeye gayret ediyordu. 17 Temmuz 1882'de ulema mensuplarını, eyalet müdürlerini ve Mısırlı seçkinleri Vatanilerle buluşturan bir toplantı tertiplemek suretiyle tabiri caizse safları sıklaştırmaya çalışmıştı.⁵⁸⁴

Gerek İngilizlerin gerekse Arabî kuvvetlerinin İskenderiye sonrasında ilk gözlerini diktikleri stratejik nokta ise Süveyş Kanalı olmuştu. Lord Granville İskenderiye'ye ilk saldırının yapıldığı gün olan 11 Temmuz 1882'de İstanbul'a gönderdiği telgrafta Süveyş Kanalı'nın açık kalmasının sağlanmasının önemine dikkat çekmişti.⁵⁸⁵ Bu bağlamda 22 Temmuz 1882'de İngiliz Avam Kamarası'nda konuşan Gladstone "*Kanal bölgesinin güvenliğinin korunması konusunda diğer güçlerle işbirliği içerisinde hareket etmek istediklerini ancak böyle bir işbirliği*

⁵⁸³ Mehmed Hocaoğlu, **Abdülhamid Han ve Muhtıraları**, Türkiyat Matbaacılık, İstanbul, 1989, s. 172. Ayrıca bkz. Enver Ziya Karal, Osmanlı, Cilt: VIII, s. 96.

⁵⁸⁴ Kızıltoprak, İngiliz İşgali, s. 107.

⁵⁸⁵ "Earl Granville to the Earl of Dufferin, Foreign Office, July 11, 1882", **1882 [C.3258] Egypt. No. 10. (1882)**. Copy of a despatch from Earl Granville to the Earl of Dufferin respecting the affairs of Egypt.

ortamı olmaması durumunda da kendi başlarına hareket etmeye kararlı olduklarını” ilan eden bir konuşma yapmıştı.⁵⁸⁶ Bunun üzerine Süveyş Kanalı’nın korunması için gerekli olan askeri harekâta mali kaynak olarak yaklaşık 2,3 milyon poundluk bir ödeneğin Gladstone hükümetine kullanımına tahsis edilmesine 19’a karşı 275 oyla onay vermişti.⁵⁸⁷

Bir taraftan Süveyş etrafında iki güç arasındaki gerilim artarken diğer taraftan Hıdiv Tevfik ile Arabî arasındaki ipler de kopma noktasına geliyordu. İskenderiye’den güvenli bir şekilde çıkması sağlanan Hıdiv Tevfik’in Arabî’ye İngiliz askerine karşı saldırılarına son vermesini emretmesi ve ardından Arabî’nin bunu reddetmekle kalmayıp, İngilizlere karşı mücadele vermeyenlerin vatana ihanetle yargılanıp, en ağır cezaya çarptırılacaklarını ilan etmesi sonrasında Arabî, 22 Temmuz 1882’de Hıdivlik makamı tarafından hem Harbiye Nazırlığı’ndan azledilmiş ve asi ilan edilmişti.⁵⁸⁸ Hıdivliğin bu kararını, Hıdiv Tevfik’i “*İngilizlerin çıkarına çalışan ve ülkesi ile halkının menfaatlerini yabancılara kurban etmekten kaçınmayan*” bir yönetici olarak ilan eden duyurusu ile protesto eden Arabî, fellahları ve kentli erkekleri gönüllü olarak ordusuna almaya ve İngilizlere karşı mücadele vermeye devam etme kararı almıştı.⁵⁸⁹

İngilizlerin Süveyş Kanalı ve çevresinde hareketlendiğini ve Mısır birliklerine buradan saldıracağını düşünen Arabî’ye, Kurmay Başkanı Mahmud Fehmi kanalı kapatmayı ve suyollarını devre dışı bırakmayı önermişti. Böylece doğudan gelebilecek herhangi bir saldırıya karşı hem sınır güvencesi sağlanacak hem de Mısır kuvvetlerinin uzunca bir müddet direnç göstermesi temin edilecekti. Fehmi’nin bu önerisine rağmen kanalın çalışmaya devam etmesinin önemi konusunda kendisine

⁵⁸⁶ Nitekim başından itibaren Fransa ile irtibat halinde olan İngilizler, Fransa’da Mısır konusunda yaşanan kriz sonrasında hükümetin devrilmesinin ardından gözlerini İtalya’ya çevirmiş; 24 Temmuz 1882 tarihinde Roma’daki İngiliz Sefiri Sir Augustus Paget kanalıyla İtalyan hükümetine işbirliği teklifinde bulunmuştu. 26 Temmuz’da ise Lord Granville bu defa Londra’daki İtalyan sefirine benzer bir teklifi ilemişti. Ancak İtalyan hükümeti bu öneriyi kabul etmeyecek; Gladstone’un mecliste ifade ettiği gibi İngiltere Kanal meselesinde yalnız kalacaktı. Bkz. Sir Evelyn Baring, Egypt, ss. 308-310.

⁵⁸⁷ Sir Evelyn Baring, Egypt, s. 301. İngiliz parlamentosunun aldığı bu kararın ardından gerçekleştirilen temasların ardından Fransa’da De Freycinet Hükümeti Millet Meclisi’nden bilhassa Kanal Bölgesi’nin korunması amacıyla Mısır’a düzenlenecek bir askeri müdahale için ödenek tahsisi için başvurmuştu. Ancak İngiliz parlamentosunun aksine Fransız Meclisi talep edilen ödeneğin hükümete tahsisini 75’e karşı 416 gibi ağır bir oyla reddetmişti. Bu karar sonrasında De Freycinet kabinesi istifasını sunacak ve yerine Duclerc başbakanlığında yeni bir kabine kurulacaktı. Bkz. Sir Evelyn Baring, Egypt, s. 305.

⁵⁸⁸ **Bab-ı Ali Hariciye Nezareti Mısır Mes’elesii**, s. 76; Sir Evelyn Baring, Egypt, s. 300; John Eliot Bowen, Conflict, s. 108.

⁵⁸⁹ Lutskiy, s. 209.

ısrarda bulunanların etkisinde kalan Arabî ciddi bir askeri stratejik hataya düşüyordu.⁵⁹⁰ Nitekim çok geçmeden General Wolseley komutasındaki İngiliz ordusu doğu bölgesinden saldırıya geçiyor ve önce Süveyş'i (2 Ağustos 1882) ardından da İsmailiye ve Port Said'i (20 Ağustos 1882) ele geçiriyordu.⁵⁹¹

İngiltere Mısır'ın bir yakasında ordusu ile ilerlemekteyken, Kahire'de ise kabine değişikliğine gidilmesini sağlıyordu. İngiliz Başkonsolosu Sir Edward Malet'nin 16 Ağustos 1882 tarihinde Lord Granville'e gönderdiği raporunda verdiği bilgilere göre Hıdiv Tevfik'in de desteğiyle yeni kurulan bu kabine dönemin şartları içerisinde oluşturulabilecek en iyi kabineydi. Şerif Paşa'nın reisliğinde kurulan kabinede, Riyaz Paşa Dâhiliye Nazırı, Haydar Paşa ki kendisini bizzat isteyen Mısır Borçları Kurulu'nun İngiliz temsilcisi Sir Auckland Colvin'di, Maliye Nazırı, Riyaz Paşa hükümetinin Adliye Nazırı Fahri Paşa aynı nezarete getirilmişti. Bir önceki Ragıp Paşa kabinesinden yeni kabineye kalan tek isim ise Harbiye Nazırı Ömer Lütfi Paşa olmuştu. Malet'ye göre, Ömer Lütfi Paşa'nın son olaylar sırasında Hıdiv Tevfik'e olan sadakati yeni kabinede kendisine yer verilmesine sebep olmuştu.⁵⁹²

Arabî komutasındaki Mısır kuvvetlerine son darbe ise Tel-el Kebir bölgesinde vuruldu.⁵⁹³ 13 Eylül tarihinde İngilizler tarafından yapılan ani bir saldırı sonucu Arabî'nin birlikleri bir saat içerisinde imha edildi.⁵⁹⁴ Arabî Paşa çareyi Kahire yönüne doğru kaçmakta buldu.⁵⁹⁵ Ancak görünüşte yalnızca İskenderiye ve Kanal Bölgesi'ni ele geçiren İngiliz askerlerinin önu Kahire'ye kadar neredeyse engelsiz bir biçimde açılmıştı. Nitekim daha Arabî doğru dürüst bir savunma örgütleyemeden Kahire'ye varan İngilizler 14 Eylül 1882'de Arabî ve beraberindekileri teslim almayı

⁵⁹⁰ Arabî'yi kanalın kapatılması kararını uygulamaktan alıkoyan isimlerin başında kanalın mühendisi Lesseps'in geldiği, dönemin kaynaklarının genelinde ifade olunan bir iddiadır. Buna göre, Lesseps öteden beri arasının iyi olduğu Arabî Paşa'ya savunma organizasyonu sırasında rahatlıkla "kendisinin kanalı" olarak tabir etmekten çekinmediği Süveyş Kanalı'nı kapatmamasını tavsiye etmişti. İddiaya göre Lesseps kanalın karından endişe ediyordu. Bir başka iddiaya göre ise Lesseps'in Arabî'yi ikna edişindeki esas etken İngilizlerin kanal bölgesine asker çıkarmasına engel olacağı yönünde verdiği söz olmuştu. Bkz. Arthur Weigall, s. 156; John Eliot Bowen, Conflict, s. 115.

⁵⁹¹ Lutskiy, s. 210.

⁵⁹² Raporun tamamı ve diğer kabine üyeleri hakkında bilgi için bkz. Sir Edward Malet, ss. 442-444.

⁵⁹³ John S. Galbraith & Afaf Lutfi al-Sayyid-Marsot, s. 487; Henry Duff Traill, England, Egypt, s. 46.

⁵⁹⁴ **Bab-ı Ali Hariciye Nezareti Mısır Mes'elesi**, s. 78. Dönemin kaynaklarından bir tanesinde Arabî'nin saldırıya uykuda yakalandığını ve ayakkabısını giymeye bile vakit olmadığını söylediği rivayet edilmektedir. Bkz. Weigall, s. 157.

⁵⁹⁵ İngiliz birlikleri Arabî Paşa birliklerini kısa zamanda imha etmişse de çatışma sırasında ciddi sayıda ölü ve yaralı da vermişti. Resmi kayıtlara göre, Tel-el Kebir baskınında İngiltere ardında 76 ölü, 387 yaralı bırakmıştı. Bkz. **1884-85 (97) Army (loss of life in Egypt)**. Return of the loss of life, number wounded and number invalided, during the English occupation of Egypt, from July 1882 to March 1884.

başardı.⁵⁹⁶ Arabî'nin esir düşmesinin ardından Küfrü'd-devvar, Dimyat ve Ebu Hur bölgelerindeki askerler de silahlarını bıraktılar. Bu arada Hıdiv Tevfik de 25 Eylül 1882'de beraberinde General Wolseley ve Sir Edward Malet ile birlikte İngiliz askerlerinin karşıladığı bir törenle Kahire'ye geri dönmüştü.⁵⁹⁷

Kahire'deki varlığını güçlendirmek ve bu topraklarda tek söz sahibi olmak isteyen İngiltere, Hıdiv İsmail döneminden beri özellikle Mısır maliyesi üzerinde kurulan İkili Kontrol Mekanizmasının varlığı nedeniyle hâlihazırda Fransa ile ortaklaşa çalışmaktaydı. İngiltere'nin 14 Ekim 1882'de Sir Auckland Colvin'i Mısır'a mali kontrolör olarak atamasının ardından benzer bir biçimde 15 Ekim'de Fransa da Leon Brédif'i atamıştı.⁵⁹⁸ Bilhassa Mısır maliyesine tam manasıyla egemen olmak isteyen İngiliz cephesi⁵⁹⁹ Ekim 1882'den itibaren Fransız muhatapları ile kontrol mekanizmasının kaldırılması yönünde müzakerelere başladı. Bu konuda İngilizlere yardım edecek girişim ise Şerif Paşa kabinesinden 22 Ekim 1882'de gelecek; Mısır hükümeti İngiltere ve Fransa'ya hitaben yayımladığı bir memorandum ile ikili kontrol mekanizmasının kaldırılmasını talep edecekti.⁶⁰⁰ Londra, Kahire'den böyle bir çıkış beklemiyor olsa gerek ki bildirinin yayımlanmasından bir gün önce bunu haber alan ve derhal merkeze bildiren Edward Malet'ye⁶⁰¹ bildirinin yayımlanmasını engellemesi talimatı verildi.⁶⁰² Ancak Malet müdahalede geç kalmıştı.

Mısır kabinesinin ikili kontrolün kaldırılması yönündeki isteğini içeren bildirisi, Mısır maliyesi üzerindeki Fransız varlığını kaldırmak isteyen İngilizler için adeta bir işaret fişeği oldu. Hemen harekete geçen Londra, 23 Ekim'de Lord Granville'in mektubuyla Fransa hükümetine ikili kontrol mekanizmasının kaldırılması teklifini sundu. Doğal olarak böyle bir teklifin kendisini Mısır'da devre

⁵⁹⁶ Lord Cromer Temmuz-Eylül 1882 dönemindeki bu çatışmaları tek bir cümlede özetleyebileceğini söyleyerek şunu yazmıştı: “İngiltere Mısır'a girdi, ani ve kuvvetli bir yumrukla isyanı yere serdi”. Bkz. Sir Evelyn Baring, Egypt, s. 300.

⁵⁹⁷ Edward Malet'nin bu günü anlatan 25 Eylül 1882 tarihli raporu için bkz. Sir Edward Malet, ss. 454-455.

⁵⁹⁸ “Mr. Plunkett to Earl Granville, Paris, October 15, 1882”, 1882 [C. 3447] Egypt. No. 20 (1882). Correspondence respecting the Anglo-French financial control.

⁵⁹⁹ **Bab-ı Ali Hariciye Nezareti Mısır Mes'alesi**, s. 82.

⁶⁰⁰ “Sir E. Malet to Earl Granville, Cairo, October 22, 1882”, 1882 [C. 3447] Egypt. No. 20 (1882). Correspondence respecting the Anglo-French financial control.

⁶⁰¹ “Sir E. Malet to Earl Granville, Cairo, October 21, 1882”, 1882 [C. 3447] Egypt. No. 20 (1882). Correspondence respecting the Anglo-French financial control.

⁶⁰² “Earl Granville to Sir E. Malet, Foreign Office, October 22, 1882”, 1882 [C. 3447] Egypt. No. 20 (1882). Correspondence respecting the Anglo-French financial control.

dışı bırakacağını anlayacak olan Fransa buna toptan karşı çıkacaktı. Bunu da öngören İngiliz hariciyesi, ikili kontrolün yerine yeni bir sistem önerisi getiriyordu. Buna göre, Hıdivlik makamı tek bir mali kontrolör tayin edecekti. Bu kişi Mısır kabine toplantılarına iştirak edecek ve bütçe gelirlerinin, borçların tahsiline ilişkin boyutuyla sorumlu olacaktı. On yıl müddetle yürürlükte kalması öngörülen bu teklif Fransız hükümeti tarafından onaylandığı takdirde Mısır'da mevcut bulunan İngiliz ve Fransız kontrolörler kendilerine verilen son görevleri yerine getirdikten sonra ülkelerine geri döneceklerdi.⁶⁰³

Londra'ya ulaşan ilk duyular Fransız Başbakanı Duclerc'in tepkisinin İngiltere'nin fazlasıyla kendi başına davrandığı ve kendilerine sunduğu teklifte getirilmesi planlanan yeni sistem ile Fransa'nın uğrayacağı kayıpların tazmini yönünde hiçbir ibarenin bulunmaması gibi noktalarda yoğunlaşmaktaydı.⁶⁰⁴ Nitekim Paris'teki İngiliz sefirini makamında kabul eden Duclerc benzer cümleleri sarfetmiş; getirilmek istenen sistemin işlevsellik bakımından ikili kontrolün üzerine bir yenilik getirmediğini söylemişti. Teklifi dikkatli bir şekilde incelediklerini belirten Duclerc, yapılmak istenenin Fransız kontrolörün devre dışı bırakılması ve mali danışman adı altında tek bir İngiliz kontrolörün varlığına zemin hazırlanması olduğunu açıkça ifade etmişti. İngiliz sefirinin sorusu üzerine Duclerc son olarak, böyle bir teklife Fransa'nın razı olmadığını ve eğer gerçekten bir değişime gidilmek isteniyorsa yapılması gerekenin İngiliz danışmanın yanına bir de Fransız danışmanın yerleştirilmesi olduğunu söylemişti.⁶⁰⁵

Fransız hükümeti İngiltere'nin ikili kontrolün yeni bir sistemle değiştirilmesi önerisini Mısır'da tek nüfuz sahibi olmak isteğinin bir parçası olarak algıladı ve bu nedenle ilk baştan itibaren karşı çıktı. Ancak İngilizlerin de Mısır'da Fransa gibi öteden beri etkin olan bir güçle bu topraklar üzerinde ortak bir egemenlik rejimi kurmaya niyeti yoktu.⁶⁰⁶ Nitekim Duclerc'in açıklamalarına vakit kaybetmeksizin cevap veren Lord Granville'in mektubunda yeni sistemle eskisinin arasında fark

⁶⁰³ "Earl Granville to Viscount Lyons, Foreign Office, October 23, 1882", **1882 [C. 3447] Egypt. No. 20 (1882)**. Correspondence respecting the Anglo-French financial control.

⁶⁰⁴ "Earl Granville to Viscount Lyons, Foreign Office, October 25, 1882", **1882 [C. 3447] Egypt. No. 20 (1882)**. Correspondence respecting the Anglo-French financial control.

⁶⁰⁵ "Viscount Lyons to Earl Granville, Paris, October 28, 1882", **1882 [C. 3447] Egypt. No. 20 (1882)**. Correspondence respecting the Anglo-French financial control.

⁶⁰⁶ A.G. Hopkins, "The Victorians and Africa: A Reconsideration of the Occupation of Egypt, 1882", **The Journal of African History**, Vol: 27, No: 2, Special Issue in Honour of J.D. Fage. (1986), s. 372.

olmadığı iddialarının yanlışlığına dikkat çekiliyor ve İngiltere'nin tek bir İngiliz danışman dayattığı yönündeki imaların haksızlığına vurgu yapılıyordu. Aynı mektupta bir cümle ise aslında durumun İngiltere açısından kaçınılmazlığını açığa vuruyor; Fransız cephesine Londra'nın kararlılığını gösteriyordu: *“Majesteleri Kraliçe'nin hükümeti Mısır'da İkili Kontrol Mekanizması'nın etkin bir şekilde çalışmaya devam etmesinin bundan böyle imkânsız olduğuna inanmaktadır”*.⁶⁰⁷

Fransa'yı tek başına ikna etmekte güçlük çeken İngiltere bu defa Mısır kabinesini de kendisine destek olmak için yanına çekmeyi denemişti. Öncelikle ikili kontrolün kaldırılması yönündeki isteklerini yinelemeleri konusunda Kahire'ye işaret gönderen Londra⁶⁰⁸ bunun cevabını hemen aldı. Mısır kabinesi 7 Kasım 1882'de bir kez daha söz konusu sistemin kaldırılmasını talep eden bir memorandum yayınladı.⁶⁰⁹ Bunu değerlendiren İngiliz hariciyesi hemen Paris ile irtibata geçmiş, sistemde değişime gidilmesini kendilerinin yanı sıra Mısırlıların da talep ettiğini söyleyerek adım atma zamanının geldiğini bildirmişti.⁶¹⁰ Bunun üzerine Fransız Başbakanı Duclerc 13 Kasım'da kabul ettiği İngiliz sefiri Lord Lyons'a ikili kontrol mekanizmasından bundan böyle ısrarcı olmayacaklarını bildirmişti. Duclerc'e göre, Fransa ikili kontrolden vazgeçiyor olsa da İngiliz işgali altındaki Mısır'da Fransa İngiltere ya da başka bir ülkenin daha gerisinde bir pozisyonda konumlandırılmayı kabul etmeyecekti.⁶¹¹ Duclerc bu sözü boşuna söylememişti. Nitekim ikili kontrolden vazgeçen Fransa bu defa Mısır Düyun-u Umumiyesi olan Caisse de la Dette Publique'in başkanlığının bir Fransız temsilciye bırakılmasını istemişti. Kendisine ülkesinin bu talebini ileten Londra'daki Paris sefiri M. Tissot'ya, Lord Granville başkanlık talebinin kendilerince olumlu karşılanacağını hatta devlet gelirleri ile ilgili komisyonlarda da yönetimi Fransızlarla paylaşmaya hazır olduklarını ifade etmişti. Ancak Granville şu notu da düşmeyi ihmal etmedi. Söz konusu ortaklık adı geçen komisyonların varlığı ne kadar sürerse o kadar olacaktı. Yani yürürlükten

⁶⁰⁷ “Earl Granville to Viscount Lyons, Foreign Office, October 30, 1882”, **1882 [C. 3447] Egypt. No. 20 (1882)**. Correspondence respecting the Anglo-French financial control.

⁶⁰⁸ “Earl Granville to Sir E. Malet, Foreign Office, November 6, 1882”, **1882 [C. 3447] Egypt. No. 20 (1882)**. Correspondence respecting the Anglo-French financial control.

⁶⁰⁹ “Sir E. Malet to Earl Granville, Cairo, November 7, 1882”, **1882 [C. 3447] Egypt. No. 20 (1882)**. Correspondence respecting the Anglo-French financial control.

⁶¹⁰ “Earl Granville to Viscount Lyons, Foreign Office, November 8, 1882”, **1882 [C. 3447] Egypt. No. 20 (1882)**. Correspondence respecting the Anglo-French financial control.

⁶¹¹ “Viscount Lyons to Earl Granville, Paris, November 13, 1882”, **1882 [C. 3447] Egypt. No. 20 (1882)**. Correspondence respecting the Anglo-French financial control.

kaldırıldıkları andan itibaren ortak başkanlıklar da otomatikman ortadan kalkmış olacaktı.⁶¹² İngiliz politikasının kıvraklığını gösteren bu ifadeler bir tarafıyla da Fransa'yı, Mısır maliyesinin en önemli denetim mekanizması olan ve 1876'dan bu yana yürürlükte olan ikili kontrolden dışlamış olmanın rahatlığını yansıtıyordu. İngiltere nasıl olsa Mısır'ı tek başına kontrol edebilmek adına bu tarihte Fransa'ya vaat edilen komisyonları er geç tedavülden kaldıracaktı. Granville, bunun rahatlığıyla konuşuyordu.

4 Ocak 1883'e dek Fransa ile İngiltere arasında devam eden pazarlıklar bu tarihte Fransa Başbakanı Duclerc'in Londra'daki sefirine gönderdiği mektupla son bulmuştu. Duclerc kabinesi ikili kontrol konusunun kendileri için kapandığını ilan ediyordu. Duclerc mektubunda ikili kontrolün 1876'da İngiltere, Fransa ve başka Avrupalıların yanı sıra Mısır hıdivliği ile beraber imzalanmış bir anlaşmanın ürünü olduğunu ve imza sahibi İngiltere'nin bunu tek taraflı olarak kaldırmasının hukuki ve siyasi yanlışlığına dikkat çekiyor; bu bağlamda Gladstone hükümetini suçluyordu.⁶¹³ İngiltere'nin Mısır'daki üstün konumu ve sahip olduğu siyasi, askeri güç dönemin bir başka büyük gücü Fransa'yı bir şekilde hukuki ve siyasi teamülleri dışarıda bırakmak suretiyle denklem dışına itmişti. Nitekim ikili kontrol müzakerelerinin sürdüğü günlerde İngiltere'nin sahip olduğu gücün bilincinde olan bir siyasetçi olarak Duclerc, İngiliz sefiri Lyons ile olan bir görüşmesinde Mısır'da kendilerinin kaybettiğini, İngilizlerin ise kazandığını itiraf etmişti.⁶¹⁴ Hakikaten de öyle olacak; Ocak 1883'te İngiltere Mısır kabinesine mali danışman olarak Sir Auckland Colvin'i atarken, Fransa danışman atamayacağını bildirecekti. Bu 1876'dan beri Mısır maliyesi üzerinde İngiltere ile ortaklaşa denetim sürdüren Fransa'nın bu alanı tamamıyla İngilizlere bırakması anlamına geliyordu.⁶¹⁵ Bu tarihten itibaren 1904 yılında imzalanacak İngiliz-Fransız anlaşmasına dek Mısır'da iki tarafın ilişkisi zaman zaman düşmanlığa varan seviyede gergin geçecekti.⁶¹⁶

⁶¹² "Earl Granville to Viscount Lyons, Foreign Office, November 25, 1882", **1882 [C. 3447] Egypt. No. 20 (1882)**. Correspondence respecting the Anglo-French financial control.

⁶¹³ "M. Duclerc to M. Tissot, Paris, January 4, 1883", **1882 [C. 3447] Egypt. No. 20 (1882)**. Correspondence respecting the Anglo-French financial control.

⁶¹⁴ "Viscount Lyons to Earl Granville, Paris, December 4, 1882", **1882 [C. 3447] Egypt. No. 20 (1882)**. Correspondence respecting the Anglo-French financial control.

⁶¹⁵ Sir Auckland Colvin, **The Making of Modern Egypt**, Seely and Co. Ltd, London, 1906, ss. 23-24.

⁶¹⁶ Sir Evelyn Baring, *Egypt*, s. 340.

Mısır maliyesinin denetiminden en büyük rakipleri Fransızları çıkarmayı başaran İngilizler bir an önce Mısır'daki duruma tam manasıyla hâkim olmak amacıyla Mısır ordusunu silahsızlandırma kararı almışlar ardından da hastalığı sebebiyle hava değişimi iznine ayrılan Sir Edward Malet'nin makamına vekâlet etmek ve bu süre içerisinde girişilecek refomlarda sorumluluk üstlenmek üzere İstanbul'daki sefirleri Lord Dufferin'i Kasım 1882'de Kahire'ye sevk etmişlerdi.⁶¹⁷

Dönemin tanığı John Eliot Bowen'ın bir "fars"a benzettiği ve her şeyin önceden belirlendiğini ifade ettiği⁶¹⁸ göstermelik yargılamalar sırasında, Ahmed Arabî de Divan-ı Harp'te mahkeme heyeti karşısına çıkarılmıştı. 3 Aralık 1882 tarihinde gerçekleştirilen celsede mahkeme başkanı Rauf Paşa, Arabî'ye Hıdiv'e karşı isyana kalkışmak suretiyle Osmanlı askeri ceza kanunu ve ceza kanununun ilgili maddelerini ihlal ile suçlandığını söylediğinde Arabî kendisini savunan avukat M. Broadley⁶¹⁹ aracılığıyla suçlamayı kabul etmişti.⁶²⁰ Bunun üzerine iddia makamı sanık Ahmed Arabî'nin suçunu itiraf etmesinden hareketle idama mahkûm edilmesi yönünde mütalaasını vermişti.⁶²¹ Böyle bir kararın halkı galeyana getirebileceği düşüncesiyle ve daha da önemlisi Hıdiv Tefvik tarafından mahkemeye gönderilen dilekçede yer alan talebe uygun olarak, idam cezası müebbet sürgüne çevrilmiş; 26 Aralık 1882'de Arabî Paşa 19 yıl sürecek sürgün cezasını⁶²² çekmek üzere Seylan'a gönderilmişti.⁶²³ Yalnız değildi. Beraberinde Vataniler olarak birlikte mücadele

⁶¹⁷ **Bab-ı Ali Hariciye Nezaretî Mısır Mes'alesi**, s. 80; Sir Alfred Lyall, **The Life of the Marquis of Dufferin and Ava**, Volume: II, John Murray, London, 1905, ss. 31-33; Henry Duff Traill, **England, Egypt**, s. 55; Alfred Milner, **England in Egypt**, s. 63. Sultan Abdülhamid Dufferin'in Mısır'a gönderilme kararını alır almaz derhal o günlerde Kahire'de bulunan Kadri Efendi'ye bir mesaj göndermiş ve İngilizlerin Malet'nin yerine ayak oyunları konusunda ondan çok daha mahir bir isim olan Dufferin'i getirmeye karar verdiklerini haber vermiş ve uyanık olmaları konusunda uyarılmıştı. Bkz. Selim Deringil, "The Ottoman Response to the Egyptian Crisis of 1881-82", **Middle Eastern Studies**, Vol: 24, No: 1, (Jan., 1988), (Ottoman Response), s. 7.

⁶¹⁸ John Eliot Bowen, **Conflict**, s. 126.

⁶¹⁹ Edward Malet 8 Ekim 1882 tarihinde Lord Granville'e gönderdiği raporunda Arabî'yi mahkemede savunmak üzere M. Broadley'nin 6 Ekim'de Kahire'ye geldiğini haber veriyordu. Malet'nin verdiği bilgiye göre Broadley Tunus'ta çalışmakta olan bir avukattı ve Arapçası ileri düzeydeydi. Rapor için bkz. Sir Edward Malet, ss. 464.

⁶²⁰ Lord Dufferin mahkeme izlenimlerini günü gününe Londra'ya rapor ediyordu. Bu celseyi de 3 Aralık 1882'de ayrıntılı olarak rapor etmişti. Rapor için bkz. Sir Edward Malet, s. 523.

⁶²¹ A.M. Broadley, **How We Defended Arabi and His Friends: A Story of Egypt and the Egyptians**, Chapman and Hall Ltd., London, 1884, ss. 326-332.

⁶²² Arabî Paşa 1901 yılında affedilecekti. Bkz. **New York Daily Tribune**, 13 Ocak 1901.

⁶²³ **Bab-ı Ali Hariciye Nezaretî Mısır Mes'alesi**, s. 81; Yılmaz Öztuna, **II. Abdülhamid: Zamanı ve Şahsiyeti**, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul, 2008, (II. Abdülhamid), ss. 107-108. Seylan'ın sürgün için uygun yer olarak seçilmesi kararını veren İngiliz hükümetiydi ve Lord Granville bunu Lord Dufferin'e açıkça ifade etmişti. Bkz. Sir Edward Malet, s. 525. Ayrıca bkz. Lyall, s. 35.

verdiği Mahmud Sami el-Barudî Paşa, Yakup Sami Paşa, Mahmud Fehmi Paşa, Ali Fehmi ve Abdülal Hilmi de bulunuyordu.⁶²⁴ Seylan'ın yanı sıra Beyrut'a da sürgüne gönderilenler bulunuyordu. Bunların içinde en ünlü isimler kuşkusuz Şeyh Muhammed Abduh ile İbrahim el-Lekani idi.⁶²⁵

Mahkemenin idam cezası kararı yerine sürgüne hükmetmesi sonrasında Arabî Paşa, 4 Aralık 1882'de Sir Edward Malet'ye bir teşekkür mektubu göndermişti. Bu mektupta kendisinin “*adil bir şekilde yargılanmasına yardımcı oldukları ve etrafını çeviren kötü niyetlilerden kendisini korudukları için*” Malet ve İngiliz yetkililere en içten şükranlarını sunuyordu.⁶²⁶

Arabî'nin sürgün kararı, daha dört ay önce oluşturulan Şerif Paşa kabinesinin önemli isimlerinden Riyaz Paşa'nın istifasına neden oldu. Riyaz Paşa hastalığını bahane ederek istifa etmişti ama İngilizlere göre esas neden Arabî'nin idamından vazgeçilmesiydi.⁶²⁷ Zira Lord Cromer'e göre Riyaz Paşa, Arabî'nin idamının sadece bir hukuk meselesi olmadığını aynı zamanda devletin güvenliğini ilgilendiren çok önemli bir konu olduğuna inanan birisiydi.⁶²⁸

1 Ocak 1883'te İngilizlerin tavsiyesi ile Mısır'da geriye kalan tüm siyasi suçlular için af getirecek olan kararname yürürlüğe girdi. Bundan böyle, Lord Dufferin'in de dediği gibi, Mısır'da “*sahne yeniden dekore edilmek üzere boşaltılmıştı*”.⁶²⁹

Mısırlı milliyetçi sivil ve askerler belli bir süreliğine sahne dışına itilmiş ve böylece Mısır, İngilizler için bir nebze daha rahat bir konuma ulaşmıştı. Yine de Mısır'daki konumu ve varlığı uluslar arası manada henüz tam netliğe kavuşmamış; bütün güçler tarafından sorunsuz bir biçimde kabullenilmemiş olduğunun farkında olan İngiltere, Mısır'da menfaati bulunan Avrupalıları da rahatlatmak istiyordu. Böylece kendisine Mısır üzerinden yeni bir uluslar arası meşruiyet krizi yaratılmasının da önüne geçilecekti. Bu kapsamda 3 Ocak 1883'te İngiliz Hariciyesi'nden Paris, Berlin, Viyana, Roma ve St. Petersburg'daki sefaretlere

⁶²⁴ John Eliot Bowen, Conflict, s. 129.

⁶²⁵ Emir Şekib Arslan, **Bir Arap Aydınının Gözüyle Osmanlı Tarihi ve Birinci Dünya Savaşı Anıları**, Çatı Kitapları, İstanbul, 2005, s. 256. Şeyh Muhammed Abduh'un Vatani hareketi içerisindeki yeri ve Arabî Paşa isyanı sırasındaki rolü hakkında detaylı bilgi için bkz. Mehmet Zeki İşcan, ss. 46-52.

⁶²⁶ Sir Edward Malet, s. 525.

⁶²⁷ **Bab-ı Ali Hariciye Nezareti Mısır Mes'alesi**, s. 81.

⁶²⁸ Sir Evelyn Baring, Egypt, s. 337.

⁶²⁹ Sir Evelyn Baring, Egypt, s. 337.

hitaben Lord Granville imzalı bir telgraf gönderilmişti. Bu belgede İngiltere, Avrupalı büyüklere, Mısır'daki varlığının bu ülkelerin hâlihazırda Mısır'da anlaşmalar kanalıyla sahip olduğu menfaat ve imtiyazlara hâlel getirmeyeceğinin garantisini vermekteydi. İngiltere'nin Mısır'daki mevcudiyetinin yegâne amacı ülkede istikrarı sağlamak, yerli idareyi reformlar yoluyla güçlendirmek ve Süveyş Kanalı'nın tarafsızlığı ile güvenliğini sağlamaktı. Özellikle kanal bölgesine olan vurgu son derece önemliydi. Zira İngiltere için olduğu kadar dönemin diğer güçleri için de Süveyş Kanalı'nın tarafsızlığı yahut bir başka gücün tekelinde olmaması büyük önem taşıyordu. Avrupalı büyükleri memnun etmek adına İngiltere bu belge aracılığıyla kanalın tüm gemi geçişlerine açık tutulacağını, kanal çevresinde işleyişe etki edecek herhangi bir olumsuzluğa izin verilmeyeceğinin sözünü vermekteydi. Buna ek olarak da Britanya hükümetinin Mısır'ın güvenliğine ve istikrarına ilişkin tüm siyasi, sosyal ve ekonomik hadiselerle ilgili olarak Avrupalı güçleri bilgilendireceği ifade ediliyordu.⁶³⁰

15 Ocak 1883'te ise İngiltere tarafından tekrar Babîali ve diğer Büyük Güçlere, Mısır'daki varlığının zararsız olduğuna dair teminat olması bakımından bir genelge yayımlandı. Genelgede Mısır'da bulunan İngiliz askeri varlığının Hıdivliğin otoritesinin sağlandığı an tahliye edileceği söyleniyordu. Zaten İngilizlerin Mısır'daki varlık sebebi asayişin yeniden sağlanması, anarşi ortamına son verilmesi idi. Yukarıda da bahsedildiği üzere Süveyş Kanalı ve işletilmesi üzerine benzer garantilere bir kez daha yer verilen genelgede karma mahkemelerin görev süresinin uzatılması, vergilendirme konusunda yerli-yabancı ayırımının kaldırılması gibi hususlarda Büyük Güçlere teminatlar veriliyordu. Bunlara ek olarak köle ticaretinin engellenmesi ve yasaklanması, yerel mahkemelerin reforme edilmesi, Mısır maliyesinin denetimi için Mısır kabinesi ile müşterek çalışacak bir İngiliz müşavirin atanması gibi konulara yer verilen genelgede ordu da es geçilmemişti. Buna göre, ordunun sayıca küçültülmesi sebebiyle iç bölgelerde asayişin polis eliyle sağlanması öngörülüyor, yeni oluşturulması planlanan modern orduya da İngiliz subayların girişi mevzuu, Hıdiv'in onayına bırakılıyordu.⁶³¹ İngiltere yayımladığı genelgede

⁶³⁰ "Earl Granville to Her Majesty's Representatives at Paris, Berlin, Vienna, Rome and St. Petersburg, Foreign Office, January 3, 1882" **1882 [C. 3447] Egypt. No. 20 (1882)**. Correspondence respecting the Anglo-French financial control.

⁶³¹ **Bab-ı Ali Hariciye Nezareti Mısır Mes'alesi**, ss. 83-84.

göstermelik de olsa hıdivlik makamının otoritesini üstün görür gibi davranmıştı. Durumun hakikatte böyle olmadığı da herkesin malumuydu.

Lord Dufferin'in Mısır'da bulunduğu süre içerisinde (Kasım 1882-Mayıs 1883) İngiltere, Osmanlı İmparatorluğu ve Büyük Güçler'i buradaki varlığı nedeniyle kışkırtmamaya özen gösterdi. Osmanlı yetkililerine Mısır toprakları üzerinde Babiâli'nin hükümlerlik haklarını tanıdıklarını ve bu sınırların dışına çıkacak eylemlere girişmeme konusunda kararlı olduklarını ifade etti.⁶³² Hatta Lord Dufferin radikal adımlar atmamış; daha ziyade Mısır ve Mısırlılar üzerine gözlemler yapmış, raporlar hazırlamış ve bunları ileride yapılacak reformlara altyapı olarak merkez ile paylaşmıştı. Bu çalışmalar esnasında Mısır'ı önceden beri tanıyan, tecrübeli isimlerle birlikte çalışmıştı. Villiers Stuart bunlardan bir tanesiydi. 1883'ün ilk aylarında Mısır'ın değişik bölgelerini dolaşan Stuart raporlar hazırlamış ve Londra ile paylaşılmak üzere Dufferin'e sunmuştu. Ocak ayı içerisinde ziyaret ettiği 35 köy ve kasabada edindiği izlenimleri paylaştığı raporunda, Stuart, halkın belini büken en büyük sorunların başında ağır vergileri göstermekteydi. Her ne kadar son dönemde bir miktar azalma olsa da uzun yıllardır aşırı vergilendirmeden dolayı halkın elinde avucunda hiçbir şey kalmamış; vergi ödeyemeyenler ya tefecilerin ya da resmi görevlilerin eline düşmüştü. Villiers Stuart'a göre, halkın huzursuzluğunun başlıca nedeni olan aşırı vergilendirmeden vazgeçilmeliydi. Bu bağlamda özellikle üretim miktarının ülke çapında artırılmasıyla vergi meselesinde halkın karşılaştığı zorluklar aşılabilirdi. Bunun için de mevcut sulama sistemlerinin modernize edilmesi gerekiyordu. Ayrıca köylünün ürettiği az miktardaki ürünü daha hasat edmeden vergisini ödemeye mecbur eden uygulamadan vazgeçilmeliydi. Vergisini erken ödeyenlere getirilen belli yüzdelerdeki indirimler de teşvik edici olmamıştı. Bunun yerine örneğin köylüye düşük faizli kredi açılabilir, böylece daha ürün hasadı yapmadan, ne kadar kazanç elde edeceği belli olmadan köylünün elindeki paraya da vergi toplama adı altında el konmamış olurdu.⁶³³

Villiers Stuart, Mart 1883'te sunduğu raporunda ise pek çok köy ve kasabasını dolaşıp, yerli halktan şeyhlere kadar pek çok isimle görüştüğü Delta

⁶³² Kızıltoprak, İngiliz İşgali s. 179.

⁶³³ "Mr. Villiers Stuart, M.P., to the Earl of Dufferin, Esné, January 25, 1883", **1883 [C. 3554] Egypt. No. 7 (1883)**. Reports by Mr. Villiers Stuart, M.P., respecting organization in Egypt; Sidney Peel, "British Administration and Irrigation in Egypt", **Political Science Quarterly**, Vol: 20, No: 3, (Sep., 1905), ss. 513-534.

Bölgesi'nde halkın İngilizlere karşı olan yaklaşımının dostane olduğunu, hiçbir şekilde düşmanlık belirtisi bir tutum ile karşılaşmadığını yazıyordu. Stuart ile konuşan köylüler Arabî hareketini desteklediklerini itiraf ediyor, bunun gerekçesi sorulduğunda ise Arabî'nin köylünün devlete olan borcunu silme sözü verdiğini söylüyorlardı.⁶³⁴ Raporda yerli halkın Mısır'daki adalet sisteminin tarafsızlığına inançlarının olmadığını altı çiziliyor; bunun gerek yerli halkın kendi arasında gerekse yabancılarla olan sorunlarında ciddi huzursuzlukların yaşanmasına neden olduğu belirtiliyordu. Bunlara ek olarak, yerli halk tarlalarında ırgatlık yaptıkları büyük arazi sahiplerinin çoğunlukla emeklerine karşılık para vermediğinden, verse dahi geciktirdiğinden, Mısırlı idarecilerin de hiçbir zaman kendilerine sahip çıkmadığından yakınıyordu. Fellah olarak da bilinen bu kesim karınlarını doyurmak için eş dosttan buldukları yiyeceklerle hayatlarını sürdürmeye mahkûm olmuşlardı. Köylüler ayrıca kendi köylerinde çalışmak varken başka köylere çalışmaya gönderilmelerinden şikâyetçiydi ki bu Stuart'ın en sık duyduğu şikâyetlerden bir tanesiydi. Bir diğeri ise ağır vergilerdi. Stuart yaptığı incelemeler sonucunda Mısır'da özellikle Delta bölgesindeki arazilerin ciddi şekilde işlenmesi sağlandığı takdirde salınan vergilerin toplanmasında bir sıkıntı yaşanmayacağını söylüyordu. Özellikle İskenderiye olayları ile kendini gösteren yabancı düşmanlığı meselesinde ise halkı isyana iten en önemli etkenin halkın ekonomik durumunu kullanan Rum, Yahudi ve Suriyeli tefeciler olduğu ifade edilen raporda özellikle bu duruma karşı çıkan Arabî'nin iktidarı ele geçirdiğinde tüm tefecileri cezalandıracağını vaat etmesinin halkı onun etrafında topladığının altı çiziliyordu.⁶³⁵

Dufferin'in misyonu çerçevesinde yaptığı gezi ve incelemelerle milliyetçilikten vergi meselesine, sulama kanallarının durumundan ülkedeki yerli-yabancı çatışmasının kökenlerine dek muhtelif pek çok alanda Mısır'ın ve

⁶³⁴ Villiers Stuart, Arabî hakkında ülkenin kuzey kesiminde yaşayan Mısırlı Müslümanlardan farklı bilgiler almıştı. Raporunda belirttiğine göre, Müslüman halk Arabî'nin kendilerine İngilizlerin Mısır'a İslamiyeti ve Müslümanlığı yok etmek üzere geldiğini söylemişti. Bu nedenle dinlerinin bir koruyucusu olarak gördükleri Arabî'ye inanmışlar ve ona destek vermişlerdi. Ancak şimdi Stuart'ın izlenimine göre Müslümanlar arasında da o dönemde olduğu gibi Arabî'ye istisnasız bir destekten söz etmek mümkün değildi. Bir kesim sempatisini sürdürürken bir kesim de kendisini kandırılmış hissediyordu. Stuart, Mısır'ın bu bölgesinde yaptığı incelemelerde milliyetçiliğin izine rastlamadığını yazmıştı. Bkz. "Mr. Villiers Stuart, M.P., to Earl Granville, House of Commons, April 17, 1883", **1883 [C. 3554] Egypt. No. 7 (1883)**. Reports by Mr. Villiers Stuart, M.P., respecting organization in Egypt.

⁶³⁵ "Mr. Villiers Stuart, M.P., to the Earl of Dufferin, Cairo, March 2, 1883", **1883 [C. 3554] Egypt. No. 7 (1883)**. Reports by Mr. Villiers Stuart, M.P., respecting organization in Egypt.

Mısırlıların güncel durumunun tahlili ve yapılması planlanan reformların organizasyonu için son derece önemli bilgileri bir araya getiren Villiers Stuart'a İngiliz hükümeti de Kraliçe adına şükranlarını sunmuştu.⁶³⁶

Dufferin'in Mısır'da bulunduğu dönemde bir başka araştırma ise İngiliz mali kontrolörü ve Mısır kabinesinin mali danışmanı olarak atanmış bulunan Sir Auckland Colvin'in yetki alanında bulunan devlet gelirleri üzerine gerçekleştirilmişti. Francis W. Rowsell gibi üst düzey mali uzmanların da görev aldığı bu araştırmalar sırasında bütçe dengesi, gelir ve giderler, resmi idareye kayıtlı taşınmazlar, borçların tahsili, yeni gelir kaynaklarının yaratılması gibi meseleler incelemeye tabi tutulmuştu. Rowsell hazırladığı raporlardan bir tanesinde Mısır'da devletin elinde bulunan ve tarıma açık miri arazinin genel borçların ödemesinde kullanılmak üzere satılmasını önermişti. Böylece hem hazineye nakit para girişi sağlanacak hem de bu arazilerin şahıslar tarafından verimli kullanılması neticesinde üretim artışı sağlanacaktı. Bu da arazi ve tarım ürünlerine konacak olan zirai vergilerin arazi sahipleri tarafından kolaylıkla ödenmesini beraberinde getirecekti. Böylece hazineye vergi anlamında da artı gelir kaynağı yaratılmış olacaktı.⁶³⁷ Ne var ki hazineye kazandırılacağından bahsedilen vergi gelirlerinin toplanmasını garanti olarak görmeyen Hıdiv Tevfik, Rowsell'in bu projesine soğuk bakmaktaydı.⁶³⁸ Hıdivlik arazi satışına soğuk baksa da hazineye gelir elde etmenin peşinde olan İngiliz cephesi çalışmalarına devam ediyordu. Bir taraftan satışı yapılacak arazilerin koordinasyonunun yapılması ile ilgilenmek üzere bir şirket kurulması tartışılırken⁶³⁹ diğer taraftan da yine Rowsell tarafından 1878-1883 yılları arasında resmi idarenin elinde bulunan arazilerin yüzölçümleri, satışı yapılan arazilerin bütün içerisindeki payları, hazineye sağladıkları gelirler, Nil Nehri'nin yıllık taşma oranları ve bunun Mısır'daki zirai faaliyetlere olan katkısı kalem kalem hesaplanıyor; her birinin bu yıllara ait dökümü hazırlanıyordu.⁶⁴⁰

⁶³⁶ "Sir J. Pauncefote to Mr. Villiers Stuart, M.P., Foreign Office, March 26, 1883", **1883 [C. 3554] Egypt. No. 7 (1883)**. Reports by Mr. Villiers Stuart, M.P., respecting organization in Egypt.

⁶³⁷ "Memorandum on the Practicability of selling the Domains for the Nominal Amount of the Loan", **1883 [C. 3668] Egypt. No. 10 (1883)**. Correspondence respecting the state domains in Egypt.

⁶³⁸ "Sir E. Malet to Earl Granville, Cairo, December 27, 1882", **1883 [C. 3668] Egypt. No. 10 (1883)**. Correspondence respecting the state domains in Egypt.

⁶³⁹ "The Earl of Dufferin to Earl Granville, Cairo, January 22, 1883", **1883 [C. 3668] Egypt. No. 10 (1883)**. Correspondence respecting the state domains in Egypt.

⁶⁴⁰ "Memorandum by Mr. Rowsell on the Financial Situation of the State Domains 1878-1883", **1883 [C. 3668] Egypt. No. 10 (1883)**. Correspondence respecting the state domains in Egypt.

İngiltere Lord Dufferin'in görev süresi içerisinde yukarıdaki örneklerden anlaşıldığı üzere ordudan maliyeye, tarımdan arazi satışına dek pek çok konuda Mısır'ı adeta didik didik ediyordu. Mısır'daki varlığının ne uluslar arası meşruiyet bakımından ne de Osmanlı İmparatorluğu'nun gözünde içinden çıkılmaz bir duruma sokmamaya özen gösteren ve bu manada belli sınırlar içerisinde hareket eden İngilizler, Dufferin dönemiyle özdeşleşen yumuşak geçiş yöntemiyle Mısır'daki tek başına egemenliğin taşlarını düşüyordu. Aralık 1882'de silahsızlandırılan Mısır ordusu, Serdarlık⁶⁴¹ makamına getirilen General Sir Evelyn Wood⁶⁴² ve Mısır Harbiye Nazırı Ömer Lütü Paşa'nın ortaklaşa çalışmasıyla yapısı ve disiplini itibarıyla tamamıyla İngiliz subayların denetimine bırakılmıştı. Bundan böyle Mısır askeri gücü İngiliz kontrolü altında olacaktı. Polis de aynı şekilde yeniden organize edilmeye başlanmıştı. Bu kapsamda hukuk sistemine getirilmeye çalışılan yeniliklere paralel olarak polis teşkilatı da değişime tabi tutuluyordu. Yine bu dönemde Arabî isyanı sırasında kontrolden çıkmış olan köle ticareti, Dufferin döneminde kurulan özel bir kurum sayesinde tekrar denetim altına alınmaya başlanmıştı. Hukuk sistemi de bu dönemde el atılan konulardan birisi olmuş; yerel mahkemeler ile karma mahkemelerde değişikliklere gidilmişti. Yerel mahkemelerde uygulanacak olan yeni hukuki düzenlemelerin yerleştirilmesi ve yerli hâkim yetiştirilmesi amacıyla Hollanda ve Belçika'dan yargıçlar getirilmişti. Karma mahkemelerin yetkilerinin artırılması hususunda ise Büyük Güçler ile temsilcileri vasıtasıyla irtibata geçilmişti. İdari mekanizma bugünkü manada federatif bir yapıya dönüştürülmeye başlamış ve bu anlamda İskenderiye'de yerel bir hükümetin kurulması kararı alınmıştı.⁶⁴³ Aynı süreçte tıpkı Serdarlık makamına getirilen General Sir Evelyn Wood gibi kritik mevkilere İngiliz bürokratlar getirilmişti. Polis teşkilatının başına General Valentine Baker, tarımsal faaliyetler için hayati önem taşıyan Sular İdaresi'nin başına Hindistan'dan Sir Colin Scott-Moncrieff, hukuk reformu dairesinin başına da Sir Benson Maxwell tayin edilmişti.⁶⁴⁴

Mısır'da böyle bir sistemi tüm kurumları ile yerleştirip, işletecek olan ise görevini tamamlayıp, 3 Mayıs 1882'de Mısır'dan ayrılan Dufferin'e nazaran bu

⁶⁴¹ Genelkurmay Başkanlığı.

⁶⁴² **Bab-ı Ali Hariciye Nezareti Mısır Mes'alesi**, s. 81.

⁶⁴³ Sir Edward Malet, ss. 548-551.

⁶⁴⁴ M. Rifaat Bey, **The Awakening of Modern Egypt**, Longmans Green and Co., London, 1947, s. 230; Sir Auckland Colvin, s. 38.

konuda daha tecrübeli bir isim olan Sir Evelyn Baring (Lord Cromer) olacaktı.⁶⁴⁵ Baring, Hindistan'da kazandığı tecrübeleri 11 Eylül 1883'ten itibaren Belçika Sefareti'ne tayin edilen Sir Edward Malet'nin yerine geçerek Mısır'da kullanacaktı.⁶⁴⁶

Sir Evelyn Baring, Mısır'daki İngiliz Genel Konsülü olarak, Malet döneminde olduğu gibi yine Hıdivliğin resmi danışmanı statüsünde görev yapıyordu. Ancak fiili durum bu statünün tanıdığı ortamın çok daha fazlasını gözler önüne sermekteydi. Baring, tüm idari sistem üzerinde tasarruf hakkına haizdi. Yazılı olmayan ama fiilen uygulanmakta olan bu durum neticesinde Mısır'ın idaresi neredeyse Cromer'in iki dudağı arasına yerleşmiş gibiydi.⁶⁴⁷ Marsot'nun haklı deyişiyse, “*Cromer, Hıdiv Tevfik'in hükümleraltında Mısır'ın taçsız kralı olmuştur*”.⁶⁴⁸

Hıdiv Tevfik ise makamının siyasi ve hukuki meşruiyeti bakımından açmazda kalmış görünüyordu. Bir taraftan Mısır'ın Mısırlılar tarafından idare edilmesi gerektiğine inanıyor ve kendi iktidarı emniyet altında olduğu müddetçe herhangi bir dış müdahaleye sıcak bakmıyordu. Öte yandan 1882 sonrasında Mısır'daki İngiliz varlığına ve İngilizlerin eliyle gerçekleştirilen reformlara karşı bir tepki geliştir(e)memiş olması da kendisini ve temsil ettiği makamı halka yabancılaştırıyordu. İngiltere'ye bu noktada karşı çıkmanın pek bir anlam ifade etmeyeceğini, kendisine bir kazanım sağlamayacağını düşünen Tevfik, iktidarını geri kalanını da benzer bir kararsızlık ve sessizlik içerisinde sürdürecekti ve Lord Cromer

⁶⁴⁵ **Bab-ı Ali Hariciye Nezareti Mısır Mes'alesi**, s. 85.

⁶⁴⁶ Sir Evelyn Baring, *Egypt*, s. 345. Cromer'in Hindistan macerası 1872 senesinde İngiltere'nin Hindistan Genel Valisi Northbrook'un özel kalemi olarak görevlendirilmesi ile başlamıştı. Dört yıl burada çalışan Cromer 1877-79 arasında Mısır'da kurulan Borçlar İdaresi'nde komisyon üyeliği yaptıktan sonra Hindistan'a geri dönmüş, Mısır'a tayini çıkana dek İngiltere Genel Valisi Lord Ripon'un Maliye Bakanı olarak görev almıştı. Hindistan görevi süresince İngiltere'nin denizaşırı varlığının önemini, ekonomik gücün siyasi güce olan katkısını ve ülkesinin elinde bulunan toprakların stratejik değerini bizzat yaşayarak görmüştü. Dolayısıyla Mısır'a uzunca bir müddet görev yapmak üzere gönderilen Cromer bu anlamda oldukça deneyim sahibi bir isimdi. Lord Cromer'in hayat hikayesini anlatan döneme ait bir eser için bkz. H.D. Trail, **Lord Cromer: A Biography**, Bliss Sands and Co., London, 1897, (Lord Cromer). Hindistan tecrübesi ve kısa süreli Mısır görevi için bkz. Trail, a.g.e., ss. 21-85; H.H. Johnston, “Lord Cromer's Modern Egypt”, **Journal of the Royal African Society**, Vol: 7, No: 27, (Apr., 1908), s. 239; M.E. Chamberlain, “Lord Cromer's “Ancient and Modern Imperialism”: A Proconsular View of Empire”, **The Journal of British Studies**, Vol: 12, No: 1, (Nov., 1972), ss. 62-63.

⁶⁴⁷ Kızıltoprak, *İngiliz İşgali*, s. 183.

⁶⁴⁸ Marsot, *Mısır Tarihi*, s. 76.

tarafından “Mısır’ın Mısırlıların yerine başkaları tarafından reforme edilmesine müsaade eden kişi” olarak tanımlanacaktı.⁶⁴⁹

1.6.6. Sir Evelyn Baring (Lord Cromer) Dönemi Reformları

Lord Cromer ilk başta Mısır’ın idaresi çerçevesinde maliye konusuna el atmayı ülkesinin stratejik çıkarları açısından uygun bulmuştu. Cromer’e göre, “*mali sorunların çözüme kavuşturulması ya da en azından memnuniyet verici bir düzeye indirilmesi halinde Mısır meselesinin çözümü garantilenmiş olacaktı*”.⁶⁵⁰ Neredeyse Mısır meselesinin İngiltere açısından çözümünün anahtarı gibi sunulan mali sorunların aşılması konusu yine Cromer’in deyişiyle “*önlerinde duran en büyük engel konumundaydı*”.⁶⁵¹ Bu kapsamda arazi vergisinden bütçe tanzimine kadar gelir-gider hesaplarının oluşturulması sürecinde İngiliz hükümeti adına Mısır’a gönderilen Lord Northbrook’un⁶⁵² yaptığı saha araştırmaları ve buna dayalı olarak merkeze gönderdiği detaylı rapor Cromer’in hareket noktalarından birisi olmuştu.⁶⁵³ Cromer ile Northbrook aynı zamanda kuzendiler.⁶⁵⁴

İngiltere hükümeti 6 Ağustos 1884’te Lord Northbrook’u Kraliçe’nin Özel Temsilcisi olarak Mısır’a gönderme kararı almış, aynı gün hem İstanbul’a⁶⁵⁵ hem de Kahire’ye⁶⁵⁶ durumu bildiren mektuplar göndermişti. Buna göre özel temsilcinin

⁶⁴⁹ Weigall, s. 178.

⁶⁵⁰ “Sir E. Baring to Earl Granville, Cairo, December 29, 1884”, **1884-85 [C. 4421] Egypt. No. 15** (1885). Reports on the state of Egypt, and the progress of administrative reforms.

⁶⁵¹ “Sir E. Baring to Earl Granville, Cairo, January 26, 1885”, **1884-85 [C. 4421] Egypt. No. 15** (1885). Reports on the state of Egypt, and the progress of administrative reforms.

⁶⁵² Earl Northbrook 19.yüzyıl İngiliz denizası siyasetinin önemli isimlerinden bir tanesi idi. İngiliz sömürge imparatorluğunun en büyük parçası olarak kabul edilen Hindistan’da 1872-1876 yılları arasında genel valilik görevi üstlenen Northbrook buradaki görevinden istifa ettikten sonra Londra’ya dönmüş, ardından özel görevle Mısır’a gönderilmişti. Northbrook’un hayatı, kariyeri ve Hindistan görevi için bkz. Bernard Mallet, **Thomas George Earl of Northbrook**, Longmans Green and Co., London, 1908, ss. 1-138.

⁶⁵³ “The Earl of Northbrook to Earl Granville, London, November 20, 1884”, **1884-85 [C. 4421] Egypt. No. 15** (1885). Reports on the state of Egypt, and the progress of administrative reforms.

⁶⁵⁴ Bernard Mallet, s.141.

⁶⁵⁵ “Earl Granville to the Earl of Dufferin, Foreign Office, August 6, 1884”, **1884-85 [C. 4204] Egypt. No. 34** (1884). Further correspondence respecting the affairs of Egypt. Londra’dan gelen bu istek üzerine İstanbul’daki İngiliz sefaretinden Sir Alfred Sandison bu bilgiyi derhal Osmanlı Hariciye Nazırı Asım Paşa ile paylaşmıştı. Bkz. “The Earl of Dufferin to Earl Granville, Foreign Office, August 8, 1884”, **1884-85 [C. 4204] Egypt. No. 34** (1884). Further correspondence respecting the affairs of Egypt.

⁶⁵⁶ “Earl Granville to Mr. Egerton, Foreign Office, August 6, 1884”, **1884-85 [C. 4204] Egypt. No. 34** (1884). Further correspondence respecting the affairs of Egypt.

görevi Mısır hakkında detaylı bir araştırma yaparak gerekli makamların kullanımı için rapor hazırlamak olarak tanımlanmıştı.⁶⁵⁷ Bir tür yol haritası olarak değerlendirilebilecek bu rapor hem İngiliz hükümeti hem de onun Mısır'daki yetkililerince burada izlenecek yol ile ilgili bir başvuru kaynağı olacaktı. Bu çerçevede Hıdiv Tevfik'e İngiliz hariciyesinden gönderilen bir yazıda Lord Northbrook'un Mısır'daki çalışmaları sırasında kendisine her türlü imkânın sağlanacağından Kraliçe'nin ve İngiliz hükümetinin hiç kuşkusunun olmadığı belirtiliyordu. Özel temsilci Mısır'da bulunduğu müddetçe Lord Cromer ile yakın çalışacak ve çalışmalarıyla kendisine önerilerde bulunacaktı.⁶⁵⁸ Nitekim 10 Eylül 1884'te Lord Northbrook Kahire'de Hıdivlik makamında oldukça sıcak bir şekilde karşılandı, vakit geçirmeden çalışmalarına başladı.⁶⁵⁹

Gerek Lord Northbrook'un bulguları gerekse Mısır'daki verili durum gereği Cromer açısından maliye konusunda öncelikli hedef Mısır maliyesini toparlamak ve en azından borçların geri ödemesini yapabilecek duruma getirebilmek idi. Bunu sağlayabilmek için iki yol belirlenmişti. Buna göre ya borç faizlerinden indirimine gidilmesi sağlanacak ya da önceki yıllarda birleştirilmiş olan borçların yeniden bölümlere ayrılması gerekecekti.⁶⁶⁰ Borçlar öyle ya da böyle ödenebilir hale gelmeliydi çünkü Cromer'in amacı sadece borç konusu üzerinden Mısır'ı diğer devletlerin müdahalesine açık bir konumda olmaktan çıkarmaktı. Tek egemen kuvvet İngiltere olmalı idi. Cromer özellikle Fransa'yı Mısır'dan uzak tutmaya çalışıyordu. Daha önce ikili kontrol mekanizmasının lağvedilmesi ile dışlanan Fransa bu defa kendisine olan borçlar yüzünden Mısır topraklarında İngiltere'nin ayağına dolaşmamalıydı. Cromer'in bu siyaseti hâlihazırda birkaç yıldır gergin bir hal almakta olan İngiliz-Fransız ilişkilerini Mısır özelinde daha da gerginleştirecek, Fransa İngiltere'nin burada attığı her adıma itiraz etmek suretiyle rakibini zora

⁶⁵⁷ "Commission to the Earl of Northbrook as Her Majesty's High Commissioner to inquire and report upon the Affairs of Egypt, dated August 12, 1884", **1884-85 [C. 4204] Egypt. No. 34** (1884). Further correspondence respecting the affairs of Egypt.

⁶⁵⁸ "Earl Granville to His Highness the Khedive of Egypt, Foreign Office, London, August 12, 1884", **1884-85 [C. 4204] Egypt. No. 34** (1884). Further correspondence respecting the affairs of Egypt.

⁶⁵⁹ "The Earl of Northbrook to Earl Granville, Cairo, September 10, 1884", **1884-85 [C. 4204] Egypt. No. 34** (1884). Further correspondence respecting the affairs of Egypt.

⁶⁶⁰ "Sir E. Baring to Earl Granville, Cairo, January 26, 1885", **1884-85 [C. 4421] Egypt. No. 15** (1885). Reports on the state of Egypt, and the progress of administrative reforms.

düşürmeye çalışacaktı.⁶⁶¹ Bu durum iki ülke arasındaki ilişkide belli bir yumuşamanın kaydedileceği 1904'e dek bu şekilde seyretmeye devam edecekti.

Maliyenin merkezileştirilmesi politikası çerçevesinde Hıdiv İsmail döneminden kalan yüz milyon pound dolayındaki borcun ödenmesi birkaç sene içerisinde hal yoluna koyulmuş böylece denk bütçe yapımı noktasında ciddi mesafe kaydedilmişti. Örneğin, mali uzmanların çalışması neticesinde oluşturulan 1885 yılı Mısır resmi bütçesini Londra'ya rapor eden Lord Cromer'in burada aktardığı rakamlara göre Mısır'ın toplam geliri 8.897.000 pound iken gideri 8.937.000 pound olarak hesaplanmıştı. Dolayısıyla mevcut bütçe açığı 40,000 pound dolayında idi. Mısır giderlerinin 4.205.000 poundluk kısmı konsolide olan ve olmayan resmi borçların ödenmesine, geri kalan kısmı ise büyük oranda idari harcamalar ile altyapı yatırımlarına ayrılmıştı.⁶⁶² 1885 bütçesi ile karşılaştırmak bakımında 1884 yılına ait gelirler tablosuna bakmakta fayda vardır. Bu tabloyu resmi veriler ışığında hazırlayan ve Mısır hükümetine sunan Hıdiv Tevfik'in Maliye Başdanışmanı Edgar Vincent, 1884 yılı toplam gelirini 8.895.000 olarak hesaplamıştı.⁶⁶³ Vincent'in raporu her ne kadar gelirler üzerine olsa da bu bilgiyi Londra'ya gönderen Cromer'in bilgi notunda 1884'e ait gelir-gider hesabı sonrasında ortaya 200.000 poundluk bir bütçe açığı çıktığını görüyoruz.⁶⁶⁴ Dolayısıyla İngiliz resmi yazışmalarında yer verilen iki yıla ait bütçe ve gelir-gider dengesi verilerini karşılaştırdığımızda, gelirlerin neredeyse aynı düzeyde kaldığını ancak giderlerin azaltılması sebebiyle bütçe açığının yüzde 80 oranında (1884'te 200.000 pounddan 1885'te 40.000 pounda) azaltıldığını görüyoruz.⁶⁶⁵

Aynı zamanda devletin gelir sağlaması açısından vergi konusunda da düzenlemeye gidilmiş; ihdas edilenlerin yanı sıra gelir sağlamayan birkaç kalem de

⁶⁶¹ Marsot, Mısır Tarihi, s. 76.

⁶⁶² "Sir E. Baring to Earl Granville, Cairo, February 17, 1885", **1884-85 [C. 4421] Egypt. No. 15** (1885). Reports on the state of Egypt, and the progress of administrative reforms.

⁶⁶³ "Note to accompany the Revenue Statement for December 1884, by Mr. Edgar Vincent, Financial Adviser to the Government of His Highness the Khedive, February 9, 1885", **1884-85 [C. 4421] Egypt. No. 15** (1885). Reports on the state of Egypt, and the progress of administrative reforms.

⁶⁶⁴ "Sir E. Baring to Earl Granville, Cairo, February 9, 1885", **1884-85 [C. 4421] Egypt. No. 15** (1885). Reports on the state of Egypt, and the progress of administrative reforms.

⁶⁶⁵ 1884 senesine ait Mısır'ın tüm gelir-gider kalemlerini ayrıntılarıyla ortaya koyan bir rapor Lord Cromer, Sir R.E. Welby, Sir Rivers Wilson ve Sir J. Carmichael tarafından hazırlanmış ve 28 Haziran 1884'te İngiliz Hükümeti'nin bilgisine sunulmuştu. Bkz. "Report by Sir Evelyn Baring, Sir R.E. Welby, Sir Rivers Wilson and Sir J. Carmichael on the Financial Situation of Egypt, London, June 28, 1884", **1884 [C. 4127] Egypt. No. 28 (1884)**.

yürürlükten kaldırılmıştı. İngiliz yetkilileri vergi meselesinde karar alma noktasında etkileyen isimlerden bir tanesi de Gelir İdaresi Müdürlüğü'ne atanan G. Fitzgerald olmuştu. Fitzgerald, Londra için hazırladığı detaylı bir raporda 1880 öncesi dönemden başlamak üzere Mısır maliyesini, gelir sistemini, dolayısıyla da vergi usulünü incelemiş, eksik veya yanlış uygulamaları tespit etmişti. Buna göre, Mısırlı yerli üretici hiçbir zaman hangi tarihte ve ne kadar vergi ödeyeceğini bilememişti. Çünkü Mısırlı yetkililer vergi usulünde her kalem için belli tarih ilan etmekten ziyade ne zaman paraya ihtiyaç duyulursa o zaman vergi toplamaya çıkmayı tercih etmişlerdi. Bilhassa bir sonraki yılın vergisini önceden tahsil etme uygulaması küçük ölçekli üreticiyi maddi anlamda yıkan bir usul olmuş; geniş arazi sahipleri bunun üstesinden gelebildikleri için küçük üretici hep geri planda kalmıştı. Fitzgerald'ın ifade ettiğine göre, bütün bu sıkıntıları aşmak amacıyla yeni uygulamalar başlatılmış, eskinin yanlışları terk edilmişti. Buna göre, artık kimin ne zaman ve ne kadar vergi ödeyeceği, köy, arazi ve üretici başına ayrı ayrı kalemler halinde hazırlanıp, yerel idarecilere gönderiliyordu. Vergi tahsil tarihleri ise hasat zamanı sonrasına denk getirilmiş, böylece üreticinin ödemede zorluk çekmemesi sağlanmıştı.⁶⁶⁶ En önemlisi ise halkı idareye karşı tepkili hale getirmemek adına vergi toplama esnasında eskiden sıklıkla başvurulan zor kullanma yönteminin mecbur kalmadıkça kullanılmamasının sağlanması olmuştu. Zira halkın büyük bir kısmında ülkedeki İngiliz işgalinin varlığına olan tepki gözle görülür düzeyde idi. Her ne kadar 1885 yılı başında merkeze gönderdiği bir raporda Mısır halkının kendilerine yönelik ciddi bir rahatsızlık içinde olduğu yönünde sıkça dile getirilen iddiaların gerçeği tam manasıyla yansıtmadığını söyleyen Cromer'e göre halk en azından Mısır'da yürürlüğe konan reformlardan memnuniyet duyuyordu.⁶⁶⁷

Bu arada ülkede birbiri ardına yeni barajlar ve nehir setleri kurulurken bir taraftan da eski baraj ve sulama kanalları güçlendirilmişti.⁶⁶⁸ Sular İdaresi'nin

⁶⁶⁶ “Note by Mr. Fitzgerald on the Reforms introduced in the Account Department in Egypt since 1880”, **1884-85 [C. 4421] Egypt. No. 15** (1885). Reports on the state of Egypt, and the progress of administrative reforms.

⁶⁶⁷ Aynı raporda Cromer, reformların hayata geçirilmesi konusunda Hıdiv Tevfik ve Nubar Paşa gibi devlet adamlarının yardımlarının önemine dikkat çekmeyi ihmal etmiyordu. Bkz. “Sir E. Baring to Earl Granville, Cairo, January 26, 1885”, **1884-85 [C. 4421] Egypt. No. 15** (1885). Reports on the state of Egypt, and the progress of administrative reforms.

⁶⁶⁸ Peter Mansfield, **Mısır İhtilali ve Nasır**, Akşam Kitap Kulübü, İstanbul, 1967, (Mısır İhtilali), s. 16.

başındaki isim Sir Colin Scott-Moncrieff idaresinde⁶⁶⁹ ve Mühendis Sir William Garstin'in denetiminde⁶⁷⁰ tarıma yapılan bu yatırımların en önemli gerekçesi Mısır topraklarında yetişen iyi kalite ham pamuk idi. Öyle ki Scott-Moncrieff Nubar Paşa'ya sunulmak üzere hazırladığı raporunda Mısır topraklarında yaptıkları baraj, sulama kanalları ve elde edilen kullanıma hazır su miktarı konularındaki başarılarını üretilen ham pamuk miktarı üzerinden yapıyordu.⁶⁷¹ Gerek işgalin ilk yıllarında gerekse ilerleyen yıllarda başta tekstil sanayi olmak üzere İngiliz yatırımcıların Mısır ekonomisinde en büyük ilgiyi gösterdikleri alan pamuk üretimi olmuştu. İngiltere ilk yıllarda yapılan bu yatırımların getirisini yakın vadede alacaktı. Hem Mısır'daki ekili alan büyüyecek, elde edilen ham pamuk miktarı artacaktı. Bu aynı zamanda Mısır pamuğunun İngiliz tekstil sanayi ve üreticileri tarafından tekelleştirilmesini de beraberinde getiren bir gelişme olacaktı.⁶⁷² Lord Cromer'in işgalin henüz ilk dönemlerinde Mısır kabinesine ham pamuğun %1 gümrük vergisi ile ihracına karşın mamul tekstil ürünlerinin %8 ile ithalini bir ekonomik hedef olarak göstermesi bu çerçevede bakıldığında anlam kazanmaktadır.⁶⁷³

Lord Cromer, Mısır maliyesine olduğu kadar ülkedeki idari bürokratik mekanizmaya üzerine de eğilmiş, doğal olarak, bu noktalarda da tasarruf yetkisini kullanmaktan imtina etmemişti. Bu manada ilk işlerinden bir tanesi Mısır idaresinde yer alan her nezarete İngiliz danışmanlar atamak olmuştu. Her ne kadar atanan bu kişilerin makamı danışmanlık olsa da yetki ve eylemleri makamlarını aşar nitelikte olmuştu. Fiili olarak danışmanların onayı olmaksızın karar alınması imkânsız hale getirilmişti. Aynı zamanda bu danışmanlar hiçbir biçimde Mısır makamlarına ve yargısına karşı sorumluluktan muaf tutulmuşlardı. Tek bir sorumlu oldukları makam vardı o da İngiliz hükümeti idi.⁶⁷⁴ İngiltere gerek Lord Cromer gerekse atadığı

⁶⁶⁹ Moncrieff tarafından Kahire'de 1887'de yayımlanan sulama raporu için bkz. Colonel Sir Colin-Scott Moncrieff, **Irrigation Report for the Year 1887**, National Printing Press, Cairo, 1888.

⁶⁷⁰ Arthur Weigall, s. 199.

⁶⁷¹ "Colonel Scott-Moncrieff to Nubar Pasha, Cairo, January 31, 1885", **1884-85 [C. 4421] Egypt. No. 15** (1885). Reports on the state of Egypt, and the progress of administrative reforms.

⁶⁷² Lutskiy, s. 220.

⁶⁷³ Anwar Abdel-Malek, **Egypt: Military Society**, Random House, New York, 1968, s. 7.

⁶⁷⁴ Marsot, Mısır Tarihi, s. 75. Oysa Cromer'in Londra'ya gönderdiği raporlarda durum bunun tam tersi olarak lanse edilmekteydi. Cromer, yabancı danışmanların Mısır makamlarında ve yerli ahaliye belli bir huzursuzluk ve tepkiye yol açtığını kabul etmekle birlikte aslında atanan bu kişilerin sadece kendisinin sorduğu sorulara yanıt verdiklerini ve bu anlamda kendisine danışmanlık hizmeti verdiklerini ifade ediyordu. Danışmanlar netice itibarıyla Mısırlı nazırların emri altında çalışmaktaydı ve yapacakları işlerde, alacakları kararlarda kendisine değil sorumlu oldukları Mısırlı amirlerine gözlerini çeviriyorlardı. Bkz. "Sir E. Baring to Earl Granville, Cairo, January 26, 1885", **1884-85 [C.**

danışmanlar sayesinde Mısır'ın tek yöneticisi konumuna yükselmekteydi. Oysa görünürde Mısır hala İstanbul'a bağlı, hukuken özerk yapıda, siyaseten Hıdiv ve nazırlar heyeti tarafından idare olunan bir siyasi-hukuki yapıya sahipti. Ancak fiili durum bunun tam tersi idi. Modern siyaset bilimi ve uluslararası ilişkiler literatürüne “örtülü protektora” olarak geçen bu sistem Mısır'da işte bu şekilde inşa ediliyordu. Bir taraftan Mısır'da istikrarın sağlanması için çalışıldığı ve bunun başarıldığı gün ülkenin tahliye edileceği söylemi İngiliz makamlarınca içte ve dışta her fırsatta kullanılıyor öte yandan ise maliyeden bürokrasiye, ziraatten eğitime her alanda İngiliz varlığı perde arkasından idareyi eline alıyordu. Bu sistem 1914'e dek devam edecek ve önde gelen politik figür olarak Lord Cromer'i tarih sahnesine sunacaktı.

Cromer döneminin bir diğer önemli icraatı, adalet mekanizması üzerinde yapılan değişiklikler oldu. Bir süredir, Malet dönemi de dahil olmak üzere, gerek Lord Dufferin gibi misyon heyetleri gerekse resmi konsolosluklar aracılığı ile bu konuda değişikliklere gidiliyor ya da değişiklikler öneriliyordu. Bu dönemde ise daha kapsamlı girişimlerde bulunuldu; konsolosluk mahkemeleri, şeri mahkemeler gibi adli kurumların yanı sıra yerel mahkemeler de ihdas edildi. Yerel meselelerle ilgilenmesi planlanan, davalı-davacı tarafların Mısırlılardan oluşacağı bu mahkemelerin kurulmasının yanı sıra bir dizi önemli kanun da yürürlüğe konmuştu. Bunlardan önde gelenleri arasında ceza kanunu, medeni kanun, ticaret kanunu ve denizcilik usul kanunu yer almaktaydı.⁶⁷⁵ Lord Cromer yerel mahkemelerin kurulması ve çalışmaya başlaması ile birlikte bu açıdan Mısır'da eski dönemlere oranla adaletin sağlanması noktasında kayda değer bir başarı sağlandığına inanmaktaydı.⁶⁷⁶ Bundan böyle zaman geçtikçe ancak küçük nüanslarda değişime gidilebilirdi zira Mısır adalet sistemi adına radikal bir değişimi gerekli kılacak bir noktadan epeyce uzaklaşmıştı.⁶⁷⁷ Cromer'in bu tezini destekleyen bilgiler bu

4421] Egypt. No. 15 (1885). Reports on the state of Egypt, and the progress of administrative reforms.

⁶⁷⁵ J.N.D. Anderson, “Law Reform in Egypt: 1850-1950”, **Political and Social Change in Modern Egypt**, (Ed. Peter Malcolm Holt), Oxford University Press, London, 1968, ss. 219-223.

⁶⁷⁶ Bu konuda gerek Cromer'in gerekse Mısır'da görevlendirilmiş İngiliz hukukçuların görüşleri sürekli bu yöndedir. Hazırlanan raporlarda ve Londra'ya gönderilen bilgi Notlarında daima bu tespite atıflar yapılmaktadır. Örnek olması açısından burada sözü edilen belgenin başka versiyonları için bkz. “Sir E. Baring to Earl Granville, Cairo, February 9, 1885” ve “Note by Mr. West on the working of the new Tribunals and Court of Appeal of Lower Egypt”, **1884-85 [C. 4421] Egypt. No. 15** (1885). Reports on the state of Egypt, and the progress of administrative reforms.

⁶⁷⁷ “Sir E. Baring to Earl Granville, Cairo, February 7, 1885”, **1884-85 [C. 4421] Egypt. No. 15** (1885). Reports on the state of Egypt, and the progress of administrative reforms.

dönemde Kahire Temyiz Mahkemesi Yargıçlığı görevini yürütmekte olan Sheldon Amos'un hazırladığı bir raporda yer almaktadır. Cromer tarafından Londra ile de paylaşılan bu rapora göre, Mısır'da adeta gelenekselleşmiş rüşvet alışkanlığı en aza indirilmişti. Bunda özellikle yargı personelinin büyük oranda yenilenmesi, yargılama usullerine getirilen yenilikler ve rüşvete karşı yürürlüğe konan ağır cezai müeyyideler ciddi rol oynamıştı. Bu çerçevede önceki dönemlerle mukayese edildiğinde Mısır'da adli mekanizmanın işlerliğini çok daha etkinleşmiş olarak niteleyen Amos, bunu yine de yeterli bulmamış ve önerilerini de raporuna eklemiştir. Bunlar arasında mahkemelerde görev alan hâkim sayılarının belli bir standarda oturtulması, sadece temyiz mahkemesinin yargıç sayısının fazla olması, ceza yasası konusunda İngiliz ceza yasası maddelerinin uygulamaya konulması gibi öneriler yer almıştı.⁶⁷⁸

Aynı dönemde Cromer'in idaresi altında İngiliz makamlarının üzerinde değişikliklere gittiği bir diğer nokta da Mısır ordusu olmuştur. Daha önce ifade ettiğimiz üzere, işgalin İngiltere lehine başarıyla sonuçlanmasının ardından önce Mısır ordusu içerisinde yer alan Vataniler mensubu subaylar tasfiye edilmiş, ardından ordu sayıca küçültülerek neredeyse silahsızlandırılmıştır. Mısırlı subaylardan boşalan yerlere İngiliz subaylar getirilmiş, dönemin Harbiye Nazırı Ömer Lütfi Paşa ile koordineli çalışmak üzere de Mısır Genelkurmay Başkanlığı'na Sir Evelyn Wood getirilmiştir.⁶⁷⁹ Sir Wood bu atamadan itibaren Mısır ordusunu Cromer döneminin başları da dâhil olmak üzere yeniden organize etmek amacıyla detaylı çalışmalar yapmış, bu konuda yerel makamlarla ve Londra ile sürekli irtibat halinde olmuştur. Bu kapsamda Şubat 1885'te Albay C.M. Watson tarafından hazırlanan rapor konu hakkında detaylı bilgiler vermektedir. Buna göre, ilk olarak Sir Wood döneminde Mısır ordusu sayı itibarıyla 6 bin asker ile sınırlandırıldı. Buna ek olarak, Mısır Harp Akademisi ve Bando-Mızıkâ Okulu ile birlikte askeri hastane ve cezaevi de Sir Wood'un denetimi altına girdi. Albay Watson'un mezkûr raporunda açıkça ifade ettiği üzere “1883 sonbaharında Mısır ordusu tüm kurumlarıyla tamamen kontrol altına alınmıştı”. Ayrıca bilhassa Sudan meselesinde etkin bir şekilde kullanabilmek amacıyla biri Türkler diğeri de Afrikalılardan oluşan iki

⁶⁷⁸ “Mr. Sheldon Amos to Sir E. Baring, Cairo, February 7, 1885”, 1884-85 [C. 4421] Egypt. No. 15 (1885). Reports on the state of Egypt, and the progress of administrative reforms.

⁶⁷⁹ Bab-ı Ali Hariciye Nezareti Mısır Mes'alesi, s. 83.

gönüllü birliği teşkil edilmiş ne var ki daha sonra Türk birliği yine İngiliz makamlarının kararı neticesinde beklenen katkıyı sağlayamadığı gerekçesiyle lağvedilmişti. Albay Watson'un raporuna bir tablo halinde yansıttığı verilere bakılacak olursa, Ocak 1885 tarihi itibarıyla Mısır ordusunun mevcudu 238 subay ve 6641 askerden ibaretti. Lord Nortbrook'un denetimi sırasında asker alımına ara verildiğini belirten Albay Watson bu aşamadan itibaren gerek Mısır gerekse Sudan'ın emniyeti açısından yeni piyade ve topçu birliklerinin oluşturulması amacıyla asker alımlarına hız verilmesi önerisinde bulunmaktadır. Raporunun başında Mısır ordusunun tamamıyla denetim altına alındığını ifade eden Albay Watson sonuç bölümünde ise en önemli şeyin orduyu mevcut disiplini içerisinde tutabilmek olduğunu söylemiş ve yaşanabilecek ani değişimlerin kendileri açısından muazzam zararlar doğurabilecek sonuçlarla karşılarına çıkabileceğini ifade etmiş ve bir anlamda teyakkuz halinin devamını önermişti.⁶⁸⁰ Albay Watson'un raporu eline ulaşan Lord Cromer'in sonuç bölümündeki uyarının etkisi altında kaldığını Londra'ya gönderdiği bir telgrafta açıkça görmekteyiz. Cromer, daha önce Lord Northbrook'un Mısır polisinin personel açığının ordu saflarındaki askerlerden bir kısmının buraya aktarılması ile kapatılması önerisinin o tarihte uygulamaya konulmasının mümkün olmadığını söylemiş ve zaman talep etmişti. Bu talebine delil olarak da Albay Watson'un söz konusu raporunu ekte göndermeyi ihmal etmemiştir.⁶⁸¹

Lord Cromer döneminde mali ve bürokratik düzenlemeler ile tarım alanında yapılan yatırımlarının yanında oldukça küçük sayılabilecek eğitim faaliyetleri de gerçekleştirilmişti. Halkın okuma yazma oranını yükseltebilmek amacıyla *küttab* adı verilen ilköğretimin ilk aşaması olarak belirlenen okullar açılmış, burada Ezher mezunu hocaların ders vermesi sağlanmıştı. Buna ek olarak, birisi kızlar diğeri de erkekler için iki adet öğretmen okulu açılmış; devlet okullarına devam eden öğrencilerin dörtte üçlük kısmının masraflarının devlet tarafından karşılanması usulüne eskiden olduğu gibi devam edilmişti. 1880'lerin başında bütçede yüzde 1 olan eğitim payı, 20.yüzyıl başlarında yüzde 3 dolayına yükseltilmişti. Ayrıca yine

⁶⁸⁰ "Colonel Watson's Memorandum on the Egyptian Army", 1884-85 [C. 4421] Egypt. No. 15 (1885). Reports on the state of Egypt, and the progress of administrative reforms.

⁶⁸¹ "Sir E. Baring to Earl Granville, Cairo, February 6, 1885", 1884-85 [C. 4421] Egypt. No. 15 (1885). Reports on the state of Egypt, and the progress of administrative reforms.

bu dönem içerisinde zanaatkâr ve teknisyen yetiştirilmesi amacıyla eğitim kurumu açılması teşvik edilmişti.⁶⁸² Yine de İngiliz yönetiminin Mısır'da en az eğildiği mesele eğitim olmuştu. Bazı kaynaklara göre, Cromer eğitilmiş nesil yetiştirmenin ileride İngiltere'nin Mısır'daki varlığının başına bela olabileceğini düşünmüştü.⁶⁸³ 20.yüzyıl başlarında Mısır'da bulunan, 1906 tarihindeki Akabe Olayı'nı yerinde yaşayan Piyade Mirlivası Rüştü Bey'in eserinde Mısır eğitimi ve İngiliz idaresine dönük kullandığı ifadeler üstteki verilere delil teşkil eder niteliktedir:

*“İngilizlerin Mısır'ın terakkisine mani oldukları aşikârdır. Mesela on beş milyon varidatı olan Mısır'ın Ma'arif bütçesinin yüz altmış bin lira olduğunu söylemek İngilizlerin maksadını ta'yin eder. Varidatın yüzde biri Ma'arif tahsisatı olur ve nüfus itibarıyla senede adam başına elli para düşer ise bu suretle tahsilden çıkacak netice Mısırlıların maariften istifade eylememeleri ve daha doğrusu yetiştirilmeyip kalmalarını intac edeceğine şüphe bırakmaz. Ma'mafih bu tertibi İngiliz menfa'ati icab ettirir”.*⁶⁸⁴

Mısır'daki Lord Cromer döneminin ilk büyük ve uzun süreli meselesi Sudan olacaktır.⁶⁸⁵ 1821'den bu yana Mısır toprakları içerisinde yer alan Sudan'da baş gösteren Mehdi İsyanı kısa sürede burada bulunan Mısır birliklerinin tasfiyesine neden olmuş, bununla da kalmayıp bölgeye gönderilen General Hicks kumandasındaki ordunun da imha edilmesini beraberinde getirmişti.⁶⁸⁶ Sadece Ocak 1884'te Mısır'da Şerif Paşa kabinesinin istifasına neden olmakla kalmayıp⁶⁸⁷, Londra'ya kadar sirayet eden ve hükümetin ayakta kalmasını güçleştiren bu olaylar zinciri daha sonra General Gordon ve Herbert Kitchener ile devam edecek, uzun yıllara uzanacaktı. 1883'te başlayıp, 1885 sonrasına dek oldukça sıcak seyredecek ve ancak Londra açısından 1898'de son bulacak olan Sudan meselesi⁶⁸⁸ bu yönüyle hem

⁶⁸² Ahmet Yaramış, “Mısır'da İngiliz Sömürgecilik Anlayışı: Cromer Örneği (1883-1907), **Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt: IX, sayı: 2, Aralık 2007, s. 129.

⁶⁸³ Stanford Shaw and Ezel Kural Shaw, **History of the Ottoman Empire and Modern Turkey**, Vol: II, Cambridge University Press, 1985, (Modern Turkey), ss. 194-195. Türkçe baskı için bkz. Stanford J. Shaw ve Ezel Kural Shaw, Modern Türkiye, s. 243.

⁶⁸⁴ Piyade Mirlivası Rüştü, **Akabe Meselesi**, Haz. Mustafa Öztürk, Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Merkezi, Elazığ, 2008, s. 76.

⁶⁸⁵ Lawrence John Lumley Dundas Zetland (Marquis of), **Lord Cromer: Being Authorized Life of Evelyn Baring, First Earl of Cromer**, Hodder and Stoughton, 1932, s. 235.

⁶⁸⁶ Alfred Milner, s. 67.

⁶⁸⁷ Sir Auckland Colvin, ss. 49-50.

⁶⁸⁸ Carl Brockelmann, ss. 338-344; Marsot, Mısır Tarihi, s. 77.

Mısır'ı hem de İngilizleri bir hayli meşgul edecek; özellikle İngiltere'nin dikkatini belli bir müddet neredeyse tamamen Sudan'a odaklamasına neden olacaktı.⁶⁸⁹

1.6.7. H. D. Wolff'un İstanbul'a Gönderilmesi ve 1885 Müzakereleri

İngiltere 1882 sonrası süreçte Mısır'da istikrarı ve emniyeti sağlamak konusunda Hıdiv Tevfik'e yardımcı olmak amacıyla bu ülkede bulunduğu konusundaki söylemini, içte ve dışta kullanmaya devam etti. Ne var ki özellikle 19.yüzyıl'ın son yirmi yılında uluslar arası siyasette yaşanan gelişmeler, denge değişimleri İngiltere'nin Mısır'daki konumunun gitgide sorgulanmasını da beraberinde getirir oldu. Nitekim işgal öncesi sürecin aksine işgal sonrasında bilhassa ikili kontrol sisteminde gidilen değişikliğin ardından Fransa ile bozulan ilişkiler İngiliz cephesinde sıkıntı yaratmaya başlamıştı. Özellikle Fransa'nın Mısır'dan İngilizler tarafından dışlanmış olmanın verdiği hissiyatla Rusya ile yakınlaşması, Londra açısından sıkıntıların en büyüğü konumundaydı. Zira Rusya, İngiltere'nin özellikle 1880'li yıllarda gerek Orta Asya bölgesinde gerekse Avrupa siyasetinde mücadele ettiği bir büyük güçtü. Özellikle Afganistan meselesi yüzünden Rusya ile 1885 ilkbaharında bir hayli gerilen ipler⁶⁹⁰ Fransa'nın da Ruslara yakın durmasının ardından İngiltere'yi yeni bir arayışa sevk etmekteydi. Ortada görülen iki seçenektен birisi olan Almanya'nın Mısır'ın işgali döneminde verdiği aktif diplomatik desteğin⁶⁹¹ bu ülkenin Afrika'da sömürge arayışlarına başlaması ile son bulması neticesinde elde kalan tek seçenek Osmanlı İmparatorluğu gibi görünüyordu.⁶⁹²

⁶⁸⁹ Bu konunun detaylarına Sudan bölümünde değinileceğinden ötürü bu noktada özet bilgi vermekle yetinilmiştir.

⁶⁹⁰ Rusya, Kırım Savaşı sonrasında Karadeniz ve Boğazlar üzerinden sıcak denizlere inme politikasını rafa kaldırıp, doğal yayılma alanı olarak Orta Asya'yı seçmişti. Bu da Rusya'yı bir anda İngiltere'nin hassas karnı olan Hindistan yolu üzerine çıkarıyordu. İngiltere'nin bu yol üzerinde Rusya gibi bir büyük gücün varlığına müsaade etmesi mümkün değildi. Bu sebeple iki devlet arasında neredeyse yarım yüzyıla yaklaşan bir mücadele yaşanmış ve bu mesele 1907'de imzalanan anlaşma ile çözüme kavuşturulabilmişti. Bkz. Bekir Turgut, **II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı Devleti Asya Politikası**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 1995, ss. 104-105.

⁶⁹¹ H. Bayram Soy, ss. 22-23. Ayrıca bkz. G.N. Sanderson, "The Anglo-German Agreement of 1890 and the Upper Nile", **The English Historical Review**, Vol: 78, No: 306, (Jan., 1963), (Anglo-German Agreement), ss. 49-72.

⁶⁹² Kızıltoprak, İngiliz İşgali, s. 186. Aslında daha sonra özel temsilci olarak görevlendirilecek olan Drummond Wolff'un İstanbul görevi öncesi uğradığı Viyana'da İngiltere'nin Mısır politikası üzerine duydukları, Avusturya Macaristan'ın hala İngiltere'nin yanında olduğunu ve bu anlamda diğer Büyük Güçler'den ayrı durduğunu göstermektedir. Burada üst düzey temaslarda bulunan Wolff

1885 senesinde İngiltere’yi Osmanlı İmparatorluğu ile Mısır konusu üzerinde anlaşma yolu aramaya yönlendiren bu dış politik gelişmeler iç siyasette yaşanan bir değişimle birleştiğinde somut adım atma zamanının geldiği ortaya çıkmıştı. Uzunca bir süredir İngiltere’de iktidarda olan liberal Gladstone hükümetinin, Sudan’da yaşanmakta olan krizin bu tarihlerde giderek Londra aleyhine gelişmesi karşısında kendini gösteren muhalefetle baş edememesi üzerine istifa etmek durumunda kalması, iç siyasetteki değişimin habercisi idi. Nitekim 24 Haziran 1885’te iktidara Muhafazakârlar geldi. Büyük Güçler olarak bilinen ülkelerin verdiği uluslar arası mücadelede İngiltere’nin başta Mısır meselesi olmak üzere mevzi kaybetmesine tahammülü olmayan Lord Salisbury, dış politikada değişime gidileceğinin sinyalini vermeye başladı.⁶⁹³

Mısır konusunda Osmanlı İmparatorluğu ile bir tür anlaşma yolu bulmak ve bu şekilde en azından buradaki siyasi ve askeri varlığını uluslar arası platformda meşru bir zemine taşımak amacıyla olan Salisbury’nin bu kapsamdaki ilk büyük girişimi, Londra’nın usta diplomat ve siyaset adamlarından birisi olarak kabul edilen Sir Henry Drummond Wolff’u İstanbul’a gönderme kararı alınmasıydı.⁶⁹⁴ Wolff son olarak İngiliz meclisinde Portsmouth milletvekili olarak görev yapmış; 1885 seçimlerinde tekrar seçilememişti.⁶⁹⁵ Salisbury, Drummond Wolff’a atama kararını bildirdiği mektubunda İngiltere açısından Osmanlılar ile anlaşmanın önemli noktalarına değinmekte, görev alanı ve kendisinden beklentiler hakkında bilgi vermekteydi. Buna göre, daha önce değindiğimiz dış politika alanındaki gelişmelerin yanı sıra⁶⁹⁶ Salisbury’e göre, Sultan Abdülhamid ile işbirliği yapmanın Mısır’daki

muhataplarından destek mesajları almıştı. Bkz. “Sir H. Drummond Wolff to the Marquis of Salisbury, Peth, August 16, 1885”, **1886 [C.4604] Egypt. No. 1. (1886)**. Correspondence respecting Sir H. Drummond Wolff’s special mission to Constantinople.

⁶⁹³ Kızıltoprak, İngiliz İşgali, s. 185. Lord Salisbury’nin dış politika anlayışı hakkında genel bir değerlendirme için ayrıca bkz. Lillian M. Person, “The Principles and Methods of Lord Salisbury’s Foreign Policy”, **Cambridge Historical Journal**, Vol: 5, No: 1, (1935), ss. 87-106.

⁶⁹⁴ **BOA, HR-SYS**, 59/18.

⁶⁹⁵ Sir Auckland Colvin, s. 144.

⁶⁹⁶ İngiltere’nin Wolff’u İstanbul’a gönderme kararını haber alan Fransa derhal Londra’daki elçisini Salisbury’ye göndererek Wolff’un İstanbul’a gitmeden önce Paris’e uğramasını teklif ettirmişti. Salisbury ise Wolff’un Viyana’ya uğrayıp, oradan İstanbul’a gideceğini ve programının değişmesinin mümkün olmadığı cevabını vermişti. “Wolff’un benim size söylediklerimden başka yeni bir şey söylemesi mümkün değil” diyen Salisbury daha önce de Fransa’nın Mısır’da kendileri ile hareket etmesinden yana olduklarını ancak Paris hükümetlerinin bunu aksine davranmaktan vazgeçemediklerini bu sebeple de kendilerinin ısrarlı olmayacaklarını söylemişti. Salisbury bu çıkışıyla Fransa’nın araya girme gayretini daha baştan boşa çıkarıyordu. Bkz. “The Marquis Salisbury to Sir J.

yerli halk üzerinde de olumlu etkileri olacaktı. Özellikle Müslüman ahali Sultan'ın kendileri ile birlikte hareket ettiğini gördükleri zaman yabancı bir gücün onları kendi egemenliği altına almaya çalıştığı yönündeki vehimlerden kurtulmuş, rahatlamış olacaktı. Bu açıdan İngiltere'nin Babiâli ile uzlaşması önem taşımaktaydı. Buna ek olarak, Sultan Abdülhamid'in eli altında, İngiliz askerinin aksine Mısır ve Sudan topraklarında iklim şartlarından etkilenmeksizin görev yapabilecek değişik milletlerden askerler bulunuyordu. Eğer İstanbul ikna edilebilirse bu topraklarda bu askerler görevlendirilebilir, böylece Mısır'ın değişik bölgelerinde emniyet rahatlıkla sağlanabilirdi.⁶⁹⁷

Osmanlı İmparatorluğu açısından bakıldığında ise en az Londra kadar Babiâli de gerek Mısır özelinde gerekse uluslar arası siyasette yaşanan gelişmelerin farkında idi. Zira bu dönemde İstanbul yalnızca Mısır meselesi ile uğraşmıyor, Berlin Anlaşması sonrası ortaya çıkan yeni Balkan düzeninde Doğu Rumeli'den Bulgaristan'a, Yunanistan'a dek pek çok sorunla baş etmeye çalışıyordu.⁶⁹⁸ Bundan ayrı olarak Osmanlı idarecileri işgal öncesi süreçte Derviş Paşa heyetinin çalışmaları gibi tek başına girişimlerinde olsun, İstanbul Konferansı gibi Büyük Güçler'in yer aldığı bir devletlerarası müzakere platformunda yapılan çağrılar olsun, İngiltere'nin Mısır'ı işgal etmesinin engellenemediğini de görmüştü. Reelpolitik açıdan bakıldığında İngilizleri Mısır'dan çıkarmaya mevcut gücün yetmediği ortada idi. Dolayısıyla yapılması gereken bir şekilde İngiliz varlığının buradan tahliyesini diplomatik düzlemde sağlayabilmenin yollarını aramaktı.⁶⁹⁹ Bu şekilde düşünen Babiâli, İngiltere'nin tam da bu çerçeveye oturtulabilecek girişimine, Drummond Wolff'un gönderilmesi kararına olumlu bakmıştı.⁷⁰⁰

Walsham, Foreign Office, August 7, 1885", **1886 [C.4604] Egypt. No. 1. (1886)**. Correspondence respecting Sir H. Drummond Wolff's special mission to Constantinople.

⁶⁹⁷ "The Marquis of Salisbury to Sir H. Drummond Wolff, Foreign Office, August 7, 1885", **1886 [C.4604] Egypt. No. 1. (1886)**. Correspondence respecting Sir H. Drummond Wolff's special mission to Constantinople.

⁶⁹⁸ "Sir H. Drummond Wolff to the Marquis of Salisbury, Pera, September 22, 1885", **1886 [C.4604] Egypt. No. 1. (1886)**. Correspondence respecting Sir H. Drummond Wolff's special mission to Constantinople.

⁶⁹⁹ Kızıltoprak, İngiliz İşgali, s. 184.

⁷⁰⁰ "Sir W. White to the Marquis of Salisbury, Therapia, August 14, 1885", **1886 [C.4604] Egypt. No. 1. (1886)**. Correspondence respecting Sir H. Drummond Wolff's special mission to Constantinople.

22 Ağustos 1885'te İstanbul'a gelen Sir Drummond Wolff⁷⁰¹ burada öncelikle Sadrazam Said Paşa (1838-1914)⁷⁰² ve Hariciye Nezareti Müsteşarı Fahri Bey gibi üst düzey isimlerle bir araya gelmiş, görevi ve ülkesinin kendisini görevlendirme amacı ile ilgili olarak görüşmüşlerdi. Wolff ile olan görüşmesinde Sadrazam Said Paşa, İngiltere'nin bu girişiminden duydukları memnuniyeti dile getirmiş ve Osmanlı İmparatorluğu olarak İngiltere ile olan tarihi ilişkilerini güçlendirmeyi arzuladıklarını ifade etmişti.⁷⁰³

Wolff 23 Ağustos'ta Hariciye Nazırı Asım Paşa tarafından ziyaret edilmiş, görüşme Wolff'un tabiriyle son derece sıcak geçmiş, kendisini rahatlatmıştı. Zira Asım Paşa hem Sultan Abdülhamid'in hem de Sadrazam Said Paşa'nın Kraliçe'nin hükümeti ile uzlaşma konusunda gayet samimi ve istekli oldukları hususunda Wolff'a güvence vermişti.⁷⁰⁴

29 Ağustos'ta Sultan Abdülhamid tarafından kabul edildi.⁷⁰⁵ Resmi protokol şeklinde geçen bu görüşmede İngiltere Kraliçesi'nin özel mektubunu⁷⁰⁶ Wolff'un elinden alan Sultan Abdülhamid, kendisinin Mısır'daki hükümlerine saygı gösterdiğine buna uygun davrandığına inandığı Kraliçe Viktorya'ya olan sevgi ve saygısını dile getirdi.⁷⁰⁷ Wolff görüşmeden mutlu ayrılmıştı zira Sultan Abdülhamid'in tutumunu uzlaşmaya açık görmüştü.⁷⁰⁸ Bu görüşmenin ardından oluşturulan müzakere heyetlerinde İngiltere adına özel temsilci Wolff'un yanında

⁷⁰¹ **Bab-ı Ali Hariciye Nezareti Mısır Mes'elesi**, s. 100; Drummond Wolff'un İstanbul misyonu sırasında yaşadıkları, buradaki temasları hakkında kendi hatıraları için bkz. Sir Henry Drummond Wolff, **Rambling Recollections**, Volume: II, MacMillan and Co., London, 1908, ss. 274-286.

⁷⁰² Said Paşa ve dönemi hakkında detaylı bilgi için bkz. İbnülemin Mahmut Kemal İnal, **Son Sadrazamlar**, Cilt: II, ss. 989-1136.

⁷⁰³ "Sir H. Drummond Wolff to the Marquis of Salisbury, Therapia, August 22, 1885", **1886 [C.4604] Egypt. No. 1. (1886)**. Correspondence respecting Sir H. Drummond Wolff's special mission to Constantinople.

⁷⁰⁴ "Sir H. Drummond Wolff to the Marquis of Salisbury, Therapia, August 24, 1885", **1886 [C.4604] Egypt. No. 1. (1886)**. Correspondence respecting Sir H. Drummond Wolff's special mission to Constantinople.

⁷⁰⁵ Osmanlı kayıtlarında yer alan bir bilgiye göre Abdülhamid'in görüşme için Wolff'u bir hafta bekletmesinin nedeni Wolff-Said Paşa görüşmesinin iki saate yakın sürmesi ve Padişahın bundan kuşkullanması idi. Bkz. **Bab-ı Ali Hariciye Nezareti Mısır Mes'elesi**, s. 101.

⁷⁰⁶ "Message from Her Majesty the Queen to the Sultan of Turkey", **1886 [C.4604] Egypt. No. 1. (1886)**. Correspondence respecting Sir H. Drummond Wolff's special mission to Constantinople.

⁷⁰⁷ "Sir H. Drummond Wolff to the Marquis of Salisbury, Therapia, August 29, 1885", **1886 [C.4604] Egypt. No. 1. (1886)**. Correspondence respecting Sir H. Drummond Wolff's special mission to Constantinople.

⁷⁰⁸ "Sir H. Drummond Wolff to the Marquis of Salisbury, Pera, August 30, 1885", **1886 [C.4604] Egypt. No. 1. (1886)**. Correspondence respecting Sir H. Drummond Wolff's special mission to Constantinople.

Londra'nın yeni İstanbul Sefiri Sir William White yer aldı. Osmanlı İmparatorluğu adına ise Hariciye Nazırı Asım Paşa ile Evkaf Nazırı Kamil Paşa (1833-1913)⁷⁰⁹ hazır bulunmuştu.⁷¹⁰

İki heyet arasında gerçekleşen müzakereler esnasında Osmanlı heyeti bir biçimde Mısır'ın tahliye edilmesini bir takvime bağlamak istiyor, bu konuda İngiliz temsilciden bağlayıcı bir söz almanın peşinde koşuyordu. Ne var ki, Drummond Wolff sürekli olarak bunu açıkça takvime bağlayıp, ilan etmenin sakıncaları üzerinde duruyor ve Osmanlı heyetinin baskılarını geçici de olsa savuşturmaya gayret ediyordu.⁷¹¹ Bunlardan birinde örneğin, Osmanlı idaresi Mısır'a asker göndermeye razı olduğu takdirde karaya çıkan her bir Osmanlı birliğine karşılık bir İngiliz birliğinin Mısır'ı terk edeceğini dahi söyleyebilmişti.⁷¹² 15 Eylül 1885 tarihindeki oturumda ise Mısır'daki mali durumu gerekçe olarak öne sürmüş ve Mısır maliyesi düzeltilmeden buradan ayrılmalarının mümkün gözükmediğini açıkça söylemişti. Bizzat kendi ifadesiyle “İngiliz askeri Mısır'da Avrupa'nın menfaatlerini koruyordu”.⁷¹³

Müzakereler sırasında Wolff'un, İstanbul'u ikna etmeye çalıştığı unsurların başında Sudan'da yaşanan ayaklanmanın bastırılması için bölgeye Osmanlı askerinin sevk edilmesi geliyordu. Osmanlı heyeti önce bu meselenin önlerine konmasına karşı çıkmış ve Mısır meselesini bir bütün olarak ele almak istediklerini ifade etmişti.⁷¹⁴

⁷⁰⁹ Kıbrıslı Mehmed Kamil Paşa 19.yüzyıl Babiâli devlet adamlarının önde gelenlerinden bir tanesidir. Evkaf Nazırlığı'nın yanı sıra Sultan Abdülhamid ve Sultan Mehmed Reşad devirlerinde dört defa Sadrazamlık makamına tayin edilmişti. Mehmed Kamil Paşa ve dönemi hakkında detaylı bilgi için bkz. İbnülemin Mahmut Kemal İnal, **Son Sadrazamlar**, Cilt: III, ss. 1347-1473.

⁷¹⁰ “Sir H. Drummond Wolff to the Marquis of Salisbury, Pera, September 2, 1885”, **1886 [C.4604] Egypt. No. 1. (1886)**. Correspondence respecting Sir H. Drummond Wolff's special mission to Constantinople. Müzakerelerin ikinci yarısında ise Sadrazamlık görevine Said Paşa'nın yerine Kamil Paşa getirilecek ve müzakerelerde yer alan Osmanlı heyetine Arifi Paşa atanacaktı. Bkz. “Sir H. Drummond Wolff to the Marquis of Salisbury, Constantinople, September 28, 1885” ve “Sir H. Drummond Wolff to the Marquis of Salisbury, Constantinople, October 1, 1885”, **1886 [C.4604] Egypt. No. 1. (1886)**. Correspondence respecting Sir H. Drummond Wolff's special mission to Constantinople.

⁷¹¹ “Sir H. Drummond Wolff to the Marquis of Salisbury, Pera, September 4, 1885”, **1886 [C.4604] Egypt. No. 1. (1886)**. Correspondence respecting Sir H. Drummond Wolff's special mission to Constantinople.

⁷¹² “Protocole No. 1”, **1886 [C.4604] Egypt. No. 1. (1886)**. Correspondence respecting Sir H. Drummond Wolff's special mission to Constantinople.

⁷¹³ “Protocole No. 1”, **1886 [C.4604] Egypt. No. 1. (1886)**. Correspondence respecting Sir H. Drummond Wolff's special mission to Constantinople.

⁷¹⁴ “Protocole No. 1”, **1886 [C.4604] Egypt. No. 1. (1886)**. Correspondence respecting Sir H. Drummond Wolff's special mission to Constantinople; **Bab-ı Ali Hariciye Nezareti Mısır Mes'eleli**, s. 101.

Daha sonraki oturumlarda ise tekrar bu konunun açılması üzerine Sudan'a Osmanlı askerinin gönderilmesine kati surette karşı olduklarını bildirmişlerdi. Bu aslına bakılırsa Babiâli açısından tutarlı bir davranıştı. Zira Osmanlı yönetimi Mısır'da işgal öncesinde yaşanan yabancı karşıtı kalkışmalar ve sonrasında yaşanan kargaşa ortamı sırasında da dışarıdan kendisine yapılan asker sevki çağrılarına karşı durmuştu. Bunda hiç kuşkusuz Sultan Abdülhamid'in devletle yerel Müslüman halkı karşı karşıya getirmeme politikası kadar Büyük Güçler tarafından bu yolla tuzağa düşürülme kuşkusu büyük rol oynamıştı. O zaman olduğu gibi Osmanlı yönetimi şimdi de bu talebe karşı çıkmış, Sudan'a kati surette asker gönderilmeyeceğini muhataplarına bildirmişti.

Öteki konu Mısır'daki durumu yerinde incelemek üzere her iki ülkenin seçeceği birer komiserden müteşekkil bir heyet kurulmasıydı. Osmanlı heyeti başından itibaren tüm müzakere süresi boyunca bu fikre yakın bir duruş sergilemişti.⁷¹⁵ Hatta müzakerelerin halen devam ettiği ve somut bir sonuca ulaşılmadığı bir dönemde, 2 Ekim 1885'te bizzat Sadrazam Kamil Paşa, Drummond Wolff'a Sultan Abdülhamid'in Mısır'a özel temsilci atanması önerisini kabul ettiğini bildirmişti.⁷¹⁶

Bir diğer mesele ise Hıdiv Tevfik zamanında Mısır idaresince yapılmış olan uluslar arası anlaşmaların Babiâli tarafından onanması idi.⁷¹⁷ Osmanlı heyeti üyeleri bu konuda ilk önce İngiliz hükümetinin uluslar arası anlaşmadan ne kastettiğini tam olarak öğrenmek istemiş⁷¹⁸ ardından da böyle bir önerinin ancak daha önce ilan olunan fermanlar çerçevesinde kalmak kaydıyla kabul edilebileceğini bildirmişti. Zira Babiâli Mısır hıdivliğinin kendisine tanınan siyasi ve hukuki çerçevenin çoktan dışına çıktığına inanıyordu.⁷¹⁹

⁷¹⁵ "Protocole No. 1", **1886 [C.4604] Egypt. No. 1. (1886)**. Correspondence respecting Sir H. Drummond Wolff's special mission to Constantinople.

⁷¹⁶ "Sir H. Drummond Wolff to the Marquis of Salisbury, Therapia, October 2, 1885", **1886 [C.4604] Egypt. No. 1. (1886)**. Correspondence respecting Sir H. Drummond Wolff's special mission to Constantinople.

⁷¹⁷ Kızıltoprak, İngiliz İşgali, s. 193.

⁷¹⁸ "Sir H. Drummond Wolff to the Marquis of Salisbury, Constantinople, September 27, 1885", **1886 [C.4604] Egypt. No. 1. (1886)**. Correspondence respecting Sir H. Drummond Wolff's special mission to Constantinople.

⁷¹⁹ "Sir H. Drummond Wolff to the Marquis of Salisbury, Constantinople, September 28, 1885", **1886 [C.4604] Egypt. No. 1. (1886)**. Correspondence respecting Sir H. Drummond Wolff's special mission to Constantinople.

Ekim 1885 sonuna doğru müzakerelerde sona gelindi ve iki konu üzerinde uzlaşa sağlandı. Hem İngiltere ile ortak bir komiser tayin edilecek hem de Hıdivlik makamının imzaladığı yabancı sözleşmeler, fermanlar çerçevesinde İstanbul tarafından onaylanacaktı.

24 Ekim 1885'te müzakereler son buldu ve iki heyet ortak bir metin üzerinde anlaşmaya vardılar.⁷²⁰ İngiltere adına Drummond Wolff, Osmanlı İmparatorluğu adına ise Hariciye Nazırı Said Paşa tarafından imzalanan mukaveleye göre⁷²¹, Mısır'daki durumu incelemek ve yapılması gerekenler konusunda Hıdiv'e yardımcı olmak üzere her iki ülkenin atayacağı birer özel temsilciden oluşan bir heyet teşkil edilecekti. (Madde 1)⁷²² Bu heyet ordudan (Madde 3) sivil idareye her alanda düzenlemeler yapılmasına katkı verecekti. Bunlar arasında gerektiği takdirde Babîali tarafından yayımlanan fermanlarda değişikliğe gidilmesi de yer alabilecekti. (Madde 4)⁷²³ Buna ek olarak, İngiltere'nin Mısır'ı tahliyesi süreci atanacak olan her iki komiserin ülkede barış ve istikrarın sağlandığına kani olduklarını belirten raporlar verdikleri tarihten itibaren başlatılacaktı. (Madde 6)⁷²⁴ Hiç kuşku yok ki 6. madde İngiltere açısından en mühim madde olmuştu. Wolff da zaten bunu açıkça ifade etmişti.⁷²⁵ Ayrıca Mısır Hıdiviyeti tarafından imzalanmış olan yabancı anlaşmalar

⁷²⁰ **BOA**, A.MTZ.MSR., 13/44; "Sir H. Drummond Wolff to the Marquis of Salisbury, Constantinople, October 24, 1885", **1886 [C.4604] Egypt. No. 1. (1886)**. Correspondence respecting Sir H. Drummond Wolff's special mission to Constantinople; **Bab-ı Ali Hariciye Nezareti Mısır Mes'alesi**, ss. 104-105; Rifat Uçarol, ss. 170-171.

⁷²¹ Sadrazam Sait Paşa, **Anılar**, Haz. Şemsettin Kutlu, Hürriyet Yayınları, İstanbul, 1977, ss. 53-54; **II. Abdülhamid'in Sadrazamları Kamil Paşa ve Said Paşa'nın Anıları-Polemikleri: Belgelerle Mısır, Ermeni-Kürt, Doğu Rumeli Meseleleri**, Haz. Gül Çağalı Güven, Arba Yayınları, İstanbul, 1991, ss. 38-39; Hilmi Kamil Bayur, **Sadrazam Kamil Paşa-Siyasi Hayatı**, Sanat Basımevi, Ankara, 1954, ss. 131-133.

⁷²² Her iki devletin de özel temsilci ataması ve atanmış kişilerin Mısır'da üstlenmeleri gereken role dair anlaşma metninde yer alan ifadeler, daha görüşmelerin sürmekte olduğu 14 Eylül 1885'te Drummond Wolff tarafından Osmanlı heyetine gönderilen protokoldeki ilgili maddenin aynısıdır. Bkz. "Sir H. Drummond Wolff to the Turkish Plenipotentiaries, Therapia, September 14, 1885", **1886 [C.4604] Egypt. No. 1. (1886)**. Correspondence respecting Sir H. Drummond Wolff's special mission to Constantinople.

⁷²³ Wolff 9 Ekim'de bu maddenin kabul edildiğini merkeze bildirmişti. Bkz. "Sir H. Drummond Wolff to the Marquis of Salisbury, Constantinople, October 9, 1885", **1886 [C.4604] Egypt. No. 1. (1886)**. Correspondence respecting Sir H. Drummond Wolff's special mission to Constantinople.

⁷²⁴ Bu madde aynı şekliyle 5 Ekim tarihinde Wolff tarafından önerilmişti. Bkz. "Sir H. Drummond Wolff to the Marquis of Salisbury, Constantinople, October 5, 1885", **1886 [C.4604] Egypt. No. 1. (1886)**. Correspondence respecting Sir H. Drummond Wolff's special mission to Constantinople.

⁷²⁵ Drummond Wolff, s. 288.

daha önce buraya verilen fermanlardaki ilgili maddelerle çelişmediği sürece yürürlükte olacaktı. (Madde 5)⁷²⁶

Sonuç metninden anlaşılacağı üzere diplomasi sahasında kazanan İngiltere olmuştu. Öncelikle Osmanlı yönetimi ile Mısır üzerine ortak bir metne imza atmak suretiyle hem Babîâli'ye Mısır'daki varlığını resmen tescil ettirmiş hem de bu yolla istediği meşruiyet kaynağına erişmişti.⁷²⁷ Drummond Wolff'un ifadesiyle "*bu metin ilginç bir şekilde İngiltere'nin Mısır ile ilişkilerini düzenleyen ilk resmi belge idi*".⁷²⁸ Daha da önemlisi, Mısır meselesi bu metin sonrasında artık bir Osmanlı-İngiliz meselesi haline taşınmış oluyordu. Ayrıca hem Mısır'dan ayrılmak için net bir tarih vaadinde bulunmaktan kaçınmış olunuyor hem de bu süre resmen ucu açık bir geleceğe bırakılmış oluyordu.

Osmanlı İmparatorluğu ise doğal olarak kaybeden taraf olmuştu. Bunun en büyük delili ise fiili duruma karşın halen elinde tuttuğu Mısır'daki siyasi ve hukuki egemenlik haklarını ortak komiser heyeti tayin etmek suretiyle İngiltere ile paylaşmayı onaylaması idi.⁷²⁹

1.6.8. H. D. Wolff-Gazi Ahmet Muhtar Paşa Müzakereleri

İngiltere ile Osmanlı İmparatorluğu arasında 24 Ekim 1885'te imzalanan mukavelenin ilgili hükmü gereğince her iki ülke Mısır'da asayişin sağlanması, idarenin ve ordunun yeniden düzenlenmesi ve sair konularda çalışmalar yapmak ve Hıdiv Tevfik'e bu alanda yardımcı olmak üzere birer özel temsilci atanması kararlaştırılmıştı.⁷³⁰ Bu çerçevede İngiltere daha önceden söz konusu mukavele için görüşmelerde bulunmak üzere İstanbul'a gönderdiği Sir H. Drummond Wolff'u Kahire'ye İngiliz Hükümeti'nin Mısır Yüksek Komiseri olarak atamıştı. Nitekim 29

⁷²⁶ Mukavelenin İngilizce ve Fransızca tam metni için bkz. "Convention between Her Majesty and His Imperial Majesty the Sultan of Turkey, relative to Egyptian Affairs. Signed at Constantinople, October 24, 1885", **1886 [C.4604] Egypt. No. 1. (1886)**. Correspondence respecting Sir H. Drummond Wolff's special mission to Constantinople; **Bab-ı Ali Hariciye Nezareti Mısır Mes'alesi**, ss. 105-106.

⁷²⁷ Rifat Uçarol, s. 171.

⁷²⁸ Drummond Wolff, s. 287.

⁷²⁹ Kızıltoprak, İngiliz İşgali, s. 195.

⁷³⁰ **Bab-ı Ali Hariciye Nezareti Mısır Mes'alesi**, s. 105.

Ekim 1885'te Wolff bu sıfatla Kahire'ye ulaşmıştı.⁷³¹ Wolff burada muhatabıyla buluşmadan önce Hıdiv Tevfik ve Nubar Paşa gibi isimlerle bir araya gelmişti. Bunun yanı sıra iki din adamıyla da görüşmeler yapmıştı. Bunlardan birisi o dönem Mısır'da Peygamber soyundan geldiği için büyük bir saygı gören, halkın sevgisini kazanmış olan Şeyh el-Sedat'tı. Şeyh Wolff ile olan görüşmesinde yerli halkın Mısırlıların görevlerinden alınıp, yerine İngilizlerin getirilmesinden hoşnutsuz olduğunu söylemiş aynı zamanda mahkeme düzenine getirilen yeniliklerin de Müslüman ahaliyi rahatsız ettiğini dile getirmişti. Şeyhe göre, Mısır'da halkın dini duygularına halel getirmeyecek çalışmalar yapılmalıydı. Buna benzer ifadeler Wolff'un ayrıca görüştüğü Mısır müftüsü tarafından da dile getirilmişti. Din adamına göre Mısırlılar İslamiyet ile çatışmayacak, kendi inançlarına dokunmayacak her türlü çalışmaya rıza gösterebilirdi.⁷³²

Osmanlı İmparatorluğu ise 27 Muharrem 1303/ 5 Kasım 1885 tarihinde hem başarılı bir asker hem de deneyimli bir devlet adamı olan Gazi Ahmet Muhtar Paşa'yı⁷³³ Mısır Yüksek Komiseri olarak atamayı uygun buldu.⁷³⁴ Babiâli tarafından Muhtar Paşa'ya verilen 22 Aralık 1885 tarihli görev talimatnamesine göre, Paşa, İngiliz askerinin Mısır'daki mevcudiyetinin devamına neden olan Sudan meselesinin halledilmesi ve asayişin temini için çalışacaktı. Hıdiv ve İngiliz komiseri ile müşterek çalışma yürütmek suretiyle Mısır ordusunun düzene sokulmasına katkı verecek; aynı şekilde Mısır idaresinde bulunan tüm şubeler tetkik edilecek, daha önceden verilen fermanlar çerçevesinde gerekli değişikliklerin yapılması sağlanacaktı.⁷³⁵

⁷³¹ "Sir H. Drummond Wolff to the Marquis of Salisbury, Cairo, November 30, 1885", **1886 [C.4604] Egypt. No. 1. (1886)**. Correspondence respecting Sir H. Drummond Wolff's special mission to Constantinople.

⁷³² Drummond Wolff, s. 295.

⁷³³ İlk başlarda Babiâli tarafından önce Adliye Nazırı Cevdet Paşa, daha sonra da Mabeynci Ragıb Bey önerilmişse de Abdülhamid'in kararı Gazi Ahmet Muhtar Paşa'dan yana olmuştu. Bkz. Rifat Uçarol, s. 172. Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın hatıraları *Sergüzeşt-i Hayatım* adıyla yayımlanmıştı. Bu anılar içerisinde Mısır'da olan görevinden ziyade geride kalan askeri ve siyasi hatıralarına yer verilmişti. Bkz. Gazi Ahmet Muhtar Paşa, **Anılarım-Sergüzeşt-i Hayatım**, Haz. Nuri Akbayar, Cild-i Evveli ve Cild-i Sanisi, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1996.

⁷³⁴ Gazi Ahmet Muhtar Paşa bu özelliklerinin yanı sıra zamanında Sultan Abdülaziz'in oğlu Şehzade Yusuf İzzeddin'e lalalık da yapmıştı. Bunun yanı sıra matematik ve astronomi alanında yazdığı bir eseri de bulunmaktaydı. Hatta bunun bir örneğini Kahire'de Wolff'a hediye etmişti. Bkz. Drummond Wolff, s. 302.

⁷³⁵ Rifat Uçarol, ss. 177-179.

Gazi Ahmet Muhtar Paşa ve beraberindeki heyet ise 27 Aralık 1885'te Kahire'ye ulaştı.⁷³⁶ Osmanlı heyetinin Kahire'ye gelişi, özellikle Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın oradaki varlığı Mısırlı yerli halkta büyük bir heyecan ve mutluluk vesilesi oldu.⁷³⁷ Bu memnuniyeti bizzat Drummond Wolff, Mısırlı önde gelenlerden işitmişti.⁷³⁸ O tarihte Mısır'da yayın yapmakta olan gazetelerde yer alan ifadeler bunun bir yansıması olarak görülebilir. Örneğin, el-Zaman adlı bir gazete Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın Mısır'a gelişinin haber alınmasıyla beraber halkın büyük bir sevinç yaşadığını yazmıştı. Gazeteye göre bunun en büyük sebebi Muhtar Paşa'nın haklı şöhreti idi.⁷³⁹

Drummond Wolff ile Gazi Ahmet Muhtar Paşa arasındaki görüşmeler 1 Ocak 1886'da başladı.⁷⁴⁰ İlk oturumdan itibaren Wolff tarafında öncelikli mesele Sudan konusu olarak belirlenmeye çalışıldı. İngiltere açısından bu normal bir durum olarak kabul edilebilirdi zira Sudan İngilizler için ciddi sıkıntılar yaratmakta olan bir sorundu ve Londra'da hükümetleri düşürebilecek derecede bir kamuoyu tepkisi doğurmuştu. Nitekim 30 Ocak 1886'da Londra'da bu defa muhafazakâr hükümet düşecek, yerine tekrar liberal Gladstone hükümeti başa geçecekti.⁷⁴¹ Nitekim Gazi Ahmet Muhtar Paşa da Wolff'un bu ısrarını İngiliz hükümetinin durumunu kuvvetlendirmek ve Sudan meselesini askeri şereflerine hanel getirmeden sona erdirmek istemesine bağlamıştı.⁷⁴²

Mısır ordusunun mevcudu üzerine olan tartışmalar sırasında Gazi Ahmet Muhtar Paşa sayının 16.600 olarak belirlenmesini önermişti. Paşa'ya göre her ne kadar bunun derhal yapılması mevcut şartlar içerisinde hem mümkün hem de uygun gözükme de nihayetinde ulaşılması gereken nokta bu olmalıydı. Mısır ordusunda

⁷³⁶ Sir Evelyn Baring, Egypt, s. 374.

⁷³⁷ Rifat Uçarol, s. 181.

⁷³⁸ Drummond Wolff, s. 295.

⁷³⁹ Drummond Wolff, s. 298.

⁷⁴⁰ Rifat Uçarol, s. 184.

⁷⁴¹ Drummond Wolff, s. 304; Kızıltoprak, İngiliz İşgali, s. 203. Halil Halid liberal ve muhafazakâr İngiliz partilerinin Osmanlı İmparatorluğu ve Mısır meselesi konusundaki yaklaşımları hakkında şunları söylemektedir: "*Muhafazakârların Mısır'a egemen olma hırsı, egemenlik hakkı iddia etmesi muhtemel olan Türk Milleti'ne karşı yürüttükleri şiddetli düşmanlığın kaynağını oluşturuyordu. Bunlar gitgide bütün Mısır topraklarını İngiliz İmparatorluğu'nun parçası saymak istediler. Liberaller ise, Mısır'ın milli bağımsızlığına ve tahliye edilmesine taraftar görünüyordular. (...) Oysa İskenderiye'yi topa tutturan ve Mısır'ı işgal ettiren İngiliz hükümeti, muhafazakârların değil, Liberal Parti'nin elindeydi. Ve o hükümetin başbakanı da bizzat Gladstone'un kendisiydi*". Bkz. Halil Halid, **İngilizlerin Osmanlı'yı Yok Etme Siyaseti**, Ekim Yayınları, İstanbul, 2008, (Osmanlı'yı Yok Etme), s. 39.

⁷⁴² Rifat Uçarol, s. 184-185.

Mısırlı askerlerin sayısı artırılmalı bu sayede mevcut İngiliz asker ve subay sayısında da indirimle gidilmeliydi. Muhtar Paşa şimdilik İngiliz askerlerinin gerek hudut savunmasında gerekse Mısırlı askerlerin Sudan'da bulunması sebebiyle, ülke içi nizamın tesisinde rol almaya devam etmesinden yana olduklarını da ifade etmişti. Wolff ise buna karşılık olarak ordu nüfusunu artırmanın asker başına hesaplandığında Mısır maliyesine büyük yükler getireceğini savunmuştu.⁷⁴³ Buna karşılık Ahmet Muhtar Paşa, Mısır ordusunun yeni organizasyon taslağını hazırlamış ve Wolff'a sunmuştu. Bu plan taslağında toplam mevcudu 16.641 olarak hesaplanan Mısır ordusu tüm birimleri ile şema halinde kâğıda dökülmüş, detaylı olarak teşkilat yapısı ortaya çıkarılmıştı.⁷⁴⁴ Ne var ki, Wolff'un buna rağmen tepkisi değişmemiş, bütçeye ek külfet getirmenin Mısır'a bir fayda getirmeyeceğini söylemekten başka bir ifadesi olmamıştı.⁷⁴⁵

Ordunun yeniden tanzimi konusundaki tartışmalar sırasında Gazi Ahmet Muhtar Paşa tarafından dile getirilen bir diğer mevzu da Serdarlık makamının mevcut haliyle Mısır Harbiye Nezareti'nin tüm karar ve yetkilerini eline alması olmuştu. Durum resmen öyle değildi belki ama fiili durum bunu göstermekteydi. Paşa'nın bunu dile getirmesinde hiç kuşku yok ki serdarlık makamında bir İngiliz subayın oturuyor olmasının da payı büyüktü. Drummond Wolff muhtabının bu şikâyetinde haklılık payı olduğunu kabul etmekle beraber mevcut durumun Mısır'da son yıllarda yaşanan anormal siyasi sürecin bir ürünü olduğunu söylemekten geri kalmamıştı. Wolff ayrıca Mısır ordusunun en kısa zamanda yeniden eski haline getirilmesi için önemli mevkilere en seçkin İngiliz subaylarının yerleştirildiğini sözlerine eklemişti.⁷⁴⁶

Kendisi tarafından getirilen önerilere olumlu yaklaşım alamamış olsa da Ahmet Muhtar Paşa ordu konusunda çalışmaya devam etmiş ve Mısır'daki mevcut durumu da göz önünde bulundurmak suretiyle yeni bir rapor hazırlayıp, Wolff'a

⁷⁴³ "Sir H. Drummond Wolff to the Marquis of Salisbury, Cairo, January 27, 1886", **1886 [C.4740] Egypt. No. 3 (1886)**. Correspondence respecting the reorganization of the Egyptian army.

⁷⁴⁴ "Plan proposed by Mukhtar Pasha for the Reorganization of the Egyptian Army", **1886 [C.4740] Egypt. No. 3 (1886)**. Correspondence respecting the reorganization of the Egyptian army.

⁷⁴⁵ "Sir H. Drummond Wolff to the Marquis of Salisbury, Cairo, February 2, 1886", **1886 [C.4740] Egypt. No. 3 (1886)**. Correspondence respecting the reorganization of the Egyptian army.

⁷⁴⁶ "Sir H. Drummond Wolff to the Marquis of Salisbury, Cairo, February 16, 1886", **1886 [C.4740] Egypt. No. 3 (1886)**. Correspondence respecting the reorganization of the Egyptian army; Rifat Uçarol, ss. 190-191.

sundu.⁷⁴⁷ Aynı zamanda Hıdiv Tevfik'e de gönderilen bu raporda Muhtar Paşa, 12.000'i tamamen Müslüman askerlerden 4.800'ü de diğer unsurlardan oluşmak üzere 16.800 kişilik bir ordu oluşturulmasını öneriyordu. Ayrıca fazla güçlenen Serdarlık makamının yetkilerinin törpülenmesini, ordunun Türk modeliyle organize edilmesini öngörüyordu. Wolff'un Muhtar Paşa'ya ilk cevabı, bu önerilerin uygulamaya konulabilmesi için belli bir zaman aralığı öngörmenin imkânsızlığı üzerine olmuştu. Mısır'da işler yoluna koyulamamış, istikrar ve düzen henüz sağlanamamış, Sudan'da karmaşa sürmekteydi. Böyle bir ortamda doğru bir öngöründe bulunmak mümkün değildi. Wolff ayrıca Harbiye Nezareti'nde değişikliğe gidilmesi önerisine de sıcak yaklaşmamıştı. Ahmet Muhtar Paşa Harbiye Nezareti'ne yeni bir atama yapılmasını ve Harbiye Nezareti bürokrasisine yeni isimler getirilmesini öneriyordu. Bu isimlerin kimler olabileceği sorulduğunda da en azından Mısır'da olmadıkları, Sultan Abdülhamid'in onaylaması halinde İstanbul'dan Türk subayların buraya görevlendirilebileceğinden bahsediyordu. Doğal olarak böyle bir düşünce de Wolff tarafından onaylanmamıştı. İngilizler zaman içerisinde adım adım yerleştikleri makamları boşaltmak niyetinde değildi.⁷⁴⁸

Drummond Wolff'un yanı sıra İngiliz hükümeti de Gazi Ahmet Muhtar Paşa tarafından sunulan raporu incelemiş ve yeni hükümetin Hariciye Nazırı Earl Rosebery'nin raporu ile fikrini ortaya koymuştu. Buna göre, öncelikle Mısır ordusunun mevcudunu artırma önerisi ve bunun Mısır maliyesine olması muhtemel ek giderlerini hesaplayan İngilizler Muhtar Paşa'nınkinden daha büyük bir meblağ hesaplamışlardı. Earl Rosebery'nin ifadesiyle "*İngiliz hükümeti Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın önerisinde yer alan büyük hacimli orduya Mısır'da ihtiyaç olduğuna dair ortada ikna edici bir durum olmadığına inanmaktaydı*". İngiliz cenahı buna ek olarak Mısır'daki İngiliz askeri birliğinin de sayıca azaltılması, bazı birliklerin geri çekilmesi fikrini de doğru bulmuyordu.⁷⁴⁹

Sonuç olarak, görüşmelerde ele alınan Mısır ordusunun asker sayısı, yabancı subayların yerine Mısırlıların atanması gibi konularda iki taraf arasında bir görüş

⁷⁴⁷ "Memorandum by Moukhtar Pasha", 1886 [C.4740] Egypt. No. 3 (1886). Correspondence respecting the reorganization of the Egyptian army.

⁷⁴⁸ "Sir H. Drummond Wolff to the Earl of Rosebery, Cairo, February 22, 1886", 1886 [C.4740] Egypt. No. 3 (1886). Correspondence respecting the reorganization of the Egyptian army.

⁷⁴⁹ "The Earl of Rosebery to Sir H. Drummond Wolff, Foreign Office, April 14, 1886", 1886 [C.4740] Egypt. No. 3 (1886). Correspondence respecting the reorganization of the Egyptian army.

birliğine varılamamıştı. İngilizler hiçbir şekilde ordunun durumuna ilişkin meselelerde Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın önerilerine yakınlaşmıyordu.

9 Haziran 1886'da Londra'da bir kez daha hükümet değişimi yaşanmış ve Muhafazakârlar tekrar iktidara gelmişti. Lord Salisbury Başbakanlık koltuğuna otururken, Lord Iddesleigh de Hariciye Nezareti'ne getirilmişti.⁷⁵⁰ Özellikle Wolff-Muhtar Paşa görüşmeleri sırasında Londra'da üç kez yaşanan kabine değişikliği bu görüşmelerin de sekteye uğramasında önemli rol oynamıştı.⁷⁵¹ Nitekim yaşanan her değişim sonrasında Wolff yeni kabinenin Mısır siyasetini öğrenmek için beklemek durumunda kalmış, yeni atanan Hariciye Nazırı'na raporlar hazırlayarak durum hakkında bilgi verip, ardından yeni talimat beklentisi içerisine girmişti.⁷⁵²

1886 sonbaharında Drummond Wolff, Gazi Ahmet Muhtar Paşa'ya Kahire görüşmelerinin tıkanıldığını belirterek, yol alabilmek adına bundan sonrasına İstanbul'da devam etmeyi önermişti. Muhtar Paşa ise buna karşı çıkmıştı. Gerekçesi ise 24 Ekim 1885'te İngiltere ile Babiâli tarafından imzalanan mukavelede yer alan maddelerle bu önerinin örtüşmemesiydi. Zira her iki komiserin de Mısır'da bulunmasının hukuki dayanağı bu mukavele idi. Bu konu üzerinde de anlaşamayan ikili arasındaki görüşmeler nihayet Londra hükümetinin Drummond Wolff'u geri çağırmasıyla son buldu.⁷⁵³ Aylarca süren çalışmalar, hazırlanan raporlar bir işe yaramamış; Mısır'ın düzeni ve geleceği üzerine iki taraf birbiriyle anlaşamamıştı.⁷⁵⁴ Böylelikle Gazi Ahmet Muhtar Paşa, İngiltere'yi Mısır'ın tahliyesi noktasına getirecek çalışmaları Mısır'da hayata geçiremezken, İngilizler de özellikle Sudan meselesini Osmanlı güçlerini de duruma dâhil ederek kalıcı bir çözüme ulaştırmayı başaramamış oldu. Bu aynı zamanda 24 Ekim 1885'te İstanbul'da imzalanan

⁷⁵⁰ James J. Ellis, **The Marquis of Salisbury**, James Nisbet and Co., London, 1892, ss. 134-136; Drummond Wolff, s. 309.

⁷⁵¹ Bizzat Muhtar Paşa da bu görüşteydi ve bunu İstanbul ile de paylaşmıştı. Bkz. Rifat Uçarol, s. 192. Dönemin önde gelen siyasi aktörlerinden olan Bismarck da hatıratında İngiliz siyasetine dönük olarak benzer ifadeler kullanmaktadır: "*Her büyük devletin politikası hadisat ve menfaatlerin gösterdiği değişikliklere göre daima mütehavvil olarak kalacaktır. Fakat İngiliz politikası bundan başka ortalama olarak her beş on yılda bir parlamento ve kabine üyeleri arasında olan değişikliğe tabi bulunmaktadır*". Bkz. Otto von Bismarck, Cilt: III, s. 200.

⁷⁵² "Sir H. Drummond Wolff to the Earl of Rosebery, Cairo, February 22, 1886", **1887 [C.4996] Egypt. No. 5 (1887)**. Reports by Drummond Wolff on the administration of Egypt.

⁷⁵³ Rifat Uçarol, ss. 198-199; Kızıltoprak, İngiliz İşgali, ss. 214-215.

⁷⁵⁴ Sir Auckland Colvin, s. 151.

mukavelenin pratikte somut bir gelişmenin ortaya çıkmasını sağlayamadığını da gösteriyordu.⁷⁵⁵

1.6.9. H. D. Wolff'un Tekrar İstanbul'a Gönderilmesi ve İngiliz-Osmanlı Anlaşması

Gazi Ahmet Muhtar Paşa ile Sir Henry Drummond Wolff komisyonunun çalışmalarının karşılıklı anlaşmazlıkla sonuçlanması sonrasında İngiliz cephesi bir süreliğine kendi kabuğuna çekilmiş görünürken, Osmanlı cephesi Mısır'ın tahliyesinin bir takvime bağlanması hususunda Londra yönetimine baskılarını sürdürmekteydi. Osmanlı İmparatorluğu'nun Londra sefiri Rüstem Paşa'nın bu yönde bazı girişimleri olmuş, temaslarda bulunmuştu. Bunun üzerine 4 Kasım 1886'da İngiliz Hariciye Nezareti'nden Rüstem Paşa'ya bir not gönderilmiş ve burada yazılanlar Osmanlı cenahında bir kez daha hayal kırıklığı yaşanmasına neden olmuştu. Zira bu notta Londra hükümetinin Mısır'daki İngiliz işgalinin ilelebet devamından yana olmadığı ancak bunun sonlandırılması için başlanan işlerin sonunun getirilmesinin gerektiğine inandığı vurgulanmaktaydı. Buna ek olarak, İngiltere'ye göre somut bir tarih vermek İstanbul'da 24 Ekim 1885'te imzalanan mukavelenin 6. maddesine göre de uygun değildi. Zira o maddede “*Mısır'da sınırların güvenliği ve Mısır hükümetinin çalışmalarının istikrarlı bir biçimde sağlanmasına dek*” buranın tahliyesinin gerçekleşmeyeceği ifade ediliyordu.⁷⁵⁶

Osmanlı İmparatorluğu İngiliz Hariciyesi'nden gelen nottaki bu ifadeler nedeniyle hayal kırıklığına uğramış ve bunu bizzat Rüstem Paşa kanalıyla İngiliz Hariciye Nazırı Lord Iddesleigh'a iletmişti. Rüstem Paşa kendilerinin en azından Mısır ordusunun Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın rapor ve önerileri doğrultusunda yeniden organize edilmesi konusunda İngiltere'den adım atmasını beklediklerini, böyle bir adımın atılmasının aynı zamanda Mısır konusunun yalnızca İngiltere ile Osmanlı İmparatorluğu'nu ilgilendiren bir mesele haline gelmesine de etki edeceğini umduklarını ifade etmişti. Lord Iddesleigh ise cevaben sadece orduyu tek başına ele almanın doğru olmadığını, esasen tüm Mısır idaresini toplu bir şekilde elden

⁷⁵⁵ Sir Evelyn Baring, Egypt, s. 375.

⁷⁵⁶ “Note Verbale delivered to Rustem Pasha, Foreign Office, November 4, 1886”, **1887 [C.5050] Egypt. No. 7 (1887)**. Further correspondence respecting Sir H. Drummond Wolff's mission.

geçirmenin en doğru yöntem olacağına inandıklarını söylemişti. Mısır'ın sadece iki devlet arasında bir sorun haline getirilmesi konusunda ise Iddesleigh, bunun ancak iki tarafın da asgari müşterekte buluşması ve sonrasında gerekli düzenlemeler için diğer güçlerin karşısına çıkmasıyla mümkün olabileceğini belirtmişti.⁷⁵⁷

Her ne kadar Drummond Wolff Mısır'dan ayrılmış ve ülkesine dönmüşse de bu durumun İstanbul'da imzalanan mukavele sonrasında başlatılan Mısır'da İngiliz- Osmanlı ortak girişiminin son bulduğu anlamına gelmediği konusunda Londra hükümeti İstanbul'u rahatlatmaya çalışmıştı. Zira herhangi bir yanlış anlaşılmaya mahal bırakmamak gerekiyordu. Bu kapsamda Lord Iddesleigh Rüstem Paşa'ya, Drummond Wolff'un Londra'ya kendi önerisi üzerine çağrıldığını ve buna bir durum değerlendirmesinden başka bir anlam atfetmenin yanlış olduğuna dikkat çekmişti. İngiltere'nin Babiâli ile ortak çalışma konusunda geri adım atması mümkün değildi.⁷⁵⁸

Babiâli ise Lord Iddesleigh tarafından gönderilen notta belirtilen diğer Avrupalı güçleri de bir aşamadan sonra Mısır meselesi ile irtibatlandırma konusuna esastan karşı çıkıyordu. Said Paşa'dan Rüstem Paşa'ya gönderilen resmi yazıda bu hususa değinilmişti. Said Paşa tıpkı Lord Iddesleigh gibi 1886 İstanbul mukavelesine atıfta bulunarak bu sözleşmeyi Londra hükümetinin Mısır konusunda Babiâli ile beraber hareket etme noktasında bir niyet beyanı olarak kabul ettiklerinin altını çiziyordu. Avrupalı güçlerin Mısır meselesinde, özel olarak da Mısır'ın İngilizlerce tahliye edilmesi konusunda farklı düşüncelerinin olduğu belirtiliyor ve bu konuda İngiltere ile Osmanlı İmparatorluğu arasında yaşanacak anlaşmazlık durumunun kolaylıkla istismara açık bir durum haline getirilebileceği tehlikesine dikkat çekiliyordu.⁷⁵⁹

Bu dönemde İngiltere'nin Mısır politikasına Avrupa'da yükselen karşı seslere, özellikle Fransız cephesine bakılacak olursa Osmanlı Hariciye Nazırı Said Paşa'nın yukarıdaki tespit ve öngörülleri pek de haksız sayılmayacaktır. Özellikle Fransa'da gerek Freycinet hükümeti gerekse Fransız basını sürekli olarak İngiltere

⁷⁵⁷ "The Earl of Iddesleigh to Sir W. White, Foreign Office, November 5, 1886", **1887 [C.5050] Egypt. No. 7 (1887)**. Further correspondence respecting Sir H. Drummond Wolff's mission.

⁷⁵⁸ "The Earl of Iddesleigh to Sir W. White, Foreign Office, November 15, 1886", **1887 [C.5050] Egypt. No. 7 (1887)**. Further correspondence respecting Sir H. Drummond Wolff's mission.

⁷⁵⁹ "Said Pasha to Rustem Pasha, Constantinople, December 6, 1886", **1887 [C.5050] Egypt. No. 7 (1887)**. Further correspondence respecting Sir H. Drummond Wolff's mission.

aleyhine söylemlere ağırlık veriyor, bir şekilde en büyük rakibini köşeye sıkıştırmanın yollarını arıyordu. Bizzat Freycinet Avrupalı güçlere hitaben Fransız basınına açıklamalarda bulunuyor ve muhataplarını İngiltere'nin Mısır'dan çekilmesi için ortak bir baskı oluşturmaya çağırıyordu. Bunun yanı sıra İngiltere'nin Paris sefiri Viscount Lyons'a bizzat Başbakan Freycinet baskı yapıyor ve ülkesinin Mısır'dan çekilme tarihi açıklamasını talep ediyordu. Freycinet'e göre, *"iki dost devlet ve millet arasında son yıllarda gitgide gergin bir hal alan ilişkiler ancak bu konuda yapılacak bir açıklama ile rahatlayabilirdi"*. Freycinet'nin tezine göre, İngiltere zamanında Mısır'ın güvenliğini sağlamak amacıyla buraya asker çıkarmıştı ne var ki gelinen noktada Mısır ordusunun üst kademelerine bütünüyle İngiliz subaylar yerleştirilmiş ve bu başlangıçtaki sebebin bir hayli dışına çıkıldığını göstermişti. Aslında bu noktada yapılması gereken o mevkilere Osmanlı subaylarının atanması idi.⁷⁶⁰ Freycinet cephesinden yükselen bu muhalif seslere Lord Iddesleigh'nın tek cevabı oldu. Fransız sefirini çağıran İngiliz Hariciye Nazırı, Mısır ordusunda İngiliz subayların üst mevkilerde olmasının nedeninin Arabî Paşa döneminde yaşanan olumsuzlukların bir daha yaşanmasının önüne geçmek olduğunu söyledi; ordu içerisinde Türk-Arap çatışmasının yeniden baş göstermesine müsaade etmeyeceklerini bildirdi.⁷⁶¹

1887 yılının ilk günlerinde İngiltere Başbakanı Lord Salisbury Sir Henry Drummond Wolff'u bir kez daha Mısır üzerine müzakerelerde bulunmak üzere İstanbul'a göndermeye karar vermişti.⁷⁶² İngiltere'de ardı ardına yaşanan hükümet değişimlerinin görüşmelere sekte vurduğunu belirten Hariciye Nazırı Lord Iddesleigh, İstanbul'daki sefirleri Sir William White'tan Sultan Abdülhamid'e bu durumu izah etmesini ve temasların kesilmesinden Wolff'un sorumlu olmadığını altını çizmesini istemişti.⁷⁶³ Bu mesajı alan Babîâli de Londra sefiri Rüstem Paşa'yı Başbakan Salisbury'ye göndermiş; 1885 mukavelesine göre oluşturulan yüksek komiserlik müessesesinin tekrar çalışmaya başlamasından yana olduklarını bildirmişti. Babîâli'ye göre, Wolff Mısır'dan çekilmiş, bu tavrıyla Ahmet Muhtar

⁷⁶⁰ "Viscount Lyons to the Earl of Iddesleigh, Paris, November 9, 1886", **1887 [C.5050] Egypt. No. 7 (1887)**. Further correspondence respecting Sir H. Drummond Wolff's mission.

⁷⁶¹ "The Earl of Iddesleigh to Viscount Lyons, Paris, November 13, 1886", **1887 [C.5050] Egypt. No. 7 (1887)**. Further correspondence respecting Sir H. Drummond Wolff's mission.

⁷⁶² Rifat Uçarol, s. 202.

⁷⁶³ "The Earl of Iddesleigh to Sir W. White, Foreign Office, January 7, 1887", **1887 [C.5050] Egypt. No. 7 (1887)**. Further correspondence respecting Sir H. Drummond Wolff's mission.

Paşa'nın oradaki misyonunu da işlevsiz hale getirmişti. Babiâli meselenin çözümü kavuşturulması noktasında İngiliz hükümetinin verdiği sözleri tutacağına inanıyor ve bu yönde kendilerinden somut bir adım atmasını bekliyordu.⁷⁶⁴

Osmanlı cephesinden gelen bu olumlu yaklaşım üzerine İngiliz hükümeti, 15 Ocak 1887'de Sir Drummond Wolff'u tekrar İstanbul'a göndermeye karar verdi, bunu da resmen taraflara bildirdi.⁷⁶⁵ Bu noktada Wolff'a bizzat Başbakan Salisbury tarafından verilen talimatnamede Mısır'ın tahliyesi meselesindeki resmi görüş açıkça ifade edilmişti. Buna göre, Babiâli'den sıklıkla gelen tahliye tarihinin belirlenmesi yönündeki baskıların ardında Osmanlı'yı bu konuda teşvik eden bir ya da iki büyük Avrupalı gücün olduğuna inanılıyordu. Bu aşamada Osmanlı hükümetine talepleri karşısında tatminkâr cevaplar verilmeye çalışmakla birlikte, İngiliz hükümetinin Mısır'ın iç ve dış güvenliği tamamıyla tesis edilene dek buradan askerlerini çekmeye niyetinin olmadığı açıkça ifade ediliyordu. Zira talimatnameye göre, İngiltere'nin buradan birliklerini çektikten sonra Mısır'ın yeniden bir anarşi ortamına sürüklenmesine yahut çekilen İngiliz askerinin yerini başka bir Avrupalı askerin almasına hiçbir şart altında tahammülü yoktu.⁷⁶⁶

Drummond Wolff, Ocak ayı sonunda İstanbul'a ulaşır ulaşmaz ilk olarak Hariciye Nazırı Said Paşa ile bir araya geldi ve Mısır meselesini çözüm yoluna koymak üzere görevlendirildiğini bildirdi.⁷⁶⁷ İkinci adres ise Sadaret makamı olmuştu. Bu görüşme sırasında Sadrazam Kamil Paşa kendileri için en önemli meselenin bir an evvel tahliye tarihini belirlemek olduğunu; Sultan Abdülhamid'in de hem kendi tebaasının menfaati hem de Avrupalı diğer Büyük Güçler'in görüşleri doğrultusunda bu konuda ısrarlı olduğunu ifade etmişti. Wolff ise kendisine verilen talimatnameye uygun bir biçimde Mısır'ı boşaltmalarına engel olan hususlar ortadan kalkmadığı sürece böyle bir tarih vermenin ya da asker çekmenin gerçekleşmeyeceğini söyledi.⁷⁶⁸

⁷⁶⁴ "The Marquis of Salisbury to Sir W. White, Foreign Office, January 13, 1887", **1887 [C.5050] Egypt. No. 7 (1887)**. Further correspondence respecting Sir H. Drummond Wolff's mission.

⁷⁶⁵ "The Marquis of Salisbury to Sir E. Baring, Foreign Office, January 15, 1887", **1887 [C.5050] Egypt. No. 7 (1887)**. Further correspondence respecting Sir H. Drummond Wolff's mission.

⁷⁶⁶ "The Marquis of Salisbury to Sir H. Drummond Wolff, Foreign Office, January 15, 1887", **1887 [C.5050] Egypt. No. 7 (1887)**. Further correspondence respecting Sir H. Drummond Wolff's mission.

⁷⁶⁷ Drummond Wolff, s. 313.

⁷⁶⁸ "Sir H. Drummond Wolff to the Marquis of Salisbury, Constantinople, February 1, 1887", **1887 [C.5050] Egypt. No. 7 (1887)**. Further correspondence respecting Sir H. Drummond Wolff's mission.

Mısır meselesi hakkında Avrupalı büyüklerin kiminin olumlu kimininse olumsuz yaklaşımlarının farkında olan Wolff, Babiâli'deki resmi temasları öncesinde İstanbul'da bulunan yabancı sefirlerle görüşmeler yapmış, her birine İstanbul'a geliş sebebinin Mısır meselesinden başka bir amaç için olmadığını aktarmıştı. Zira o dönemde Mısır'ın dışında Bulgaristan ve Doğu Rumeli gibi Balkanları ilgilendiren sorunlar da ön planda yer alıyordu. İstanbul'daki bu temasları sırasında Alman sefiri Radowitz, İtalyan sefiri Galvagna ile Avusturya sefiri Baron Calice'den destek mesajları alan Wolff hatıratında, Fransız sefiri Imbert'in dostane yaklaşımından bahsetmektedir.⁷⁶⁹

İstanbul'daki ikili görüşmelerin resmi oturumlarında Wolff ile ilk görüşen isimler Sadrazam Kamil Paşa ile Hariciye Nazırı Said Paşa oldu. Osmanlı heyeti Wolff'a Mısır ordusunun asker sayısının 17-18.000 dolayına çıkarılmasını teklif etti. Daha önce Mısır Yüksek Komiseri Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın Kahire görevi sırasında sunduğu ordu reform plan taslağını hangi gerekçeyle kabul etmediklerini sordu. Buna ek olarak, Mısır'ın tahliyesi meselesi tekrar dile getirilmiş ve İngiliz temsilci üzerinde baskı kurulmaya çalışılmıştı.⁷⁷⁰ Drummond Wolff'un bu sorulara cevabı ise her zamanki gibi gayet diplomatik bir üslupta oldu; Osmanlı heyetine belli noktalarda öneriler getiren yeni bir nota sunmak suretiyle gündem değiştirmeye çalıştı. 7 Şubat 1887 tarihli bu notaya göre, İngiltere öncelikle Mısır ordusunda İngiliz subayların görevlerine devam etmesinden yana olduğunu bir kez daha ifade ediyordu. Hatta bir adım ileri giderek Mısır'ı boşaltma zamanı geldiğinde dahi bir süre daha İngiliz subayların bu görevlerine devam etmeleri konusunda ısrarlı olunacağını haberi veriliyordu. Ayrıca bu belgede yeni bir çıkış olarak değerlendirilebilecek şekilde, Mısır'ın tarafsızlığı konusuna atıfta bulunuluyordu. Tarafsızlık konusu her ne kadar resmi bir belgede İngiliz temsilci tarafından ilk defa Osmanlı muhatabına sunuluyorsa da resmi yazışmalardan anlaşıldığına göre, aslında bir süreden beri diplomasi koridorlarında konuşulan bir konu idi. Zira Babiâli bir süre önce İngiltere'nin böyle bir düşünce üzerinde çalıştığını haber almış olmalı ki, Drummond Wolff'a tarafsızlık kavramından İngiltere'nin ne kastettiği sorulmuştu. Wolff da buna cevaben tarafsızlık hayata geçerse bunun Osmanlı Sultanı'nın

⁷⁶⁹ Wolff dönemin Rus sefiri ile ise görüşmemişti. Bkz. Drummond Wolff, s. 313.

⁷⁷⁰ "Sir H. Drummond Wolff to the Marquis of Salisbury, Constantinople, February 8, 1887", **1887 [C.5050] Egypt. No. 7 (1887)**. Further correspondence respecting Sir H. Drummond Wolff's mission.

hükümler hakları çerçevesinde olacağını ifade etmişti. Belli ki Babiâli tarafsızlık kavramı altında Mısır'ın siyasi statüsünün değiştirilmesinden hatta belki de Mısır'ın Osmanlı'dan bağımsızlığının talep edilmesinden kuşkulandı. ⁷⁷¹ Aynı belgede buna ek olarak, İngiltere'nin buradan ayrılmasından sonra Süveyş Kanal trafiği esas alınarak buranın tarafsız bir bölge olarak ilan edilmesi gerektiğinin altı çiziliyordu. Son olarak da sıklıkla tahliye tarihi vermesi konusunda Osmanlı İmparatorluğu'ndan ve başta Fransa olmak üzere rakip güçlerden baskı gören İngiltere, Mısır'da iç karışıklık, anarşinin yeniden baş göstermesi ve ülkenin dış saldırılara uğrama tehlikesine karşı güçlü bir konuma getirilmediği sürece buradan ayrılmayacağını ilan ediyordu. En önemlisi ise söz konusu notada yer verilen ifadeye göre, İngilizler Mısır'dan ayrıldıktan sonra böyle bir iç karışıklık veya dış saldırı ortaya çıkması halinde burayı tekrar işgal tasarrufu İngiltere'nin elinde olacaktı. ⁷⁷²

İngiltere'nin özel temsilcisi Wolff eliyle ulaştığı notada yer alan şartlar doğal olarak Babiâli adına kabul edilmesi mümkün olmayan hükümler içermekteydi. Nitekim 28 Şubat 1887'de Sadrazam Kamil Paşa ile Hariciye Nazırı Said Paşa, Wolff'a Osmanlı kabinesinin karşı notasını sundular. Buna göre, öncelikle İngiltere'nin Mısır'ın tahliyesi adına bir tarih vermesi 1885'te her iki devlet tarafından imzalanan mukavelenin bir gereği idi ve bu konuyu uluslar arası şartlara veya yapılacak görüşmelerin neticelerine bağlamanın hiçbir anlamı yoktu. İngiltere bir an önce tarihi açıklamalıydı. ⁷⁷³ İkinci olarak, Mısır'da şartlar tekrar kötüye gittiği takdirde İngiltere'ye burayı ikinci kez işgal etme hakkı tanımanın anlaşılır bir tarafı yoktu. Böyle bir durum yaşanması halinde müdahale hakkı hukuken ve siyaseten Mısır'ın hükümler olan Osmanlı Sultanı'nın tasarrufu altındaydı. Son mesele ise Mısır ordusundaki yabancı subaylar olmuş; Osmanlı heyeti daha önce olduğu gibi bu

⁷⁷¹ "Sir H. Drummond Wolff to the Marquis of Salisbury, Constantinople, February 7, 1887", **1887 [C.5050] Egypt. No. 7 (1887)**. Further correspondence respecting Sir H. Drummond Wolff's mission.

⁷⁷² "Memorandum, Inclosure in No: 25", **1887 [C.5050] Egypt. No. 7 (1887)**. Further correspondence respecting Sir H. Drummond Wolff's mission.

⁷⁷³ Fransa uzunca bir süredir İngiltere'nin Mısır'ı tahliyesini net bir tarihe bağlaması konusunda ısrarcı bir siyaset takip ediyor, gerek Londra nezdinde gerekse Paris'teki İngiliz sefiri Viscount Lyons üzerinde bir baskı oluşturmaya çalışıyordu. Bu günlerde bir benzerini Drummond Wolff üzerinde denemişlerdi. Wolff'un sunduğu notanın bir kopyasını alan Fransa'nın İstanbul sefiri Imbert, burada yer verilen koşullara olan itirazlarını bir görüşme sırasında bizzat Wolff'a sunmuştu. Imbert'e göre, İngiltere'nin yapacağı en makul şey derhal bir tarih ilan etmek olacaktı. Bunun gerçekleşmesi halinde Fransa, Mısır'ın geleceği üzerine İngiltere ile ortaklaşa bir çalışma içerisine girebilirdi. Bkz. "Sir H. Drummond Wolff to the Marquis of Salisbury, Pera, March 4, 1887", **1887 [C.5050] Egypt. No. 7 (1887)**. Further correspondence respecting Sir H. Drummond Wolff's mission.

notada da bu tip yapılanmaya karşı çıkmış, Osmanlı subaylarının görevlendirilmesi gerektiğine vurgu yapmıştı.⁷⁷⁴

Osmanlı cephesinden gelen karşı notaya bu defa da Wolff itirazlarını getirmiş, görüşmeler adeta fasit bir dairenin içerisine girmişti. Wolff tarih vermeme konusunda kararlı olduklarını, Mısır'da her şey yoluna girmedikçe İngiliz hükümetinin belli bir tarih vermeyeceğini yinelemiştir. Ayrıca Mısır'a ikinci kez müdahale hakkının Osmanlı İmparatorluğu'nda olduğu iddiasına Arabî Paşa dönemini hatırlatarak o zaman niye Osmanlı'nın asker çıkarmadığını, böyle bir olay tekrar yaşanması halinde oraya müdahale edecekleri hakkında nasıl taahhütte bulunabildiklerini sormuş; hatta bu konuda Said Paşa ile aralarında ciddi bir tartışma yaşanmıştı.⁷⁷⁵

Görüşmeler belli noktalarda her iki tarafın kendisi adına belirlediği şartlar üzerinde net tutum takınması sebebiyle ilerleyemez hale gelmişti. 7 Mart 1887 tarihli toplantıda Said Paşa'nın İngiltere'nin Mısır'ı en erken üç en geç altı ay içerisinde tahliye etmesi, bu süreç içerisinde kademeli olarak İngiliz subayların yerini Osmanlı subaylarının alması, daha sonraki yıllarda Mısır'da bir karışıklık çıkması halinde Osmanlı ordusunun buraya müdahale etmesi, gerektiği takdirde İngiltere'nin yardıma gelmesi gibi koşulları öne sürmüştü.⁷⁷⁶

Osmanlı cephesi İngilizler üzerinde baskıyı artırıyordu. Bunun bir diğer örneği Mısır ordusunun asker mevcudu üzerine olmuştu. Babıâli mütemadiyen bunun üzerinde duruyordu çünkü Mısır'daki İngiliz askeri varlığı bu ülkenin Mısır'daki varlığının bir işareti idi. Aynı zamanda oradaki varlığının devamı açısından bir garanti vesilesi olarak algılanmaktaydı. O nedenle buradaki İngiliz askeri varlığı azaltılmalıydı. 26 Mart 1887 tarihli oturumda bu konu tekrar Wolff'un önüne konmuş ve Muhtar Paşa'nın raporu doğrultusunda ordunun 12.000 askerden az olmamak üzere yeniden organize edilmesi talep edilmişti.⁷⁷⁷ Bunun üzerine Wolff Londra'ya danışmak durumunda kalmıştı. Londra'da ise Hariciye ile Harbiye

⁷⁷⁴ “Memorandum, Inclosure in No: 31”, **1887 [C.5050] Egypt. No. 7 (1887)**. Further correspondence respecting Sir H. Drummond Wolff's mission.

⁷⁷⁵ “Sir H. Drummond Wolff to the Marquis of Salisbury, Pera, March 1, 1887”, **1887 [C.5050] Egypt. No. 7 (1887)**. Further correspondence respecting Sir H. Drummond Wolff's mission.

⁷⁷⁶ “Sir H. Drummond Wolff to the Marquis of Salisbury, Pera, March 8, 1887”, **1887 [C.5050] Egypt. No. 7 (1887)**. Further correspondence respecting Sir H. Drummond Wolff's mission.

⁷⁷⁷ “Sir H. Drummond Wolff to the Marquis of Salisbury, Constantinople, March 26, 1887”, **1887 [C.5050] Egypt. No. 7 (1887)**. Further correspondence respecting Sir H. Drummond Wolff's mission.

Nezaretleri aralarında fikir teatisinde bulunmuşlar⁷⁷⁸; nihayetinde Lord Salisbury tarafından bu rakamın 8-10.000 dolayında olmasının kabul edilebileceği haberi gelmişti.⁷⁷⁹

Özellikle Mısır'dan asker çekme tarihi verilmesi hususunda Osmanlı hükümetinden gelen baskılar karşısında zor durumda kalan Wolff'a yardımcı olmak adına işgalden bu yana ilk kez belli bir tarih vaat etmeye karar verilmiş ve bu Wolff'a bildirilmişti. Buna göre, Wolff 1 Nisan 1887 itibarıyla Londra hükümeti adına Kahire'den üç, tüm Mısır'dan ise beş yıl içerisinde çekilme kararını bildirmekle yetkilendirildi. Bunun ilan edilebilmesi için ise Osmanlı tarafının İngiltere'nin gerektiği takdirde Mısır'ı ikinci kez işgal edebilmesi konusunda onay vermesi gerekiyordu.⁷⁸⁰ Osmanlı cephesinin buna yanıtı ise tarih aralığının üç yıla sınırlandırılması ve bu süre sonunda Mısır'da tek bir İngiliz askerinin dahi kalmaması yönünde olmuştu. Ne var ki, Wolff bunun beş yıldan daha az bir zamana indirilemeyeceğini söyledi. Ayrıca Osmanlı heyeti ikinci kez işgal hakkı meselesini de bilahare görüşmek üzere ertelenmesini talep etti.⁷⁸¹

Görüşmeler sırasında her ne kadar Fransa, İngiltere ile olan rekabeti ve 1882 sonrasında Mısır'dan dışlanmış olmanın verdiği hissiyatla rakibini tahliye tarihi verme konusunda sıkıştırmaya çalışsa da bu konuda zaman zaman çıkış yapan Rusya dışında pek fazla destek bulduğu söylenemezdi. Zira İstanbul'daki müzakereler sırasında, örneğin İstanbul'daki İtalyan sefiri Baron Galvagna, Wolff'a ve İngiltere'ye olan desteklerini ifade etmişti.⁷⁸² Ayrıca Avusturya-Macaristan

⁷⁷⁸ Bu yazışmalar için bkz. "Foreing Office to War Office, Foreing Office, March 28, 1887" ve "War Office to Foreign Office, War Office, March 29, 1887", **1887 [C.5050] Egypt. No. 7 (1887)**. Further correspondence respecting Sir H. Drummond Wolff's mission.

⁷⁷⁹ "The Marquis of Salisbury to Sir H. Drummond Wolff, Foreign Office, March 30, 1887", **1887 [C.5050] Egypt. No. 7 (1887)**. Further correspondence respecting Sir H. Drummond Wolff's mission.

⁷⁸⁰ "The Marquis of Salisbury to Sir H. Drummond Wolff, Foreign Office, April 1, 1887", **1887 [C.5050] Egypt. No. 7 (1887)**. Further correspondence respecting Sir H. Drummond Wolff's mission

⁷⁸¹ "Sir H. Drummond Wolff to the Marquis of Salisbury, Constantinople, April 5, 1887", **1887 [C.5050] Egypt. No. 7 (1887)**. Further correspondence respecting Sir H. Drummond Wolff's mission.

⁷⁸² "Sir H. Drummond Wolff to the Marquis of Salisbury, Pera, March 20, 1887", **1887 [C.5050] Egypt. No. 7 (1887)**. Further correspondence respecting Sir H. Drummond Wolff's mission. İtalya özellikle Trablusgarp ve Kızıldeniz çevresinde tutunabilmek adına önündeki en büyük engel olan Fransa'ya karşı İngiliz desteğini yanına almanın gayreti içerisindeydi. Bkz. Kızıltoprak, a.g.e., s. 220. Öyle ki İtalya'nın Nisan 1887'de atanan yeni sefiri Baron Blanc bir görüşmesinde Wolff'a kendisine her şekilde yardımcı olmak konusunda talimat aldığını ifade etmişti. Bkz. "Sir H. Drummond Wolff to the Marquis of Salisbury, Constantinople, April 2, 1887", **1887 [C.5050] Egypt. No. 7 (1887)**. Further correspondence respecting Sir H. Drummond Wolff's mission. İtalya'nın yakın ilgi ve desteğinden memnuniyet duyan Lord Salisbury ise Roma sefirine talimat vererek bizzat İtalyan Hariciye Nazırı'na bu memnuniyetini iletmesini istemişti. Bkz. "The Marquis of Salisbury to Mr. Kennedy, Foreign

İmparatorluğu da İstanbul'daki sefirleri kanalıyla Osmanlı hükümetine İngilizlerin önerilerini kabul etmeleri yönünde telkinlerde bulunuyordu.⁷⁸³ Rusya'nın son gelişmelere olan bakışı ise İstanbul sefiri Nelidov'un sözlerinden anlaşılıyordu. Nelidov'a göre, Rusya'nın resmi politikası Mısır'da Osmanlı Sultanı'nın hükümranlığının sağlanması ve sürmesinden yana idi. Bu hakka yönelik herhangi bir dış müdahaleye ise Rusya sonuna kadar karşı idi.⁷⁸⁴ Nelidov'un Mısır'daki Osmanlı egemenliğine dönük dış müdahaleden kimi kastettiği gayet açıktı. Fransa ise İngiltere'nin Mısır'dan çekilmek üzere Osmanlı hükümetinden beş yıl bir zaman istediği yönündeki haberler üzerine harekete geçmiş, Londra sefirini Lord Salisbury'ye göndererek durumun aslını sormuştu. Salisbury gayet diplomatik bir cevapla, bunun yalnızca bir öneri olduğunu, henüz hiçbir resmi kararın alınmadığını söylemiş; İngiltere açısından Mısır'ın gerektiği takdirde ikinci kez işgaline cevaz veren madde üzerinde çok daha ısrarlı olduğunu iletti.⁷⁸⁵ Salisbury bu cevapla hem Fransa'ya Mısır'dan kolay kolay çıkmayacağı konusunda güçlü bir sinyal vermek suretiyle umutlarını boşa çıkarıyor hem de ikinci işgal konusunu açarak net bir biçimde rakibine gözdağı veriyordu.

Bu sırada Osmanlı heyeti Wolff'un karşısına yeni bir öneri ile geliyor ve anlaşma metnine Mısır'ın tahliyesine ilişkin şöyle bir ifadenin yerleştirilmesini teklif ediyordu:

“Bu anlaşmanın imzalanmasını takip eden üç yılın sonunda Majesteleri Kraliçe'nin hükümeti Mısır'daki tüm birliklerini geri çekecektir. Eğer bu tarihte Mısır'da İngiliz birliklerinin çekilmesini engelleyecek iç ya da dış kaynaklı bir tehlikenin var olması halinde İngiliz birlikleri söz konusu tehlike tamamıyla

Office, April 12, 1887”, **1887 [C.5050] Egypt. No. 7 (1887)**. Further correspondence respecting Sir H. Drummond Wolff's mission.

⁷⁸³ “Sir H. Drummond Wolff to the Marquis of Salisbury, Constantinople, April 7, 1887”, **1887 [C.5050] Egypt. No. 7 (1887)**. Further correspondence respecting Sir H. Drummond Wolff's mission. Nitekim Kont Kalnoki, İngiltere'nin Viyana sefiri Paget ile olan bir görüşmesinde İngiltere'nin Mısır'daki egemenliğine hiçbir zaman karşı olmadıklarını, Mısır üzerinde İngiltere ile Osmanlı İmparatorluğu'nun uzlaşma noktasına gelmelerinden büyük bir memnuniyet duyduklarını ifade etmişti. Kalnoki'ye göre, Mısır meselesi Osmanlı Sultanı'nın gözünde İngiltere'ye olan güvenin sorgulanmasına neden olmuştu ancak anlaşma ortamının yaratılması ile birlikte en büyük kazanımın güven sorununun aşılması olacağını belirtmişti. Bkz. “Sir A. Paget to the Marquis of Salisbury, Vienna, April 14, 1887”, **1887 [C.5050] Egypt. No. 7 (1887)**. Further correspondence respecting Sir H. Drummond Wolff's mission.

⁷⁸⁴ “Sir H. Drummond Wolff to the Marquis of Salisbury, Constantinople, May 15, 1887”, **1887 [C.5050] Egypt. No. 7 (1887)**. Further correspondence respecting Sir H. Drummond Wolff's mission.

⁷⁸⁵ “The Marquis of Salisbury to Viscount Lyons, Foreign Office, May 4, 1887”, **1887 [C.5050] Egypt. No. 7 (1887)**. Further correspondence respecting Sir H. Drummond Wolff's mission.

*ortadan kalktığı vakte kadar burada kalmaya devam edecektir. Tehlike kalktığı anda ise derhal çekilecektir”.*⁷⁸⁶

Osmanlı heyetinin bu önerisini görüşen İngiliz hükümeti birkaç pürüz dışında bunu kabul etmişti.⁷⁸⁷

Bunun üzerine karşılıklı olarak devam eden görüşmeler özellikle Mayıs 1887'nin ilk yarısında hızlanmış ve ortaya bir metin çıkarılmıştı. 22 Mayıs 1887 tarihinde açıklanan bu metinde şu maddeler yer alıyordu:

- 1. Mısır'da halen yürürlükte bulunan fermanlar bu anlaşmanın hükümleri ile değiştirilmediği sürece yürürlükte kalmaya devam edecektir.*
- 2. Mısır Hıdiviyeti daha önceden ilan edilen fermanlarda belirtilen sınırlar içerisinde.*
- 3. Osmanlı İmparatorluğu, Berlin Anlaşması'nda imzası bulunan devletlere Süveyş Kanalı'ndan serbest geçiş hakkı tanıyan bir anlaşmayı imzalamak üzere davette bulunacaktır. Bu anlaşma kanal trafiğini savaş ve barış zamanlarında belli bir geçiş ücretini ödemek ve kanal üzerinden geçiş talimat ve kanunlarına uymak kaydıyla tüm ticaret ve savaş gemilerine açık bir hale getirecektir. Yine bu anlaşma ile imzacı ülkeler savaş ya da barış zamanlarında kanal üzerinden serbest geçişi engellememe konusunda taahhütte bulunacaklardır.*
- 4. Sudan'da yaşanan kargaşa ve Mısır'daki istikrarsızlık ortamı karşısında İngiliz hükümeti hudut emniyetini sağlamak ve iç düzeni tesis etmek amacıyla ülkenin müdafaası ve Mısır ordusunun yeniden organizasyonu ile ilgilenecektir. Bu amaç doğrultusunda belli miktarda İngiliz askeri Mısır'da bulunacak ve ordu üzerindeki denetimini sürdürecektir. İngiliz birliklerinin Mısır'dan çekilmesi ve Mısır ordusu üzerindeki İngiliz denetiminin sona ermesine dönük kararlar, bu anlaşmanın beşinci maddesine göre verilecektir.*
- 5. Bu anlaşmanın imzalanmasını takip eden üç yılın sonunda Majesteleri Kraliçe'nin hükümeti Mısır'daki tüm birliklerini geri çekecektir. Eğer bu tarihte Mısır'da İngiliz birliklerinin çekilmesini engelleyecek iç ya da dış kaynaklı bir tehlikenin var olması halinde İngiliz birlikleri söz konusu tehlike tamamıyla ortadan kalktığı vakte kadar burada kalmaya devam edecektir. Tehlike kalktığı anda ise derhal çekilecektir. Bu tehlikenin bertaraf edilmesi için İngiltere'ye iki yıl mühlet verilecektir. Bu iki senenin sonunda ise bu anlaşmanın dördüncü maddesinde yer alan hüküm geçerliliğini yitirmiş sayılacaktır. Bu anlaşmanın imzalanmasının ardından büyük devletler Mısır'ın her türlü dış saldırıdan korunaklı olduğuna dair bir sözleşme imzalamaya çağrılacaktır. Bu sözleşme uyarınca hiçbir büyük devlet burada sunulan şartların dışında yeni bir şart getirerek Mısır'a asker çıkarma hakkına haiz olmayacaktır. Mısır'a yönelik herhangi bir dış saldırı yahut iç kargaşa karşısında Hıdiviyet makamı gerekli önlemleri almaktan aciz kaldığı veya imtina ettiği hallerde Osmanlı İmparatorluğu buraya asker gönderme hakkına sahip olacaktır. Benzer biçimde bu anlaşma ile İngiltere de söz konusu tehlikeyi ortadan kaldırma konusunda gerekli tedbirleri almak üzere asker çıkarma hakkına sahip sayılacaktır. Bahsi*

⁷⁸⁶ “Sir H. Drummond Wolff to the Marquis of Salisbury, Constantinople, May 9, 1887”, **1887 [C.5050] Egypt. No. 7 (1887)**. Further correspondence respecting Sir H. Drummond Wolff's mission.

⁷⁸⁷ “Sir H. Drummond Wolff to the Marquis of Salisbury, Constantinople, May 10, 1887”, **1887 [C.5050] Egypt. No. 7 (1887)**. Further correspondence respecting Sir H. Drummond Wolff's mission.

geçen tehdit unsurunu ortadan kaldırılmasının akabinde ise hem Osmanlı hem de İngiliz birlikleri Mısır'dan çekileceklerdir. Osmanlı hükümeti böyle bir zamanda asker göndermediği takdirde ise kendisini temsilen İngiliz askeri burada bulunduğu müddetçe görev yapmak üzere bir komiser tayin edecektir. İki devletten hangisi Mısır'a asker çıkarma gerekliliğini hissederse diğerini bundan haberdar edecek ve bu anlaşma hükümleri gereği ortak hareket edeceklerdir.

6. Bu anlaşma Osmanlı ve İngiliz devletleri tarafından imzalandıktan sonra ilk olarak diğer büyük devletlere ardından da Mısır Hıdivliği ile anlaşma imzalamış olan diğer devletlere ilan edilecek ve onların muvafakati talep edilecektir.

*7. Bu anlaşma her iki imza sahibi devlet tarafından onaylanacak ve onay tarihini takip eden bir ay ya da daha kısa bir süre içerisinde karşılıklı olarak verilecektir.*⁷⁸⁸

Yukarıdaki maddelerin yer aldığı 22 Mayıs 1887 tarihli anlaşma İngiltere adına Sir Drummond Wolff, Osmanlı İmparatorluğu adına ise Sadrazam Kamil Paşa ve Hariciye Nazırı Said Paşa tarafından imzalanmıştı.⁷⁸⁹ Metinde yer alan hükümlere bakılacak olursa diplomatik açıdan kazanan tarafın İngiltere olduğu açıkça ortaya çıkmaktadır. Bilhassa anlaşmanın beşinci maddesinde yer alan hükümler İngiltere'nin Mısır'daki varlığını Osmanlı İmparatorluğu'na resmi kayıtlar altında kabul ettirirken, burada kalacağı süreyi de iç/dış tehdit gibi algılara bağlamak suretiyle zamansal açıdan ucu açık bir noktaya taşımaktadır.⁷⁹⁰ Yine aynı madde ile İngiltere Wolff'un ikinci İstanbul ziyareti sırasında sıklıkla dile getirdiği ve neredeyse her fırsatta reddedilen Mısır'a belli şartlar içerisinde ikinci kez asker çıkarabilme yetkisine sahip olmuştu. Her ne kadar amir hüküm gereği öncelik Osmanlı askerine verilmiş olsa da nihayetinde ikinci güç olarak İngiltere yer alacaktı. Buna ek olarak, Osmanlı İmparatorluğu tüm müzakereler boyunca birincil talep olarak İngiltere'den, Mısır'dan çekilme tarihi vermesini istemişti. Her ne kadar beşinci maddede “İngiltere üç yıl sonunda askerlerini çekecektir” şeklinde bir ibare bulunsa da aynı madde içerisinde bunu takip eden diğer hükümler bunun

⁷⁸⁸ BOA, A.MTZ.MSR., 13/40. ; “Convention between Great Britain and Turkey respecting Egypt. Signed at Constantinople, May 22, 1887”, 1887 [C.5050] Egypt. No. 7 (1887). Further correspondence respecting Sir H. Drummond Wolff's mission; Bab-ı Ali Hariciye Nezareti Mısır Mes'elesi, ss. 110-113; II. Abdülhamid'in Sadrazamları Kamil Paşa ve Said Paşa'nın Anıları-Polemikleri: Belgelerle Mısır, Ermeni-Kürt, Doğu Rumeli Meseleleri, ss. 39-43.

⁷⁸⁹ “Sir H. Drummond Wolff to the Marquis of Salisbury, Constantinople, May 22, 1887”, 1887 [C.5050] Egypt. No. 7 (1887). Further correspondence respecting Sir H. Drummond Wolff's mission; Wolff, a.g.e., s. 319.

⁷⁹⁰ Sir Evelyn Baring, Egypt, ss. 376-377. Gazi Ahmet Muhtar Paşa bu madde sayesinde İngilizlerin uzun bir müddet Mısır'dan ayrılmayacaklarını söyleyerek bunun düzeltilmesini istemişti. Bkz. Rifat Uçarol, s. 203.

gerçekleşmeyeceğinin, Osmanlı cenahının bu manada istediğini alamadığının işareti gibidir. Benzer şekilde Osmanlı temsilcileri ısrarla Mısır'a müdahale hakkının oranın siyasi ve hukuki hükümrani olarak sadece Osmanlı Sultanı'nda olduğunu belirtmişler, müzakerelerde bundan taviz vermemişlerdi. Ne var ki, anlaşma metninde, bir şekilde ikincil mertebeye indirilse de, müdahale hakkı İngiltere ile paylaşılmış durumda idi.⁷⁹¹

Bundan sonrası anlaşma metninde ifade olunduğu gibi onay kısmına gelmişti ki bu süreç hayli sancılı geçmiş, hatta gidişatın tamamen tersine bir netice vermesine neden olmuştu. Nitekim bu defa devreye İngiltere'nin bu anlaşmayla Mısır üzerinde elde ettiği imtiyazlı konuma ve hukuki bağlamda meşruiyete itiraz eden Avrupalı büyükler girmiş, bilhassa Fransa ve Rusya muhalif seslerini yükseltmeye başlamışlardı.⁷⁹² Avusturya-Macaristan ve İtalya, İngiltere'yi imzalanan anlaşmadan ötürü kutlar ve desteklerini bildirirken⁷⁹³, konumları gereği İngiltere ile doğrudan rekabet içerisinde bulunan Rusya ve Fransa duruma tamamen farklı açıdan yaklaşarak anlaşmanın onaylanmaması için Babiâli üzerinde baskı kurmuşlardı.

İstanbul'daki Fransız ve Rus sefirleri anlaşmanın tamamına karşı çıkmamakla beraber özellikle İngiltere'nin Mısır'ı yeniden işgaline kapı aralayan beşinci maddeye şiddetle karşı çıkmaktaydılar.⁷⁹⁴ Rus sefiri Nelidov Fransız ve Rus hükümetlerinin buna sonuna dek itiraz edecekleri açık bir şekilde söylemekteydi.⁷⁹⁵ Hatta Fransız sefiri Montebello, Babiâli ile irtibata geçerek Fransız hükümetinin bu maddeye olan itirazını resmen bildirmişti.⁷⁹⁶ 7 Haziran 1887 tarihli Sultan Abdülhamid'e hitaben hazırlanan notada söz konusu anlaşmanın onaylanması

⁷⁹¹ Kızıltoprak, İngiliz İşgali, ss. 225-227.

⁷⁹² Rifat Uçarol, s. 205; Sir Evelyn Baring, Egypt, s. 378.

⁷⁹³ "Sir A. Paget to the Marquis of Salisbury, Vienna, May 26, 1887", **1887 [C.5050] Egypt. No. 7 (1887)**. Further correspondence respecting Sir H. Drummond Wolff's mission. Wolff hatıratında bu isimlerin yanında Alman sefirini de eklemekte, kendisinden gördüğü desteğin önemine dikkat çekmektedir. Bkz. Wolff, a.g.e., s. 317.

⁷⁹⁴ **Bab-ı Ali Hariciye Nezareti Mısır Mes'elesi**, s. 114. Anlaşmanın bu maddesine henüz resmi itirazların yükselmediği günlerde İstanbul'da verilen bir resepsiyonda Drummond Wolff, Osmanlı İmparatorluğu'nun eski Londra sefirlerinden Musurus Paşa ile görüşmüştü. Avrupa siyasetini yıllarca ilk elden takip eden deneyimli devlet adamı Musurus Paşa Wolff'a, Fransa ve Rusya'nın bu maddeyi kesinlikle kabul etmeyeceklerine inandığını söylemişti. Wolff ise lisan-ı münasiple anlatıldığında iki büyük gücün buna ikna olacaklarına emin olduğunu söylemişti. Tarih Musurus Paşa'yı haklı çıkaracaktı. Bkz. Wolff, s. 317.

⁷⁹⁵ "Sir H. Drummond Wolff to the Marquis of Salisbury, Constantinople, May 31, 1887", **Egypt. No. 8 (1887)**. Further correspondence respecting Sir H. Drummond Wolff's mission.

⁷⁹⁶ Haziran başında duyulan Paris hükümetinin itirazı, üç gün içerisinde resmi bir şekilde Babiâli'ye iletilmişti. Bkz. "Sir H. Drummond Wolff to the Marquis of Salisbury, Therapia, June 4, 1887", **Egypt. No. 8 (1887)**. Further correspondence respecting Sir H. Drummond Wolff's mission.

halinde ortaya çıkacak durumu Paris hükümetinin hiçbir şart altında kabul etmeyeceği belirtiliyordu. Anlaşmanın onaylanması halinde Akdeniz'deki siyasi denge⁷⁹⁷ tehlike altına gireceğinden Fransa buradaki menfaatlerini tek başına korumak durumunda kalacak ve bu kapsamda gerekli tedbirleri almak zorunda kalacaktı. Şayet Sultan Abdülhamid bu anlaşmayı onaylamazsa, bunun ortaya çıkaracağı zorluklar karşısında Fransa Babıâli'nin yanında duracağı konusunda söz veriyordu.⁷⁹⁸ Bunun üzerine Wolff ile görüşen Sadrazam Kamil Paşa Fransa'nın tepkisini yumuşatmak adına bu madde üzerinde değişime gitmeyi önermiş ancak Wolff'tan ret cevabı almıştı.⁷⁹⁹ Zira Salisbury de anlaşmanın bir an evvel Sultan Abdülhamid tarafından onaylanması için Londra'dan baskı uygulamaktaydı.⁸⁰⁰ Aynı konuda kendisi ile görüşen Osmanlı sefiri Rüstem Paşa'ya da benzer şekilde ret cevabı veren Salisbury, madde üzerinde bir değişime asla rıza göstermeyeceklerini söylemişti.⁸⁰¹

Anlaşmanın imzalanmasının ardından başlayan onay süreci içerisinde bir anda kendini iki ateş arasında bulan Sultan Abdülhamid ise bir çıkış yolu bulmanın peşine düştü. Bu kapsamda İstanbul'da bulunan Drummond Wolff ile İngiliz sefiri William White ile görüşen Sultan'ın temsilcileri söz konusu anlaşmanın onaylanması halinde topraklarının bir bölümü üzerinde tasarruf yetkisini İngiltere'ye devretmiş sayılacağından Babıâli'nin Rusya ile savaşın eşiğine geleceğini ilettiler.⁸⁰² İngiliz

⁷⁹⁷ Said Paşa hatıratında Fransa'nın bu tezi üzerine şunları söylemektedir: “Fransa'nın İstanbul sefiri bu mukavelenin Mısır'da askeri müdahalenin icrası için İngiltere'ye iştirak hakkı verdiği ve bunun ise, Osmanlı Devleti'nin hükümlerine aykırı düşüğü gerekçesiyle ikaz etmiş ve devletin mukaveleyi tasdik etmeyeceği ihtarında da bulunmuştur. Eğer İngiltere ile bu defa yapılacak mukavelede eksiklik olur ve uzlaşma sağlanmazsa Fransa bunu fırsat bili ve bahane gösterir, Akdeniz muvazenesinin parçası olduğunu iddia ederek kendi menfaati doğrultusunda hareket edebilir bundan da zararlı çıkan Osmanlı Devleti olabilir”. Bkz. Said Paşa, **Said Paşa'nın Hatıratı**, İstanbul, 1328, ss. 123-126'dan akt. Şam, s. 218.

⁷⁹⁸ “Count de Montebello to His Majesty Sultan, June 7, 1887”, **Egypt. No. 8 (1887)**. Further correspondence respecting Sir H. Drummond Wolff's mission.

⁷⁹⁹ “Sir H. Drummond Wolff to the Marquis of Salisbury, Constantinople, June 1, 1887”, **Egypt. No. 8 (1887)**. Further correspondence respecting Sir H. Drummond Wolff's mission. Fransa'nın tepkisi Viyana'da dahi istihbar edilmiş ve derhal Londra'ya bildirilmişti. Buna göre İngiltere ile Osmanlı İmparatorluğu arasında imzalanan bu anlaşmaya Paris hükümeti şiddetle karşı çıkmaktaydı Bkz. “Sir A. Paget to the Marquis of Salisbury, Vienna, June 2, 1887”, **Egypt. No. 8 (1887)**. Further correspondence respecting Sir H. Drummond Wolff's mission.

⁸⁰⁰ “The Marquis of Salisbury to Sir H. Drummond Wolff, Foreign Office, June 1, 1887”, **Egypt. No. 8 (1887)**. Further correspondence respecting Sir H. Drummond Wolff's mission.

⁸⁰¹ “The Marquis of Salisbury to Sir H. Drummond Wolff, Foreign Office, June 9, 1887”, **Egypt. No. 8 (1887)**. Further correspondence respecting Sir H. Drummond Wolff's mission.

⁸⁰² Çünkü Rusya'nın tepkisi bir hayli büyüktü ve Osmanlı yönetimi anlaşmaya bir tepki olarak Rusya'nın Berlin Anlaşması'nın kendisine koyduğu engelleri tek taraflı olarak feshetmesinden çekinmekteydi. Bkz. “Sir H. Drummond Wolff to the Marquis of Salisbury, Constantinople, June 15,

cephesinin buna yanıtı ise bizzat Lord Salisbury tarafından verildi. Buna göre, Londra hükümeti Mısır'da idari istikrar ve güvenlik herhangi bir iç karışıklık ya da dış müdahale karşısında tekrar eski çalkantılı haline gelmeyecek derecede sağlam bir yapıya kavuşturulana dek Mısır'dan çekilmemekte kararlı idi. Anlaşmanın onaylanması ya da onaylanmaması bu durumu değiştiremeyecekti.⁸⁰³

İngiltere'den net bir cevap alan Babıâli bu defa onay sürecini uzatmayı denedi. Bu şekilde hem zaman kazanılmış olacak hem de aynı süreçte Büyük Güçler'in kendi aralarındaki mücadelede nasıl tavır alacakları izlenebilecekti. Nitekim Lord Salisbury'ye başvuran Osmanlı İmparatorluğu'nun Londra sefiri Rüstem Paşa Ramazan Bayramı'nı öne sürerek tehir talebinde bulunmuş⁸⁰⁴, 4 Temmuz 1887'ye kadar bir haftalık tehir süreci konusunda anlaşmaya varmıştı.⁸⁰⁵ Ne var ki, süre yaklaştıkça çözüme ulaşılamıyor, Rus birliklerinin Ermeni sınırına doğru yığınak yapmaya başladıkları haberleri yayılıyordu.⁸⁰⁶ Böyle bir ihtimalin gerçek olması halinde İstanbul'un başına büyük işler açacağı aşikârdı. Bu nedenle Babıâli, Fransız ve bilhassa Rus muhalefetini yatıştırabilmek adına 1 Temmuz'da bir kez daha Londra'dan ek süre talebinde bulunmuştu. Ancak Salisbury bu defa buna yanaşmamıştı.⁸⁰⁷

Onay süresinin son günlerinde İstanbul'daki Rus ve Fransız sefirleri ile görüşmeler yapan Drummond Wolff her iki ülkenin itirazlarını son bir kez elçileri aracılığıyla duyma imkânı buldu. Nelidov'a göre Rusya, İngiltere'nin Mısır'da istikrarı tek başına sağlama işini yüklenmesine karşı değildi. Ancak bu işi tek başına yapacaksa Mısır'daki İngiliz görevliler kurulacak bir uluslar arası komisyon ile işbirliği halinde çalışmalıydı. Böylece Mısır'da herkesin bir biçimde söz hakkı olacaktı. Şayet İngiltere bunu kabul etmezse, Mısır'da istikrar ve emniyeti sağlama

1887", **Egypt. No. 8 (1887)**. Further correspondence respecting Sir H. Drummond Wolff's mission; **Bab-ı Ali Hariciye Nezareti Mısır Mes'elesi**, ss. 115-116.

⁸⁰³ "The Marquis of Salisbury to Sir H. Drummond Wolff, Foreign Office, June 17, 1887", **Egypt. No. 8 (1887)**. Further correspondence respecting Sir H. Drummond Wolff's mission.

⁸⁰⁴ "Rüstem Pasha to the Marquis of Salisbury, London, June 26, 1887", **Egypt. No. 8 (1887)**. Further correspondence respecting Sir H. Drummond Wolff's mission.

⁸⁰⁵ "The Marquis of Salisbury to Sir H. Drummond Wolff, Foreign Office, June 26, 1887" ve "The Marquis of Salisbury to Rüstem Pasha, Foreign Office, June 26, 1887", **Egypt. No. 8 (1887)**. Further correspondence respecting Sir H. Drummond Wolff's mission.

⁸⁰⁶ "Sir H. Drummond Wolff to the Marquis of Salisbury, Constantinople, June 30, 1887", **Egypt. No. 8 (1887)**. Further correspondence respecting Sir H. Drummond Wolff's mission.

⁸⁰⁷ "The Marquis of Salisbury to Sir H. Drummond Wolff, Foreign Office, July 1, 1887", **Egypt. No. 8 (1887)**. Further correspondence respecting Sir H. Drummond Wolff's mission.

misyonunu tek başına değil, diğer Büyük Güçler ile birlikte yapmaya razı olmalıydı. Fransız sefiri Montebello'ya göre ise İngiltere'ye yeniden işgal olanağı sağlayan beşinci madde Akdeniz'deki siyasi ve askeri dengeyi bozacak bir hükümdü ve Paris tarafından kabul edilmesi mümkün değildi. Bu yüzden değişime gitmek gerekiyordu. Buna ek olarak Montebello, Mısır konusunda Rusya ile ortak hareket etme noktasında aralarında alınmış bir karar olmadığı hususunda taahhütte bulunmuştu.⁸⁰⁸

Babıâli bir taraftan onay süresini uzatamazken diğer taraftan hiç olmazsa Wolff'un İstanbul'dan ayrılışını ertelemeye çalışıyordu. Bu sırada hala anlaşmanın onaylanması ihtimalinin ortadan kalkmadığını gören Fransa ve Rusya ise bu süreçteki en ciddi çıkışlarını yapmış; Babıâli'yi imparatorluğun belli başlı parçalarını işgal etmekle tehdit etmişlerdi. Buna göre, şayet Sultan Abdülhamid anlaşmayı onaylarsa Fransa Suriye'yi, Rusya ise Ermenistan'ı işgal edecekti. Bu açık tehditler doğal olarak Osmanlı yönetimini bir hayli rahatsız etmişti. Wolff ise hala beşinci madde üzerinde değişikliğe gidilmesinde ısrar eden Osmanlı temsilcilerine eğer bir değişiklik yapılacaksa, bunun tek koşulunun anlaşmanın onaylanması olduğu cevabını veriyordu.⁸⁰⁹

12 Temmuz 1887'de Rüstem Paşa Londra'da Lord Salisbury ile görüşerek, Rus ve Fransız tehditlerini aktarmış, Babıâli'nin değişiklik taleplerini iletmişti. Ne var ki, Salisbury bunu reddetmişti. İngiltere için esas olan Babıâli ile üzerinde anlaşmaya varılan ve imzalanan metindi. Bunun ötesinde herhangi bir değişikliğe gitmek ya da yeniden müzakere etmek mevzu bahis olamazdı.⁸¹⁰

Osmanlı-İngiliz anlaşmasının Sultan Abdülhamid tarafından onaylanmayacağı ve bu manada iki taraf arasında iplerin koptuğunun göstergesi, 15 Temmuz 1887'de Drummond Wolff'un İstanbul'dan ayrılması oldu. Wolff ayrılmadan önce Artin Efendi vasıtasıyla kendisine ulaştırılan Sultan Abdülhamid'in bir müddet daha İstanbul'da kalması yönündeki isteğini geri çevirdi.⁸¹¹ Rüstem Paşa ise ertesi gün tekrar Salisbury ile görüşerek Babıâli'nin aldığı tehditler nedeniyle

⁸⁰⁸ "Sir H. Drummond Wolff to the Marquis of Salisbury, Constantinople, June 27, 1887", **Egypt. No. 8 (1887)**. Further correspondence respecting Sir H. Drummond Wolff's mission.

⁸⁰⁹ "Sir H. Drummond Wolff to the Marquis of Salisbury, Constantinople, July 9, 1887", **Egypt. No. 8 (1887)**. Further correspondence respecting Sir H. Drummond Wolff's mission; Sir Evelyn Baring, **Modern Egypt**, s. 378.

⁸¹⁰ "The Marquis of Salisbury to Sir H. Drummond Wolff, Foreign Office, July 14, 1887", **Egypt. No. 8 (1887)**. Further correspondence respecting Sir H. Drummond Wolff's mission.

⁸¹¹ "Sir H. Drummond Wolff to the Marquis of Salisbury, Constantinople, July 15, 1887", **Egypt. No. 8 (1887)**. Further correspondence respecting Sir H. Drummond Wolff's mission.

içine düştüğü güçlüğü anlatmaya çalışmış; anlaşmanın onaylanması sürecinin çıkmaza girmesini buna bağlamıştı. Rüstem Paşa'nın gerekli değişiklikleri müzakere etmek üzere yeniden görüşmelere başlanması yönündeki teklifini ise Salisbury reddetmişti. İngiliz Başbakanına göre yeniden görüşmeye değer bir şey kalmamıştı. İngiltere, Mısır'daki iç ve dış gelişmelerden emin olduğu zamana dek burada kalacaktı. Ne zaman ve hangi şartlarda buradan askerlerini çekeceğine kendisi karar verecekti.⁸¹²

Sonuç olarak, aylar süren müzakereler ve sonrasında imzalanan anlaşma Kraliçe Viktorya tarafından onaylanmasına karşın⁸¹³ Fransa ve Rusya'nın ağır tehditleri karşısında kendini korunmasız hisseden Sultan Abdülhamid tarafından onaylanmadı.⁸¹⁴ Böylece imzalanan metin de kadük kalmaya mahkûm oldu. Sultan Abdülhamid onay vermeme kararını kısa bir zaman sonra ziyaretine gelen Arminius Vambery'ye şu sözlerle savunacaktı:

*“Bildiğiniz gibi anlaşmaya varabilmek için çalıştık fakat İngilizlerin şartları öylesine ülkemin geleceği için tehlikeli ve benim İslam'ın halifesi ve Osmanlıların İmparatoru olarak prestijimi o derece zedeleyici idi ki bu şartları hiçbir şekilde onaylayamazdım. Her iki tarafın da bazı hataları olduğunu kabul ediyorum. İngiltere'nin sömürgeci çıkarlarının Süveyş Kanalı'ndan serbest geçişi gerektirdiğini de biliyorum. Ama hükümlerlik haklarım benden alınmadıkça Mısır'daki dindaşlarımın ve devletimin çıkarları ve hakları güvence altına alınmadıkça yasal hâkimiyetimdeki bir mülkün geçici de olsa yabancı işgaline terk edilmesine izin veremem”.*⁸¹⁵

İngiltere Başbakanı Gladstone ise kadük kalan anlaşmanın üzerinden yıllar geçtikten sonra, 31 Aralık 1893'te Avam Kamarası'nda yaptığı bir konuşmada

⁸¹² “The Marquis of Salisbury to Sir W. White, Foreign Office, July 17, 1887”, **Egypt. No. 8 (1887)**. Further correspondence respecting Sir H. Drummond Wolff's mission; **Bab-ı Ali Hariciye Nezareti Mısır Mes'alesi**, s. 121; Sir Evelyn Baring, Egypt, s. 379.

⁸¹³ **Bab-ı Ali Hariciye Nezareti Mısır Mes'alesi**, s. 120.

⁸¹⁴ Cromer'e göre ise diplomatik açıdan bu sürecin galibi olan İngiltere idi. Zira sürecin başındaki işgalci konumuna bakılacak olursa sürecin sonunda gelinen Nokta diplomatik açıdan başarı sayılmalı idi. Zira İngiltere Osmanlı İmparatorluğu ile Mısır üzerinde anlaşmak üzere bir araya gelmeyi istemiş, bunu sağlamış ve belli bir anlaşmanın ortaya çıkmasına vesile olmuştu. Sultan Abdülhamid'in Rusya ve Fransa'nın tehditleri sebebiyle bu anlaşmayı onaylamaktan imtina etmesi İngiltere'nin kabahati olamazdı. Bkz. Sir Evelyn Baring, Egypt, s. 380.

⁸¹⁵ Vambery, Abdülhamid ile Haziran 1889'da gerçekleşen görüşmesinde geçen bu ifadeleri aynı tarihlerde Londra'ya rapor etmişti. Bkz. Mim Kemal Öke, **İngiliz Casusu Arminius Vambery'nin Gizli Raporlarında II. Abdülhamid ve Dönemi**, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1983, s. 36.

“Wolff Mukavelesi tasdik edilmiş olsaydı şimdi Mısır’dan çıkmış bulunurduk” diyecekti.⁸¹⁶

1.6.10. Süveyş Kanalı Meselesi ve İstanbul Antlaşması (1888)

İngiltere’nin Mısır’ı işgalinin ardından uluslar arası siyaseti en çok ilgilendiren konuların başında gelen Süveyş Kanalı’nın statüsü ve geleceği meselesi 1885’ten itibaren özellikle Fransa tarafından bilinçli bir şekilde gündemde tutulmaya başlanmıştı. Fransızlar projesinden yapımına dek her alanda emekleri bulunduğu inandıkları kanal üzerinde⁸¹⁷ işgal sonrasında ortaya çıkan fiili İngiliz kontrolünü kabul etmeye yanaşmıyordu. Bu kapsamda İngiltere dışındaki Büyük Güçler’in ve deniz aşırı güce sahip devletlerin ilgisini bu noktada yoğunlaştırmaya çalışıyordu. Savaş ve barış dönemlerinin tamamında kanal üzerinde serbest geçiş hakkı her devlet için geçerli olmalıydı.⁸¹⁸ 1885 yılında kanalın statüsünü belirlemek üzere Paris’te bir komisyonun toplanması önerisini getiren de Fransızlar olmuştu.⁸¹⁹ Paris Büyük Güçler’in yanı sıra İspanya ve Hollanda gibi devletlerin de bu komisyona birer delege göndermesini istemişti. 30 Mart 1885’te Paris’te Jules Ferry kabinesinin Hariciye Nazırı M. Billot’nun başkanlığında başlayan müzakereler⁸²⁰ 13 Haziran tarihine dek sürmüş İngiltere ile başta Fransa olmak üzere Avrupalı büyükler arasında uzlaşma sağlanamamıştı.⁸²¹ Zira büyük devletler kanalın uluslar arası bir statüye taşınmasını istemişler ne var ki İngiltere buna rıza göstermemişti.⁸²²

1888’e gelindiğinde ise bir kez daha Fransa’nın girişimiyle Süveyş Kanalı’nın tarafsızlığı meselesini müzakere etmek amacıyla görüşmeler başlatıldı. Bu arada Osmanlı İmparatorluğu ile İngiltere arasında imzalanan ancak Sultan Abdülhamid’in

⁸¹⁶ **Bab-ı Ali Hariciye Nezareti Mısır Mes’alesi**, s. 144.

⁸¹⁷ Bunu en net gösteren simgelerden birisi için bkz. Ferdinand de Lesseps, **History of the Suez Canal**, W. Blackwood and Sons, London, 1876.

⁸¹⁸ “M. Waddington to Earl Granville, London, January 17, 1885” **1884-85 [C. 4599] Egypt. No. 19 (1885)**. Correspondence respecting the Suez Canal International Commission, with the protocols and protocols-verbaux of the meetings.

⁸¹⁹ Sir Evelyn Baring, Egypt, s. 386.

⁸²⁰ “Sir J. Pauncefote and Sir Rivers Wilson to Earl Granville, Paris, March 30, 1885”, **1884-85 [C. 4599] Egypt. No. 19 (1885)**. Correspondence respecting the Suez Canal International Commission, with the protocols and protocols-verbaux of the meetings.

⁸²¹ “Sir J. Pauncefote and Sir Rivers Wilson to Earl Granville, Paris, June 13, 1885”, **1884-85 [C. 4599] Egypt. No. 19 (1885)**. Correspondence respecting the Suez Canal International Commission, with the protocols and protocols-verbaux of the meetings.

⁸²² Sir Evelyn Baring, Egypt, s. 386.

onaylamaması sebebiyle kadük kalmış olan 22 Mayıs 1887 tarihli mukavelenin üçüncü maddesi kanalın statüsü konusunda yol gösterici rolü oynadı.⁸²³ Mezkûr maddede şu hüküm verilmişti:

*“Osmanlı İmparatorluğu, Berlin Anlaşması’nda imzası bulunan devletlere Süveyş Kanalı’ndan serbest geçiş hakkı tanıyan bir anlaşmayı imzalamak üzere davette bulunacaktır. Bu anlaşma kanal trafiğini savaş ve barış zamanlarında belli bir geçiş ücretini ödemek ve kanal üzerinden geçiş talimat ve kanunlarına uymak kaydıyla tüm ticaret ve savaş gemilerine açık bir hale getirecektir. Yine bu anlaşma ile imzacı ülkeler savaş ya da barış zamanlarında kanal üzerinden serbest geçişi engellememe konusunda taahhütte bulunacaklardır.”*⁸²⁴

Buradan hareket ederek bir anlaşmaya varılabildi. Zira 1885’ten bu yana Fransa’nın da üzerinde durduğu tüm hallerde kanalın serbest geçişe açık olmasına cevaz veriliyor ayrıca tüm ticaret ve savaş gemilerini de kapsayacak şekilde genişletilmiş oluyordu. Buna ek olarak, 22 Şubat 1866’da Babiâli tarafından Mısır Hıdiviyeti’ne verilen fermanla yer alan kanal hakkındaki hükümlerin de esas kabul edilmesi hususunda katılımcı devletler arasında konsensus sağlanmıştı.⁸²⁵ Sonuç olarak, müzakereler uzlaşmayla sonuçlandı; 29 Ekim 1888 tarihinde imzalanan İstanbul Antlaşması ile kanalın tarafsızlığı resmîyet kazandı. İmzacı devletler Osmanlı İmparatorluğu, İngiltere, Fransa, Rusya, Almanya, Avusturya-Macaristan, İtalya, İspanya ve Hollanda idi.⁸²⁶

Anlaşma hükümleri arasında yer alan savaş gemilerininin 24 saatten daha uzun süre kanal üzerinde kalamayacağı ve kanal boyunca tahkimat yapılamayıp, çevrede askeri birlik konuşlandırılmayacağı gibi yasaklar doğal olarak İngiltere’nin menfaatlerine ters düşmüştü. Bu sebeple 1888 anlaşması ile sağlanan resmîyet, İngiltere’nin yoğun gayretleri neticesinde 1904’e kadar yürürlüğe konamamıştı. Zira bu tarihte imzalanan İngiliz-Fransız Anlaşması’na (Entente Cordiale)⁸²⁷ dek iki

⁸²³ Sir Evelyn Baring, Egypt, s. 381.

⁸²⁴ “Convention between Great Britain and Turkey respecting Egypt. Signed at Constantinople, May 22, 1887”, **1887 [C.5050] Egypt. No. 7 (1887)**. Further correspondence respecting Sir H. Drummond Wolff’s mission.

⁸²⁵ “Draft Convention, Inclosure 1 in No. 45”, **1889 [C.5673] Egypt. No. 2 (1889)**. Further correspondence respecting the Suez Canal Commission.

⁸²⁶ “Sir W. White to the Marquis of Salisbury, Constantinople, October 29, 1888”, **1889 [C.5673] Egypt. No. 2 (1889)**. Further correspondence respecting the Suez Canal Commission.

⁸²⁷ Bu anlaşma ile İngiltere ile Fransa gerginlik siyasetine bir son vermişti. Fransa İngiltere’nin Mısır’daki; İngiltere ise Fransa’nın Fas’taki egemenliğini kabul ediyor ve bu sahalarda karşılıklı olarak mücadeleden vazgeçiyorlardı. Bkz. Paul Cambon; Lansdowne, “Declaration between the United Kingdom and France respecting Egypt and Morocco, dated April 8, 1904”, **The American**

devlet ilişkileri sürekli gergin seyretmişti.⁸²⁸ Bu nedenle gerek Mısır'da gerekse Süveyş Kanalı üzerinde egemenliğini zarara uğratmak istemeyen İngiltere bu tarihe dek anlaşma hükümlerinin hayata geçirilmesini engellemiştir. Ancak 1904 sonrasında kanal üzerindeki trafik, anlaşmada yer aldığı şekliyle uygulanabilmeye başlayacaktı.⁸²⁹

Journal of International Law, Vol: 1, No:1, Supplement: Official Documents. (Jan., 1907), ss. 6-8; "Declaration Between the United Kingdom and France Respecting Egypt and Morocco, together with the Secret Articles signed at the same time", **The American Journal of International Law**, Vol: 6, No:1, Supplement: Official Documents. (Jan., 1912), ss. 26-30. Ayrıca bkz. Fahir Armaoğlu, **Siyasi Tarih 1789-1960**, Sevinç Matbaası, Ankara, 1964, ss. 233-235; Bessam Tibi, s. 260; Esat Cemal Paker, **Siyasi Tarihimizde Kırk Yıllık Hariciye Hatıraları**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2001, s. 33.

⁸²⁸ William H. McNeill, **History of Western Civilization**, The University of Chicago Press, Chicago, 1969, s. 555.

⁸²⁹ Sir Evelyn Baring, *Egypt*, s. 387; Lutskiy, a.g.e., s. 217.

1.7. HİDİV ABBAS HİLMİ PAŞA DÖNEMİ (1892-1914)

1891'in son günlerinde ağır gribe yakalanan Hıdiv Tevfik'in durumunun kötü olduğu 6 Ocak 1892'de saraydan Lord Cromer'e bildirilmişti. Haber üzerine Cromer, Mısır kabine reisi Mustafa Fehmi Paşa ve Hariciye Nazırı Dikran Paşa ile bir araya geldi; bu toplantı neticesinde o günlerde Viyana'da eğitimini sürdüren veliaht Prens Abbas'a ülkesine dönmesi için haber verilmesine karar verildi.⁸³⁰ Nitekim 7 Ocak 1892'de Hıdiv Tevfik'in ölümü⁸³¹ üzerine Mustafa Fehmi Paşa acil bir telgrafla durumu Abbas Hilmi'ye bildirmiş; genç veliaht babasının yerini almak üzere Mısır yoluna çıkmıştı.⁸³²

14 Temmuz 1874'te dünyaya gelen Hıdiv Tevfik'in oğlu Abbas Hilmi ilk eğitimini Mısır'da aldıktan sonra yüksek eğitimini aldığı Viyana'ya gitmeden önce Avrupa'nın belli başlı ülkelerini dolaşmış; bu ülkelerdeki yaşamı, sistemi gözlemlemeye çalışmıştı. Hatıratında yer alan ifadelerden en çok Fransa'dan etkilendiğini anlıyoruz. Zira genç prens burada insanların vatanlarına olan sevgisinden, geçmişlerine olan saygı ve sahiplenme hissinden, mülkiyet hakkının demokratik bir şekilde dağılımından ziyadesiyle etkilenmiş görünmektedir.⁸³³ 1887 senesinde ise Viyana'nın ünlü Theresianum Akademisi'ne kaydolmuş Abbas Hilmi, Mısır'a zorunlu dönüşü öncesinde halen burada eğitime devam etmekteydi.⁸³⁴ Arapçanın yanı sıra İngilizce, Fransızca, Almanca'ya da hâkim olan yeni Hıdiv başa

⁸³⁰ The Earl of Cromer, **Abbas II**, MacMillan and Co., London, 1915, (Abbas), ss. 1-2.

⁸³¹ Guardian Gazetesi'ne göre, Hıdiv Tevfik'in beklenmedik ölümü karşısında ortaya çıkan durum sadece Mısır'ı değil Avrupa'nın tamamını ilgilendirmekteydi. Gazetede yer alan yoruma göre en az İngilizler kadar Fransızlar da bu konu üzerine kafa yoracak; hıdivliğin geleceği üzerine tartışmalar yapacaktı. Bkz. **Guardian**, 8 Ocak 1892. Guardian bu yorumunda haksız sayılmazdı zira hıdivlik makamında yaşanacak olan değişim bilhassa Fransız basınında heyecanla işleniyor ve bu durum İngiltere'nin Mısır'ı tahliyesi meselesine bağlanıyordu. Malum olduğu üzere, Fransa öteden beri İngiltere'yi Mısır'dan çıkarmanın yollarını arıyordu. Nitekim Rusların Novosti Gazetesi'nin bugünlerde yaptığı bir haber Fransız gazetelerinin İngilizlerin Mısır'dan derhal çıkması yönünde yayımladığı haber ve yorumlardan bahsetmekteydi. New York Times'da St. Petersburg mahreçli yayımlanan bu haber için bkz. **New York Times**, 12 Ocak 1892.

⁸³² Amira Sonbol (Ed.), **The Last Khedive of Egypt: Memoirs of Abbas Hilmi II**, Ithaca Press, London, 1998, s. 62; Rifat Uçarol, s. 224.

⁸³³ Prens Abbas Hilmi'nin Fransa izlenimleri kendisinden elli sene kadar önce burayı resmi görevle ziyaret eden ve bir müddet Paris'te yaşayan Mısır'ın erken modernlerinden Rifa'a Rafi el-Tahtavi'nin izlenimleri ile bir hayli paraleldir. Özellikle vatan sevgisi konusundaki tespitler neredeyse aynı gibidir. Bkz. Tahtavi, **Paris Gözlemleri**, Ses Yayınları, İstanbul, 1992.

⁸³⁴ **The Last Khedive of Egypt: Memoirs of Abbas Hilmi II**, ss. 55-62; Henry Duff Traill, England, Egypt, ss. 136-137.

geçene kadar Mısır'daki mevcut Mustafa Fehmi Paşa'nın göreve vekâlet etmesi İstanbul'un onayıyla kabul edilmişti.⁸³⁵

17 Ocak 1892'de⁸³⁶ Mısır'ın yeni hıdivi olarak başa geçen Abbas Hilmi'nin ilk dönemleri İngiltere ile yaşadığı bilek güreşine sahne oldu.⁸³⁷ Henüz 17 yaşında olan genç ve idealist Hıdiv⁸³⁸ bilhassa İngiliz Genel Konsülü Lord Cromer ile bir hayli çatıştı.⁸³⁹ Hatıratında Cromer'in kendisine “küçük olduğu için her şeyi kabul ettirebileceği bir idareci” gözüyle baktığını yazan Abbas Hilmi buna rağmen bildiğini okumaya devam ettiğini ve bu nedenle Cromer'in kendisine “İngiltere'nin beklediği rolü oynamamaya devam ederse kendisini kendi halkıyla karşı karşıya getireceği” izlenimi vermekle suçlamaktadır.⁸⁴⁰

İlk iş olarak özel kalemine İngiliz karşıtlığı ile bilinen İsviçreli Rouiller Bey'i getiren Abbas Hilmi Cromer'e esas büyük sürprizi 15 Ocak 1893'te Mustafa Fehmi Paşa reisliğindeki Mısır kabinesini azlederek yaptı. Cromer'e bu karar sırasında daha önceki uygulamaların aksine danışılmamış; sadece azil haberi verilmişti.⁸⁴¹ Abbas Hilmi öteden beri İngilizlere yakınlığı ile maruf Mustafa Fehmi Paşa'yı görevden alıp, yerine milliyetçi kimliği ile bilinen ve bu sebeple İngilizlerin kara listesinde

⁸³⁵ **New York Times**, 9 Ocak 1892.

⁸³⁶ Hıdiv 16 Ocak 1892'de İskenderiye'ye ulaşmış, burada başta Serdar Sir Grenfell olmak üzere üst düzey İngiliz yetkililerce karşılanmıştı. Kahire'de ise İngiliz ve Mısırlı askerlerden oluşan birlikler tarafından askeri tören düzenlenmiş, Osmanlı marşı okunmuş, Sultan Abdülhamid'in göreve atama emri okunmuştu. Bkz. **EK 2 New York Times**, 17 Ocak 1892. Hıdiv'in gelişi öncesindeki hazırlıklar için ise bkz. **New York Times**, 12 Ocak 1892.

⁸³⁷ Bu dönemde pek göz önünde yaşanmamış olsa da Hıdiv ile Gazi Ahmet Muhtar Paşa arasında sürtüşmeler yaşanmıştı. Bundan haberdar olan İstanbul yönetimi duyuların doğru olup, olmadığını sorduğu yazısında Muhtar Paşa'ya yeni Hıdiv hakkındaki düşüncelerini de sormuştu. 25 Şubat 1892 tarihinde gönderdiği bir telgraf ile buna yanıt veren Muhtar Paşa “konuşmak için henüz erken olduğunu ancak ilk icraatlar itibarıyla gelecekte ümitvar olamadığını” ifade etmişti. Muhtar Paşa bu intibaa delil olarak Hıdiv'in her sabah toplantıya aldığı nazırlar heyeti ile görüşmelerinin hemen öncesinde ve sonrasında İngiliz komiseri ile hususi görüşmesini göstermişti. Bu durum İngilizlerin ne kadar kuvvetli bir nüfuza sahip olduğunu gösterir nitelikteydi. Buna ek olarak Hıdiv'in hemen yakınında Hariciye Nazırı olarak Dikran Paşa'nın, kalem reisi olarak da İtalyan Martineau Paşa'nın bulunuyor olması da Muhtar Paşa adına ayrı bir rahatsızlık vesilesi olmuştu. Bkz. Rifat Uçarol, s. 226.

⁸³⁸ Hıdiv'in yaşının makam için çok küçük olması sebebiyle Osmanlı hükümeti bu görevi bir süreliğine hıdiv adına bir müsteşarın sürdürmesini ve kabinenin bu durumda her gün toplanmasını uygun bulmuştu. Ancak Hıdiv buna rağmen derhal iş başı yapmıştı. Bkz. **BOA-A.MTZ.MSR.,2-C/20-2**. Gazi Ahmed Muhtar Paşa ile birlikte 1885'te Mısır'a ikinci katip sıfatıyla gönderilen Mehmed Muhsin Bey'in hazırladığı 20 Eylül 1892 tarihli bir layihada kullandığı ifadeye göre, Hıdiv Abbas Hilmi Avrupa'da yetişmiş olduğundan “din u devlet ve velinimet ne demek olduğunu layıkıyla bilmez” birisi idi. Bkz. Yunus Özger, “Mısır'ın İdari ve Sosyo-Ekonomik Yapısına Dair II. Abdülhamit'e Sunulan Bir Layiha”, **History Studies**, Ortadoğu Özel Sayısı, 2010, s. 310.

⁸³⁹ John Marlowe, **Cromer in Egypt**, Elek Books, London, 1970, ss. 36-37.

⁸⁴⁰ **The Last Khedive of Egypt: Memoirs of Abbas Hilmi II**, ss. 75-77.

⁸⁴¹ “Lord Cromer to the Earl of Rosebery, Cairo, January 15, 1893”, **1893-94 [C.6849] [C.6956] Egypt. No. 1 (1893)**. Further Correspondence respecting the affairs of Egypt; The Earl of Cromer, **Abbas II**, s. 20.

olan Hüseyin Fahri Paşa'yı göreve atamıştı.⁸⁴² Ne var ki, Cromer adliye reformu sırasında karşı karşıya geldiği ve görevinden azlini sağladığı o dönemin Adliye Nazırı Hüseyin Fahri Paşa'yı bu defa kabine reisi olarak karşısına çıkaracak böyle bir değişikliğe şiddetle muhalefet etmişti.⁸⁴³ Hatta dönemin İngiliz Hariciye Nazırı Lord Rosebery bizzat Hıdiv Abbas Hilmi'ye "*böylesine bir radikal değişimin İngiliz-Mısır ilişkilerinde beklenmedik değişimlere sebebiyet verebileceğini*" belirten bir mektup göndermiş; aba altından sopayı göstermişti.⁸⁴⁴

Cromer, ülkesinin Mısır'daki varlığına rağmen yeni hıdivin bu girişimini bir darbe teşebbüsü olarak nitelemektedir: "*bize yakın nazırların görevden alınıp, tam tersi bir zihniyetin bu koltuklara getirilmesi şeklindeki bir darbeyi asla kabullenemezdik*".⁸⁴⁵ Cromer'e göre, Hıdiv Abbas Hilmi bu ilk girişiminde istediğini elde ederse bunun vereceği özgüvenle bundan sonraki ilk adımı Mısır idaresindeki İngilizlerin görevden uzaklaştırılması olabilirdi.⁸⁴⁶ Nitekim İngiliz mercileri hıdivi bu değişiklik konusunda ikna etmeye uğraşmışlar; nihayet Hüseyin Fahri Paşa'nın yirmi dört saat içinde görevden alınması talebiyle Hıdivlik makamına ultimatoma vermişlerdi.⁸⁴⁷ Bu girişimlerin sürdüğü günlerde Mısır'da yeni hıdivin İngilizlere karşı verdiği bu ilk mücadeleye belli başlı yerlerde destek gösterileri düzenlenmişti. İngiliz karşıtı protestoların düzenlendiği yerler arasında al-Mukattam Gazetesi bürosu önü bunlardan en dikkat çekeniydi. Bunun yanı sıra başka yerlerde de Batı karşıtı söylemlere sahne olan gösteriler yapılmıştı. Kahire'de dönemin önde gelen İngiliz yetkililerinden biri olan Sir Auckland Colvin'in yazdığına göre, Mısır bu

⁸⁴² H.D. Traill, Lord Cromer, ss. 282-283; T.B. Miller, "The Egyptian Question and British Foreign Policy, 1892-1894", **The Journal of Modern History**, Vol: 32, No: 1, (Mar., 1960), s. 3.

⁸⁴³ "Lord Cromer to the Earl of Rosebery, Cairo, January 15, 1893", **1893-94 [C.6849] [C.6956] Egypt. No. 1 (1893)**. Further Correspondence respecting the affairs of Egypt. Cromer Hıdiv'i bu yönde adım atmaya halen Mısır'da görev yapmaya devam eden Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın teşvik ettiğinden şüphelenmektedir. Bkz. The Earl of Cromer, Abbas, s. 5. Cromer ve Londra'da bulunan İngiliz yetkililerin Muhtar Paşa'nın Mısır'da bulunmasından rahatsızlığı yeni bir konu değildi. Hıdiv Abbas Hilmi'nin ilk görev yılında Muhtar Paşa kabine değişikliği hususunda bizzat hıdive telkinde bulunmuş ve bu tavrıyla Cromer'i rahatsız etmişti. Sırf bu yüzden Hıdiv Abbas Hilmi kendisini İstanbul'a davet eden Sultan Abdülhamid'e Lord Salisbury ve Cromer'in baskısıyla Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın geri çekilmesi şartını koşmuştu. Bkz. **New York Times**, 16 Nisan 1892.

⁸⁴⁴ **Bab-ı Ali Hariciye Nezareti Mısır Mes'elesi**, s. 142; **The Last Khedive of Egypt: Memoirs of Abbas Hilmi II**, ss. 77-79. Rosebery benzer ifadeler içeren bir metni Cromer'e de göndermiş; gereğini yapmasını emretmişti. Bkz. Traill, Lord Cromer, s. 286.

⁸⁴⁵ The Earl of Cromer, Abbas, s. 22; Traill, a.g.e., s. 284.

⁸⁴⁶ "Lord Cromer to the Earl of Rosebery, Cairo, January 16, 1893", **1893-94 [C.6849] [C.6956] Egypt. No. 1 (1893)**. Further Correspondence respecting the affairs of Egypt.

⁸⁴⁷ **New York Times**, 19 Ocak 1893.

tarihte İngiliz yanlıları ve İngiliz karşıtları olarak ikiye bölünmüştü.⁸⁴⁸ Kahire ve çevresinde bir anda artan tansiyon, yerli basında çıkan haberler, Cromer'i endişelendirmiş olmalı ki⁸⁴⁹ 19 Ocak 1893'te Londra'dan "*her duruma karşı hazırlıklı olmak*" üzere ek birlik talep etmiş; 23 Ocak'ta bu isteği hükümet tarafından onaylanmıştı.⁸⁵⁰ Aynı tarihlerde Mısır orduları komutanı sıfatıyla Sir Francis-Wallace Grenfell Londra'ya gelmiş; burada Harbiye Nazırı H. Campbell-Bannermann ile görüşmüşlerdi.⁸⁵¹ Görüşmenin neticesi iki gün sonra, 25 Ocak 1893 tarihli Guardian Gazetesi'nde ortaya çıkmış; üç tabur İngiliz askerinin takviye güç olarak İskenderiye'ye gönderildiği haberi yer almıştı.⁸⁵²

Hıdiv Abbas Hilmi bir taraftan kendi isteğinin yerine getirilmesini isterken diğer taraftan İngilizlerin Kahire'ye takviye birlik ulaştırma planları yaptığını haber almıştı. Biraz da bu yüzden olsa gerek, gerilimi düşürmek ve şimdilik daha fazla ısrarcı olmamak adına İngilizlerin de önerisiyle⁸⁵³ Riyaz Paşa'nın kabine reisliğine getirilmesine rıza göstermişti.⁸⁵⁴ Riyaz Paşa öteden beri İngilizlerin çalışmak istedikleri bir isimdi. Defalarca kabine reisliğine getirilmişti. Hatta Hıdiv Tevfik'in son günlerinde Cromer, İngiliz Hariciye Nazırı Lord Rosebery ile olan bir

⁸⁴⁸ Sir Auckland Colvin, s. 249.

⁸⁴⁹ Daily News Gazetesi Kahire muhabirinin bugünlerde Londra'ya geçtiği bir habere göre, Mısır sokaklarında tansiyon bir hayli yükselmiş; patlama noktasına doğru ilerlemekteydi. Hıdiv Abbas Hilmi'nin Opera Binası'na geldiği saatlerde bina çevresinde toplanan yerli halkın katılımıyla düzenlenmesi planlanan İngiliz karşıtı gösteri polisin sıkı tedbirleri sayesinde engellenebilmişti. Habere göre, İngiltere daha sıkı önlemler almazsa Mısır'da daha önce hiç karşılaşmadığı derecede güç durumlara düşebilirdi. Bkz. **New York Times**, 23 Ocak 1893.

⁸⁵⁰ "Lord Cromer to the Earl of Rosebery, Cairo, January 19, 1893", **1893-94 [C.6849] [C.6956] Egypt. No. 1 (1893)**. Further Correspondence respecting the affairs of Egypt; "The Earl of Rosebery to Lord Cromer, Foreign Office, January 23, 1893", **1893-94 [C.6849] [C.6956] Egypt. No. 1 (1893)**. Further Correspondence respecting the affairs of Egypt; The Earl of Cromer, Abbas, ss. 35-38.

⁸⁵¹ **New York Times**, 25 Ocak 1893.

⁸⁵² **Guardian**, 25 Ocak 1893.

⁸⁵³ New York Times'in bugünlerde yaptığı yayına göre Riyaz Paşa ismini öneren Hıdiv Abbas Hilmi olmuştu. Bkz. **New York Times**, 19 Ocak 1893. Aynı gazete olayın üzerinden sekiz ay geçtikten sonra Mısır'la ilgili bir haberinde ise bu defa Cromer'in Riyaz Paşa ismini Hıdiv'e dayattığını ve kabul ettirdiğini yazıyordu. Bkz. **EK 3 New York Times**, 12 Ağustos 1893.

⁸⁵⁴ **The Last Khedive of Egypt: Memoirs of Abbas Hilmi II**, s. 79. Cromer "*İngiltere'nin ek birlik haberinin alınmasının ardından ortamın yumuşadığını ve böylece Mısır'daki herkesin bir kez daha İngiltere'nin sabrının bir sınırının olduğunu gördüğünü*" yazmaktadır. Bkz. The Earl of Cromer, Abbas, s. 39. Abbas Hilmi Paşa bu kararıyla aynı zamanda Butros Gali Paşa ve Mazlum Paşa gibi isimlerinde Adliye ve Maliye Nezaretlerindeki görevlerine devam etmelerini kabul etmiş oluyordu. Bkz. Traill, Lord Cromer, s. 294. Zira kabine değişimi kararı aldığı mutlakla değişime gidilmesini istediği makamlar bunlardı. Bkz. "Lord Cromer to the Earl of Rosebery, Cairo, January 15, 1893", **1893-94 [C.6849] [C.6956] Egypt. No. 1 (1893)**. Further Correspondence respecting the affairs of Egypt.

yazışmasında Riyaz Paşa'nın kabine reisliği adına en iyi seçenek olduğunu belirtmişti.⁸⁵⁵

Abbas Hilmi, İngiltere ile olan mücadelesinde istediğini elde edememiş olsa da devam etmekte kararlı idi. Bunu da serdarlık makamında değişime gitme teşebbüsü ile bir kez daha göstermişti. Hıdiv, o dönemde Serdarlık makamında oturan Sir Grenfell'in yerine Herbert Kitchener'i getirmeye karar vermiş ancak yine Cromer'in muhalefeti ile karşılaşmıştı.⁸⁵⁶ Ancak bu defa farklı bir yol denemiş ve bu değişiklik kararını bizzat Britanya Kraliçesi Viktorya'ya bir mektup yazarak bildirmişti. Kraliçe de Hıdiv'in bu tasarrufunu makul bulmuş ve kendi açısından onay vermişti. Böylece yeni Serdar Kitchener olmuş⁸⁵⁷; Cromer'in muhalefeti Kraliçe'nin onayı karşısında doğal olarak işlevsiz kalmıştı.⁸⁵⁸ Cromer'in Lord Salisbury'ye yazdığı üzere “*yeni hıdiv fazlasıyla Mısırlı idi*”.⁸⁵⁹ Zira Hıdiv bu atamayı kabul ettirdikten sonra 1882'den beri uygulanmayan bir kararı yürürlüğe sokarak Harbiye Nezareti Müsteşarlığı'na Mahir Paşa'yı atamıştı. Hıdiv'in amacı olabildiğince ordu üzerindeki İngiliz tasarruflarına müdahalede bulunabilmektir. İşgal döneminden bu yana serdarlık makamında hep İngiliz generaller bulunmuş ve neredeyse Harbiye Nazırı gibi davranma serbestisi elde etmişlerdi. Şimdi ise Mahir Paşa kanalıyla yeni Hıdiv buna izin vermemeye çalışacaktı. Ancak bunda da başarılı olunamamıştı. İngilizler Mahir Paşa ile kati surette çalışmak istemiyordu. Bu konuda durmaksızın gelen baskılar karşısında Hıdiv geri adım atmak zorunda kalacak⁸⁶⁰; Mahir Paşa'yı görevden uzaklaştırdığı gibi yerine de İngilizlerin tam güvenini kazanmış olan Zohrab Paşa'yı getirecekti.⁸⁶¹

⁸⁵⁵ The Earl of Cromer, Abbas, s. 19; **Guardian**, 24 Ocak 1893. İngilizlerin Riyaz Paşa'ya olan güveni ortadadır ancak resmi yazışmalardan anlaşıldığı üzere bu kriz sırasında İngiltere özellikle Mustafa Fehmi Paşa'nın tekrar göreve iadesi konusunda Hıdiv'e ısrarcı olmuştu. Böylece görevden aldığı şahsı tekrar göreve atamak durumunda kalacak ve daha ilk günden halk nezdindeki saygınlığını yitirmesi sağlanacaktı. Bunu fark eden Hıdiv Abbas Hilmi Cromer ile olan görüşmesinde bunun yerine Riyaz Paşa'nın getirilmesini kabul etmişti. Bkz. “Lord Cromer to the Earl of Rosebery, Cairo, January 18, 1893”, **1893-94 [C.6849] [C.6956] Egypt. No. 1 (1893)**. Further Correspondence respecting the affairs of Egypt.

⁸⁵⁶ Robert L. Tignor, “Lord Cromer: Practitioner and Philosopher of Imperialism”, **The Journal of British Studies**, Vol: 2, No: 2, (May, 1963), (Philosopher of Imperialism), s. 150.

⁸⁵⁷ Arthur E.P. Brome Weigall, s. 195.

⁸⁵⁸ **The Last Khedive of Egypt: Memoirs of Abbas Hilmi II**, ss. 81-82.

⁸⁵⁹ Cromer bunu 21 Şubat 1892'de yazmıştı. Bkz. The Earl of Cromer, Abbas, s. 4.

⁸⁶⁰ **Bab-ı Ali Hariciye Nezareti Mısır Mes'alesi**, s. 144.

⁸⁶¹ Traill, Lord Cromer, ss. 301-306.

Temmuz 1893'te Hıdiv Abbas Hilmi beraberinde Gazi Ahmet Muhtar Paşa olduğu halde İstanbul'a gitmiş⁸⁶²; burada Sultan Abdülhamid ile görüşmüştü.⁸⁶³ İstanbul'daki İngiliz sefirinin hazırladığı rapora göre, bu görüşmede Osmanlı Sultanı genç hıdive Mısır'da çok aceleci olmamasını, işleri bir müddet zamana bırakmasını ve İngilizlerle iyi geçinmesini öğütlemişti.⁸⁶⁴ Zira Abdülhamid, İngilizlerin Mısır'dan kolay kolay çıkmayacaklarının bilincindeydi. Buna rağmen yine de Mısır meselesinden bir çıkış yol bulmaya çalışıyor, etrafında bulunan güvendiği isimlere bu konuda çalışmalar yaptırıyordu. Bunlar arasında öne çıkan 1892'de Abdülhamid'in isteği doğrultusunda hazırlanan İsmail Kemal Bey'in⁸⁶⁵ Mısır Meselesi raporu olmuştu. Bizzat Abdülhamid'in kendisinden böyle bir çalışma istemesi üzerine Mabeyn Müşiri Şakir Paşa ile birlikte çalışmaya başlayan İsmail Kemal Bey, 3 Aralık 1892'de içerisinde bir anlaşma metni taslağı da bulunan bir rapor sunmuştu. Raporda Mısır meselesinin yakın geleceğine dair bir hayli isabetli tahminlerde bulunan İsmail Kemal Bey'in gördüğü en büyük tehlike İngiltere ile Fransa'nın Mısır üzerinde anlaşmaya varması ihtimaliydi. Böyle bir durumun vuku bulması yalnızca Osmanlı hükümdarının Mısır üzerindeki egemenlik haklarını yitirmesine sebep olmakla kalmayacak aynı zamanda daha geniş bir perspektifte Şark

⁸⁶² Rifat Uçarol, s. 236.

⁸⁶³ L. Hirszowicz, "The Sultan and the Khedive, 1892-1908", **Middle Eastern Studies**, Vol: 8, No: 3, (Oct., 1972), s. 293; Cezmi Eraslan, **II. Abdülhamid ve İslam Birliği, Osmanlı Devleti'nin İslam Siyaseti 1856-1908**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1992, (II. Abdülhamid ve İslam Birliği), ss. 297-298.

⁸⁶⁴ The Earl of Cromer, Abbas, s. 46. Abdülhamid İngilizlerle iyi geçinme tavsiyesinde bulunmuştu çünkü hem İngiltere karşısında kendi gücünün farkında hem de İngiltere'nin tüm Ortadoğu'ya ait planları hakkında raporlar almaktaydı. Bu raporlar Abdülhamid'i İngiltere karşısında ihtiyatlı davranmaya itmekteydi. Örneğin, 1893 yılında Altıncı Ordu Komutanı Nusret Paşa tarafından Yıldız Sarayı'na sunulan bir layihada İngiliz politikasının Mısır'daki egemenliğini sürdürmenin yanı sıra Sudan'da bir Afrika krallığı kurmak ve Arabistan'da kurulacak müstakil bir Arap krallığı ile bu toprakları Osmanlı hilafetinden ayırmak olduğu ifade ediliyordu. Nusret Paşa'nın ifadelerine benzer ifadeler bundan on yıl sonra, 1903'te bu sefer Osmanlı'nın Paris sefiri Salih Münir Paşa tarafından Yıldız Sarayı'na layiha olarak sunulmuştu. Bkz. Gökhan Çetinsaya, **Ottoman Administration of Iraq 1890-1908**, Oxon, Routledge, 2006, (Ottoman Administration), s. 135 ve s. 142'den akt. Bilal Emre Biral, **British Threat to the Ottoman Presence in the Persian Gulf during the Era of Abdülhamid II and the Responses towards it**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ortadoğu Teknik Üniversitesi, Ankara, 2009, s. 19.

⁸⁶⁵ 19.yüzyıl Osmanlı tarihinin önde gelen siyaset ve devlet adamlarından birisi olan İsmail Kemal Bey (1844-1919), İsmail Kemal Bey'in hatıratına önsöz yazan Bilgin Çelik'in ifadesiyle "iki kimlikli bir bürokrat-aydındır". O "hem bir Arnavut milliyetçisi ve lideri hem de Osmanlı bürokrati ve milletvekilidir; ayrıca Jön Türk hareketine ilk aşamasından itibaren dâhil olmuş bir Osmanlı aydınıdır". Bkz. Sommerville Story (Ed.), **İsmail Kemal Bey'in Hatıratı**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2009, s. xxi. Bilgin Çelik'in İsmail Kemal Bey'in siyasi hayatını anlattığı önsöz için bkz. ss. xvii-xlii. İsmail Kemal Bey ve genel olarak Osmanlı İmparatorluğu'nda Arnavut milliyetçiliği ile ilgili olarak ise bkz. Bilgin Çelik, **İttihatçılar ve Arnavutlar: İkinci Meşrutiyet Döneminde Arnavut Ulusçuluğu ve Arnavut Sorunu**, Büke Yay., İstanbul, 2004.

Meselesi'nin başta Fransa olmak üzere diğer büyük güçlerce gerçekleştirilecek saldırılarla çözülmesi yoluna girmesine neden olacaktı. Bu yüzden İsmail Kemal Bey'e göre, 1887 sözleşmesinin onaylanmaması gibi vahim bir hataya yeniden düşmeksizin, yapılması gereken şey İngiltere ile yakınlaşma eğilimi göstermek olmalıydı. Zira İngiltere'nin dostluğu ve desteği Osmanlı'nın Avrupa'da ve dünyadaki mevcudiyetini koruması için son derece elzemdi. Bu düşünceler etrafında meselenin çözümüne dair bir anlaşma metni taslağı hazırlayan İsmail Kemal Bey burada Mısır üzerinde Osmanlı'nın egemenlik haklarının İngiltere tarafından tanındığı, buna karşılık Mısır'a dışarıdan gelebilecek bir saldırı ya da iç karışıklık halinde İngiliz kuvvetlerinin Babıâli ile koordineli bir biçimde buraya müdahale etmesini öngörmüştü. Ayrıca Mısır'ın işgalini gerekli kılan durumun ortadan kalkması halinde Osmanlı ve İngiliz kuvvetlerinin ortaklaşa Mısır'ı tahliye etmelerini teklif eden taslakta, İngiltere'nin Mısır'ı terk ediş tarihinin belirlenmesini ise anlaşmanın resmi olarak onaylanmasından bir sene sonraya tehir ediyordu.⁸⁶⁶ İngilizlere öteden beri yakın olmasıyla bilinen İsmail Kemal Bey'in hazırladığı bu rapor Yıldız Sarayı'nın tozlu raflarına kaldırılmış olsa gerektir. Zira bilhassa anlaşma metninde yer alan maddeler içerik itibarıyla Abdülhamid'in 1887'de imzalamaktan imtina ettiği sözleşmede yer alan maddeleri anımsatır niteliktedir. Yine de Abdülhamid'in ve Osmanlı hariciye bürokrasisinin çıkış yolu bulmak amacıyla çalışmalar yaptırdığı bu ve benzeri raporlarla ortadadır.

Hıdiv Abbas Hilmi'nin İstanbul'u ziyaretinden bir sene sonra Sultan Abdülhamid ile bir görüşme yapan Arminius Vambery'nin raporunda aktardıkları durumu açık şekilde ortaya koymuştu:

*“Görüşmelerimizden çıkardığım kadarıyla Padişah Nil ülkesini İngiltere'nin hiçbir şekilde boşaltmayacağından emindir fakat bu konudaki tek arzusu zevahiri kurtarmaktır. Ona göre, Hz. Muhammed'in halifesi olan bir hükümdar Peygamber'in Kutsal Emanetleri'ni, Mekke ve Medine şehirlerini ve Mısır'ı elinde bulundurmalıdır”.*⁸⁶⁷

⁸⁶⁶ İsmail Kemal Bey'in Hatıratı, ss. 157-160.

⁸⁶⁷ M.K. Öke, s. 88. Vambery raporunun devamında İngiltere'ye kendi çıkarlarını zedelemeksizin Padişah'ın gururunu okşamayı önermişti. Rusya'nın Mısır meselesini fırsat bilerek İstanbul ile yakınlaşma gayretlerini örnek gösteren Vambery, Lord Cromer'in daha ılımlı ve uzlaşma taraftarı bir isimle değiştirilmesi tavsiyesinde bulunmuştu. Böylece Osmanlı da Muhtar Paşa'yı merkeze çekip, yerine daha uzlaşmacı bir isim tayin edecek; bu şekilde iki devlet ilişkisini zedeleyen entrikalar son bulmuş olacaktı.

1893'ten itibaren yaşanan olaylar genel olarak Hıdiv Abbas Hilmi'nin Abdülhamid'in tavsiyesi doğrultusunda adımlar attığını ortaya koyar nitelikte olmuştur. Örneğin, İngiliz cephesi kendi istekleri ile göreve getirilen Riyaz Paşa'nın çalışmalarından bu defa epey rahatsız olmuşlardı. Önceki dönemlerin aksine Riyaz Paşa İngilizlere karşı mesafeli durmaya başlamış hatta 1882'den bu yana adet halini alan kabine toplantılarına İngiliz yetkililerin de katılması uygulamasına son vermişti. Ayrıca İngiliz yetkililerin istedikleri değişikliklerin yapılmasını ya geciktiriyor ya da işleme koymuyordu. Bu durum Cromer tarafından "*Riyaz Paşa'nın Hıdiv ve çevresinin kontrolü altına girmesi*" ile açıklanıyordu. Oysa "*İngiltere Riyaz Paşa'yı kabine reisliğine Hıdiv'in İngiliz karşıtlığını törpülemesi amacıyla getirmişti*".⁸⁶⁸

Hıdiv Abbas Hilmi 14 Nisan 1894'te Riyaz Paşa kabinesini görevden aldığını duyurmuş; bu defa yeni bir hamle ile Cromer'e kimi kabine reisi olarak istediklerini sormuştu. Cromer'in Nubar Paşa cevabı üzerine de çok geçmeden yeni kabine kurulmuştu.⁸⁶⁹ Riyaz Paşa'nın aksine Nubar Paşa görevde kaldığı bir buçuk sene boyunca Mısırlı asker-sivil yetkililer ile İngilizler arasında tansiyonun düşmesine çalışmış, ayrıca özellikle Dâhiliye Nezareti'nin yeniden organizasyonunu tamamlamıştı.⁸⁷⁰

1895 senesinde tekrar İstanbul'a ziyarete giden Abbas Hilmi⁸⁷¹ burada Nubar Paşa'nın bir kaza geçirdiğini ve ileri yaşının da etkisiyle göreve devam edemeyeceğini haber almıştı. Bunun üzerine Hıdiv kabine reisliğine, Dâhiliye Nezareti Müsteşarlığı'nda aynı pozisyonda bulunan İngiliz Gorst'a karşı konumlandığı Necip Paşa'yı getirmek düşüncesindeydi. Necip Paşa İngiliz karşıtı milliyetçi bir devlet adamı idi.⁸⁷² Ne var ki yapılan müzakerelerde bu ismi İngiliz

⁸⁶⁸ The Earl of Cromer, Abbas, ss. 42-44; **Bab-ı Ali Hariciye Nezareti Mısır Mes'elesi**, s. 144.

⁸⁶⁹ Traill, Lord Cromer, s. 307.

⁸⁷⁰ The Earl of Cromer, Abbas, ss. 61-62.

⁸⁷¹ Rifat Uçarol, s. 239. Mısır Hıdivleri ile Osmanlı Sultanları arasında Sultan Abdülaziz döneminden bu yana neredeyse yapılan tüm görüşmelerde adet haline geldiği üzere bu görüşme sırasında da Hıdiv Abbas Hilmi'nin Sultan Abdülhamid'e hoş görünmek ve taleplerini kabul ettirebilmek adına yüklü hediyeler sunduğu yönünde haberler çıkmıştı. Hatta rakam telaffuz edip, 500.000 pound'dan söz edenler bile vardı. Bkz. **New York Times**, 3 Ağustos 1895. Hirsowicz'e göre, Abbas Hilmi bu görüşmede Sultan Abdülhamid ile Mısır meselesine dair fikir teatisinde bulunmak istemiş ancak Abdülhamid buna yanaşmamıştı. Zira gerek Abdülhamid gerekse Babıâli Mısır meselesinde muhatap olarak Avrupalı güçleri görüyordu. Nitekim Ahmet Muhtar Paşa Fransız Hariciye Nazırı Boutiron'a Abdülhamid'in Mısır meselesini Hıdiv ile konuşamayacağını söylemişti. Çünkü bu mesele süzerenin vassali ile görüşeceği bir mesele değildi. Asıl muhatap İngiltere ve Fransa gibi Büyük Güçler'di. Bkz. Hirsowicz, s. 290.

⁸⁷² **New York Times**, 10 Ocak 1895.

cephesine kabul ettirmesi mümkün olmamıştı.⁸⁷³ Bunun üzerine yine Cromer ile istişare ederek, Mustafa Fehmi Paşa'nın yeni kabine reisi ve Dâhiliye Nazırı olarak atanmasına karar vermişti.⁸⁷⁴ Oysa aynı Hıdiv, göreve gelir gelmez Mustafa Fehmi Paşa'yı fazla İngiliz yanlısı olduğu gerekçesiyle tek kalemde silmişti. Şimdi ise İngilizlerin isteği ile hatta Cromer'in yazdığına göre bizzat kendi isteğiyle, onu bu göreve atamak durumunda kalmıştı. Cromer gelinen bu noktayı "*Hıdiv Abbas Hilmi'nin görevde olduğu üç yıl içerisinde Mısır'da İngiliz siyasetine karşı çıkmanın nafîle olduğunu öğrenmesi*" ile açıklamaktadır.⁸⁷⁵

1895 İstanbul ziyareti bir diğer yanıyla Hıdiv Abbas Hilmi'de Osmanlı hükümetinden çok fazla bir beklenti içerisine girmemesi gerektiği şeklinde bir izlenim oluşmasına neden olmuştu. Zira görüşmeleri olumlu geçmemiş; beklediği ilgiyi bulamamıştı.⁸⁷⁶ Böylece İngilizlere karşı Osmanlı desteğini arkasına almak isteyen hıdivin bu dileği boşa çıkmış oldu.

1.7.1. Mısır'da Milliyetçi Hareket'in İkinci Evresi (1895-1914)

Mısır'da esas olarak yabancı/İngiliz karşıtı bir eylem olarak başlayan Mısır milliyetçiliği daha önce işlediğimiz üzere ordu içerisinde neşv-ü nema bulmuştu. Ordu saflarında geri plana itilen, rütbeleri yükseltilmeyen, zaman içerisinde maaşları da ödenmemeye başlayan Mısırlı askerler ilk başlarda Çerkez-Türk subaylara karşı kalkışmışlardı. Önderliğini daha sonra Ahmed Arabî Paşa'nın ele aldığı bu hareket Vataniler olarak tanınmış, işgal öncesinde Türk subaylarla olduğu gibi işgal sırasında da İngilizlerle mücadele içerisine girmişlerdi. Bilhassa yerli halkın da desteğini arkasına alan Arabî Paşa, işgal sırasında İngiliz kuvvetlerine karşı verdiği savunma ile halkın saygı ve desteğini kazanmış; o tarihlerde işgale karşı direnç göstermeyen Hıdiv Tevfik'in aksine ön plana çıkmıştı. Ne var ki, İngilizler karşısında yaşanan mağlubiyet ve sonrasında gelen işgal ile birlikte Arabî hareketi bastırılmıştı. Daha sonra yapılan yargılama neticesinde Arabî ve önde gelen Vatanilerin sürgün edilmesi üzerine de hareket dinamizmini yitirmişti. Bundan sonraki süreçte özellikle

⁸⁷³ BOA, A. MTZ. MSR, 13/67.

⁸⁷⁴ New York Times, 12 Ocak 1895.

⁸⁷⁵ The Earl of Cromer, Abbas, s. 63.

⁸⁷⁶ Traill, Lord Cromer, s. 308.

Cromer'in gerektiğinde sertlik uygulamaktan imtina etmeyen otoriter yönetimi altında yeni bir hareketin oluşması ve sahne alması mümkün olmamıştı.⁸⁷⁷

Abbas Hilmi dönemine gelindiğinde ise bizzat Hıdivin kendisi görevinin ilk yıllarındaki karar ve uygulamalarıyla, önemli bir kısmı teşebbüs derecesinde kalmakla beraber, İngiliz karşıtlığını bir hissiyat olarak ortaya çıkararak kişi olmuştu. Kabine değişimi, önemli mevkilere Mısırlı idarecilerin getirilmesi vb. girişimleri her ne kadar başarısızlıkla sonuçlanmış olsa da Hıdiv Abbas Hilmi halk nezdinde en azından çabasıyla takdir edilmişti. Öyle olmalı zira ilk kabine değişimi sırasında Kahire sokaklarında toplanan İngiliz karşıtı eylemciler bunun bir işareti olarak sayılabilir. Hatırlanacağı üzere İngiliz yetkilileri gidişattan endişe duymuşlar; Londra'nın kararı ile Kahire'ye takviye asker göndermek mecburiyetinde kalmışlardı.

Özellikle 1890'ların ikinci yarısı Mısır'da milliyetçi yahut İngiliz karşıtı hareketin tekrar enerji toplamaya başladığı yıllar olarak değerlendirilebilir. Zira bunun neticesinde 1900'lerin başlarında Mısır siyaset sahnesinde değişik politik içeriklere sahip milliyetçi oluşumlar boy göstermeye başlayacaktır.

1895 ve sonrasına tekrar dönecek olursak, daha önce bu tarihte İstanbul'da yapılan Sultan Abdülhamid-Hıdiv Abbas Hilmi görüşmesinin iki taraf açısından da memnuniyet verici bir şekilde sonuçlanmadığını, bunu neticesinde de Hıdiv Abbas Hilmi'nin İngiliz karşıtı mücadelede İstanbul'un desteğinden umudunu kestiğini belirtmiştik. Bu tarihten sonra özellikle Hıdiv Abbas Hilmi'nin şahsı üzerinden konuşmaya başlanan bir mesele vardır: Arap Hilafeti kurmak⁸⁷⁸. Hıdiv'e bu konuda

⁸⁷⁷ J.H. Kramers, s. 254.

⁸⁷⁸ Ayrı bir devlet kurmak fikri daha önce yeri geldikçe belirttiğimiz üzere 19. asır boyunca zaman zaman dile getirilmiş bir mesele olmuştur. Bu kimi zaman Mehmed Ali Paşa zamanında olduğu gibi Osmanlı'dan ayrılıp, müstakil bir Mısır kurmak; kimi zaman da Hıdiv Abbas Hilmi zamanındaki gibi hilafeti Mısır öncülüğünde diğer Arap toplumlarını da içine katacak şekilde devralmak şeklinde temayüz etmişti. Bunlardan ayrı olarak bir Afrika devleti kurma fikrinin de cılız biçimde seslendirildiği dönemler olmuştur. Bunun işaretlerinden bir tanesini Ali Suavi'nin 15 Mayıs 1870'te Riyaz Paşa'ya gönderdiği bir mektupta bulmaktayız. Suavi bu mektubunda İstanbul'da faaliyet gösteren bir cemiyetten isim vermeden söz etmektedir. Mektupta yer verilen ifadelerle göre, cemiyet Mısır, Tunus ve Trablus'u içine alacak bir Afrika İslam Devleti kurulması idealine hizmet etmektedir. Ali Suavi mektubunda bu devletin kurulabilmesi için öncülüğü Mısır'ın eline alması gerektiğini söylemektedir. Abdülkadir Karahan bu mektup üzerine sunduğu bir bildiriye Ali Suavi'nin bahsettiği gibi bir cemiyetin varlığının bile kuşkulu olduğunu; bu mektubu yazmaktaki amacının ise Riyaz Paşa'yı ve Mısır makamlarını memnun etmek suretiyle bir miktar maddi yardım alabilmek olduğunu iddia etmektedir. Mektubun metni ve diğer bilgiler için bkz. Abdülkadir Karahan, "Bilinmeyen Bir Mektubuna Göre Ali Suavi'nin Kişiliği ve Mısır Yönetiminde Bir Afrika Devleti Kurma Hayali", VII.

ilham veren ismin 19. asrın ünlü İslam âlim ve aktivisti Cemaleddin Afgani⁸⁷⁹ olduğuna dair yaygın bir görüş vardır. Buna göre, 1895 senesinde Hıdiv'in İstanbul'da bulunduğu günlerde bir tür göz hapsinde bulunan Afgani⁸⁸⁰ arasında bir görüşme yapılmış⁸⁸¹ ve Arap hilafeti meselesi burada gündeme gelmişti.⁸⁸² Aynı

Türk Tarih Kongresi Ankara 25-29 Eylül 1970, Kongreye Sunulan Bildiriler Cilt: II, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1970, ss. 586-590.

⁸⁷⁹ Afgani (1839-1897) 19. asır İslam tarihinin en çok konuşulan ve tartışılan isimlerinin başında gelmektedir. İran, Afganistan, Hindistan, Mısır, Fransa gibi ülkeleri dolaşan, iki dönem de İstanbul'da ikamet eden Afgani'nin siyaseten en büyük mücadelesi bu yüzyılda Batılı tecavüzlere karşı İslam toplumlarını uyarmak olmuştur. Bu çerçevede en büyük tehlike olarak İngiltere'yi gösteren Afgani gerek İran'da gerekse Mısır'da İngilizlere karşı mücadele etmiş, protestolara öncülük etmiş ve bu nedenle bu ülkelerden yine İngilizlerin isteğiyle çıkarılmıştı. Bundan ayrıca İslam modernizmi olarak adlandırılan dönemin entelektüel hareketinin öncülerinden olan Afgani'ye göre, İslam toplumlarının geri kalmışlığı bir vakiadır, bunun giderilmesi için yapılması gereken çağdaş ve akla dayanan bir İslam anlayışını egemen kılmaktır. 19.yüzyıl İslamcılarının "İslam mani-i terakki değildir" iddiasını ilk seslendirenlerden biri olan Afgani aynı zamanda yayıncılık da yapmış, el-Urvet'ül Vuska (Çözülmez Bağ) adlı bir dergiyi uzunca bir müddet bir diğer âlim ve aynı zamanda öğrencisi Muhammed Abduh ile birlikte yayınlamıştır. Afgani, hayatı, siyasi düşünceleri ve eylemleri için bkz. Nikkie Keddie, **Cemaleddin Afgani-Siyasi Hayatı**, Bedir Yayınevi, İstanbul, 1997; Seyyid Cemaleddin Afgani, "Emperyalizme Müslümanca Bir Cevap", **Değişim Sürecinde İslam**, (Ed. John Esposito ve John Donohue), İnsan Yayınları, İstanbul, 1991, ss. 24-26; Şerif Mardin, "İslamcılık", **Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, ss. 1400-1404; İsmail Kara, "Tanzimattan Cumhuriyete İslamcılık Tartışmaları", **Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, ss. 1405-1419; Jacob Landau, **Pan-İslam Politikaları: İdeoloji ve Örgütlenme**, Anka Yayınları, İstanbul, 2001, (Panislam); Muhammed Hüseyin, **Modernizmin İslam Dünyası'na Girişi**, İnsan Yayınları, İstanbul, 2004; Rudi Matthee, "Jamal al-Din al-Afghani and the Egyptian National Debate", **International Journal of Middle Eastern Studies**, Vol: 21, No: 2, (May, 1989), ss. 151-169. Afgani'nin birPanislamist olmaktan ziyade Müslüman milliyetçisi olduğuna dair bir görüş için bkz. Kemal Karpat, **Ortadoğu'da Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk**, İmge Kitabevi, Ankara, 2001, (Ortadoğu'da Osmanlı Mirası), ss. 151-152.

⁸⁸⁰ Sultan II. Abdülhamid, İlber Ortaylı'nın belirttiği gibi, kendi bilgi ve müsaadesi dışında kalan panislamist hareketleri kontrol eder ve elden geldiği ölçüde engellemeye çalışırdı. Afgani'nin 1890'ların ikinci yarısını ve ömrünün son yıllarını İstanbul'da bir tür göz hapsinde geçirmek mecburiyetinde kalışı biraz da bu çerçevede değerlendirilmelidir. Benzer şekilde Gaspıralı İsmail Bey tarafından Mısır'da bir İslam Kongresi toplama düşüncesi de Abdülhamid tarafından uygun olmadığı gerekçesiyle engellenmişti. Detay için bkz. İlber Ortaylı, "19.yüzyıl'da Panislamizm ve Osmanlı Hilafeti", **Osmanlı İmparatorluğu'nda İktisadi ve Sosyal Değişim**, Turhan Kitabevi, Ankara, 2004, (Panislamizm), s. 254. Cezmi Eraslan da benzer şekilde Abdülhamid'in İslamcılığının Arap şeyhlerine, mehdilere, hıdivlere, Mısır-Suriye-Yemen-Arap ayrılıkçı akımlarına karşı çevrilmiş bir politika olduğunu söylemektedir. Bkz. Cezmi Eraslan, "II. Abdülhamid'in İslam Birliği Siyaseti Üzerine Düşünceler", **Sultan II. Abdülhamid Dönemi Paneli (II)**, Bilge Yayıncılık, İstanbul, 2000, (İslam Birliği Siyaseti), s. 137. Bu konuda ayrıca bkz. Adeeb Khalid, "Pan-Islamism in Practice: the rhetoric of Muslim Unity and its uses", **Late Ottoman Society-The Intellectual Legacy**, (Ed. Elisabeth Özdalga), Routledge, London, 2005, ss. 203-227.

⁸⁸¹ Hıdiv Cemaleddin Afgani ile görüşmek istemiş ancak buna müsaade edilmemişti. Afgani'nin yakın çevresine aktardığına göre, Hıdiv gizlice ziyaretine gelmiş ve burada yapılan görüşmenin ardından ikilinin Mısır hıdivliğinin kontrolünde bir Arap hilafeti kurulmasına karar verdikleri yönünde Sultan Abdülhamid'e jurnaller gönderilmişti. Bkz. Muhammed Mahzumi Paşa, **Cemaleddin Afgani'nin Hatıraları**, Klasik Yayınları, İstanbul, 2006, ss. 91-92; Nikkie Keddie, a.g.e., s.391. Sultan Abdülhamid bir bakıma Cemaleddin Afgani'den şüphelenmekte haklı gözükmektedir zira Afgani'nin geçmişinde bu tip organizasyonlarda yer aldığı görülmüştü. Örneğin, Mısır'da bulunduğu dönemde Hıdiv İsmail'in ölümünden sonra oğlu Tefvik'in mi yoksa hanedan üyesi Said Halim'in mi makama geçeceği tartışmalarında Tefvik'ten yana rol aldığı bilinmekteydi. Afgani bu seçiminden dolayı üyesi bulunduğu ve 1878'de başkanlığına getirildiği Kevkebu'ş-Şark (Doğu Locası) üyeleri tarafından

dönemde Abdülhamid muhaliflerinin üzerinde tartıştığı meselelerden biri olan Abbas Hilmi'nin hilafeti konusu⁸⁸³ 1890'lı yılların sonuna doğru hıdivi bir hayli etkilemişti. Bunun o dönemde Kahire'de kapalı kapılar ardında konuşulduğunu bizzat Rus sefiri II. Abdülhamid'e iletmişti.⁸⁸⁴ Hıdiv bu konuda propaganda yapmak ve nabız yoklamak amacıyla Hicaz'dan Suriye'ye dek İslam coğrafyasının değişik yörelerine temsilciler göndermişti.⁸⁸⁵ Buna ek olarak da Arapçı kimliği ile tanınan ve kendisinin hilafeti için gönderildiği Müslüman ülkelerde bildiriler yayımlayıp, imzalar toplayan Suriyeli Abdurrahman el-Kevakibi'nin⁸⁸⁶ “İslam'ı çökme noktasına getiren Türklerin uygulamaya koyduğu kural ve adetlerdi. Türkler İslam'a girmemiş olsa İslam çok daha iyi bir noktada olabilirdi” diyerek Türklere karşı Arapların ve Arap kimliğinin övgüsünü yapan ve İslami birliğin sembolü olarak Arap hilafetini gösteren⁸⁸⁷ Umm'ul Kur'a⁸⁸⁸ adlı risalesini madden desteklemişti. Kevakibi de zaten “Arapları Türkler'den ayrılmaya çağırmada ve Araplar arasında din ayrılığına karşın birliğin sağlanması yolunda çalışmadaki öncülüğü”⁸⁸⁹ ile bilinen bir kimse idi.⁸⁹⁰ Aynı

suçlamalara maruz bırakılmıştı. Çünkü loca Said Halim'in hıdivliğini desteklemekteydi. Bkz. Hamid İnyet, s. 102. Abdülhamid İstanbul'unda göz hapsinde geçirdiği ömrünün son yıllarında da rahat durmayan Afgani, Hıdiv Abbas Hilmi ile olduğu kadar benzer şekilde Arap hilafeti konusunda Mekke Emiri Şerif Hüseyin ile de irtibat halinde olmuş ve bu açıdan da Abdülhamid'i kuşkulandırmıştır. Bu yıllarda İstanbul'da bulunan Wilfrid Blunt, Afgani'nin sürekli olarak Abdülhamid'in ajanları tarafından izlendiğinden söz etmektedir. Bkz. Wilfrid Scawen Blunt, **My Diaries**, London, 1932, (Diaries), s. 253'ten akt. Nikke Keddie, a.g.e., s. 391, 20 numaralı dipnot. Afgani-Mekke Şerifi Arap Hilafeti meselesi hakkında ise bkz. William Oschenwald, “Arab Nationalism in the Hijaz”, **The Origins of Arab Nationalism**, (Ed. Rashid Khalidi), Columbia University Press, New York, 1991, s. 198. Vambery ise 1894'e ait bir raporunda Afgani'yi Sultan Abdülhamid'in bilerek sahneye çıkardığını iddia etmişti. Vambery'ye göre, “Sultan Abdülhamid etrafına ne olduğu belli olmayan kişileri toplayarak, düşmanlarına karşı kullanmakta idi” ve “Hindistan'da İngilizlere karşı Afgani'yi sahneye çıkarmıştı”. Bkz. M.K. Öke, s. 84.

⁸⁸² James Jankowski, s. 246.

⁸⁸³ Mümtaz'er Türköne, **Cemaleddin Afgani**, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1994, s. 97.

⁸⁸⁴ Cezmi Eraslan, II. Abdülhamid ve İslam Birliği, s. 300.

⁸⁸⁵ Osmanlı taraftarı olan Mısırlılar, 1901 senesinde Abdurrahman el-Kevakibi'nin bağımsız bir Arap krallığı kurmak amacıyla Hıdiv Abbas Hilmi tarafından Mekke'ye gönderildiğini İstanbul'a jurnallemişlerdi. Bkz. Eliezer Tauber, **The Emergence of the Arab Movements**, Frank Cass, London, 1993, s. 339, 2 numaralı dipnot.

⁸⁸⁶ Hamid İnyet, s. 183. Abdurrahman el-Kevakibi (1849-1903) erken dönem Arap milliyetçiliği içerisinde sert Türk karşıtı fikirleri ile tanınan bir kişiydi. Antakya'da büyüyen, Halep'te belediye başkanlığı, ticaret odası başkanlığı gibi mevkilerde görev yapan ve bu süre içerisinde Türklerle bir hayli içli dışlı olan Kevakibi'nin bu kadar Türk karşıtı olmasında Türklerin ve onların Suriyeli destekçilerinin yoğun baskıları karşısında 1899'da Suriye'den ayrılıp, Mısır'a gitmek zorunda kalması sebep olarak gösterilir. Bkz. İnyet, ss. 181-182.

⁸⁸⁷ Adid Davışa, **Arap Milliyetçiliği: Zaferden Umutsuzluğa**, İstanbul, 2004, ss. 21-22.

⁸⁸⁸ Adil Baktıya, Osmanlı Suriyesi, ss. 358-369.

⁸⁸⁹ Hamid İnyet, s. 199.

⁸⁹⁰ Kevakibi'nin Araplığı öven kısa bir metni için bkz. Sylvia G. Haim (Ed.), **Arab Nationalism: An Anthology**, , University of California Press, 1962, ss. 78-81.

şekilde Hıdivlik tarafından maddi manevi desteklenen Şeyh Ali Yusuf'un el-Müeyyed Gazetesi de Mısır'ın Araplar nezdindeki liderliğinden söz ediyor ve bunun sağlamaştırılması açısından Arap hilafetinden söz eden yazılar yayımlıyordu.⁸⁹¹ El-Müeyyed bu dönemde önemli bir çekim merkezi haline gelmiş, güçlü bir yayın organı olmuştu. Hatta çeşitli milliyetçi düşüncelerin ortaya çıktığı dönemde bu yayın çevresinde toplananlar için Müeyyed yanlıları tabiri dahi kullanılır olmuştu.⁸⁹²

Hıdiv Abbas Hilmi görüldüğü üzere Mısır liderliğinde kendisinin temsil edeceği bir Arap hilafeti kurulması düşüncesinin peşinden uzunca bir süre koşmuştu. Sadece Mısır içerisinde yapılan yayınları destekleyerek değil aynı zamanda Mısır dışındaki Müslüman topluluklara da ulaşmaya gayret etmişti. Gerek hıdiv ve Arap hilafeti fikri destekçilerinin gerekse genel anlamda dar bir çevre olsa da Arap milliyetçiliği ile uğraşanların Mısır dışındaki faaliyetleri Osmanlı devlet adamlarınca takip edilmekte, merkeze bunlarla ilgili layihalar gönderilmekteydi. 1900 yılına ait eski Beyrut Mutasarrıfı Raif Bey'in layihası bunlardan bir tanesi idi. Raif Bey, Suriye ahalisinin Mehmed Ali Paşa'nın kısa hâkimiyetinden kalan kötü hatıralar sebebiyle Mısır yönetiminden nefret ettiğini ancak Arap milliyetçiliği davası etrafında Suriyeli zenginler ile genç ilim adamlarının buraya doğru meylettiğini söylemiş; ileride bunun tüm topluma sirayet etmesinden duyduğu endişeyi dile getirmek suretiyle Babîâli'yi uyarmıştı.⁸⁹³

Hıdiv Abbas Hilmi'nin hilafetin merkezini değiştirme davası somut bir sonuca hiçbir zaman ulaşamamıştı. Zira Mısırlı yerli halk imparatorluğun yıkılışına dek Osmanlı egemenliğinden ve Halife'ye olan bağlılığından ayrılmamıştı. 1906'da İngiliz ve Osmanlı askerlerinin karşı karşıya geldiği son büyük olay olan Akabe (Taba) Olayı'nda Mısırlılar Osmanlı askerlerinin yanında saf tutmuşlardı.⁸⁹⁴ Keza

⁸⁹¹ Jankowski, Early Arab Nationalism, s. 246. Kuşkusuz el-Müeyyed Osmanlı karşıtı bir yayın politikası izleyen tek gazete değildi ancak en önemlisiydi. Mısır basınında yayımlanan yazılar hakkında 1894 yılında İstanbul'a bir rapor gönderen Gazi Ahmet Muhtar Paşa Avrupa'nın en ücra köşesinde bile olsa Osmanlı İmparatorluğu aleyhinde çıkan neredeyse her haberin bir şekilde Mısır basınına bir bölümünde kendisine yer bulabildiğini, bunun da yerli halkın Osmanlı'ya olan bağlılığını yıpratmaya dönük bir çabanın ürünü olduğunu bildirmişti. Bkz. Hilmi Bayraktar, "Ortadoğu ile İlgili Ayrılıkçı Basın Faaliyetleri Hakkında Sultan II. Abdülhamid'e Sunulan Bazı Layihalar", **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, sayı: 18, 2007, s. 154.

⁸⁹² Muhammed Ferid, **Mısır Mısırlılarında: İngiliz İşgaline Karşı Osmanlı Hilafeti**, Klasik Yayınları, İstanbul, 2007, ss. 5-6; Jacob Landau, Panislam, s. 154.

⁸⁹³ Hilmi Bayraktar, s. 153.

⁸⁹⁴ 1906'da Osmanlı Sultanı'na ve Mısırlılara uzak diyarların Müslümanlarından da destek gelmişti ki bu özellikle hilafetin gücünü o dönem için göstermesi bakımından önemlidir. Hindistan'da binden fazla Müslüman Hindistan Genel Valisi'nden Halife Sultan ile İngiltere arasında Akabe sınırları

aynı yıl patlak veren ve Mısır milliyetçiliğinin kitleselleşme adımları atmasını sağlayan Dinşavay Hadisesi'nde halk yine Osmanlı Sultanı ve Hıdiv adına İngilizlerin karşısına dikilmişti. Bu olaylardan altı sene sonra, 1912'de Trablusgarp Savaşı patlak verdiğinde İtalyanlara karşı Osmanlıların safında Halife Sultan adına savaşan yine Mısırlılar olmuş; İtalyan malları ülkede boykot edilmişti.⁸⁹⁵ Bu sebeple Hıdiv Abbas Hilmi'nin Sultan Abdülhamid veya bir başka Osmanlı Sultanı'nın yerine hilafet makamına yerleşmesi fikrinin toplumsal taban bulması mümkün olmamıştı.⁸⁹⁶

Halkın Arap hilafeti meselesine olan yaklaşımını analiz etmede kullanılabilecek bir diğer kaynak da hiç kuşkusuz yerel geleneklerin, inanç ve fikirlerin doğrudan yansıması olarak kabul edilebilecek dönemin Mısır şiiirleridir. 19. asır sonu 20. asır başlarına ait Mısır şiiir geleneğinde hâkim olan siyasi düşünce Osmanlı'ya bağlılık olmuştur. Nitekim şiiirlerde Osmanlı Sultanı ve Halife Müslüman halklarının kaderinin muhafızı olarak nitelenmiş; Mısırlılar başta olmak üzere bütün iman sahiplerine düşmanlarına karşı Osmanlı'nın yanında durma çağrıları yapılmıştı. Birinci Dünya Savaşı öncesinde Osmanlı karşıtı bir takım girişimlerde bulunan Arapları birlik ve beraberliği tehlikeye sokmakla itham eden Mısır şiiiri tek çare olarak düşmana karşı safları birleştirmeyi göstermiş; Arap/Müslüman halklara bu yönde çağrılar yapmıştı.⁸⁹⁷

üzerinde yaşanan anlaşmazlığın çözülmesi için yetki kullanma çağrısı yapmıştı. Bkz. Landau, Panislam, ss. 152-153.

⁸⁹⁵ BOA, DH-SYS, 38/57-1; Landau, a.g.e., s. 153. Fransız işgali altındaki Tunuslular da Osmanlılara destek vermişlerdi. Hatta daha fazlasını verebilmenin arayışı ve gayreti içindeydiler. Bkz. Tanin, 27 Nisan 1912. Cezayir ve diğer ülkelerdeki tepkiler için ise ayrıca bkz. Stanford Shaw, **The Ottoman Empire in World War I**, Vol: I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2006, s. 548; Şeyhülislam Cemaleddin Efendi, **Siyasi Hatıralar (1908-1913)**, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul, 1978, ss. 68-69; Hale Şıvgın, **Trablusgarp Savaşı ve 1911-1912 Türk-İtalyan İlişkileri**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1989, ss. 82-83.

⁸⁹⁶ Beth Baron, "Mothers, Morality, and Nationalism in Pre-1919 Egypt", **The Origins of Arab Nationalism**, (Ed. Rashid Khalidi), Columbia University Press, New York, 1991, ss. 274-275.

⁸⁹⁷ Jankowski, s. 250. Bu konu üzerine pek çok örnek verilebilir. Mesela Ahmet Muhterem 1903'e ait bir şiiirinde Türkleri yaya, Mısır'ı bu yayın ok ve kirişine; yine Türkleri aslana Mısır'ı da aslanın turnak ve pençelerine benzetmişti. 1908 sonrası bir başka şiiirinde ise hilafetin Araplara verilmesi talebiyle isyan edenlere ateş püskürmüştü; Türkleri hilafeti en iyi koruyan millet olarak tanımlamıştı. Ali el-Gayati ise 1908'deki bir kasidesinde Abdülhamid'in şahsında Türkleri İslam'ın hamisi olarak nitelmiş, Türk şemsiyesi altında hiçbir milletin zillete düşmeyeceğini söylemişti. Bu dönemlere ait şiiirlerde genel olarak Sultan Abdülhamid'e bir sevgi ve bağlılık göze çarparken bunun şüphesiz hilafetle olan bağlantısı da aşikârdır. Ne var ki Mısırlı şiiir Veliyyu'd-Din Yeken'de durum tam tersidir. O bir Abdülhamid düşmanı olduğu kadar Türk ve Osmanlı dostudur. "*Yegâne arzum Osmanlı doğup, Osmanlı ölmektir*" diyen Yeken'in bu sözleri dahi Mısır'da Osmanlı'ya ve hilafete olan bağların ne denli güçlü olduğunu gösterir niteliktedir. Yeken bir başka sözünde ise "Bazı Mısırlı yazarlar "Mısır Mısırlıdır" diyor. Ben de diyorum ki "Mısır Osmanlıdır". Bkz. Hilal Görgün,

Mısır'da yaşananları yakından takip eden ve ettiren Sultan Abdülhamid'e göre ise hilafetin Arapların hakkı olduğu yönündeki propagandaların ardında İngiltere vardı. Buna göre İngilizler Mısır hıdivini halife ilan ettirerek bütün İslam toplumlarını kendi emelleri etrafında yönetmek istiyordu. Bu kapsamda ilmi araştırmalar bahanesiyle Arabistan içlerine kadar casuslar gönderiliyor; aşiret reisleri para karşılığı Osmanlı'ya karşı isyana kışkırtılıyordu.⁸⁹⁸ Osmanlı idaresi bu çabaların engellenmesi ve başarıya ulaşamaması için bölgedeki istihbarat ağını etkin bir biçimde kullanıyor; bu entrikaların durdurulması için iradeler çıkarıyordu.⁸⁹⁹ Bu kapsamda Birinci Dünya Savaşı'nın başlangıcına dek yoğun bir çalışma yürütülmüş; Hicaz'dan Yemen'e, Mısır'dan Suriye'ye uzanan topraklarda "Hilafet-i Arabiyye" tesisi amacıyla faaliyet gösteren kişiler ve kurulan örgütler hakkında tahkikatlar başlatılmıştı.⁹⁰⁰

1890'ların ikinci yarısı bir taraftan Hıdiv Abbas Hilmi'nin el altından Arap hilafeti uğraşlarına sahne olurken bir taraftan da Cenevre ve Bükreş'e benzer bir biçimde, Kahire Sultan Abdülhamid rejiminin baskıları nedeniyle İstanbul'dan kaçmak durumunda kalan Jön Türklerin ilk adreslerinden biri haline gelmişti.⁹⁰¹ Bu kesim arasında 1876 sonrası kendiliğinden gelenler⁹⁰², İttihat ve Terakki'nin Kahire

"Mısır'da XIX. Yüzyıl Sonunda Panislamist Osmanlı Tarih Yazıcılığı: Muhammed Ferid ve Mustafa Kamil", **İslam Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 4, 2000, s. 113, 44 numaralı dipnot. Bu dönemde Mısır'da Osmanlı, hilafet, Türklük, Abdülhamid gibi konularda şiir ve kasideler yazan şairler hakkında örneklere ulaşmak için bkz. **1868-1932 Mısır'da Türk Bir Şair: Ahmet Şevki**, Haz. Ahmet Kazım Ürün, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2002, ss. 119-164.

⁸⁹⁸ Cevdet Küçük, "II. Abdülhamid'in Dış Politikası", **Sultan II. Abdülhamid Dönemi Paneli (II)**, Bilge Yayıncılık, İstanbul, 2000, ss. 118-119. Halil Halid de Abdülhamid gibi düşünüyor, İngilizlerin Osmanlı hilafetine muhalif faaliyetler yürüttüğünü söylüyordu. Halid'e göre, "*Osmanlı Hilafeti'nin külliye geçersizliğini ispat etmeye çalışan*" İngilizler, "*Osmanlı Padişahı'nın Ehl-i Sünnet üzerindeki nüfuzunu kırmak*" istiyordu. Halid, "*İngiltere tebaası Müslüman ahali arasında İngilizce lisanını bilenlerin sayısı artıyor ve binnetice Osmanlı Hilafeti aleyhinde İngiltere'de neşredilen, konuşulan, edilen şeyleri okumaya, duymaya başlıyorlar ki bu suretle daha şüpheli ve daha müteyakkız bir hal içine giriyorlar*" dese de, tüm bu gayretlere rağmen Osmanlı karşıtı yayınlar yapıldıkça Müslüman ahalinin hilafetin etrafında daha sıkı toplandıklarının altını çiziyordu. Bkz. Halil Halid, **Bir Türkün Ruznamesi ve İngiliz Siyaseti Üzerine Yazıları**, Klasik Yayınları, İstanbul, 2008, (Ruzname), s. 119.

⁸⁹⁹ Selim Deringil, **The Well-Protected Domains: Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire: 1876-1909**, Tauris, New York, 1998, (Well Protected Domains), s. 58. Deringil'in bu çalışmasının Türkçe baskısı için bkz. Selim Deringil, **İktidarın Sembolleri ve İdeoloji: II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2002, (İktidarın Sembolleri).

⁹⁰⁰ BOA, DH-SYS, 86/2.

⁹⁰¹ Enver Ziya Karal, Osmanlı, Cilt: VIII, s. 539. Kahire'de Jöt Türkler tarafından bir çok cemiyet kurulmuştu. Bunlardan bir tanesi hakkında bkz. Yavuz Selim Karakışla, "Kahire'de Bir Osmanlı Kuruluşu: Ertuğrul Osmanlı Kulübü", **Tarih ve Toplum**, sayı: 230, Cilt: 39, Şubat 2003, ss. 80-87.

⁹⁰² Ahmed Bedevi Kuran, **Osmanlı İmparatorluğu'nda İnkılâp Hareketleri ve Milli Mücadele**, Çeltüt Matbaası, İstanbul, 1959, (İnkılâp Hareketleri), s. 527.

şubesini kuran Dr. İsmail İbrahim gibi kişiler olduğu gibi doğrudan Hıdiv Abbas Hilmi'den davet alıp, Mısır'a gidenler de vardı. Kuşkusuz bunların en önemlisi Mizancı Mehmed Murad Bey idi. Murad Bey özel davetle geldiği Kahire'de Ocak 1896'dan itibaren Mizan'ı yayımlamaya başlamıştı.⁹⁰³ Ne var ki bilhassa Arap hilafeti üzerine yazdığı yazılardan⁹⁰⁴ ve kullandığı üsluptan⁹⁰⁵ bir hayli rahatsız olan Sultan Abdülhamid ve Babiâli'nin Mizancı Mehmed Murad Bey'in Kahire'den çıkarılması yönünde yaptığı ağır baskı altı ay içerisinde karşılığını bulmuş; Cromer'in emriyle Mizancı Murad'dan Mısır'ı terk etmesi istenmişti. O da bu talep üzerine buradan ayrılarak Paris'e gitmişti.⁹⁰⁶

Mizancı Mehmed Murad gibi Hıdiv Abbas Hilmi tarafından Kahire'ye davet edilen bir başka isim ise yine dönemin önemli figürlerinden biri olup, Saray'la arası hoş olmayan Damad Mahmud Paşa idi. Hıdiv'in daveti üzerine oğulları Lütfullah ve Prens Sabahattin ile birlikte Mısır'a gelmişler ve bizzat Hıdiv tarafından misafir edilmişlerdi. Damad Mahmud Paşa burada Jön Türklerin faaliyetlerine destek olmuş, Hoca Kadri Efendi'nin Kanun-u Esasi gazetesine yardımda bulunmuştu. Abdülhamid'e karşı mücadelesine burada da devam eden Mahmud Paşa Yıldız'a ağır tenkitler yönelttiği "Tezkere-i Ulema" adlı risalesini de yine burada yazmıştı. Paşa'nın Kahire'deki Jön Türklerle de arası gayet iyiydi zira 1899 sonrasında Mısır Jön Türk cemiyetinin liderliğini üstlenen Bahriyeli Rıza Bey⁹⁰⁷ tarafından çıkarılan ve ittihatçıların yayın organı olarak bilinen Hak gazetesinde kendisinden sitayişle bahsediliyordu.⁹⁰⁸ Bir müddet burada kalmaya devam eden Prens Sabahattin ve Lütfullah Bey'ler, Hıdiv Abbas Hilmi'nin kendilerinin faaliyetleri hakkında Saray'a

⁹⁰³ Şerif Mardin, ss. 74-75.

⁹⁰⁴ Cezmi Eraslan, İslam Birliği, s. 300.

⁹⁰⁵ Mizancı Murad da zaten hatıratında amacını açıkça ifade etmektedir: "Mısır'daki muhalif neşriyat, Mekke ve Medine'ye civar olması hasebiyle diğer memleketlerdekinden çok Yıldız'da tesir meydana getirecek idi. Esasen malum korkuyu iyi kullanmak maksadında bulunan benim için bu da nazar-ı dikkate alınacak konulardan biri idi". Bkz. Mizancı Murad, **Mücadele-i Milliye Gurbet ve Avdet Devirleri**, Haz. Sabahattin Çağın ve Faruk Gezgin, Nehir Yayınları, İstanbul, 1994, ss. 106-107.

⁹⁰⁶ M. Şükrü Hanioğlu, **Bir Siyasal Örgüt Olarak İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 208; Mardin, s. 80. Mizancı Murad'ın Mısır günlerine ait hatıraları için bkz. Mizancı Murad, ss. 106-117.

⁹⁰⁷ M. Şükrü Hanioğlu, ss. 385.

⁹⁰⁸ Ahmed Bedevi Kuran, **İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2000, (İnkılâp Tarihimiz), ss.163-165. Bu yıllarda Prens Sabahattin ve Lütfullah Bey'ler Sultan Abdülmecid'in torunları sıfatıyla "Umum Osmanlı Vatandaşlarımıza" adlı bir beyanname yayımlamışlardı. Beyanname istenen gayeye ulaşılmadan Sultan Abdülhamid'e karşı verilen mücadeleden vazgeçmeyeceklerini belirtiyor; bu konuda Jön Türklere toplantı çağrısı yapıyorlardı. Bkz. Kuran, İnkılâp Tarihimiz, ss. 168-169.

mütemadiyen rapor verdiğini öğrenmeleri üzerine Mısır'dan ayrılmaya karar vermişlerdi.⁹⁰⁹ Yine bu yıllarda, örneğin 1897'de, Mısır'da bazı gazeteler Sultan Abdülhamid aleyhine yayımlar yapmaya başlamış; bu durum Gazi Ahmet Muhtar Paşa tarafından İstanbul'a rapor edilmişti. Bizzat bu yayımların sorumlularının mahkeme karşısına çıkarılmasına gayret eden Muhtar Paşa bunda muvaffak olmuş; sorumluların ceza almalarını sağlamıştı.⁹¹⁰

Jön Türklerin Mısır'da faaliyet göstermeye, örgütlenmeye çalıştığı ancak belli bir taban bulamadıkları için kendi kendine zayıfladıkları⁹¹¹ tarihlerde Mısır kendi geleceği açısından önemli bir gelişmeye, yeni milliyetçi oluşumların filizlenmesine sahne oluyordu. Aynı süreçte Mısır'da bu oluşumların eski dönemlere nazaran görece daha rahat hareketlenmesine meydan veren gelişme ise şüphesiz ki İngiltere'yi fazlasıyla uğraştıran Sudan meselesi idi. 1895-1898 yılları arasında İngiltere'nin neredeyse tüm dikkatini üzerinde toplayan Sudan meselesi maddi manevi bu devleti yıpratmış bir gelişme olarak kendini göstermişti.⁹¹²

Mısır'da tüm bu gelişmeler yaşanırken 1900'lerin başında bir biri ardında farklı siyasal nüanslara sahip milliyetçi hareketler ortaya çıkmaya başlamıştı. Beth Baron'un kategorizasyonu ile ifade edersek, bu dönem milliyetçi harekette üç önemli eğilim ön plana çıkmıştı. Bunlardan ilki "Mısır Osmanlılığı" olarak da adlandırdığı Osmanlı ve hilafet yanlısı İngiliz karşıtı hareket; ikincisi laik Mısır milliyetçiliği, üçüncüsü ise etnik Arap milliyetçiliği idi.⁹¹³ Her bir hareket öncelikle bir yaygın organı etrafında şekillenmiş, bu çevrede bir araya gelen kişiler tarafından daha sonra

⁹⁰⁹ Kuran, İnkılâp Tarihimiz, ss. 172-174. Prens Sabahattin'in II. Meşrutiyet dönemine dek olan siyasi faaliyetleri hakkında bkz. **Prens Sabahaddin Hayatı ve İlmi Müdafaaları**, Yay. Haz. Nurettin Ege, Fakülteler Matbaası, İstanbul, 1977.

; **Gönüllü Sürgünden Zorunlu Sürgüne: Prens Sabahattin-Bütün Eserleri**, Haz. Mehmet Ö. Alkan, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2007. İlmi ve siyasi görüşleri hakkında ise bkz. Bayram Bayraktar, "Günümüzde Yeniden Değerlendirilmesi Gereken Bir Düşünür: Prens Sabahattin Bey", **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, sayı: 6-7, 1997, ss. 51-61; Nedim Yalansız, "An Ottoman Intellectual Prince Sabahaddin's Local Administration Project for Turkey: Decentralization", **Arab Historical Review for Ottoman Studies (AHROS)**, 31, December 2005, ss. 193-201.

⁹¹⁰ Rifat Uçarol, s. 239. Osmanlı yetkilileri Mısır'da yayımlanan gazeteler ve içeriklerinde yer verilen haberlerle ilgili olarak uzun yıllar mücadele vermişler; Osmanlı muhalifi yayınları engellemeye gayret etmişlerdir. Dâhiliye Nezareti Muhaberat-ı Umumiye Dairesi'ne bu yayınlarla ilgili istihbarat raporları gönderilmiştir. Bunlardan bir tanesinde yine Mısır'da yayımlanmakta olan ve genel olarak İngilizlere yakın bir duruş sergilemesiyle tanınan el-Ahram Gazetesi ve bu gazetede İbrahim Neccar imzasıyla yayımlanan bir habere dikkat çekilmiş; muhabirin Osmanlı aleyhinde çalışan bir kimse olduğunun altı çizilmişti. Bkz. **BOA**, DH-SYS, 27/1.

⁹¹¹ M. Şükrü Hanioglu, s. 388.

⁹¹² Bu çalışmanın Sudan bölümünde bu konuya detaylı olarak değinilmiştir.

⁹¹³ Baron, s. 274.

partileşme sürecine girmişti. Bu anlamda el-Liva, el-Müeyyed ve el-Ceride adlı gazeteler yayın hayatına başladıktan bir süre sonra her biri başka bir milliyetçi fraksiyonun yayın organı olarak karşımıza çıkmaktadır.⁹¹⁴ Mısır matbuatında bu yayın organlarının yanı sıra, içerisinde Suriye Protestan Koleji mezunu Faris Nimr (1856-1951) ve Yakup Sarruf (1852-1927) gibi isimlerin de yer aldığı, İngiliz yanlısı el-Mukattam Gazetesi⁹¹⁵ gibi yayımlar da bulunmaktaydı.⁹¹⁶

Osmanlı ve hilafet yanlısı İngiliz karşıtı hareket Mustafa Kamil'in şahsında vücut bulan bir oluşum idi. Genç bir avukat olan Mustafa Kamil (1874-1907), Mısır'daki İngiliz varlığına karşı verdiği mücadele ile Arabî'den bu tarafa milliyetçi hareket içerisinde ön plana çıkan ilk lider olmuştu.⁹¹⁷ Mustafa Kamil siyasi düşünce açısından Mısır'ın Osmanlı İmparatorluğu ve hilafet makamı ile olan bağlarının korunması gerektiğine inanıyor; bu çerçevede İngilizlere karşı mücadele verilmesi gerektiğini savunuyordu.⁹¹⁸ Bu düşüncelerini ilk olarak 1896 senesinde İskenderiye'de ardı ardına yaptığı iki konuşmada halkla paylaşmıştı. Her iki konuşmada da İngilizlere Mısır'dan çekilme çağrısı yapan Mustafa Kamil aynı zamanda Mısır'da ikamet etmekte olan yabancılara karşı düşmanca tavır sergilemekten kaçınılması hususunda halkı uyarmıştı.⁹¹⁹ İkinci olarak, 1898'de yayımladığı *el-Mes'ele el-Şarkiyye/Doğu Sorunu* adlı eserinde siyasi fikirlerini

⁹¹⁴ Afaf Lütfi el-Seyyid Marsot, **Egypt and Cromer: A Study in Anglo-Egyptian Relations**, Praeger, 1969, (Egypt and Cromer), s. 188; Marlowe, s. 267. Mısır milliyetçiliğinin düşünsel kökenlerini inceleyen bir çalışma için ayrıca bkz. Mohammed Jamal Ahmed, **The Intellectual Origins of Egyptian Nationalism**, Oxford University Press, London, 1960.

⁹¹⁵ BOA, A. MTZ. MSR, 9-C/299-3. İngilizlerin el-Mukattam'ı mali olarak destekleyip, bir propaganda aracı olarak kullanmasına karşılık Osmanlı idaresi de Mısır'da yayımlanan Bosfor Egyptien gazetesi gibi birçok gazeteye destek olmuş ve kendi propagandası için araç olarak kullanmıştı. Bkz. Cezmi Eraslan, *İslam Birliği*, ss. 298-299.

⁹¹⁶ El-Mukattam Gazetesi içeriği ve yayın politikası sebebiyle zaman zaman tepkilere de sebep oluyordu. Bunlardan bir tanesinde Kahire'deki lise ve Hukuk Fakültesi öğrencileri gazete binası önünde toplanmış, Hıdiv lehinde protesto gösterisi düzenlemişlerdi. Gösterinin lideri o günlerde 18 yaşında olan genç hukuk fakültesi öğrencisi Mustafa Kamil idi. Bkz. Arthur Goldschmidt, "The Egyptian Nationalist Party: 1892-1919", **Political and Social Change in Modern Egypt**, (Ed. P.M. Holt), Oxford University Press, London, 1968, (Nationalist Party), s. 310.

⁹¹⁷ Peter Mansfield, **The British in Egypt**, Weidenfeld and Nicolson, 1971, (The British), s. 163; J. Alexander, **The Truth About Egypt**, Cassel and Company, London, 1911, ss. 15-28. Mustafa Kamil'in ilk kez ismini duyuran olaylardan bir tanesi el-Ahram'da yayınladığı bir röportaj olmuştu. Kamil hukuk eğitiminin bir parçası olarak gittiği Toulouse'dan Kahire'ye dönerken gemide Lord Cromer'in kardeşi Albay Baring ile tanışmış ve onunla bir mülakat gerçekleştirmişti. Albay Baring mülakatta İngiltere'nin Mısır'da daha uzun yıllar kalmaya devam edeceğini ve bu konuda Avrupalı büyük devletlerin ne düşündüğünün pek de umurlarında olmadığını söylemişti. Kamil'in bu sözleri o dönem Fransızlara yakınlığı ile bilinen el-Ahram'da yayınlaması ciddi tartışmaların yaşanmasına neden olmuştu. Bkz. Goldschmidt, Nationalist Party, s. 312.

⁹¹⁸ Bessam Tibi, ss. 258-259; Landau, Panislam, ss. 158-159.

⁹¹⁹ Goldschmidt, Nationalist Party, s. 315.

sistematik olarak ortaya koyan Mustafa Kamil'e göre, o günlerde sıkça dillendirilen İngiliz teşviki ile bir Arap hilafeti kurulması meselesi en nihayetinde bölgenin tamamının İngiliz kontrolü altına girmesi ile sonuçlanacak bir girişim olmaya mahkûmdu. Yapılması gereken ise Avrupalı düşmanları karşısında Osmanlı İmparatorluğu'nun hayatiyetini savunmaktı.⁹²⁰ İngiltere'yi gerek Osmanlı'nın gerekse Mısır'ın varlığı karşısındaki en büyük tehdit olarak gören Mustafa Kamil özellikle 1904 İngiliz-Fransız Anlaşması sonrasında Avrupa siyasetinde ortaya çıkan manzaradan yararlanarak, Almanların desteğinin alınabileceğini düşünmekteydi. Hatta bu hususta bir adım atarak, Hıdiv Abbas Hilmi'ye Alman Kayzeri Wilhelm'i 1896 yazında Kahire'ye davet etmeyi önermişti. Ne var ki İngilizlerin böyle bir plandan haberdar olmasının dahi başını derde sokmaya yeteceğini bilen Hıdiv Mustafa Kamil'in bu teklifini reddetmişti.⁹²¹

Mustafa Kamil Mısır'daki İngiliz varlığına son verebilmek adına tek çıkar yolun Mısır-Osmanlı işbirliği olduğuna inanıyordu. Bu kapsamda kitleleri harekete geçirebilecek en önemli motivasyon kaynağı olarak da İslamiyet'i işaret etmekteydi.⁹²² Bu düşünceler etrafında 1898'de adını andığımız risalesinin ardından 1899'da el-Liva (Sancak) Gazetesi'ni yayımlamaya başlayan Mustafa Kamil⁹²³ ve beraberindekiler 1907'de ise Hizb'ül Vatani (Vatan Partisi)⁹²⁴ adlı siyasi partiyi kurmuş; Kamil de bu partinin ilk başkanı olmuştu. İlk başlarda Arabî döneminden alınan tecrübe gereği İngilizlere karşı ihtilalci tavır ve kalkışmalardan bilinçli olarak kaçınan bu hareket ancak Cromer'in Mısır'dan ayrılıp, yerine Eldon Gorst'un geçmesinden sonra, biraz da Mısır'da yumuşayan İngiliz otoritesinin etkisiyle, dış göstermeye başlayacaktı.⁹²⁵ Hizb'ül Vatani siyasi programında Mısır'ın özerk yapısının korunmasından yana bir tutum almış ve meclise karşı sorumlu olacak bir temsili hükümet kurulmasını talep ederek parlamentarizm yanlısı olduğunu göstermişti. Buna ek olarak, Kahire-Babiâli dostluk ve beraberliğinin artırılması

⁹²⁰ Jankowski, s. 250.

⁹²¹ Hıdiv'in reddine rağmen Mustafa Kamil Almanlardan umutlu olmaya devam etmiş; 1897'de gittiği Berlin'de görüştüğü isimlere Mısır milliyetçiliğini anlatmış; Alman kamuyunun desteğinin kendileri için arz ettiği öneme işaret etmişti. Detaylar için bkz. Raouf Abbas Hamed, "Germany and the Egyptian Nationalist Movement 1882-1918", **Die Welt Des Islams**, New Ser., Bd: 28, Nr: 1/4. (1988), ss. 11-12.

⁹²² Baron, s. 274.

⁹²³ Bu gazete bir müddet İngilizce ve Fransızca olarak da baskı yapmıştı. Bkz. **Bab-ı Ali Hariciye Nezareti Mısır Mes'elesi**, s. 157.

⁹²⁴ Görgün, s. 109.

⁹²⁵ J.H. Kramers, s. 254.

amacına işaret edilen söz konusu programda milli ruhun yayılmasından, Müslüman-Kıpti ahalinin bir arada yaşama kültürünün geliştirilmesine, sanayiden ticarete dek pek çok konuya ilişkin resmi görüşlere yer verilmişti. Hizb'ül Vatani ilk başlarda Hıdiv'i desteklerken⁹²⁶, bilhassa 1905 sonrasında Hıdiv ile Mustafa Kamil'in arasının açılması neticesinde Hıdiv'i desteklemekten vazgeçmişti.⁹²⁷ Kurucusu ve lideri Mustafa Kamil'in partinin kuruluşundan kısa bir süre sonra aynı yıl içinde, 1907'de, vefat etmesinin ardından liderliğe Muhammed Ferid (1868-1919) geçmişti.⁹²⁸ Muhammed Ferid ve yakın çalışma arkadaşı olan Şeyh Abdülaziz Çaviş (1876-1929) döneminde Hizb'ül Vatani, Osmanlı yanlısı tutumunu daha da keskinleştirmiş, buna karşın aynı oranda İngiliz karşıtlığını da üst düzeye taşımıştı. Zira bilhassa Çaviş bir Mısır milliyetçisi olmaktan ziyade bir pan-İslamistti.⁹²⁹ 1908'de Osmanlı İmparatorluğu'nda II. Meşrutiyet'in ilan edilmesi ve Jön Türklerin siyaset sahnesini ele geçirmesi sonrasında bu grup ile irtibatlarını sıklaştıran Ferid önderliğindeki Vataniler Mısır'daki İngiliz varlığına karşı "zararlı" faaliyetleri nedeniyle 1911-1912 yıllarında yine İngilizler tarafından Mısır'dan uzaklaşmak zorunda bırakılmıştı. Özellikle Ferid ve Çaviş Mısır'dan uzakta İstanbul'da geçirdikleri yıllarda⁹³⁰ hem İttihatçılarla daha samimi olmuşlar⁹³¹ hem de Osmanlı'nın Libya ve Balkanlarda verdiği mücadelelerde yanında saf tutmuşlardı. Aynı dönemlerde önce âdem-i merkeziyet daha sonra da bağımsızlık talep eden başta Reşid Rıza (1865-1935)⁹³² olmak üzere Arap milliyetçisi siyasetçilerle de mücadele

⁹²⁶ Hıdiv Abbas Hilmi'nin ilk zamanlarda İngiliz karşıtı bir tutum takındığı ve bu nedenle başta Cromer olmak üzere İngiliz yetkilileri ve İngilizlerin Mısır politikasıyla çatışma halinde olduğu bir gerçektir. Nitekim Mısır'da 1890'ların sonlarından itibaren ortaya çıkmaya başlayan milliyetçi/İngiliz karşıtı hareketlerin Hıdiv tarafından el altından desteklediği de sıkça dile getirilen bir durumdur. Arthur Goldschmidt ve Lawrence Davidson, Hıdiv'in Cromer'in altını oymak için kendine yakın yerli ve yabancı unsurlardan oluşan bir klik meydana getirdiğini ve Mustafa Kamil'in bu isimlerden bir tanesi olduğunu söylemektedir. Hatta Hizb'ül Vatani söz konusu gizli oluşumun bir zaman sonra partileşmiş halidir. Bkz. Arthur Goldschmidt & Lawrence Davidson, s. 228

⁹²⁷ Zeynep Güler, ss. 70-71.

⁹²⁸ **Bab-ı Ali Hariciye Nezareti Mısır Mes'elesi**, s. 161.

⁹²⁹ Goldschmidt, Nationalist Party, s. 323.

⁹³⁰ Çaviş'in Mısır'daki İngiliz yönetimi tarafından kendilerine iade edilmesi talebi Osmanlı idaresi tarafından kabul edilmemişti. Bunun üzerine dönemin Kahire'deki İngiliz Konsülü Lord Kitchener İstanbul'daki İngiliz sefaretinden Çaviş'in izlenmesini istemek durumunda kalmıştı. Bkz. Hasan Kayalı, **Jön Türkler ve Araplar**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2003, s. 148.

⁹³¹ Goldschmidt, Nationalist Party, s. 325.

⁹³² Muhammed Reşid Rıza 19.yüzyıl Arap milliyetçiliğinin önemli isimlerinden bir tanesidir. Hem bir fikir adamı hem de yayıncı kimliği ile dikkat çeken Rıza'nın fikir babası Şeyh Muhammed Abduh olmuştu. Rıza'ya göre Osmanlı'nın hilafeti elinde bulundurması tamamen mecburiyetten kaynaklanan bir durumdu. Yoksa hiçbir Osmanlı sultanı içtihadın temel şartlarından biri ve İslam'ın kural ve öğretilerinin düşünülebileceği tek dil olan Arap dilinin bilgisine sahip değildi. Dolayısıyla da içtihad

eden Ferid ve Çaviş, bu kişileri imparatorluğu tuzağa düşürmeye çalışmakla suçlamışlardı. Onlara göre, bu tip talepler sadece Osmanlı'nın zayıflamasına ve bölünmesine neden olacak, bu nedenle de bütün emeli nüfuzunu Müslüman toplulukların tamamını egemenliği altına toplayacak şekilde genişletmek olan İngilizlerin menfaatlerine hizmet edecekti. Vatanilere göre, Arapların üzerine düşen yabancılarla olan mücadelesinde Osmanlı'nın yanında durmaktı.⁹³³

Laik Mısır milliyetçiliği olarak kategorize edilen diğer siyasal oluşum ise Ahmed Lütfi el-Seyyid önderliğinde ortaya çıkmıştı. 1907'de kurulan Hizb'ül Umma (Millet Partisi)⁹³⁴ siyaseten Mısır'ın Osmanlı'dan bağımsızlığını savunmakla beraber tam bağımsızlığın kolay olmadığını görmüş olması nedeniyle pek çok olayda İngiliz idaresi ile uyumlu görünmeyi tercih etmişti.⁹³⁵ Parti resmi yayın organı olan el-Ceride Gazetesi aracılığıyla 1907-1915 yılları arasında siyasal fikirlerini yaymaya gayret eden Hizb'ül Umma, Mısır'da geniş ölçekli toplumsal ve siyasal reform hareketi başlatılması gerektiğini savunmuş ve bunun hayata geçirilmesi noktasında İngilizlerle işbirliği yapılmasından yana tavır almıştı. Zira partinin resmi görüşü bağımsızlık için gerekli tüm reformlar Mısır'da kurumsal bir hale getirilene dek İngilizlerle işbirliği etmektir.⁹³⁶ Sözü edilen reformlar arasında Batı tarzı anayasal parlamenter bir düzene geçilmesi ve Montesquieu'vari bir güçler ayrılığı sisteminin yerleştirilmesi ilk sırada geliyordu.⁹³⁷ Aynı yayın organı aracılığıyla sıkça Osmanlı karşıtı duruş sergilemekten kaçınılmamıştı. Mısırlıların Osmanlı'ya yoğun bir biçimde destek verdikleri Trablusgarp Savaşı sırasında bir taraftan Lütfi el-Seyyid

yapma ehliyetine de haiz değildi. Bu gibi görüşlerinin yanı sıra siyasi aktivizmi ile de dikkat çeken Reşid Rıza başta Suriye olmak üzere Bağdat'ta ve Kahire'de milliyetçi faaliyet ve yayınlarına devam etmişti. Bilhassa 1898'den 1935'teki ölümüne dek yayımladığı el-Menar Dergisi ile ciddi bir düşünsel çekim merkezi yaratmıştı. Detay için bkz. Albert Hourani, *Çağdaş*, ss. 233-254. Reşid Rıza'nın İslam ve vatan sevgisi üzerine bir yazısı için bkz. Reşid Rıza, "İslam'da Yurtseverlik, Milliyetçilik ve Grup Ruh (Asabiye)", **Değişim Sürecinde İslam**, (Ed. John Esposito ve John Donohue), İnsan Yayınları, İstanbul, 1991, ss. 60-62. Reşid Rıza'nın aktivizmi Osmanlı istihbaratı tarafından da yakından izleniyor, hakkında merkeze raporlar gönderiliyordu. 1914'te örneğin, La Merkeziye adlı âdem-i merkezîyetçi partinin safları arasında bulunduğu dönemde Reşid Rıza Bağdat'ta Osmanlı aleyhine çalışmaları nedeniyle tevkif edilmiş ve Bağdat'tan çıkarılarak, memleketi Trablusşam'a geri gönderilmişti. Bkz. **BOA**, DH-SYS, 55-2/14.

⁹³³ Jankowski, s. 251.

⁹³⁴ Görgün, s. 109.

⁹³⁵ Zeynep Güler, s. 71.

⁹³⁶ M.W. Daly, "The British Occupation, 1882-1922", **The Cambridge History of Egypt**, Volume: 2, (Ed. M.W. Daly), Cambridge University Press, 1998, (British Occupation), s. 245.

⁹³⁷ Tibi, s.262. Mısır milliyetçilerinin bu yöndeki görüşlerini yetersiz bulan ve Mısır gerçekliği ile bağdaşmadığını iddia eden Batılı yazarlar da bu dönemde itirazlarını seslendiriyordu. Örnek için bkz. Hamilton Fyfe, **The New Spirit in Egypt**, William Blackwood and Sons, London, 1911, ss. 147-148.

Osmanlılara yardım etmeye yüksek sesle muhalefet etmiş, bir taraftan da el-Ceride yaptığı yayınlarla savaşta Osmanlı'nın yanında saf tutmanın Mısır için hiçbir geçerli nedeni olmadığı yönünde görüş bildirmişti.⁹³⁸ Özellikle Osmanlı karşıtı tavrı ile İngilizlere ve Mısır'daki varlıklarına dönük ılımlı tavrı sebebiyle Hizb'ül Umma, Mustafa Kamil'in Hizb'ül Vatani'si gibi halktan yoğun ilgi görmemişti.⁹³⁹

Lütfi el-Seyyid'in siyasi düşüncesine göre millet olmak için dini bir harç malzemesi olarak görmek yanlıştı. İnsanların bir arada yaşamalarını sağlayan unsurun din olduğunu iddia etmek anakronizmdi. Ona göre, Mısır halkı, değişik kimliklerden insanların tek bir toplumsal yapı içerisinde birlikte yaşayan ve Mısır'a siyasal aidiyet duyan bir toplumdur. Partisinin resmi yayın organı el-Ceride'nin 9-13 Ocak 1913 sayısında "Bizim Mısırımız" başlıklı bir yazı yayımlayan el-Seyyid şunları söylemişti:

"Biz Mısırlılar ister Hicazlı, Berberi, Türk, ister Suriye ya da Yunan kökenli olalım ülkemizi severiz ve başka bir vatana ait olmayı kabul etmeyiz. Bizim milliyetseverliğimiz her şeyden önce başka hiçbir vatana ait olmayı kabul etmeyerek, elimizdeki bütün imkânları ve kaynakları sadece vatanımız uğruna harcayarak, öteki bütün vatanlar arasında sadece onu gururla sarmalayarak vatanımızla onur duymaya ve onu onurlandırmaya dayanır. Bizden önce gelenler arasında 'İslamiyet'in hüküm sürdüğü topraklar bütün Müslümanların vatanıdır' diyenler vardı. Sürekli hâkimiyetini yayma ve topraklarını genişletme peşindeki her ulusun kullanabileceği sömürgeci bir kuraldır bu. Aynı zamanda din adına ülkeleri fetheden buyurganlara da çok uygundur. (...) Mısırlıların ve kendi özgür kararlarıyla Mısır'da yaşamayı seçmiş ve öteki Osmanlı topraklarının dışında burayı vatanları kabul etmiş bütün Osmanlıların bu Mısır ülkesinin gerçek sakinleri olduğunu ilan etmemiz gerekir".⁹⁴⁰

Üçüncü akım ise etnik Arap milliyetçiliği olarak adlandırılan ve Şeyh Ali Yusuf ve el-Müeyyed Gazetesi çevrelerinin temsil ettiği siyasal akım idi. Ezher'de eğitim alan ve daha önce Mısır'da başka yayın organlarında da çalışan Şeyh Ali Yusuf'un (1863-1913)⁹⁴¹ Müeyyed Gazetesi kuruluşundan bir müddet sonra Mustafa

⁹³⁸ Jankowski, s. 252.

⁹³⁹ Baron, s.275. Millet Partisi aynı zamanda kadın meselesine de hassasiyet göstermiş; feminizmi milliyetçiliğin asli unsurlarından bir tanesi olarak kabul etmişti. Resmi yayın organı el-Ceride'nin Melek Nasif gibi önde gelen kadın yazarları da bulunmaktaydı. Detay için bkz. Baron, ss. 276-277.

⁹⁴⁰ Ahmed Lütfi al-Sayyid, "Bizim Mısırımız", **Uluslar ve Milliyetçilikler**, Haz. Jean Leca, Metis Yayınları, İstanbul, 1996, ss. 149-150. Ahmed Lütfi el-Seyyid'in bir başka yazısı için bkz. Ahmed Lütfi es-Seyyid, "Mısırlı Olmak", **Değişim Sürecinde İslam**, (Ed. John Esposito ve John Donohue), İnsan Yayınları, İstanbul, 1991, ss. 74-76.

⁹⁴¹ Arthur Goldschmidt, **Biographical Dictionary of Modern Egypt**, Lynne Rienner, London, 2000, (Biographical Dictionary), s. 230.

Kamil, Muhammed Ferid, Reşid Rıza gibi isimlerin yazılarının yayımlanmaya başladığı bir yayın organı halini almıştı. Hatta dönemin Başbakanı Riyaz Paşa'nın da maddi destek sağladığı bilinmektedir.⁹⁴² Böyle bir durumun ise Cromer tarafından hoş karşılanmayacağı aşikârdır. Nitekim de öyle olmuştu. Zira Cromer, Riyaz Paşa'nın Hıdiv ve çevresinin kontrolü altına girdiğine inanıyordu. Hâlbuki Cromer'in tabiriyle Riyaz Paşa, Hıdiv'in İngiliz karşıtlığını törpülemesi amacıyla getirilmişti.⁹⁴³ Riyaz Paşa'nın haricinde Şeyh Ali Yusuf'un esas destekçisi olan hiç kuşkusuz Hıdiv Abbas Hilmi idi. Özel yaşamından iş yaşamına kadar maddi manevi her anlamda Şeyh Ali Yusuf'u destekleyen Hıdiv, benzer bir desteği de Yusuf'un gazetesi el-Müeyyed aracılığıyla almıştı.⁹⁴⁴ Ne zaman ki Hıdiv Abbas Hilmi İngilizlerle iyi geçinmeyi bir politika olarak benimsemiş kararını aldı işte o zaman gazetenin milliyetçi bir yayın organı olarak tanınmasına neden olan yazıların sahipleri Mustafa Kamil gibi isimler buradan ayrılmışlardı. Bu aşamadan sonra el-Müeyyed'de Hıdiv Abbas Hilmi'nin el altından yürüttüğü Arap hilafeti çalışmalarının sözcülüğü dönemi başlamıştı.⁹⁴⁵ Gazetede yer verilen yazılarda Mısır'ın Arap hilafetinin merkezi olmaya en ideal yer olduğu anlatılıyordu.⁹⁴⁶ 1907 sonrası Mısır milliyetçi hareketinde başlayan partileşme sürecinin Müeyyed çevresine bir yansıması olarak bu tarihte Şeyh Ali Yusuf'un liderliğinde el-Hizb el-Islah el-Düsturi kurulmuştu. Parti el-Müeyyed'in yayın politikası etrafında bir siyasal söylem tutturmakla beraber Vatanilere ya da el-Umma partisi gibi taraftar kitlesinden yoksun olmuştu. Parti daha çok Hıdiv ve gazetenin çevresinde olup bitenle sınırlı bir yapı arzemişti.⁹⁴⁷ Bilhassa gazete yaptığı yayınlarla Babiâli'yi bir hayli rahatsız etmişti. Bir dönem gazetenin

⁹⁴² Adil Baktıya, "El-Müeyyed'in İttihat ve Terakki'ye Cevabı Mısırlı Bir Gazetecinin Kanun-i Esasi, İdare-i Örfiye ve Hilafet ile İlgili Görüşleri", **İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, No: 38, Mart 2008, (El Müeyyed), s. 72.

⁹⁴³ The Earl of Cromer, Abbas, ss. 42-44.

⁹⁴⁴ Mahmud Zayid, "The Origins of the Liberal Constitutionalist Party in Egypt", **Political and Social Change in Modern Egypt**, (Ed. P.M. Holt), Oxford University Press, London, 1968, s. 336.

⁹⁴⁵ **BOA**, A. MTZ. MSR, 9-C/299-3.

⁹⁴⁶ El-Müeyyed yayınlarında Arap hilafetini destekleyen yorumlara yer veriyordu ancak Şeyh Ali Yusuf bizzat Hıdiv Abbas Hilmi'nin bir Arap hilafeti peşinde koştuğu iddialarını reddediyordu. Yusuf'a göre, bu iddiaların hepsi iftiraydı zira Hıdiv, Arnavut Mehmed Ali Paşa'nın soyundan geliyordu; dolayısıyla damarlarında bir damla bile Arap kanı bulunmuyordu. Bkz. Baktıya, El Müeyyed, s. 80.

⁹⁴⁷ Baktıya, El Müeyyed, s. 75-76.

yayımına İstanbul'un baskısı neticesinde son verilmiş hatta sair Osmanlı vilayetlerine girişi dahi yasaklanmıştı.⁹⁴⁸

Hıdiv Abbas Hilmi, sülalesine mensup pek çok kişinin üyesi olduğu el-Hizb el-İslah el-Düsturi'ye olan desteğini Mustafa Kamil hayatta olduğu müddetçe açık etmemişti. Bu da Mustafa Kamil'in bir politik figür olarak o dönem sahip olduğu gücü göstermesi bakımından önemlidir. Zira Hıdiv Kamil'in karşısında olan bir partiye açık desteğini ilan etmiş olsaydı doğrudan onu halk nezdinde karşısına almış olacaktı. Doğal olarak böyle bir tavrı Hıdiv siyaseten doğru bulmamıştı.⁹⁴⁹

1.7.2. Akabe (Taba) Olayı ve Dinşavay Hadisesi

20.yüzyıl ilk on senesi Mısır'da bir taraftan laik, Osmanlıcı, Arapçı kimliklerde milliyetçi/İngiliz karşıtı hareketlerin ortaya çıkışına sahne olurken diğer taraftan yaşanan önemli hadiselerle halk nezdinde işgale ve uygulamalarına karşı birikmekte olan tepki kendini dışa vuruyordu.

Hem Mısırlıların Osmanlı'ya olan bağlılıklarının hem de İngilizlerin buradaki varlığına olan tepkilerinin önemli göstergelerinden bir tanesi 1906 senesinde İngiltere ile Osmanlı İmparatorluğu arasında patlak veren Akabe (Taba) Meselesi'dir. Bu olay aynı zamanda Mustafa Kamil ve Vatanilerin Osmanlı yanlısı tutumunun pratik örneklerinden birini yansıtmaktadır.⁹⁵⁰

1890'ların ikinci yarısından itibaren kendini gösteren Osmanlı-Alman yakınlaşmasının bir ürünü olan Hicaz Demiryolu, bölgeye ait bir konu olması sebebiyle İngiltere'nin canını sıkan bir mesele halini almıştı.⁹⁵¹ Öyle ki Hindistan ve Mısır'da yayımlanan bazı gazeteler İngiliz makamlarının teşvikiyle "*Türklerin iane bahanesiyle Müslümanları soymak için yeni bir tedbir buldukları*" ve "*Türklerde bu*

⁹⁴⁸ Bu yasak ancak 1913 öncesinde kaldırılmıştı. Buna neden olan ise El-Müeyyed yayıncılarının her türlü neşriyattan vazgeçtiklerini bildirmeleri olmuştu. Bkz. **BOA**, DH-SYS, 58/3. Bundan ayrı olarak gazetenin muhabir ve muharrirleri de Osmanlı yetkilileri ile başı derde girenler arasında yer almıştı. Örneğin, Birinci Dünya Savaşı arifesinde gazetenin yazar kadrosunda bulunan Mehmed Talat isimli bir kişi Osmanlı aleyhine sözleri sebebiyle Bağdat'ta ele geçirilmiş daha sonra da bu şehirden çıkarılmıştı. Bkz. **BOA**, DH-SYS, 65/5.

⁹⁴⁹ Goldschmidt, Nationalist Party, s. 322.

⁹⁵⁰ Arthur Goldschmidt, Biographical Dictionary, s. 102; John C.B. Richmond, **Egypt: 1798-1952: Her Advance Towards a Modern Identity**, Columbia University Press, New York, 1977, s. 154; Peter Mansfield, The British, s. 167; Goldschmidt, Nationalist Party, s. 319; Zayid, s. 337.

⁹⁵¹ **Bab-ı Ali Hariciye Nezareti Mısır Mes'alesi**, s. 157.

iktidar olmadığı için Müslümanların beyhude yere aldanıp para vermemeleri” konusunda ilanlar yayımlamıştı.⁹⁵² Hattın inşası sırasında Akabe bölgesinde ek bir hat açılmak istenmesi, İngiltere’nin de buna muhalefet etmesiyle bir anda ortaya çıkan Akabe Meselesi, İngiliz ve Osmanlı askerlerini karşı karşıya getirmişti.⁹⁵³ Osmanlı cephesi hattın açılmasına taraftar idi çünkü bu yolla İngiliz denetimi altındaki Süveyş Kanalı’nı kullanmaya gerek kalmadan Kızıldeniz ile Hicaz Demiryolu birbirine bağlanacak ve asker sevki bu hat üzerinden sağlanabilecekti.⁹⁵⁴ İngiltere ise bunu Mısır’daki varlığına tehdit olarak algılamıştı. Akabe bölgesindeki Taba köyüne bir Osmanlı taburunun yerleştirilmesi ve İngilizlerin buranın kendi toprakları olduğu iddiasıyla⁹⁵⁵ derhal boşaltılması yönündeki uyarılarına rağmen Osmanlı idaresi ve sözcüsü konumundaki Gazi Ahmet Muhtar Paşa buranın Mısır hıdıvlığına ait olduğunu söylüyor; delil olarak da 1841 anlaşmasını gösteriyordu.⁹⁵⁶ İki taraf arasındaki çekişme birkaç ay daha sürmüş, Mayıs 1906’ya geldiğinde ise önce İngiltere’den İstanbul Sefiri Sir Nicholas O’Connor eliyle İstanbul yönetimine verilen ültimatom⁹⁵⁷ ve yine İstanbul’daki Rus ve Fransız sefirlerinin İngiltere’yi desteklemesi⁹⁵⁸ ardından Malta’dan yola çıkan⁹⁵⁹ İngiliz donanmasına ait savaş gemilerinin Osmanlı sınırlarına yakın yerlerde görünmesi karşısında Osmanlılar Taba bölgesinden çekilmeyi kabul etmiş, ayrıca Osmanlı-Mısır sınırının İngilizlerin

⁹⁵² Piyade Mirlivası Rüştü, **Akabe Meselesi**, Haz. Mustafa Öztürk, Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Merkezi, Elazığ, 2008, s. 74.

⁹⁵³ Yılmaz Öztuna, II. Abdülhamid, ss. 117-119.

⁹⁵⁴ Ufuk Gülsoy, **Hicaz Demiryolu**, Eren Yayınları, İstanbul, 1994, s. 131.

⁹⁵⁵ Bu iddialar “*burası Mısır toprağıdır, Osmanlı müdahale edemez*” şeklinde algılanabilecek ifadelerle İngiliz basınında da yer almıştı. Bkz. **Lloyds Weekly News**, 29 Nisan ve 6 Mayıs 1906. Ayrıca bkz. Ufuk Gülsoy, s. 132.

⁹⁵⁶ Gazi Ahmet Muhtar Paşa’nın 30 Ekim 1897 tarihli bir arızasında yer alan ifadeler Taba olayından yıllar önce Muhtar Paşa’nın demiryolu bağlantıları yapılması gerekliliği hakkında çalışmalar yaptığını gösterir niteliktedir. Buna göre, Hicaz ve Yemen sahillerinin hemen karşısında yer alan Afrika kıyıları ile iç kısımlarda kalan bazı noktalar yakın gelecekte bir İngiliz işgaline maruz kalabilecek durumdaydı. Zira İngiliz etkinliği buna işaret ediyordu. Özellikle Sevakin limanının İngilizlerin eline geçmesi, Muhtar Paşa’ya göre, kutsal toprakların bu gücün nüfuz alanına girmesine neden olacak düzeydeydi. Yapılması önerilen ise Konya’dan Şam’a, Şam’dan ise Süveyş Kanalı’na olmak üzere iki koldan birer şimendifer hattının tesisine başlanmasıydı. Eğer bu yapılırsa Osmanlı’nın bölgedeki siyasi etkinliği artacak, Hindistan ve Afrika yolunun kilidi konumunda bulunan Mısır’a ihtiyaç duyulduğu an emniyet içinde asker sevki yapılabilirdi. Buna ek olarak, hilafeti koruma gücü de artmış olacaktı. Muhtar Paşa’nın bu arızası 1898 Ocak ayında bir kabine toplantısında ele alınmış; ayrıca hususi görüşülmesi kararı verilerek kenara konmuştu. Bkz. Ufuk Gülsoy, ss. 38-39.

⁹⁵⁷ **Bab-ı Ali Hariciye Nezareti Mısır Mes’elesi**, s. 160; Tahsin Paşa, **Abdülhamit ve Yıldız Hatıraları**, Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi, İstanbul, 1931, 283.

⁹⁵⁸ **New York Times**, 5 Mayıs 1906; **EK 4 New York Daily Tribune**, 6 Mayıs 1906.

⁹⁵⁹ **London Daily Mail**, 10 Mayıs 1906.

istediği şekilde çizilmesine onay vermek durumunda kalmıştı.⁹⁶⁰ Buna göre, Taba Mısır'da, Akabe ise Osmanlı sınırları içerisinde kalmıştı. Daha önemlisi ise İngilizler böyle bir sınır anlaşması yapılması suretiyle Mısır'daki varlıklarını bir kez daha Babî'ye tasdik ettirmişti.⁹⁶¹ Kriz sırasında bir İngiliz gazetesinin yazdığı gibi “*Mısır'ın güvenliği İngiltere için her şeyden daha önemliydi*”⁹⁶². Önemli olan Mısır'ın bahsi geçen güvenliğinin İngiltere'nin egemenliği altında olması idi. Basit bir sınır meselesini bir anda sıcak çatışmanın eşiğine getirmesi, İngiltere'nin bu konudaki hassasiyetini ortaya koymuştu. Mustafa Kamil ise bu kriz sırasında Osmanlı saflarında yer almış, İngilizlere karşı Osmanlı menfaatlerinin korunması gerektiğini savunmuştu.⁹⁶³ Akabe (Taba) Meselesi sırasında Mısır halkının Osmanlı yanlısı tutumu ve Osmanlı askerine verdiği destek karşısında İngilizler Mısır halkının halifenin yanında olduğunu bir kez daha görmüştü.⁹⁶⁴ Buna delil teşkil etmesi bakımından Akabe Meselesi'ni yerinde yaşayan Piyade Mirlivası Rüştü Bey'in bu olaya ait eserine düştüğü şu notu zikretmek gerekir: “*Akabe Hadisesi'nde İngilizlerin büyük bir adamı eğerçi Hilafetin bir cüz'ü kadar kuvvet İngiltere hükümetinde olsa idi cihangir olurduk dediğinde şüphe yoktur*”.⁹⁶⁵

Mayıs 1906'da yaşanan Akabe meselesini takiben bu defa Haziran 1906'da Menufiye'nin Dinşavay köyünde güvercin avlayan İngiliz askerlerinden birinin köylü kadınlardan birini yaralaması üzerine iki taraf arasında arbede yaşanmıştı. Köylüler kasten kadını vurdukları gerekçesiyle İngiliz askerlere saldırmışlardı. Bu sırada İngiliz askerlerden bir tanesi ölmüştü. Sebep tam olarak belli olmamakla beraber kuvvetli şüphe askerin aldığı darbelerden veya güneş çarpmasından ötürü öldüğü yönündeydi. Olay üzerine çok sayıda köylü tevkif edilmişti.⁹⁶⁶

Olayın yargılanması için oluşturulan “mahkeme-i fevkalade heyeti” ise sanık sandalyesinde oturan köylülerin haklarını tehlikeye atacak türden bir şekilde sahipti. Beş üyeden oluşan heyette üç üyelik İngiliz hukukçular tarafından doldurulmuştu ve hiçbiri Arapça bilmiyordu. Yargılama öylesine hızlı bir şekilde yürütülmüştü ki

⁹⁶⁰ Murat Özyüksel, **Hicaz Demiryolu**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2000, ss. 174-176; Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi**, Cilt: I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1983, s. 254; Tahsin Paşa, ss. 287-288.

⁹⁶¹ Öke, s. 129.

⁹⁶² **London Daily Mail**, 9 Mayıs 1906.

⁹⁶³ Zeynep Güler, s. 69.

⁹⁶⁴ Özyüksel, s. 179.

⁹⁶⁵ Piyade Mirlivası Rüştü, s. 76.

⁹⁶⁶ **EK 5 BOA**. A.MTZ.MSR. 17/140; . J. Alexander, ss. 28-42.

neredeşye sanık konumunda bulunan elli bir köylü doğru dürüst söz hakkına bile sahip olamamıştı. Yargılama neticesinde köylülerden dört kişi idama, dört kişi müebbet, üç kişi on beş sene, altı kişi yedi sene, üç kişi de bir sene hapis cezasına çarptırılmıştı. Geriye kalan otuz bir kişi ise beraat etmişti.⁹⁶⁷ Hakkında cezai hüküm verilen köylülerin buna itiraz etmelerine dahi müsaade edilmemişti. Böyle bir durum karşısında dönemin İngiliz Hariciye Nazırı Sir Edward Grey bile yargı sürecinin yersiz sertliğinden rahatsızlık duyduğunu ifade etmek mecburiyetinde kalmıştı.⁹⁶⁸ Ne var ki bu açıklama, hakkında idam cezası verilen mahkûmların ibret-i âlem için Dinşavay köy meydanında, köylülerin gözleri önünde kararın infaz edilmesine mani olamamıştı.⁹⁶⁹ Böyle bir görüntü hiç şüphesiz Mısır'da yerli halkın İngiltere'ye karşı olan tepkisinin artırmıştı.⁹⁷⁰ Öyle ki halkın tepkisi halk ozanlarının bu olaya dair yaktıkları ağıtlara da yansımıştı. Her birinde İngilizlere ve İngiltere'ye olan büyük öfke ve düşmanlık dile getiriliyordu.⁹⁷¹

Dinşavay hadisesi Mısır milliyetçiliğinin 1906 sonrasında daha etkin bir şekilde örgütlü mücadele içerisine girmek amacıyla partileşme sürecine girmesinde en büyük rolü oynamıştı.⁹⁷² Aynı zamanda Mısır'da 1882'den bu yana bir şekilde daha görünür bir hal alan ve zaman içerisinde çeşitli vesilelerle kendini gösteren yabancı karşıtlığı yahut Müslüman-Hıristiyan çatışması bundan sonraki süreçte daha keskin olarak seyretmeye başlamıştı.⁹⁷³ Bu hadise özellikle hukuk dışı uygulamalara sıkça meydan verir şekilde yapılan yargılama ve sonrasında yerli halkın artan tepkiselliği nedeniyle İngiliz cephesinde yöntem değişikliği konusunda bir adım atma durumu doğurmuştu. Bunun en önemli sonucu ise hiç kuşkusuz Lord Cromer gibi

⁹⁶⁷ **Bab-ı Ali Hariciye Nezareti Mısır Mes'alesi**, s. 161; **New York Times**, 28 Haziran 1906.

⁹⁶⁸ Harold Tollefson, **Policing Islam: The British Occupation of Egypt and the Anglo-Egyptian Struggle over Control of the Police 1882-1914**, New York, 1999, ss. 129-130.

⁹⁶⁹ **EK 6 New York Times**, 29 Haziran 1906.

⁹⁷⁰ Harry Carman, "England and the Egyptian Problem", **Political Science Quarterly**, Vol: 36, No: 1, (Mar., 1921), s. 58. Arthur Goldschmidt Dinşavay Hadisesi sonrasında ortaya çıkan hissiyatın, Mustafa Kamil'in on iki senedir bilfiil halkın ayağına giderek, Mısır'ı dolaşarak elde etmeye çalıştığı hissiyat ve farkındalıktan üstün olduğunu dile getirmektedir. Bkz. Goldschmidt, Nationalist Party, s. 320.

⁹⁷¹ Marsot, Mısır Tarihi, s. 80.

⁹⁷² Tollefson, s. 150.

⁹⁷³ Panayiotis Vatikiotis, **The History of Egypt**, Johns Hopkins University Press, 1986, s. 205. Modern Mısır tarihinde Müslüman-Hıristiyan çatışması ya da çekişmesi sosyolojik bir olgu olarak varlığını sürdürüegelmiş bir durum olarak karşımıza çıkmaktadır. Kimi zaman etnik yahut dinsel temelli ortaya çıkan bu çekişme 20.yüzyıl ortalarında ise sınıfsal bir kimliğe bürünmüş, alt-üst tabaka mücadelesine evrilmişti. Detay için bkz. S. Sana Hassan, **Christians Versus Muslims in Modern Egypt: The Century-Long Struggle for Coptic Equality**, Oxford University Press, 2003.

sert otoriter yönetimin simge isminin Kahire'deki görevine hastalığı gerekçesiyle son verilip, yerine daha ılımlı bir isim olan Sir Eldon Gorst'un getirilmesi olmuştu. Gorst daha önce Hıdiv'e mali danışmanlık yapmış bir kişiydi ve tayini Hıdiv tarafından memnuniyetle karşılanmıştı.⁹⁷⁴

Lord Cromer döneminin 1907 itibarıyla son bulması Mısır'daki İngiliz varlığı açısından tarihi bir dönüşüme işaret ediyordu.⁹⁷⁵ Göreve geldiği 1883'ten itibaren özellikle ilk on yıllık süre içerisinde Mısır'da siyasi ve idari alanda reform olarak adlandırılan değişimleri gerçekleştiren Lord Cromer bir biçimde Mısır'ı İngiltere için daha rahat yönetilebilir bir ülke haline getirmeyi hedeflemişti. Buna uygun olarak ordudaki subaylardan Hıdiv'in özel danışmanlarına ve sıkça değiştirilen Mısır nazırlar heyetine dek her alana müdahalede bulunan Cromer, aynı zamanda Mısır'da İngiltere'den başka güçlerin duruma müdahil olmalarının önüne geçebilmek adına iktisadi durumun iyileştirilmesine büyük önem vermişti. Zira Mısır başta Fransa olmak üzere İngiltere'nin rakibi olan büyük güçlerin nüfuzuna açık bir alan konumunda bulunuyordu. Bunu sağlayan en büyük etken ise kuşkusuz Mısır maliyesinin Avrupalı bankalara olan kredi borçları idi. Gerek borçların ödenmesi gerekse denk bir bütçe yaratılması hususunda kendi devrinin ilk dönemlerinde sıkı çalışan Cromer 1890'ların ortalarından itibaren bu konuda mesafe kat etmiş olmanın da verdiği özgüvenle yönetimini sertleştirmiş; bir anlamda sıklıkla atıfta bulunulan bir kavramla, sömürge valisi halini almıştı.⁹⁷⁶ Hıdiv Abbas Hilmi ile olan çatışmaları bunun en güzel örnekleri arasında yer almıştı. Bu dönemde Mısır'da ithal ürünlere konan yüksek tüketim vergisi ve tütün ekiminin yasaklanmasını takiben arazilerin tamamıyla pamuk üretimine yönlendirilmesi neticesinde ülke İngiliz tekstil endüstrisinin ham madde kaynağı haline getirilmişti. Bilhassa dokumacılık başta olmak üzere yerli sanayi kurma teşebbüsleri ise ağır vergilendirmeler nedeniyle ithal mallarla boy ölçüşemeyecek hale getirildiğinden daha ilk günlerde akamete uğramıştı. Bunun yerine tarımsal üretimi ve verimi artırmak adına pek çok yere baraj ve kanallar inşa edilmişti. Bunlardan en son ve büyük olanı 1902'de Asvan'da inşa edilen barajdı.⁹⁷⁷

⁹⁷⁴ Goldschmidt, Nationalist Party, s. 320.

⁹⁷⁵ Roger Owen, **Lord Cromer: Victorian Imperialist, Edwardian Proconsul**, Oxford University Press, 2004, (Victorian Imperialist), ss. 349-367.

⁹⁷⁶ Zeynep Güler, s. 71.

⁹⁷⁷ Marsot, Mısır Tarihi, ss. 76-79.

“Mısır’ın taşsız Kralı” olarak adlandırılmasına neden olan ikinci dönem otoriter idareciliği aynı zamanda Mısır’da İngiliz karşıtı atmosferin yeniden güç kazanmasına sebebiyet vermişti. Özellikle 1906 yılında arka arkaya patlak veren Akabe ve Dinşavay hadiseleri Mısır toplumunda olan muhalefeti Londra’nın somut bir biçimde algılamasını sağlamıştı. Bir taraftan İngiltere’nin dış politikada artan rekabet ortamı içerisinde Almanya, Fransa ve Rusya gibi devletlerle girdiği mücadelede pozisyonunu kaybetmeme kaygısı diğer taraftan Mısır ve Hindistan gibi büyük sömürgelerindeki varlığını idame ettirme isteği Henry-Campbell Bannermann (1836-1908) liderliğindeki Liberal hükümetin Mısır’da daha ılımlı bir görünüme bürünme yöntemine müracaat etmesine neden olmuştu. Bu yüzden Londra bundan böyle Mısır’da yola Sir Eldon Gorst ile devam etmeyi uygun bulmuştu.⁹⁷⁸

Cromer Mısır’daki görevinin resmi olarak son bulduğu 3 Mayıs 1907 akşamı Kahire’deki Opera Binası’nda verilen davette bin iki yüz kişinin önünde Mısır’da geçen yılların bir özetini yapmıştı. Konuşmasında Hıdiv Tevfik’in ılımlı ve uzlaşmacı liderliğinden övgüyle söz ederken; Hıdiv Abbas Hilmi’ye ise gayretlerinden ötürü teşekkür etmişti. Cromer, Mısır’daki İngiliz varlığının devamının şart olduğunu ifade ettiği konuşmasında yürürlükte olan idari sistemin bazı sıkıntılara rağmen korunmasını istemişti.⁹⁷⁹

1.7.3. Sir Eldon Gorst’un Genel Konsüllüğü (1907-1911)

1861’de Auckland’da dünyaya gelen Sir Eldon Gorst, Mısır kariyerine 1886’da Kahire’deki İngiliz bürosuna atanarak başlamış; 1890’da Mısır gelir idaresinde görev almıştı. 1892’de Mısır Maliye Nezareti Müsteşarlığı’na atanan Gorst, 1894’te Dâhiliye Nazırı Danışmanlığı görevine getirilmişti. Daha sonra Londra’ya geri çağrılan ve İngiliz Hariciye Nezareti Müsteşarlığı’na getirilen Gorst burada üç yıl görev yaptıktan sonra 1907’de tekrar Mısır’a, bu defa İngiliz Genel Konsülü namıyla gönderilmişti.⁹⁸⁰

⁹⁷⁸ Marsot, Mısır Tarihi,, s. 80.

⁹⁷⁹ *New York Times*, 4 Mayıs 1907.

⁹⁸⁰ Archie Hunter, *Power and Passion in Egypt: A Life of Sir Eldon Gorst, 1861-1911*, Tauris, New York, 2007, ss. 68-113; *The Last Khedive of Egypt*, s. 262; Weigall, ss. 211-212; *New York Times*, 28 Temmuz 1907.

Gorst'un 7 Mayıs 1907'de göreve gelir gelmez yapmaya çalıştığı ilk şeylerden biri Cromer'in küçük görerek, kötü muamele ettiği Hıdiv'in gönlünü almak, onunla yakınlaşmak olmuştur.⁹⁸¹ Bunun işaretlerinden bir tanesi 29 Ekim 1889'da imzalanmış olan İngiliz-Mısır ticari anlaşmasının 16 Aralık 1907'de bazı yeni hükümlerle genişletilmesi olmuştur. İngiltere anlaşma hükümlerinden de anlaşıldığı üzere Mısır'daki ticari etkinliğini denizaşırı kolonilerine de aktarmak niyetindeydi.⁹⁸² Nitekim benzer bir başka ticari anlaşmada İngiliz tarafı Fiji'den Barbados'a uzanan denizaşırı kolonilerinin her birini ismen anlaşma metnine yerleştirmişti.⁹⁸³

Siyasi alanda Hıdiv'i milliyetçilerden uzakta tutmak isteyen Gorst, 1907'de karizmatik milliyetçi lider Mustafa Kamil'in ölümü sonrasında bu kesimin içine düştüğü ortamı değerlendirmek istemişti. Bu çerçevede Gorst, milliyetçilerin yayımlarını kısıtlamaya yönelik olarak hâlihazırda yürürlükte olan 26 Kasım 1881 tarihli Matbuat Kanunu'nu revize etme kararı almıştı. Zira Cromer'in Mısır'ı terk etmesiyle beraber doğan boşluğu basın iyi değerlendirmiş ve Mısır'da 1882'den itibaren yapılan her şeyi Cromer'in hanesine yazan yorumlar ülkede o günlerde zirvede bulunan İngiliz aleyhtarlığı ile mütenasip bir biçimde yayımlanmaya başlamıştı. Bazı gazeteler Cromer'in Mısır maliyesinden milyonlarca pound parayı beraberinde götürdüğünü yazıyordu.⁹⁸⁴ Bunun yanı sıra özellikle 1909 sonbaharında Kahire milliyetçi öğrenci protestolarına tanık olmaya başlamıştı.⁹⁸⁵ Başta Ezher öğrencileri olmak üzere milliyetçi basının yayınları doğrultusunda sokaklara dökülmeye başlayan öğrenciler karşısında İngiliz idaresi daha sıkı güvenlik önlemleri almaya başlamıştı.⁹⁸⁶ Örneğin, 4 Temmuz 1909 tarihli kanun ile milliyetçi olduğundan şüphelenilen bir kişinin her hangi bir soruşturma ve kovuşturma yapılmaksızın sürgüne gönderilebilmesinin yolu açılmıştı. Ayrıca benzer durumların sürekli olarak yaşanmasının önüne geçilmesi amacıyla da yasal değişikliklere

⁹⁸¹ Mansfield, Mısır İhtilali, s. 19.

⁹⁸² **1908 [Cd. 3874]** Treaty Series. No. 2. 1908. Agreement additional to the commercial convention between the United Kingdom and Egypt of October 29, 1889.

⁹⁸³ **1909 [Cd. 4700]** Treaty Series. No. 18. 1909. Accessions of British colonies, &c., to the Commercial Convention between the United Kingdom and Egypt, signed at Cairo, October 29, 1889.

⁹⁸⁴ Weigall, s. 209.

⁹⁸⁵ "Mısır Milliyetperveranı", **Tasvir-i Efkâr**, 2 Ekim 1909.

⁹⁸⁶ "Mısır'da Nümayişler", **Tasvir-i Efkâr**, 11 Kasım 1909.

gidilmesi kararlaştırılmıştı.⁹⁸⁷ Bu kapsamda 1910'da gerçekleştirilen matbuat kanunu revizyonu sonrasında pek çok yayın organına para cezası kesilmiş, yayınlarına son verilmişti. Sadece Muhammed Ferid'in Hizb'ül Vatani'si üç tane yayını kapatmak zorunda kalmıştı.⁹⁸⁸

1909-1910 yılları içerisinde Mısırlı milliyetçiler, öğrenciler sadece Kahire'de değil yurtdışında da örgütlenmeye, seslerini duyurmaya çalışmışlardı. Özellikle Cenevre ve Paris gibi merkezlerde toplanan ve kendilerine Genç Mısırlılar denen bu grup içerisinde Kahire'den buraya okumaya gelenler olduğu gibi sadece bu toplantılarda yer almak üzere gelenler de yer almaktaydı.⁹⁸⁹ 1909 yılı Eylül ayı içerisinde Cenevre'de bir kongrede toplanan Genç Mısırlılar⁹⁹⁰ burada öncelikli konu olarak Mısır'ın tahliyesini tartışmışlardı.⁹⁹¹ Kendi toprakları üzerinde İngiliz askerinin hüküm sürmesinden bir hayli müteessir olan Mısır halkı adına ülkelerinin İngilizlerce tahliyesini talep eden Genç Mısırlıların bu tutumu, Mısır meselesinin yakın gelecekte Londra açısından çok daha müşkül durumlar yaratacağı yorumlarının yapılmasına neden olmuştu.⁹⁹² Cenevre dışında da Mısırlı öğrenciler protesto gösterilerinde bulunmakta ve toplantılar tertiplemekteydi. Bunlardan bir tanesi de Mısır Milli Kongresi'nin toplanmak istediği Paris'te gerçekleşmişti. Kongre organizatörleri 17 Haziran 1910'da Paris'te bir protesto gösterisi düzenlemek istemiş ancak Fransız hükümeti buna müsaade etmemişti.⁹⁹³

Uzun yıllar İngiliz idaresi altındaki Mısır'da çeşitli kademelerde görev yapan ve gerek ülkeyi gerekse toplumu yakından tanıma şansını yakalayan Gorst, bu tecrübelerini öncelikle milliyetçi kesimi köşeye sıkıştırarak çözmek istemişti. Bu yolda ilk adımı matbuat kanunu ile atan Gorst bunun ardından milliyetçi kesimde

⁹⁸⁷ **1909 [Cd. 4734] Egypt. No. 2 (1909)**. Despatch from His Majesty's agent and consul-general at Cairo: forwarding the Egyptian law of July 4, 1909, for placing certain persons under police supervision.; J. Alexander, **The Truth About Egypt**, Cassell and Company Ltd., London, 1911, ss. 220-225; Khaled Fahmy, "The Police and the People in Nineteenth-Century Egypt", **Die Welt Des Islams**, New Series, Vol: 39, Issue: 3, Law and Society in Nineteenth-Century Egypt, (Nov., 1999), (The Police), ss. 340-377.

⁹⁸⁸ **1909 [Cd. 4580] Egypt. No. 1 (1909)** Reports by His Majesty's agent and consul-general on the finances, administration, and condition of Egypt and the Soudan 1908; Zayid, s. 339.

⁹⁸⁹ "Genç Mısırlılar", **Tasvir-i Efkâr**, 27 Eylül 1909; Jacob Landau, "The Young Egypt Party", **Bulletin of the School of Oriental and African Studies**, Vol: XV, No: 1, (1953), (Young Egypt), ss. 161-164.

⁹⁹⁰ "Genç Mısırlılar Kongresi", **Tasvir-i Efkâr**, 19 Eylül 1909.

⁹⁹¹ "Genç Mısırlılar Kongresi", **Tasvir-i Efkâr**, 20 Eylül 1909.

⁹⁹² "Genç Mısırlılar Kongresi", **Tasvir-i Efkâr**, 23 Eylül 1909.

⁹⁹³ **New York Times**, 18 Haziran 1910.

hayli yoğun olarak kullanılan İslami söyleme karşın Mısır'da yaşamakta olan gayrimüslimleri yanına çekmeyi denemişti. Özellikle Kıptiler⁹⁹⁴ üzerine yoğunlaşan Gorst, tam da milliyetçi kesim içerisinde Kıptilerin harekete davet edilip, edilmemesi tartışmalarının devam ettiği bir sırada⁹⁹⁵, önde gelen Kıpti siyasetçilerden Butros Gali Paşa'yı Mustafa Fehmi Paşa'nın yerine kabine reisliğine getirmişti. Hıdiv Abbas Hilmi'nin onayıyla gerçekleştirilen bu stratejik hamle karşısında milliyetçi kesimde büyük bir şaşkınlık yaşanmıştı. Zira Gali, Dinşavay Hadisesi sonrasında kurulan mahkemenin başkanı olarak görev yapmış birisi idi ve verdiği kararların ne denli adil olduğu ortadaydı.⁹⁹⁶ Butros Gali Paşa'nın hem kabine reisi hem de Hariciye Nazırı olduğu kabinede Dâhiliye Nezareti'nde Muhammed Said Paşa, Adliye Nezareti'nde Hüseyin Rüşdü Paşa, Maarif Nezareti'nde Saad Zağlul Paşa⁹⁹⁷, Maliye Nezareti'nde Ahmed Paşa, Harbiye Nezareti'nde ise İsmail Sırrı Paşa yer almıştı.⁹⁹⁸

Butros Gali Paşa kabinesinin milliyetçilerin en çok tepkisini üzerine çeken icraatı hiç kuşkusuz 27 Ocak 1910 tarihinde imzalanmak ve Süveyş Kanalı imtiyazının İngiltere lehine uzatılmasını resmiyete dökmek istenen anlaşma olmuştu. Anlaşmanın birinci maddesi daha önceki sözleşmelerde 1968'e dek uzatılmış olan imtiyaz hakkını 40 yıl daha uzatarak 2008 yılına eriştiriyordu.⁹⁹⁹ Yaklaşık yüz yıllık bir projeksiyon yapan ve dolaylı olarak Mısır'daki İngiliz varlığını da aynı süre içerisine bir biçimde yayan bu anlaşma metninin tepki çekmemesi mümkün değildi. Zira bunun bilincinde olan Hıdiv Abbas Hilmi her ne kadar "*Gorst'un hiçbir zaman parayla pulla ilişkisi olmamıştı; maddiyata önem veren birisi değildi*" diyerek İngiliz konsülünü temize çıkarmaya çalışsa da anlaşmanın içeriğine dönük olarak Mısır'da ciddi bir tepki oluşmuştu. Özellikle milliyetçi kesimde Butros Gali Paşa'ya muhalif sesler yükselmişti. Hatta paşanın kimliği üzerinden Mısırlı Kıptiler de İngilizlerle

⁹⁹⁴ Modern Mısır tarihinde Kıptiler üzerine bir araştırma için bkz. Elizabeth E. Oram, **Constructing Modern Copts: The Production of Coptic Christian Identity in Contemporary Egypt**, Doktora Tezi, Princeton Üniversitesi, 2004.

⁹⁹⁵ Peter Mellini, **Sir Eldon Gorst: The Overshadowed Proconsul**, Hoover Institution Press, 1977, s. 167.

⁹⁹⁶ Weigall, s. 214.

⁹⁹⁷ Toprak ağası bir babanın oğlu olarak dünyaya gelen Zağlul Ezher'de aldığı eğitimin ardından bir süre yargı bürokrasisinde görev yaptıktan sonra, Başbakan Mustafa Fehmi Paşa'nın damadı olmasının etkisi, Lord Cromer'in de tavsiyesi doğrultusunda Mısır Maarif Nezareti'nin başına getirilmişti. 1910'da ise Adliye Nazırı olacaktı. Bkz. Tayyar Arı, s. 184.

⁹⁹⁸ **1909 [Cd. 4580] Egypt. No. 1 (1909)** Reports by His Majesty's agent and consul-general on the finances, administration, and condition of Egypt and the Soudan 1908.

⁹⁹⁹ Anlaşma metninde yer alana maddeler için bkz. **The Last Khedive of Egypt**, ss. 266-269.

işbirliği yapan bir kesim olarak algılanmaya ve lanse edilmeye başlanmıştı. Kıpti nüfus bundan bir hayli rahatsızdı.¹⁰⁰⁰ Kendini gösteren bu gerilim ortamı iki netice verecekti. Bunlardan biri Gali Paşa'nın hayatına mal olacak; diğeri ise gergin atmosferin anlaşmayı rafa kaldırması olacaktı.¹⁰⁰¹

Şubat 1910'a gelindiğinde Butros Gali Paşa, Müslüman milliyetçi gençlerden İbrahim el-Verdani'nin suikastına kurban giderek, hayatını kaybetmişti.¹⁰⁰² Gali'nin icraatlarının milliyetçileri fazlasıyla rahatsız ettiğini ve bu nedenle intikam almak amacıyla Başbakanı öldürdüğünü ifade eden el-Verdani¹⁰⁰³ yapılan yargılama sonrasında Mayıs 1910'da idama mahkûm edilmiş¹⁰⁰⁴; bir ay sonra da cezası infaz edilmişti.¹⁰⁰⁵ Gali Paşa suikasti bir şekilde İngiltere'nin Mısır'daki varlığını Mısır milliyetçilerinin faaliyetleri kapsamında zora düşürmüştü. Böyle bir suikast milliyetçi kesim açısından ne kadar prestijli bir durum yaratmışsa İngiliz cephesi açısından da gelecek adına bir o kadar sıkıntı yaratmıştı. Bazı yorumlara göre İngiltere'yi Mısır'da çok daha zorlu günler bekliyordu.¹⁰⁰⁶

İktisadi yönden bakıldığında ise Eldon Gorst'un Mısır'a ilişkin Londra'ya gönderdiği yıllıklarda ciddi manada bir iyileşmenin kaydedildiği belirtilmekteydi. Özellikle 1903 sonrası süreçte ham pamuk fiyatlarının yükselmeye başlamasının bir sonucu olarak Mısır pamuğu üzerinden bütçenin önemli bir gelir kaynağına ulaştığına değinen Gorst, 1907 senesine ait raporunda bu durumun maliyeye beklenenin üzerinde bir gelir getirdiğini ifade etmişti. Buna göre, 14,7 milyon pound olarak tahmin edilen toplam gelir, yıl sonunda 16,3 milyon pound olarak belirlenmişti. Yıllıkta yer verilen rakamlara göre, resmi idarenin topladığı vergi miktarında da bir önceki yıla oranla artış söz konusu idi. Örneğin, arazi vergisi 74

¹⁰⁰⁰ **1911 [Cd. 5633] Egypt. No. 1 (1911)** Reports by His Majesty's agent and consul-general on the finances, administration, and condition of Egypt and the Soudan 1910. Aynı raporda Kıptilerin çok başka sorunları ve şikâyetleri olduğu konusunda Gorst Londra'yı bilgilendirmektedir. Kıptiler en çok Müslüman Mısırlılarla eş tutulmamaktan şikâyetçi idi. Örneğin, Kıpti öğrencilerin devam ettiği okullarda Müslüman öğrencilerin aksine eğitime para ödemek durumunda kaldıklarını söylüyorlardı.

¹⁰⁰¹ **The Last Khedive of Egypt**, ss. 260-261.

¹⁰⁰² J. Alexander, ss. 309-324; **New York Times**, 21 Şubat 1910.

¹⁰⁰³ **New York Times**, 22 Şubat 1910; **Guardian**, 22 Şubat 1910; **Times**, 22-23 Şubat 1910.

¹⁰⁰⁴ **New York Times**, 14 Mayıs 1910; **Times**, 14 Mayıs 1910; **Guardian** 14 Mayıs 1910; **Pall Mall Gazette**, 15 Mayıs 1910.

¹⁰⁰⁵ **Times**, 28 Haziran 1910; **New York Times**, 29 Haziran 1910.

¹⁰⁰⁶ "İngiltere ve Mısır", **Tanin**, 21 Haziran 1910.

bin, gümrük vergisi 180 bin, tütün vergisi 64 bin pound fazla toplanırken; demiryollarından elde edilen gelir ise 307 bin pound artış göstermişti.¹⁰⁰⁷

Karşılaştırma yapmak bakımından 1907 raporunun ardından 1909 raporuna bakmakta fayda vardır. Gorst tarafından Mart 1910'da sunulan rapora göre, elde edilen yıllık gelir 15,4 milyon pound, harcamalar ise 14,2 milyon pound olmuştur. Hazineye kalan miktar ise 1,1 milyon pound olarak kayıtlara geçirilmişti. 1909 yılına ait kalemlerde ise bütçenin dayandığı en önemli gelirler arasında yer alan gümrük ve demiryolu gelirlerinde gözle görülür bir düşüşe rastlanmıştı ki Gorst da buna işaret etmekteydi. Buna göre, 1907'de 2,1 milyon pound olan gümrük gelirleri 1909'da 1,8'e; yine 1907'de 3,5 milyon pound olan demiryolu gelirleri 1909'da 3,2 milyona düşmüştü. Mısır'ın toplam borcu ise 31 Aralık 1909 itibarıyla 92.241.000 pound olarak hesaplanmış; bunun yıllık faizinin de 3.579.000 pound olduğu belirtilmişti.¹⁰⁰⁸

1910 yılı bütçesi ise 15,9 milyon pound gelir, 14,4 milyon pound gider olarak hesaplanmış; elde kalan ise 1,5 milyon pound olmuştur. Genel olarak bakıldığında Gorst dönemi içerisinde Mısır maliyesi 1907'de 16,3 milyon pound gelir hesaplanırken, 1910'da 15,9 milyon pounda gerilemişti. 1908 ve 1909 yılları ise 15,5 milyon civarında seyretmişti.¹⁰⁰⁹

1908 yılına ait senelik raporunda Gorst Mısır nüfusuna ait yapılan yeni sayımın neticelerini vermişti. Buna göre, çölde dağınık bir şekilde yaşayan ve yaklaşık yüz bin civarında oldukları tahmin edilen bedeviler dışarıda bırakıldığında Mısır'ın toplam nüfusu 11.189.978 olarak belirlenmişti.¹⁰¹⁰ On yıl önce, 1897'de yapılan sayıma göre Kahire'nin nüfusu 84 bin, İskenderiye'ninki ise 50 bin kişi artmıştı. Benzer bir başka istatistikî çalışmaya göre aynı yıl içerisinde Mısır'da okuma yazma bilen kişi sayısı (Müslüman-Kıpti-Yahudi olmak üzere tamamı) 608 bin kişi olarak belirlenmişti. Bunun 548 bini erkek, 60 bini ise kadınlardan ibaretti. Mısır'da ikamet etmekte olan yabancılar içerisinde nüfus bakımından en çok artış gösteren Rumlar olmuştur. 1897'de 38 bin olan Rum nüfusu 24 bin kişi artarak 62

¹⁰⁰⁷ **1908 [Cd. 3966] Egypt. No. 1(1908).** Reports by His Majesty's agent and consul-general on the finances, administration, and condition of Egypt and the Soudan 1907.

¹⁰⁰⁸ **1910 [Cd. 5121] Egypt. No. 1 (1910)** Reports by His Majesty's agent and consul-general on the finances, administration, and condition of Egypt and the Soudan 1909.

¹⁰⁰⁹ ¹⁰⁰⁹ **1911 [Cd. 5633] Egypt. No. 1 (1911)** Reports by His Majesty's agent and consul-general on the finances, administration, and condition of Egypt and the Soudan 1910.

¹⁰¹⁰ Gorst'un raporunda yer alan bu rakama başka çalışmalarda da rastlamaktayız. Örnek için bkz. Charles Issawi, *Population and Wealth*, s. 100.

bine ulaşırken, ikinci sırada 10 bin kişilik artışla 34 bine ulaşan İtalyanlar yer alıyordu. Nüfusu en çok azalan kesim ise Ruslar olarak belirlenmişti. Buna göre, 1897’de 3192 olan Rus nüfusu 1907’de 2410 olarak sayılmıştı. Çalışan nüfusa bakıldığında ise ziraat ekonomisinin büyüklüğü ve Mısır ölçeğinde rakipsizliğı dikkat çekmekteydi. Cromer dönemi iktisat politikasının bir sonucu olan büyük ziraat ekonomisi içerisinde tarımda istihdam ciddi oranda artmıştı. Buna göre, Mısır’da tarımda çalışan kişi sayısı 2 milyon 440 bin kişi idi. Orduda ve emniyette çalışan kişi sayısı 100 bin civarında iken sanayide 380 bin, ulaştırmada ise 262 bin kişi istihdam edilmişti. Diğerleri kategorisinde ise işsizlerle birlikte toplam 7,9 milyon kişi yer alıyordu. Bunların 5,5 milyonu ise kadınlardan oluşuyordu.¹⁰¹¹

Gorst döneminde süresince tıpkı Cromer zamanında olduğu gibi Mısır idaresi içerisinde yer alan kilit nezaretlerde İngiliz bürokratlar görevlendirilmişti. Dâhiliye Nezareti bu dönemde önce Sir Arthur Chitty ardından Ronald Graham’a bırakılırken, Maliye ise Sir Paul Harvey’e teslim edilmişti.¹⁰¹² Mısır idaresine olan yaklaşımları bakımından Cromer ile halefi Gorst’u karşılaştıran el-Ahram gazetesine göre, Cromer idaresinin her aşamasında her noktaya müdahale eden bir idareciyken, Gorst düzenlemeleri yapan ancak işleyişe karışmayan bir yönetici olarak lanse edilmişti. Gazeteye göre, ülkelerinin menfaatlerini kıyasıya korumakta birbirleri ile yarışan bu iki idareciden Gorst’un en büyük hedefi milliyetçi hareketin başını ezmek olmuştu.¹⁰¹³

Mısır’da görev yaptığı dört yıllık süre sonunda yakalandığı hastalığın etkisiyle Gorst görevini bırakmak mecburiyetinde kalmıştı. Çok geçmeden aynı yıl içerisinde, 1911’de, kanserden yaşamını yitiren Gorst’un ardından ise Mısır’daki İngiliz genel konsüllüğü görevine 1914’e dek nezaret etmek üzere Lord Kitchener atanmıştı.

Hıdiv Abbas Hilmi hatıratında Eldon Gorst’tan övgüyle söz etmiş ve Cromer’in sert idaresinin ardından gelen Gorst’un kıymetinin bilinemediğinden dert yanmıştı. Zira ne halk kendisine müteşekkir olmuş ne de basında hakkında tek bir

¹⁰¹¹ **1909 [Cd. 4580] Egypt. No. 1 (1909)** Reports by His Majesty’s agent and consul-general on the finances, administration, and condition of Egypt and the Soudan 1908; Marius Deeb, “The Socioeconomic Role of the Local Foreign Minorities in Modern Egypt 1805-1961”, **International Journal of Middle East Studies**, Vol: 9, No: 1, (Jan., 1978), ss. 11-22.

¹⁰¹² **1909 [Cd. 4580] Egypt. No. 1 (1909)** Reports by His Majesty’s agent and consul-general on the finances, administration, and condition of Egypt and the Soudan 1908; Weigall, ss. 232-233.

¹⁰¹³ Weigall, s. 233.

olumlu yazı yayımlanmıştı. Bütün bunlara rağmen Hıdiv'e göre, Gorst dönemi Mısır'daki İngiliz idaresinin en iyi dönemi olmuştu. Mısır onun döneminde daha önce şahit olmadığı ölçüde hızlı bir ilerleme kaydetmişti. Eğer hastalığı ortaya çıkmamış ve sağlıklı bir biçimde Gorst görevine devam edebilmiş olsaydı, Abbas Hilmi'ye göre, Mısır'da gerek halkın gerekse Mısır-İngiliz ilişkilerinin geleceği adına çok daha olumlu adımlar atılabilecekti.¹⁰¹⁴

1.7.4. Lord Kitchener'in Genel Konsüllüğü (1911-1914)

1911'de Sir Eldon Gorst'un yerine İngiltere'nin Mısır Genel Konsülü olarak atanan Lord Kitchener (1850-1916) 19. asır İngiliz sömürgecilik tarihinin önde gelen asker ve siyaset adamlarından bir tanesi idi. İrlanda doğumlu olan Horatio Herbert Kitchener, Kraliyet akademisinde aldığı eğitiminin ardından Ortadoğu ve Afrika mesaisine 1884 sonunda patlak veren Sudan'daki Mehdi İsyanı ile başlamıştı. 1886'da Doğu Sudan genel valisi olarak görevlendirilen Kitchener 1892'de ise Mısır Hıdivi Abbas Hilmi tarafından Sir Grenfell'in yerine Mısır ordusu Serdarlığı makamına getirilmişti. 1899'da Sudan'ın tamamen İngiliz kontrolüne geçmesinin ardından Sudan Genel Valisi ve Serdarı olan Kitchener bu görevi üç yıl sürdürdükten sonra bu kez bir başka önemli İngiliz sömürgesi olan Hindistan'a Başkomutan sıfatıyla tayin edilmişti.¹⁰¹⁵ Hiç kuşku yok ki bu tayinde Kitchener'in Güney Afrika'da İngiltere'nin Boerlere karşı verdiği mücadelede oynadığı rolün büyük katkısı bulunmaktaydı.¹⁰¹⁶ 1909'a dek Hindistan görevini yürüten Kitchener

¹⁰¹⁴ **The Last Khedive of Egypt**, ss. 257-260.

¹⁰¹⁵ **1904 (200) East India (army memorandum)**. Return of the memorandum recently issued by General Lord Kitchener of Khartoum and local Commander-in-Chief in India, upon the organisation and training of the army in India.

¹⁰¹⁶ **1901 [Cd. 522, 605, 695] South Africa Despatches**. Despatch by General Lord Kitchener, dated 8th March, 1901, relative to military operations in South Africa; **1901 [Cd. 528] South Africa**. Papers relating to negotiations between Commandant Louis Botha and Lord Kitchener; **1901 [Cd. 546] South Africa**. Letter from Commandant Louis Botha to Lord Kitchener, dated 13th February, 1901; **1901 [Cd. 663] South Africa. Further** papers relating to negotiations between Commandant Louis Botha and Lord Kitchener; **1902 [Cd. 820] South Africa despatches**. Despatches by General Lord Kitchener, dated 8th August, 8th September and 8th October, 1901, relative to military operations in South Africa, including supplementary despatch, dated 18th October on the actions at Itala Mount, Fort Prospect, and Moedwill; **1902 [Cd. 823, 824, 890, 965, 970, 984, 986, 988] South Africa despatches**. Despatch by General Lord Kitchener, dated 8th November, 1901, relative to military operations in South Africa.

aynı yıl feldmareşal unvanıyla onurlandırılmış ve 1911’de Mısır’daki görevine atanmıştı.¹⁰¹⁷

Genel hatlarıyla bakıldığında Kitchener Gorst dönemi politikasında ciddi değişikliklere gitmemiş, benzer bir siyaseti takip etmişti. Tıpkı Gorst gibi önceliğini yine milliyetçi harekete veren Kitchener, Gorst’un Kıpti kartını oynamasına benzer bir şekilde bu defa köylülere ve toprak sahiplerine yönelmişti.¹⁰¹⁸ Toprak sahipleri milliyetçi hareketin burjuva kökenini oluştururken, köylü/fellah ise yer yer vurucu güç haline gelebiliyordu. Buna ek olarak, selefi Gorst’un yıllık raporlarında da şahit olduğumuz üzere, Mısır ekonomisi tarım üzerinde yürüyen bir ekonomi idi. İstihdamdan üretime dek her alanda tarımsal faaliyetler ilk sırada yer alıyordu. Bu çerçevede Kitchener toprak sahipleri ve köylülere birbirinden farklı politikalar uygulamayı uygun görmüştü. Örneğin, daha önceden kurulmuş olan Mısır Milli Bankası ve Ziraat Bankası aracılığıyla toprak sahiplerine verilmekte olan kredi miktarının kısıtlı seviyeden çıkarılıp, yükseltilmesini sağlamıştı. Buna karşılık alınan kredilerin yeni bir ödeme düzenine bağlanmasını, böylece kredi kullanan arazi sahiplerinin daha rahat ödeme yapabilmelerinin yolunu açmıştı. Küçük arazi sahiplerine ise bir zamanlar Hindistan’da çıkarılan Pencap Arazi Yasası olarak bilinen uygulamanın benzeri Mısır’da yürürlüğe konmuş; buna göre elinde beş feddandan daha az miktarda toprak bulunan küçük üreticinin toprağının müsaderesi kanunen engellenmişti.¹⁰¹⁹ Fellaha olan en büyük hediyesi ise topraksız köylünün toprak sahibi yapılması olmuştu. Buna göre, devletin elinde bulunan 600 feddan dolayındaki arazi Kitchener zamanında bölünerek, dağıtılmıştı.¹⁰²⁰ Mısırlı köylüler Kitchener’in bu politikasından ziyadesiyle memnun olmuşlar ve onu “el-Lord” olarak tabir etmeye başlamışlardı.¹⁰²¹ Hatta bu yıllarda halk arasında “*Kitchener geldiğinden beri Mısır’da tavuklar daha büyük yumurta yumurtlar oldu*” şeklinde

¹⁰¹⁷ Harold Wheeler, **The Story of Lord Kitchener**, George G. Harrap & Company, London, 1916, ss. 9-228; G.K. Chesterton, **Lord Kitchener**, London, 1917; Donald A. MacKenzie, **Lord Kitchener: The Story of His Life and Work**, Blackie and Son Limited, London, 1916, ss. 7-128; Henry D. Davray, **Lord Kitchener: His Work and His Prestige**, T. Fisher Unwin Ltd., London, 1917, ss. 16-54; E.S. Grew, **Field-Marshal Lord Kitchener: His Life and Work for the Empire**, The Gresham Publishing Company, London, 1917, ss. 92-165; Karl E. Meyer & Shareen Blair Brysac, **Kingmakers: The Invention of the Modern Middle East**, W.W. Norton Company, New York, 2008, s. 55.

¹⁰¹⁸ Lutskiy, s. 230.

¹⁰¹⁹ Sir George Arthur, **Life of Lord Kitchener**, Vol: II, MacMillan and Co., London, 1920, s. 318.

¹⁰²⁰ **The Last Khedive of Egypt**, s. 278.

¹⁰²¹ Donald A. MacKenzie, s. 136.

rivayetler dahi dolaşmaya başlamıştı.¹⁰²² Buna ek olarak yine aynı dönemde ülke içerisinde üretilen malların Kahire ve diğer büyük pazarlara kolaylıkla ve ivedilikle ulaştırılmalarını sağlayabilmek amacıyla deniz taşımacılığı için iskelelerin, kara taşımacılığı için ise yolların yapımına hız verilmesi olmuştu.¹⁰²³ Bu çerçevede Mısır tarımında öncelik verilen ürün daha önceki dönemlerde olduğu gibi yine pamuk olmuştu. Resmi verilere göre Mısır'da 20.yüzyıl başında ekili alanların üçte ikisinde pamuk üretimi yapılmaktaydı. Böylesine önemli bir ekonomik gücü ilk kez Eldon Gorst 1910'da Nafia Nezareti bünyesinde kurulan küçük bir büro kanalıyla idare etmek istemişti. Sadece pamuk üretimi ve kalitesi ile ilgilenmesi düşünülen bu birim Kitchener zamanında da varlığını korumuş hatta iç örgütlenmesi bakımından daha da güçlendirilmişti. Bu kapsamda işe alınan yeni müfettişlerin yanı sıra kimyager ve botanistler de istihdam edilmişti.¹⁰²⁴ 1913 sonunda ise Kitchener'in girişimiyle bu büro apayrı bir nezaret halini alacaktı. Bu zaman zarfında Kitchener kalite bakımından oldukça yüksek bir düzey yakalayan Mısır pamuğunun getirisinden azami yararlanabilmek amacıyla ücretsiz tohum dağıtmış, ekstra arazileri ekime açmıştı. Resmi verilere göre bu dönemde bir önceki yıla oranla yaklaşık 70 bin fedan ek arazi pamuk ekimine açılmıştı.¹⁰²⁵ Hatta gözler pamuk ekilmeyen arazilere de çevrilmişti. Ne var ki tarımsal üretim anlamında yüzde doksan oranında kendi kendine yetebilen bir ülke konumunda olan Mısır'da pamuk dışında ekimi yapılan tahıl ve darı tarlalarını bozup, pamuğa çevirmek sıkıntı yaratabilirdi. Bu sebeple böyle bir düşünceden vazgeçilmişti.¹⁰²⁶

Kitchener döneminde en çok üzerinde çalışılan alanlardan bir tanesi de sağlık olmuştu. Özellikle salgın hastalıklar ve yaygın çocuk ölümleri ile mücadele edebilmek amacıyla kadro ve maddi güç anlamında Sağlık Genel Müdürlüğü

¹⁰²² Harold Wheeler, s. 237.

¹⁰²³ Sir George Arthur, s. 320.

¹⁰²⁴ **1912-13 [Cd. 6149] Egypt. No. 1 (1912)** Reports by His Majesty's agent and consul-general on the finances, administration, and condition of Egypt and the Soudan in 1911; **1913 [Cd. 6682] Egypt. No. 1 (1913)** Reports by His Majesty's agent and consul-general on the finances, administration, and condition of Egypt and the Sudan in 1912.

¹⁰²⁵ **1912-13 [Cd. 6149] Egypt. No. 1 (1912)** Reports by His Majesty's agent and consul-general on the finances, administration, and condition of Egypt and the Soudan in 1911.

¹⁰²⁶ **1912-13 [Cd. 6149] Egypt. No. 1 (1912)** Reports by His Majesty's agent and consul-general on the finances, administration, and condition of Egypt and the Soudan in 1911; Sir George Arthur, a.g.e., ss. 323-324.

desteklenmişti. 1911’de Tıp Fakültesi 27 mezun vermiş; 50 yeni öğrenci ise eğitim için okula kabul edilmişti.¹⁰²⁷

1911-1914 yılları arasında Kitchener tarafından hazırlanıp, Londra’ya gönderilen yıllıklarda yer alan rakamlar Mısır’ın İngiltere ve sömürgeleri için nasıl bir pazar haline getirildiğini gözler önüne sermektedir. 1911’e ait yılda Mısır’ın İngiltere’den yaptığı kömür, mamul deri, ilaç, tekstil ürünleri gibi muhtelif kalemlerde yaptığı ithalat bir önceki yıla göre 1.246.000 pound artarak 8.557.000 pounda ulaşmıştı. Aynı zamanda İngiltere’nin Akdeniz’de ve Uzakdoğu’da bulunan sömürgelerinden Mısır’a yapılan ithalat da benzer şekilde artış göstermişti. Mısır’ın toplam ithalatı ise 1911 yılı içerisinde tam 4 milyon pound artış göstererek, 27.227.118 pounda yükselmişti.¹⁰²⁸

1912 yılında ise Mısır’ın ithalatı genel olarak bir düşüş gösterecek, 25.907.759 pound olarak hesaplanacaktı. Bunun içerisinde İngiltere bir önceki yıla göre 600 bin pound kayıpla, 7.990.658 pound ile yine ilk sırayı almıştı. İngiltere’nin tek artış kaydettiği alan ise Uzakdoğu sömürgelerinden Mısır’a yaptığı ithalatın istikrarını bozmayarak artmaya devam etmesi olmuştu.¹⁰²⁹

1913’e gelindiğinde ise İngiltere’nin tekrar toparlandığını görmekteyiz. Mısır’ın toplam ithalatının son iki yılın üzerine çıktığı bu dönemde 27.865.195 pound seviyesine yükselmişti. Bunun içerisindeki İngiliz payı 8.496.483 pound ile ilk sırada yer alırken, Uzakdoğu sömürgelerinden yapılan ithalat yarım milyon poundluk bir artışla 1.778.228 pounda ulaşmış durumdaydı.¹⁰³⁰

Kitchener’in görev süresi içerisinde Hıdiv Abbas Hilmi ile en şiddetli tartışmayı yaşadığı mesele Vakıfların harcamaları konusu olmuştu. Öteden beri milliyetçi hareketin güç kazanmasından endişe duyan ve bu nedenle toprak sahibi burjuva sınıfında gördüğümüz üzere her türlü mali kaynaklarını kurutmaya çalışan Kitchener, yapılan incelemeler neticesinde hazırladığı bir raporu Hıdiv’e sunmuştu. Raporda bütçeden Hıdivlik makamı namına vakıflara ayrılan ödeneğin belli bir

¹⁰²⁷ **1912-13 [Cd. 6149] Egypt. No. 1 (1912)** Reports by His Majesty’s agent and consul-general on the finances, administration, and condition of Egypt and the Soudan in 1911; Sir George Arthur, a.g.e., ss. 328-330.

¹⁰²⁸ **1912-13 [Cd. 6149] Egypt. No. 1 (1912)** Reports by His Majesty’s agent and consul-general on the finances, administration, and condition of Egypt and the Soudan in 1911.

¹⁰²⁹ **1913 [Cd. 6682] Egypt. No. 1 (1913)** Reports by His Majesty’s agent and consul-general on the finances, administration, and condition of Egypt and the Sudan in 1912.

¹⁰³⁰ **1914 [Cd. 7358] Egypt. No. 1 (1914)** Reports by His Majesty’s agent and consul-general on the finances, administration, and condition of Egypt and the Sudan in 1913.

kısının vakıflar hesabına ulaştırılmadığı ve milliyetçi örgütlere transfer edildiği iddia ediliyordu. Aslında bu İngiliz yetkililerin ilk defa dile getirdiği bir konu değildi. Zira Eldon Gorst da bizzat isim vermek suretiyle vakıf malları ve gelirlerinde çalışan Ahmed Dilaver ile Muhammed Abaza Bey'lerin ödenekleri yanlış yerlerde kullandıkları gerekçesiyle görevlerinden azledilmelerini talep etmişti. Ne var ki bu iddiaya şiddetle karşı çıkan Hıdiv Abbas Hilmi öncelikle bunun kendisine düşman mihraklar tarafından ortaya atılan bir iftira olduğunu söylemiş ardından da vakıflara ait hesapların düzenli olarak bir İngiliz danışmanın denetiminde olan Maliye Nezareti tarafından incelendiğini, bu sebeple iddianın hiçbir biçimde geçerli olamayacağını ifade etmişti. Bunun üzerine Kitchener vakıfların idaresi için ayrıca bir nezaret ihdas edilmesini önermiş ancak Hıdiv'den olumlu cevap alamamıştı. Hıdiv'e göre, Kitchener bütün vakıfları başında bir İngiliz danışmanın yer alacağı tek bir nezaret altında toplayarak tüm mal varlıklarını resmi olarak İngiliz tasarrufu altına almak istemekteydi. Bu yolla Mısır Müslüman toplumunun da denetim altına alınmak istediğini düşünen Abbas Hilmi aynı uygulama Mısır'daki tüm unsurlar için uygulamaya konulmadıkça kendisi tarafından kabul edilmeyeceğini de iletmişti.¹⁰³¹

Kitchener'in göreve geldiği sene İngiliz-Mısır-Osmanlı ilişkileri açısından önemli bir dış gelişme yaşanmış ve Osmanlı İmparatorluğu ile İtalya Trablusgarp'ta savaşa girmişlerdi. Halen hukuki ve siyasi anlamda Osmanlı'nın bir eyaleti olan Mısır'ın böyle bir durumda hem asker temini sağlaması hem de sınırlarını Osmanlı askerlerine açması gerekirdi. Ne var ki Mısır'da bambaşka bir durum yaşanıyordu. Kitchener ve İngiliz idaresi Mısır'ın herhangi bir biçimde Trablusgarp Savaşı'na müdahil olmasına müsaade etmemiş; tarafsızlık ilan etmişti.¹⁰³² Resmi idarenin bu tavrına karşın daha önce de değindiğimiz üzere Mısır halkı Mustafa Kamil ve diğer aktivistlerin önderliğinde savaş sırasında Osmanlı'nın yanında olmuş, hilafete olan bağlılığını göstermişti.

Kitchener Mısır'da görev yaptığı üç yıl içerisinde iki defa suikastten kurtarılmıştı. İlki Haziran 1912'de Kahire İstasyonu'nda meydana gelmiş; Tahir Arabî adlı bir Mısırlı tarafından öldürülmek istenmiş son anda Kitchener'in yakın arkadaşı, askeri ataşe Fitzgerald buna mani olmuştu. Olay sırasında üç kişi tutuklanmıştı. Bunlardan bir tanesi de el-Liva Gazetesi yazarıydı. Olay sonrasında el-

¹⁰³¹ Sir George Arthur, ss. 343-344; **The Last Khedive of Egypt**, ss. 278-280.

¹⁰³² Harold Wheeler, s. 236.

Liva hükümet kararıyla kapatılmıştı.¹⁰³³ İkincisi ise 1913 sonbaharında bu defa İngiltere'den Mısır'a dönerken, Venedik'te kendisine bir suikast tertibinde bulunulmuştu. Bu da tertibin İngiliz dışişlerine ihbar edilmesi üzerine ortaya çıkarılmış ve engel olunmuştu.¹⁰³⁴

Lord Kitchener'in Mısır kariyerinin kısa sürede son bulmasına neden olan gelişme ise 1914'te Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesi olmuştu. Londra hükümeti Kitchener'i İngiltere'ye geri çağırarak, Harbiye Nezareti'nin başına getirmişti. Kitchener'in yokluğunun yanı sıra Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla beraber İngiltere'nin Mısır'daki varlığı başka bir statüye taşınmıştı. Bundan böyle Mısır İngiltere'nin resmi protektorası altına girmişti.¹⁰³⁵ 1882'den beri devam eden fiili işgal böylece 18-19 Kasım 1914 tarihinde ilan edilip, Mısır Resmi Gazetesi'nde yayımlanan bu kararlar siyasi-hukuki bir statü kazanmış oluyordu.¹⁰³⁶ Bu aynı zamanda Mısır'daki Osmanlı varlığının da resmen son bulması anlamına geliyordu. Aynı süreç Mısır'da 1913 yılında Kitchener'in milliyetçi hareketi ve üyelerini kontrol altında tutma planının bir parçası olarak oluşturulan Yasama Meclisi'nin de kuruluşundan kısa bir süre sonra işlevini yitirmesini de beraberinde getirmişti.¹⁰³⁷

İngiltere'yi bu kararı almaya iten sebep ise şüphesiz patlak veren dünya savaşı ve bu süreçte elinde bulunan sömürge topraklarını koruma arzusu idi. Bu topraklar içerisinde yer alan Mısır ise Hindistan vd. İngiliz sömürgelerinin sahip olduğu hukuki-siyasi statünün aksine sadece işgal altında gözükmekteydi. Bu kararlar İngiltere Mısır'ın kendi toprağı olduğunu başta rakipleri olmak üzere tüm dünyaya ilan etmiş oluyordu. Her ne kadar İngiliz kamuoyu bu dönemde Mısır'ın ilhak edilmesinden yana olsa da Londra 1882'den bu yana Mısır'ı tahliye edeceğini sürekli olarak dillendirdiği için şimdilik ilhak seçeneğinden uzak durmuş ve protektora ilan

¹⁰³³ Harold Wheeler, s. 238.

¹⁰³⁴ Sir George Arthur, s. 334.

¹⁰³⁵ Elie Kedourie, "The End of the Ottoman Empire", **Journal of Contemporary History**, Vol: 3, No: 4, 1918-19: From War to Peace. (Oct., 1968), (The End of), s. 25; H.A.R. Gibb, "Anglo-Egyptian Relations: A Revaluation", **International Affairs (Royal Institute of International Affairs 1944-)**, Vol. 27, No. 4. (Oct., 1951), (Anglo-Egyptian), s. 445.

¹⁰³⁶ Malcolm Mellwraith, "The Declaration of a Protectorate in Egypt and Its Legal Effects", **Journal of the Society of Comparative Legislation**, New Ser., Vol. 17, No. ½, (1917), s. 238. İngiliz makamları tarafından resmi olarak yapılan açıklamanın metni için bkz. "Egypt a British Protectorate", **The American Journal of International Law**, Vol: 9, No: 1, (Jan., 1915), ss. 202-204.

¹⁰³⁷ Oysa 1913'te bu meclisin halk tarafından seçilmesi öngörülen 66 üyesi için seçimler yapılmış; Saad Zağlul meclis başkanlığına getirilmişti. Bkz. Zeynep Güler, s. 75.

ile yetinmişti.¹⁰³⁸ Böylece Mısır'da bir dönem 1882-1914 sona eriyor; 20.yüzyıl ortalarına dek yeni isimler altında yeni gelişmelerin yaşanacağı bir dönem başlıyordu

¹⁰³⁸ Peter Mansfield, Mısır İhtilali, s. 18.

1.8. MISIR 1914-1956: KISA BİR ÖZET

Birinci Dünya Savaşı içerisinde Lord Kitchener'in ardından Mısır'ı askeri bir yönetimin idaresi altına bırakan İngiltere'nin giriştiği en önemli değişim Mısır genel konsüllüğü makamını Mısır Yüksek Komiserliği'ne çevirmesi ve ardından Mısır Hariciye Nezareti'ni lağvederek bu komiserliğe bağlaması olmuştur. Yüksek komiser olarak ise Lord Allenby atanmıştır.¹⁰³⁹

Birinci Dünya Savaşı boyunca Mısır'da yaşanan en önemli gelişmelerin başında hiç kuşkusuz Hıdiv Abbas'ın İngiliz yönetimince tahttan indirilmesi olmuştur.¹⁰⁴⁰ Yasama Meclisi'nin görevine son verilmesinin ardından sıra Hıdiv Abbas Hilmi'ye gelmişti ve Hıdiv görevden alınarak yerine amcasının oğlu olan Hüseyin Kamil "Mısır Sultanı" olarak atanmıştır.¹⁰⁴¹ Bunun bir diğer anlamı unvandan da anlaşılacağı üzere Mısır'da Hıdiviyetin son bulması idi. Sultan Abdülaziz döneminde Mısır valilerine verilen Hıdiv unvanı ilk olarak İsmail Paşa tarafından kullanılmıştı. İngiliz idaresinin aldığı karar doğrultusunda son kullanan ise Hıdiv Abbas Hilmi olmuştur.

Savaş süresince Mısır maliyesi pamuk fiyatlarının dünya çapında artış göstermesi nedeniyle ciddi bir kazanç sağlamış; bu aynı zamanda dış borç ödemelerinin de kolaylaşmasını sağlamıştı. Ancak maliyede yaşanan bu iyileşme aynı şekilde halka yansımamıştı. Tam aksine askerliğe ve daha fazla üretime koşullandırılan köylüler ciddi sıkıntılar yaşamış; ülke çapında karaborsa egemen olmuştur. 1914-1920 arasında fiyatlar neredeyse üçe katlanmış; yiyecek maddelerinde yaşanan yetersizlikler ülkede örtülü bir kıtlığın yaşanmasına neden olmuştur. Bütün

¹⁰³⁹ Güler, s. 76. İngiltere'nin Birinci Dünya Savaşı ve hemen sonrasında Mısır ve diğer Ortadoğu coğrafyasına ilişkin politikalarını ele alan bir çalışma için ayrıca bkz. Helmut Mejcher, "British Middle East Policy 1917-21: The Inter-Departmental Level", **Journal of Contemporary History**, Vol: 8, No: 4, (Oct., 1973), ss. 81-101.

¹⁰⁴⁰ Osmanlı Devleti'nin 1914'te Almanya'nın yanında savaşa girme kararı alması sonrasında İngiltere karşı hamle olarak bundan böyle Mısır üzerindeki Osmanlı egemenliğini tanımadığını ilan etmişti. Bunun üzerine Hıdiv Abbas Hilmi Paşa görevden alınmıştı. Sürecin Abbas Hilmi'nin hatıralarına yansımaları için bkz. **The Last Khedive of Egypt: Memoirs of Abbas Hilmi II**, ss. 315-327.

¹⁰⁴¹ Peter Mansfield, Mısır İhtilali, s. 18. Hüseyin Kamil'in İngilizlerce bu şekilde atanması Babîâlî'nin tepkisine neden olmuştu. Mısır Sultanı namıyla başa getirilen Hüseyin Kamil Babîâlî tarafından gıyabında yargılanıp, idama mahkûm edilmişti. Hatta kendisinden kalacak malların eşi Melek Hanım'a olan iadesi meselesi bile halledilmişti. Bkz. **BOA**, A.MTZ.MSR, 11/C-164.

bu şartlar doğal olarak halkı daha da zor durumlara sokmuş; tepkiselliğini artırmıştı.¹⁰⁴²

Birinci Dünya Savaşı'ndan müttefikleri Fransa ve Rusya ile galip ayrılan İngiltere'nin Mısır özelinde 1922'ye dek uğraştığı en önemli mesele milliyetçiler olmuştu. Savaş süresince siperde kalmayı tercih eden ve İngiltere'ye karşı mücadele için enerji toplayan milliyetçi hareket 1919'da ilk defa ciddi olarak baş göstermiş; ülke grevler, protestolar ve silahlı çatışmalara boğulmuştu. Hükümet politikalarına karşı çıkan, Hıdiv'in kararlarını eleştiren ve reform talep eden Saad Zağlul 1919 ve sonrasında Mısır halkı için bir önder konumuna yükselmişti. Bunun bedelini ise önce 8 Mart 1919'da Malta'ya daha sonra da Seyşel Adaları'na sürgüne gönderilmekle ödemişti.¹⁰⁴³

Birinci Dünya Savaşı sonrasında halkın gösterdiği yoğun destek ile Mısır siyasetinde İngiltere ve Kral/Sultan kadar etkin bir üçüncü odak ortaya çıkmıştı. Bu Mısır milliyetçilerin ağırlıkta olduğu, Saad Zağlul'un karizmatik liderliğindeki Vafd Partisi idi. 1918 sonrası Mısır siyasetinin en büyük oluşumlarından birisi olan Vafd Partisi Mısır için bağımsızlık isteyen, anayasal hükümet ve yabancılara emniyet garantisi veren bir partiydi. 1952'ye dek Mısır siyasetindeki ağırlığını korumaya devam edecek olan Vafd Partisi 1927'deki ölümüne dek Saad Zağlul; 1927 sonrasında ise Nahas Paşa liderliğinde yoluna devam etmişti. Dayandığı sosyal taban açısından Mısır'ın ilk burjuva partisi olarak nitelenen Vafd Mısır siyasetinde toprak sahipleri ile doktori, mühendis, avukat gibi kentli-egitimli sınıfların temsilcisi konumunda yer almıştı.¹⁰⁴⁴

İngiltere'nin içinde bulunduğu güç durumun bir başka göstergesi de yine aynı dönemde Milletler Cemiyeti tarafından Mısır üzerine yayımlanan rapor olmuştu. Buna göre, Mısır bağımsız olmalıydı. İngiltere'nin Mısır'daki menfaatleri ise iki ülkeyi bağlayan özel şartlar çerçevesinde korunmalıydı.¹⁰⁴⁵ Bütün bu gelişmeler karşısında Londra'nın durumun ciddiyetine ikna olduğunun en mühim göstergesi 1922 Anlaşması olmuştu. Mısır'daki himaye yönetimine son veren bu anlaşma ile

¹⁰⁴² Peter Mansfield, Mısır İhtilali, s. 18; Güler, s. 76.

¹⁰⁴³ Güler, s. 83; Arı, s. 185.

¹⁰⁴⁴ Güler, s. 85.

¹⁰⁴⁵ Güler, s. 83.

İngiltere Mısır'ın bağımsızlığını tanıdığını ilan ediyordu.¹⁰⁴⁶ Ancak bu İngiltere'nin 1882'den bu yana sıkça dile getirilen Mısır'ı tahliyesinin gerçekleşeceği anlamına gelmiyordu. Tıpkı sekiz sene önce bir isim değişikliği ile Mısır'daki varlığını yeni bir statüye taşıması gibi 1922'de de benzer bir taktik izleniyor; bağımsızlığın tanınmasının ardında Mısır kurumlarının ve yönetiminin İngiltere tarafından doğrudan denetlenmesi yerine dolaylı yollardan kontrol edilmesi anlamına geliyordu. Zira ne Mısır kabinesi ne de Süveyş Kanalı üzerindeki İngiliz hâkimiyetinden bir değişiklik olmamıştı. Ayrıca Sudan'daki İngiliz egemenliği devam ediyor, İngiliz askeri birliklerinin, sivil ve asker danışmanlar ile temsilcilerin Mısır'daki görevleri eskisi gibi devam ediyordu.¹⁰⁴⁷ İngiltere anlaşmada yer alan bu hükümlerle aslında tanıdığını ilan ettiği Mısır'ın bağımsızlığını bu gibi kısıtlamalarla sadece retorik düzeyde bırakıyordu.¹⁰⁴⁸ Kapitülasyonların devam edecek olması da bunun göstergelerinden bir tanesiydi.¹⁰⁴⁹ Bu sebeple Vafd Partisi 1922 Anlaşmasını kabul etmemişti. Çünkü partiye göre, Mısır'daki İngiliz varlığını pratikte değiştiren bir durum ortaya çıkmamıştı. İngilizler hala ülkede varlıklarını sürdürmeye devam ediyordu.¹⁰⁵⁰

1922 Anlaşmasının takiben 1923'te bu defa 1917'de Hüseyin Kamil'in yerine tahta çıkan Kral Fuad öncülüğünde hazırlanan yeni Mısır Anayasası ilan edilmişti. 1830 Belçika Anayasası esas alınarak hazırlanan bu anayasaya göre, Mısır bağımsız bir ülke olarak tanımlanmakta, gücün Kralın elinde toplandığı bir monarşi sistemi içerisinde hükümet, senato ve temsilciler meclisi gibi anayasal kurumlar yer almaktaydı.¹⁰⁵¹ Bu anayasa her ne kadar liberal bir metin olarak nitelenmişse de “*ne gerçekten liberaldi, ne de gerçekten demokratik. Asıl siyasi iktidar kralın ve İngiliz otoritelerin ellerindeydi ve son derece otoriter bir yönetim kurulmuştu*”.¹⁰⁵²

¹⁰⁴⁶ Lord Lloyd, **Egypt since Cromer**, Vol: II, AMS Press, New York, 1934, ss. 48-66; Roger Owen, **State, Power and Politics in the Making of the Modern Middle East**, Routledge, New York, 2005, (Making of the Modern Middle East), s. 17.

¹⁰⁴⁷ Arı, s. 186.

¹⁰⁴⁸ Afaf Lutfi el-Seyyid Marsot, Mısır Tarihi, ss. 82-83.

¹⁰⁴⁹ Arı, s. 187.

¹⁰⁵⁰ Güler, s. 85.

¹⁰⁵¹ Norman Bentwich, “The Constitution of Egypt”, **Journal of Comparative Legislation and International Law**, 3rd Ser., Vol: 6, No: 1, (1924), ss. 41-49; Elie Kedouri, “The Genesis of the Egyptian Constitution of 1923”, **Political and Social Change in Modern Egypt**, (Ed. P.M. Holt), Oxford University Press, London, 1968, (Egyptian Constitution of 1923), ss. 347-361.

¹⁰⁵² Ergun Özbudun, “Etkisi Bugüne Uzanan Osmanlı Mirası ve Ortadoğu'da Devlet Geleneği”, **İmparatorluk Mirası: Balkanlar'da ve Ortadoğu'da Osmanlı Damgası**, (Ed. L. Carl Brown), İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, s. 205.

1923 Anayasası'nın ilan edilmesinin ardından yapılan ilk seçimlerde ise Vafd Partisi zafer kazanmış; 214 sandalyeli Temsilciler Meclisi'nin 188'ini elde etmiş; lideri Zağlul'u da Başbakan yapmıştı.¹⁰⁵³ Ancak işler başlangıçta olduğu gibi yolunda gitmemiş; Sudan Genel Valisi Lee Stack'in Kahire'de öldürülmesini fırsat bilen İngiltere Kahire'ye ultimatom vermişti. Bunun kabul edilmemesi üzerine baskısını artıran İngiliz yönetimi Vafd kabinesini istifa etmek zorunda bırakmıştı. Zira suikastten mesul olarak gördükleri esas kişi Saad Zağlul'du. Allenby'ye göre, Stack'in katlinden Zağlul'un ateşli nutukları sorumluydu.¹⁰⁵⁴ Vafd'ın istifası ile yetinmeyen İngilizler, 1923 anayasası da yürürlükten kaldırmıştı. Vafd'ın yerine ise İngiltere'nin Mısır'daki varlığına ve politikalarına yakın duran siyasetçilere kurdurulan Ulusal Birlik Partisi Mısır kabinesini oluşturmuştu. Ancak bu partinin varlığı da İngiltere için bir çıkış yolu olamamıştı. Vafd Partisi'ne yapılanlar halkın büyük tepkisini almıştı. Bunun işareti ise 1925 seçimlerinde alınmış; Vafd büyük oy çoğunluğu ile seçimden zaferle ayrılmıştı. Bunun üzerine yeni meclis toplandıktan hemen sonra dağıtılmıştı. 1926 seçimlerinde de tablo değişmemiş; Vafd birinci gelmişti. Bu defa da yine İngiliz baskısıyla hükümeti kurma görevi Vafd'dan ayrılanların partisi Anayasal Liberal Parti'ye (el-Ahrar el-Düsturiyyun) verilmişti.¹⁰⁵⁵

1930'a gelindiğinde ise Kral, İngilizler ve Vafd Partisi arasında yaşanan siyasi tartışmalar anayasa ve seçim yasasında bazı değişikliklere gidilmesine neden olmuştu. Buna göre Kral'a senatonun beşte üçünü atama, meclis çalışmalarını ise tatil etme gibi yeni haklar tanınmıştı. Buna rağmen Mısır siyasetine egemen olan üç odak arasındaki çekişme bitmek bilmiyordu. 1935'te yapılan seçimlerden bir kez daha zaferle ayrılan Vafd partisi Mısırlıların desteğini arkasına almanın verdiği güvenle İngiltere ile Mısır'ın geleceğini müzakere etmek üzere masaya oturmuştu.¹⁰⁵⁶ Nitekim İkinci Dünya Savaşı'nın alarm zillerinin çalmaya başladığı bir ortamda aceleyle imzalanan 1936 Anlaşması Vafd Partisi ve lideri Nahas Paşa

¹⁰⁵³ Güler, s. 83; Lord Lloyd, ss. 175-193.

¹⁰⁵⁴ Afaf Lutfi el-Seyyid Marsot, Mısır Tarihi, s. 85.

¹⁰⁵⁵ Mahmud Zayid, ss. 334-346; H.A.R. Gibb, "The Situation in Egypt", **International Affairs (Royal Institute of International Affairs 1931-1939)**, Vol: 15, No: 3, (May-Jun., 1936), (The Situation in Egypt), s. 356; Arı, s. 186.

¹⁰⁵⁶ Bu görüşmelerin evveliyatı 1929-1930 dönemine uzanmaktadır. İngiliz dışişleri ile Mısır hariciyesi arasındaki yazışmalar için bkz. **1929-30 [Cmd. 3376] Egypt. No. 1 (1929)**. Exchange of Notes relating to proposals of Anglo-Egyptian settlement; **1929-30 [Cmd. 3575] Egypt. No. 1 (1930)**. Papers regarding the recent negotiations for an Anglo-Egyptian settlement; H.A.R. Gibb, The Situation in Egypt, s. 354.

tarafından zafer olarak lanse edilmişti. Oysa aynı Nahas Paşa, imza töreninde “söz konusu anlaşmanın Mısır’ın bağımsızlığını tanıdığını ve kendilerine düşen yegâne görevin Süveyş Kanal Bölgesi’nin güvenliğini sağlayacak askeri yetkinliğe ulaşmak olduğunu” kaydetmiş ve “bu amaca ulaşana kadar müttefik İngiltere’nin yardımına ihtiyaç duyduklarını” sözlerine eklemişti.¹⁰⁵⁷

Anlaşma bir ittifak sözleşmesi olarak tabir ediliyor¹⁰⁵⁸, bu sebeple İngiltere ile Mısır’ı hukuki düzlemde eşitliyordu. İki ülkenin birbirlerine büyükelçi atamaları kararlaştırılıyor; Mısır ordusunda görev alan İngiliz personel görevden çekilirken, sivil bürokrasideki danışmanların da görevlerine son veriliyordu.¹⁰⁵⁹ Bu net ifadelerle karşın 1936 anlaşması en az yirmi yıl süreyle Süveyş Kanalı bölgesinde bir askeri üs kurmak, bir savaş hali ortaya çıkması halinde Kahire ve İskenderiye’de ek üsler açmak gibi haklar vermesi nedeniyle İngilizlerin Mısır üzerindeki egemenliğini pekiştirir nitelikteydi.¹⁰⁶⁰ Yine Sudan’da 1899 Anlaşması hükümlerinin aynı şekilde yürürlükte kalmaya devam etmesi hükmünün de yer aldığı metnin ortaya çıkardığı durumun pek de zafer olmadığı kısa bir sürede ortaya çıkacaktı. Zira 1936 Anlaşması da tıpkı 1922’de olduğu gibi pratikte İngiltere’nin Mısır’daki varlığına ve etkinliğine halel getirmeyecek bir şekilde düzenlenmişti.¹⁰⁶¹ Bunu sağlayan en önemli nedenlerden bir tanesi de kuşkusuz İkinci Dünya Savaşı olmuştu. Savaş yılları içerisinde Mısır’daki pozisyonunu koruyan İngiltere’nin en büyük girişimi 4 Şubat 1942’de Kral Faruk’un Alman-İtalyan ittifakını desteklemesiyle bilinen Ali Mahir Paşa’yı Başbakanlığa atamak istemesiyle ortaya çıkmıştı. İngiltere’nin Kahire Sefiri Sir Miles Lampson ve İngiliz kuvvetlerinin komutanı Abidin Sarayı’nı zırhlı araçlar ve askerlerle kuşatmış ve Kral Faruk’tan altı saat içinde istifa etmesini ya da Ali Mahir’in yerine Nahas Paşa’nın başbakanlığa atamasını istemişlerdi.¹⁰⁶² Zira

¹⁰⁵⁷ **Egypt No. 2 (1951)**, Anglo-Egyptian Conversations on the defence of the Suez Canal and on the Sudan, December 1950-November 1951.

¹⁰⁵⁸ Bu ifade ilk İngiliz Dışişlerinden Arthur Henderson’un 1929 tarihli taslağında dile getirilmişti. Bkz. “Mr. A. Henderson to Mohammed Mahmoud Pasha, Foreign Office, August 3, 1929, Enclosure in No: 1”, **Egypt No. 2 (1951)**, Anglo-Egyptian Conversations on the defence of the Suez Canal and on the Sudan, December 1950-November 1951.

¹⁰⁵⁹ Arı, s. 188.

¹⁰⁶⁰ İngiltere bu anlaşma sayesinde kanal bölgesinde 1951’e gelindiğinde yetmiş beş bin askerlik bir birliğe sahipti. Bkz. Adid Davişa, s. 123. Ayrıca bkz. Arı, s. 187.

¹⁰⁶¹ Afaf Lutfi el-Seyyid Marsot, Mısır Tarihi, ss. 97-98; Philip Marshall Brown, “England and Egypt”, **The American Journal of International Law**, Vol: 31, No: 2, (Apr., 1937), ss. 293-295.

¹⁰⁶² Elie Kedouri, “Pan-Arabism and British Policy”, **The Middle East in Transition-Studies in Contemporary History**, (Ed. Walter Z. Laqueur), Routledge&Kegan Paul, London, 1956, (Pan-Arabism), ss. 104-105; Arı, s. 190; Peter Mansfield, Mısır İhtilali, s. 21.

İngiltere bu süreçte Mısır siyasetindeki diğer unsurlar Almanları desteklediği için Vafd Partisi ve Nahas Paşa'dan yana tutum almıştı. 1942'de bu destekle hükümeti kuran Vafd Partisi ve Nahas Paşa 1944'e dek görevde kalmış; o yıl Kral Faruk tarafından görevden alınmıştı.¹⁰⁶³ Bu olay hiç şüphesiz bir kez daha Mısır halkının duygularının rencide olmasına; milliyetçi kesimde İngilizlere ve Kral Faruk'a karşı biriken basıncın bir kat daha artmasına neden olmuştu.¹⁰⁶⁴

26 Şubat 1945'te, İkinci Dünya Savaşı'nın son günlerinde Birleşmiş Milletler'e üye olabilmek amacıyla Japonya ve Almanya'ya göstermelik savaş ilan eden Mısır bu kuruluşa üyeliğinin tamamlanmasının ardından 1946 ve 1947'yi İngiltere ile müzakerelerde bulunarak geçirmişti. Bu görüşmelerin temel amacı Mısır'daki İngiliz varlığına son verebilmek ve Sudan'da kontrolü ele geçirmektir. Ne var ki iki ülke arasında bu tarihe kadar yapılan görüşmelerde yaşanan duruma benzer bir şekilde yine somut bir sonuca ulaşılamamıştı. Ülkelerinin tamamen tahliyesini hedefleyerek müzakere masasına oturan Mısır tarafı bunu sağlayamamıştı. Ancak 1947 ilkbaharından itibaren İngiliz birliklerinin Süveyş bölgesinden çekilmesi sağlanabilmişti. Bunun ardından Mısır'daki Saadist Parti ve lideri Başbakan Nukraşi Paşa meseleyi Birleşmiş Milletler'e taşıma kararı almış ve burada Mısır özel gündemiyle yapılan toplantıda ülkesinin bağımsızlığını savunmuştu. Ne var ki İkinci Dünya Savaşı sonrasında ortaya çıkan Soğuk Savaş siyaseti ve iki kutuplu düzen gereği Mısır'ın tezlerini destekleyen yalnızca Sovyetler Birliği ve Polonya gibi ülkeler olmuştu. Başta ABD olmak üzere İngiltere'den yana tavır almaya devam eden ülkelerin diplomatik baskısıyla Mısır meselesi kısa süre içerisinde Birleşmiş Milletler gündeminden çıkarılmıştı.¹⁰⁶⁵

1948 yılı ise Ortadoğu siyaseti açısından bir milat olmuştu. Arap halklarının yoğun muhalefet ve protestolarına rağmen kurulan İsrail devleti aynı zamanda Filistin meselesini de doğurmuştu. Bu süreçte Araplara ve Arap tezlerine daha yakın bir duruş sergilemeye başlayan Mısır'ın bu dönemde bunu gösteren en önemli girişimi İsrail'in resmi bağımsızlığının açıklanması arefesinde askeri hazırlıklara başlaması olmuştu. Nitekim 15 Mayıs 1948'de İsrail'in kurulmasının hemen

¹⁰⁶³ H.A.R. Gibb, *Anglo-Egyptian Relations*, s. 444.

¹⁰⁶⁴ "Hangi Mısırlı İngiliz Büyükelçisi'nin Kralı'nın sarayını İngiliz tanklarıyla sararak Kral Faruk'u İngiliz yanlısı Nahas Paşa'yı başbakan olarak atamaya zorladığı o küçük düşürücü olayı unutabilir?". Bkz. Davışa, ss. 123-124.

¹⁰⁶⁵ Güler, ss. 88-89; Arı, s. 190.

ardından 1948 Arap İsrail Savaşı patlak vermişti. Bölgeyi birbirine katan bu savaşta İsrail'e karşı birleşen Araplar büyük bir yenilgi yaşarken; bu yenilginin Mısır siyasetine olan tezahürü öncelikle büyük bir hayal kırıklığı olmuştu. Mısırlı milliyetçiler yaşanan bu mağlubiyetin sorumlusu olarak Mısır'da egemen olan yozlaşmış sistemi görmüşler; sistemin başındaki isim olan Kral Faruk'u da hedef tahtasına oturtmuşlardı. Bundan böyle Kral Faruk en az İngilizler kadar Mısırlı milliyetçiler ve onlarla birlikte hareket eden toplum kesimlerinin gözünde baş düşman halini almıştı.

1948 sonrası süreçte Mısırlı milliyetçiler sadece İngilizlere karşı değil aynı zamanda Kral Faruk'a karşı da savaşım verecekti. 1950'de yapılan seçimlerde İngiliz askerini Nil Vadisi'nde çıkarma vaadiyle birinci çıkan ve Nahas Paşa liderliğinde hükümeti kuran Vafd Partisi¹⁰⁶⁶ İngiltere ile müzakereleri yeniden başlatmıştı. Vafd'ın temel isteği Kanal bölgesinin tamamen İngiliz askerinden arındırılması ve Mısır ile Sudan'ın birleşmesi idealine istinaden, tarihi Nil Vadisi'nin Birliği Projesi'nin hayata geçirilmesiydi. Her ne kadar İkinci Dünya Savaşı sonrası süreçte uluslar arası alanda yüzyıl başına dek elinde tuttuğu süper güç kimliğini yitirmiş olsa da İngiltere hala Mısır'da mücadele vermeye devam ediyordu.¹⁰⁶⁷ Ne var ki İngiltere'nin eski gücünde olmadığı artık apaçık ortadaydı. Bir zamanların üzerinde güneş batmayan imparatorluğu 1945 sonrasında hızla kan kaybediyordu. Bu süreçte yaşanan en büyük travma ise İngiliz emperyalizminin alemet-i farikası olarak değerlendirilebilecek olan Hindistan'ın 1947'de İngiliz topraklarından ayrılarak bağımsızlığını ilan etmesi olmuştu.¹⁰⁶⁸

1950-52 yılları arasında Mısır toplumunda İngiltere'ye olan öfke Hindistan'ın bağımsızlığını kazanmasının Mısırlılara verdiği şevkle¹⁰⁶⁹ birleşerek had safhaya ulaşmış durumdaydı. Buna ek olarak, 1948 savaşında kaybedilen itibar¹⁰⁷⁰, İngilizlere karşı gözle görülür bir mücadele vermekten kaçınması ve tahta çıktığı 1936'dan bu yana zevk ve sefahat hayatından başka bir şeyle adının anılmaması gibi

¹⁰⁶⁶ Arthur Goldschmidt JR & Lawrence Davidson, s. 350.

¹⁰⁶⁷ Güler, s. 90.

¹⁰⁶⁸ Yusuf Hikmet Bayur, **Hindistan Tarihi**, Cilt: III, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1950, (Hindistan), ss. 654-657.

¹⁰⁶⁹ Rupert Emerson, s. 4.

¹⁰⁷⁰ 1948 savaşında alınan yenilginin Arap toplumlarında yarattığı hayal kırıklığının Mısır haricinde bir diğer önemli örneği Suriye'dir. Suriye 1948 sonrasında arka arkaya askeri darbeler yaşamış; sistem ordu müdahalesine açık bir hale gelmiştir. Detay için bkz. Peter Mansfield, *Osmanlı Sonrası*, s. 122.

nedenlerle Kral Faruk'a olan kızgınlık ise günden güne artmaktaydı.¹⁰⁷¹ Mısır siyasetinin üçüncü ayağı olarak kabul edilen Vafd Partisi ise kurulduğu tarihten beri en kötü günlerini yaşamaktaydı. Zira partiye olan halk desteği büyük oranda azalmış; partinin Mısır'daki düzeni Mısır ve Mısırlıların lehine bir şekilde değiştireceğine olan inanç yok olmaya yüz tutmuş durumdaydı. Parti ve ileri gelenleri hakkında her gün yeni bir yolsuzluk haberi ortaya çıkıyordu. Bilhassa Nahas Paşa ve eşi ile bazı akrabaları hakkındaki mali skandallar herkesin malumu haline gelmişti. Vafd'ın eski Maliye Nazırlarından ve Nahas Paşa'nın akıl hocalarından olan Makram Übeyt'in yazdığı Kara Kitap bütün bu skandalları kamuoyuna faş etmişti.¹⁰⁷² Bütün bunlara ek olarak pamuk fiyatlarında yaşanan düşüşe bağlı olarak bozulan ekonominin sonucu olarak halkın gündelik yaşamını doğrudan etkileyen mali zorluklar halkta bir taraftan öfke ve isyanın yükselmesine diğer taraftan da yeni arayışların başlamasına neden olmuştu. Bu konjonktür Mısır'da Hür Subaylar adı verilen ordu içindeki bir grup subayın önderlik ettiği oluşumun hayat bulmasını beraberinde getirmişti. Cemal Abdül Nasır, Hasan İbrahim, Halid Muhiddin gibi subaylardan oluşan örgüt sadece ordu içerisinde yapılanmakla kalmamış aynı zamanda Mısır siyaseti ile dirsek teması kurmuştu. Bu kapsamda Müslüman Kardeşlerden Genç Mısırlılar Derneği'ne kadar birçok parti ve örgüt ile irtibat halinde olunmuştu.¹⁰⁷³

Mısır'da sonun başlangıcını hazırlayan ilk işaret fişeği Vafd Kabinesi'nin 1951 senesinde 1936'da İngiltere ile imzalanan anlaşmayı geçersiz sayma kararı alması ile atılmıştı. Zira Nahas Paşa seçim sürecinde Mısırlılara bunun sözünü vermiş ayrıca siyasi mahkûmlara da af getirileceğini vaad etmişti. Ne var ki seçimleri takip eden bir sene içerisinde Nahas Paşa bu vaatler hususunda ne İngiltere'yi ne de Kral Faruk'u ikna edebilmişti. Bunun üstüne bir de sözlerini yerine getirmediği için üzerinde yoğunlaşan toplumsal muhalefetin yarattığı baskı ile ülkede yayımlanan gazetelerin yolsuzluk iddialarının yanı sıra kabineyi sahte milliyetçilik yapmakla itham eden yayınlar hükümeti giderek köşeye sıkıştırmaktaydı. Kabineye yönelik

¹⁰⁷¹ Peter Mansfield, Middle East, s. 241.

¹⁰⁷² Peter Mansfield, Mısır İhtilali, s. 24; Afaf Lutfi el-Seyyid Marsot, Mısır Tarihi, s. 101.

¹⁰⁷³ Güler, ss. 106-107. Hür Subaylar grubu içinde yer alan Halid Muhammed Marksist olmasıyla tanınan bir isimdi. Onun sol gruplarla temas halinde olmasına benzer şekilde Müslüman Kardeşler'e yakınlığı ile bilinen Abdül Rauf da bu kesim ile irtibat halinde idi. Bkz. Arı, s. 255. Müslüman Kardeşler ve Nasır liderliğindeki Hür Subayların protestoları hakkında bir çalışma için ayrıca bkz. Afaf Lutfi al-Sayyid-Marsot, "Religion or Opposition? Urban Protest Movements in Egypt", **International Journal of Middle East Studies**, Vol: 16, No: 4, (Nov., 1984), (Urban Protest Movements), ss. 541-552.

artan tepkilerin bir müddet sonra Vafd Partisi içindeki sosyalizm sempatzanı genç Mısırlıları da etkisi altına alması ve bu kesimden yükselen “sert milliyetçilik” talepleri 1951 sonbaharında Nahas Paşa’yı radikal bir tavır almaya iten sebepler arasında yer almıştı.¹⁰⁷⁴ 1936’da Başbakan olarak anlaşmanın altına imza atan Nahas Paşa 15 yıl sonra yine Başbakan sıfatıyla bu defa aynı anlaşmanın tek taraflı feshini “İngilizlerle yapılan 1936 Anlaşması’nı nasıl Mısır’ın menfaatleri doğrultusunda imzaladıysam bugün de yine Mısır’ın menfaati icabı söz konusu anlaşmayı tek taraflı olarak feshettiğimizi ilan ediyorum” sözleriyle ilan ediyordu.¹⁰⁷⁵ Buna ek olarak, 1899’da İngiltere ile imzalanan Sudan Konvansiyonu da feshedilmiş; Mısır Meclisi Mısır Kralı’nı Mısır ve Sudan Hükümdarı ilan ederek¹⁰⁷⁶ tarihi “Nil Vadisi’nin birliğini sağlamak” hedefini hayata geçirme yolunda büyük bir adım atıyordu.¹⁰⁷⁷ Böylece seçim öncesinde verilen sözü tutarak, 1936 Anlaşması’nı feshetmek Vafd Hükümeti’ne ciddi bir nefes aldırarak, kendisine yönelen tepkilerin azalmasını sağlayacaktı.

Mısır hükümetinin aldığı bu kararlar hiç şüphesiz Londra cephesinde şaşkınlık yaratırken, Mısır’da ve genel Arap kamuoyunda ise coşkuyla karşılanmıştı.¹⁰⁷⁸ İngiltere’ye karşı mücadele veren Mısırlı milliyetçilerin çabalarına bir kamçı etkisi yapan bu karar sonrasında Kahire, Süveyş ve İsmailiye kentlerinde gösteriler düzenlenmiş; İngiliz aleyhtarı sloganlar atılmıştı. Yer yer iç karışıklık görüntüleri veren bu olayların en büyüğü ise 1952’de Kahire’de yaşanmıştı. Tarihe Kara Cumartesi olarak geçen 26 Aralık 1952 tarihli Kahire Yangını Hür Subaylar darbesine giden yolu açan olay olmuştu.¹⁰⁷⁹

Süveyş Kanal bölgesindeki İngiliz askeri birliklerine yönelik olarak Mısırlı sosyalist gençler ve Müslüman Kardeşler mensupları tarafından bir süredir devam

¹⁰⁷⁴ Anne-Claire Kerboeuf, “The Cairo Fire of 26 January 1952 and the Interpretations of History”, **Re-envisioning Egypt 1919-1952**, (Ed. Arthur Goldschmidt), Amy J. Johnson, Barak A. Salmoni, The American University of Cairo Press, Cairo, 2005, s. 197.

¹⁰⁷⁵ **Al-Ahram Weekly Online**, 7-13 March 2002 (50th Anniversary of Cairo Fire), Issue No: 576.

¹⁰⁷⁶ “The Egyptian Government’s Note of 27th October, 1951, informing His Majesty’s Government of the purported abrogation of the Anglo-Egyptian Treaty of 1936, and of the Condominium Agreements of 1899 relating to the Sudan”, **1951-52 [Cmd. 8419] Egypt No. 2 (1951)**. Anglo-Egyptian. Conversations on the defence of the Suez Canal and on the Sudan; Afaf Lütfi el-Seyyid Marsot, Mısır Tarihi, s. 104.

¹⁰⁷⁷ Bu kararın pratikte İngiltere’nin Sudan üzerindeki egemenliğine hiçbir zararı olmamıştı. Bkz. Afaf Lütfi el-Seyyid Marsot, Mısır Tarihi, s. 104.

¹⁰⁷⁸ Arı, s. 254.

¹⁰⁷⁹ Ali Bilgenoğlu, “Mısır 26 Ocak 1952: Kahire’de Kara Cumartesi”, **Toplumsal Tarih**, sayı: 213, Temmuz 2011, (Kara Cumartesi), ss. 2-8.

eden gerilla saldırılarına ilk cevabı 25 Ocak 1952 günü bölgedeki İngiliz birliği vermişti. İsmailiye'deki bir polis karakolunu Mısırlı polislerin kendilerine karşı gerillalara destek sağladığı gerekçesiyle kuşatan İngiliz birlikleri kısa süre sonra çıkan çatışmada elli Mısır polisini öldürmüş, iki yüz kadarını da esir almıştı.¹⁰⁸⁰

İsmailiye olayının ertesi günü, 26 Ocak 1952'de sabahın erken saatlerinde Kahire için tarihe "Kara Cumartesi" olarak geçecek olaylar patlak verdi. Başkentteki Giza Üniversitesi avlusunda toplanan değişik ideolojik kimliklere mensup çok sayıda Mısırlı genç Başbakanlık binasına doğru yürüyüşe geçti. Bu sırada Kral Faruk'un ikamet ettiği Abidin Sarayı'nın önünde toplanmış olan Müslüman Kardeşler ve Ezher öğrencilerinden oluşan diğer grup ile birleşilerek Başbakanlık binası önünde sloganlar atılmaya başlandı.¹⁰⁸¹ Protesto yürüyüşü sırasında gençlerin başkentün ünlü Opera Meydanı'nda yer alan Bedia Gazinosu terasında oturanlarla karşılıklı atışması şiddet olaylarının başlamasına neden olmuştu. Otuz kadar genç bir anda gazinonun içerisine girerek ellerine geçirdikleri tüm mobilyaları parçalamış daha sonra da içeriye ateşe vermişti. Ancak olaylar sadece bir saat içerisinde küle dönen bu eğlence merkezi ile sınırlı kalmamıştı. Kısa bir süre sonra kara dumanlar bu defa Kahire'nin ünlü sinemalarından birisi olan Rivoli Sineması'nın üzerinden yükselmeye başlamıştı.¹⁰⁸²

İngilizlere ait ne kadar kurum ve işletme varsa hepsi protestocuların hedefindeydi. Barclays Bankası, Metro Sineması, Ford Motor Company sergi salonu ve Shepherd's Oteli bunların başında geliyordu.¹⁰⁸³ Bu binaların tahrip edilip, ateşe verilmesinin ardından sıra bu kez yine İngiliz mülkiyetinde olan uçak şirketi, bar, lokanta, tuhafiye ve gece kulüplerine gelmiş, pek çoğu yağmalanmıştı. Bunların imha edilmesinin sonrasında gittikçe kontrolünü yitiren kalabalıklar bu defa Kahire'de Fransızlar, İsviçreliler ve İtalyanlar gibi sayıca daha az olan yabancıların kabare, kafe ve otellerini gözlerine kestirmişti.¹⁰⁸⁴

¹⁰⁸⁰ **Milliyet**, 27 Ocak 1952; Al-Ahram Weekly Online, 7-13 March 2002 (50th Anniversary of Cairo Fire), Issue No: 576.

¹⁰⁸¹ Mahmut Dikerdem, **Ortadoğu'da Devrim Yılları**, Cem Yayınevi, İstanbul, 1990, s. 32.

¹⁰⁸² Kerboeuf, s. 199.

¹⁰⁸³ Dikerdem, s. 33; Goldschmidt & Lawrence, s. 350.

¹⁰⁸⁴ Peter Mansfield, *Middle East*, s. 242. Saldırıların kentteki diğer yabancı unsurlara da yönelmesi üzerine Birleşik Amerika, Fransa, İsviçre ve diğer hükümetler Mısır'a birer nota vererek tebaalarına yönelik herhangi bir can ve mal kaybından dolayı Mısır hükümetini sorumlu tutacaklarını bildirmişlerdir. Bkz. **Milliyet**, 28 Ocak 1952.

Mısır emniyet güçlerinin olayları bastırmayı başardığı saatlerde Kahire yangın yerine dönmüş, kent merkezinde içerisinde dükkân, kafe, lokanta, otel, sinema, silah ve otomobil galerisi, banka ve idari binaların yer aldığı yedi yüz civarında yapı yakılıp yıkılmış, yirmi altı kişi hayatını kaybetmiş, beş yüz elli iki kişi de yaralanmıştı.¹⁰⁸⁵

Olayların yatışmasının ardından Kral Faruk tarafından önce sıkıyönetim ilan edilmiş ardından da Başbakan Nahas Paşa “*başkentte huzur ve güvenliği muhafaza edemediği*” gerekçesiyle azledilmişti.¹⁰⁸⁶ Abidin Sarayı’ndan ilan edilen bu kararlar Kahire Yangını’nın siyaseten ilk kaybeden tarafı Vafd Partisi ve Nahas Paşa olmuştu.¹⁰⁸⁷

Kral Faruk, iktidarın dizginlerini tekrar eline alacağı umuduyla Mısır meclisindeki bağımsız vekillerden, eski Başbakan Ali Mahir Paşa’yı yeni kabineyi kurmakla görevlendirmişti.¹⁰⁸⁸ Kral tarafından seçilen bu isim İngiltere cephesinde olumlu karşılanmış¹⁰⁸⁹; Nahas Paşa’nın azli “*Mısır ile olan sorunların çözümü amacıyla yeniden müzakere masasına oturma yolunda umut verici bir gelişme*” olarak değerlendirilmişti.¹⁰⁹⁰ İngilizlerden gelen bu pozitif yaklaşıma cevaben Ali Mahir Paşa İngiltere’nin News Chronicle Gazetesi’ne verdiği mülakatta İngiltere’den bir dostluk jesti talebinde bulunmuş ve Mısır’da yaşayan ecnebilerin korunacağına dair söz vermişti.¹⁰⁹¹

¹⁰⁸⁵ **Al-Ahram Weekly Online**, 7-13 March 2002 (50th Anniversary of Cairo Fire), Issue No: 576.

¹⁰⁸⁶ Kerboeuf, s. 199.

¹⁰⁸⁷ Güler, s. 107.

¹⁰⁸⁸ Ali Mahir Paşa, hem Kral Fuad hem de Kral Faruk döneminde Hukuk Fakültesi dekanlığından Başbakanlığa uzanan geniş bir yelpazede çok farklı konumlarda görev almış deneyimli bir siyasetçi idi. 1924’te vekil olarak girdiği Mısır Meclisi içerisinde 1925-26’da Maarif, 1928-29’da Adalet Bakanlığı yapmış; 1935-37 arası Kral’ın özel kalem müdürlüğünü üstlendikten sonra 1939 başında Başbakanlık görevine getirilmiştir. Detay için bkz. Goldschmidt, Biographical Dictionary, s. 118; “Ali Mahir Paşa’nın Hal Tercümesi”, **Milliyet**, 29 Ocak 1952; Peter Mansfield, **Mısır İhtilali ve Nasır**, s. 25.

¹⁰⁸⁹ **Milliyet**, 29 Ocak 1952. Mahmut Dikerdem’e göre Ali Mahir Paşa Mısır’da “İngilizlerin mutemedi” olarak bilinirdi. Bkz. Dikerdem, s. 34.

¹⁰⁹⁰ İngiliz cephesinde yaşanan olumlu havanın bir kanıtı olarak şu habere bakılmalıdır: *İngiltere Dışişleri Bakanı Anthony Eden bugün Avam Kamarası’nda Mısır buhranına dair verdiği izahat sırasında Büyük Britanya’nın Süveyş Kanalı bölgesinin müdafası bahsinde “Mısır’ın milli emellerini tatmin edebilecek bir anlaşmaya varmak istediğini” söylemiştir. Eden Büyük Britanya’nın Mısır’la müzakerelere girişmek teklifinin hala vaki olduğunu söylemiş ve demiştir ki: “İngiltere ile Mısır arasındaki ihtilaflara Mısır milletinin meşru milli emellerini tatmin eden ve aynı zamanda hür dünyanın güvenliğini tehlikeye düşürmeyen bir hal çaresi bulmanın mümkün olduğuna daima inanageldim. (...) Son haftalarda can kaybına yol açan birçok şiddet hadiseleri olmuştur. Bu her iki memleket için acı bir hatıra olmakla beraber bizleri daha iyi bir istikbale varmaya çalışmaktan alıkoymamalıdır”*. Bkz. **Milliyet**, 30 Ocak 1952.

¹⁰⁹¹ **Milliyet**, 31 Ocak 1952.

1952'nin ilk günlerinde Mısır siyasetinde taşların yerinden oynaması kalıcı bir sonuç getirmemişti. Vafd Partisi'nin iktidardan uzaklaştırılmasının ve Ali Mahir Paşa'nın göreve getirilmesinin ardından altı ay içerisinde dört farklı kabine iş başına gelmiş¹⁰⁹² ancak hiç biri Mısır'ın bağımsızlık meselesini çözüme kavuşturamamıştı.¹⁰⁹³ Nihayetinde, gerek Kral Faruk gerekse İngilizler ülkedeki siyasi egemenlikleri aleyhine bir girişim Hür Subaylar'dan gelmişti.¹⁰⁹⁴ General Muhammed Necib'in şekli, Nasır'ın ise asli önderliğindeki grup tarafından 23 Temmuz 1952'de gerçekleştirilen darbe ile 1922'den bu yana devam etmekte olan rejim alaşağı edilmiş¹⁰⁹⁵; 26 Temmuz 1952'de Kral Faruk tahttan indirilerek Mısır'dan çıkarılmış, eşi Kraliçe Neriman ve oğlu Ahmed Fuad ile birlikte Napoli'ye gönderilmişti. Böylece 19. asrın başlarında Mısır'a egemen olan Kavalalı Mehmed Ali Paşa hanedanı yüz elli yıl sonra 20. Asrın ortasında resmen son buluyor ve Mısır tarihinden çekiliyordu.¹⁰⁹⁶

Mısır siyasetine bundan böyle Arap milliyetçiliği ile sosyalizmin Ortadoğu/Mısır yorumunun harmanından oluşan bir ideolojiye sahip olan Hür Subaylar devralıyordu. Örgüt sosyalizmi klasik müküyet sorunu, işçi sınıfının önderliği meselesi gibi teorik altyapısına uygun olarak hareket etmekten ziyade anti-emperyalizm bağlamında ele alıyor ve Arap milliyetçiliği ile paralel bir biçimde savunuyordu. Hür Subaylar hareketi bu bağlamda kendisine hedef olarak bölgeyi kendine mesken tutmuş olan yabancıların tüm askeri, siyasi ve ekonomik baskılarından kurtarmayı seçmişti. Tam bağımsızlık olarak nitelenen bu kapsam içerisinde yabancı okullara sıkı denetim getirilmesinden bölge Araplarının birliğini sağlamaya dek bir hayli geniş bir siyasi ve kültürel yelpaze yaratılmıştı. Ayrıca temel üretim araçlarının devletleştirilmesi ve sosyalist planlama gibi unsurlar da yine örgütün programı arasında yer alan başlıklar arasındaydı.¹⁰⁹⁷

¹⁰⁹² Peter Mansfield, Middle East, s. 243.

¹⁰⁹³ Mahmut Dikerdem'e göre o dönemde Mısır'da devletin aczi açıkça ortaya çıkmıştı. Bkz. Dikerdem, a.g.e., s. 34. Peter Mansfield'a göre ise, ülkede sivil siyasetin son günleri yaşanmakta idi. Bkz. Peter Mansfield, Mısır İhtilali, s. 33.

¹⁰⁹⁴ Goldschmidt&Lawrence, s. 351.

¹⁰⁹⁵ Afaf Lutfi el-Seyyid Marsot, Mısır Tarihi, s. 105.

¹⁰⁹⁶ Güler, s. 108; Peter Mansfield, Mısır İhtilali, s. 36.

¹⁰⁹⁷ Jean Vigneau, "The Ideology of the Egyptian ReVolution: Its EVolution with the Course of Events", **The Middle East in Transition-Studies in Contemporary History**, (Ed. Walter Z. Laqueur), Routledge&Kegan Paul, London, 1956, ss. 133-139; Güler, s. 109.

Temmuz 1952'den itibaren İngiltere'nin 1882'den bu yana fiilen devam eden, kökenleri ise 19.yüzyıl başlarına dek uzanan ülke üzerindeki nüfuzu ve iç ve dışta verdiği egemenlik mücadelesi böylece son buluyordu. İngiltere tarihinde Viktorya dönemi olarak adlandırılan 19. asrın bilhassa ortalarında zirveye ulaşan İngiliz gücü ve egemenliği Birinci Dünya Savaşı'nı galip tamamlamasının ardından bir miktar güç kaybına uğrasa da yoluna devam etmişti. Ancak İkinci Dünya Savaşı ve sonrasında Amerika Birleşik Devletleri'nin yeni dünya gücü olarak ortaya çıkması ve iki kutuplu sisteme evrilen dünya sistemi karşısında İngiltere'ye düşen pay sadece geri çekilmek olmuştu. Önce Hindistan'da, ardından Mısır'da peşpeşe yaşanan ricatlar İngiltere'yi dünya gücü olmaktan Avrupa gücü olmaya gerileme sürecini başlatmıştı. Buna rağmen İngiltere Mısır ve Ortadoğu'da varlığını devam ettirmek isteyecekti. Bunun son tarihi ise 1956 Süveyş Krizi¹⁰⁹⁸ olacak; Nasır'ın Süveyş Kanalı'nı millileştirme kararı karşısında İngiltere Fransa ve İsrail ile ortaklaşa bir saldırı düzenleyerek Nasır'ı yok etmek isteyecekti. Ne var ki bu kez karşısına müttefiki Amerika Birleşik Devletleri çıkacak ve yolunu kesecekti. Eisenhower Doktrini¹⁰⁹⁹ ile Ortadoğu'ya girişini resmen ilan eden ve bu topraklarda Sovyetler Birliği ile hayati bir mücadeleye girmeye başlayan ABD'nin kendi çıkarlarına muhalif hiçbir gelişmeye müsaade etmeyeceği bir ortamda İngiltere bir kez daha geri çekilmek durumunda kalacaktı. Kimi yorumlara göre İngiltere bu olay sonrasında uluslar arası siyaset liginde bir küme düşmüştü.¹¹⁰⁰ Bu geri çekiliş sonuncu olacak; İngiltere Mısır ve Ortadoğu topraklarını bir daha eskisi gibi dönememek üzere terk edecekti.

¹⁰⁹⁸ Krizin detayları için bkz. Fahir Armaoğlu, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1995**, Alkım Yayınevi, İstanbul, 1995, ss. 492-501; Arı, ss. 257-266.

¹⁰⁹⁹ Fahir Armaoğlu, s. 501.

¹¹⁰⁰ Onur Öymen, **Silahsız Savaş: Bir Mücadele Sanatı Olarak Diplomasi**, Remzi Kitabevi, Ankara, 2002, ss. 112-116; Oral Sander, **Siyasi Tarih 1918-1994**, Cilt: II, İmge Kitabevi, Ankara, 2004, (Siyasi Tarih), ss. 300-305.

İKİNCİ BÖLÜM

ÇAĞDAŞ SUDAN TARİHİ

2.1. OSMANLI-MISIR HÂKİMİYETİ ÖNCESİNDE SUDAN

Modern Sudan'ın bugün yer aldığı topraklarda ilk devlet 16.asır başlarında, 1504'te Amara Dunkas tarafından Funç Devleti adıyla kurulmuştu.¹¹⁰¹ Bölgede mukim Arap aşiretlerini¹¹⁰² egemenliği altına almak suretiyle Funç Devleti'ni kuran Dunkas'ın başkenti Sennar şehri idi. Kurucularına ve hâkim unsura bakıldığında etnik ve dini kimlikler bakımından bölgenin diğer unsurları gibi Arap ya da Müslüman olmayan, daha ziyade Afrika kökenli olarak değerlendirilebilecek bu devlet zamanında Sudan'da iki ana ticaret yolu bulunmaktaydı. Bunlardan ilki doğu-batı yönünde uzanan Darfur-Sennar yolu idi. Diğerisi ise kuzey-güney yönünde konumlanan Sennar-Mısır yoluydu. Darfur'un batısında yer alan bölgeler ile Sudan arasındaki ticarete bir numaralı meta olarak köleler yer almaktaydı. Bu sadece Sudan'ın diğer bölgelerle olan ticaretinde değil aynı zamanda ülke içi ticaretinde de aynı şekilde geçerli olan bir husus idi.¹¹⁰³ Ticareti yapılan kölelerin bölgedeki menbaı ise güney Darfur ile Habeşistan'daki kabilelerdi. Bu bölgelere egemen güçler tarafından gerçekleştirilen saldırı ve baskınlar sonrasında çok sayıda köle Sudan'a getiriliyor ve daha önce zikrettiğimiz ticaret yolları üzerinden bölge ülkelerine satılıyordu.¹¹⁰⁴ Buradan da anlaşılacağı üzere tarih boyunca Sudan, coğrafi konumu

¹¹⁰¹ Funç Devleti ve siyasi coğrafyası hakkında bir çalışma için bkz. O.G.S. Crawford, **The Fung Kingdom of Sennar with a Geographical Account of the Middle Nile Region**, Gloucester, 1951.

¹¹⁰² Sudan'da Arap aşiretlerinin yoğun olarak bulunduğu kısım bölgenin kuzeyidir: "*Cenubun kavmi ve harsi karışıklığının aksine olarak, şimal hem Müslümanlıkta hem Arap dil ve harsının hâkimiyetinden ileri gelen büyük bir mütecanislik hususiyetine sahiptir. Bazı istisnalar (Nuba'lılar, Beca ve Darfur'da bazı zenci menşe'li kabileler) hariç bütün Sudan Müslümanları Arapça konuşurlar ve az veya çok doğru olarak, Arap menşe'li olduklarını söylerler*". Bkz. Maurice Delafosse, "Şarki Sudan", **İslam Ansiklopedisi**, Cilt: 10, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1993, s. 777.

¹¹⁰³ J. Kelly Giffen, **The Egyptian Sudan**, Fleming H. Revell Company, London, 1905, s. 22.

¹¹⁰⁴ Cengiz Orhonlu, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Güney Siyaseti: Habeş Eyaleti**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1974, ss. 73-74; E.A. Wallis Budge, **The Egyptian Sudan: Its History and the Monuments**, Volume: I, Kegan Paul, Trench Trübner & Co., London, 1907, ss. 529-561.

gereği köle ticaretinin Afrika'daki önemli kavşak noktalarından birisini işgal etmiş ve bu özelliği nedeniyle hem ticaretini geliştirmiş ve maddi gelir elde etmiş hem de 19.yüzyıl ilk yarısında olacağı gibi bölgenin Mısır gibi daha büyük güçlerinin hedefi haline gelmişti.¹¹⁰⁵

Osmanlı İmparatorluğu ile Funç Devleti arasındaki ilk temaslar doğal olarak Yavuz Sultan Selim'in Mısır seferi dönemine rastlamaktadır. 1516-1517'de Osmanlı orduları Memluk hâkimiyetine bir son verip, Mısır'ı hâkimiyet altına aldıktan sonra Aşağı Nubya bölgesine girerek burada bulunan Musavva ve Sevakın'i Osmanlı toprakları arasına katmayı amaçlamıştı.¹¹⁰⁶ Burada kurulmak istenen egemenliğin tam manasıyla oluşturulamamış olması nedeniyle ancak Mısır Beylerbeyi Hadım Süleyman Paşa zamanında Özdemir Bey komutasındaki Mısır-Osmanlı birlikleri Mısır'ın güneyinde yer alan ve Funç Devleti'nin elinde bulunan bazı toprakları alabilmişti. Osmanlıların Mısır'a yerleşmeleri ve sonrasında burada kurulan ticari ilişkiler ağına rağmen Funç Devleti halkından bir kısım aşiretlerin Osmanlı egemenliğini kabul etmemeleri yüzünden bu devlet Osmanlıların gözünde kabileler topluluğundan oluşan asi bir devlet olarak kalmıştı.¹¹⁰⁷

18.yüzyıla gelindiğinde ise bölgede ekonomik temelli bir değişim yaşanmaya başlıyor; başta Kızıldeniz olmak üzere burada bulunan suyolları ve topraklar Batılı tüccarların ilgi alanı içerisine girmeye başlıyordu. Yemen'e kadar çizilebilecek bir hat üzerinde başta İngilizler ve Hollandalılar olmak üzere Batılı denizciler kendilerini göstermeye başlıyor; kahve vb ürünlerin ticaretini yapmaya başlıyorlardı. Bu Batılı güçlere çok geçmeden Fransa da katılacaktı.¹¹⁰⁸ İngiltere Kızıldeniz bölgesinde nüfuz sahibi olma konusunda ilk ciddi girişimini bu dönemde gerçekleştirmiş; 1768'de İngiliz tüccar James Bruce, Kızıldeniz üzerinden Asya'ya

¹¹⁰⁵ Muhammet Yıldırım, **XVI. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Kızıldeniz, Basra Körfezi, Yemen ve Habeşistan Politikaları**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta, 2001, s. 52.

¹¹⁰⁶ P.M. Holt, "Sultan Selim I and the Sudan", **The Journal of African History**, Vol: 8, No: 1, 1967, (Sultan Selim I), s. 19. Osmanlı egemenliğindeki Sevakın üzerine bir çalışma için ayrıca bkz. A.C.S. Peacock, "Suakin: A Northeast African Port in the Ottoman Empire", **Northeast African Studies**, Volume: 12, No: 1, 2012, ss. 29-50.

¹¹⁰⁷ P.M. Holt, "A Sudanese Historical Legend: The Funj Conquest of Suba", **Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London**, Vol: 23, No: 1, (1960), (Funj Conquest of Suba), s. 1; Orhonlu, ss. 76-77.

¹¹⁰⁸ P.M. Holt, *The Funj Conquest of Suba*, s. 3; Orhonlu, ss. 131-132. Aden Körfezi ve Kızıldeniz'in Batı sahillerinde Avrupalı devletlerin faaliyetleri için bkz. Ahmet Kavas, "Doğu Afrika Sahilinde Osmanlı Hâkimiyeti: Kuzey Somali'de Zeyla İskelesinin Konumu (1265-1334/ 1849-1916)", **İslam Araştırmaları Dergisi**, sayı: 5, 2001, (Doğu Afrika Sahilinde Osmanlı Hâkimiyeti), ss. 116-119.

giderken Mısır'a uğramış ve burada incelemelerde bulunmuştu. Daha sonra gittiği Bengal'de İngiliz Genel Valisi Warren Horstings ile bunları paylaşan Bruce, valinin Mısır makamlarıyla irtibata geçmesini teşvik etmişti. Bu doğrultuda vali Mısır Beyi Ali Bey'e hediyeler göndermiş ve ticaret teklif etmişti. Buna ek olarak, aynı dönem Bengal'li tüccarların Cidde ve Moha gibi Süveyş bölgesine de seyahat etmeye başladıkları görülmekteydi. James Bruce, 1773'te tekrar Kahire'ye gelmiş ve buradaki yerel yetkililerle gümrük resmi ödemesi konusunda pazarlık yapmıştı. Bu pazarlık sonrasında buraya gelen İngiliz tüccarların korunmasını taahhüt eden bir emirnameyi almayı başaran Bruce, İngiliz ticaret gemilerinin İskenderiye ve Süveyş'e olan yoğun seferlerini de başlatmış oluyordu. Öyle ki 1775 öncesinde Mısır'da bir tane bile olmayan İngiliz ticaret ajanı bundan böyle görülmeye başlanıyordu. Doğu Hint Kumpanyası'ndan Mısır'a gönderilen George Baldwin bunlardan ilkiydi. Ticari ağlarını kurmaya başlayan İngiliz tüccarların baskıları neticesinde Londra yönetimi Babıâli'ye, Kızıldeniz'in uluslar arası ticaret gemilerinin serbest geçişine açılması konusunda bir talep sunmuş, ancak reddedilmişti. Babıâli Kızıldeniz'in milletlerarası bir statüye yükseltilmesine yanaşmıyordu.¹¹⁰⁹ Buna rağmen İngilizlerin girişimleri 19.yüzyıl başlarına dek devam edecekti.

¹¹⁰⁹ Orhonlu, ss. 138.

2.2. SUDAN'DA OSMANLI-MISIR YÖNETİMİ 1821-1898

2.2.1. Mehmed Ali Paşa Dönemi'nde Sudan

19. yüzyıla gelindiğinde Sudan toprakları Avrupalı tacirler ve seyyahların yanı sıra Hıristiyanlığı yaymak amacıyla gelen Batılı misyonerlere ev sahipliği yapıyordu. Çoğunlukla pagan gelenekten gelen ve tabiat güçlerine tapan Sudanlıları Hıristiyan yapma çabalarının yanı sıra daha cılız olmakla beraber Mısır'dan buraya gelen es-Seyyid Muhammed bin Zeynelabidin gibi Müslümanlığı yaymaya hizmet edenler de bulunuyordu.¹¹¹⁰

19.yüzyıl başlarında Mısır'ın güney eyaletlerinde, Sudan sınırında ve Kızıldeniz ticaretinde emniyetin sağlanmasına neden olan gelişme Mısır'da Mehmed Ali Paşa döneminin başlamış olması idi. Otoritenin dağıldığı eski Memluk sisteminin tam tersine egemenliği tek elde toplamayı başaran Mehmed Ali Paşa, bilhassa Hicaz'daki Vehhabi ayaklanmasını bastırdıktan sonra oğlu İbrahim Paşa'ya Cidde valiliğinin Babıâli tarafından verilmesi ile beraber bölgede söz konusu güvenliği sağlama noktasında büyük bir adım atmıştı. Bu arada Mısır'da Mehmed Ali Paşa'nın elinden kurtulmayı başaran bazı Memluk beyleri de Funç Devleti'ne sığınmışlardı.¹¹¹¹ Mısır bu beylerin kendisine iade edilmesini 1812'de resmen istemişti.¹¹¹² Aslında Mehmed Ali Paşa böyle bir iadenin yapılmayacağını biliyordu ancak Funç'ların gücünü test etmek istemişti. Nitekim olaylar beklediği gibi gelişmiş, kendiliğinden teslim olan bazı beyler iade edilmemiş hatta bazıları daha başka bölgelere kaçmışlardı.¹¹¹³

¹¹¹⁰ Orhonlu, s. 141.

¹¹¹¹ Richard Hill, **Egypt in the Sudan 1820-1821**, Oxford University Press, London, 1959, (Egypt in the Sudan), s.7.

¹¹¹² Gabriel Warburg, **Egypt and the Sudan: Studies in History and Politics**, Frank Cass, London, 1985, (Egypt and the Sudan), ss. 47. Warburg, 1991 tarihli bir makalesinde bir başka kaynağa dayanarak, Mehmed Ali Paşa'nın kendisinden kaçan Memluk beylerine hitaben Mısır'a geri dönmeleri yönünde bir çağrı yapıldığını yazmaktadır. Bu bilgiye göre, Mehmed Ali Paşa Mısır'a geri dönmeleri ve kılıçlarını bir daha kullanmamak üzere bırakmaları halinde bu beyleri affedeceği sözünü vermişti. Bkz. Gabriel Warburg, "The Turco-Egyptian Sudan: A Recent Historiographical Controversy", **Die Welt Des Islams**, New Ser., Bd. 31, Nr. 21. (1991), (Turco-Egyptian Sudan), s. 198.

¹¹¹³ Arthur E. Robinson, "The Conquest of the Sudan by the Wali of Egypt, Muhammad Ali Pasha, 1820-1824", **Journal of the Royal African Society**, Vol: 25, No: 97, (Oct., 1925), (The Conquest of the Sudan), s.50; Orhonlu, s. 142.

1815'te küçük çaplı bir ayaklanma gerçekleştiren Mehmed Ali Paşa'nın emrindeki Arnavut birlikler bu tarihten itibaren paşaya güven vermemeye başlamışlardı. Yeni ve çok daha güçlü bir ordu kurmanın arayışlarına da bir taraftan başlamış olan Mehmed Ali Paşa'nın orduya asker kazandırmak amacıyla gözünü diktiği nokta, Sudan olmuştu.¹¹¹⁴ Zira burası daha önce de değindiğimiz üzere tarihi boyunca köle ticaretinin merkezi olmuş bir yerdi. Sudan'ın ele geçirilmesi halinde kolaylıkla çok sayıda köle elde edilebilir ve bunlardan bir ordu kurulabilirdi.¹¹¹⁵ Ordunun yanı sıra Batıdan uzmanlar getirmek suretiyle Mısır'da hız verilmeye başlanan modern zirai faaliyetler ve ekime açılmaya hazırlanan arazilerde çalışacak ucuz iş gücüne de bu şekilde sahip olunabilecekti. Kuşkusuz Mehmed Ali Paşa aynı şekilde işletmeye açmaya hazırlandığı küçük ve orta ölçekli fabrikalarda da bu köle potansiyelinden yararlanmayı düşünmekteydi.¹¹¹⁶

Mısır gibi Nil'in kıyısında yer alan Sudan, Kahire yönetiminin gözünde "Nil Vadisi'nin birliğini sağlamak"¹¹¹⁷ amacıyla hem stratejik hem de iktisadi anlamda büyük öneme haizdi. Özellikle Vehhabi İsyanı'nın bastırılması sırasında ekonomik açıdan ciddi bir sıkıntı içine giren Mısır hazinesinin tekrar ihya edilmesi için Sudan'ın altın ve elmas madenleri biçilmiş kaftandı.¹¹¹⁸ Ayrıca Sudan ve Hartum, Afrika ticareti için önemli bir durak noktasıydı. Buraya hâkim olmak aynı zamanda Afrika ticaretinin de önemli merkezlerinden birine sahip olmak anlamına gelecek; Kahire için ciddi bir gelir kapısı olacaktı.¹¹¹⁹

¹¹¹⁴ Gabriel Warburg, *Egypt and the Sudan*, s. 48.

¹¹¹⁵ P.M. Holt ve M.W. Daly, **A History of the Sudan: From Coming Islam to the Present Day**, Longman, New York, 1988, (A History of the Sudan), ss. 48-49.

¹¹¹⁶ Richard Hill, *Egypt in the Sudan*, s.7.

¹¹¹⁷ Nil'in diğer kıyısında düşman bir yönetimin bulunması tarih boyunca Mısır'ı yönetenler için bir endişe konusu olmuştur. Bu bakımdan "Nil Vadisi'nde birliği tesis etmek" Kahire'nin penceresinden bakıldığında bölge siyasetinin önemli unsurlarından bir tanesidir. Bkz. Gabriel Warburg, *Egypt and the Sudan*, s. 1. Ünlü tarihçi Herodot, Nil nehri ve vadisi hakkında "*Mısır Nil Nehri'nin bir armağanıdır; Mısır Nil'dir, Nil de Mısır*" demişti. Bkz. Sidney Peel, "British Administration and Irrigation in Egypt", **Political Science Quarterly**, Vol: 20, No: 3, (Sep., 1905), s. 516. Ünlü İslam gezgini İbni Batuta ise seyahatnamesinin Kahire kısmında Nil nehrinden "Nil-i Mübarek" şeklinde söz etmekte ve Mısır topraklarının bu nehir sayesinde yağmura ihtiyacı olmadığından bahsetmektedir. Bkz. **İbni Batuta Seyahatnamesi**, cild: I, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1983, s. 27.

¹¹¹⁸ Mehmed Ali Paşa'nın yer altı kaynaklarına olan ilgisi sadece Sudan ile sınırlı değildi. İlk olarak 1831'de Ganzira adlı bir İsveçli uzmanı Süveyş kıyılarında kömür madeni aramakla görevlendiren Paşa ileriki dönemlerde Cebel-i Dürz ve Adana çevrelerine keşif için ekipler gönderirken, Lübnan dolaylarında da gümüş ve kömür yatağı keşfedilmişti. Bkz. Charles Isaawi (Ed.), **The Economic History of the Middle East 1800-1914**, The University of Chicago Press, Chicago, 1966, ss. 390-391; Gabriel Warburg, *Egypt and the Sudan*, s. 48.

¹¹¹⁹ Richard Hill, *Egypt in the Sudan*, s.7.

Tüm bu düşüncelerle çıkılan Sudan seferi, 1821’de askeri anlamda başarıyla sonuçlandı. Mehmed Ali Paşa’nın İbrahim ve Tosun’dan sonraki üçüncü oğlu İsmail Paşa beraberinde Muhammed Said Paşa gibi üst düzey devlet adamları ile birlikte 1820’de Funç Devleti başkenti Sennar üzerine harekete geçmiş ve Funç birliklerini mağlup ederek, Sennar’ı ele geçirmişti.¹¹²⁰ Mehmed Ali Paşa bu sefer sırasında dini propagandayı da ihmal etmemiş¹¹²¹; İsmail Paşa ordularına Maliki mezhebine mensup önemli din adamlarını da yerleştirmişti. Bunlardan önde gelen bir isim olan Şeyh Ahmed el-Selavi el-Mağribi daha sonra Sudan malikilerinin dini önderi olarak tayin edilmişti. Sefere katılan bu isimler aracılığıyla Mehmed Ali Paşa, Sudanlı Müslümanlara “*dinlerinin, kendilerine gelen Halife’nin ordusuna karşı mukavemet göstermemelerini emrettiği*” mesajını göndermişti.¹¹²²

Birinci kısmı bu şekilde tamamlanan Sudan’ın işgalinin ikinci kısmı ise Nisan 1821’de Mehmed Ali Paşa’nın damadı Defterdar Mehmed Husrev Bey ve ordusunun Kordofan’ı ele geçirmesiyle sona ermişti.¹¹²³ Böylece Sudan topraklarının büyük bir kısmı Mısır topraklarına dolayısıyla Osmanlı egemenliği altına girmiş oldu. Ancak elde edilmesi beklenen altın, elmas ve köle asker kaynakları bekleneni veremedi. Altın madenleri kalite açısından düşük değerdedi. Kahire’ye getirilen köle askerler ise Mısır topraklarına ve hava şartlarına uyum sağlayamadı. Pek çoğu hayatını kaybetti. Bu bağlamda Sudan seferi iktisadi açıdan başarısızlıkla sonuçlanmış oldu.¹¹²⁴

Sudan’ın teşkilatlandırılması amacıyla görevlendirilen isim ise İsmail’e göre devlet meselelerinde çok daha tecrübeli olan İbrahim Paşa olmuştu. Sudan’a gelen İbrahim Paşa tam da bu tarihlerde patlak veren Yunan İsyanı sebebiyle Babîâli’nin

¹¹²⁰ Bu süreci ele alan ve birinci elden yaşananları aktaran bir hatırat için bkz. G.B. English, **A Narrative of the Expedition to Dongola and Sennar**, London, 1822. Ayrıca bkz. G.N. Sanderson, “The Modern Sudan, 1820-1956: The Present Position of Historical Studies”, **The Journal of African Studies**, Vol: 4, No: 3, (1963), (The Modern Sudan), s. 436.

¹¹²¹ Arthur E. Robinson, *The Conquest of the Sudan*, s. 49; Seydi Vakkas Toprak, “Osmanlı Yönetiminde Kuzey Afrika: Garp Ocakları”, **Türkiyat Mecmuası**, Cilt: 22, sayı: 1, 2012, s. 223.

¹¹²² Richard Hill, *Egypt in the Sudan*, s.9. İsmail Paşa ordusu safları arasında din adamları kadar yabancı subaylar ve araştırmacılar da yer almıştı. Askeri alanda Amerikalı George Bethune English gibi bir topçu subayı dikkat çekerken; Fransız bilim adamı Frédéric Cailliaud ile iki İngiliz antik dönem araştırmacısı George Waddington ve Barnard Hanbury de bilimsel araştırma kısmını temsil ediyordu. Bkz. Gabriel Warburg, *Egypt and the Sudan*, ss. 49-50.

¹¹²³ Ahmet Kavas, “Osmanlı-Darfü Münasebetleri”, **İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, sayı: 16, 2007, (Osmanlı-Darfü), s. 113; Gabriel Warburg, *Egypt and the Sudan*, ss. 53-54.

¹¹²⁴ Peter Mansfield, *Middle East*, s. 52; Virginia Aksan, **Osmanlı Harpleri 1700-1870**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2010, s. 326.

Mısır'dan asker takviyesi talep etmesi üzerine Mısır ordusunda yaşanacak boşluğu doldurmak amacıyla buradan ülkesine köle asker transferine başlamıştı. Hatta zayıf vermemek adına Dongola valisine talimat vererek küçük gemiler inşa ettirmiş ve bunlarla askerleri taşıtmıştı. Buna destek olmak adına da Sudan'dan kereste gönderilmeye başlanmıştı.¹¹²⁵ Sudan'ı baştan aşağı teşkilatlandırması beklenen İbrahim Paşa'nın bu sırada hastalanıp, geri dönmesi üzerine İsmail Paşa görevi devralmıştı.¹¹²⁶ Arazi başına vergi tarhından bunun ödenmesine dek birçok konuda sorun çıkmıştı. Zira Mısır'daki usulün aksine Sudan'da verginin maddi/parasal karşılığı yoktu; esir vererek ödeme yoluyla vergi tahsili yapılıyordu.¹¹²⁷ Mısır ordusu için köle asker arayışında olan Mehmed Ali Paşa'nın da menfaatine olabilecek bu uygulama da hayata geçirilememişti zira köle kaynağı bakımından zengin olan Nuba dağlarındaki¹¹²⁸ aşiretlere hâkim olan emirlerin ticari çıkarlarına uymuyordu. Emirler bu kölelerin ticaretini yaparak kazanç elde ediyorlardı bu nedenle de Mehmed Ali Paşa'nın girişimine karşı çıkıyorlardı. İki taraf arasındaki bu çekişme kısa süre sonra bir çatışmaya dönüşmüş ve 1822'de Sudan'da bir isyan meydana gelmişti. İsyen sırasında düzenlenen bir komplo sonucu İsmail Paşa öldürülmüş, Mısır birlikleri ciddi kayıplar vermişlerdi.¹¹²⁹ Giderek büyüyen isyanı Kordofan'dan Sennar'a gelen Defterdar Mehmed Husrev Bey epeyce kanlı bir şekilde bastırmıştı.¹¹³⁰

Mehmed Ali Paşa döneminde patlak veren ve en büyüğü 1822'de yaşanan isyanların başarıya ulaşamamış olmasında iki önemli etken rol oynamıştı. Birinci olarak, Sudan'da bulunan Mısır ordusu hiçbir zaman sayıca Sudanlılara denk dahi olamamış olsa da askeri teçhizat ve savaş kabiliyeti bakımından rakibinden kat be kat üstün durumdaydı. Bu da karşılaşılan her ayaklanma durumunda ne denli güç

¹¹²⁵ Richard Hill, *Egypt in the Sudan*, s.11.

¹¹²⁶ İbrahim Paşa önce hususi doktoru Dr. Scotto'yu hummadan kaybetmiş; kısa sürede kendisi de bu hastalığa yakalanmıştı. Paşa'nın kısa sürede durumu kötüleşmiş; hayatı tehlikeye girmişti. Bkz. Arthur E. Robinson, "The Conquest of the Sudan", s. 172.

¹¹²⁷ Osmanlı-Mısır Sudanı'nda uygulanan vergi politikası ve etkilerinin detayları için bkz. Hassan Abdel Aziz Ahmed, "The Turkish Taxation System and Its Impact on Agriculture in the Sudan", *Middle Eastern Studies*, Vol: 16, No: 1, (Jan., 1980), ss. 105-114.

¹¹²⁸ Delafosse, s. 776.

¹¹²⁹ İsmail Paşa Ekim 1822'de Şendi bölgesinde Mek Nimr ve Mek Musaad tarafından kendisine kurulan bir komplo sonucu, şerefine verilen bir yemek sırasında yakın adamlarıyla birlikte yakılarak öldürülmüştü. Bkz. Arthur E. Robinson, "The Rulers of the Sudan since the Turkish Occupation until the Evacuation by Order of the Khedive", *Journal of the Royal African Society*, Vol: 24, No: 93, (Oct., 1924), (The Rulers of the Sudan), s. 39.

¹¹³⁰ Orhonlu, ss. 142-143; Richard Hill, *Egypt in the Sudan*, ss. 15-18. Bu dönemde Sudan topraklarına ilişkin tamamen dışarıdan bir gözlem için bkz. R.R. Madden, *Travels in Turkey, Egypt, Nubia and Palestine in 1824, 1825, 1826 and 1827*, Vol: II, Henry Colburn, London, 1829.

duruma düşülürse düşülsün, Mısır ordusunun er geç başarı sağlamasına, isyanları bastırmasına yol açıyordu. İkinci faktör ise hiçbir ayaklanmanın organize bir hareket olarak ortaya çıkmamış olmasıydı. İsyân hareketleri genellikle birbirinden kopuk yahut habersiz grupların kendi başlarına kalkıştıkları bir iş olmaktan öteye geçmemişti. Dolayısıyla Sudan genelinde örgütlü bir kalkışma halini alamayan, belli bir liderlik altında toplanamayan ve bölgenin kabile yaşantısına uygun bir şekilde küçük boyutlarda kalan bu isyanlar başarı sağlamaktan uzak kalmış oluyordu.¹¹³¹

İsmail Paşa'nın ölümünün ardından Sudan'ı teşkilatlandırma konusunda 1824'te Husrev Bey'e halef olarak gelen Osman Bey yetkili kılınmıştı. Asker kökenli bir yetkili olan Osman Bey Sudanlı kölelerden beş piyade taburu oluşturmuş, bugünkü Hartum'da stratejik öneme haiz bir kale inşa ettirmişti. Nüfuslarına ve arazilerine göre tasnif edilmek üzere on beş ila otuz köy arasında olmak üzere köyler idari bakımdan birleştirilmiş ve başlarına birer kaymakam tayin edilmişti. Her on kaymakamlık ise birleştirilerek başına birer kâşif tayin edilmişti. Kâşiflikler müdürlüklere bağlıydı. Klasik Osmanlı idari literatüründeki valiye karşılık gelen müdürlük makamı, Sudan'ın idari taksimatında en büyük makamın adı olmuştu. 1826'da göreve tayin edilen Ali Hurşid Bey zamanında yürürlüğe konan bu uygulama ile Sudan idaresi Mısır'a benzer hale getirilmiş oluyordu. 1835'ten itibaren ise bugünkü manada Sudan Genel Valisi anlamına gelecek şekilde en üst temsili makam olarak "*hükümdar-ı ulum al-Sudan*" unvanı kullanılmaya başlanmıştı.¹¹³²

Sudan'ın bir taraftan idari ve mülki organizasyonu Mısır-Osmanlı idaresi tarafından yeni baştan oluşturulurken diğer taraftan da Mehmed Ali Paşa orduları henüz ulaşılamamış olan Doğu Sudan topraklarına ve Habeş sınırına doğru saldırılar gerçekleştirmekteydi. Ne var ki gerek Doğu Sudan'a, Taka bölgesine gerekse Habeş sınırına yapılan akınlar başarısız olmuştu.¹¹³³ 1838'de, İngiltere Mehmed Ali Paşa'nın Habeşistan üzerine saldırılarının önüne geçmeye karar vermişti.¹¹³⁴ Mehmed Ali Paşa'nın bölgenin yegâne hâkimi olması, daha önemlisi Kızıldeniz ticaretini eline geçirmesi istenmiyordu. İngilizlerin baskısı üzerine Hurşid Bey görevden ayrılırken yerine Ahmed ebu Vidan Paşa getirilmişti. Habeş topraklarına

¹¹³¹ Gabriel Warburg, *Egypt and the Sudan*, s. 55.

¹¹³² Orhonlu, ss. 143-144; Richard Hill, *Egypt in the Sudan*, ss. 11-12; Ahmet Kavas, *Osmanlı-Darfur*, s. 106.

¹¹³³ Richard Hill, *Egypt in the Sudan* ss. 33-34.

¹¹³⁴ Gabriel Warburg, *Egypt and the Sudan* s. 64.

yakın olan Taka bölgesi 1840'ta Ahmed Paşa tarafından Mısır egemenliği altına alındı. Bu aynı zamanda daha önce Defterdar Mehmed Hüsrev Bey¹¹³⁵ ve Ali Hurşid Paşa'nın¹¹³⁶ dönemlerinde ayrı ayrı ele geçirilen ancak bir türlü kontrol sağlanamayan bu bölgenin tamamen ele geçirilmesi suretiyle Mehmed Ali Paşa döneminde Mısır'ın Sudan'da ulaştığı son sınır oluyordu.¹¹³⁷ 1841'de ise Osmanlı yönetimi tarafından verilen fermanla Sudan'ın Kordofan ve Darfur bölgeleri Mehmet Ali Paşa'ya "bil-a veraset" verilmişti.¹¹³⁸

İsmail Paşa'nın Sennar bölgesine girişinden Sudan'ın Mısır egemenliğine alındığı döneme dek Mısır'ın bu topraklara dönük başlıca motivasyon kaynaklarından birisi ordu meselesi olmuştu. Kölelerden bir ordu oluşturma projesinin yanı sıra tıpkı aynı dönemlerde Mısır'da Batılı uzmanların yönetiminde uygulamaya konan orduda modernleşme atılımının küçük çapta bir benzeri de Sudan'da Mısırlı idareciler tarafından gerçekleştirilmeye çalışılmıştı. Afrika kökenli kölelerin bazen satın alınarak bazen de zor kullanarak askere alınması olarak tezahür eden klasik yöntemi bir süre uygulamada tutan Mısır idaresi subay derecesinde görev alanları ise Türklerden seçmeye özen göstermişti. Bu uygulamada ilk küçük değişiklik girişimleri Ali Hurşid'in genel valiliği dönemine rastlamaktadır.¹¹³⁹ Bu dönemde ilk defa orduya Sudan'lı subay alımı yapılmıştı. Buna ek olarak, Sudanlı gençlerden okuma-yazma bilenlerin seçilerek, eğitime tabi tutulmak ve sonrasında subay kadrolarında yer vermek üzere orduya kazandırılması hususunda bir öneri de Hurşid tarafından Kahire'ye sunulmuştu. Mehmed Ali Paşa da iyi bir eğitimin

¹¹³⁵ Defterdar Mehmed Hüsrev Bey aslen İstanbullu olup, Babiâli tarafından Mısır valiliğine mali danışman olarak tayin edilmişti. Buradaki çalışmaları ile Mehmed Ali Paşa'nın dikkatini çeken Hüsrev Bey ilk olarak Paşa'nın kızı Nazlı Hanım ile evlenmiş, ardından da İsmail Paşa'nın yanı sıra Sudan görevine çıkmıştı. Kordofan bölgesinin Mısır egemenliğine girmesini sağlayan Hüsrev Bey, İsmail Paşa'nın öldürülmesine neden olan isyan hareketinin bastırılmasının ardından Sudan valisi anlamına gelecek şekilde hükümdar ilan edilmişti. Bu görevi sırasında kendisine düzenlenen bir suikastten de kılpayı kurtulan Hüsrev Bey, daha sonraki süreçte Mısır üzerine İstanbul ile irtibatlı bir biçimde komplolar ürettiği zannıyla eşi Nazlı Hanım tarafından zehirlenerek öldürülecekti. Bkz. Arthur E. Robinson, *The Rulers of the Sudan*, s. 40.

¹¹³⁶ Ali Hurşid Mehmed Ali Paşa'nın yeğenydi. Önce Bey, daha sonra da Paşa ilan edilen Ali Hurşid Mehmed Ali Paşa döneminde Sudan'da görev alan en önemli isimlerden bir tanesiydi. Bkz. Arthur E. Robinson, *The Rulers of the Sudan*, s. 41.

¹¹³⁷ Gabriel Warburg, *Egypt and the Sudan*, ss. 65-66.

¹¹³⁸ "Firman addressed by the Sultan to Mehemet Ali, Pasha of Egypt, relative to Hereditary Succession, the levying of Taxes in the name of the Porte, the Courage of Money, and the Number of Troops to be raised for Service in Egypt.-February 13, 1841". **1878-79 (C.2395) Egypt. No. 4. (1879)**. Firmans granted by the sultans to the viceroys of Egypt, 1841-1873; with correspondence relating thereto; Orhonlu, ss. 145-146; J.H. Kramers, s.267.

¹¹³⁹ **The Anglo-Egyptian Sudan: A Compendium Prepared by Officers of the Sudan Government**, Volume: I, London, 1905, s.231.

sağlanabilmesi halinde söz konusu önerinin başarı getireceğine inandığını söylemiş ve Hurşid'e destek çıkmıştı. 1830'larda Sudan ordusunda artan yerli asker sayısı ordu içerisinde yapısal değişikliklerin de yaşanmasına neden olmuştu. İlk olarak, İsmail Paşa döneminde uygulamaya konan Türkçe selam ve komut uygulaması yürürlükten kalkmış; bundan böyle Arapça kullanılmaya başlanmıştı. İkinci olarak da ilk kez bu dönemde sayıca büyüyen Sudan ordusu Mısır yönetimi altında bölge dışı operasyonlarda görev almaya başlamıştı. Bunlardan ilki sayılabilecek 1835'teki Hicaz görevi Sudanlı askerler açısından tam bir yıkım; Kahire açısından ise hayal kırıklığı olmuştu. Beş yüz askerin hayatını kaybetmesi, en az o kadarının da hastalığa yakalanması eklendiğinde sonuç tam bir felaket olmuştu. Pamuklu kıyafetler giymeye alışkın olan Sudanlılar Mısır ordusu üniformasına alışmamış; aynı şekilde kendilerine verilen buğday ekmeğine alışkın olmadıklarından sindirememişlerdi. Mehmed Ali Paşa bu neticeden askerlere ihtiyaçları olan yiyecek ve giyeceği sağlayamadığı gerekçesiyle sorumluluğu Ali Hurşid'e yüklerken, Hurşid de suçlu asker alımından sorumlu subayların üzerine atmıştı. Sonuç ne olursa olsun bir gerçek vardı ki Sudan ordusunda ilk günden itibaren salgın hastalıkların önü bir türlü kesilememişti. Bir seferde yüzlerce askerin hayatına mal olan bu salgınlar kimi zaman sıtma kimi zaman da dizanteri olarak kendini gösteriyordu.¹¹⁴⁰

Mısır etkisinin bölgede artmasıyla birlikte canlanan ve bölgeye yönelik Avrupalı tacirlerin ilgisini de bir hayli çekmeye başlayan ticaret, Sudan'da pazarın hareketlenmesine neden olmuştu. Osmanlı ve Mısır altın liralарının yanı sıra Sudan pazarında Avrupa paraları dolaşmaya başlamıştı. Buradan elde edilen gelirin vergilendirilmesi söz konusu olduğunda ise Mehmed Ali Paşa, Sudan'ın Mısır maliyesine vergi mahiyetinde ödeme yapmasını belli bir sisteme bağlamıştı. Muhammed Said Efendi, Hanna el-Tavil gibi maliye uzmanlarının oluşturduğu bir kurul¹¹⁴¹ tarafından oluşturulan sisteme göre, Sudan'ın her ay uygun görülen ve yıllık olarak belirlenen miktarı ödemesi gerekiyordu. Mehmed Ali Paşa söz konusu ödemenin geciktirilmemesi hususunda Sudan genel valisi Ali Hurşid'e talimat vermişti. Bu çerçevede ekili alanlardan elde edilen tahıl ürünlerinden bölgede çalışır vaziyette bulunan su değirmenlerine dek ödenen verginin yanı sıra Sudan'ın iktisadi yapısı, gelir-gider kalemleri gibi maliyeyi ilgilendiren hususlarda da merkezi idare ve

¹¹⁴⁰ Richard Hill, *Egypt in the Sudan*, ss. 46-48.

¹¹⁴¹ Gabriel Warburg, *Egypt and the Sudan* s. 54.

bölgesel idareler ayrı ayrı hesaplanmak üzere Kahire'ye her ay düzenli olarak raporlar gönderiliyordu. Bir yılın sonunda ise toplanan raporlar üzerine bir değerlendirme yapılıyor; ihtiyaç duyulması halinde değişiklik yapılabilirdi. Örneğin, 1836'da genel vali koltuğunda oturan Ali Hurşid¹¹⁴², Kahire yönetimine Sudan hesaplarının merkezileştirilmesi ve tek bir isim altında toplanmasını önermişti. Sudan'ın Mısır egemenliği altında iktisaden merkezileştirilmesi anlamını taşıyan bu öneri karşısında her ne kadar Kahire'deki hazine kurulu olumsuz görüş bildirse de Mehmed Ali Paşa valinin yanında pozisyon almış; Sudan hesaplarının tek bir merkezde toplanmasına onay vermişti.¹¹⁴³

Ali Hurşid'in valiliği döneminde bilhassa Hartum bölgesi adeta sıfırdan imar edilmişti. Yerli halka baraka ve çadırları terk etmeleri ve dönemin ruhuna uygun modern evler inşa etmeleri konusunda teşvik politikaları uygulanmış; bu kapsamda ev inşa etmek isteyenlere inşaat malzemeleri temin edilmişti. Özellikle ticaretin bölgede hareketlenmeye başlamasıyla birlikte zaman içerisinde bir çekim alanı haline gelen, bu özelliğiyle başşehir unvanı kazanan Hartum'da ticari etkinliğin artışına paralel bir biçimde nüfus artışı da yaşanmaktaydı.¹¹⁴⁴ Öyle ki 1829'da inşa edilen Hartum'un ilk büyük camii, üzerinden yedi yıl geçtikten sonra 1836'da, yetersiz kaldığı ve daha büyüğüne ihtiyaç duyulduğu gerekçesiyle yıkılacak ve daha geniş bir alan üzerinde yenisi inşa edilecekti. Artmaya başlayan ticari etkinlik, çoğalan nüfus ve modern bir kent olma yoluna giren Hartum, Ali Hurşid'in idaresinde kendi ihtiyaçlarını kendi gelirlerinden sağlama yoluna girmeye başlamıştı. Bu da Sudan'dan yüksek vergi geliri bekleyen Kahire yönetimi açısından olumsuz bir hava yaratıyordu. Zira Ali Hurşid, Mehmed Ali Paşa'nın daha çok gelir elde edilmesi yönündeki talebine Hartum özelinde karşı çıkıyordu. Hurşid'e göre, gelişmekte olan bir bölgenin gelirleri ve ürettikleri Kahire'nin nam-ı hesabına harcanmamalıydı. Bu noktada görev süresi boyunca Kahire ile çatışmayı sürdüren Ali Hurşid'in Hartum'daki son günlerine gelindiğinde bölgede ciddi bir ticari hareketlilik

¹¹⁴² **The Anglo-Egyptian Sudan: A Compendium Prepared by Officers of the Sudan Government**, Volume: I, London, 1905, s.232.

¹¹⁴³ Richard Hill, *Egypt in the Sudan*, ss. 37-39.

¹¹⁴⁴ Osmanlı-Mısır idaresi altındaki Sudan'da ticaretin durumu ve tüccarların hareketliliği konusunda detaylı bir değerlendirme için bkz. Gabriel Warburg, "Some Socio-Economic Aspects of Turko-Egyptian Rule in the Sudan", **Bellekten**, Cilt: 53, sayı: 206-208, 1989, (Turko-Egyptian Rule in the Sudan), ss. 778-779.

yaşanmakta ve yerli halk arasında salt ticari gelirlerle zenginleşen kişiler yer almaktaydı.¹¹⁴⁵

Sudan'ın çok umut bağlanan ancak bekleneni veremeyen altın ve elmas madenlerinin ardından benzer bir durum demir madeninde yaşanmıştı. Özellikle Kordofan bölgesinde yoğun olan demir madeni konusunda 1830'larda Avrupalı uzmanlara müracaat edilmişti. İlk gelenler İngilizler olmuştu. Sekiz kişilik bir heyetle Sudan'a gelen İngiliz uzmanlar burada araştırmalara başladıktan kısa süre sonra salgın hastalığa yakalanmış; altısı hayatını kaybederken, ikisi Kahire'ye gönderilmişti. Bu başarısız girişimin ardından 1838'de önce Avusturyalı maden bilimci J. Von Russegger ardından Fransız meslektaşı C.Lambert, Mehmed Ali Paşa'nın uzmanı sıfatıyla buraya gönderilmiş ve araştırmalar yapmışlardı. Mehmed Ali Paşa demire önem veriyordu zira bu maden Mısır'ın tamamen ithal ettiği bir yer altı zenginliği idi. Sudan'dan bunu başarıyla çıkartıp, Mısır'a transfer etmek maliyeyi büyük bir ithalat kaleminden kurtarabilirdi. Ne var ki demirde de sonuç hüsrana olmuştu. Uzmanlar maden çıkarma tekniklerinin Sudan ölçeğinde son derece iptidai olduğunu ve ciddi bir modernizasyona muhtaç olduğunu rapor ediyordu. Bunun için yapılacak ciddi harcamanın yanı sıra bir de ulaşım için harcanacak miktar hesaba katıldığında hesap daha da kabarıyordu. Son olarak 1847'de buraya gönderilen uzman John Petherick'in de benzer ifadeler içeren bir rapor vermesi üzerine demir madeni defteri açılmadan kapatılmıştı.¹¹⁴⁶

Hukuk alanındaki uygulamalar ise siyasi ve ekonomik alanda getirilen yeniliklerin bir hayli sonrasına denk getirilmişti. Mısır egemenliği öncesinde hukuk namına klasik İslam hukunun anlaşıldığı ve yürürlükte olduğu Sudan'da ilk dönemlerde Mısırlı yetkililer yalnızca küçük değişiklikler yapmayı tercih etmişlerdi. Personel kanunu tarzı küçük tüzük/yönetmelik değişiklikleri ile yetinen Mısır idaresi ilerleyen yıllarda önce küçük, yerel mahkemeler ardından da Hartum'da merkezi bir mahkeme inşa etmek durumunda kalacaktı. Bu kapsamda Ali Hurşid'in genel valiliği¹¹⁴⁷ döneminde *mahalli meclisler* adıyla yerel mahkemeler kurulmuştu. Gündelik adli vakalardan küçük çaplı mali anlaşmazlıklara dek birçok konuyla ilgilenen bu mahkemede her biri maaşlı, biri başkan olmak üzere sekiz kişiden

¹¹⁴⁵ Gabriel Warburg, *Egypt and the Sudan*, s. 62.

¹¹⁴⁶ Richard Hill, *Egypt in the Sudan*, ss. 57-58.

¹¹⁴⁷ Robert O. Collins, *A History of Modern Sudan*, Cambridge University Press, 2008, s. 13.

oluşan bir yargı heyeti görev almaktaydı. Yerel mahkemelerin çalışmaya başlamasının ardından da Hartum'da Sudan'ın hukuki hiyerarşi kapsamında en yüksek mahkemesi olan *Meclis al-Ahkâm* kurulmuştu. Modern anlamda bir temyiz mahkemesi olan Meclis al-Ahkâm'ın hukuki olarak üzerinde yalnızca Kahire Yüksek Mahkemesi bulunuyordu. Bilhassa kendi dönemi içerisinde imkânı olup da hakkını aramak üzere Sudan'dan kalkıp Kahire'ye gelebilenlere kapısını açık tutan ve bunu bir gelenek haline getirmek isteyen Mehmed Ali Paşa bu imkâna sahip sınırlı sayıda insan olduğundan hareketle Mısır'dan bu ülkeye gönderilen idarecilere her fırsatta adil davranmaktan uzaklaşmalarını istemişti. Zira adaletsizliğin baş gösterdiği yerde isyanın baş göstermesi kuvvetle muhtemeldi. Bu konuda çok hassas olan Mehmed Ali Paşa zamanında Sudan'da görevli pek çok Mısırlı idareci hakkında soruşturmalar açılmıştı. Bizzat Kahire'den gönderilen heyetler tarafından soruşturulan iddiaların gerçek çıkması halinde söz konusu idareci sadece görevden alınmakla kalmıyor aynı zamanda yargılanıyordu. Sudan'daki Mısır idaresinin sağlamlaşmaya başladığı dönemlerde dahi aynı uygulamaya devam edilmiş; tek fark olarak, genel valiye soruşturma açma ve yürütme yetkisi tanınmıştı.¹¹⁴⁸

Sudan topraklarının resmi olarak egemenlik alanı içerisinde almış olmasına rağmen Mehmed Ali Paşa Mısır'ın ilk kez bir bölgeyi kendi yönetimi altına almanın verdiği acemilikleri yaşadığı görülmekteydi. Gerek yeni bölgenin insan ve coğrafi yapısının tamamen farklı oluşu ve ilk defa karşı karşıya gelmiş olması gerekse Mısır'daki koloni elde etme ve idare etme tecrübesi noktasındaki eksiklikler zaman zaman savrulmalar yaşanmasına neden olmuştu.¹¹⁴⁹ Bu kapsamda Sudan açısından idari sistemin bir kez daha değişime uğrayacağı 1843 yılı bu teze en güzel örneklerden bir tanesidir. Daha önce buraya atanan Ahmed Paşa'nın Sudan'ı Mısır'dan ayırmak ve müstakil bir devlet kurmak peşinde koştuğu ve bu çerçevede Sultan Abdülmecid ile Mehmed Ali Paşa'ya karşı irtibat halinde olduğu iddiaları ortaya çıkmış ve bu bir anlamda Ahmed Paşa'nın sonu olmuştu.¹¹⁵⁰

Mehmed Ali Paşa Sudan'da idari yönetim şeklini değiştirerek bir daha bu tarz sorunlarla karşılaşmanın önüne geçmeyi istemişti. Bundan böyle Kahire'den gönderilen ve kısaca hükümdar olarak adlandırılan genel valiler atama uygulaması

¹¹⁴⁸ Richard Hill, *Egypt in the Sudan*, ss. 42-45.

¹¹⁴⁹ Richard, Hill, *Egypt in the Sudan*, s. 5.

¹¹⁵⁰ Arthur E. Robinson, *The Rulers of the Sudan*, s. 42.

kaldırılmıştı. Sudan’da artık Nubya, Sennar, Darfur, Kordofan ve Bahral Gazal gibi her bir eyalet, paşa unvanı taşıyan ve Kahire’den gönderilen bir yetkili tarafından bir diğerinden bağımsız olarak idare edilecekti. Bir diğer deyişle Mısır, Sudan’daki sistemi merkezi idareden âdem-i merkeziyetçi bir tarza dönüştürmüş oluyordu. Ne var ki bu sistemde de çok fazla ısrar etmeyen Mehmed Ali Paşa, 1845’te tekrar eski merkezi sisteme geri dönme kararı almıştı. 1846’da ise Massava ve Sevakin limanlarının salyanesi, Sultan Abdülmecid’in emriyle Mehmed Ali Paşa’ya verilmişti.¹¹⁵¹

Mehmed Ali Paşa döneminin sonuna gelindiğinde Mısır idaresinin Sudan’da arkasında bıraktığı en önemli izlerden bir tanesi bölgeyi dışarıdan gelen yeni tarikat yapılanmalarının etkisine açık bir hale getirmiş olmasıydı. Zira 1821’den itibaren Taif’li Muhammed Osman el-Mirgani’nin buraya getirdiği Mirganiyye ve Hatmiye tarikatlarının yanı sıra Semaniye ve Ahmediye-İdrisiye gibi yeni yapılar da Sudan içerisinde yer almaya başlamışlardı.¹¹⁵² Hiç kuşkusuz bu yapılanma en büyük etkisini aradan yıllar geçtikten sonra Mehdi Muhammed Ahmed İsyanı sırasında gösterecekti.

2.2.2. Abbas Paşa Dönemi’nde Sudan

Mehmed Ali Paşa’nın vefatının ardından Mısır’da görevi devralan Abbas Paşa Mısır’da olduğu gibi Sudan’da da tamamen farklı bir yönetim anlayışı ve tarzı ortaya koymuştu. Mehmed Ali Paşa’nın gelişmelere her an ve her noktada müdale etmeyi benimsemiş tarzı yerine işleri daha çok geri planda takip etmeyi tercih eden Abbas Paşa döneminde bir hududname yayımlanmıştı. Paşa’nın imzasını taşıyan bu belge Sudan’da idari ve mülki anlamda her tür gelişmenin ve problemin neticesinde başvurulacak müdürlükleri ve sorumlu kişileri isim isim belirtiyordu. Böylece 1849

¹¹⁵¹ Tariq Mohamed Nour, *Sevakin’de Türk-İngiliz Rekabeti*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2006, ss. 51-51; Orhonlu, ss. 146-147.

¹¹⁵² P.M. Holt, “The Genealogy of a Sudanese Holy Family”, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, University of London, Vol. 44, No. 2. (1981), (Sudanese Holy Family), s. 262; Albert Hourani, “The Changing Face of Fertile Crescent in the XVIII Century”, *Studia Islamica*, No: 8, (1957), (Fertile Crescent), s. 107; Delafosse, s. 779; Adem Yerinde, “Muhammed Osman el-Mirgani”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 18/2008, ss. 1-9.

sonrası Abbas Paşa'nın kısa idaresi altında Sudan'ın ipleri Kahire'den bir miktar gevşetilmiş; daha çok Hartum'a devredilmiş oluyordu.¹¹⁵³

Abbas Paşa'nın yine Mehmed Ali Paşa'ya oranla farklı bir diğer uygulaması, Sudan'a vali olarak atanan isimleri sıkça değiştirmesi ve düşük profilli isimleri seçmesi olmuştu. Mehmed Ali Paşa dönemindeki gibi bir Ali Hurşid ya da Defterdar Mehmed Hüsrev Bey gibi uzun dönemli görev alan tecrübeli isimlere bu dönemde teveccüh edilmemişti. Bunun yerine ilk başlarda tecrübeli genel vali Halid Hüsrev Paşa'yı görevden alıp, yerine Abdülatif Paşa'yı¹¹⁵⁴ atayan Abbas Paşa kısa süre sonra ise ardı ardına önce Rüstem Paşa¹¹⁵⁵ sonra da İsmail Hakkı Paşa'yı¹¹⁵⁶ bu göreve tayin etmişti. Birbiri ardına değişen ve eski valilere oranla otorite sergilemekte başarısız olan bu isimlerin karşısında Sudan'da zaman zaman bastırılmış sorunların gün yüzüne çıkması gerçekleşiyordu. Otorite boşluğu doğduğunu düşünen ve bunu değerlendirmek isteyen bölgesel dinamikler harekete geçiyordu. Örneğin, bir süredir hasıraltı edilmiş olan Sevakin-Taka sınır anlaşmazlığı meselesi bu dönemde tekrar canlanmıştı. 1851'de çok fazla büyümeden bastırılan bu gerginlik Sudan'da Mısır'ın yaşayacağı ne ilk ne de son gerilim olacaktı.¹¹⁵⁷

Abbas Paşa döneminin bir diğer değişikliği de Mehmed Ali Paşa'nın Türk kökenli müdür, kaymakam, kâşif ve valilerinin kullandığı Türkçe yazışmalar yerine Arapça kullanımına yer verilmeye başlanması olmuştu. Kuzey Sudan'ın ve Mısır ile birlikte mücavir alanının *lingua franca*'sı durumunda olan Arapça kullanımına hız verilmesi daha sonraki yıllarda Türkçenin yalnızca Babîâli ile olan yazışmalarda kullanılmak üzere kısıtlanmasını beraberinde getirecekti.¹¹⁵⁸

¹¹⁵³ Hill, *Sudanese Holy Family*, s. 5.

¹¹⁵⁴ Abdülatif Paşa eski bir donanma komutanı ve Yukarı Mısır'daki Said bölgesinin eski valisi idi. Zamanında yönetiminden sorumlu olduğu donanmaya ait gemilerden bir tanesinin kaybolması üzerine ölüm cezasına çarptırılmış, Fransız yetkililerin araya girmesiyle affedilmişti. Bkz. Arthur E. Robinson, *The Rulers of the Sudan*, s. 43.

¹¹⁵⁵ Kafkas kökenli bir diğer isim olan Rüstem Paşa, Abdülatif Paşa'nın Sudan'a vali olarak atanmasının ardından onun yardımcısı ve ordu kumandanı sıfatıyla buraya gelmişti. Fransa'da eğitim almış birisi olan Rüstem Paşa, görevi sırasında salgın hastalığa yakalanmış ve Hartum'da vefat etmişti. Bkz. Arthur E. Robinson, *The Rulers of the Sudan*, s. 43.

¹¹⁵⁶ Abdülatif ve Rüstem Paşalardan sonra bu göreve tayin edilen İsmail Hakkı Paşa'nın da bu makamdaki ömrü uzun olmamıştı. Zira Kırım Savaşı'nın patlak vermesi ve Osmanlı ordusuna destek mahiyetinde buraya gönderilecek olan Mısır kuvvetlerinin başına kumandan olarak tayin edilmişti. Daha sonraki yıllarda birkaç kez Mısır kabinelerinde Harbiye Nazırı olarak görev alan İsmail Hakkı Paşa, 1883'te Kahire'de vefat etmişti. Bkz. Arthur E. Robinson, *The Rulers of the Sudan*, s. 43.

¹¹⁵⁷ Richard Hill, *A Bibliographical Dictionary of the Sudan*, Frank Cass, London, 1967, (*Dictionary of the Sudan*), s. 1.

¹¹⁵⁸ Richard Hill, *Egypt in the Sudan*, s. 24.

1850'li yıllarda Sudan, Abbas Paşa'nın idaresindeki Kahire'nin gözünde adeta bir sürgün mahalli olarak kendine yer edinmişti. İcraatları yahut söylemleri beğenilmeyen, zararlı bulunan ne kadar kişi varsa bir şekilde Sudan'a gönderilmişti. Mehmed Ali Paşa döneminin önde gelen isimlerinin de yer aldığı bu kişiler genellikle Abbas Paşa tarafından Sudan'da bir göreve tayin ediliyor; bir diğer deyişle örtük sürgüne tabi tutuluyordu. Bunlar arasında en önemli isim hiç kuşku yok ki Rifa'a Rafi el-Tahtavi idi. Mısır modernleşmesine 1820'lerden itibaren Mehmed Ali Paşa'nın yönetimi altında bilfiil hizmet etmiş, sayısız öğrenci yetiştirmiş, birçok Batılı klasiği Arapça'ya çevirmek suretiyle Mısır toplumuna kazandırmış, Tercüme Okulu gibi bir modern eğitim kurumunu bu ülkede başarıyla kurup, yönetmiş bir kişi olan Tahtavi'nin hayat görüşü, neredeyse tamamen denebilecek düzeyde Abbas Paşa ile tezat teşkil ediyordu. Öteden beri Batı kaynaklı ne varsa hepsine kuşkuyla yaklaşan ve Batının tekniğinin ve kültürünün Mısır topraklarına girmesine karşı bir reddiye geliştiren Abbas Paşa kendi dönemi içerisinde uzak durmaya gayret ettiği zihniyetin bir temsilcisi olarak gördüğü Tahtavi'yi Sudan'a gönderme kararı almıştı. Tahtavi'ye biçilen görev Hartum'da okul açmaktı.¹¹⁵⁹ Şüphesiz ki Tahtavi bu konuda yalnız değildi. Ondan ayrı olarak, aynı dönemde Mısır'ın önde gelen matematikçi ve mühendislerinden Muhammed Bayumi ve İbrahim Salim de Sudan'a tayin edilenler arasında yer alıyordu.¹¹⁶⁰

2.2.3. Said Paşa Dönemi'nde Sudan

Abbas Paşa'nın aksine Batı medeniyeti ve onun ürettikleriyle daha barışık bir çizgide olan Said Paşa'nın Sudan özelinde ilk giriştiği mesele selefinin sürgüne gönderdiği isimleri Kahire'ye geri çağırmak olmuştu. Kendisine özür kabilinden Sudan'daki hizmetlerinin karşılığı olarak bir miktar ödeme yapılan Rifa'a Bey çağrı üzerine ülkesine geri dönerken; Muhammed Bayumi gibi dönemeyenler de olmuştu. Zira Bayumi ve beraber çalıştığı yardımcıları salgın hastalık sonucu Sudan'da hayatlarını kaybetmişlerdi.¹¹⁶¹

¹¹⁵⁹ Zeynep Güler, s.40.

¹¹⁶⁰ Robert O. Collins, ss. 14-15.

¹¹⁶¹ Hill, Egypt in the Sudan, ss. 88-89.

Said Paşa, Abbas Paşa döneminde tercih edilen yetki dağıtımını uygulamasını aynen devam ettirmeye karar vermişti. Buna göre, daha önce olduğu gibi, Mısır valisinin Sudan üzerindeki egemenlik hakkı pratikte burada yine kendisi tarafından görevlendirilen genel vali ve bölge müdürlükleri arasında paylaştırılmış oluyordu. Böylece Sudan'ın idaresi sadece Kahire'de oturan valinin inisiyatifinde olmaktan çıkarılmıştı. Said Paşa döneminde Sudan'a atanacak genel valiler bu konuda seçme yapmak üzere oluşturulan bir komisyon tarafından Mısır valisine sunulmak üzere bir liste halinde hazırlanıyordu. Vali bu listeden bir ismi seçerek Sudan'a tayin ediyordu. Sudan'daki yerel bölgesel yöneticiler ise bu kez Hartum'da oluşturulan bir özel komisyon tarafından isim isim belirlenip, Kahire yönetiminin onayına sunuluyordu. Buradan seçilen isimler bölge müdürleri olarak atanmış oluyordu. Burada ismi yer alıp, Kahire yönetimi tarafından atanan bir kişi yeni görevini üstlenmek istemediği takdirde, Mehmed Ali Paşa döneminin aksine, anlayışla karşılanıyor ve yerine yeni bir isim belirleniyordu. Buna ek olarak, isim belirleme sürecinde en önemli kriter hiç kuşku yok ki tecrübe birikimi idi. Zira Mehmed Ali Paşa döneminden itibaren Mısır idarecileri Sudan hakkında yeterince tecrübe edinene dek ciddi sıkıntılar çekmişlerdi. En çok ihtiyaç duyulan şey tecrübe idi. Buna çok önem veren Mısır yönetimi pek çok örnekte bunu göstermişti. Örneğin, İlyas Bey, Taka Valisi olarak atanmadan önce bölgeyi en iyi tanıyan kişilerin başında gelmekteydi. Bilhassa bölgeden nasıl vergi toplanması gerektiği konusunda burada geçirdiği uzun zamanın etkisiyle bir hayli deneyim kazanan İlyas Bey, bu konuda sıkıntı çeken Mısırlı idareciler için adeta ilaç olmuştu.¹¹⁶²

Said Paşa'nın Sudan'a getirdiği en önemli yeniliklerin başında ise sağlık sisteminin ilk kez bir resmi çatı altında toplanması olmuştu. 1850'li yılların hemen başında çiçek hastalığı salgını ile mücadele kapsamında Mısır'dan otuz civarında doktor ve eczacı Sudan'a gönderilmişti. Ne var ki salgın dönemlerinde yapılan bu müdahaleler ileriki yıllarda yeni salgınların ortaya çıkmasını engelleyebilecek çalışmalar yapmakta yetersiz kalıyordu. Bunu sağlayabilmek adına daha önce Sudan'daki Mısır ordusunun tıbbi şefliğine atanan Alfred Peney ilk kez Said Paşa döneminde merkezi sağlık sisteminin başına getirilmişti. Peney hem Sudan içerisinde hem de bölgede araştırmalar yapıyor; salgınlarla mücadele ve yeni salgınları önleme

¹¹⁶² Hill, Egypt in the Sudan, ss. 90-91.

konusunda çalışıyordu. 1861'deki ölümüne dek bu çalışmalarını sürdüren Peney'in yerini G.D. Douloghlu almıştı. Abbas Paşa zamanında başlayan, Said Paşa döneminde de devam ettirilen bazı tasarruf politikaları her iki dönemde de sağlık konusundan uzak tutulmuş; gereken her türlü maddi yatırım bu konuda yapılmaya devam edilmişti.¹¹⁶³

19.yüzyıl ortalarında Mısır Sudanı'nda getirilen bir diğer yenilik yabancılara arazi satışı konusunda olmuştu. Mehmed Ali Paşa ilk dönemlerde Sudan'da görev verdiği Mısırlı idarecilere ve beylere buradan arazi satın alabilmelerine yönelik olarak bir hak tanımıştı.¹¹⁶⁴ Bu hakka dayanarak Sudan'da toprak satın alan hatta eski valilerden Ahmed ebu Adhan Paşa gibi toprak beyi statüsüne yükselenler dahi olmuştu. Yabancılara arazi satışı ise ilk defa Abbas Paşa zamanında gündeme gelmiş ancak paşa bunu reddetmişti. Paşayı ikna edebilmek adına o dönem Hartum'da görev yapmakta olan Avusturya konsülü Sudanlı bir hanımla evlenen bir yabancının eşi namına toprak satın alabilmesinin önünün açılmasını talep ederek sorunun etrafından dolaşmayı denemişti. Dönemin genel valisi olan Abdülatif Paşa Avusturya konsülünün bu önerisini almış ancak Kahire'ye sunmakta acele etmemişti. Zira Mısır yönetiminin tutumunu gayet iyi bilmekteydi. Bu olaydan yıllar sonra Said Paşa dönemine gelindiğinde aynı mevzu tekrar gündeme gelmiş; Said Paşa Sennar ve Hartum bölge idarelerine gönderdiği resmi yazıda üç koşul çerçevesinde yabancılardan buralarda arazi satın alabileceklerine hüküm vermişti. Arazi sahibi olmak kişiye sıradan Sudanlıların yanında bir imtiyaz vermeyecekti. Arazi sahipleri toprakla ilgili Sudan'da yürürlükte olan tüm medeni ve dini kanun hükümlerine bağlı olacaklardı. Ayrıca arazi sahibi olmak düzenli olarak arazinin vergisinin ödeneceği ve yerli halk ile anlaşmazlık halinde yerel mahkemelerin sorunla ilgileneceği anlamına gelecekti. Böylece bu koşulları kabul eden kişiler arazi satın alabilme hakkına sahip olmuşlardı.¹¹⁶⁵

Said Paşa valiliği dönemi içerisinde 1856 yılında Sudan'ı ziyaret etmişti. Mısır valiliğini vekâleten yeğeni İsmail'e bırakan Said Paşa beraberinde Ferdinand de Lesseps, Portekiz konsülü G. Popolani, Dr. Onofrio Abbate ve ressam Vincenzo

¹¹⁶³ Robert O. Collins, s. 15; Hill, Egypt in the Sudan, s. 93.

¹¹⁶⁴ Tanzimat döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nda yabancılara mülk satışı konusunda bkz. Engelhardt, **Tanzimat ve Türkiye**, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 1999, ss. 197-199.

¹¹⁶⁵ Robert O. Collins, s. 15; Hill, Egypt in the Sudan, s. 93.

Marinelli ile birlikte çıktığı Sudan gezisinin ilk durağı olan Hartum'da beklediğinin çok daha gerisinde bir idari işleyiş ile karşılaşmış; hayal kırıklığına uğramıştı. Buna ek olarak özellikle tarımla uğraşan kesimden yüksek vergi oranları nedeniyle şikâyet dilekçeleri almıştı. Sudan'ın sorunları ile ilk kez bu denli yakın bir şekilde ilgilenme şansı yakalayan Said Paşa, askeri alanda da incelemeler yapmış; gezi neticesinde Sudan ordusu içerisinde yer alan Mısır denetimindeki topçu ve piyade birliklerinin ihtiyaç kalmadığı gerekçesiyle kaldırılması talimatını vermişti. Bu Said Paşa'nın Sudan'ı âdem-i merkezileştirme politikasının ilk adımı olmuştu. Zira Paşa bu gezi neticesinde Sudan'da genel valilik kurumunun lağvedilmesine, her bir bölgenin Hartum'daki merkezi idareden bağımsız bir şekilde yalnızca Kahire'ye bağlı olarak hareket edebilmesine, Sudan'da bulunan askeri garnizonların asker sayısı ve teçhizat bakımından küçültülmesine ve her birinin jandarma karakolu seviyesine indirilmesine karar vermişti. Özellikle Sudan'da gün geçtikçe güçlenen genel valilik makamının burada görevlendirilen kişilere gereğinden fazla hareket serbestisi tanınmasından rahatsız olan Said Paşa, uygulama kararı verdiği yeni model çerçevesinde Sudan'daki idari yapılanmayı âdem-i merkezileştirip, tek yetkili olarak Kahire'yi öne sürmekle Mısır ve Sudan'ı tek bir siyasi-mülki idare altında bir araya getirmeyi hedeflemişti. Yürürlüğe giren yeni idari mekanizma kapsamında Sudan'da bundan böyle merkezi bir vergi dairesi ile hukuk dairesi kalmamıştı. Her biri için yegane müracaat noktası bundan böyle Kahire idi. Sınır noktalarına yakın yerlerde konuşlu bulunan maliyeti bir hayli yüksek garnizonlar da ya kaldırılmış ya da hacmen küçültülmüştü. Bölgesel yapıda da benzer bir uygulamaya gidilmiş; Sennar ve Hartum birleştirilerek daha büyük bir bölge haline getirilmişti. Hatta Said Paşa bu yeni bölgeye ilk vali olarak Ermeni kökenli Arakil Bey'i tayin etmişti. Arakil Bey'in göreve getirilmesi bölgede yaşayan Müslüman halkın hoşnut olduğu bir tercih olmamıştı. Nitekim Arakil Bey zamanında bölgenin sulama kanallarının iyileştirilmesi, modern drenaj sisteminin kazandırılması gibi çalışmalarına karşın Müslüman seçkinlerle arası bir türlü iyi olmamıştı. Arakil Bey'in erken ölümü üzerine Said Paşa önce Kafkas kökenli Hasan Bey'i 1858'de buraya tayin etmiş; üç yıl sonra 1861'de ise yerli halktan bir ismi, Muhammed Rasih Bey'i yeni vali olarak atamıştı.¹¹⁶⁶

¹¹⁶⁶ Hill, Egypt in the Sudan, ss. 94-96.

Said Paşa dönemi tıpkı Mısır'da olduğu gibi Sudan'da da Batılı tüccarların acentalar açmaya, konsolosluklar ihdas etmeye başladıkları bir dönem olmuştu. Mısır'da maliye ve ticaret üzerindeki devlet tekelinin yıkılışını beraberinde getiren bu süreç Sudan'da böyle bir tekel hiçbir zaman kurulmamış olduğundan, daha ziyade Batıların bölge ticaretinde ön sıralara geçtiği bir dönemin başlangıcına işaret etmekteydi. Zira Said Paşa zamanında Sudan'a gelen ve burada kendi ülkelerine ait kurulu bulunan ticari acentalar vasıtasıyla ticaret yapan Batılı tüccarların gözdeleri arasında kauçuk, devekuşu tüyü ve fildişi gibi bölgeye has mallar yer alıyordu. Sudan'ın tüccarlar açısından bir diğer çekici yönü ise Mısır'a oranla daha ucuz olmasıydı.¹¹⁶⁷ Örneğin, Sudan pazarında susam Mısır'dakinin neredeyse sekizde birine denk gelecek fiyatta satılırken; darı da ise fark çok daha büyüktü.¹¹⁶⁸

2.2.4. İsmail Paşa Dönemi'nde Sudan

İsmail Paşa 1863'te valilik makamına geçtikten sonra görevde kalacağı on altı sene boyunca 19.yüzyıl Mısır tarihinin en zorlu günlerini yaşamıştı. İktisadi ve siyasi güçlüklerin neticesinde ortaya çıkan dış ilişkilerde Mısır'ı zaman içerisinde giderek çıkmaza sürüklerken; ülke aynı zamanda Mehmed Ali Paşa döneminden bu yana ilk kez bu denli yoğun bir modernleşme sürecinin içerisine girmişti. Modern anlamda altyapı sistemlerine sahip şehirlerin inşa edilmesinden, tarımda son yenilikleri Mısır'a getirilmesine; danışma meclisinin açılmasından karma mahkemelere dek pek çok alanda yapılan reformlardan Mısır'ın bir parçası olan Sudan da nasibini almıştı. Özellikle selefleri olan Abbas ve Said Paşa'nın aksine, dedesi Mehmed Ali Paşa'nın izinden gitmeyi tercih eden ve Sudan'da Cafer Mazhar Paşa¹¹⁶⁹ ve İsmail Eyüb Paşa¹¹⁷⁰ gibi tecrübeli devlet adamlarını valilik makamlarına getiren İsmail Paşa'nın

¹¹⁶⁷ E.A. Stanton, "The Anglo-Egyptian Sudan", **Journal of the Royal African Society**, Vol. 11, No. 43, (Apr., 1912), (The Anglo-Egyptian Sudan), s. 273.

¹¹⁶⁸ Hill, *The Anglo-Egyptian Sudan*, s. 97.

¹¹⁶⁹ Köle askerlerin çıkardığı bir isyanın bastırılmasında gösterdiği üstün hizmetin bir karşılığı olarak Ferik rütbesine yükseltelen Cafer Mazhar Paşa daha sonra da Sudan Genel Valisi olarak tayin edilmişti. İsmail Paşa'nın gözde bürokratlarından biri olan Cafer Mazhar Paşa zamanında Sudan'da esas olarak mali durumu ilgilendiren ticari meselelerde adımlar atılmıştı. Ayrıca yine onun döneminde idari planda da Hıdiv İsmail Paşa'nın talimatları doğrultusunda Hartum, Kasala gibi bölgelere genel vali atamak gibi kısa süreli değişiklik denemeleri yapılmıştı. Bkz. Arthur E. Robinson, *The Rulers of the Sudan*, s. 46.

¹¹⁷⁰ İsmail Eyüb Paşa genel vali yardımcılığı ve genel valilik görevlerinde bulunduğu Sudan'da en çok pamuk üretimi ve ulaşım imkânlarının geliştirilmesi meselelerinin üzerinde durmuştu. Onun

Sudan politikasının ana hedefi güçlü bir idari yapının kontrolü ve denetimi altında burayı ticari anlamda geliştirmek olmuştur. Bunun için ise Mısır ve Sudan'ı haberleşme ağı içerisinde birbirine bağlayan telgraf hatlarının kurulması; ulaşım anlamında da liman açılması ve deniz ulaşımının teşvik edilmesi ilk sırada yer alan projeler olmuştur.¹¹⁷¹

Sudan'ı daha büyük bir ticari çekim merkezi yaparak Mısır maliyesi için bir can suyu yapmayı düşleyen İsmail Paşa ilk olarak bölge içi ticareti canlandırması açısından demiryolu ve nehir ulaşımında kullanılmak üzere piyasaya buharlı gemi sürmek istemişti. Bu kapsamda faaliyet göstermek üzere 1863'te bizzat İsmail Paşa'nın teşvikiyle *Compagnie du Soudan* (Sudan Kumpanyası) adıyla bir şirket kurulmuştu. Sevakın ve Hartum gibi ticaretin canlı olduğu bölgelerde de temsilcilikler açan bu şirket aracılığıyla yapılması planlanan imar faaliyetleri elde edilen karın yapılan harcamaları karşılamaya dahi yetmemesi üzerine kısa sürede durma noktasına gelmişti. Batılı sermayedarlar Mısır'da gösterdikleri yatırım istek ve cesaretini henüz Sudan'da göstermekten uzak duruyordu. Bunun üzerine çok geçmeden, 1868'de şirket tasfiyeye gitme kararı almıştı. Şirket konusunda yaşanan başarısızlığa rağmen İsmail Paşa pes etmemiş; bu defa İngiliz Waring Brothers şirketi ile anlaşarak, Mısır ile Sudan'ı birbirine bağlayacak bir demiryolu inşa edilmesi konusunda fizibilite çalışmaları yaptırmıştı. Buna ek olarak, Kızıldeniz'in etkin bir biçimde denizyolu taşımacılığında kullanılmasının önünü açmak adına Mısırlı mühendis Hasan el-Dimyati Bey'e Sevakın-Kasala hattı; Mustafa el-Falaki'ye de alternatif olarak Sevakın-Şendi hattı üzerinde araştırmalar yaptırmıştı. Bu kapsamda 1863'te kurulmuş olan Aziziye Mısıriyye Buharlı Gemi Şirketi Süveyş ile Sevakın-Masavva limanları arasında düzenli seferler başlatmıştı. Ne var ki bu kez de 1867 sonlarında dünyada baş gösteren ekonomik kriz darbesini vurmuş; şirket gelirleri büyük oranda azalmaya başlamıştı. 1868'de idari heyette yapılan değişim de fayda sağlamayınca şirket aynı yıl sonunda kapanma kararı almıştı.¹¹⁷²

zamanında yeni ekime açılan arazilerin yanı sıra Kasala bölgesinde bir çırçır fabrikası kurulmuştu. Pamuk ekiminin teşviki noktasında ciddi çalışmalar yapılmasına ön ayak olan İsmail Eyüb Paşa aynı zamanda Sevakın-Berber arasını birbirine bağlayan demiryolu projesi çalışmalarında büyük emek sarfetmişti. Bkz. Arthur E. Robinson, *The Rulers of the Sudan*, s. 47.

¹¹⁷¹ Hill, *The Anglo-Egyptian Sudan*, ss. 106-107.

¹¹⁷² P.M. Holt ve M.W. Daly, s. 81; Hill, *The Anglo-Egyptian Sudan*, ss. 122-124.

1860'lar, Mısır'da olduğu gibi Sudan'da da tarımsal faaliyetler içerisinde pamuk ekimine ağırlık verilmeye başlandığı bir dönem olmuştur. Amerika'da patlak veren iç savaş ve sonrasında baş gösteren kaliteli ham pamuk kıtlığı nedeniyle başta İngiltere olmak üzere tekstil endüstrisi sahibi sanayileşmiş ülkeler dünya çapında kalite açısından Güney Amerika plantasyonlarını aratmayacak ham pamuk arayışına girmişlerdi. İngilizlerin teşviki ile Mısır'da elde edilen olumlu netice, İsmail Paşa'yı aynı coğrafyada yer alan Sudan'da da denemeler yaptırmaya itmişti.¹¹⁷³ Dönemin Sudan Valisi Ahmet Mümtaz Paşa'nın denetiminde yabancı uzmanlarca yapılan deneme ekimleri kalite açısından iyi sonuç verince Sudan arazileri de birbiri ardına pamuk ekimine açılmaya başlanmıştı.¹¹⁷⁴ Amerikan İç Savaşı süresince ve sonrasında kısa bir müddet Hindistan, Mısır ve Sudan gibi bölgelerden elde ettiği pamukla tekstil sanayini ayakta tutmayı başaran İngiltere'nin Sudan özelinde yüksek kalitede pamuk üretimini tek başına eline alması 1898 sonrasına denk gelmektedir.¹¹⁷⁵

Eğitim meselesi İsmail Paşa'nın tıpkı Mısır'da olduğu gibi Sudan'da da üzerine önemle eğildiği bir mesele idi. İlk olarak, önceki yıllardan beri süregelen Sudanlı öğrencilerin Kahire'ye gelerek burada Ezher'de eğitim almaları geleneğini daha da güçlendirmeyi hedeflemişti. Bu kapsamda daha çok öğrencinin Ezher'e gelmesini sağlamaya çalıştı. Bu sayede Ezher disiplini ile yetiştirilecek olan Sudanlı öğrenciler eğitimleri sona erip ülkelerine döndüklerinde bu zihniyetle faaliyet gösterecekler; Sudan'da yerli halk üzerinde büyük etkinliği olan sufi dervişlerin nüfuzunu kırmış olacaklardı.¹¹⁷⁶ Böylece Sudan halkının Müslüman kesimi üzerinde Mısır'ın resmi eğitimini almış din adamları etkin olmaya başlayacaktı. Bu da yerli halkın dini bağlar üzerinden Kahire'ye yakınlaşmasına; Mısır ile ünsiyet kurmasına vesile olacaktı. Mısır idaresinin bu projesine ek olarak, eğitim alanında ilk planda Hartum'da en az beş yüz öğrenci kapasiteli okulların açılması gerçekleştirilmişti. 1867'de Hartum'da hizmete giren ilkokulu, ertesi yıl Dongola ve Berber bölgesinde açılanlar takip etmişti. Burada eğitimlerini tamamlayan öğrencilerin bir kısmı yeni

¹¹⁷³ Moritz Schanz, **Cotton in Egypt and the Anglo-Egyptian Sudan**, Submitted to the 9th International Cotton Congress, Scheveningen, June 9th to 11th 1913, (Cotton in Egypt), ss. 124-136.

¹¹⁷⁴ Ali Bilgenoğlu, *Amerikan İç Savaşı ve Mısır*, s. 153.

¹¹⁷⁵ Şevket Pamuk, **Osmanlıdan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme 1820-1913**, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2008, ss. 87-94.

¹¹⁷⁶ Hill, *The Anglo-Egyptian Sudan*, s. 126.

kurulan Sudan Telgraf Hizmetleri'ne personel olarak alınırken; geri kalanı da Hartum'da kurulan tersanede çalışmaya başlamıştı. 1869'da ise yüz civarında Sudanlı öğrenci ilköğretim düzeyinde eğitim almak üzere Kahire'ye gönderilmişti. Burada eğitimini tamamlayan öğrencilerden sağlık durumu elverişli olanlar askeri okullar aracılığıyla Mısır ordusuna kazandırılırken; diğerleri de zanaat okuluna kaydırılmıştı. Bunlardan ayrıca, sağlık alanında eğitime de yer ayrılmış; bu kapsamda ilkokul eğitimini tamamlayan yirmi civarında öğrenci Hartum hastanesi başhekiminin denetiminde temel tıp ve eczacılık eğitimi almaya başlamışlardı. Aynı dönemde İsmail Paşa tarafından Kahire Sağlık Müdürlüğü'ne Sudan'a daha fazla sayıda doktor gönderilmesi talimatı da verilmişti. 1873'e ait resmi rakamlara göre, Sudan'da sadece Faşoda hariç tüm bölgelerde hastaneler hizmet vermekteydi. En büyüğü Hartum'daki 270 yatak kapasiteli hastane olan bu zincir Sudan'daki mutad salgın felaketleri ile mücadelede bir nebze olsun başarılı olabilmışti. Her ne kadar eskiye oranla salgınlar azalmış olsa da 1878'de Dongola'da yaşanan çiçek hastalığı salgını gibi çok sayıda insanın hayatına mal olan salgınlar yaşanabiliyordu.¹¹⁷⁷

Salgın hastalıklarla mücadelenin Sudan'ın en önemli toplumsal yaralarından biri olan bu meselenin çözümünde yıllar geçse de belli bir başarı sağlanamamıştır. Bunun en önemli göstergelerinden bir tanesi İngiliz makamları tarafından hazırlanan yıllıklarda yer verilen rakamlardır. 1904 Sudan yıllığında her bir bölgede salgın hastalıklar nedeniyle verilen kayıplara değinilen bölümdeki rakamlar durumun vehametini ortaya koymaktaydı. Buna göre, 1885-1898 yılları arasında 1,5 milyon olan Bahral Gazal bölgesinde 400 bin kişi salgınlarda yaşamını yitirmişti. 800 bin nüfuslu Berber bölgesinde 450 bin; 1,8 milyonluk Kordofan'da ise 600 bin; 1,1 milyon Sudanlının yaşadığı Sennar'da ise 500 bin kişi hayatını kaybetmişti. Sudan'ın tamamı göz önüne alındığında ise aynı tarih aralığında tahmini olarak 8,5 milyon civarında hesaplanan nüfusun 3,4 milyonu salgınlarda can vermişti. Aynı dönemde savaşlarda 3,2 milyon kişinin öldüğü düşünülüğünde durumun ciddiyeti kendiliğinden ortaya çıkıyordu.¹¹⁷⁸

¹¹⁷⁷ Heather Bell, "Yellow Fever in the Anglo-Egyptian Sudan", **Rockefeller Archive Center Newsletter**, 1995, s.1; Hill, a.g.e., ss. 127-128.

¹¹⁷⁸ **1904 [Cd. 1951] Egypt. No. 1 (1904)**. Reports by Her Majesty's agent and consul-general on the finances, administration, and condition of Egypt and the Soudan in 1903.

Mısır yönetiminin daha önceleri *Posta Europa* adıyla hizmet veren Mısır'ın tek posta teşkilatını 1865'te satın almasının ardından, 1866'da ilk defa resmi Mısır pulları basılmış ve Mısır'ın Sudan ve bölgeleri ile olan haberleşmesinde kullanılmaya başlanacağı duyurulmuştu. Bu gelişmeyi 1867'de Sevakin'de açılan Sudan'ın ilk postanesi izlemiş; ardından sırayla 1867'de Masavva'da, 1873'te ise Dongola, Hartum, Berber gibi bölgelerde postaneler açılıp, hizmet vermeye başlamışlardı. 1860'ların ikinci yarısında Kahire ile Nil Vadisi'nin belli başlı noktalarını birleştiren demiryollarının çalışmaya başlamasıyla beraber posta hizmetlerinin hızında belirli bir yükselme yaşanmış; bu da sistemin çok daha etkin çalışmasını sağlamıştı. 1874'te Asyut demiryolunun faaliyete girmesi ve aynı dönemlerde Sevakin'den denizyolu aracılığıyla posta taşımacılığının başlamasıyla söz konusu hızlı haberleşme en iyi dönemlerini yaşamaya başlamıştı.¹¹⁷⁹

Mısır'da olduğu gibi Sudan'da da İsmail Paşa dönemi içerisinde bu denli önemli reformlar yapılırken diğer taraftan mali bakımdan bir çöküş yaşanıyordu. Said Paşa döneminde başlayan dış borçlanma yıllar içerisinde Mısır maliyesinin içini boşaltmış; İsmail Paşa döneminin ikinci yarısında borçların aylık/yıllık faizleri dahi ödenemez hale gelmişti. Buna çare olarak yüksek faiz oranlarıyla yeni borçlanmalara gidiliyor, eski borçların anaparaları baki kalırken ancak faizleri ödenebiliyordu. Maliyenin içine düştüğü bu çöküş hali Mısır'da olduğu kadar şiddetli olmasa da Sudan'da yakından hissediliyordu. Tek bir örnek vermek gerekirse, Hartum maliyesi 1876'da Sudan demiryollarının inşaat giderlerini karşılayamaz hale gelmişti. Hartum'un buna bir çare bulabilmesi adına Dongola ve Berber bölgelerinin gelirlerini kullanması Kahire tarafından tavsiye edilmişti.¹¹⁸⁰

Gün geçtikçe iflase doğru sürüklenen mali kriz içerisindeki Mısır'da bu süreci bir diğer etkisi olarak İngiliz ve Fransız etkisi aynı oranda artmaktaydı. Düyun-u Umumiye'nin kurulması kararının ardından İngiliz ve Fransız iki uzmanın başında bulunduğu İkili Kontrol Mekanizması da faaliyete geçmişti. Bundan böyle resmi olarak Mısır maliyesi yabancıların denetimi altına girmişti. Böyle bir gelişmenin sadece iktisadi sonuçları olması beklenemezdi. Zira siyasi müdahaleler de peşisıra gelmeye başlayacak; Kahire'de kabineler yabancı uzmanların istekleri ve önerileri dikkate alınarak oluşturulmaya başlanacaktı. Bu iktisadi ve siyasi kriz döneminin

¹¹⁷⁹ P.M. Holt ve M.W. Daly, s. 82; Hill, *The Anglo-Egyptian Sudan*, ss. 129-130.

¹¹⁸⁰ Hill, *The Anglo-Egyptian Sudan*, s. 143.

Sudan'a olan en büyük yansınması 1877'de General Charles George Gordon'un Sudan Genel Valiliği'ne atanması olmuştu.¹¹⁸¹ Gordon bu göreve getirilen ilk batılıydı. İsmail Paşa aslında Gordon'u Sudan'a genel vali olarak göndermek niyetinde değildi ancak İngiltere'den gelen telkinler onu bu kararı almaya itmişti. Dönemin Mısır reis-i nüzzarı Şerif Paşa'nın da onay vermesiyle Mayıs 1877'de genel vali sıfatıyla Hartum'a gelen General Gordon'a verilen iki önemli görev vardı. Bunlardan ilki köle ticaretine son vermek, diğeri de Mısır-Sudan iletişimini geliştirmektir. Bu konuda çalışmalar yapan ve özellikle köle ticareti mevzuunda İngiltere ve İsmail Paşa'nın tam desteğini arkasına alan Gordon, Sudan hizmetinin önemli bir kısmını bu konuya vakfetmişti.¹¹⁸² 4 Ağustos 1877 tarihinde İngiltere ile Mısır arasında İskenderiye'de imzalanan köle ticareti anlaşması bu dönemin sonuçlarından birisi olmuştu. Sudanlı kölelerin alım-satımını karşılıklı anlaşmaya dayanarak yasaklayan; Sudan'ı Afrika'nın köle ticareti merkezi olmaktan çıkarmayı amaç edinen yedi maddelik bu anlaşma ile aynı zamanda köle ticareti ile uğraşan ya da bir biçimde bu sürece dâhil olanlara yönelik cezai yaptırımlar da bir bir karara bağlanmış oluyordu.¹¹⁸³ Anlaşmanın imzalanmasının üzerinden geçen yedi yıllık bir sürecin ardından 10 Ekim 1884'te yayımlanan *Moniteur Egyptien*'de yer alan bir ilan 1877 anlaşmasının siyah köleleri ilgilendiren hükümlerinin bundan böyle beyaz köleleri de içine aldığını bildiriyordu.¹¹⁸⁴ Dolayısıyla Afrika kıtası üzerinde Mısır-Sudan havalisinde cereyan etmekte olan köle ticaretinin devre dışı bırakılması konusundaki İngiliz hassasiyeti kendini göstermeye devam ediyor; Mısır da kapsamın genişletilmesi hususunda İngilizlere yardımcı oluyordu.

¹¹⁸¹ Wilfrid Scawen Blunt, **Gordon at Khartoum: Being a Personal Narrative of the Events**, Stephen Swift and Co., London, 1911, (Gordon at Khartoum), s. 109; Josiah Williams, **Life in the Sudan: Adventures Amongst the Tribes and Travels in Egypt in 1881 and 1882**, Remington & Co. Publishers, London, 1884, ss. 154-159.

¹¹⁸² İsmail Paşa dönemi köle ticaretiyle mücadele konseptini inceleyen bir çalışma için bkz. Muhammad Fuad Shukri, **The Khedive Ismail and Slavery in the Sudan**, Cairo, 1938. Ayrıca bkz. Shaun E. Marmon (Ed.), **Slavery in the Islamic Middle East**, M. Wiener, Princeton, 1999, ss. 43-69.

¹¹⁸³ **1878 [C. 1900] Egypt. No. 1** (1878). Convention between the British and Egyptian governments for the suppression of the slave trade. Bu anlaşmanın yürürlüğe girmesinin ardından ticareti yasaklanmış olan çok sayıda köle Mısır kuvvetleri tarafından ele geçirilmiş ve ordu saflarına katılmıştı. Bkz. Arthur E. Robinson, *The Rulers of the Sudan*, s. 47. Ayrıca bkz. Warburg, *Turko-Egyptian Rule in the Sudan*, s. 785.

¹¹⁸⁴ “**Moniteur Egyptien**, 10 Ekim 1884”, **1884-85 [C. 4239] Slave Trade. No. 4** (1884). Correspondence respecting the execution of the provisions of the convention with Egypt of August 4, 1877.

Aynı dönemde tıpkı Mısır'da yaşanmaya başladığı gibi artan Batı nüfuzunun etkisiyle Sudan'da da idari ve teknik personel içerisine çok sayıda Avrupalı uzman, denetçi ve teknisyen katılmaya başlamıştı. Gordon kendisine bu yönde getirilen eleştirilere, aynı pozisyonlara yerleştirilebilecek kalifiye Mısırlıların bulunmadığını, bu yüzden Avrupalı istihdamına mecbur kaldığını söyleyerek cevap veriyordu.¹¹⁸⁵

Gordon benzer şekilde bölge yöneticilerinin tayinlerinde de zaman zaman Batılı asker kökenli kişilere müracaat ediyordu. Darfur'a atanan Alfieri ve Bahrül Gazal'a atanan Romolo Gessi bu isimlerden bir kaçı idi. Buna karşın Muhammed el-Nur Bey ve Süleyman Bey gibi isimler de bölge valisi olarak atanmış Sudanlılar olarak dikkat çekmekteydi. Bu atamalarda yerli halkın tepkisini çekmeme, tek bir noktada toplamama gibi kaygılar olduğu kadar Sudan'ın farklı bölgelerine, özelliklerine göre farklı muamelede bulunma gibi siyasi ve idari tercihler de rol oynamıştı.¹¹⁸⁶ Ne var ki tüm bu kaygılar Sudan'da yakın gelecekte patlak verecek olan büyük bir isyanın engellenmesine kâfi gelmeyecekti. Mehdi Muhammed Ahmed önderliğinde başlayacak olan büyük ayaklanma hem Mısır'ın hem de İngiltere'nin maddi manevi büyük kayıplar vermesine sebebiyet verecekti.

Giderek kötüleşen Mısır ekonomisine yeni bir gelir kapısı kazandırabilmek amacıyla bu dönemde Hıdiv İsmail'in başvurduğu yollardan bir tanesi Kızıldeniz boyunca Mısır toprakları içerisinde yer almayan Afrika topraklarının ele geçirilmesine çalışılması olmuştu.¹¹⁸⁷ Özellikle Sudan örneğinde olduğu gibi, gerek verimli topraklar ve zengin yer altı kaynağı umuduyla gerekse Mısır'ın idaresinde bulunan Musavva ve Sevakin'e sınır komşusu olması nedeniyle Afrika kıyılarını egemenliği altına almayı hedefleyen İsmail Paşa'nın bu konuda son derece istekli olduğu görülmekteydi.¹¹⁸⁸ Gerek kendisi gerekse Nubar Paşa bizzat bu işle ilgilenmekte, bölgeye gönderilen birliklerin kumandanları ile doğrudan iletişim

¹¹⁸⁵ Hill, *The Anglo-Egyptian Sudan*, ss. 146-147.

¹¹⁸⁶ Hill, *The Anglo-Egyptian Sudan*, s. 147.

¹¹⁸⁷ Halford Hoskins, "British Policy in Africa 1873-1877: A Study in Geographical Politics", *Geographical Review*, Vol: 32, No: 1, (Jan., 1942), ss. 142-144; Ahmet Kavas, "Osmanlı Devleti'nin Afrika Kıtası'nda Hâkimiyeti ve Nüfuzu", *Yeni Türkiye*, 2000/31, (Osmanlı Devleti'nin Afrika Kıtası'nda Hâkimiyeti ve Nüfuzu), s. 192.

¹¹⁸⁸ **Bab-ı Ali Hariciye Nezareti Mısır Meselesi**, s. 47. Etiyopya, Mehmed Ali Paşa döneminden itibaren Mısır'ın siyasi ve askeri anlamda kendisini güçlü olarak hissettiği ve yayılmaya uygun bir pozisyonda olduğunu düşündüğü zamanlarda gözünü ilk diktiği yerlerden bir tanesi olagelmışti. Bir tür doğal yayılma alanı olarak kabul gören Etiyopya'nın Mısırlı idarecilerin gözünde önem kazandığı 19.yüzyıl'ın bir özeti için bkz. M. Abir, "The Origins of the Ethiophian-Egyptian Border Problem in the Nineteenth Century", *The Journal of African History*, Vol: 8, No: 3, 1967, ss. 443-461.

kurmaktaydı. İngiliz Başkumandan MacKillop'a Hıdiv İsmail tarafından gönderilen 17 Eylül ve 29 Ekim 1875 tarihli mektuplarda Hıdiv'in Afrika topraklarının kazanılması hususunda nasıl istekli olduğunu göstermektedir. Aynı mektuplarda kullanılan üslup Hıdiv'in hala bağımsız bir Mısır'ın hayaliyle yaşadığını da hissettirmektedir.¹¹⁸⁹ Ne var ki, Etiyopya'da Mısır ordusunun yaşadığı ağır kayıplar Hıdiv İsmail hayalkırıklığına uğratmıştı. 1875 Kasımı'ndaki ilk çarpışmada Mısır birlikleri Etiyopya ordusu tarafından Danimarkalı komutan Albay Arrendrup dâhil olmak üzere toptan imha edilmişti. Birkaç ay sonrasında, Mart 1876'da ise yine Mısır birlikleri mağlup olmuşlardı. Bu defa Hıdiv İsmail'in oğlu Prens Hasan da Etiyopyalılar tarafından esir alınmıştı. Prens ancak uzun bir süre sonra ödenen yüklü bir fidye karşılığı geri alınabilecekti.¹¹⁹⁰ Böylece Doğu Afrika kıyılarına düzenlenen seferler büyük bir başarısızlıkla neticelenmiş; Mısır maliyesini canlandıracak yeni kaynaklar bulmak şöyle dursun, hazineden büyük miktarlarda harcamalar yapmak suretiyle var olan açık daha da büyütülmüş; ortaya çıkan savaş durumu ise Mısır'ın İngiltere ve İtalya gibi bu bölgelere ilgi duymaya başlayan büyük güçlerle karşı karşıya gelmesine neden olmuştu.¹¹⁹¹ Öyle ki bu bölge üzerindeki siyasi belirsizlik 1880'lerin ortasına dek devam edecek; İngiltere ve İtalya'nın bir paylaşım üzerinde anlaşmalarına dek net bir çözüme kavuşamayacaktı.

İsmail Paşa döneminin sonlarında Sudan'a ait bölgelerde birbiri ardına patlak veren isyan ve kalkışmalar Hartum'da Gordon'u ve Kahire'de İsmail Paşa'yı güç durumlara sokmuştu. Bir yıl önce köle ticaretinin yasaklanmasının topladığı tepkiler nedeniyle 1878'de önce Bahrül Gazal'da başlayan, daha sonra Darfur ve Kordofan'a sıçrayan isyanlar karşısında Gordon ile yardımcıları Gessi ve Messedaglia bu bölgelerde isyancılara karşı mücadele vermiş; ülkede durumu güçlülükle eski haline çevirebilmişti.¹¹⁹² Hiç şüphe yok ki tüm bu isyanlar çok yakında ortaya çıkacak olan büyük bir isyanın habercisi idi. Sudan'da bir süreliğine durulan sular çok geçmeden tekrar, daha şiddetli bir biçimde kabarcaktı.

¹¹⁸⁹ E.A. Stanton, "Secret Letters from Khedive Ismail in Connection with the Occupation of the East Coast of Africa", **Journal of the Royal African Society**, Vol: 34, No: 136, July 1935, (Secret Letters), ss. 269-282.

¹¹⁹⁰ Czeslaw Jesman, "Egyptian Invasion of Ethiophia", **African Affairs**, Vol: 58, No: 230, Jan.1959, ss. 75-76.

¹¹⁹¹ Dönemi inceleyen bir çalışma için bkz. Arthur E. Robinson, "The Egyptian-Abyssinian War of 1874-1876", **Journal of the Royal African Society**, Vol. 26, No. 103. (Apr., 1927), (The Egyptian-Abyssinian War), ss. 263-280.

¹¹⁹² W.S. Blunt, Gordon at Khartoum, ss. 115-116; P.M. Holt ve M.W. Daly, s. 80.

2.3. SUDAN'DA MEHDİ DÖNEMİ

1881 yılına gelindiğinde Sudan'da altmış yılı geride bırakan Mısır egemenliğinin özellikle tam hâkimiyet sağladığı Doğu Sudan bölgesi başta olmak üzere, bu topraklarda yerleştirmeye çalıştığı modern kurumlar kadar yerli halk üzerinde bıraktığı kötü izlenimler de söz konusu idi. Mehmed Ali Paşa döneminden bu tarafa geçen yarım asırlık süre içerisinde bölgede iktidar Türk ve Mısırlı paşa ve beylerin elinde olmuş; bu kişiler aracılığıyla Sudan'ın arazileri ve buralardan elde edilen pamuk, tahıl gibi temel ihraç ürünleri üzerinde tekel sistemi kurulmuştu. Bunun yanı sıra Mısır maliyesinin 19.yüzyıl'ın ikinci yarısından itibaren dış borçlanma kaynaklı ağır bir krizin içerisine sürüklenmesi ile eşzamanlı bir şekilde Sudan üzerine salınan ağır vergiler yerli halk nezdinde mevcut iktidarın muazzam bir tahribata uğramasına neden olmaktadır. Zira çoğu zaman söz konusu vergilerin ödenmesi dahi mümkün olamıyordu. Bütün bunlara bir de Sudan'da artan yabancı nüfuzu eklenmeye başlamıştı. Özellikle General Gordon'un genel vali olarak atanmasından sonra idari görevlere getirilen çok sayıdaki Avrupalının yanı sıra Romolo Gessi'nin Kordofan'a, Lupton'un Bahrül Gazal'a, Avusturyalı Selâtin Paşa'nın Darfur'a vali atanması birbirini takip etmişti.¹¹⁹³ Bu idarecilerin kendileri ile aynı din ve hassasiyetleri paylaşmayan yerli halk ile olan münasebetleri çoğu zaman sorunlu geçmiş; iki taraf arasında düzgün bir iletişim kurulamamıştı. Sudan'ı ve Mısır'ı ilgilendiren bu iç gelişmelerin yanında bir de tüm Afrika kıtasını ilgilendiren yeni bir durum söz konusu idi. 19.yüzyıl'ın ikinci yarısında Büyük Güçler arasında hız kazanan sömürge elde etme mücadelesinin yönünü çevirdiği noktalardan bir tanesi de yer altı ve üstü zenginlikleri ile Afrika kıtası olmuştu. Bu kapsamda gerek Orta Afrika'ya nüfuz edebilmek gerek Nil Nehri ve Kızıldeniz ticaretine hâkim olabilmek amacıyla Mısır'a da komşu olmasının verdiği stratejik konum eklendiğinde Sudan sahnede ön plana çıkıyordu. 1881-82'de İngiltere'nin başta Fransa olmak üzere Avrupalı rakiplerini geride bırakarak Mısır'da siyasi, ekonomik, askeri ve idari alan hâkimiyetini ele geçirmesi sonrasında bunun doğal bir sonucu olarak Sudan'da da benzer bir hâkimiyet kurmak mevzubahis olmuştu.¹¹⁹⁴

¹¹⁹³ Slatin Pasha, **Fire and Sword in the Sudan: A Personal Narrative of Fighting and Serving the Dervishes 1879-1895**, Edward ArNold, London, 1914, ss. 32-44.

¹¹⁹⁴ Borisoviç Lutskiy, ss. 231-233.

1881 senesinde Sudan’da liderliğini kendisini Mehdi ilan etmiş olan Muhammed Ahmed adlı bir dervişin üstlendiği büyük bir ayaklanma meydana geldi. 1843’te Dongola yakınlarında fakir bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelen Muhammed Ahmed din eğitimi almak üzere gittiği Kuzey Sudan’ın Berber bölgesinde etkin olan Semaniye tarikatına katılmıştı. Eğitimi tamamladıktan sonra Hartum’un güneyinde yer alan Abba adasına yerleşen Muhammed Ahmed burada çok sayıda öğrenciye mürşidlik yapmaya başlamıştı.¹¹⁹⁵ Sudan’da yaşanan ahlaki-manevi çöküntüden şikâyet eden ve uzun yıllardır bu topraklarda idareci olarak bulunan Türkleri¹¹⁹⁶, Mısırlıları ve Avrupalıları bundan sorumlu tutan Ahmed’in fikirleri öğrencileri ve gönderdiği mektuplar kanalıyla Sudan’ın dört bir tarafına yayılmaktaydı.¹¹⁹⁷ Mehdi’nin Türkleri, İslam’ın ve Müslümanların geldiği noktadan sorumlu tutan düşünceleri birkaç yıl içerisinde Mehdi hareketinin Sudan geneline yayılmasına paralel olarak, Lübnan, Suriye gibi bölgelerde yaşayan Arap topluluklarına da ulaşmaya başlayacaktı. Mektuplar ve temsilciler göndermek suretiyle bu toprakların önde gelen şeyhlerine ulaşan Mehdi Müslüman Arapları bir ve beraber olmaya davet ediyor; Türklerin idaresinden kurtulmakla ancak kurtuluşa ereceklerini söylüyordu. Döneme ait bazı bilgiler Mehdi’nin bu çabalarında kısmen de olsa başarılı olduğunu göstermektedir. Örneğin, Şam’da görevli Fransız konsolosu Gilbert, Paris’e Hariciye Nezareti’ne gönderdiği 1885 tarihli bir yazıda Mehdi Muhammed Ahmed ile Şam’daki bazı şeyhlerin Türkleri, Arap topraklarından kovmak konusunda fikir birliğine vardıklarını haber veriyordu.¹¹⁹⁸

¹¹⁹⁵ Carl Brockelmann, s. 339; Charles Royle, **The Egyptian Campaigns 1882 to 1885**, Hurst and Blackett, London, 1900, ss. 213-214; John Henrik Clarke, “Mohammed Ahmed (The Mahdi), Messiah of Sudan”, **The Journal of Negro Education**, Vol: 30, No: 2. (Spring, 1961), ss. 156-157.

¹¹⁹⁶ “Bazı Müslümanların gözündeki Osmanlılar, Avrupalılaştırma yönünde reformlara giriştikleri için Sünni İslam’ın savunucusu olmaktan çıkıyor, inanırlıklarını kaybediyorlardı. Bu görüşü, özellikle Sudan’da Mehdiye tarikatı, Libya’daki Sunusi tarikatı ve Arabistan’daki Vehhabi-Suudi hareketi gibi gruplar savunuyordu”. Bkz. William Oschenwald, “Modern Ortadoğu’da İslam ve Osmanlı Mirası”, **İmparatorluk Mirası: Balkanlar’da ve Ortadoğu’da Osmanlı Damgası**, (Ed. L. Carl Brown), İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, s. 395.

¹¹⁹⁷ P.M. Holt, “The Sudanese Mahdia and the outside World: 1881-9”, **Bulletin of the School of Oriental and African Studies**, University of London, Vol. 21, No. 1/3. (1958), (The Sudanese Mahdia), s. 276. Mehdi’nin söz konusu döneme ve sonrasındaki egemenliği süresine ait yazışmaları ve mektupları üzerine bir değerlendirme için bkz. P.M. Holt, “Three Mahdist Letter-Books”, **Bulletin of the School of Oriental and African Studies**, University of London, Vol. 18, No. 2. (1956), (Mahdist Letter-Books), ss. 227-238.

¹¹⁹⁸ Selçuk Günay, “II. Abdülhamid Dönemi’nde Suriye ve Lübnan’da Arap Ayrılıkçı Hareketlerinin Başlaması ve Devletin Tedbirleri”, **AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi**, Cilt:17, sayı: 28, s. 97.

Bir zamanlar Suudi topraklarında İbn Teymiyye'nin görüşlerini sahiplenerek, Muhammed İbn Abdülvehhab tarafından canlandırılan Vehhabi inancının selefiliğini anımsatan fikirlere sahip olan Muhammed Ahmed'in öğretisine göre ne Türkler ne de Mısırlılar sahil İslam'ın temsilcileri idi. Türkleri ve Mısırlıları mürtedlikle suçlayan bu düşünce yapısına göre, yapılması gereken şey Asr-ı Saadet dönemi uygulamalarına geri dönmek, İslamiyet'in ilk dönem saflığını, temizliğini tekrar yakalayabilmektir. Bu dinsel mesajlarının yanı sıra Sudan'da arazileri ve mülkiyeti Türk-Mısır beylerinin ellerinde bulunan gayrimenkullere el koymak suretiyle adil bir biçimde paylaşmayı öneren toplumsal mesajlara sahip olan Muhammed Ahmed öğretisi Sudanlılara isyan çağrısı yapıyordu. Bu çağrının vücut bulduğu en önemli slogan ise *"Bin mezar, tek bir dirhem vergi vermekten evladır"* cümlesiydi.¹¹⁹⁹

Şartların Sudan genelinde olgunlaşmaya başladığı bir dönemde, 1881 yazında Muhammed Ahmed kendisini Mehdi ilan etmiş; tüm Sudan halkını kalkışmaya davet etmişti.¹²⁰⁰ Bunun üzerine olaya büyümeden müdahale etmek isteyen Vali Muhammed Rauf Paşa'nın Hartum'daki Mısır idaresi, Muhammed Ahmed'e bir subay göndererek, yargılanıp, aklanmak üzere Hartum'a gelmesini istemişti.¹²⁰¹ Merkezi idarenin bu talebini kesin bir dille reddeden Muhammed Ahmed'in bu tavrı üzerine bölgeye gönderilen bir askeri birlik Mehdi ve yandaşları tarafından imha edilmişti. Bu hiç kuşkusuz Mehdi'nin halk nezdindeki imajını güçlendirirken aynı zamanda Hartum'un otoritesini daha ilk günden fena halde sarsmaya yetmişti. İlk zaferin verdiği bu şevkle harekete geçen Mehdi arkasına aldığı köylüler, göçebeler, yoksullar ve kölelerin desteğiyle kısa sürede Sudan'da ciddi bir ilerleme kaydetmişti. Bizzat Mehdi tarafından asr-ı saadet dönemine ithafen *"Ensar"* olarak tabir edilen taraftarları¹²⁰² gerilla tipi örgütlenme modeliyle Hartum'a bağlı vergi memurlarını kaçırıyor, silahlı birlikleri pusuya düşüyordu. Mehdi'nin bu ilerleyişi Hartum'daki idareyi tedirgin ettiği kadar Sudan'da altmış yıldır süren iktidar ile bir şekilde uyum içerisinde yaşamayı öğrenmiş Sudanlı toprak sahipleri ile köle tacirlerini de

¹¹⁹⁹ Lutskiy, s. 234; P.M. Holt, *The Sudanese Mahdia*, ss. 276-277; Slatin Pasha, ss. 44-50.

¹²⁰⁰ Sir Evelyn Baring, *Egypt*, Volume: II, s. 352; Edward Dicey, ss. 316-317; Süleyman Kızıltoprak, "Sudan Question and Ottoman Policies Against the Colonial Powers in Eastern Africa", *Культура народов Причерноморья*, № 52, Т. 2., 2004, (Sudan Question), s. 156.

¹²⁰¹ Francis Reginald Wingate, *Mahdiism and the Egyptian Sudan: Being an Account of the Rise and Progress of Mahdism and of Subsequent Events in the Sudan to the Present Time*, MacMillan and Co., London, 1891, s. 15; Royle, s. 215; Brockelmann, s. 340.

¹²⁰² P.M. Holt ve M.W. Daly, s. 88; P.M. Holt, *The Sudanese Mahdia*, s. 278.

korkutmaktaydı. Zira Mehdi'nin hedefinde en az Hartum idaresi kadar bu sınıftan insanlar da yer almaktaydı.¹²⁰³

Mehdi ordusunun ilk büyük zaferi Kordofan'da yaşanmıştı.¹²⁰⁴ 1881 sonlarında Kordofan halkının neredeyse tamamını kendi saflarına çekmeyi başaran Mehdi Muhammed Ahmed, Kordofan Valiliği'ne tayin edilen Alman Gigler'in üzerine gönderdiği Mehmed Said Paşa komutasındaki orduyu bozguna uğratmıştı. 1882 yazında bu defa aynı akıbeti Yusuf Şelali Paşa'nın ordusuna yaşatan Mehdi ordusu Eylül 1882'de bölgenin başkenti el-Ubeyd'i kuşatma altına almıştı.¹²⁰⁵ Yaklaşık beş ay muhasara altında kalan Kordofan, Şubat 1883'te daha fazla mukavemet gösteremeyerek, Mehdi'nin kontrolü altına girmişti.¹²⁰⁶

Kordofan'ın Mehdi'nin eline geçtiği ve Mehdicî hareketin büyük bir gövde gösterisi yaptığı tarihlerde Sudan'daki Mısır idaresi bu durumla mücadele etmeye çalışırken, İngiltere cephesi bölgede bulunan uzmanları aracılığıyla Sudan üzerine tetkikler yaptırmaya devam ediyordu. Şubat 1883'te hayli geniş kapsamlı bir rapor hazırlayan ve Kahire'deki İngiliz yetkilisi Sir Edward Malet aracılığıyla İngiliz hariciyesine sunan Yarbay D.H. Stewart bu isimlerden bir tanesiydi.¹²⁰⁷ O günlerde Sudan'da bulunan başka Avrupalı uzmanların da yardımını almak suretiyle hazırladığı raporunda Sudan'ın pre-modern tarihinden Mısır idaresine ve güncel gelişmelere dek detaylı bir tarihçe hazırlayan Yarbay Stewart daha sonra Sudan topraklarının verimliliği meselesini, zirai faaliyetlerin durumunu, su kanalları, demiryolları, telgraf hatları ve ulaşım için kullanılmakta olan sair yolların durumlarını aktarmıştı. Sennar, Sevakin, Bahral Gazal gibi bölgeleri tek tek inceleyen, aşiretler, Arap-Afrikalı dağılımı gibi nüfus yapısını ilgilendiren istatistiklere yer verdiği raporunda bir bölümü de bölgede girişilmesi gereken reform önerilerine ayırmıştı. Stewart'a göre, Sudan Mısır için uzun yıllar boyunca sadece bir kayıp olmuştu. Gelirden ziyade gider anlamına gelmişti. Son Mehdi ayaklanması ve ayaklanmanın güç kazanması hesaba katıldığında bu İngiliz subayına göre yapılması gereken şey Sudan'da inşa edilmiş olan idari yapının ortadan kaldırılması, hangi

¹²⁰³ Lutskiy, s. 235.

¹²⁰⁴ P.M. Holt ve M.W. Daly, s. 85.

¹²⁰⁵ Royle, s. 218; Slatin Pasha, ss. 63-65.

¹²⁰⁶ Lutskiy, s. 236; Brockelmann, s. 340; P.M. Holt, *The Sudanese Mahdia*, s. 279.

¹²⁰⁷ "Lietuenant Stewart to Sir Edward Malet, Khartoum, February 9, 1883", **1883 [C. 3670] Egypt. No. 11** (1883). Report on the Soudan by Lieutenant-Colonel Stewart; Sir Evelyn Baring, Egypt, Volume: II, ss. 350-351.

düzeyde olursa olsun tüm bürokratların görevlerine son verilmesi ve yerli halkın idaresinin tümüyle yerel aşiret reislerinin ve şeyhlerin denetimine bırakılmasıydı.¹²⁰⁸

Mehdi Muhammed Ahmed'in Kordofan zaferi karşısında dehşete düşen Kahire yönetimi ise çareyi 1883'te İngilizlerle anlaşmakta bulmuştu. Bu anlaşmanın neticesinde Hindistan'daki İngiliz ordusunun eski kumandanlarından General Hicks komutasındaki büyük bir ordunun Sudan'a Mehdi'nin üzerine gönderilmesine karar verilmişti.¹²⁰⁹ İngiliz-Mısır kuvvetlerinden müteşekkil bu ordu tam sekiz ay Sudan'da Mehdi ordusuna bağlı merkezlere karşı operasyonlar düzenlemiş ne var ki başarılı olamamıştı. Kasım 1883'e gelindiğinde dağılma noktasına gelen İngiliz-Mısır ordusu Mehdi güçleri tarafından tamamen yok edilmiş; komutan Hicks de öldürülmüştü. Hicks ordusunun yaşadığı bu bozgun¹²¹⁰ hiç kuşku yok ki Sudan'daki mevcut idare üzerinde büyük bir hayal kırıklığı yaratmıştı. Zira bu mağlubiyetin üzerinden bir ay geçmeden, önce Aralık 1883'te "*Hicks'in bozgunundan sonra Sudan Mehdi'nin ayaklarının altına serildi*" diyen Darfur Valisi Selâtin Paşa¹²¹¹, 1884 başında da Bahrül Gazal Valisi Lupton¹²¹² direnişi bırakıp; Mehdi güçlerine teslim olmuşlardı. 1881'de yola çıkan Mehdi üç yıl içerisinde Nil Vadisinin halen İngiliz-Mısır kontrolündeki küçük bir bölümü hariç tamamını ele geçirmişti.¹²¹³

Sudan'da yaşanan bu büyük bozgun ve sonrasındaki zorunlu ricat, 1882'den itibaren iki yıldır Mısır'ı elinde bulunduran İngiltere'yi yeni bir yol bulmaya yönlendirmişti. İlk önce düşünülen çarelerden bir tanesi General Gordon'un tekrar Sudan'a gönderilmesi olmuştu. Bu konuda 1883 sonunda Lord Cromer'e fikrini soran İngiliz Hariciye Nazırı Earl Granville'e¹²¹⁴ Cromer'in cevabı Mehdi İsyanı'nın

¹²⁰⁸ "Report on the Soudan, Inclosure 2 in No. 1", **1883 [C. 3670] Egypt. No. 11** (1883). Report on the Soudan by Lieutenant-Colonel Stewart; Gabriel Warburg, "The Turco-Egyptian Sudan: A Recent Historiographical Controversy", s. 195.

¹²⁰⁹ Sir Evelyn Baring, Egypt, Volume: II, s. 354; Henry Duff Traill, England, Egypt, , s. 65; Royle, ss. 235-236; Slatin Pasha, ss. 127-135.

¹²¹⁰ Brockelmann, s. 341; Sir Evelyn Baring Egypt, Volume: II, s. 368; Royle, ss. 241-250.

¹²¹¹ Slatin Pasha, s. 154. Selâtin Paşa'nın silah bırakıp, teslim olmasından on ay sonra İngiliz birimleri yeni bir bilgiye ulaşmıştı. Buna göre, Eylül 1884 itibarıyla Selâtin Paşa Mehdi kuvvetlerine katılmıştı. İstihbarata göre, Selâtin Paşa Mehdi ordusunun en güçlü tarafı olan süvari birliğinin komutasına getirilmişti. Bkz. "Sir E. Baring to Earl Granville, Cairo, September 23, 1884", **Egypt. No. 35 (1884)**. Further Correspondence Respecting the Affairs of Egypt. Resmi belgede yer alan bu süreç Selâtin Paşa'nın Sudan anılarından oluşan hatıratında ayrıntılı bir biçimde anlatılmaktadır. Bkz. Slatin Pasha, ss. 156-234.

¹²¹² P.M. Holt ve M.W. Daly, s. 93; Slatin Pasha, ss. 216-218.

¹²¹³ Lutskiy, s. 236; Brockelmann, s. 341.

¹²¹⁴ "Earl Granville to Sir E. Baring, Foreign Office, December 1, 1883", **1884 [C. 3845] Egypt. No. 2** (1884). Correspondence respecting General Gordon's mission to Egypt.

dini içerikli-İslam temelli bir kalkışma olmasından hareketle Avrupalı bir yetkiliyi buraya genel vali olarak atamanın ateşe benzin dökme manasına geleceği; o ana dek Mehdi'ye mesafeli duran kabileleri de hareketin kucağına atacağı olmuştu.¹²¹⁵

Cromer'in cevabı üzerine İngiliz hariciyesi bir süre daha gelişmeleri izlemeye devam etme kararı alırken, Kahire yönetimi de Sudan'da yaşananlara bir son verebilmek amacıyla Harbiye Nazırı Abdülkadir Paşa'yı Hartum'a gönderme kararı almıştı. İlk başta kendisine verilen görevi kabul eden Nazır daha sonra vazgeçmiş ve görevi reddetmişti. Bu gelişme üzerine Cromer, Londra'ya Kahire'nin çok zor bir durumda kaldığını ve İngiliz hükümetinin Sudan'a üst düzey bir bürokratını göndermesi fikrinden çok memnun kalacağını bildirmişti. Cromer bir hafta önce kendisinden fikir istenen Gordon'un Sudan'a gönderilmesi önerisine bu defa "*Gordon seçilebilecek en iyi isim olacaktır*" şeklinde yaklaşıyordu.¹²¹⁶ Cromer'in bu talebine karşılık olarak İngiliz hükümeti olumlu cevap vermiş ve 18 Ocak 1884'te General Gordon'un maiyetinde Yarbay Stewart gibi bölgeyi bilen isimler ile birlikte Sudan'a gönderilmesine karar vermişti. Hükümetin kararına göre, Gordon tamamen Kahire'nin başında bulunan Cromer'e karşı sorumlu olacaktı.¹²¹⁷ Aynı tarihte Gordon'a verilen resmi görev tanımı içerisinde de yer alan bu ifadelere ek olarak General Gordon, Kahire hükümetinin Sudan konusunda kendisinden istediği görevleri de yerine getirmekle yükümlü tutulmuştu. Cromer'in de Gordon'a gönderdiği yazıda belirttiği gibi Kahire hükümetinin genel talepleri Sudan'daki Mısır garnizonlarının emniyeti için alınması gereken tedbirler, Hartum gibi kentlerde yaşamakta olan Avrupalı nüfusun can ve mal güvenliğinin temini gibi meseleler üzerine yoğunlaşmaktaydı.¹²¹⁸

İngiltere bir taraftan Mısır'a içine düştüğü Sudan ateşinden çıkması için yardım eli uzatır gibi görünürken, diğer taraftan da Sudan'da Mehdi ile bir şekilde anlaşmanın yollarını arıyordu. Londra'nın diplomasi koridorlarında Kahire'deki

¹²¹⁵ "Sir E. Baring to Earl Granville, Cairo, December 2, 1883", **1884 [C. 3845] Egypt. No. 2** (1884). Correspondence respecting General Gordon's mission to Egypt; Sir Evelyn Baring, Egypt, Volume: II, ss. 427-428.

¹²¹⁶ "Sir E. Baring to Earl Granville, Cairo, January 16, 1884", **1884 [C. 3845] Egypt. No. 2** (1884). Correspondence respecting General Gordon's mission to Egypt; Sir Evelyn Baring, Egypt, Volume: II, ss. 429-430.

¹²¹⁷ "Earl Granville to Sir E. Baring, Cairo, January 18, 1884", **1884 [C. 3845] Egypt. No. 2** (1884). Correspondence respecting General Gordon's mission to Egypt; Royle, a.g.e., ss. 268-269.

¹²¹⁸ "Sir E. Baring to Major-General Gordon, Cairo, January 25, 1884", **1884 [C. 3878] Egypt. No. 6** (1884). Despatch from Her Britannic Majesty's agent and consul-general in Egypt, inclosing further instructions to General Gordon; Royle, a.g.e., s. 270.

İngiliz ofisiyle iletişim halinde oluşturulan yeni senaryoya göre, Mehdi'nin elde ettiği somut başarı ve sergilediği güç gösterisi karşısında, üç yıldır bölgede devam eden isyanın Mısır idaresine yönelik olduğunun altı çizilecek ve Sudan'ın Mısır'dan bağımsızlığı İngiliz desteğiyle ilan ettirilip, Mehdi idaresiyle dostluk kurulacaktı. Hem bir şekilde kendisini Mehdi'nin hedef tahtasından sıyırmak hem de Mısır'ı öne atarak Sudan'daki hedeflerinden feragat etmek istemeyen İngiltere'nin bu planı derhal uygulamaya konmuştu. Önce Sudan'ın bağımsızlığı İngiltere tarafından deklare edilmiş ardından da eski genel vali General Gordon, 29 Ocak 1884'te tekrar Hartum'a Sudan Genel Valisi olarak gelmişti.¹²¹⁹ Gordon ayağının tozuyla Hartum'a ulaşır ulaşmaz Sudan halkına hitaben bir bildiri yayımlamıştı. Bildiride Sudan'a gelişinin yegâne amacının ülkede huzur ve istikrarı sağlamak olduğunu söyleyen Gordon bilhassa köle ticaretinin yasaklanmasının ülkede yarattığı huzursuzluğun ve doğurduğu tepkinin farkında olduğunu belirterek, *“Sudan'da her kim köle sahibi ise kölelerinin üzerinde her türlü tasarruf yetkisine sahiptir”* mesajı vermişti.¹²²⁰

General Gordon, 1 Şubat 1884 tarihinde hazırladığı bir tezkere ile ise Sudan'da bulunma amacını yerli halka dönük beyannamesinde belirttiği gibi ülkenin huzurunu sağlamak olarak nitelemiş; bunu sağlamak için kendince bulduğu çözüm yolu hakkında fikir öne sürmüştü. Buna göre, her şeye rağmen bölgede yayılan Mehdi nüfuzuna boyun eğmek istemeyen aşiretler ve reislerinden söz etmek mümkündü. Sudan'ın tekrar eski günlerine kavuşturulması yolunda bu reislerin desteği istenebilirdi. Buna ek olarak Mehmed Ali Paşa öncesi dönemden bu tarafa Sudan'ın her bir bölgesinde ait oldukları bölgenin yönetiminden sorumlu olmuş olan aileler yahut aşiretler vardı. Mehdi'nin elinden kurtarılan Sudan, gelecekte tekrar bölge bölge bu ailelerin idaresine bırakılabilirdi. Böyle bir öneriyle yaklaşılması halinde aşiretlerin desteği sağlanabilirdi. Gordon aynı belgede Sudan'a sahip olmanın hiç bir anlamı olmayan boş bir sahiplik olduğunu iddia etmiş ve bunu *“tarihsel olarak bu bölgeye kim egemen olsa aynı tepkiyi vermiştir”* diyerek desteklemişti. Gordon'a göre, Sudan gibi ülkeler tek adam diktası altında yönetilmeye mecburdu; önemli olan diktanın iyi yönetilip, yönetilmediği idi.

¹²¹⁹ “Sir E. Baring to Earl Granville, Cairo, January 30, 1884”, **1884 [C. 3845] Egypt. No. 2** (1884). Correspondence respecting General Gordon's mission to Egypt; Henry Duff Traill, England, Egypt, s. 71.

¹²²⁰ “Text of Proclamation of General Gordon to the Inhabitants of the Soudan”, **1884 [C. 3884] Egypt. No. 9** (1884). Text of Proclamation of General Gordon to the Inhabitants of the Soudan.

Yönetilmediği zaman isyan çıkardı. O günlerde yaşanan durum ise Gordon'a göre, tamamıyla bundan ibaretti.¹²²¹

Gordon'un Sudan'a sahip olmanın gereksizliğine ve yalnızca boşuna harcama yapmaya neden olacağına dair sözlerine 1884-1885 dönemine ait İngiliz Harbiye Nezareti'nin harcama rakamlarıyla beraber bakıldığında manzara çok daha net ortaya çıkmaktaydı. Zira 1884-85 döneminde İngiliz maliyesi ve harbiyesinin sadece Sudan üzerine yapılan askeri harcamaların dökümünü yapan resmi belgeye göre, ek harcamalarla birlikte 31 Mart 1885 itibarıyla ulaşılması beklenen rakam yaklaşık bir milyon pound seviyesinde idi. 942 bin poundluk tahmini harcama, aynı dönemde Sudan'da ardı ardına yaşanan askeri mağlubiyetler ve Mehdi hareketinin mevzi kazanmasının engellenememesi durumu da göz önüne alındığında Gordon'u haklı çıkarır nitelikte sonuç vermekteydi.¹²²²

Kölelik konusunda ılımlı mesajlar verip halkı ve bilhassa Mehdi'yi ikna edemeyeceğinin bilincinde olan Londra yönetimi, General Gordon, Hartum'a varır varmaz bir dizi yeni kararını halka ilan etmişti. Buna göre, halkın geriye dönük tüm borçları silinmiş, vergi borcu sebebiyle hapse atılmış olan yoksul köylüler affedilerek tahliye edilmişti. Mehdi hareketinin hoşuna gideceği düşünülen bu kararlara bir de Mehdi'nin şahsına dönük bir jest olarak Muhammed Ahmed'in İngiltere tarafından *Kordofan Sultanı* olarak atandığı ilan edilmişti.¹²²³ Bütün bu tavizlerle Mehdi ile uzlaşabileceğini düşünen İngilizler büyük ölçüde yanıldıklarını çok geçmeden anlamışlardı. Sudan'ın hiçbir şekilde İngiliz denetiminde olmasını kabul etmeyen, açıklanan kararları da görmezden gelen Mehdi'nin ordusu Mart 1884'te başkent Hartum'u kuşatmıştı.¹²²⁴ Üç yıldır devam eden Sudan meselesi üzerinde İngiliz kamuoyunda yükselen tepkilerin karşısında müdahale kararı almaktan başka çaresi

¹²²¹ "Memorandum by General Gordon", 1884 [C. 3879] [C. 3881] Egypt. No. 7 (1884). Further correspondence respecting the affairs of Soudan.

¹²²² 1884-85 (92) Army, 1884-85. Supplementary estimate. Estimate of amount that will be required during the year ending 31 March 1885, to meet further deficiencies in army votes, caused by additional expenditure for ordinary services, and for military operations in the Soudan.

¹²²³ BOA, HR-SYS, 142/58.

¹²²⁴ Bu durum aslında bir nevi beklenen sonuç olmuştu. Zira Ocak 1884 başlarında Hartum'daki Mısır birliklerinin komutanı Albay Coetlogon Hıdivlik makamına yaklaşan tehlikeyi göstermiş ve Hartum'dan acilen çekilmeyi önermişti. Albaya göre, Hartum'daki garnizonun üçte ikisi güvenilmez bir durumda idi ve Sudan öyle bir hal almıştı ki bu garnizon en az iki kat güçlendirilse dahi Hartum'un düşmesini engellemeye yetmeyecekti. Bkz. "Sir E. Baring to Earl Granville, Cairo, January 9, 1884", 1884 [C. 3845] Egypt. No. 2 (1884). Correspondence respecting General Gordon's mission to Egypt. Ayrıca bkz. P.M. Holt, The Sudanese Mahdia, s. 280.

kalmayan Başbakan Gladstone, Hartum idaresine ve Gordon'a yardımcı olabilmek için Mısır'da Arabî'ye karşı savaşan ve "Mısır Fatihî" olarak bilinen General Wolseley komutasında bir İngiliz ordusunu bölgeye gönderme kararı almıştı.¹²²⁵ Ne var ki Wolseley komutasında içerisinde Avustralya ve Kanadalı askerlerin de yer aldığı ordu¹²²⁶ daha Hartum'a ulaşmadan Ocak 1885'te şehir kuşatmaya dayanamayarak düşmüş; Mehdi ordusu kenti ele geçirmiş; Gordon ve beraberindeki İngiliz askerlerini ise öldürmüştü.¹²²⁷ Böylece 1885 senesinde Sudan'da siyasi-idari yapı tamamen değiştirilmiş; ortaya yepyeni bir devlet çıkmıştı: Sudan Mehdi Devleti.¹²²⁸

2.3.1. Sudan Mehdi Devleti (1885-1898)

Dört yılı bulan büyük bir mücadele sonrasında en son Hartum'un düşürülmesi ile birlikte altmış yıllık Mısır idaresini yıkan, İngiliz nüfuzunun yeniden kurulmasına engel olan Mehdi Muhammed Ahmed hareketi, 1885 senesinde Mehdi Devleti'nin kuruluşunu tamamlamıştı. Küçük bir bölge hariç Doğu Sudan'ın tamamını elinde bulunduran Mehdi Devleti 1898'e dek on üç yıl boyunca varlığını sürdürecekti; bu zaman zarfında İngilizlerle olan mücadelesi ise hiç bitmeyecekti. Nitekim İngilizler daha ilk günlerde Hıdiv Abbas Hilmi'nin küçük kardeşi Prens Hasan'ı Mısır Hıdivi'nin Fevkalade Komiseri unvanı ile Hartum'da bulunacak İngiliz birliği ile birlikte buraya gönderme kararı almıştı.¹²²⁹

Prens Hasan hakkında alınan bu kararın yanı sıra Sudan'ın henüz Mehdi idaresi altına girmemiş köşelerinde İngiliz birlikleri mücadelelerine devam ediyordu.

¹²²⁵ "The Marquis of Hartington to Lieutenant-General Sir F. Stephenson, War Office, August 26, 1884", **Egypt. No. 35 (1884)**. Further Correspondence Respecting the Affairs of Egypt; P.M. Holt ve M.W. Daly, a.g.e., s. 95.

¹²²⁶ **1884-85 [C. 4324] [C. 4437] [C. 4494]** Australia-Canada. Correspondence respecting offers by the colonies of troops for service in the Soudan.

¹²²⁷ Henry Duff Traill, England, Egypt, s. 77; Karl E. Meyer & Shareen Blair Brysac, **Kingmakers: The Invention of the Modern Middle East**, W.W. Norton Company, New York, 2008, s. 46.

¹²²⁸ Lutskiy, a.g.e., ss. 236-237; Brockelmann, a.g.e., s. 342. Sudan'da Mehdi hareketinin zaman içinde güç kazanması ve İngiliz-Mısır ordularına karşı galip gelerek Sudan'ın egemenliğini eline geçirmesi karşısında bu topraklarda olan biteni izleyip, değerlendiren isimlerden biri olan Cemaleddin Afgani Babiali'ye gönderdiği mektuplarda durum değerlendirmesi yapmıştı. Bunlardan bir tanesinde İngiltere'nin düştüğü zor durumu değerlendirmek isteyen devrik hıdiv İsmail Paşa'nın Sudan'daki isyanın bastırılmasını sağlamak karşılığında tekrar hıdivlik makamına getirilmesini istediğini söylemişti. Bkz. **BOA**, Y.EE., Nr. 34/76.

¹²²⁹ "Sir E. Baring to Earl Granville, Cairo, February 15, 1885", **1884-85 [C. 4281] Egypt. No. 3 (1885)**. Correspondence respecting Prince Hassan's mission to the Soudan.

Mehdi'nin askeri bakımdan yıpranmasını ve ele geçirmiş olduğu geniş topraklar üzerinde sağlam temeller üzerine bir yapı inşa edememesini amaçlayan İngiltere, General Wolseley ve Korgeneral Sir F. Stephenson gibi üst düzey subaylarını bölgede görevlendirmeye devam etmişti. Londra'dan Harbiye Nazırı Hartington ile Kahire'den ise Lord Cromer ile iletişim halinde olan İngiliz birlikleri Korti, Kirbegan gibi yerlerde operasyonlarını sürdürmüşlerdi. Özellikle Mehdi'nin Hartum'u düşürmesi ve zaferini ilan etmesinin hemen ardından Ocak-Şubat 1885 tarihlerinde yoğun bir şekilde başlatılan operasyonlar Mehdi'ye İngilizlerle olan mücadelenin bitmeyeceği mesajını verir nitelikteydi.¹²³⁰

Devletin kuruluşundan kısa bir süre sonra Mehdi Muhammed Ahmed'in vefat etmesi üzerine onun yerine Halife sıfatıyla en büyük yardımcısı olan Abdullah geçmişti.¹²³¹ Muhammed Ahmed'in ölümü hiç kuşku yok ki hareket adına büyük bir kayıp olmuştu. Zira Sudan halkının tüm 19. asır boyunca gördüğü en karizmatik lider olarak bilinen Mehdi bugün Modern Sudan'da "*ebu'l İstiklal*" yani "*bağımsızlığın babası*" olarak anılmaktadır. Yerli kabileleri bir araya getiren ve yabancıları ülkeden kovma lider olarak tanımlanan Muhammed Ahmed aynı zamanda İslam'ın ve Müslümanların kaderini değiştiren; kendisini İslamiyet'i bid'atlerden arındırmaya vakfeden bir müceddid olarak kabul edilmektedir.¹²³² Bütün bu açılardan bakıldığında, Sudan tarih yazımında günümüze dek ulaşan Mehdi imgesini hesaba kattığımızda Muhammed Ahmed'in yeri ve önemi daha net ortaya çıkmaktadır.

Mehdi'nin en yakınındaki birkaç isimden bir tanesi olan ve Mehdi orduları komutanı olarak görev yaptığı sırada Muhammed Ahmed'in ani ölümü sonrasında kendisini hilafet koltuğunda bulan Halife Abdullah ibn Muhammed¹²³³ döneminde ilk olarak devletin askeri güvenliğini sağlamlaştırmak adına tersaneler ve cephanelikler kurdu. Mısır idaresinden geriye kalan gemiler tersanede tamir edilerek kullanılacak seviyeye getirilmeye çalışıldı. Bütün bu çalışmalar sırasında dört yıllık savaş müddetince esir olarak ele geçirilen Avrupalı rütbeli askerler

¹²³⁰ "General Lord Wolseley to the Marquis of Hartington, Camp-Korti, January 12, 1885" ve "Lieutenant-General Sir F. Stephenson to the Marquis of Hartington, Cairo, February 4, 1885", **1884-85 [C. 4280] [C. 4345] [C. 4392] [C. 4598] Egypt. No. 2 (1885)**. Correspondence respecting British military operations in the Soudan.

¹²³¹ BOA, HR-SYS, 179/59; P.M. Holt, The Sudanese Mahdia, s. 282.

¹²³² P.M. Holt ve M.W. Daly, s. 87.

¹²³³ P.M. Holt ve M.W. Daly, s. 96.

çalıştırıldı. Halife Abdullah'ın bunların yanı sıra Selâtin Paşa, Romolo Gessi, Lupton gibi esir statüsünde üst düzey uzmanları da bulunmaktaydı.¹²³⁴

Kurulan yeni düzende Sudan ordusu tıpkı dört yıllık mücadele döneminde olduğu gibi köleler, yoksul köylü gençler ve göçebelerden oluşturulmuştu. Sıkça şikâyet edilen ve hareketin siyasi sloganlarından birisi olan yüksek vergilerde büyük oranda indirimle gidilmiş; vergi oranları sembolik düzeye düşürülmüştü. En fazla maaşın baş kadıya verildiği yeni rejimde bir alt kademede subaylar yer alıyordu. Kadılık, bilhassa baş kadılık makamı Mehdi Devleti'nin en yüksek makamlarından bir tanesi idi. Mısır idaresi döneminde Darfur Kadılığı yapmış olan Ahmed Ali yeni dönemde baş kadılığa getirilmişti. Mehdi'nin kurduğu teokratik rejimde iktidarın ve gücün sahibi Allah olarak kabul edilmiş; Mehdi Allah'ın bu gücü kullanmakla yetkili kıldığı lider olarak gösterilmişti. Mehdi de sahip olduğu bu gücü emrindeki diğer yetkililere verdiği talimatlar yoluyla kullanıyor; uygulamaya koyuyordu. Bu çerçevede içerisinde İslamiyet'te adalet kavramına verilen öneme binaen baş kadılık makamının Mehdi Devleti teşkilatlanması içerisindeki yeri ve önemi daha net ortaya çıkmaktadır. Ayrıca şahsi zenginliğe karşı olan Mehdi'nin öğretileri doğrultusunda halkın elinde bulunan altın ve mücevherat Beyt-ül mal'e verilmesi kararlaştırılmış; buna uymayanlar, mal-mülk biriktiren, yağma ve soyguna tevessül edenlere ise büyük cezai müeyyideler oluşturulmuştu. Rejim tepeden aşağı her noktaya öylesine müdahalede bulunuyordu ki düğün törenlerinde kaç koyun kesileceği, geline ödenecek başlık parası rayici dahi belirlenmiş durumda idi.¹²³⁵

Mehdi rejiminin eline esir olarak düşen, daha sonra da askeri kanadında kumandan olarak görev alan Avusturyalı Selâtin Paşa'nın hatıratında rejimin uygulamalarına dönük yer alan ifadeler döneme ışık tutmaktadır:

“ Mehdi Sudan'daki resmi ve toplumsal bütün hiyerarşiyi yıkmış; zenginle fakiri aynı sosyal düzlemde bir araya getirmişti. Bütün takipçileri, sevenleri ve

¹²³⁴ Lutskiy, s. 237. Halife Abdullah ve yakınındakilere göre, Lupton ve Selâtin Paşa gibi isimler Mehdi'nin yanında olmayı seçtikleri için Allah tarafından ödüllendirilmiş; sadece dünyevi değil uhrevi manada da Allah'ın rızasını kazanmışlardı. Gessi, Lupton ve Selâtin Paşa gibi isimlerin yanı sıra Mehmed Said ve İsmail Abdullah gibi İslam'ı tercih eden asker ve bürokratlar ile Sennar müdürü İbrahim Nur Bey, Kordofan kumandanı İskender Bey gibi önde gelenler de Mehdi propagandasında ismi zikredilenler arasındaydı. Bkz. A.J. Mounteney Jephson, **Emin Pasha and the Rebellion at the Equator: A Story of Nine Months' Experiences in the Last of the Soudan Provinces**, Charles Scribner's Sons, Toronto, 1890, ss. 251-252.

¹²³⁵ P.M. Holt ve M.W. Daly, s. 97; Lutskiy, s. 238.

tarafatları için cübbe adı verilen ortak bir kıyafet belirlemişti. Herkes bunu giyiyor, farklılıklar bu giysinin altında belirsizleşiyordu. Bir müceddid olarak tanınan Mehdi İslam dininin dört büyük mezhebi olan ve bazı uygulamalarda birbirlerinden farklılaşan Hanefi, Maliki, Şafii, Hanbeli mezheplerini Sudan'da birleştirmiş; ayrılıkların kaldırılmasını istemişti. Kuran'dan seçme ayetler olarak tarif edilebilecek bir kitap hazırlamıştı. Ratib adı verilen bu eserde yer alan ayetler her gün sabah ve ikinci namazlarını müteakiben ortalama kırk dakika sürecek şekilde okunuyor, tefsir ediliyordu. Böylece müridlerini kendi öğretisi etrafında toplayan ve eğiten Mehdi geleneksel evlilik törenlerini dahi sil baştan düzenlemiş, içki gibi bazı alışkanlıkları yasaklamış, geline ödenen mehir ücretini yüksek bularak düşürmüştü. Bunların aksine davranmaya devam edenlere ise itaatsizlik yaptıkları gerekçesiyle mallarının müsadere edilmesi vb. cezalara çarptırılmalarına karar vermişti. Mehdi ayrıca dünyevi zevkler olarak nitelediği oyun ve dans gibi eğlenceleri yasaklamış; küfürlü, aşağılayıcı sözlerle konuşanlar yedi gün hapis cezasına çarptırılmıştı. Hırsızlık yaparken yahut yaptıktan sonra yakalanan bir kişinin ilk seferde sağ eli, ikinci seferde ise sol ayağı kesilirdi. Şeriat kökenli bu cezai uygulamaların yanında yine Mehdi döneminde Sudan'da bilhassa göçebe Araplar arasında öteden beri bir gelenek halini almış olan erkeklerin saçlarını uzatması yasaklanmış; erkeklere saçlarını kazıtmaları emredilmişti".¹²³⁶

Yeni rejimde erkek köle ticareti yasaklanırken, böyle bir yasak kadın köle ticareti için getirilmemişti. Bu da köleliğin kurumsal olarak yaşamaya devam ettiği anlamına geliyordu. Kadın köle alım-satımı devam ederken, savaş esiri vb. erkek esirler ise halife ve devlet adamlarının hizmetine veriliyordu. Yola çıkarken kaldırmayı vaat ettiği kölelik sistemini kendi siyasi rejimi altında farklı uygulamalarla yeniden üreten Mehdi Devleti bu tercihi nedeniyle hayatta kaldığı on üç yıl boyunca birkaç kez ciddi köle isyanları ile karşı karşıya kalmıştı.¹²³⁷

Mehdi rejimi Sudan'da yepyeni bir idari sistem inşa ederken İngiltere cephesi Sudan'daki duruma bir son vermenin çarelerini aramayı sürdürmekteydi. Bu konuda 1885 yazında bağlı bulunduğu İngiliz Harbiye Nezareti'ne bir rapor gönderen General Wolseley hiç olmazsa Mısır'ın güvenliği açısından Mehdi rejiminin acilen alaşağı edilmesi gerektiğini söylüyordu. İngiltere'nin daha uzun yıllar Mısır'da kalacağına inandığını belirten Wolseley, bu anlamda ülkesinin Sudan'da uygulamakta olduğu geri çekilme siyasetini sürdürmesinin zararlarına dikkat çekiyordu. İngiltere'nin ricat ettikçe Mehdi'yi bir kat daha güçlendirdiğini belirten general bunun sonucunun en nihayetinde Mısır'ı elde tutabilmek için Mehdi ile savaşmak durumunda kalmak olacağını söylüyordu. "Er ya da geç Mehdi'nin başı

¹²³⁶ Slatin Pasha, ss. 233-234.

¹²³⁷ Lutskiy, s. 239.

ezilmelidir aksi takdirde o bizim başımızı ezecektir” diyerek net bir şekilde düşüncesini ifade eden Wolseley, birkaç ay içinde Hartum merkezli yapılacak ağır bir saldırının Mehdiliğin sonunu getireceğini ifade etmişti. Bu yapılmadığı müddetçe Mısır’ın güvenliği her zaman tehdit altında olacak; bu da İngiliz hazinesi için bitmez tükenmez askeri harcamalar anlamına gelecekti.¹²³⁸ İngiliz hükümeti ise Wolseley’in bu raporunu değerlendirdikten sonra mevcut pozisyonunu radikal bir değişikliğe uğratmayı o dönem için uygun görmemişti.¹²³⁹

Zaman bir ölçüde Wolseley’in gözlemlerini haklı çıkaracak gelişmelere sahne olmuştu. Özellikle Halife Abdullah döneminde Mehdi çevrelerinde bir cihad özlemi ve isteği doğmuş; gündün güne perçinlenmişti. Mehdi taraftarları olarak bilinen Ensar grubu Muhammed Ahmed’in ölümüyle birlikte cihadın yarım kaldığına inanıyor ve Mehdi ideolojisinin tüm Müslüman toplumlara yayılması gerektiğini söylüyorlardı. Bu kapsamda Osmanlı Sultanı Abdülhamid, İngiltere Kraliçesi Viktorya ile Mısır Hıdivi Tevfik’e de mektuplar göndermiş; Mehdi’ye itaat etmeleri istenmişti.¹²⁴⁰ Ayrıca askeri harekâtlar yoluyla da Mehdi inancı yayılmak istenmişti. Önce Sudan çevresinden işe başlayan Halife Abdullah önderliğindeki Mehdi ordusu 1885 sonu 1886 başlarında Habeşistan ve Mısır sınırlarına saldırılar düzenlemişlerdi. 1885 Aralık ayında Dongola’da İngiliz-Mısır kuvvetlerine mağlup olan ve yıllar sonra savaş meydanında bir yenilgi yaşayan Mehdi ordusu adına bu durum geri çekilmek için yeterli bir gerekçe oluşturmuştu. 1887’ye dek süren bu geri çekilme, bu yılda tekrar saldırı pozisyonuna geçmişti. Bilhassa Habeşistan-Sudan sınırının herkesçe kabul edilen bir sınır olmaması, ihtilafli bir konu olması ve karşılıklı sınır ihlallerinde belli bir noktaya dek çatışma yaşanmaması gibi sebeplerle iki taraf arasında bu tarz saldırılar yaşanıyordu. 1887’deki çatışmada Ensar kuvvetleri Habeş birliklerine mağlup olmuşlardı. Yine de fasılalarla da olsa 1888 başlarına dek devam eden savaş, ancak 1889’da Habeş Kralı John’un döneminde sonuca ulaşacaktı. Kral John Halife Abdullah’a barış önerisi sunmuş ancak reddedilmişti. Bunun üzerine ordusuyla Sudan’a sefere çıkan Kral John, Sudan içlerine doğru ilerlediği sırada

¹²³⁸ “From General Lord Wolseley to the Secretary of State of War, Cairo, 27th June 1885”, **1884-85 [C. 4472] Army (Egypt and the Soudan)**. Papers relating to withdrawal of troops from province of Dongola.

¹²³⁹ “From the Secretary of War to General Lord Wolseley, War Office, 2nd July 1885”, **1884-85 [C. 4472] Army (Egypt and the Soudan)**. Papers relating to withdrawal of troops from province of Dongola.

¹²⁴⁰ A.J. Mounteney Jephson, s. 247.

yaşanan çatışmaların birinde öldürülmüş¹²⁴¹; lidersiz kalan Habeş ordusu dağılmıştı. Habeşistan kaybetmişti belki ancak kazanan Sudan olmamıştı. Birliğini çoktan kuran ve sömürgecilik yarışına katılan İtalya, Kral John'un ölümünün ardından Habeşistan'da çıkan kargaşa ortamını iyi değerlendirerek buraya gelmiş; egemenliğini kurmuş; Sudan'a komşu olmuştu.¹²⁴²

Mehdi ideolojisini ve inancını bölgeye yaymak isterken bir anda İtalya ile komşu olunması Mehdi Devleti'nin cihad yolundaki moral motivasyonunu bir dönem için bozmuş olsa da 1893 sonuna gelindiğinde tekrar toparlanıp, Massava (Eritre) üzerine çıkılan seferde İtalyanlara karşı bozguna uğranmıştı. Bundan ayrıca İtalyanlar bir de Kassala bölgesi üzerine saldırıya geçmiş; burası da Temmuz 1894'te Mehdi Devleti'nin elinden alınmıştı.¹²⁴³

Afrika kıtası üzerinde 19. yüzyılın sonlarında Büyük Güçler arasında hız kazanan sömürgecilik yarışı hiç kuşkusuz Mehdi Devleti'nin tıpkı İtalya örneğinde olduğu gibi Avrupalı sömürgecilerle karşı karşıya gelmesine neden olmuştu. 1880'ler boyunca Mısır ve İngiltere ile mücadele eden Sudan Mehdi Devleti 1890'larda İtalya, Almanya, Belçika gibi güçlerle muhatap olur hale gelmişti. Habeşistan'da egemenliğini kuran ve doğu toprakları üzerinden Sudan'ı sıkıştırmaya devam eden İtalya¹²⁴⁴ ile Kongo'da varlığını tesis eden Belçika'nın yanı sıra Orta Afrika üzerinde yaşanan İngiliz-Fransız rekabetinin de bir bölümü Sudan üzerinde ilerlemekteydi. Zira Fransa Nil kaynakları üzerinde egemenlik kurmanın peşinde koşuyordu. Bu da doğrudan İngiltere ile Fransa'yı karşı karşıya getiren sert bir rekabetin yaşanmasını beraberinde getiriyordu. Bu mücadelenin ilk yansımalarından bir tanesi Habeşistan üzerinde olmuş; 1894'te İtalyanların İngiltere'nin desteği¹²⁴⁵ ve onayıyla burada

¹²⁴¹ Slatin Pasha, s. 264.

¹²⁴² P.M. Holt ve M.W. Daly, ss. 101-104; P.M. Holt, *The Sudanese Mahdia*, s. 287.

¹²⁴³ P.M. Holt ve M.W. Daly, s. 110; Henry Duff Traill, *England, Egypt*, s. 169.

¹²⁴⁴ 1893'ten beri Sudan'ın doğu bölgesinde devam eden İtalyan saldırıları karşısında Mehdi Devleti mücadele vermeye çalışıyordu. Kassala'nın kaybedildiği dönemden sonra da İtalyan tacizleri devam etmişti. 1897'de daha da sıklaşan bu saldırılar karşısında Mehdi güçleri kayıplar vermişlerdi. Bkz. **BOA**, A.MTZ.MSR, 13/94.

¹²⁴⁵ Harold G. Marcus, "Ethio-British Negotiations concerning the Western Border with Sudan, 1896-1902", **The Journal of African History**, Vol. 4, No. 1, (1963), s. 81; G.N. Sanderson, "England, Italy, the Nile Valley and the European Balance, 1890-91", **The Historical Journal**, Vol: 7, No: 1. (1964), (England, Italy, the Nile Valley), s. 100; Agatha Ramm, "Great Britain and the Planting of Italian Power in the Red Sea, 1868-1885", *The English Historical Review*, Vol: 59, No: 234. (May, 1944), ss. 211-236; Edward Keefer, "Great Britain and Ethiopia, 1897-1910: Competition for Empire", **The International Journal of African Historical Studies**, Vol: 6, No: 3. (1973), ss. 468-470.

hâkimiyet kurmasından rahatsız olan Fransızlar Rusların da desteğini alarak 1896'da Habeş halkının İtalyanlara karşı verdiği mücadelede destek sağlamıştı. Adua bölgesinde İtalyanlara karşı kazanılan zaferde bu desteğin payı büyük olmuştu. Habeşistan'daki İtalyan nüfuzunu kıran ve belli ölçüde bir hareket serbestisi edinen Fransa, 1896'da Sudan Mehdi Devleti üzerine harekete geçmişti. Nil kaynakları üzerinde kontrol sağlamak ve bu yolla İngiltere'nin bölgedeki can suyunu kesmek isteyen Fransa'nın bu girişimi karşısında İngiltere de boş durmamış; Kitchener komutasındaki İngiliz-Mısır ordusunu Doğu Sudan bölgesine konuşlandırmıştı.¹²⁴⁶ 1896 sonrasında Orta Sudan üzerine yönelen Fransız ordusu, 1898'de Faşoda bölgesine ulaşmıştı. İngilizler ise Eylül 1898'de Mehdi Devleti'nin başkenti Omdurman'a varmıştı.¹²⁴⁷ İki yıla yakın süren çatışmalarda Mehdi ordusu ciddi kayıplar vermişti.¹²⁴⁸ Bunda hiç kuşkusuz Kitchener komutasındaki İngiliz ordusunun makineli tüfeği ilk kez kullanıyor olmasının büyük rolü vardı. İptidai silahlarla mücadele etmeye çalışan Mehdi ordusunun bu manada İngilizlerle baş etmesi mümkün değildi.¹²⁴⁹ Bir örnek vermek gerekirse, İngiliz cephesinde “*Güzel Cuma*” olarak adlandırılan 8 Nisan 1898 tarihli çarpışmada üç bin Mehdi ordusu askeri (Ensar) öldürülmüş; dört bini de yaralanmıştı. Buna karşılık İngiliz-Mısır ordusunun kaybı yalnızca 81 ölü, 487 yaralı olmuştu.¹²⁵⁰ Mehdi birliklerine en büyük

¹²⁴⁶ İngiltere Afrika üzerinde Fransa'nın kendi nüfuz alanlarına dönük girişimlerine sadece askeri operasyonlarla cevap vermekle iktifa etmemiş; aynı zamanda Fransa ile olduğu kadar İtalya ve Habeşistan ile diplomatik yollardan müzakerelerde bulunmaya devam etmişti. Kuşkusuz tüm bu çaba içerisinde İngiltere'nin birincil önceliği Sudan'daki varlığını teminat altına almak ve İtalya, Fransa gibi dönemin büyük güçleriyle anlaşma masasına oturmak suretiyle buradaki varlığını ve egemenliği teyit ettirmektir. 1898-99 anlaşmaları ile Fransa'yı diplomatik açıdan istediği noktaya getiren İngiltere benzer bir süreci Sudan'ın sınır meselesini çözüme kavuşturmak maksadıyla Habeşistan üzerinden İtalya ile devam ettirmiş; 28 Ekim 1902'de Adis Ababa'da imzalanan bir anlaşma ile emeline ulaşmıştı. Bkz. **1902 [Cd. 1370] Treaty Series. No. 16. 1902.** Treaties between the United Kingdom and Ethiopia, and between the United Kingdom, Italy, and Ethiopia, relative to the frontiers between the Soudan, Ethiopia, and Eritrea; **BOA**, A.MTZ.MSR, 16A/37; Harold F.B. Wheeler, ss. 116-130; Harold G. Marcus, “The Foreign Policy of the Emperor Menelik 1896-1898: A Rejoinder”, **The Journal of African History**, Vol. 7, No. 1. (1966), (Emperor Menelik), ss. 117-118.

¹²⁴⁷ **BOA**, A.MTZ.MSR, 14A/22; Henry Duff Traill, England, Egypt, s. 183.

¹²⁴⁸ Mehdi ordusu pek çok asker kaybederken, Mısır ordusu da kayıplar yaşamıştı. Bkz. **BOA**, A.MTZ.MSR, 14A/27.

¹²⁴⁹ G.A. Henty, **With Kitchener in the Soudan: A Story of Atbara and Omdurman**, Blackie & Son, Glasgow, 1903, ss. 227-239; Lutskiy, ss. 240-241; P.M. Holt ve M.W. Daly, s. 111; **New York Times**, 6 Nisan 1898.

¹²⁵⁰ P.M. Holt ve M.W. Daly, s. 112; **New York Times**, 9 Nisan 1898. Aynı tarihlerde Lord Salisbury İngiltere'nin Batı Afrika topraklarındaki menfaatleri doğrultusunda girişimlerde bulunuyordu. Bu konuda parlamento bilgilendirmesi de beklenen Salisbury'nin bu çalışmaları İngiltere'nin 1898'in ikinci yarısında hem askeri hem de diplomatik alanda Afrika üzerinde Fransa gibi rakiplerine oranla

darbenin vurulduğu, General Mahmud'un esir alındığı *Güzel Cuma* başarısının ardından Lord Kitchener bizzat Kraliçe Viktorya tarafından tebrik edilmişti.¹²⁵¹

1898 sonbaharında bir anda Sudan toprakları üzerinde karşı karşıya gelen İngiliz ve Fransız ordularından ricat eden Fransızlar olmuştu. Habeşistan'dan beklenen askeri yardımın gelmemesi karşısında Paris hükümeti Fransız ordusu komutanı Marchand'a çekilme emri vermişti. Bunun karşılığında Afrika'daki nüfuz alanları konusunda müzakere masasına oturan İngiltere ve Fransa, 4 Kasım 1898 tarihinde bir anlaşmaya varmıştı. Buna göre, Doğu Sudan bölgesi ile Altın Sahili (Gana) ile Nijerya arasında kalan bölge tamamen İngiliz denetimine bırakılmıştı. Fildişi Sahili ile Sudan arası ise Fransızlara verilmişti.¹²⁵² Bu anlaşma ile hem Afrika'nın paylaşımı üzerine 18. yüzyıl sonundan beri devam eden İngiliz-Fransız rekabeti son bulmuş hem de 1904'te imzalanacak ve Birinci Dünya Savaşı öncesinde İtilaf Devletleri adı altında birleşmelerinin yolunu açacak olan Entente Cordiale'nin habercisi olmuş oluyordu.¹²⁵³ İngiltere ile Fransa arasında 1904'te gerginlik siyasetini bir kenara bırakıp, uzlaşma dönemini başlatan anlaşmanın, Orta Afrika ve Sudan çevresine ilk yansıması iki ülke arasında 19 Temmuz 1906'da imzalanan bir mukavele ile Altın Sahili ve Sudan'ı kapsayan bölgedeki paylaşımın Birinci Dünya Savaşı öncesinde nihayete erdirilmesi olmuştu.¹²⁵⁴

Doğu Sudan bölgesinin egemenliğini böylelikle garanti altına alan İngiltere, Sudan'ın tamamını askeri bir harekâtla ele geçirmeye kalkışıp, hala hukuki olarak Mısır ve dolayısıyla Osmanlı toprağı olan bu bölge üzerinde İstanbul ile yok yere karşı karşıya gelmek istemiyordu. Dolayısıyla başka bir çözüm bulunmuş; Butros Gali Paşa reisliğindeki Kahire hükümeti ile yapılan görüşmeler neticesinde bir anlaşma metni ortaya çıkarılmıştı. 19 Ocak 1899 tarihinde Lord Cromer ve Gali tarafından imzalanan ve tarihe İngiliz-Mısır Kondominyumu olarak geçen anlaşmaya göre, Mısır İngiltere'nin Sudan'da kendi varlığının korunmasına yardımcı olması

olabildiğince fazla etki alanı kazanabilmek için yoğun bir gayret içerisinde olduğunu gösterir niteliktedir. Bkz. **New York Times**, 17 Nisan 1898.

¹²⁵¹ **New York Times**, 11 Nisan 1898.

¹²⁵² Bu anlaşma bir yıl sonra iki tarafın da üzerinde hemfikir olduğu küçük bazı değişiklikler için yeniden ele alınıp, imzalanacaktı. Bkz. **1899 [C. 9134] Egypt. No.2 (1899)**. Despatch to Her Majesty's ambassador at Paris, inclosing a copy of declaration relative to the British and French spheres of influence in Central Africa. Signed at London, March 21, 1899.

¹²⁵³ Abdurrahman Çaycı, **Büyük Sahra'da Türk-Fransız Rekabeti (1858-1911)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1999, s. 98; Lutskiy, s. 242.

¹²⁵⁴ **1907 [Cd. 3346] Treaty Series. No. 8. 1907**. Agreement between the United Kingdom and France relative to the boundary between the Gold Coast and French Soudan.

açısından buranın yönetimine erişmesine müsaade etmişti. Buradaki en üst idari makam yine genel valilik olacak; vali İngiliz hükümeti tarafından belirlenecek; Hıdivlik tarafından atanacaktı. Görevden alma durumunda ise onay mercii Londra olacaktı. En önemlisi ise Mısır kanunlarının Doğu Sudan bölgesinde yürürlüğe konup, konmamasına karar verecek olan kişi genel vali olacaktı.¹²⁵⁵ İngiltere bu anlaşma ile aslında Mısır'ın Sudan üzerindeki hukuki-siyasi varlığını diplomatik yollardan sona erdirmiş oluyordu. 1821'de Mehmed Ali Paşa orduları tarafından düzenlenen askeri operasyonlar sonucunda Sudan'da kurulan Mısır hâkimiyetine, 78 sene sonra İngilizler tarafından diplomasi masasında son verilmiş oluyordu. Böylece Sudan, Osmanlı-Mısır toprağı olmaktan çıkarılmış; resmi idari ve siyasi adıyla “İngiliz-Mısır Sudanı” haline getirilmişti.¹²⁵⁶ İngiltere ile Mısır bu hareket ile Sudan üzerindeki Osmanlı hukukunu hiçe saymıştı. Babiâli de buna karşı Sudan'da oluşturulan yeni idareyi tanımadığını ilan ederek; Londra'yı protesto etmişti. Mısır hıdivinin böylesine bir siyasi anlaşmaya imza atmaya yetkili olmadığını söyleyen Osmanlı yönetimi, hukuken ve siyaseten kendisine bağlı olan bir toprağın idaresine İngiltere tarafından bir kişinin görevli olarak atanmasını hukuka aykırı olduğu gerekçesiyle kabul etmediğini açıklamıştı. Ne var ki dönemin reelpolitigi ve güç

¹²⁵⁵ “Agreement between Her Britannic Majesty’s Government and the Government of His Highness the Khedive of Egypt relative to the Future Administration of the Sudan. Cairo, January 19, 1899”, **1929-30 [Cmd. 3575] Egypt No. 1 (1930)**. Papers regarding the recent negotiations for an Anglo-Egyptian settlement; Lutskiy, ss. 242-243; M.W. Daly, “The Development of Governor-Generalship of the Sudan, 1899-1934”, **The Journal of African History**, Vol: 24, No: 1. (1983), (Governor-Generalship of the Sudan), s. 77; William Sloane, “England and Egypt”, **Political Science Quarterly**, Vol: 19, No: 3. (Sep., 1904), s. 463; Robert Collins, “The Sudan Political Service: A Portrait of the Imperialists”, **African Affairs**, Vol: 71, No: 284. (Jul., 1972), s. 293; Delafosse, s. 781.

¹²⁵⁶ Arthur Silva White, **The Expansion of Egypt under Anglo-Egyptian Condominium**, Methuen & Co., London, 1899, ss. 382-386. Gabriel Warburg’un bir çalışmasında atıfta bulunduğu Mısırlı tarihçi Muhammed Fuad Şükrü, Kondominyum Anlaşması’nın Mısır ve dolayısıyla Osmanlı Devleti’nin Sudan üzerindeki hükümlerlik haklarına hâlel getiren bir içeriğe sahip olmadığı iddiasındadır. Bkz. Gabriel Warburg, “The Turco-Egyptian Sudan: A Recent Historiographical Controversy”, s. 202. Rayford Logan ise tam aksi düşüncededir. Logan’a göre İngiltere’nin Sudan’ı işgalini meşrulaştırmaktan başka hiçbir hukuki işlevi olmayan Kondominyum Anlaşması her ne kadar kâğıt üzerinde bu bölgede İngiltere ve Mısır’ın ortak bir idaresini öngörse de bizzat yazarın deyişle “idare İngilizlere bırakılmış, Mısırlılara da kâğıt üzerindeki ortaklık ifadesi kalmıştır”. Bkz. Rayford W. Logan, “The Anglo-Egyptian Sudan, a Problem in International Relations”, **The Journal of Negro History**, Vol. 16, No. 4 (Oct., 1931), s. 372. Söz konusu anlaşmanın imzalandığı dönemde Fransız basını ise İngiltere ve Mısır ortaklığında ilan edilen yeni Sudan idaresine ateş püskürüyordu. Liberté ve Journal des Debats gibi dönemin önde gelen gazeteleri Fransız Hariciyesi’ne ve Nazır Delcassé’nin beyanatlarına dayanarak yaptıkları yayınlarda kondominyum anlaşmasının Osmanlı Sultanı’nın Sudan üzerindeki hükümlerlik haklarını görmezden gelerek düzenlendiğini, bu nedenle de hukuken sorunlu bir metin olduğunu iddia ediyordu. Fransız basınına göre, İstanbul’a yeni tayin edilen sefir M. Constans, Mısır meselesinin tekrar gündeme getirilmesi amacıyla Osmanlı Sultanı’nı Fransa ve Rusya ile birlikte hareket etmeye davet etmekle görevlendirilmişti. Bkz. **New York Times**, 21 Ocak 1899.

dengesi gereği Osmanlı idaresi ancak bu kadar tepki gösterebilmiş; daha ileri gidememişti. Birinci Dünya Savaşı'nın başlayacağı 1914'e kadar Londra'nın Sudan'daki tüm tasarruflarını bu şekilde ret ve protesto eden Babiâli'nin bu politikası aynı tarihte İngiltere'nin Sudan'ı tek taraflı olarak sömürgelerine dâhil etmek üzere ilhak ettiğini ilan etmesiyle son bulacaktı.¹²⁵⁷

¹²⁵⁷ Ali Arslan, "Sudan'ın hukuken Türkiye'den ayrılma süreci", **Prof. Dr. Mehmet Saray'a Armağan: Türk Dünyasına Bakışlar**, (Ed. Halil Bal ve Muhammet Eral), Da Yayıncılık, İstanbul, 2003, ss. 109-110.

2.4. SUDAN'DA İNGİLİZ-MISIR İDARESİ (1898-1914)

1899'da resmi olarak İngiliz-Mısır Sudanı olarak adlandırılan Sudan, her ne kadar kâğıt üzerinde böyle adlandırılmış olsa da pratikte bir İngiliz idaresi altına girmişti. On üç yıllık ömrü 1898'de İngilizler tarafından bitirilen Mehdi Devleti'ne ait geride kalan milisler ise birkaç yıl daha ülkenin çeşitli yerlerinde İngilizlere karşı mücadele vermişlerdi. Bunlardan birisi olan Kasım 1899 Cedit muharebesinde Halife Abdullah öldürülmüştü. Bundan bir ay sonra ise ellerinde kalan son kent olan el-Ubeyd'i İngilizlere kaptıran Mehdiciler için bu aynı zamanda yolun sonu anlamına gelmekteydi. Bundan böyle İngilizler Sudan toprakları üzerinde mütehakkim pozisyonda olduğu müddetçe bir daha Mehdi kalkışmasında olduğu gibi örgütlü ve düzenli bir kalkışma yaşanmayacaktı. Daha çok yerel düzeyde aşiretler tarafından yapılan kalkışmalar ise yıllar boyunca devam edecek ancak İngiliz gücü karşısında somut bir netice elde edemeyecekti.¹²⁵⁸

Sudan'ın idaresinin ele alındığı tarihlerde İngiliz cephesinin gerek Londra gerekse Kahire kollarında Sudan'ın nasıl yönetilmesi gerektiğine dair fikir tartışmaları yaşanmaktaydı. Sudan'da ortaya çıkan ve on üç sene boyunca İngiltere'yi uğraştıran Mehdi İsyanı'nın daha önceden bu topraklarda kurulmuş olan baskıcı Osmanlı-Mısır idaresinin bir neticesi olduğuna inanan İngilizler bir daha benzeri durumların yaşanmaması adına daha başka bir idari anlayışı yerleştirmenin hesaplarını yapmaktaydı. Lord Cromer ise Sudan'ın Hartum'dan mı yoksa Kahire'den mi idare edilmesi gerektiği tartışmasına, Kahire'ye bağlanması halinde burada geçerli olan uluslar arası mekanizmaların Sudan'a sirayet etmesinde duyduğu endişeyi dile getiriyordu.¹²⁵⁹

İngiliz cephesinde bir taraftan idare biçimi üzerine çözüm arayışları devam ederken öte yandan Sudan hakkında raporlar hazırlamak, ülkenin ve toplumun halipürmelalini ortaya koyacak çalışmalar yapmak üzere seçkin asker ve sivil görevliler Londra tarafından bu bölgeye gönderiliyordu. 1899 ilkbaharında araştırmalarını tamamlayıp, bir rapor halinde sunan Sir William Garstin bu isimlerin başında geliyordu. Hiyerarşik düzen açısından önce Kahire'de Lord Cromer'e daha sonra da Londra'da Hariciye Nezareti'ne sunulan bu rapor detaylı içeriği ile İngiliz

¹²⁵⁸ Lutskiy, s. 243.

¹²⁵⁹ P.M. Holt ve M.W. Daly, s. 117.

makamlarının Osmanlı-Mısır Sudanı'nın nasıl yönetildiğini inceleme fırsatı bulduğu önemli çalışmalardan bir tanesi olmuştu. Mısır idaresi altında Sudan'ın mülki idaresinin hangi sistematik içerisinde organize edildiğini anlatan Garstin'in çizdiği bölge müdürlükleri ve kaza müfettişliği ve memurlukları şeması ileriki dönemde İngiltere'nin Sudan'da tercih edeceği idari sistemin gövdesini oluşturacaktı. Buna ek olarak, her bir bölgeye ait tarım ve hayvancılık bilgileri derleyen bu rapor Sudan coğrafyasını en başarılı analiz eden çalışmalardan bir tanesiydi. Nil'in yıllık taşma ihtimallerinden, verimli arazilerin Nil'e kaç kilometre uzaklıkta olduğuna dek pek çok bilginin paylaşıldığı Garstin raporunda ayrıca Sudan halkına dair de bilgiler verilmeye çalışılmıştı.¹²⁶⁰

İngiliz cenahında süren tartışmaların sonucunda Sudan'ın idaresi konusunda yöntemi belirleyen ise 1899 tarihli İngiliz-Mısır Kondominyum Anlaşması'nın hükümleri olmuştu. Buradan hareketle Sudan'da Lord Cromer'in tabiriyle "*melez bir idare*" kurulmasına karar verilmişti. Sudan üzerindeki egemenliğin çerçevesini İngiliz-Mısır ortak hâkimiyeti üzerine kuran bu idari anlayışa göre, tıpkı 1899 anlaşmasında yer alan hükümlerde belirtildiği gibi, Sudan topraklarında İngiliz ve Mısır bayrakları birlikte dalgalanacaktı. Genel valinin belirlenme ve atama süreci Londra merkezli olacak, onay ise Hıdivlik makamından beklenecekti. Daha önce de belirtildiği üzere her ne kadar böyle bir idari çerçeve oluşturulmuş olsa da İngiliz-Mısır Sudanı'nda gelecek yıllarda yaşanacak olan gelişmeler buranın aslında yalnızca İngilizler tarafından idare edilen bir coğrafya olduğunu her fırsatta gözler önüne serecekti. Örneğin, 1899'dan Sudan'ın tam bağımsızlığına kavuştuğu 1956'ya dek görev alan tüm genel valiler İngilizlerden seçilecekti.¹²⁶¹

Sudan'da zafer kazanan İngiliz-Mısır ordusunun komutanı olan Lord Kitchener 1899'da İngiliz-Mısır Sudanı'nın ilk genel valisi olarak atanmıştı.¹²⁶² Sudan'da İngiliz idaresinin ilk döneminde Kahire'den gelen Lord Cromer ile Lord Kitchener, Sudan'ın önde gelen şeyhleri ve aşiret reislerini Omdurman'daki Serdarlık Binası'nda toplantıya çağırılmıştı. Muhataplarına hitaben yaptığı uzun konuşmada Lord Cromer, Sudan'da Mısır ve İngiliz bayraklarının bundan böyle yan

¹²⁶⁰ **1899 [C. 9332] Egypt. No.5 (1899)**. Despatch from Her Majesty's agent and Consul-General at Cairo, inclosing a report on the Soudan by Sir W. Garstin, K.C.M.G.

¹²⁶¹ P.M. Holt ve M.W. Daly, s. 118.

¹²⁶² Wheeler, ss. 130-145; **New York Times**, 22 Ocak 1899.

yana dalgalanacağını söylemiş ve eklemiştir: “*Bundan böyle İngiltere Kraliçesi ve Mısır Hıdivi tarafından idare olunacaksınız. Her iki devletin Sudan’daki yegâne temsilcisi Serdar olacaktır. Bu makamda oturan zata İngiltere ve Mısır’ın güveni tamdır. Sudan, Kahire’den ya da Londra’dan değil; Hartum’dan yönetilecektir*”. Lord Cromer konuşmasını şeyhlere yeni dönemde tam dini özgürlük ortamı sağlanacağı, İslam hukukunun uygulamada kalmaya devam edeceği; aşiret reislerine ise uygulanacak vergi sisteminin adil ve ılımlı olacağı sözlerini vererek tamamlamıştı.¹²⁶³

Batı basını tarafından “*Sudan Fatih*”¹²⁶⁴ olarak adlandırılan Kitchener’in yalnızca birkaç ay süren valiliği Güney Afrika’da Boerlere karşı verilen mücadelede görev almak üzere Londra hükümeti tarafından bölgeye sevk edilmesi ile son bulurken, yerine 1887’den bu yana Mısır ordusunun istihbarat biriminde görev yapmakta olan Sir Reginald Wingate tayin edilmişti.¹²⁶⁵ Wingate, Aralık 1899’da devraldığı bu görevi 1917’ye dek kesintisiz sürdürecekti.¹²⁶⁶

Wingate’in göreve başladığı yıla ait olarak hazırlanan ve Lord Cromer tarafından İngiliz Hariciye Nezareti’ne Wingate adına 20 Şubat 1900 tarihinde sunulan Sudan Yıllığı’nda yer alan bilgiler İngiltere’nin nasıl bir ülke/bölgenin üzerinde egemenlik kurmaya çalıştığını göstermesi bakımından önem taşımaktadır. Ayrıca yıllık incelendiğinde mali bakımdan Sudan’ın bir hayli kötü durumda olduğu görülmektedir. 1900 yılına ait istatistiklere göre, Sudan’ın tüm resmi geliri 51,500 pound iken, harcamalarının tamamı ise 185,500 pounda ulaşmış durumdaydı. Toplam gelirin yaklaşık dört katına varan harcamada en büyük miktar 123,000 pound ile idari alana; diğer büyük pay ise 50,000 pound ile demiryollarına ayrılmış durumdaydı. Toplam gelirleri idari harcamalarının yarısına dahi tekabül etmeyen Sudan’da en önemli gelir kaynağı bölge müdürlüklerinden toplanan arazi, sürü gibi vergilerdi. Gelir-gider dengesinde yer alan 135,000 poundluk açığın mecburen Mısır

¹²⁶³ **EK 7 BOA**, A.MTZ.MSR, 14B/85; Henry Duff Traill, England, Egypt, ss. 204-205; **New York Times**, 6 Ocak 1899.

¹²⁶⁴ **New York Times**, 13 Ağustos 1899.

¹²⁶⁵ Donald A. MacKenzie, **Lord Kitchener: The Story of His Life and Work**, Blackie and Son Limited, London, 1916, ss. 116-119; **New York Times**, 24 Aralık 1899. Wingate’in Mısır ordusu istihbarat birimindeki görevi üzerine bkz. M.W. Daly, **The Sirdar: Sir Reginald Wingate and the British Empire in the Middle East**, American Philosophical Society, Philadelphia, 1997, (Sir Reginald Wingate), ss. 49-61.

¹²⁶⁶ M.W. Daly, “Omdurman and Fashoda, 1898: Edited and Annotated Letters of F.R.Wingate”, **Bulletin of British Society for Middle Eastern Studies**, Vol. 10, No. 1, (1983), (Omdurman and Fashoda), s. 21; P.M. Holt ve M.W. Daly, s. 119.

bütçesinden karşılanacağına ifade edildiği raporda ileriki yıllarda Sudan'ın Mısır bütçesi üzerine olan baskısının artabileceğine, bunun da dış borç ödemesi başta olmak üzere pek çok problemi sebebiyle belini doğrultamamış olan Mısır bütçesine ek zarar vereceğine dikkat çekiliyor; Sudan için yeni bir mali düzen ve bütçe önerisi getiriliyordu.¹²⁶⁷

1900 senesine ait Sudan yıllığında yer alan yukarıdaki bilgilerin bir bütün olarak anlaşılabilmesi, Sudan'ın durumunun daha net kavranması açısından, yine Lord Cromer tarafından hazırlanan ve İngiltere Hariciye Nezareti'ne sunulan 1899 Mısır-Sudan yıllığında yer verilen bilgilerin incelenmesinde fayda vardır. 26 Şubat 1899'da gönderilen rapora göre, Sudan'ın yıllık geliri 35,000 pound, gideri ise 235,000 pound olarak hesaplanmıştı. 200,000 poundluk açık ise her zaman olduğu gibi Mısır bütçesinden karşılanmak üzere ayrılmıştı. 1896-1898 yılları arasında Sudan'daki askeri operasyonlara harcanan toplam miktarın 2.354.354 pound¹²⁶⁸ olarak açıklandığı yıllıkta bir sonraki yıla ait tahmini gelir miktarı 51,000 pound; giderler ise 383,272 pound olarak ilan edilmişti. 1900 yılına ait yıllıkta verilen rakamlara bakıldığında tahmini gelirin tam olarak beklendiği gibi tezahür ettiğini, buna karşın harcamaların ise yüzde yüze yakın bir seviyede fazla olduğu gözlemlenmektedir. 1899 yıllığında Sudan gelirlerinde yapılan ayrıntılı döküme göre, en önemli gelir kalemi olarak arazi vergisi dikkati çekerken; toplam giderin üçte ikisinin askeri harcamalara ayrıldığı görülmektedir. Mali durumun olumsuz görüntüsü karşısında Sudan'ın iç dinamiklerini çalıştırmak suretiyle yeni gelir kapıları yaratmak isteyen İngiliz idaresinin Batılı girişimcileri buraya çekmek amacıyla teşvik sistemi geliştirmeye çalıştığı bu dönemde hazırlanan raporda Sudan topraklarının sermaye sahiplerine açık olduğu, yatırım yapmak isteyen herkese kolaylık gösterileceği, taleplerinin karşılanacağı konusunda bizzat Cromer tarafından taahhütte bulunuluyordu.¹²⁶⁹ Benzer bir açıklamayı İngiliz idaresinin Sudan'da yeni tesis edilmeye başlandığı ilk dönemlerde valilik görevini üstlenen Lord Kitchener de

¹²⁶⁷ **1900 [Cd. 95] Egypt. No.1 (1900)**. Reports by Her Majesty's agent and consul-general on the finances, administration, and condition of Egypt and the Soudan in 1899.

¹²⁶⁸ 21 Mart 1899 tarihinde Avam Kamarası'na sunulan askeri harcamalar raporuna göre İngiltere'nin bu noktadaki resmi giderleri şöyle açıklanmıştır: 1883-84 döneminde 360,697; 1884-85 döneminde 2.382.569; 1885-86 döneminde 4.348.044; 1896-97 döneminde ise 798,802 pound. Bkz. **1899 [C. 9242] Egypt. No.4 (1899)**. Return showing the expenditure for military operations in the Soudan charged on the public revenues of the United Kingdom since January 1883.

¹²⁶⁹ **1899 [C. 9231] Egypt. No. 3 (1899)**. Reports by Her Majesty's agent and consul-general on the finances, administration, and condition of Egypt and the Soudan in 1898.

yapmıştı. Kitchener Hartum demiryolu projesinin tamamlanmasının ardından Times Gazetesi'ne verdiği demeçte Sudan'ı yabancı yatırımcı ve tüccarlara açmak istediklerini söylemiş ve bu kapsamda ithal mallara dönük olarak teşvik mahiyetinde sıfır gümrük vergisi uygulaması başlatma kararı aldıklarını belirtmişti.¹²⁷⁰

Mehdi rejiminin tasfiye edilip, İngiliz idaresinin kurulduğu süreçte geçen iki yılın ardından Sudan Genel Valisi Wingate tarafından hazırlanan 1901 Sudan Yıllık Raporu'nda yer verilen gelir-gider tablosunda önceki iki yıla oranla ilginç veriler göze çarpmaktadır. Buna göre, Sudan gelirleri iki yıl öncesinin 50,000 poundluk seviyesinden 557,179 pounda yükselmiş; giderler 400,000 pounddan 598,862 pounda çıkmıştı. 40,000 poundluk açık dışında hiç kuşkusuz dikkatleri celbeden en mühim rakam gelir hanesindeki muazzam patlama olmuştu. Ancak rakamların detaylarına bakıldığında gerçekte bu denli büyük bir artışın yaşanmadığı ortaya çıkmaktadır. Ayrıntılı dökümdeki veriler Sudan gelirlerinin aslında 140,000 pound seviyesinde hesaplandığını göstermektedir. Toplam gelirlerin içerisinde geriye kalan 417,179 poundluk kısım ise Mısır maliyesinden Sudan'a doğrudan yapılan maddi yardım idi. Her ne kadar önceki yıllara göre yaklaşık üç katlık bir artışla toplam gelirler 140,000 pound düzeyine yükselmişse de resmi belgeye yansıyan 557,179 poundluk gelir gerçeği yansıtmaktan uzaktı. 1898-1899 dönemlerinde olduğu gibi yine en önemli gelir kalemini bölgelerden gelen vergilerin oluşturduğu Sudan'da harcamaların büyük kısmını askeri operasyonlar domine ederken (282,862 pound), bunu sırasıyla demiryolları (132,000 pound) ve bölgelere yapılan yatırımlar (83,000 pound) oluşturmaktaydı.¹²⁷¹

1901 yılı Sudan resmi bütçesi ise bölgelere dönük olarak verdiği rakamlar açısından önemli veriler içermektedir. Sudan Genel Valisi Wingate'in öncülüğünde oluşturulan ve Şubat 1901'de önce Kahire'ye ardından da Londra'ya sunulan bütçeye göre, Kahire hükümetinden gelir-gider açığını kapatmak üzere gelen 417,179 poundluk doğrudan yardımın dışında bölgelerden gelen 79,500 pound vergi geliri İngiliz idaresinin vergi toplama konusunda önceki yıllara oranla başarı sağladığını gösteriyordu. Buna göre, bölgeler arasında merkeze en çok gelir sağlayan bölge olarak 28,000 poundla Dongola ilk sırayı alırken, 19,000 ile Hartum ikinci, 10,000

¹²⁷⁰ **Times**, 8 Mayıs 1899; **New York Times**, 10 Mayıs 1899.

¹²⁷¹ **1901 [Cd. 441]** Reports by Her Majesty's agent and consul-general on the finances, administration, and condition of Egypt and the Soudan in 1900.

ile Berber ve Sevakin üçüncü sırada geliyordu. Bölgelerin dışında yine bütçede yer verilen diğer gelir kalemleri arasında 63,000 pound ile demiryolları açık farkla ilk sırada yer alırken onu 5,000 pound ile posta teşkilatı, 4,000 pound ile telgraf işletmesi takip ediyordu. Giderlere bakıldığında ise bölgeler bazında en çok harcamanın 21,374 pound ile merkez Hartum'a yapıldığı, onu 15,128 ile Sevakin, 13,500 ile Dongola'nın takip ettiği görülüyordu. Demiryollarına 143,000 poundluk harcamanın kaydedildiği bütçede posta hizmetlerine 8,871, telgraf işletmesine ise 16,000 pound ayrılmıştı. Bütün bunların yanı sıra yerel mahkemeler gibi adli mercilere 5,022, cezaevlerine 10,000, hastanelere 5,409, orman dairesine 1,075 pound ayrılırken aynı bütçede genel eğitim harcamalara yalnızca 1,000 pound ayrılmış olması da ayrıca dikkate değer bir veri olarak görünmekteydi.¹²⁷²

Sir Reginald Wingate'in genel valiliği döneminde Kondominyum anlaşması içerisinde yer alan idari hükümlerin yaşama geçirilmesi süreci başlatılmıştı. Tıpkı söz konusu anlaşmada belirtildiği gibi Sudan Genel Valiliği makamı bölgedeki tüm sivil ve askeri otoriteyi tek bir çatı altında toplayan bir makam olarak yeniden düzenlenmişti. Genel vali bölgeye ait çalışma ve faaliyet raporlarını Kahire'de bulunan İngiliz genel konsülü vasıtasıyla Londra'ya gönderiyordu. Sudan genel valisi İngiliz dominyonları içerisinde yer alan diğer genel valilere oranla her ne kadar bir miktar bağımsızmış gibi görünse de tam tersine Kondominyum anlaşmasına uygun olarak yürürlüğe konan kanun ve yönetmeliklerle yetkileri sınırlandırılmış bir icra organıydı. Örneğin, genel valilik tarafından yıllık olarak hesaplanıp, düzenlenen Sudan bütçesinin yürürlüğe konması için öncelikle Kahire hükümetinden onay alması gerekiyordu.¹²⁷³ Kahire hükümeti 1882'den bu yana İngiliz kontrolü altındaydı ve bu söz konusu bütçe tasarılarının Kahire'den onay almasını kolaylaştıran bir unsurdu belki ama yine de hukuki bağlayıcılığı olması ve genel valiye yetkilerinin sınırının bulunduğunu hatırlatması bakımından örnek bir uygulama olarak dikkat çekmektedir.

İngiliz idaresi altında Sudan merkezi idaresi üç ana kısma ayrılmıştı. Bunlar mali, mülki ve adli olarak belirlenmişti. Birinci Dünya Savaşı'na dek olan süre içerisinde İngiliz-Mısır Sudanı'nda görev yapan mali komiserler iki isimden ibaretti.

¹²⁷² **1901 [Cd. 441]** Reports by Her Majesty's agent and consul-general on the finances, administration, and condition of Egypt and the Soudan in 1900.

¹²⁷³ P.M. Holt ve M.W. Daly, s. 121.

İlk isim 1899 Ocak-Haziran ayları arasında yalnızca altı ay kadar görev alan E.G. Harman idi. Harman'dan sonra göreve gelen E. Bernard ise tam 22 sene mali komiserlik görevini sürdürmüştü. Bernard'ın 1900-1922 yılları arasında bu görevde bulunması İngiliz idaresi hakkında ciddi fikir veren bir hadisedir. Bernard bu kadar uzun müddet bir görevde tutulan tek isim de değildir. Özellikle Sudan'da Bernard'ın yanı sıra başta Genel Vali Wingate olmak üzere (1899-1916) çok sayıda yetkili atandıkları görevde yıllarca kalmışlardı. Bu İngiliz sömürgeciliğinin Sudan'a olan yansımada Mısır örneğinden farklı olarak yönetsel istikrarın ne denli önemsendiğinin bir göstergesiydi. Şüphesiz ki Mısır'da da istikrara olan ihtiyaç göz ardı edilmeyecek düzeydeydi ancak Mısır'da bilhassa 19.asır içerisinde Kuzey Afrika'nın diğer bölgelerine nazaran gayet modern sayılabilecek bir devlet mekanizmasından söz etmek mümkündü. Oysa Sudan'da merkezi bir idare neredeyse teoride ve pratikte 19.asrın bir ürünü idi. Dolayısıyla hem klasik manada bir devlet mekanizması oluşturabilmek hem de sömürgecilik bağlamında bunun nimetlerinden yararlanabilmek adına İngiltere'nin Sudan'da böyle bir yapıyı kurumsallaştırma ihtiyacı vardı. Bunun araçlarından bir tanesi olarak da yönetsel istikrar tercih edilmiş; Mısır'da sıklıkla uygulanan idari rotasyonun yerine Sudan'da kabiliyetine ve tecrübesine güvenilen isimler uzun yıllar bu görevlerde kalabilmişlerdi. Buna bir başka örnek olarak adli komiserliğe ilk tayin edilen isim olan Bonham Carter'ın 18 sene boyunca bu görevi sürdürmesidir. 1899'da adli komiserliğe getirilen Carter, 1917'de makamından ayrılmıştı. Halefi olan W. Sterry ise 9 yıl boyunca (1917-1926) görevde kalmıştı.¹²⁷⁴

Yönetsel istikrar tercihinin merkezi idarenin üst yapısında kolaylıkla uygulanabilen bir yapısı olmakla birlikte yerel tabirle müdürlük olarak adlandırılan bölge valilikleri açısından bazı zorluklar sebebiyle tercih edilemediği tarihsel bir gerçektir. Bunda hiç kuşkusuz bölgeden bölgeye değişen siyasi ve askeri durumların etkisi büyüktü. Bilhassa İngiliz idaresinin ilk on senesinde Sudan'ın her bölgesinde tam anlamıyla emniyetin sağlanamadığı, küçük çaplı isyanların yaşanmaya devam ettiği ve ülkenin sıkıyönetimi andıran bir yapı içerisinde yönetilmeye çalışıldığı göz önüne alındığında yönetsel istikrarın uygulanamaması bir mecburiyet olarak kendini göstermişti. Örneğin Bahral Gazal bölgesinde 1901-1917 yılları arasında yedi değişik

¹²⁷⁴ M.W. Daly, "Principal Office-Holders in the Sudan Government, 1895-1955", **The International Journal of African Historical Studies**, Vol. 17, No. 2, (1984), (Principal Office-Holders), s. 310.

isim vali olarak görev almıştı. Bunların içerisinde en uzun süre görev yapan isim bölgede görece güvenliğin tesis edildiği 1910-1917 yılları arasında valilik yapan R.M. Feilden olmuştu. İngiliz idaresinin egemenliğini tam anlamıyla yerleştiremediği önceki yıllarda ise aynı yıl içerisinde birden fazla isim valilik koltuğuna oturmuştu. Bu konuda rekor 1908 yılına aitti. 1908 senesi içerisinde üç değişik isim; H.B. Hill, R.V. Savile, H. Gordon merkez tarafından bölgeye tayin edilmişti. Bahral Gazal gibi bir başka sorunlu bölge olan Berber bölgesinde de benzer bir süreç yaşanmış; 1899-1914 yılları arasında tam on değişik vali burada görev almıştı. En uzun süre görev yapanlar 1903-1906 arasında H.B. Hill ile 1910-1913 arasında C.H. Townsend olurken; H.W. Jackson 1899-1902 yılları arasında iki kez göreve getirilmiş, ikisinde de altı ay görev yapıp, yerine başka bir isim tayin edilmişti. Berber bölgesinde başarısız gözükken H.W. Jackson'ın Dongola valiliğinde aralıksız yirmi sene (1902-1922) görev yapması¹²⁷⁵ ise durumun sadece yetenek ya da başarı ile açıklanamayacağına bir göstergesi gibidir. Buna bir başka örnek ise merkezi idarenin kurulduğu Hartum idi. Bahral Gazal ve Berber bölgelerine oranla İngiliz idaresinin siyasi ve askeri dinamiklere çok daha fazla hâkim olduğu Hartum'da durum tam aksi yönde işlemişti. 1899-1914 yılları arasında sadece dört ismin vali olarak görevlendirildiği Hartum'da E.A. Stanton tam dokuz sene (1900-1909) görev almıştı. Onu takip eden C.E. Wilson dört (1909-1913); R.E. More ise altı yıl (1914-1920) valilik koltuğunda oturmuştu.¹²⁷⁶ Bütün bu örnekler aslında ilk başta dile getirdiğimiz yönetsel istikrarın bölgesel idarelerde uygulanabilmesi imkânının siyasi ve askeri anlamda yerel koşullara ne denli bağlı olduğunu ortaya koyar niteliktedir.

Mali komiser Sudan bütçesinin oluşturulması, gelir-giderlerin hesaplanması, onaylanan bütçenin idaresi gibi konulardan sorumlu olarak görev yapmaktaydı. Adli komiser ise genel valinin hukuk başdanışmanı olarak görev yapmasının yanı sıra mahkemelerin kurulması ve çalışması, gerekli yasal değişikliklerin yapılması, yeni kanunların ihdas edilmesi ve uygulanmasının denetimi gibi alanlardan mesul idi. Wingate bu üç ana yürütme merciinin yanı sıra bir de genel müfettişlik kurumu oluşturmuştu. Buraya ilk isim olarak 1895'te Mehdi'nin başkenti Omdurman'dan kaçarak, İngiliz-Mısır birliklerine katılan ve İngilizlerin Sudan'daki ilerleyişine katkı

¹²⁷⁵ E.A. Stanton, "England in the Sudan", *Journal of the Royal African Society*, Vol: 10, No: 39. (Apr., 1911), (England in the Sudan), s. 276.

¹²⁷⁶ M.W. Daly, *Principal Office-Holders*, ss. 311-314.

veren Selâtin Paşa'yı atayan Wingate bu mevkinin kaldırılacağı 1914'e dek paşayı görevde tutacaktı. Genel müfettiş sıfatıyla Sudan'ı bir uçtan diğerine dolaşan ve tespitlerini önce Genel Vali Wingate sonra da Kahire'deki İngiliz idaresi ile paylaşan Selâtin Paşa'nın raporları gerek Hartum gerekse Kahire'de dikkatle izlenmiş; ihtiyaç duyulması halinde önemli bulunan noktalar Londra ile paylaşılmıştı. Bunların bir tanesi olan 1903 tarihli bir raporda çıktığı geziden dönüşte tuttuğu notları merkezi idare ile paylaşan Selâtin Paşa önceki yıllara oranla Sudan'ın durumunun çok daha olumlu bir görüntü arz ettiğini söylemişti. Ekime açılan arazilerin sayısının artması sonrasında köylünün durumunun iyileşmeye başladığını, bunun da köylerin gelişmesine katkısı olduğunu dile getiren genel müfettiş bunlara ek olarak güvenlik koşullarının ülke genelinde iyileştirilmesinden sürülerde kaç tane hayvan bulunduğu belirlenmesine dek pek çok noktada gelişme kaydedildiğini söylüyor; bütün bunların yerli halkta merkezi idareye karşı ılımlı bir havanın doğmasına hizmet ettiğini muştuluyordu. Sudan halkının kendilerine karşı duyduğu rahatsızlıktan ve tepkiden bir hayli ürkmekte olan ve henüz Mehdi psikozunu atlatamayan İngiliz idaresi bu rapordan öylesine memnuniyet duymuş olmalı ki Cromer vasıtasıyla derhal Londra ile paylaşma ihtiyacı duyulmuştu.¹²⁷⁷

Mülki idare bağlamında ise yine Wingate döneminde yapılan en önemli değişiklik 1909 yılında genel valiliğe bağlı bir yürütme kurulunun oluşturulmasıydı. Mülki, mali ve adli komiserlerin doğal üye sayıldığı bu kurulda genel müfettişin yanı sıra genel vali tarafından belirlenip, atanan üç ya da dört tane de danışman yer alıyordu.¹²⁷⁸ Sudan'ı ilgilendiren her türlü yasa, talimatname ve yıllık bütçe gibi yürütmeye ilişkin konunun görüşülüp, karara bağlanacağı böyle bir kurul oluşturulması fikri İngiltere'nin Hindistan'da uygulamakta olduğu buna benzer bir konseyden mülhem ortaya çıkmıştı. Wingate İngiliz Hariciyesi'nin bu konudaki fikrini Hindistan örneğini öne sürerek sorduğunda, Nazır Sir Edward Grey'in yanıtı olumlu olmuştu. Grey farklı olarak kurula mutlaka yerli halktan isimlerin de dâhil edilmesinin önemine dikkat çekmişti. Ancak Wingate bu öneriyi Sudan'da o

¹²⁷⁷ "The Earl of Cromer to the Marquess of Lansdowne, Cairo, February 26, 1903", 1903 [Cd. 1529] **Egypt. No. 1 (1903)**. Reports by Her Majesty's agent and consul-general on the finances, administration, and condition of Egypt and the Soudan in 1902.

¹²⁷⁸ P.M. Holt ve M.W. Daly, s. 122; Muddathir' Abdel Rahim, **Imperialism & Nationalism in the Sudan: A Study in Constitutional & Political Development 1899-1956**, Khartoum University Press, Khartoum, 1986, ss. 46-48.

tarihlerde bu kurulda yer almaya ehil hiç kimsenin bulunmadığı gerekçesiyle reddetmişti.¹²⁷⁹

İngiliz idaresi altında Sudan, Osmanlı-Mısır idaresine benzer bir biçimde merkezden çevreye doğru genişleyerek yayılan bir biçimde idari bakımdan bölgelere ayrılmıştı. Her birinin başında müdür sıfatıyla doğrudan genel valiye bağlı olarak görev yapan mülki amirlerin yer aldığı bölgeler kendi içlerinde de bölümlere ayrılmıştı. Kendi içlerinde daha küçük kazalara ayrılmış durumda olan bu bölümler müfettiş sıfatıyla görev yapan çoğunluğu İngilizlerden seçilmiş bürokratlar tarafından denetleniyordu. Kazalar ise çoğunlukla Mısırlılar arasından seçilen ve memur sıfatıyla görevlendirilen bürokratlarca idare olunuyordu. Memurluk makamlarında Mısırlıların yerine Sudanlıların görev almaları ise Birinci Dünya Savaşı sonrasına denk gelecekti. Zira Sudan'da yerli halktan eğitilmiş idareci yetiştirilmesi süreci ancak bu dönemde meyvelerini vermeye başlayacaktı. Merkezi idarenin bu şekilde örgütlendiği Sudan'da genel olarak bakıldığında, merkezi ve bölgesel yönetimlerde yer alan üst düzey koltuklara İngilizlerin; daha düşük seviyedeki makamlara da Mısırlı ve yerli halktan bürokratların yerleştirildiği görülmekteydi.¹²⁸⁰

Görev verilen tüm bürokratların hak ve yetkilerini düzenleyen ilk resmi talimatname ise Kitchener döneminde, 1899'da ilan edilmişti. Görev süresinin kısıtlı olmasına bağlı olarak bunu uygulama fırsatı bulamayan Kitchener'in yerine Wingate bunun uygulayıcısı olmuştu. Görevinin sona erdiği 1917'ye kadar da küçük tadilatlar dışında aynı yönetmelik yürürlükte kalmaya devam etmişti. Bu yönetmelik kapsamında bölge valisi olarak görevlendirilen ve yerel dildeki adıyla *müdür* olarak adlandırılan bürokratların başlıca görevi bölgelerinde kamu düzenini sağlamak ve merkezi idare ile yerli halk arasında köprü vazifesi yapmak olarak belirlenmişti. Buna ek olarak, cemaat/tarikatlar ile kişiler arasındaki ilişkilerde adaletin sağlanması noktasında bir arabuluculuk görevi de üstlenen müdürler bölgelerinin bütçesinin oluşturulması, polis, din görevlisi ve sair memurlar başta olmak üzere alt kadroların belirlenmesi, atanması yahut görevden azli konularında da yetkili kılınmıştı. Her bir bölgenin kendi içinde oluşturulan kazalarda ise yönetim başka denetleme başka

¹²⁷⁹ İsmail Hakkı Göksoy, **The Establishment of Anglo-Egyptian Rule in the Sudan**, 1897-1914, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, University of Manchester, 1986, ss. 19-20.

¹²⁸⁰ M.W. Daly, Sir Reginald Wingate, s. 140; P.M. Holt ve M.W. Daly, s. 122.

kişilere emanet edilmişti. Denetleme görevi bölge valisi/müdüre bağlı olarak vazife yapan müfettişlere tevdi edilmişti. Kazaların yönetiminin denetlenmesinden baş sorumlu ilan edilen müfettişler polisin kamu düzenini sağlamasından yargı kararlarına dek birçok noktaya müdahale etme hakkına sahipti. Müdürlük ile memurluk makamları arasında bir aracı ya da iletişim mekanizması olarak düzenlenmeyen; özerk bir yetki alanına sahip müfettişler çoğunlukla İngilizler arasından seçilir ve atanırdı. Kazaların yönetiminden ise memur sıfatıyla atanan idareciler sorumlu idi. Genellikle Mısırlılar, iyi yetişmiş olması halinde nadiren de olsa Sudanlılar arasından seçilen memurlar, çoğunlukla sivil meseleler ile ilgilenmişlerdi. Hem hiyerarşik açıdan üstü konumunda bulunan hem de kanunen kendisinin denetlenmesinden sorumlu olan müfettişlerin verdiği talimatları yerine getirmekle yükümlü olan memurlar aynı zamanda kadı tarafından verilen kararların tatbikinden de sorumlu tutulmuştu.¹²⁸¹

Sudan'ı oluşturan her bir bölgeye ait siyasal, askeri, ekonomik ve toplumsal meseleler ve gelişmeler her sene Sudan için düzenli olarak hazırlanan yıllıkarda detaylı olarak Londra'ya bildiriliyordu. Bu bölgelerde görev yapan müdürler, müfettişler ve memurların merkeze geçtiği raporlar esas alınarak hazırlanan bu yıllıklar her bir bölgenin İngiliz idaresi altında yaşadığı değişimin, söz konusu idarenin ne ölçüde ve hangi şartlar dâhilinde buralara nüfuz edebildiğinin izlenebildiği bir kaynak olması bakımından son derece önemlidir. Örneğin İngiliz egemenliğinin onuncu yılına ait olarak 7 Mart 1908 tarihinde Kahire'den Lord Cromer kanalıyla Londra'ya İngiliz Hariciye Nezareti'ne gönderilen yıllıkta bölgeler adına verilen bilgiler geride kalan süre içerisinde Sudan coğrafyasındaki İngiliz idaresinin etkinliğini ölçebilmek adına önemli veriler ortaya koymaktaydı. Örneğin, Berber bölgesi valisi Burges'in aktardığına göre, şartları gereği hayvancılığa yatkın olan bölge, 1908 itibarıyla büyük ve küçükbaş hayvan üretiminde önemli bir mesafe kaydetmiş ve ihraç edebilecek düzeye gelmişti. Nitekim aynı yıl içerisinde yapılan ihracın artış göstermesi buradan elde edilen gelirin vergi olarak merkezi idareye aktarılması manasına geliyordu. Buna ek olarak, Hartum'daki İngiliz idaresinin bir başka gelir kaynağı olan zirai üretim konusunda ise Berber bölgesinde henüz aktif olarak kullanılmayan arazinin tüm bölgenin üçte birine tekabül ettiği söz konusu

¹²⁸¹ İsmail Hakkı Göksoy, ss. 27-28.

rapora konu edilmişti. Burges köle ticaretinin ise Berber bölgesinde tamamen sona erdirilmiş olduğunun müjdesini veriyordu. Sudan'ın bir başka önemli bölgesi Dongola'da ise en mühim sorunun hala tam manasıyla aşılamamış olan sulama ve tarım arazilerinde çalışmaya müsait insan gücü olduğu vali Albay Jackson tarafından bildirilmişti. Jackson ayrıca bölgeye getirilen nehir taşımacılığı sisteminin daha önceden bu alana hâkim olan yerli taşıyıcıların işini ellerinden aldığı, bu nedenle de bu çevreden alınmakta olan vergi miktarının ya da kesilen matrahın azalacağına da haberini veriyordu. Valinin bu ifadeleri her ne kadar İngiliz idaresi demiryolları gibi nehir taşımacılığını da teşvik edip, yerleştirmeye çalışmış ve bu yolla hem ticareti hızlandırıp hem de maliyeti düşürmeyi amaçlamışsa da bunun bir şekilde yerel kaynaklardan elde edilen vergi gelirlerinde ister istemez bir azalmaya sebebiyet vermesinin en güzel örneklerinden birisidir.¹²⁸²

Jackson aynı raporunda Dongola bölgesindeki okullaşmanın başarısından söz ediyor; daha önceki yıllarda 40 civarında olan Sudanlı öğrenci sayısının 100'e ulaştığını haber veriyor; Korti'de yeni bir okulun daha eğitime açıldığını bildiriyordu. Nil Nehri-Kızıl Deniz demiryolunun en önemli duraklarından biri olan Halfa bölgesi ise Yüzbaşı Morant'ın raporuna göre yolcu ve posta taşımacılığının yanı sıra kauçuk gibi ticari ürünlerin de transferinin yapıldığı bir merkez özelliği taşımaktaydı. Ekonomik anlamda gayet canlı bir bölge olan Halfa doğal olarak çok sayıda yabancı da ticari amaçlar doğrultusunda uğradığı önemli noktalardan bir tanesiydi. Öyle ki son birkaç yılda Halfa üzerinden Sudan'a giriş yapan yabancı sayısı yaklaşık iki kat artarak 2300 kişiye ulaşmıştı. Bunların içerisinde resmi kayıtlara göre ilk üç sırayı Rumlar, İngilizler ve Amerikalılar paylaşıyordu. Merkezi idarenin de bulunduğu Hartum'da ise vali Yarbey Stanton'un bildirdiğine göre, bölgenin imar faaliyetleri neticesinde modern bir kente dönüşmeye başlamasına paralel olarak ciddi bir nüfus artışı kaydedilmişti. Bölgede bulunan göçebe Arap kabilelerinin Mısır'a yüksek fiyattan sürü koyunu satmaları sayesinde önceki yıllara göre büyük miktarlarda gelir elde ettiği bildirilen raporda şikâyet edilen başlıca unsur Hartum halkının eğitime olan bakışı hakkında idi. Stanton'a göre, aile reisleri olan babalar para kazanmaya yetecek eğitimi aldıklarını düşündükleri an çocuklarını okullardan almaya başlıyorlardı. Bu da doğal olarak raporda açıkça yazılmamakla

¹²⁸² 1908 [Cd. 3966] Egypt. No. 1 (1908). Reports by Her Majesty's agent and consul-general on the finances, administration, and condition of Egypt and the Soudan in 1907.

beraber İngiliz idaresinin kendi hizmetinde çalışmak üzere yerli halktan çocukları eğitime alıp, bürokrat yetiştirme stratejisini sekteye uğratacak bir gelişme olarak görülüyor olmalıydı. Kordofan valisi Lloyd ise bölge halkının tarımsal faaliyetlerin artması ve elde edilen gelirlerin yükselmesi ile birlikte daha önceden şahit olunmayan bir lüks merakına kapıldığının haberini veriyordu. Evlerde toprak kapların yerini metal kapların aldığını, Nubyalıların kaliteli elbiseler almaya, Arap erkeklerin ise eşlerine gümüş ziynet eşyaları almaya başladığını belirten Lloyd bunu son yıllarda rekor düzeyde hasat yapılmasına, fildişi ticaretinin artış göstermesine, kauçuğun ise yüksek fiyattan alıcı bulmasına bağlıyordu.¹²⁸³ Bütün bu iyi haberler doğal olarak Hartum'daki İngiliz idareci Wingate için ticaret, gümrük, taşımacılık gelirlerinin yanı sıra toplanan vergi miktarının da artacağı anlamına geliyordu.

Sudan'da kurulan İngiliz idaresi yönetimin en üst mevki olan genel valiliğe daha önce de değinildiği üzere ilk önce Lord Herbert Kitchener'i, daha sonra da Sir Reginald Wingate'i atamıştı. Daha ileriki safhalara bakıldığında, Birinci Dünya Savaşı ertesinde Wingate'in yerinin Sir Lee Stack tarafından doldurulduğu görülmektedir. Genel valiliğe seçilen bu üç ismin ilk ortak yanı her birinin asker kökenli bürokratlar olmasıydı. İkincisi ise her birinin Sudan'dan önce Mısır'da görev almış; İngiltere'nin bu tecrübesini ilk elden yaşamış kişiler olmasıydı. Londra hükümetlerinin ve genel olarak İngiliz hariciyesindeki karar vericilerin Sudan özelinde asker kökenli isimlere üst düzey idari makamları teslim etmesi geleneğinde rol oynayan en önemli etken hiç kuşkusuz İngilizlerin gözünde Sudan'ın ilk elden güvenliğin sağlanması gereken bir coğrafya olmasıydı.¹²⁸⁴ 1880'lerin başından itibaren isyanların, siyasi kargaşa ve askeri çatışmanın eksik olmadığı bu bölgede kalıcı olabilmenin yolu askeri bakımdan emniyeti, siyasi bakımdan istikrarı egemen kılmaktan geçiyordu.¹²⁸⁵ Sudan'ın durumuna bu açıdan yaklaşan İngiltere bölgeyi

¹²⁸³ **1908 [Cd. 3966] Egypt. No. 1 (1908)**. Reports by Her Majesty's agent and consul-general on the finances, administration, and condition of Egypt and the Soudan in 1907.

¹²⁸⁴ **1904 [Cd. 1951] Egypt. No. 1 (1904)**. Reports by Her Majesty's agent and consul-general on the finances, administration, and condition of Egypt and the Soudan in 1903.

¹²⁸⁵ R.E.H. Baily, "The Anglo-Egyptian Sudan", **Journal of the Royal Society of Arts**, Vol: 85, No: 4403, 1937, s. 484. Mehdi rejiminin fiilen ortadan kaldırılmasına rağmen, Hartum idaresini el geçiren İngilizler uzunca bir süre ülkenin çeşitli yerlerinde varlıklarını sürdüren Mehdi milisleri ile mücadeleye devam etmişti. Örneğin, 24 Kasım 1899 tarihli New York Times'da yer alan bir haber iki taraf arasındaki çatışmaların hala sert geçtiğini gösterir nitelikteydi. Buna göre, 2500 dolayında Mehdi milisine sahip büyük bir kuvvetle çarpışan Wingate komutasındaki İngiliz birlikleri bunların 400 kadarını öldürürken, bir kısmını da canlı ele geçirmiş, silahlarına el koymuştu. Bkz. **New York Times**, 24 Kasım 1899.

sıkıyönetim kurallarına göre idare etmiş¹²⁸⁶ ve uzunca bir süre asker bürokratlara güvenmişti. Bu uygulamanın tek bir istisnası vardı. Gerek Sudan özelinde gerekse İngiliz sömürgecilik siyasetinde farklı bir duruşa işaret eden bu istisnai durum Sudan'ın güneyi ile kuzeyinde farklı idareci profillerinin tercih edilmesi noktasında cisimleşmişti. Bilhassa Lord Cromer'in tavsiyeleri doğrultusunda uygulamaya konan bu politikaya göre, İngiliz idaresi emniyetin hala başat sorun olduğu Güney Sudan'da asker idarecilere yoğun bir biçimde yer verirken, durumun görece daha güvenli olduğu Kuzey Sudan'da ise sivil idarecilerin önü açılmaya başlanmıştır. 1901 gibi erken bir tarihte kuzeyden başlamak üzere uygulamaya konan bu politika daha sonraki süreçte, 1905'te bürokrat tayinini belli kriterlere bağlayan bir yönetmeliğin oluşturulması ile hukuki bir içeriğe de kavuşmuş oluyordu.¹²⁸⁷

Hindistan ve Mısır tecrübelerinden farklı olarak İngiltere ve İngiliz sömürgeciliği açısından Sudan'ın yönetimini zorlaştıran; bölgeyi örfi idare altına almak durumunda bırakan en mühim olgu Sudan'ın toplumsal yapısı olmuştur. 1899 yılına ait tahminlere göre iki yüzden fazla farklı yapı ve boyutta kabilenin, elli etnik grubun var olduğu ve yüzden fazla dilin konuşulduğu Sudan'da her bölgede ayrı bir kabilenin hükmü geçmekteydi.¹²⁸⁸ Bunların tamamıyla iletişime geçmek, ikna etmek yahut zor kullanarak boyunduruk altına almak kolayca gerçekleştirilecek bir şey değildi. Zira İngilizler yıllar boyunca irili ufaklı sayısız isyan ve kalkışma ile mücadele etmek mecburiyetinde kalacaktı. Kabile mensubu yerli halkın tüm inanç ve desteğini arkasına almış olan aşiret reislerinin etkinliğini kırabilmek de benzer şekilde hiçbir zaman kolay olmamıştı. Bu perspektiften bakıldığında İngiliz idaresi Sudan'ı yönetebilmek için yeni bir yöntem bulmak durumundaydı. Bu kapsamda ilk hedef olarak bölgelerinde söz sahibi, dini ve sosyal hayatta son derece etkin olan şeyhler seçilmişti. Bölge valileri, müfettişler ve memurlar hangi bölgede görev almışlarsa o bölgenin önde gelen şeyhleri ile irtibat kuracaklar ve işbirliği ortamı yaratılmasına çalışacaklardı. İngiliz öngörüsüne göre, şeyhler ile anlaşma sağlanırsa bunun etkisi kabile reislerine ve yerli halkın tamamına sirayet edecekti. İkinci aşama olarak kaldırılmış olan nazırlık kurumunun raftan indirilmesi kararlaştırılmıştı. Yerel

¹²⁸⁶ Göksoy, s. 18.

¹²⁸⁷ P.M. Holt ve M.W. Daly, s. 123.

¹²⁸⁸ Sudan toplumsal yapısına dair ilk elden gözlemlerin yer aldığı bir çalışma için bkz. Edward A. Stanton, "The Peoples of the Anglo-Egyptian Sudan", **Journal of the Royal African Society**, Vol: 2, No: 6 (Jan., 1903), (Peoples of the Anglo-Egyptian Sudan), ss. 121-131.

düzyeyde görev yapacak olan nazırlar aşiretlerin merkezi idareye olan bağlarının sıkılaştırılması için çalışacaklardı. Bu aynı zamanda merkezin çevredeki hâkimiyetini pekiştirecek; nüfuzunun ücra köşelere ulaşmasına hizmet edecekti.¹²⁸⁹

İngiliz idaresi Sudanlı kabilelerle çatışmaya girmemek ve hoş görünmek adına da bazı girişimlerde bulunmuştu ki bunlardan en önemlisi Mehdi Devleti zamanında zorunlu göçe tabi tutulan ve kendi bölgelerinden alınarak hiç tanımadıkları bölgelerde iskân edilen aşiretlerin kendi topraklarına geri dönmelerine müsaade edilmesi olmuştu. Bu gibi jestlerle İngiliz idaresine ve varlığına dönük yaygın düşmanlığı azaltmak isteyen merkezi idare yine de beklediği neticelere ulaşamamıştı. Zira Birinci Dünya Savaşı'na giden süreçte pek çok isyan hareketi ile yüz yüze gelinmişti. 1904'te Mehdi olduğu iddiasıyla ortaya çıkan Muhammed el-Emir'i¹²⁹⁰ aynı yıl Hz. İsa olduğunu söyleyen Muhammed Adam takip etmişti. Bu küçük çaplı kalkışmaların en önemlilerinden bir tanesi eski Mehdi hareketi mensuplarından Abdülkadir Habub'un 1908'de Cezire'de başlattığı hareket olmuştu. Bütün bu zorlu mücadeleleri yaşayan Wingate Kahire'deki İngiliz yetkilisi Sir Eldon Gorst'a yazdığı bir mektupta *"Sudan'da Mehdiciliğin hiçbir zaman tam manasıyla ortadan kalkmadığını, en küçük bir rehavet anında fırsatı kaçırmadan tekrar ortaya çıktığını"* yazmıştı. Wingate'e göre yapılması gereken tek şey *"hiç acımadan yok etmek"* idi.¹²⁹¹

Gerek yerli halktan nitelikli bürokrat yetiştirmek gerekse tarımdan küçük el sanatlarına uzanan geniş bir skalada üretim yapmak üzere halkı eğitmek amacıyla İngiliz idaresi ilk günlerden itibaren eğitim konusuna eğilmeye başlamıştı. Hindistan ve Mısır örneklerinde uygulanan eğitim politikalarından farklı bir anlayışla Sudan eğitimini dizayn etmeyi planlayan İngiliz idaresini bu metota yönlendiren en önemli

¹²⁸⁹ **1904 [Cd. 1951] Egypt. No. 1 (1904)**. Reports by Her Majesty's agent and consul-general on the finances, administration, and condition of Egypt and the Soudan in 1903; Göksoy, ss. 33-36.

¹²⁹⁰ Güney Kordofan dağlarında Mehdi olduğu iddiasıyla ortaya çıkan Muhammed el-Emir aslen Tunuslu olup, birkaç kez Mekke ve Medine'yi ziyaret etmiş, hac görevini yerine getirmiş, Sudan'a yeni dönmüştü. Kırk yaşlarında olan Emir, Mehdi Muhammed Ahmed'in izlediği stratejiyi benimseyerek hem kişisel çabalarıyla propagandasını yapmış hem de Sudan'ın dört bir tarafında bulunan şeyh ve aşiret reislerine mektuplar göndererek kendisi ile birlikte hareket etmeye davet etmişti. Hartum'daki merkezi idareye bağlı yetkililerin ifadelerine göre, kısa zamanda müdahale edilmezse tıpkı Muhammed Ahmed gibi büyük bir tehlike yaratma potansiyeline sahip olan el-Emir 1904 senesinde bizzat Genel Vali Wingate'in yardımcısı Albay Mahon tarafından düzenlenen bir operasyon sonucu ele geçirilmişti. Kısa süre içerisinde mahkemeye çıkarılan ve yapılan yargılama sonucu idama mahkûm edilen sahte Mehdi'nin cezası derhal infaz edilmişti. Bkz. **New York Times**, 3 Ocak 1904.

¹²⁹¹ Göksoy, ss. 37-39.

saik diğ er iki ö rnekte yetiştirilen nesillerin aldıkları eğitimin sonucunda o ö lkelerdeki İngiliz idarelerine karşı birer tehdit unsuru haline gelmeleri olmuştu. Bu defa Sudan'da ö yle bir model uygulanmalıydı ki yerli unsurların yetiştirilmesinden takip edilecek program ve müfredat İngiltere'nin buradaki varlığını kuvvetlendirecek nitelikte olmalıydı.¹²⁹² Bu kapsamda çalışmak üzere Wingate'in valiliğinin ilk yıllarında İngiliz uzman Sir James Currie eğitim idaresinin başına getirilmişti. Currie Sudan'da verilmesi gereken eğitimin iki önemli hedefinin olması gerektiğine inanıyordu. Bunlardan birincisi yerli halkın sivil idarenin ne olduğu, nasıl işlediği, hangi sebeplerle elzem olduğu konusunda bilinçlendirilmesiydi. Yerli halkın zihin kodlarına merkezi idare mefhumundan uzak, aşiret yapısına dayalı olarak yerleşen siyasi gelenek içerisinde İngiltere tarafından yerleştirilmeye çalışılan yeni rejim doğal olarak bir yabancılaşma yaratacaktı. Halkın hiç olmazsa belli bir kesimine verilmesi hedeflenen bu siyasi anlayışla bunun önüne geçilmeye çalışılacaktı. Erişilmek istenen ikinci hedef ise merkezi hükümetin hizmetinde çalışmak üzere nitelikli eleman ve zanaatkâr yetiştirmek olarak belirlenmişti.¹²⁹³ Cromer'in "*iş sahibi olan isyan etmez*" felsefesinin¹²⁹⁴ bu hedefin ortaya konmasında payı büyük olsa gerektir. Bu çerçevede çıkılan yolda ilk büyük adım 1902'de ünlü Gordon Koleji'nin açılması olmuştu. General Gordon'un anısını yaşatmak üzere bu isimle faaliyet açılan kolej¹²⁹⁵ hiç kuşkusuz İngiliz idaresinin eğitim politikalarının en prestijli ürünlerinden birisi olmuştu. Gordon Koleji'nde temel eğitimini tamamlayan öğrenciler arasından seçilen bir grup Beyrut Amerikan Koleji'ne gönderiliyor ve burada öğretmen olarak yetiştiriliyordu. Bu kişiler daha sonra Sudan'a geri dönerek, başta yine Gordon Koleji olmak üzere çeşitli okullarda öğretmenlik yapıyorlardı.¹²⁹⁶ Bu ilk büyük eğitim kurumunu daha sonra Sudan'ın belli başlı noktalarında açılan ilk ve orta öğretim okulları takip etmişti. 1903 yılında Omdurman'daki okulda 215, daha sonra Gordon Koleji'ne devredilmesine karar verilen Hartum ilköğretim

¹²⁹² Göksoy, s. 43.

¹²⁹³ **1902 [Cd. 1012] Egypt. No. 1 (1902)**. Reports by Her Majesty's agent and consul-general on the finances, administration, and condition of Egypt and the Soudan in 1901.

¹²⁹⁴ Göksoy, s. 45.

¹²⁹⁵ Heather J. Sharkey, **Living with Colonialism: Nationalism and Culture in the Anglo-Egyptian Sudan**, University of California Press, 2003, s. 7.

¹²⁹⁶ Rayford W. Logan, s. 378.

okulunda ise 115 öğrenci eğitim almaktaydı.¹²⁹⁷ Açılan bu okullarda 1906'ya dek sadece erkek öğrenciler eğitim-öğretime kabul edilmiş; bu tarihten itibaren kızlar da alınmaya başlanmıştı. Müfredatın temel içeriği ise Arapça ve İngilizce öğretiminin yanında geometri, coğrafya, matematik ve Kuran derslerinden müteşekkil olarak düzenlenmişti.¹²⁹⁸

İlk baştan belirlendiği gibi, tüm bu okullaşma sürecinin başlıca amacı İngiliz idaresine bürokrat, merkezi idareye memur yetiştirmektir. Bu yüzden olsa gerek her yıl oluşturulan bütçede eğitime ayrılan resmi ödenek çoğunlukla diğer kalemlerden düşük tutulmuştu. Zira verilmek istenen eğitimin resmi idareye eleman yetiştirmekten başka istenen ve beklenen bir sonucu yoktu. Bu kısıtlı beklenti eğitime ayrılan payın Sudan özelinde Mısır'a oranla çok düşük seviyelerde tutulmasına neden olmuştu. 1901 yılı bütçesinde eğitim harcamalarına yalnızca 1000 pound ayıran Wingate yönetimi Sudan'daki ilk yıllarında yerli halktan çalıştırmak üzere eleman bulmakta fazlasıyla zorlanmış; çareyi üniversite mezunu İngiliz vatandaşlarını Sudan'da görev almaya teşvik etmekte bulmuştu. Kahire'de kurulan bir ofis tarafından seçimi yapılan bu kişiler daha sonra Hartum'a gönderiliyordu. Burada bir yıl boyunca temel Arapça eğitimi aldıktan sonra ülkenin farklı bölgelerine müfettiş yardımcısı sıfatıyla tayin edilen İngilizler yıllar geçtikçe yükselme şansı bulabiliyor; daire başkanlıklarından bölge valiliğine kadar değişik idari noktalara atanabiliyorlardı. Ancak ulaşmak istenen hedef bu mevkilerde İngiliz ya da Mısırlıların değil Sudanlıların yer alması idi. Ocak 1903'te Hartum'u ziyaret eden Lord Cromer burada yaptığı bir konuşmada çok net bir biçimde bu ideale gönderme yapmıştı. Cromer'e göre, hiçbir ülkeyi ya da bölgeyi bizzat o coğrafyanın yerli halkını işin içine katmadan yönetebilmek mümkün değildi. Oysa Sudan'da neredeyse idari mekanizmanın tamamında yabancılar görev almaktaydı. Mısırlı asker ve sivillerin de idarede makam sahibi olmaları pek bir anlam ifade etmiyordu. Cromer'in bakış açısına göre bizzat kendi ifadesiyle "*Mısırlılar Sudanlıların gözünde en az İngilizler kadar yabancı sayılmakta*" idi. Bu nedenle özellikle eğitim alanında vakit kaybetmeksizin atılması gereken adımlardan söz eden Cromer bu

¹²⁹⁷ **1903 [Cd. 1529] Egypt. No. 1 (1903).** Reports by Her Majesty's agent and consul-general on the finances, administration, and condition of Egypt and the Soudan in 1902; E.A. Stanton, *The Anglo-Egyptian Sudan*, s. 268.

¹²⁹⁸ **1902 [Cd. 1012] Egypt. No. 1 (1902).** Reports by Her Majesty's agent and consul-general on the finances, administration, and condition of Egypt and the Soudan in 1901; Göksoy, s. 49.

noktada genel vali Wingate'e güvenlerinin sonsuz olduğunu da sözlerine eklemişti.¹²⁹⁹

Sudan'daki İngiliz idaresinin üzerinde hassasiyetle durduğu alanlardan bir tanesi de din meselesiydi. Yakın geçmişte yaşanan Mehdi tecrübesinden İngiliz idaresi Sudan konusunda ciddi dersler çıkarmıştı.¹³⁰⁰ Öncelikle İslamiyet'in dağınkı gibi görünen kabileleri, birbirinden habersiz aşiretleri belli bir süre içerisinde nasıl birleştirebildiğini görmüştü. Bu nedenle İslami hassasiyetlere hanel getirmeyecek bir din siyaseti takip edilmesi en uygun tercih olarak göz önüne alınmıştı. Genel hatları Lord Cromer tarafından çizilen bu anlayışa göre, Sudan'da insanların inançlarına müdahale edilmemeli; müdahil olunduğu izleniminin oluşmasına neden olacak tutumlardan kaçınılmalıydı. Ayrıca cami gibi ibadet merkezlerinin inşasına merkezi hükümet destek vermeli ancak dini taassubun birikme alanları olarak kabul edilen tekke, zaviye ve türbelerin eskilerine dokunmamakla birlikte yenilerinin kurulmasına engel olunmalıydı. Cromer'in çizdiği bu genel prensipler üzerinde bir talimatname hazırlayan Wingate bunu bölge valilerine göndermiş; tavizsiz uygulanmasını istemişti. *“Halkın İslami hassasiyetlerine karışılmasın, Muhammedi inanca saygıda kusur edilmesin”* diyen Wingate sözlerini *“şehir merkezlerinde camiler inşa edilebilir”* şeklinde devam ettirmiş ve uyarısını sona bırakmıştı: *“belli bir cemaate ait özel camiler, tekke ve zaviyeler ile türbelerin yenilerinin inşa edilmesine müsaade edilmeyecektir zira bunların tamamı dinsel bağnazlık yuvalarıdır”*.¹³⁰¹ Wingate'in bu düşüncesi genel olarak İngilizlerin tarikat, cemaat, cami, türbe gibi İslami nosyonlara Sudan pratiğinde olan yaklaşımlarının bir yansıması idi ve yeni bir düşünce değildi. Öyle ki henüz Mehdi kuvvetlerinin tam anlamıyla mağlup edilmediği, Omdurman muharebelerinin devam ettiği günlerde İngiliz-Mısır ordularının komutanı Lord Kitchener Londra'ya Mehdi Muhammed Ahmed'in türbesinin¹³⁰² Sudan'daki bağnaz dinciliğin toplanma merkezi olması nedeniyle yıkılmasını önermişti.¹³⁰³

¹²⁹⁹ P.M. Holt ve M.W. Daly, ss. 123-124; Göksoy, ss. 19, 23, 25.

¹³⁰⁰ John O. Voll, “The British, the “Ulama”, and Popular Islam in the Early Anglo-Egyptian Sudan”, **International Journal of Middle East Studies**, Vol. 2, No. 3. (Jul., 1971), s. 212; Oluwadare Aguda, “Arabism and Pan-Arabism in Sudanese Politics”, **The Journal of Modern African Studies**, Vol. 11, No. 2, (Jun., 1973), s. 180, s. 182.

¹³⁰¹ Göksoy, s. 71.

¹³⁰² Bu dönemde Sudan'da *Kubbet el-Mehdi* olarak anılan türbe hakkında bkz. Slatin Pasha, s. 258.

¹³⁰³ “Lord Cromer to the Marquess of Salisbury, Cairo, March 12, 1899”, **1899 [C. 9133] Egypt. No. 1** (1899). Despatches from Her Majesty's agent and Consul-General in Egypt respecting the conduct of the British and Egyptian Troops after the battle of Omdurman; E.S. Grew, **Field-Marshal Lord**

Sudan'ın Müslüman Arap kesiminde yeniden 1880'leri yaşamak istemeyen merkezi idare, Mehdi Devleti'nin ortadan kaldırılıp, son kalıntılarının da aileleriyle birlikte hapishanelere atılması yahut yakından takip edilmesi¹³⁰⁴ suretiyle işlevsiz hale getirilmesinin ardından¹³⁰⁵ ilk iş olarak Mehdi tarafından Kuran-ı Kerim'den seçilen ayetler esas alınarak yazılan ve bu coğrafyanın bir ucundan diğerine ulaştırılan *Ratib* isimli eserini¹³⁰⁶ yasadışı ilan etmiş; okunmasını, taşınmasını yasaklamıştı. İkincil olarak ise Sudan topraklarında dağınık halde bulunan, halk İslamı'nın temel ögesi olarak varlıklarını sürdüregelen tarikatlar izlemeye alınmış; resmen yasaklanmasa da hiçbirisi resmi olarak tanınmamıştı.¹³⁰⁷ Tarikat yapılarına dönük saldırı olarak algılanabilecek bir davranışta bulunup, halkın sinir uçlarına baskı yapmak istemeyen İngiliz idaresinin tarikat siyasetinin tek bir istisnası vardı. Öteden beri önce Osmanlı-Mısır idaresine daha sonra da İngiliz-Mısır idaresine karşı bağlı kalmayı sürdüren Hatmiye tarikatı diğerlerinden farklı bir muamele görmüştü.¹³⁰⁸ Buna karşın tarikatların halk İslamı ve gelenekleri üzerindeki ağır nüfuzunu dengelemek, dinsel fanatizmin bu topraklarda kendi varlığını tehdit edecek şekilde tekrar neşvünema bulmasını önlemek isteyen merkezi idare Wingate'in öncülüğünde 1902 senesinde bir Ulema Kurulu oluşturmuştu.¹³⁰⁹ Sudan'daki en yüksek dini otorite olan Sudan müftüsü, başkadısı ve diğer önde gelenlerin üyesi olduğu bu kurul her ne kadar İngiliz idaresine İslam'ı ve yerel gelenekleri ilgilendiren konularda atılacak adımları belirlemede danışmanlık vazifesi yapmışsa da asıl görevi olan halkı etki altına alma konusunda son derece yetersiz kalmıştı. Zira tarikatların Sudan halkı üzerindeki etkinliği çok uzun yıllara dayanan bir toplumsal gerçeklik haline gelmişti. Kırılması bir hayli zor olan bu nüfuz ortamına ülkede kurulan yeni bir rejimin halkı rencide etmeden müdahale etmesi imkânsız

Kitchener: His Life and Work for the Empire, Volume: I, The Gresham Publishing Company, London, 1917, ss. 214-217.

¹³⁰⁴ Emir Fadıl Mehdi döneminden geriye kalan tek büyük milis lideriydi ve İngiliz idaresinin ilk iki yılında yeni rejimle birkaç kez çarpışmıştı. Bu çatışmalarda emrindeki yüzlerce milisi kaybeden Emir Fadıl yine de İngilizlerin elinden kaçmayı başarmıştı. Buna rağmen merkezi idare tarafından yakından izlenen Emir en sonunda Albay Lewis komutasındaki birlik tarafından kısırılmış, askerleriyle birlikte ortadan kaldırılmıştı. Bkz. **New York Times**, 6 Ocak 1899.

¹³⁰⁵ **New York Times**, 25 Mart 1899.

¹³⁰⁶ Slatin Pasha, s. 232.

¹³⁰⁷ P.M. Holt, "Sudanese Nationalism and Self Determination", **The Middle East in Transition**, (Ed. Walter Z. Laqueur), Routledge & Kegan Paul, London, 1958, (Sudanese Nationalism), s. 168.

¹³⁰⁸ Oluwadare Aguda, s. 180; Gabriel Warburg, "Mahdism and Islamism in Sudan", **International Journal of Middle East Studies**, Vol. 27, No. 2. (May, 1995), (Mahdism and Islamism), s. 219.

¹³⁰⁹ John O. Voll, ss. 213-215.

görünüyordu. Yine de vazgeçmeyen İngilizler Sudan'da cami inşası, hac yolculuğuna katılımın teşvik edilmesi gibi konulara mali kaynak yaratırken aynı zamanda Müslüman ahalinin yoğun yaşadığı noktalarda Hıristiyan misyonerlerin faaliyet göstermesini de engellemişti.¹³¹⁰

Tıpkı sivil-asker bürokrat tayini meselesinde olduğu gibi din konusunda da Sudan'daki İngiliz idaresi bölgenin kuzeyinde ve güneyinde birbirinden tamamen farklı iki politika izlemeyi uygun bulmuştu. Müslüman Arap Sudanlıların yoğun bir biçimde meskûn bulunduğu Kuzey Sudan'da halkın gözünde yerli inanç ve gelenekleri hedef alır bir pozisyona düşmemek için İslamiyet ile dostluk gösterileri yapan, hacca gitmeyi teşvik eden, yabancı misyonerleri bölgeye sokmayan İngiliz idaresi toplumsal yapının etnik ve dini temellerde tamamen farklı olduğu Güney Sudan'da ise bambaşka bir duruş sergilemişti. Afrikalı kabilelerin yaşadığı, pagan gelenek ve inançların hüküm sürdüğü bu bölgeye İslamiyet'in ve Arap kültürünün sızmasını engellemek isteyen İngiliz idaresi kuzeyde yasakladığı ne varsa hepsini güneyde serbest bırakmıştı. Kuzeyden çıkarılan Hıristiyan misyonerler güneyde diledikleri gibi dini telkinde bulunabiliyor; rahatlıkla bir yerden diğerine geçebiliyorlardı. Güney bölgelerindeki eğitim ise misyoner cemaatlerin tekeline devredilmişti.¹³¹¹ Burada kurulan okullarda İngiliz dilinde eğitim veriliyor; pagan inancına mensup öğrenciler Hıristiyan yapılmaya çalışılıyor; Arap harflerinin tamamen yasaklanması ile Arap/İslam kültürünün etkinliği yok edilmek isteniyordu. Öyle ki, Güney Sudan'da yerli halkın Kuzeyli Araplarınkine benzer kıyafetler giymeleri dahi yasaklanmıştı.¹³¹²

İngiliz idaresinin Güney Sudan'da kılık kıyafetten konuşulan dile kadar uyguladığı yasakçı politikaların bir benzeri Sudan'ın genelinde eğitim ve basın-yayın alanında hayata geçirilmişti. Buna sebebiyet veren en önemli saik Mısır'da 1900'lerin başında tekrar neşvünema bulan İngiliz karşıtı milliyetçi düşüncenin

¹³¹⁰ **1903 [Cd. 1529] Egypt. No. 1 (1903)**. Reports by Her Majesty's agent and consul-general on the finances, administration, and condition of Egypt and the Soudan in 1902; Heather J. Sharkey, "Christians among Muslims: The Church Missionary Society in the Northern Sudan", **The Journal of African History**, Vol: 43, No. 1, 2002, ss. 51-75; P.M. Holt ve M.W. Daly, s. 124; Göksoy, s. 72.

¹³¹¹ **1909 [Cd. 4580] Egypt. No.1 (1909)**. Reports by Her Majesty's agent and consul-general on the finances, administration, and condition of Egypt and the Soudan in 1908; Muddathir' Abdel Rahim, s. 6.

¹³¹² P.M. Holt ve M.W. Daly, s. 125; Göksoy, s. 50; Robert Collins & Richard Herzog, "Early British Administration in the Southern Sudan", **The Journal of African Studies**, Vol: 2, No: 1 (1961), ss. 119-135.

Sudan'a sirayet etmesinden duyulan endişe idi. Özellikle kurulan ilk ve ortaöğretim okullarında görev yapmakta olan Mısırlı öğretmenler bu süreçte İngiliz idaresinin gözüne batmaya başlamıştı. Bu okullarda görev yapacak Sudanlı öğretmen bulamayan, İngiliz öğretmenlerin ise dil sorununu aşamayan İngiliz idaresi zorunlu olarak bu okullarda Mısırlı öğretmenleri istihdam etmişti ve etmekteydi. Ancak 1905-1907 sürecinde Mısır'daki milliyetçi hareketin ivme kazanması, sokaklarda gözle görünür hale gelmesi, basın-yayın faaliyetleri ile geniş kitlelere ulaşmaya gayret göstermesi ile şartlar değişmeye başlamış; Mısırlı öğretmenlerin Sudanlı öğrencilere verdiği eğitimin içeriğinden merkezi idare kuşku duymaya başlamıştı. Milliyetçi/İngiliz karşıtı hissiyatın Sudan topraklarına girmesini önlemek isteyen Cromer, Mısırlı öğretmenlerde azalmaya gidilmesini önermişti. Cromer ile aynı endişeleri paylaşan Wingate ise Mısır milliyetçiliğinin popüler yayınları olan Mustafa Kamil'in el-Liva'sı ile el-Müeyyed ve el-Vatan gazetelerinin Sudan'a girişini yasaklamıştı.¹³¹³

Adli mekanizmaların Sudan'a kazandırılması sürecinde ise İngiliz idaresinin doğrudan denetiminin bilhassa yeni kanun ve mahkemelerin düzenlenmesi sırasında kendini güçlü bir biçimde hissettirdiği görülmektedir. Kanun yapımı sırasında arazi ve vergi yasası ile ceza yasası¹³¹⁴ İngiltere'nin Hindistan tecrübesinden yola çıkılarak doğrudan buradan alınmıştı. Tüm adli sistemin seküler kısmını ihtiva eden bu kısmın yanı sıra 1902'de ilan edilen Şer'îye Mahkemeleri Kanunu ile İslam hukuku da uygulama alanı bulmuştu. 1899'da İngiliz-Mısır Sudanı'na ilk kez adım atan Lord Cromer'in burada şeyhlere ve aşiret reislerine verdiği söze uygun bir şekilde seküler hukukun yanı sıra şer'î hukukun da işlemeye devam ettiği Sudan adli sistemi bu açıdan *dual* bir görüntü arz etmekteydi. Şer'î mahkemeler ekseriyetle Müslüman ahali arasında ortaya çıkan evlilik-boşanma, miras gibi konulara bakıyordu. Şer'î hukukun başında ise 1902'de ilan edilen aynı kanunla tüm İslami mahkemeler üzerinde denetim ve düzenleme gibi geniş yetkilerle donatılan Başkadı bulunuyordu. Şer'î mahkemelerin kadı ihtiyacı ilk dönemlerde Mısır'dan gönderilen kadılar tarafından karşılanırken, bu görevlerde Sudanlı hukukçuların yer almasını sağlamak amacıyla kadı yetiştirmek üzere Hartum'da bir hukuk okulu açılmıştı. Başkadılık makamına uzun yıllar boyunca Mısırlı kadılar tayin edilmişti. İngiltere'nin talebi

¹³¹³ Göksoy, s. 48.

¹³¹⁴ **The Sudan Penal Code 1899**, National Printing Press, Cairo, 1899.

üzerine yürürlükte kalmaya devam eden bu uygulamada tecrübe ve yeterlilik anlamında Mısır Şer'i hukuk reformunda görev almış isimlerin seçilmesine önem veriliyordu.¹³¹⁵ Bu isimler arasında en dikkat çekici olanı hiç şüphesiz 19. asır Mısır ve Ortadoğu tarihine İslam Modernizmi olarak geçen hareketin en önemli temsilcilerinden biri olan, ünlü din adamı Muhammed Abduh idi.¹³¹⁶ Muhammed Abduh Hartum idaresi ile müşterek bir çalışma içerisine girerek, başkadılık için isimler önermiş; şer'i mahkemelerde görev yapacak Mısırlı kadılar ile hukuk okulunda görevlendirilecek öğretmenlerin belirlenmesinde rol almıştı. Hartum'daki hukuk okulunu da ziyaret eden Abduh burada edindiği izlenimler sonucu bazı değişiklikler yapılmasını önermiş; tamamı İngiliz idaresi tarafından yerine getirilmişti.¹³¹⁷

Sudan'da egemenliğin kurulmasından Birinci Dünya Savaşı'na kadar geçen süre içerisinde İngiliz idaresinin mali siyaseti, Sudan'ın Batı ticaretine açılması ve bu kapsamda İngiliz tacirlerin ve şirketlerin karlarının yükseltilmesi olarak temayüz etmişti. Bunun haricinde, vergi politikasında tercih edilen “düşük vergi” anlayışı ise bu dönemin en önemli düsturlarından bir tanesi olmuştu. Yerleşik topluluklara konan arazi vergisi ile göçerlere konan sürü vergisi önde gelen vergi kalemleri arasında yer alıyordu.¹³¹⁸ 27 Mayıs 1899 tarihli Soudan Gazette'de yayımlanan bir bildiri ile vergi meselesinin ana hatları ilan edilmişti. Buna göre arazi vergisi dört ayrı kategoriye ayrılmıştı. Ada üzerinde bulunan araziler, anakara üzerinde bulunan araziler, sulama kanalıyla sulanan araziler ve yıllık taşmalarla sulanan araziler olmak üzere sınıflara ayrılan bu arazilerin her birine birim dekar başına farklı oranlarda vergi konmuştu.¹³¹⁹

¹³¹⁵ Mısır sadece Sudan'da değil diğer bölge ülkelerinde de modern hukukun tanıtılması, yerleştirilmesi konusunda öncü rol oynamıştı. Detay için bkz. Nathan Brown, “Retrospective: Law and Imperialism: Egypt in Comparative Perspective”, **Law & Society Review**, Vol: 29, No: 1. (1995), ss. 107-108.

¹³¹⁶ Muhammed Abduh'un Ezher'i islah faaliyeti içerisindeki rolü ve genel olarak yaşamı, faaliyetleri, İslamiyet ve modernizm üzerine düşünceleri için bkz. Mehmet Zeki İşcan, **Muhammed Abduh'un Dini ve Siyasi Görüşleri**, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1998. Abduh'un İslam ve rasyonalite üzerine bir yazısı için bkz. Muhammed Abduh, “İslam, Akıl ve Medeniyet”, **Değişim Sürecinde İslam**, (Ed. John Esposito ve John Donohue), İnsan Yayınları, İstanbul, 1991, ss. 30-33.

¹³¹⁷ John O. Voll, ss. 213-214.

¹³¹⁸ Göksoy, ss. 60-61; P.M. Holt ve M.W. Daly, s. 126.

¹³¹⁹ **1900 [Cd. 95] Egypt. No.1 (1900)**. Reports by Her Majesty's agent and consul-general on the finances, administration, and condition of Egypt and the Soudan in 1899.

Gerek ilk yıllarda sürdürülen düşük vergi uygulaması gerekse Sudan'ı oluşturan her bir bölgenin kendi içerisinde demiryolları, nehir taşımacılığı gibi modern ulaşım tekniklerinin yerleştirilmesi sayesinde tarım ve hayvancılığın geliştirilmesi, keresteden kauçuğa, pamuktan şeker kadar pek çok tarım ürününün Batılı tüccarlar aracılığıyla ihraç edilmeye başlanmasıyla canlanan ekonomik hayat İngiliz idaresinin kasasını doldurmaya başlamıştı. Sudan'daki İngiliz idaresinin onuncu yılına ait resmi gelir verileri önceki yıllarla karşılaştırmalı olarak incelendiğinde bunu açıkça ortaya koyuyordu. Arazi ve sürü gibi önemli vergi gelirlerinin yanı sıra canlanan ve resmi idare tarafından kontrol altına alınan ticari hayatın getirileri olan gümrük, demiryolu, nehir taşımacılığı, posta ve telgraf, buharlı gemi gelirleri gibi girdiler İngilizlere Sudan coğrafyasında büyük gelir kapıları açmıştı. 1899'da 50.000 pound düzeyindeki toplam gelirlerini 1908 itibarıyla 970.000 pound seviyesine yükselten İngilizlerin en önemli gelir kaynağı demiryolları ve buharlı gemilerle yapılan taşımacılıktı. Toplam gelirlerin neredeyse yarısına tekabül eden bu iki kalemi sırasıyla arazi vergisi ile gümrük gelirleri takip ediyordu. Onuncu yıl itibarıyla kazanılan bu ivme sayesinde İngilizler 1899'dan bu tarafa ilk kez 1909 yılı için denk bütçe tahmininde bulunuyordu. Bu aynı zamanda on yıldır uygulanagelen Sudan bütçesini zorunlu olarak Mısır hazinesinden tahkim etme politikasının da son bulmasını; Sudan'ın ağırlığının Mısır'ın üzerinden alınmasını beraberinde getiren bir gelişme olarak kaydedilecekti.¹³²⁰

Mehmed Ali Paşa'dan bu yana Sudan'a gelen her yabancıya dikkatini celbeden ya da bir yabancı gücü bu topraklara çeken en önemli cazibe konularından birisi de Sudan'ın madenleri olagelmışti. Demirden elmasa, altından çeşitli minerallere kadar hayli zengin olan Sudan'ın yeraltı kaynaklarının kullanımı meselesi İngiliz idaresi altında hazırlanan bir yönetmelik ile kanun haline getirilmişti. 2 Ocak 1900 tarihli Soudan Gazette'de yayımlanan bu talimatnameye göre Sudan toprakları üzerinde maden aramak ve açmak merkezi idareden alınacak izne bağlanmışti. Hangi maden için ve hangi amaçla kullanmak üzere detaylı bir izahatın verileceği başvuru sürecinin ardından verilecek izin sonrasında yetkili kılınan kişiye bir lisans verilecekti. Bir yıl süresince geçerli olacak ve merkezi idarenin onayıyla bir

¹³²⁰ **1909 [Cd. 4580] Egypt. No.1 (1909)**. Reports by Her Majesty's agent and consul-general on the finances, administration, and condition of Egypt and the Soudan in 1908; E.A. Stanton, "The Anglo-Egyptian Sudan", s. 267.

yıl sonra tekrar onaylanacak olan bu lisans belgesi başka bir kişiye devredilemeyecekti.¹³²¹ Bu talimatnameye uygun olarak birkaç sene içerisinde Sudan’da hem bireysel hem de kurumsal manada lisans verilmeye başlanmıştı. 1902 yılına ait bir rapora göre, Sudan’da bireysel olarak altı kişiye, kurumsal olarak da *Egypt and Soudan Mining Districts Company* ve *Victoria Investment Corporation* gibi şirketlere birer yıllık maden arama lisansı verilmişti.¹³²²

Sudan’da maden arama lisansı konusunda olduğu gibi değişik alanlardaki imar faaliyetlerinde de sorumluluk üstlenmek üzere Batılı firmalara ihaleler veriliyordu. Doğal olarak İngiliz şirketlerinin çoğunlukla tercih edildiği Sudan’da özellikle ilk yıllarda bazı ihalelerin başka ülkelere ait şirketlere verilmesi bu coğrafyada her alana nüfuz etmek isteyen İngiliz sermayesinde tepkilerin oluşmasına neden oluyordu. Örneğin, Nil Nehri’nin Güney Berber bölgesindeki kolu olan Atbara Nehri üzerinde yapılması planlanan köprü projesinin bir Amerikan şirketine verilmesi aynı projeyi almak isteyen dönemin önde gelen İngiliz inşaat şirketi olan Rigby&Westwood’un sert tepki göstermesine neden olmuştu. Bir gazeteye verdiği mülakatta Rigby, dünyada hiçbir şirketin bu Amerikan firması da dâhil olmak üzere ihale mukavelesinde yer verilen tarihe dek böylesine büyük bir köprü projesini hayata geçiremeyeceğini söylemişti. Rigby’nin en büyük iddiası ise “*Sudan’da İngiliz firmalarına adil bir muamele yapılmadığı*” olmuştu.¹³²³

Sudan ve ekonomi denince tarihi bir gerçeklik olarak kendini gösteren köle ticareti konusunda takınılan kesin tavır önce 1899 Kondominyum Anlaşması ile hukuken bir kez daha ilan edilmiş ardından da İngiliz idaresinin bu konudaki uygulamalarıyla hayatiyet bulmuştu. Wingate’in valiliği döneminde Osmanlı ve İngiliz sınırları içerisinde yer alan tüm köle pazarlarının dağıtılarak kapatılması bu coğrafyada yasaklara rağmen sürdürülen bu ticaretin büyük bir darbe almasına neden olmuştu.¹³²⁴ Sudan dışına yönelik olarak sergilenen bu tavizsiz tutuma karşılık İngiliz idaresinin ülke içerisinde daha ılımlı bir tavır takındığını görüyoruz. Bir tercih olmaktan ziyade bir zorunluluğun gereği olarak ifade edilen bu tavrın en büyük

¹³²¹ **1900 [Cd. 95] Egypt. No.1 (1900)**. Reports by Her Majesty’s agent and consul-general on the finances, administration, and condition of Egypt and the Soudan in 1899.

¹³²² **1903 [Cd. 1529] Egypt. No. 1 (1903)**. Reports by Her Majesty’s agent and consul-general on the finances, administration, and condition of Egypt and the Soudan in 1902.

¹³²³ **New York Times**, 4 Nisan 1899.

¹³²⁴ P.M. Holt ve M.W. Daly, s. 126.

sebebi sıkı tedbirlerin ayaklanmalara sebebiyet vermesinden duyulan endişe idi. Mehdi isyanının gerekçelerinden bir tanesinin köle ticaretinin yasaklanması olduğuna inanan İngilizler yeni bir kalkışmaya meydan vermek istemiyordu. Buna ek olarak, ticaretin yasaklanması sonrasında kölelerin merkezi idare kararıyla bir anda özgürleştirilmelerinin de ekonomik sisteme darbe vuracağından korkulmaktaydı. Zira Sudan topraklarındaki en az maliyetli iş gücü hala kölelerden oluşuyordu. Bütün bu hassas dengeler sebebiyle İngiliz idaresi itibarıyla Sudan içi köleliğin tedricen ortadan kaldırılmasına karar vermişti.¹³²⁵

İngilizlerin Sudan içine yönelik daha mutedil sayılabilecek tavrı köle meselesine ilişkin ciddi adımların atılmadığı manasına gelmiyordu. 1902’de kurulan Sudan Kölelik Bürosu aracılığıyla bu coğrafyadaki köle ticareti konusuna eğilen İngiliz idaresi El Ubeyd, Rosaires gibi köle trafiğinin canlı olduğu yerlerde görevlendirdiği İngiliz müfettişler sayesinde ticaretin merkezi olan bu bölgelerde duruma birinci elden müdahale etmeye gayret ediyordu. Kölelik Bürosu’nun başında bulunan McMurdo Londra’ya gönderdiği raporlarda söz konusu trafiğin engellenmesi yolunda dikkate değer başarı kaydettiklerini ancak önlerinde daha alınması gereken önemli mesafenin olduğunu belirtiyordu. Bu doğrultuda köle ticareti ile iştigal etmeye devam edenlere karşı hem bir gözdağı vermek hem de İngiliz idaresinin kararlılığını ortaya koymak bakımından dikkat çekici cezalar kesen büronun bu yöndeki en önemli güç gösterisi el-Ubeyd bölgesinin önde gelenlerinden şeyhlerinden birinin oğlu olan Said İbrahim’in 1903’te mahkeme karşısına çıkarılması olmuştu. Raporda belirtildiğine göre, yargılamanın yapıldığı mahkemenin çevresinde çok sayıda kişi birikmiş, nasıl bir cezai müeyyide uygulanacağını merakla beklemişti. Nitekim Said İbrahim beş yıl hapis cezasına çarptırılmıştı. Kordofan müdürü Albay MacMahon’un yargılama sonrasında merkeze gönderdiği raporda verilen cezanın köle ticareti ile uğraşmaya devam edenler arasında ciddi bir korku saldığı; Hartum’daki İngiliz yönetiminin bu konuda taviz vermeyeceğini somut olarak herkese bir kez daha ispat ettiği ifade ediliyordu.¹³²⁶

¹³²⁵ **1904 [Cd. 1951] Egypt. No. 1 (1904)**. Reports by Her Majesty’s agent and consul-general on the finances, administration, and condition of Egypt and the Soudan in 1903; Göksoy, s. 62.

¹³²⁶ **1904 [Cd. 1951] Egypt. No. 1 (1904)**. Reports by Her Majesty’s agent and consul-general on the finances, administration, and condition of Egypt and the Soudan in 1903.

Köle ticaretine getirilen yasağa karşın bu alanda faaliyet göstermeye devam edenlere yönelik olarak açılan davalar ve verilen cezalarda ise yıllar içerisinde gözle görülür bir azalma yaşanmıştı. Gerek caydırıcı önlemlerin İngiliz idaresi tarafından zaman içerisinde dozu artırılarak uygulanmaya devam etmesi gerekse bu durumun tacirler üzerinde yarattığı baskı neticesinde Sudan adli komiserliğinin resmi rakamlarına göre, 1904 yılında bu konuda kanuna aykırı fiilden 44 kişi mahkeme karşısına çıkarılıp, yargılanmışken bu rakam dört sene sonra 11'e düşmüştü.¹³²⁷

İngiltere Sudan'da bir zamanlar Mısır'da da giriştiği iletişimi ve ulaşımı geliştirme projesini başlatmış; bu kapsamda demiryolu inşasına ağırlık vermişti. Mısır ile Sudan'ın ulaşım imkânları sayesinde birbirine daha da yakınlaştırılmasını hedefleyen İngiliz idaresi bu bağlamda demiryolu projelerini daha çok Doğu Sudan'a yoğunlaştırmıştı.¹³²⁸ Yarbay Macauley'in hazırladığı raporlara göre, burada inşa edilen hatlar üzerinde taşınan pamuk, pirinç, sabun, şeker gibi mallar sayesinde Sudan bütçesi, dolayısıyla da İngiliz idaresi önemli bir gelir kaynağına kavuşmuş oluyordu. Nitekim ilerleyen yıllar Macauley'in raporunu teyit eder nitelikte gelişmelere sahne olmuş, demiryolları her geçen yıl daha fazla kazanç sağlar olmuştu. Demiryolları İdaresi Başkanı Yüzbaşı Midwinter'in hazırladığı istatistiklere göre, 1904'te merkezi idareye 143,000 pound gelir sağlayan demiryolları taşımacılığı 1908'de 335,000 pounda ulaşmış; Sudan'ın toplam gelirlerin üçte birini tek başına karşılar duruma gelmişti.¹³²⁹ Güney Sudan'da ise nehir taşımacılığının güçlendirilmesi yönünde çalışmalar başlatılmıştı. İngiliz idaresi tarafından ne kadar önemsendiği yıllık raporlarda açıkça ifade edilen nehir taşımacılığı İngiliz yetkili R.N. Bond'un yönetimi altında buharlı gemilerin Asuan-Vadi Halfa arasında çalıştırılmaya başlanması ile ivme kazanmıştı.¹³³⁰

Tarımsal faaliyet konusunda ise hiç kuşkusuz 1860'lardan bu yana İngiltere'nin bu coğrafyadaki birincil tercihi olan pamuk ekimine bu dönemde de ağırlık verildiğini görmekteyiz. Lancashire tekstil endüstrisinin ham pamuk

¹³²⁷ **1909 [Cd. 4580] Egypt. No.1 (1909)**. Reports by Her Majesty's agent and consul-general on the finances, administration, and condition of Egypt and the Soudan in 1908.

¹³²⁸ **New York Times**, 6 Nisan 1899.

¹³²⁹ **1909 [Cd. 4580] Egypt. No.1 (1909)**. Reports by Her Majesty's agent and consul-general on the finances, administration, and condition of Egypt and the Soudan in 1908; E.A. Stanton, "The Anglo-Egyptian Sudan", s. 269.

¹³³⁰ **1903 [Cd. 1529] Egypt. No. 1 (1903)**. Reports by Her Majesty's agent and consul-general on the finances, administration, and condition of Egypt and the Soudan in 1902; Göksoy, s. 58; E.A. Stanton, The Anglo-Egyptian Sudan, s. 270.

ihtiyacının¹³³¹ en iyiye yakın bir kalitede karşılandığı yerlerden birisi olan Sudan toprakları İngiliz idaresi altında hem geniş sulama projeleri ile tanışmış hem de Cezire bölgesi gibi yepyeni verimli arazilerin ekime açılmasına şahitlik etmişti. 1900’de deneme ekimlerine başlanan ve müspet sonuç veren Cezire bölgesine ait araziler bu tarihten itibaren pamuk ekimine ayrılmıştı. İçerisinde sulama kanalları vb. pek çok alt başlığı barındıran Cezire Projesi’nin mali ve siyasi sebeplerle ancak Birinci Dünya Savaşı sonrasında hayata geçirilmek üzere ertelenmesi ise bu dönemde pamuk ekimi mevzuunda yaşanan az sayıdaki olumsuzluktan birisi olmuştu.¹³³² Bunun yanı sıra ziraat uzmanlarını ülkenin değişik noktalarında görevlendirmek suretiyle farklı cins tohumların deneme ekimleri yaptırılmış, başarı sağlananlarla yola devam edilmişti. Denemelerin yapıldığı noktalardan bir tanesi olan Şendi bölgesindeki çalışmalardan sorumlu olan J. Nevile’in raporunda belirttiği üzere bölgede Afifi, Abassi gibi değişik türlerde tohumlarla deneme ekimi yapılmıştı. İklim ve sulama koşullarına göre farklı zamanlarda tekrarlayarak yapılan denemeler neticesinde kalite açısından en çok verimin alınacağı türler ile ekim ve hasat dönemleri tespit edilmişti.¹³³³

Pamuk üretiminin yeni arazilerin ekime açılması suretiyle yaygınlaştırılması ve sulama kanalları, iyi gübre ve ilaç kullanımı sayesinde mevcut kalitenin artırılması gibi çalışmalar İngiliz idaresi altındaki Sudan’ın yıllık pamuk üretiminin her geçen sene istikrarlı bir biçimde artış göstermesini sağlamıştı.¹³³⁴ Örnek vermek gerekirse, 1904 yılına gelindiğinde iki bin dekarlık bir alan düzenli sulama imkânına

¹³³¹ P.J. Cain & A.G. Hopkins, “The Political Economy of British Expansion Overseas, 1750-1914”, **The Economic History Review**, New Series, Vol: 33, No: 4, (Nov., 1980), ss. 472-474. Lancashire ve Manchester örneklerinde vücut bulan dünyanın en büyük tekstil endüstrisine sahip İngiltere’nin bu dev sanayi kolunu besleyecek ham pamuk ihtiyacı bitmek tükenmek bilmiyordu. Hindistan’dan Mısır’a uzanan büyük bir coğrafyada elinde bulundurduğu dominyonlarda pamuk üretimi yaptırılan İngiltere’de İmparatorluk Enstitüsü Müdürü Wyndham Dunsan İngiliz basınına verdiği demeçte hala yeni araziler aramaya devam ettiklerini, kaliteli pamuğa olan ihtiyacın henüz tam manasıyla karşılanmış durumda olmadığını belirtmişti. Hindistan’daki ekim alanlarını genişletmeyi planladıklarını, Mısır’daki üretimden ise belli düzeyde bir artış beklediklerini ifade eden Dunsan Sudan’da ise son yıllarda ekime açılan arazi miktarının aynı dönemde Mısır’da açılan miktarın yaklaşık on katı düzeyinde olduğunu söylemişti. Bkz. **New York Times**, 24 Nisan 1904.

¹³³² P.M. Holt ve M.W. Daly, s. 127. Cezire Projesi yaşama geçirildikten sonra pamuk başta olmak üzere bölgeye ait pek çok ürün daha geniş alanlarda elde edilmeye başlanmıştı. Detay için bkz. Rayford W. Logan, s. 377. Proje sayesinde Cezire bölgesi 60 bin dolayında bir iç göç almıştı. Bkz. Per Olav Reinton, “Imperialism and the Southern Sudan”, **Journal of Peace Research**, Vol. 8, No. ¾. (1971), s. 242.

¹³³³ “Extract from a Report by Mr. J. Nevile on the Work done at the Shendi Experimental Farm”, **1903 [Cd. 1529] Egypt. No. 1 (1903)**. Reports by Her Majesty’s agent and consul-general on the finances, administration, and condition of Egypt and the Soudan in 1902.

¹³³⁴ E.A. Stanton, *The Anglo-Egyptian Sudan*, s. 265.

kavuşturulmuş durumdaydı. Bu aynı zamanda Batılı pamuk tüccarlarının Sudan pazarına daha fazla ilgi göstermesini beraberinde getirmişti. Hartum'daki merkezi idarenin Londra'ya gönderdiği konuya ilişkin raporlar tüccarlardan ve aracı kurumlardan yıllık üretim bazında pamuk ekiminin artırılması yönünde talepler geldiğini belirtiyordu. Öyle ki, Kahire'den Lord Cromer dahi kendisine bu yönde yoğun bir talep geldiğinden söz etmekteydi.¹³³⁵ 1905'te ise Sudan'a getirilen Amerikalı uzman Leigh'in çalışmaları meyvelerini kısa sürede vermeye başlamış; yeni arazilerden kaliteli ürün alınmaya başlanması İngiliz basınına haber olmuştu.¹³³⁶

Sudan ordusunun gerek komuta kademesini gerekse birliklerinin durumunu ilgilendiren meselelerde başka alanlarda da olduğu gibi baş sorumlu olarak genel vali belirlenmişti. Bölgede bulunan İngiliz birliklerinin komutasına atanan subayların belirlenmesinden de sorumlu tutulan genel valinin yetki alanı barış zamanları ile sınırlı tutulmuştu. Barış zamanlarında askeri meselelerin idaresini sivil yönetime devreden İngiliz idare anlayışı savaş zamanlarında ise durumu askerlere havale etmeyi tercih etmişti. Buna göre, savaş zamanlarında Sudan'da bulunan İngiliz subaylar kendi birliklerinin yanı sıra bölgede konuşlu bulunan Mısır birliklerinin komutasını da ellerine almakla yetkilendirilmişti. Barış zamanında kendi birliklerinin başında bulunan Mısırlı subaylar ise bu durumda daha alt kademelerde görevlendirilmiş; İngiliz subayların komutası altına alınmışlardı.¹³³⁷

İngiliz idaresi Sudan ordusunda sistemin yeniden yapılandırılması çalışmaları kapsamında Mısır ordusu istihbarat birimlerinde görev alan subaylardan bazılarını Hartum'a getirerek burada yeni bir haber alma birimi kurmuştu. Sudan'da kurulan bu birimin hem ülkenin diğer dünya devletleri ile olan iletişimini sağlaması hem de Hartum ile Kahire'deki İngiliz genel konsüllüğü arasında bir köprü vazifesi görmesi amaçlanmıştı. Bu çerçevede kurulan birimin üst yönetimi Hartum'da ve Kahire'de bulunan iki yöneticiye verilmişti. Faaliyetler ise genel müfettiş Selâtin Paşa'nın denetimi altında Hartum'da bulunan bir yönetici yardımcısının öncülüğünde yürütülüyordu. Genel vali Wingate'in Sudan'da İngiliz yönetimi süresince kurulan pek çok kurul ve kurum içerisinde en yakın teşrik-i mesaide bulunduğu kurum olan

¹³³⁵ **1904 [Cd. 1951] Egypt. No. 1 (1904)**. Reports by Her Majesty's agent and consul-general on the finances, administration, and condition of Egypt and the Soudan in 1903.

¹³³⁶ **London Daily Mail**, 14 Nisan 1905.

¹³³⁷ Göksoy, s. 18.

bu istihbarat biriminin çatısı altında ilerleyen yıllarda başka alt birimler de kurulmuştu.¹³³⁸

2.4.1. Sudan Yıllıklarında Sudan ve İngiltere (1910-1914)

Birinci Dünya Savaşı öncesinde gerek Sudan'ın durumunu gerekse bu coğrafyada onuncu yılını geride bırakan İngiliz sömürge idaresinin geldiği noktanın somut verilere dayalı olarak analiz edilebileceği başlıca kaynaklardan bir tanesi her yıl özel olarak hazırlanan Sudan yıllıklarının 1910-1914 arasında olanlarıdır. Sudan'ı oluşturan bölgelerin her birinden toplanan siyasi, askeri, ekonomik ve toplumsal bilgilerin Hartum'daki merkezi idarenin elinde bulunan verilerle birleştirilmesi ile oluşturulan bu yıllıklar temayül gereği Londra hükümetinin dikkatine sunulmadan önce Kahire'deki İngiliz Genel Konsüllüğü'ne gönderiliyordu. Burada incelenen ve onaylanan yıllıklar bu aşamadan sonra İngiliz Hariciye Nezareti'ne Kahire Genel Konsülü'nün imzasıyla, aynı yıla ait Mısır yıllığı ile birleştirilerek gönderilmekteydi.

1910 Sudan Yıllığı yukarıda ifade edilen diplomatik yöntem çerçevesinde 25 Mart 1911 tarihinde Kahire'deki İngiliz Genel Konsülü Sir Eldon Gorst'un imzasıyla İngiliz Hariciye Nazırı Sir Edward Grey'e gönderilmişti. Sudan'da 1910 yılı içerisinde yaşananların genel hatlarıyla ifade edildiği raporun giriş bölümünde en önemli gelişmenin Hartum'un güney kısmını içine alan demiryolu hattı inşasında kaydedilen ilerleme olduğu belirtilmişti. 1910'un ilk yarısında Hartum'un merkezi ile kuzeyini birbirine bağlayan hattın tamamlanmasıyla birlikte güney hattının inşasına yönelik İngiliz idaresi 1911 yılı içerisinde hattın el-Ubeyd bölgesini de içine alacak şekilde genişletilmesini planlamaktaydı. Raporun giriş kısmında ilk olarak demiryolu meselesine atıfta bulunulması İngilizlerin Sudan özelinde ulaşım konusuna ne denli önem verdiklerini gösterir niteliktedir. Demiryollarının ticari manada büyük bir gelir kapısı olduğunu bilen İngilizler özellikle bu açıdan ulaşım meselesine ciddiyetle yaklaşmışlardı. Zira aynı raporda 1910 yılı içerisinde Cezire Bölgesi'nden geçen hattın çalışmaya başlamasıyla birlikte bu bölgenin Hartum ve Port Sudan ile olan bağlantısı sayesinde elde edilen ulaştırma gelirin bir önceki yıla

¹³³⁸ Göksoy, ss. 22-23.

göre 60 bin pound arttığı; genel itibarıyla da 123 bin pound kar elde edildiği belirtilmişti.¹³³⁹

Sudan İngiliz idaresine girdiğinden bu tarafa yüksek harcamaya, düşük gelire sahip olan Sudan'ın açığına finanse etmek üzere her sene Mısır bütçesinden belli bir miktar ayrılmaktaydı. 1899'dan beri devam eden bu durum yıllar içerisinde miktar olarak azalsa da 1910 itibarıyla henüz ortadan kaldırılabilmemiş değildi. Sudan bütçesi Mısır'dan yardım almaya muhtaç durumunu sürdürüyordu. 1910 özelinde ise her ne kadar sivil idarenin ihtiyaçları için bir önceki seneye oranla 10 bin pound daha az bir yardım talebinde bulunulmuşsa da Hartum'dan Kahire'ye askeri anlamda 45 bin poundluk ek bir ödenek isteği gelmişti. Bu noktaya değinen Sir Eldon Gorst, bu miktarın Mısır bütçesi ve Mısır'ı yönetenler açısından bir yük olartak görülmemesi gerektiğini ifade ederek İngiltere Hariciye Nazırı Sir Edward Grey'e şöyle yazmıştı: *“Şunu hiçbir zaman aklımızdan çıkarmayalım ki, Sudan'a harcanan her bir pound Mısır'a güvenli bir güney sınırı ve doğal bir su kaynağı olarak geri dönmektedir. Emniyetli bir hudut ile sağlıklı bir sulama kaynağının Mısır'ın istikrarı ve kalkınması için taşıdığı hayati önem ise hepimizin malumudur”*.¹³⁴⁰

1910 yılı resmi rakamlarına göre İngiliz idaresinin Sudan üzerinden yapmakta olduğu ihracat bir önceki yıla göre yaklaşık %50 artış göstermişti. Buna göre, 1906'da 265.000 pound olarak gerçekleştirilen yıllık ihracat 1909'da 674.000'e, 1910'da ise 978.000'e yükselmişti. Bu hızlı ve istikrarlı artışın kökeninde yatan ise hem Wingate hem de Gorst'un ifade ettiği üzere pamuk üretiminde sağlanan ilerleme olmuştu. Geniş arazilerin ekime açılması, sulama imkânlarının geliştirilmesi, üretilen pamuğun kalitesinin belli bir standarda ulaşmış olması gibi etkenlerin rol oynadığı bu gelişme sayesinde İngilizler Sudan'da ciddi bir ihracat geliri oluşturmayı başarmıştı. 1910 yılında kaydedilen ihracat-ithalat toplamına bakıldığında ise Sudan'da ticari hareketliliğin tam da İngilizlerin istediği seviyeye gelmekte olduğu görülmektedir. 1909 yılında 1.983.500 pound olan toplam ticaret hacmi 1910'da 2.325.800 pounda yükselmişti. Ticaretten elde edilen gelirin yanı sıra Hartum yönetiminin elde ettiği toplam gelir 1910 yılı için Mısır'dan gelen 325.000 pound ek ödenek ile birlikte

¹³³⁹ **1911 [Cd. 5633] Egypt. No. 1 (1911)**. Reports by Her Majesty's agent and consul-general on the finances, administration, and condition of Egypt and the Soudan in 1910.

¹³⁴⁰ “Sir E. Gorst to Sir Edward Grey, Cairo, March 25, 1911”, **1911 [Cd. 5633] Egypt. No. 1 (1911)**. Reports by Her Majesty's agent and consul-general on the finances, administration, and condition of Egypt and the Soudan in 1910.

1.425.000 olarak açıklanmış; 1911 yılı için 1.555.000 poundluk tahmini gelir beklendiği ifade edilmişti. Bu kapsamda verilen detaylı döküme göre ise Sudan'da merkezi idarenin bölgelerden elde ettiği gelir 340.000; harcama ise 319.000 pound düzeyinde olmuştu. Önceki yıllarda yayımlanan yıllıklarla karşılaştırıldığında şaşırtıcı olmayan bu durum bir kez daha bölge idarelerinin İngilizler için genel anlamda iyi bir gelir kaynağı olmadığını ortaya koymuştu. Oysa yine önceki yıllara benzer bir şekilde 1910'da da en büyük gelir demiryolları ile posta ve telgraf gibi ulaşım-haberleşme hizmetlerinden elde edilmişti. Tüm bölgelerden elde edilen gelirin iki katını merkeze kazandıran bu hizmetler 1910 için toplam 699.000 poundluk bir kaynak yaratmıştı. Bunun içerisinde en büyük pay ise demiryollarına aitti. 1910'da 391.000 pound gelir üreten demiryolları, geriye dönük olarak bakıldığında Hartum'a 1909'da 336.726, 1908'de 323.476, 1907'de 303.000, 1906'da ise 279.000 pound kazandırmıştı. Kar oranı ise benzer şekilde artış göstermiş; 1906'da 74.200 olan kar 1910'da 123.432 pounda yükselmişti.¹³⁴¹ Demiryolları gibi istikrarlı gelir üreten bir diğer ulaştırma kolu ise buharlı gemilerdi. 1906'dan bu yana düzenli bir şekilde artan bu kapsamdaki gelirler 1909'da 130.800; 1910'da ise 142.600 pounda ulaşmıştı. Sudan'daki ticari hareketliliğin dinamizmi ile paralel veriler ortaya koyan bu gelirler aynı zamanda İngiliz idaresi adına ticari gelirlerin de arttığını göstermekte idi. Bu noktada gümrüklerden elde edilen vergi gelirleri kanıt niteliği taşımaktadır. 1906'da 47.953 pound olarak açıklanan toplam gümrük vergisi gelirleri 1910'da ise 70.000 pounda yükselmişti.¹³⁴²

Ulaştırma, haberleşme ve gümrük vergisi başta olmak üzere ihracat gelirlerinin yanı sıra arazi, sürü, göçebe vergisi gibi gelirlere de sahip olan Hartum'daki merkezi idarenin 1910 için Mısır'dan alınan ek ödenek (325.000 pound) dışta tutulduğunda elde ettiği resmi gelir 1.100.000 pound olarak açıklanmıştı. 1898'de 35.000 pound yıllık gelir ile yola çıkan İngilizler 1899'da 126.000; 1901'de 242.000; 1903'te 462.000; 1906'da 818.000; 1908'de 979.000; 1909'da ise 1.042.000 pound yıllık gelir elde etmişti.¹³⁴³

¹³⁴¹ "Railways", 1911 [Cd. 5633] Egypt. No. 1 (1911). Reports by Her Majesty's agent and consul-general on the finances, administration, and condition of Egypt and the Soudan in 1910.

¹³⁴² "Accounts of 1910", 1911 [Cd. 5633] Egypt. No. 1 (1911). Reports by Her Majesty's agent and consul-general on the finances, administration, and condition of Egypt and the Soudan in 1910.

¹³⁴³ 1911 [Cd. 5633] Egypt. No. 1 (1911). Reports by Her Majesty's agent and consul-general on the finances, administration, and condition of Egypt and the Soudan in 1910.

Eğitim alanında ise 1910 yılında elde edilen resmi rakamlara göre açılan ilkokullara 775 erkek ğrenci kaydolmuş; eğitim almaya başlamıştı. Bu arada ilkokul eğitimini tamamlama aşamasına gelen öğrencilere 1910 yılında ilk kez eğitimden sorumlu komiser Sir James Currie tarafından hazırlanan bir mezuniyet sınavı uygulanmaya başlanmış; elde edilen sonuçlar Currie tarafından ‘‘gayet olumlu’’ olarak merkeze rapor edilmişti. Aynı raporda ilkokul eğitimini tamamlayan mezunların vakit kaybetmeksizin devlet hizmetinde istihdam edilmeye başlandığı ifade edilmişti. Buna karşın kadı yetiştirmek üzere kurulan hukuk okulunda verilen eğitimi ve öğrencilerin birikimini kontrol etmek üzere teftişte bulunan Sudan Başkadısı hazırladığı raporda öğrencilerin durumunu memnuniyet verici olmaktan uzak bulduğunu belirtmişti.¹³⁴⁴

1910 yılı içerisinde bölgelerde kaydedilen gelişmelere bakıldığında ise Hartum’da özellikle Omdurman dolaylarında konut inşaatının hız kazanmaya başlaması ile birlikte arsa fiyatlarında yüksek artış görülmeye başlanmıştı. Merkezi idareye ev sahipliği yapmasına karşın ekonomik açıdan bazı bölgelerin çok gerisinde kalmış olan Hartum’da vali Wilson hala vergi kapsamına alınmamış durumda olan arazilerin durumunun değiştirilmediği sürece Hartum’dan merkezi idareye gelen yıllık gelirin somut bir artış göstermeyeceğini rapor etmiş; bu noktada Wingate’dan yardım talebinde bulunmuştu. Bir diğer önemli bölge olan Kordofan’da ise Vali Savile hazırladığı raporda bölgede elde edilen kauçuğa biçilen fiyatın artırılması halinde yerli halkın daha fazla kauçuk elde etmek adına teşvik edilmiş olacağını belirtmiş; kauçuktan elde edilen gelirin dışında son bir yıl içerisinde Kordofan ticaretinin bekleneni veremediğini itiraf etmişti. Büyük miktarlarda üretilen tahıl ve susamın ulaşım masraflarının artması sebebiyle karlı bir biçimde ihraç edilemediğinden şikâyet eden vali son sayımda toplam nüfusun 15 bin kişi artarak 511 bine yükseldiğini bildirmişti. Bahral Gazal Valisi Gordon tahıl ve sürü vergilerinin sorunsuz bir şekilde halktan toplandığını söylerken, bölgesinin kuzey bölümünde yoğun biçimde bulunan tüccarların aynı şekilde güney kısmına da ilgi göstermeleri için çalışmalar yaptığını; bu kapsamda fildişi ticaretinin kullanılacağını anlatmıştı. Dongola Valisi Jackson ise bölgesinin kalkınması için en önemli eşiğin sulanan tarım alanlarının artırılması olduğunu belirttiği raporunda elde edilen

¹³⁴⁴ ‘‘Education’’, 1911 [Cd. 5633] Egypt. No. 1 (1911). Reports by Her Majesty’s agent and consul-general on the finances, administration, and condition of Egypt and the Soudan in 1910.

ürünlerin daha kolay ihraç merkezlerine ulaştırılması için Halfa-Kerma hattının tekrar açılması ve Dongola'ya uzatılmasını önermişti.¹³⁴⁵

1911 Sudan Yıllığı 6 Nisan 1912 tarihinde İngiltere'nin Kahire Genel Konsülü Herbert Kitchener tarafından İngiliz Hariciye Nazırı Sir Edward Grey'e sunulmuştu. 1911 yılının en önemli olayı hiç kuşkusuz İngiltere Kralı ve Kraliçesi'nin Hindistan ziyaretinden önce Sudan'a uğramaları olmuştu. Genel Vali Wingate başkanlığındaki idare kurulu ve Sudan'ın önde gelen şeyh ve aşiret reislerinin hazır bulunduğu kalabalık bir heyet tarafından karşılanan İngiltere Kralı'nın Port Sudan'daki görüşmelerinin ardından ikinci durağı Arap nüfusun yoğun olduğu Sinkat olmuştu. Halkın kendisine gösterdiği yakın ilgiden son derece memnun kalan Kral bunu bizzat kendisine mihmandarlık eden Kitchener'e iletmişti. Kitchener gezi hakkında verdiği raporda Sudanlı yerli halkın bu ziyaretten ve Kral'ın kendilerine ilgi göstermesinden büyük mutluluk duyduğunu belirtmiş; İngiliz Kral ve Kraliçesi'ni şahsen görebilme fırsatını yakalamış olmanın Sudanlılar için ne kadar büyük bir olay olduğunu anlatmıştı.¹³⁴⁶

1911 Sudan Yıllığı'nın mali kısmında ortaya konan verilere göre, İngiliz idaresindeki Sudan'da 1911 yılı içerisinde Mısır'dan alınan mutat yardım (360.000 pound) dışta tutulduğunda, 1.195.000 pound toplam gelir elde edilmişti. Toplam harcama ise 1.383.000 pound olarak belirlenmiş; gelir-gider dengesinde ortaya çıkan açık daha önce olduğu gibi 1911'de de yine Mısır maliyesi tarafından finanse edilmişti. Toplam gelirin içerisindeki en büyük pay (755.000 pound) merkezi idareye bağlı demiryolları, posta, buharlı gemi gibi hizmet servislerinden gelirken, ikinci sırada ise bölgesel idarelerden toplanan vergi gelirleri (373.000 pound) almıştı. Aynı sıralama harcama kategorisinde de geçerli idi. En büyük harcama hizmet sektörüne (982.000 pound) yapılırken, ikinci sırada bölgesel yatırımlar (334.000 pound) geliyordu.¹³⁴⁷

¹³⁴⁵ "Provincial Administrations", 1911 [Cd. 5633] Egypt. No. 1 (1911). Reports by Her Majesty's agent and consul-general on the finances, administration, and condition of Egypt and the Soudan in 1910.

¹³⁴⁶ "Viscount Kitchener to Sir Edward Grey, Cairo, April 6, 1912", 1912-13 [Cd. 6149] Egypt. No. 1 (1912). Reports by Her Majesty's agent and consul-general on the finances, administration, and condition of Egypt and the Soudan in 1911.

¹³⁴⁷ "Budget for 1912", 1912-13 [Cd. 6149] Egypt. No. 1 (1912). Reports by Her Majesty's agent and consul-general on the finances, administration, and condition of Egypt and the Soudan in 1911.

Merkezi idarenin arazi ve sürü başta olmak üzere değişik başlıklar altında bölgelerden topladığı vergilerde son yıllarda istikrarlı bir artış gözlemlenmişti. 1911’de de devam eden bu durum İngilizler tarafından yerli halkın refahının artmasıyla açıklanıyordu. Bu iddiaya göre, 1907’de 289.310 pound olan toplam vergi gelirinin 1908’de 293.156’ya; 1909’da 334.766’ya; 1910’da 374.066’ya, 1911’de ise 395.900’e çıkmasının esas sebebi tarım temelli ihracat ve canlanan ticari yaşamın halkı refah açısından kalkındırmış olmasıydı. 1911 Yıllığı’nda buna maddi dayanak olması bakımından 1898’de Sudan’da bölgelerden toplanan vergi gelirinin yalnızca 68.500 pound olduğunun da altı çiziliyor; on üç sene içerisinde alınan mesafenin büyüklüğüne işaret ediliyordu. Aynı tabloda yer alan rakamlar, 1910’da 391.301 pound gelir elde eden demiryollarının 1911’de 442.000; yine 1910’da 147.252 pound gelir sağlayan buharlı gemi taşımacılığının ise 1911’de 154.000 pound kazanç elde ettiğini ortaya koyuyordu.¹³⁴⁸

Sudan genelinde kadastro çalışmaları yapmak; yol ve iletişim imkânlarını geliştirip, yaygınlaştırmak; Dongola’da sulama, Cezire plantasyonunda deneme ekimleri yapmak; kolera salgınına karşı önlem almak; Mısır’a büyükbaş hayvan ihracını artırmak gibi değişik başlıklar altında 1912 bütçesinde yer almak üzere harcama listesi çıkarılmıştı. Diğer başlıkların ötesinde Dongola bölgesinin sulama imkânlarının artırılması için bütçeden ayrılan 11.000 poundluk ödenek dikkat çekicidir. Hatırlanacağı üzere, 1910 Sudan Yıllığı’nın bölgelerden gelen raporların değerlendirildiği kısmında Dongola Valisi Jackson’ın 1910 yıllık raporundan söz edilmişti. Vali Jackson sulama kaynaklarının ve koşullarının geliştirilmemesi halinde Dongola’nın kalkınmasının mümkün olmadığını Hartum’a bildirmişti. Bu raporun üzerine yeni yıl bütçesinde diğer bölgelere ismen yer verilmezken, Dongola bölgesine özel bir başlık açılıp, sulama işi için ek ödenek ayrılması son derece önemlidir.¹³⁴⁹ Bölge valilerinin hazırladıkları raporların önce Hartum sonra Kahire en son da Londra tarafından ne denli dikkatli incelendiğini gösteren bu örnek aynı zamanda İngiliz idaresinin Sudan özelinde tercih ettiği yerel yönetimlere yetki

¹³⁴⁸ “Accounts of 1911”, **1912-13 [Cd. 6149] Egypt. No. 1 (1912)**. Reports by Her Majesty’s agent and consul-general on the finances, administration, and condition of Egypt and the Soudan in 1911.

¹³⁴⁹ “Reserve Funds”, **1912-13 [Cd. 6149] Egypt. No. 1 (1912)**. Reports by Her Majesty’s agent and consul-general on the finances, administration, and condition of Egypt and the Soudan in 1911.

verilmesi yönteminin nasıl işlediği, merkez-çevre ilişkisinin nasıl kurulduğunu ortaya koyan somut bir gösterge olarak kabul edilebilir.

Demiryolları önceki yıllarda olduğu gibi 1911’de de merkezi idareye yüksek gelir sağlayan bir hizmet olma özelliğini sürdürmüştü. 313.951 poundluk harcamaya karşın 442.329 pound gelir elde eden demiryolları böylece bir önceki yıla oranla karını beş bin dolayında artırarak, hazineye 128.378 pound kar bırakmıştı. Demiryollarında yıllardır süregelen bu istikrar tablosu nedeniyle 1911 yıllığında Demiryolları İdaresi Başkanı E.C. Midwinter ve ekibine özel olarak teşekkür edilmiş; “değerli çalışmalarından” sitayişle bahsedilmişti.¹³⁵⁰

1911 yılı Sudan şer’i mahkemeleri faaliyet raporunda yer alan bilgilere göre, Atbara bölgesinde yeni bir istinaf mahkemesi ihdas edilmiş; bununla birlikte Sudan genelinde İslam hukukuna göre yargılama yapan şer’i mahkemelerde görülen dava sayısı bir önceki yıla göre bin civarında bir artışla 8517’ye ulaşmıştı. Resmi kayıtlara göre 1911’de 13,650 Müslümanın evlilik yaptığı Sudan’da, biri Kızıldeniz bölgesinde, diğerleri de Halfa ve Kassala’da olmak üzere üç de yeni camii ibadete açılmıştı.¹³⁵¹

Sudan’da kamu düzeni adına 1911 yılında baş ağrıtan en önemli sorunlardan bir tanesi Dinka ve Rizeigat adlı iki Arap kabilesi arasında başlayan ve şiddetini giderek artıran çatışma ortamı olmuştu. Bu duruma bir son vermek adına Hartum devreye girmiş; her iki kabileden önde gelen iki ismi meseleyi konuşmak üzere başkente davet etmişti. Yıllıkta yer verildiği şekliyle, İngiliz idaresinin beklentisi bu toplantıda Hartum’un verdiği barış mesajlarının iki kabile tarafından anlaşılması ve çatışmalara son verilmesi yönündeydi. Bunun yanı sıra İngiliz-Mısır güçleri tarafından yakalanıp, bölge valiliği mahkemesi tarafından yargılanarak idama mahkûm edilen katiller; düzeni bozup, anarşiye meydan verdikleri gerekçesiyle takip edilen ve Tima Dağları’nda düzenlenen bir operasyonla ele geçirilen kabile üyeleri

¹³⁵⁰ “Railways”, 1912-13 [Cd. 6149] Egypt. No. 1 (1912). Reports by Her Majesty’s agent and consul-general on the finances, administration, and condition of Egypt and the Soudan in 1911.

¹³⁵¹ “Mohammedan Law Courts”, 1912-13 [Cd. 6149] Egypt. No. 1 (1912). Reports by Her Majesty’s agent and consul-general on the finances, administration, and condition of Egypt and the Soudan in 1911.

gibi olaylar ile asker ve polisin gücünü kullanan İngilizlerce sükûnet sağlanmaya çalışılıyordu.¹³⁵²

1911 Yılığında içerisinde Sudan hudutlarında yaşanan güvenlik sorunlarına da özet bir şekilde değinilmişti. Bunlar arasında Habeşistan, Belçika Kongosu, Fransa Kongosu ve Eritre sınırları üzerinde yaşanan küçük çaplı ihlal ve çatışmalar dile getiriliyordu. Bu kapsamda dile getirilen silahlanma yasağı konusu ise İngilizlerin gözünde hayati önem taşıyan bir mesele idi. Zira yerli halkın silahlanmasına güvenlik gerekçesiyle sonuna dek karşı olan İngiliz idaresi bununla mücadeleyi son derece önemsiyordu. Hartum'daki merkezi idare 1911 yılığında açıkça ifade edildiği üzere yalnızca kendisine bağlı, sadakatinden şüphe edilmeyecek bir kaç kabile reisine verilen silah taşıma ve sınırlı sayıda mermi bulundurma hakkı dışında kimsenin silah sahibi olmasına tahammül etmeyecekti. Bu konuda ülkenin kuzeyinde kısmen de olsa önemli bir mesafenin kat edildiği belirtilen raporda esas tehlikenin güney bölgelerde dağınık halde bulunan Afrikalı kabilelerden gelebileceğine dikkat çekiliyor; bu bölgede merkezin tam ve kesin bir otorite kurmasının gerekliliğine işaret ediliyordu.¹³⁵³

Toplam nüfusun 3 milyon olarak hesaplandığı Sudan'da uzun yıllardır Kölelik Bürosu'nun başında bulunan ve İngiliz politikası gereği Sudan sınırları içerisinde veya Sudan toprakları aracılığıyla yapılan köle ticaretine karşı mücadele veren McMurdo'nun emekli olması üzerine yerine Ravenscroft getirilmiş; büro Kahire'den devralınarak, doğrudan Hartum yönetimine bağlanmıştı. Büronun çalışmalarından son derece memnun olan Hartum ve Kahire idareleri köle ticareti meselesinin yakın zamanda Sudan adına ortadan kalkacağını bildiriyordu.¹³⁵⁴

Bölgeler arasında Berber bölgesi yağışlı geçen bir sene ve sonrasında alınan iyi hasadın yanında Mısır'a yapılan büyükbaş hayvan ticaretinin de son yılların en yüksek rakamına ulaşması nedeniyle verimli bir sezon geçirirken, önce sıtma sonra da zatürre salgınlarıyla karşı karşıya kalmış; ölümlerle karşılaşan bölge halkı güçlüklerle ayakta kalabilmişti. Berber bölgesi iyi yağış ile verimli hasat yaparken,

¹³⁵² "Public Order", 1912-13 [Cd. 6149] Egypt. No. 1 (1912). Reports by Her Majesty's agent and consul-general on the finances, administration, and condition of Egypt and the Soudan in 1911.

¹³⁵³ "Arms Traffic", 1912-13 [Cd. 6149] Egypt. No. 1 (1912). Reports by Her Majesty's agent and consul-general on the finances, administration, and condition of Egypt and the Soudan in 1911.

¹³⁵⁴ "Slave Trade", 1912-13 [Cd. 6149] Egypt. No. 1 (1912). Reports by Her Majesty's agent and consul-general on the finances, administration, and condition of Egypt and the Soudan in 1911.

Dongola'da istenen yağış miktarına ulaşamadığı için bir kez daha sulama meselesi gündeme gelmişti. Buna karşın Berber'de yaşanan salgınlara Dongola'da rastlanmamıştı; bölgede sağlık koşulları iyi düzeyde idi. Omdurman kesimine yeni bir pazarın kazandırıldığı Hartum'da ise bölge idaresinin denetiminde olmak üzere yeni bir tramvay hattı faaliyete geçirilmiş; sağlık sorunları ile mücadelede ciddi mesafe alınmış; bölge ticaretinin geliştirilmesine dönük olartak çalışmak üzere Ticaret Odası kurulmuştu. Büyükbaş hayvanları etkisi altına alan salgın hastalığın bölgenin bir kısmında bir hayli hayvanın telef olmasına neden olduğu Kordofan'da ise salgının bölgenin diğer kesimlerine ulaşması veteriner ekipleri tarafından engellenmişti. Bölgede yer alan ve göçebe vergisi ödeyen kabilelerin vergileri 1911'den itibaren sürü vergisi adı altında toplanmaya başlamış; vergi kaleminden bir başlık eksiltilmişti. Bunu sağlayan en önemli gelişme yıllar geçmesine karşın hala tam anlamıyla denetim altına alınamamış olan bazı kabilelerin 1911'den itibaren İngilizlerin otoritesini kabul etmiş olmalarıydı.¹³⁵⁵

İngiltere'nin Kahire Genel Konsülü Herbert Kitchener tarafından İngiliz Hariciye Nazırı Sir Edward Grey'e 22 Mart 1913'te gönderilen 1912 Sudan Yıllığı'nın giriş kısmında Kitchener Sudan'daki barış ikliminin her geçen sene daha sağlam bir biçimde yerleşmeye başladığını belirterek, ülkenin gelişiminin buna bağlı olarak ivme kazandığından söz etmekteydi. Cezire bölgesinde yapılmakta olan deneme ekimleri neticesinde elde edilen iyi kalitede ham pamuğun yanı sıra¹³⁵⁶ Londra hükümetinin de bu projeyi maddi olarak destekleme kararı alması Kitchener'e göre bu barış ortamının ve sağlanan istikrarın birer ürünü olarak değerlendirilmeliydi. Fransız ticari ataşesi Lefeuve-Méaulle'nin Sudan'da 1899'dan bu yana kaydedilen muazzam değişime ve bu süreçte canlandırılan ticari etkinliğin oynadığı kritik role dikkat çeken sözlerine raporunda yer veren Kitchener, Sudan'ı daha müreffeh günlerin beklediğini söyleyen kendisi gibileri fazla iyimser olmakla suçlayanlara karşı Fransız diplomatin ifadelerini kullanmayı tercih etmişti.¹³⁵⁷

¹³⁵⁵ "Provincial Administrations", **1912-13 [Cd. 6149] Egypt. No. 1 (1912)**. Reports by Her Majesty's agent and consul-general on the finances, administration, and condition of Egypt and the Soudan in 1911.

¹³⁵⁶ Lord Lloyd, **Egypt since Cromer**, Volume: II, AMS Press, New York, 1934, s. 342.

¹³⁵⁷ "Viscount Kitchener to Sir Edward Grey, March 22, 1913", **1913 [Cd. 6682] Egypt. No. 1 (1913)**. Reports by Her Majesty's agent and consul-general on the finances, administration, and condition of Egypt and the Soudan in 1912.

1912 itibarıyla önceki yıllarda olduğu gibi merkezi idarenin Sudan'da elde ettiği toplam gelirler içerisindeki en büyük pay yine merkeze bağlı olarak çalışan hizmet sektörü tarafından sahiplenilmişti. Buna göre, gelirini 440.877'den 505.000 pounda çıkaran demiryolları her zamanki gibi ilk sırada yer alırken, ikinci sıra yine değişmemiş; 155.842 poundluk gelirini 181.400'e çıkaran buharlı gemi taşımacılığı demiryollarını takip etmişti. Üçüncü sırada 93.700 pound ile gümrük gelirleri alırken, dördüncülüğü 62.100 pound ile posta ve telgraf hizmetleri almıştı. Böylelikle toplamda 842.200 pounda tekabül eden hizmet sektörü gelirleri toplam Sudan gelirlerinin yarısından fazlasını oluşturmuştu. Hartum'un gelirler hanesinde son yıllarda kaydedilen trend 1912'de de değişmezken; asıl değişim ihracat-ithalat kategorisinde yaşanmıştı. 1911'de kayıtlara geçen rakamlar ile mukayese edildiğinde dramatik olmamakla birlikte 1912'ye ait ithalat-ihracat verilerinde belli bir düşüşün yaşandığı görülmekteydi. 1911'de 1.709.198 pound olarak hesaplanan ithalat 1912'de 1.489.611'e gerilerken; bir önceki yıl 1.202.840 pound olan toplam ihracat 1912'de 1.116.285'e düşmüştü. Toplam ticaret hacminde yaşanan yaklaşık 300.000 poundluk azalma (1911: 3.292.772 pound / 1912: 3.000.186 pound) her ne kadar çoğunlukla ithalat kısmında düşüş olarak kendini gösterse de bunun karşılığı olarak ihracatta ilerleme kaydedilememesi durumun Sudan açısından en azından 1912 için gerilemesi anlamına gelmekteydi.¹³⁵⁸

1912 yılı içerisinde bayındırlık hizmetleri adına bütçeden ayrılan pay 53.099 pound olurken, ayrıca 30.000 poundluk bir özel kredi de bina inşaatlarında kullanılmak üzere kullanıma hazır hale getirilmişti.¹³⁵⁹

Eğitim alanında ise mühendislik okulunun faaliyetlerinden övgüyle söz edilirken, en kısa zamanda teorik ve pratik anlamda eğitim verecek bir ziraat okulunun açılması projesinden bahsedilmişti. Dr. Balfour ve Wellcome Tropikal Araştırmalar Merkezi adlı bir enstitüye ait bir ekibin Sudan'da yürüttüğü çalışmaların böyle bir okulun kurulmasına olan ihtiyacı ortaya koyduğu ifade edilen

¹³⁵⁸ "Finance", **1913 [Cd. 6682] Egypt. No. 1 (1913)**. Reports by Her Majesty's agent and consul-general on the finances, administration, and condition of Egypt and the Soudan in 1912.

¹³⁵⁹ "Public Works", **1913 [Cd. 6682] Egypt. No. 1 (1913)**. Reports by Her Majesty's agent and consul-general on the finances, administration, and condition of Egypt and the Soudan in 1912.

yıllık eğitim raporunda ayrıca başta Omdurman gibi büyük kentler olmak üzere okullaşmanın yaygınlaştırılması gerektiğinin altı çiziliyordu.¹³⁶⁰

1912 yılı Sudan’da kritik noktalarda kanunların yapıldığı ve yürürlüğe konduğu bir dönem olmuştu. Daha önceki yıllar ile mukayese edildiğinde 1912 yılında ciddi bir yasa çıkarma faaliyeti yürütüldüğü gözden kaçmamaktadır. Aynı döneme ait yıllıkta isimleri zikredilen yeni yasal düzenlemeler şunlardan oluşmaktaydı: Memur Disiplin Kanunu, Pamuk Kanunu, Posta ve Telgraf Kanunu, Polis Kanunu, Toplum Sağlığı Kanunu, Kamu Arazi Kanunu ve Yerel Vergi Kanunu.¹³⁶¹

1913 Sudan Yıllığı ise 28 Mart 1914 tarihinde Mısır Genel Konsülü Herbert Kitchener tarafından İngiliz Hariciyesi’ne sunulmuştu. Kitchener’e göre, 1913 yılının Sudan açısından en mühim gelişmesi, Londra hükümeti tarafından gönderileceği 1912 yıllığında haber verilen kredinin resmen onaylanması olmuştu. 3.000.000 poundluk bu dev kredi Sudan’da pamuk üretiminin geliştirilmesi, sulama koşullarının iyileştirilmesi ve yaygınlaştırılması ve yeni ekim alanlarının oluşturulması gibi noktalarda harcanmak üzere Sudan Genel Valiliği’nin kullanımına tahsis edilmişti. Kitchener’in deyiimiyle *“vukuatsız geçen 1913’ün geride bıraktığı tek konu yağışların az olması dolayısıyla Nil’in su seviyesinin önceki yıllara göre düşük kalması sebebiyle merkezi idarenin kara kara düşünmesi”* olmuştu.¹³⁶²

1912 ve 1913’te alışılan yağmurların yağmaması, Nil Nehri başta olmak üzere belli başlı su kaynaklarının düşük seviyelerde kalması ve ticari hareketliliğin dünyada artmakta olan siyasi ve askeri gerilim atmosferine bağlı olarak düşüş göstermesi sebebiyle 1913 her açıdan bir gerileme yılı olarak kayıtlara geçmişti. Sudan’a yapılan ithalatta gümrük giderleri bir önceki yıla göre artış gösterip, 1.967.429 pounddan 2.109.776 pounda yükselir ve ek gider yaratmıştı. Buna karşın 200.000 pound düşen ihracat rakamı 1.373.119’dan 1.185.186’ya gerilemişti. Benzer şekilde 53.100 pound olarak tahmin edilen arazi vergisi yılsonunda 45.100 pound olarak toplanabilmişti. Zira tarımsal üretimin düşüş göstermesi doğrudan vergileri

¹³⁶⁰ “Education”, 1913 [Cd. 6682] Egypt. No. 1 (1913). Reports by Her Majesty’s agent and consul-general on the finances, administration, and condition of Egypt and the Soudan in 1912.

¹³⁶¹ “Legislation”, 1913 [Cd. 6682] Egypt. No. 1 (1913). Reports by Her Majesty’s agent and consul-general on the finances, administration, and condition of Egypt and the Soudan in 1912.

¹³⁶² “Viscount Kitchener to Sir Edward Grey, Cairo, March 28, 1914”, 1914 [Cd. 7358] Egypt. No. 1 (1914). Reports by Her Majesty’s agent and consul-general on the finances, administration, and condition of Egypt and the Soudan in 1913.

etkileyen bir faktördü. Üretimin çok olduğu dolayısıyla da kazancın bolladığı dönemlerde nasıl vergi gelirleri önceki dönemlere göre artış göstermişse şimdi de aynı denklem üzerinde düşüş göstermekteydi. Demiryolları her zaman olduğu gibi 1913'te de Sudan'da ayakta kalmaya devam eden ender kurumlardan bir tanesi olmuş; 1912'de 505.300 olarak ölçülen gelir miktarını 553.250 pounda yükseltmeyi başarmıştı. Buna karşın yenileme ve tamirat harcamalarının 1913 içerisinde artması sebebiyle giderleri kazancından daha fazla artan demiryolları 1912'de kaydettiği karı 1913'te yakalayamamış; 133.753 pound seviyesinden 120.380'e düşmüştü.¹³⁶³ Hizmet sektörü içerisinde yıllardır istikrarlı bir şekilde demiryollarının ardından ikinci sırayı alan buharlı gemi taşımacılığı ise yıllar sonra ilk defa düşüş yaşamış; 1912'de 172.442 pound gelir sağlamışken, 1913'te 148.840 pounda gerilemişti.¹³⁶⁴

Gümrük kanunu, Canlı Hayvan İthalatı ve İhracatı Kanunu, Ticaret Vergi Kanunu gibi yeni yasal düzenlemelerin hayata geçirildiği 1913 içerisinde önceki yılların aksine şer'i mahkemelerin kayıtlarına dayanarak hazırlanan verilere göre yapılan evliliklerde büyük azalma yaşanırken, boşanma oranından ise patlama yaşanmıştı. Raporda yer verilen argümana göre bunun en büyük nedeni ekonomik zorluklardı. Önceki yıllara göre daha az kazanan yerli halkın gelirlerindeki azalma boşanmaların ardından yatan en büyük faktörlerin başında gelmekteydi.¹³⁶⁵ Bu durumun bir başka toplumsal yansıması da suç oranlarında önceki yıllara nazaran kaydedilen artışta kendisini göstermekteydi. 1910-13 arası Sudan yıllıklarında ülke genelinde suç oranını azaltmakla övünen Sudan adli komiserliği 1913'te durumun değiştiğini, hırsızlık gibi doğrudan mal ve mülke yönelen suçların çoğaldığını, ülke geneline dağılmış olan cezaevlerinin nüfusunda belli oranda artış olduğunu belirtiyordu.¹³⁶⁶

Sudan 1914 senesine yukarıdaki şartlar arasında gelmiş; doğrudan bir parçası olmadığı ancak sürecin etkilerinin hissedildiği Birinci Dünya Savaşı yıllarına bu şartlar altına ulaşmıştı.

¹³⁶³ "Railways", 1914 [Cd. 7358] Egypt. No. 1 (1914). Reports by Her Majesty's agent and consul-general on the finances, administration, and condition of Egypt and the Soudan in 1913.

¹³⁶⁴ "Finance", 1914 [Cd. 7358] Egypt. No. 1 (1914). Reports by Her Majesty's agent and consul-general on the finances, administration, and condition of Egypt and the Soudan in 1913.

¹³⁶⁵ "Legislation" ve "Mohammedan Law Courts", 1914 [Cd. 7358] Egypt. No. 1 (1914). Reports by Her Majesty's agent and consul-general on the finances, administration, and condition of Egypt and the Soudan in 1913.

¹³⁶⁶ "Prisons", 1914 [Cd. 7358] Egypt. No. 1 (1914). Reports by Her Majesty's agent and consul-general on the finances, administration, and condition of Egypt and the Soudan in 1913.

2.5. SUDAN 1914-1956: KISA BİR ÖZET

1914 yılına gelindiğinde Sudan'da iktisadi ve siyasi anlamda ciddi bir kriz baş göstermek üzereydi. Öncelikle Nil Nehri'nin taşması ve bölgenin nehre kıyısı bulunan pek çok yerindeki ekili arazileri sular altında bırakıp, ciddi bir mali zarara neden olması ilk büyük darbe olmuştu. Bir yönüyle bu olumsuz gelişmeye bağlı olarak Mısır'dan gelen yıllık maddi yardımın da kesilmesi tuz biber olmuştu. Mali açıdan bu zorluklar yaşanırken, siyasi anlamda ise Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesi, bölge dengeleri açısından bir değişime yol açmış; İngiltere'nin Mısır'da resmi olarak protektorasını ilan etmesini beraberinde getirmişti. İngiltere menfaatlerinin ve emniyetinin korunmasını gerekçe göstererek Kasım 1914'te Mısır üzerinde koruyuculuğunu ilan edince, aynı zamanda Sudan'da tek hâkim güç olduğunu bir kez daha ortaya koyuyor; bölgedeki gücünü pekiştiriyordu.¹³⁶⁷

Hilafetin merkezinden gelen cihad-ı ekber ilanı karşısında Sudanlı Müslümanların nasıl bir tavır takınacağını kestiremeyen İngiliz idaresi bu günlerde başta Hatmiyye olmak üzere ülkede etkin sufi tarikatlar ve dini liderler ile irtibat kurmuş¹³⁶⁸; varlıklarının ve liderliklerinin merkezi idare tarafından resmi olarak tanındığının müjdesi verilmişti. Bu sayede Sudan'daki tarikat ve cemaatler gibi dini yapıların Halife'nin cihad çağrısına uymak suretiyle yerli halkı İngilizlere ve müttetiklerine karşı mücadele vermeye davet eden beyannameler yayımlamalarını engellemek için bazı girişimlerde bulunabilmişlerdi. Bu arada Wingate de boş durmamış; Ulema Kurulu'nu toplantıya çağırmıştı. Tarikat şeyhleri ve aşiret reislerinin de hazır bulunduğu toplantıda yaptığı konuşmada İngiltere'nin Müslümanların dünya üzerindeki tek gerçek dostu olduğunu iddia eden Wingate cihan harbinin kesinlikle bir Müslüman-Hıristiyan savaşı olmadığını söylemişti. Ona göre bu savaşın asıl müsebbibleri arasında Almanlar ile Jön Türkler ilk sırada geliyordu. Özellikle Jön Türkler/İttihatçıları Osmanlı Sultanı ve Halife'ye karşı, dolayısıyla tüm Müslümanların menfaatlerinin aksine hareket etmekle itham eden Wingate'in bu konuşması ilerleyen süreçte broşür haline getirilip, dağıtılmış;

¹³⁶⁷ Göksoy, ss. 79-80.

¹³⁶⁸ Ira Lapidus, *A History of Islamic Societies*, Cambridge University Press, 2002, s. 765.

gazetelerde yayımlanmak suretiyle Sudan'ın dört bir tarafında ulaşması istenmişti.¹³⁶⁹

Birinci Dünya Savaşı başlarında Wingate'i Hartum'da en çok zorlayan husus hiç kuşkusuz önce Selâtin Paşa'nın genel müfettişlikten istifa etmesi ardından da önde gelen İngiliz askeri ve idari bürokratların savaş sebebiyle Hartum'dan Londra'ya geri çağrılmaları olmuştu. Sudan'ı ve yerli halkı uzun yıllara dayanan tecrübesiyle en iyi tanıyanlardan biri olan Selâtin Paşa'nın yokluğunda Wingate cihad temelli bir kalkışmanın önüne geçebilmek için Ulema Kurulu'nu toplamak, aşiret reislerine İngilizler lehinde, Almanlar ve İttihatçılar aleyhinde propaganda yapmak dışında başka etkin yollar üretmeye çalışmıştı. Bu kapsamda Hartum'un elinde bulunan Mehdi'nin oğlu Seyyid Abdurrahman Wingate tarafından serbest bırakılmıştı. Bunun karşılığında Sudan'daki tarikatların, hayatta olan Ensar mensuplarının Hartum idaresine bağlılığını temin etme görevi verilen Seyyid Abdurrahman'ın bu gruplar arasında dolaşmasına müsaade edilmişti. Selâtin Paşa'nın sıkı gözetim politikasına aykırı bir şekilde alınan bu karar sonrasında halkın içine dönen Seyyid Abdurrahman zaman içerisinde Mehdi'nin oğlu kimliği ile kitleleri etkilemeye başlamış; özellikle savaş sonrası süreçte yeni bir önder olarak Sudan halkının karşısına çıkmıştı. Böylelikle kendi yönetimine çıkabilecek olası bir ayaklanmadan çekinen Wingate aslında Sudan'da yeni bir liderin doğuşunun yolunu açmış oluyordu.¹³⁷⁰

1914-1918 yılları arasında İngiltere'nin Sudan'daki dini ve yerel otoriteleri kontrol altına alarak muhtemel bir cihad kaynaklı ayaklanmayı önleme çabası bu toprakların genelinde belli bir başarı getirmişse de Darfur bölgesinde bir krizin yaşanmasının önüne geçememişti. Birinci Dünya Savaşı yıllarında Hartum'daki merkezi idarenin karşı karşıya kaldığı en önemli problem olan Darfur Krizi 1916'da patlak vermişti. Mehdi rejiminin yıkılması ve sonrasında İngiliz idaresinin kurulması sürecinde merkeze bağlı özerk bir yapıya kavuşturulan Darfur'da Ali Dinar Bey¹³⁷¹ İngilizlerin Mısır Hıdivi'ni savaşın hemen başında azletmesi ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Halife-Sultan liderliğinde İngilizlerin karşı saflarında savaşa

¹³⁶⁹ Göksoy, s. 80.

¹³⁷⁰ Hassan Ahmed Ibrahim, "Imperialism and Neo-Mahdism in the Sudan: A Study of British Policy towards Neo-Mahdism, 1924-1927", **The International Journal of African Historical Studies**, Vol. 13, No. 2. (1980), s. 215; P.M. Holt & M.W. Daly, s. 129.

¹³⁷¹ Ahmet Kavas, Osmanlı-Darfur, ss. 117-119.

girmesi üzerine Sudan'daki İngiliz varlığına karşı cihad ilanına katılmaya karar vermişti. Öteden beri Hartum idaresi ile sorunlu olan Ali Dinar Bey'in 1916 Şubatı'nda isyan başlatmıştı. Ali Dinar'ın askerleriyle İngiliz birlikleri arasında yaşanan çatışmalarda başta savaş uçakları olmak üzere teknik donanım açısından çok güçlü olan İngilizler büyük bir üstünlük kurmuş; Mayıs 1916'da Darfur ordusu dağıtılmış; bölgenin başşehri Faşer İngiliz askerlerinin kontrolü altına girmişti. Bu sırada İngilizlerin elinden kaçmayı başaran Ali Dinar ise Kasım 1916'da ele geçirilerek öldürülmüştü. Bir yıla yakın bir süre devam eden Darfur Krizi Hartum'daki İngiliz idaresini bir hayli uğraştırmıştı. 1916 sonunda ortadan kaldırılan Darfur meselesi sonrasında İngiltere ile Fransa sahip oldukları sömürge toprakları üzerinde bir sınır olan Darfur bölgesi üzerinde önce 1919'da yeni bir paylaşım giderek anlaşmaya varmışlar; 1924'te ise hududa son şeklini vermişlerdi.¹³⁷²

Darfur krizi Sudan'da 1899'dan bu yana kesintisiz görev yapan Genel Vali Sir Reginald Wingate'in son görevi olmuştu. Aralık 1916'da Mısır Yüksek Komiseri sıfatıyla Kahire'ye atanan Wingate Hartum'dan ayrılırken yerini Hartum'da kendisine bağlı olarak çalışan yardımcılar kadrosundan Sir Lee Stack almıştı. Stack'in genel valiliği dönemi Sudan'da Mısır ve İngiltere ile olan bağların sorgulanmaya başladığı bir dönem olmuştu. Özellikle Birinci Dünya Savaşı içerisinde başlayan bu süreci tetikleyen en önemli unsur aynı dönemde Mısır milliyetçilerinin Saad Zağlul önderliğinde İngilizlere karşı verdikleri siyasi mücadele olmuştu. Gerek 1916 Arap İsyanı ve İngiliz-Fransız aksının Osmanlı İmparatorluğu'nun Arap toprakları üzerindeki rezervlerinin ortaya çıkması gerekse Wilson Prensipleri olarak adlandırılan ve bilhassa ulusların kendi kaderini tayin hakkı olarak bilinen ünlü maddesinin verdiği ilham sayesinde Mısır milliyetçilerinin seslerini yükseltmesi karşısında Kahire'de bulunan Wingate Londra'ya Zağlul ile iletişime geçilmesini önermişti. Buna yanaşmayan İngiliz hükümeti cevabını Wingate'i görevden alıp yerine Filistin cephesinden Lord Allenby'yi tayine ederek vermişti. Bu bir anlamda İngilizlerin milliyetçi harekete olan sert tutumunu gösteren

¹³⁷² “The Marquess Curzon of Kedleston to the French Ambassador, Foreign Office, January 21, 1924”, **1924 [Cmd. 2221] Treaty Series No. 28 (1924)**. Notes exchanged between the United Kingdom and France agreeing to the ratification of the protocol defining the boundary between French Equatorial Africa and the Anglo-Egyptian Soudan, together with the protocol; F. Rezzan Ünalp, “20.yüzyıl Başlarında Kuzey Afrika: Osmanlı ve Alman Politikalarının Bölgedeki Etkileri, Panislamizme İlişkin Batı Kaynaklı Karşılıklı Değerlendirmeler”, **Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi**, Şubat 2012, sayı: 19, ss. 73-75; P.M. Holt & M.W. Daly, ss. 128-129.

bir tutum olmuştur. Ne var ki, İngilizlerin 1914'te ilan ettiği protektora ve bunun savaş sonrasında Mısır'ın bağımsızlığına yol açacağı şeklinde yayılan propaganda Sudan'da da etkisini göstermişti.¹³⁷³ Mısır'ın ve Mısırlı milliyetçilerin bu bağlamda Sudan'da aktif bir konum alıp, eğitilmiş Sudanlıları etkisi altına almasını istemeyen İngilizlerin savaş sonrası süreçte tercih ettiği ilk yöntem Sudan'da bulunan sivil-askeri bürokratların görevlerine son verilmesi olmuştur. Sudan'daki Mısır etkisini kırmanın bununla mümkün olamayacağını farkında olan İngilizler ayrıca Sudan ordusu içerisinde yer alan Mısır birliklerinin de dağıtılması yolunu düşünmüştü ancak bunun sebep olacağı yüksek maliyet gözlerini korkutmuştu. Zira kaldırılacak Mısır taburlarının yerini Sudanlı askerlerce doldurmak Londra'nın bütçesine ek yük getirecekti. Bunun farkında olan İngiliz Hariciye Nazırı Lord Curzon 1920'de yaptığı bir açıklamada söz konusu birlik değişiminin mali külfetinin Mısır tarafından karşılanması gerektiğini söylemişti. İngiltere'nin menfaatlerinin Sudan'ın tamamıyla Mısır'dan bağımsız bir bölge haline gelmesini gerektirdiğini söyleyen Curzon bir anlamda Londra'nın 1899 Kondominyum Anlaşması'nın ömrünün dolduğuna inandığını ilan etmiş oluyordu. Bu noktada Lee Stack ise Sudan'da oluşacak bir milli bilincin Londra tarafından Mısır'a karşı kanalizasyon edilerek bölgedeki İngiliz varlığının emniyeti ve devamı açısından bir avantaja dönüştürülebileceğini söylüyordu.¹³⁷⁴ Buna rağmen Sudan'da vücut bulan ilk milliyetçi teşkilat İngiliz karşıtı bir duruş ile ortaya çıkmıştı. 1920'de kurulan Sudan Birliği adlı bu cemiyetin faaliyetlerinin yanı sıra basın-yayın yoluyla kendini gösteren çıkışlar da olmuştur. Bunlardan biri olan Ali Abdülatif'in Hadara Gazetesi'nde yayımladığı İngiliz karşıtı yazılardan birinde Sudanlılar için kendi kaderini tayin hakkı talep etmesi Hartum tarafından yargılanıp, hapse mahkûm edilmesine yetmişti. 1922'de tutuklanan Abdülatif 1923'te salıverilince bir kahraman olarak ortaya çıkmış; bir zamanlar İngiliz idaresi altında çalışan Sudanlı görevliler ile o döneme dek kurulmuş irili ufaklı cemiyetleri bir araya getirerek Beyaz Bayrak Cemiyeti'ni kurmuştu. Mısır milliyetçilerinden maddi manevi destek alan Abdülatif'in cemiyetinin öne sürdüğü Nil Vadisi'nin birliğini sağlama hedefi¹³⁷⁵ zaten Mısır ile olan birlikteliğine işaret eder nitelikteydi.¹³⁷⁶

¹³⁷³ Mohammed Nuri El-Amin, "Britain, The 1924 Sudanese Uprising, and the Impact of Egypt on the Sudan", *The International Journal of African Historical Studies*, Vol: 19, No: 2. (1986), s. 239.

¹³⁷⁴ P.M. Holt & M.W. Daly, ss. 131-132.

¹³⁷⁵ Muddathir' Abdel Rahim, s. 13.

¹³⁷⁶ Gabriel Warburg, *Egypt and the Sudan*, s. 75.

Abdüllatif ve cemiyeti Hartum'daki İngiliz idaresi tarafından Mısır'daki milliyetçi hareketin Sudan'daki uzantısı olarak görülmüştü. Buna karşın İngiliz idaresinin cemiyete dönük olarak sert bir tavır almamasının ardında yatan en önemli sebep cemiyetin Sudan geneline bakıldığında sahip olduğu düşük destek oranıydı. Daha çok Müslüman kesimden destek alan Afrikalı kabilelerde neredeyse sıfır düzeyinde desteğe sahip olan cemiyet bu haliyle Sudan genelinde İngiliz varlığını rahatsız edecek bir yapıda değildi. Cemiyette yer alanlar ise genellikle Hartum idaresinden Sudan'ın nihai bağımsızlığına gidecek bir yol haritasının açıklanmasını istiyor; bu çerçevede İngiltere ile Mısır'ın rollerinin net bir biçimde ortaya konmasını talep ediyordu.¹³⁷⁷

1923'te Mısır'da anayasanın ilan edilmesi sürecinde Sudan'daki Mısır etkinliğini oratadan kaldırmak isteyen İngiltere söz konusu anayasada Mısır Kralı'nın aynı zamanda Sudan Kralı olduğunu belirten maddeye müdahale ederek, Sudan kısmının kaldırılmasını sağlamıştı. Buna ek olarak, 1924 seçimlerinde Mısır'da zafer kazanan Vafd Partisi'nin lideri Saad Zağlul ile Ramsay MacDonald başkanlığındaki İngiliz hükümeti arasında yapılan görüşmeler¹³⁷⁸ sırasında Sudan Genel Valisi Lee Stack ile mali komiser Sir George Schuster Sudan üzerinde Mısır'ın İngiltere ile birlikte ortak egemenliğini sürdürecektir bir uzlaşmanın ortaya çıkmaması için ellerinden geleni yapmış; sürece bir şekilde müdahil olmuşlardı. Stack'in girişimlerinin başarıya ulaşması ve Londra hükümetinin Sudan'daki İngiliz varlığının ancak ve ancak Mısır'ın buradan tamamen çıkarılmasıyla mümkün olabileceğine inanmasını sağlayan gelişme Ağustos 1924'te Atbara'daki Mısır birliğinde çıkan ve askeri müdahale ile sonlandırılan kalkışma olmuştu. Bu olayı fırsat bilen Stack başkanlığındaki Hartum idaresi Londra'ya Mısır ile yapılacak olası bir uzlaşmanın Sudan üzerindeki İngiliz menfaatlerini tehlikeye atmak manasına geleceğini bildirmiş ve yaşanan kalkışmanın da etkisiyle MacDonald hükümetini bu konuda ikna etmeyi başarmıştı.¹³⁷⁹

İngiltere'yi Mısır'ı Sudan'dan tamamıyla çıkarmaya yönlendiren gelişme ise Sudan Genel Valisi Lee Stack'in 19 Kasım 1924'te Kahire'de suikaste uğraması

¹³⁷⁷ P.M. Holt & M.W. Daly, s. 132.

¹³⁷⁸ Gabriel Warburg, *Egypt and the Sudan*, ss. 68-69.

¹³⁷⁹ P.M. Holt & M.W. Daly, ss. 133-134.

olmuştu.¹³⁸⁰ Kahire'deki İngiliz Yüksek Komiseri Lord Allenby bu suikast karşısında o günlerde Londra'da henüz kurulma aşamasında olan Muhafazakar Parti hükümetinin kararını beklemeksizin Mısır hükümetine bir ulti-matom vermişti. Zağlul'dan Sudan'da yer alan Mısır'a ait tüm birliklerin çıkarılmasını isteyen Allenby'nin bu tavrı şaşkınlık yaratmakla beraber Kahire'de İngilizlerin Sudan'daki varlıklarını koruma hususunda ne denli ileri gidebileceklerini göstermişti. Söz konusu ulti-matum Mısır'da Zağlul'un istifasını getirirken, Allenby Hartum idaresine Mısır kuvvetlerinin Sudan'dan tahliyesine bir an evvel başlanması talimatını vermişti.¹³⁸¹

1924'te önce Mısır askerlerinin sonra da Mısırlı sivil bürokratların Sudan'dan ayrılmasının ardından Hartum'da idareyi tek başına ele alan İngiltere Kondominyum Anlaşması'nı tek taraflı olarak feshederek Mısır'ı siyasi ve hukuki anlamda da Sudan'dan çıkarmayı tercih etmemişti. Zira gelecekte de Sudan işlerinde Mısır'ın yardımına muhtaç olunabileceğine inanılıyordu. Bu süreçte İngiliz komutanlar tarafından yönetilen Sudan ordusu tamamıyla Sudanlı askerlerden oluşturulmuş; 1899'dan bu yana sürdürülen genel valinin aynı zamanda Sudan Serdarı olması uygulamasına son verilerek, iki makam birbirinden ayrılmıştı.¹³⁸²

İngiliz idaresi 1920'lerin sonlarında özellikle 1926'da Stack'in yerine atanan yeni genel vali John Maffey ve yardımcısı Sir Harold MacMichael'in yönetiminde Sudan'ı İngiliz menfaatleri doğrultusunda daha rahat yönetebilmek ve muhtemel sorunların önünü alabilmek adına kuzey-güney ayrımı siyasetini devreye sokmuştu. Buna göre özellikle Afrikalı kabilelerin yaşadığı, pagan geleneklerin hüküm sürdüğü Güney Sudan'a İslamiyet'in ve Arap kültürünün sızmasını engellemek isteyen ve bu bağlamda kuzeyden çıkarılan Hıristiyan misyonerler güneyde diledikleri gibi dini telkinde bulunabilmesini, rahatlıkla bir yerden diğerine geçebilmesini sağlayan geleneksel İngiliz politikası bu süreçte bir adım daha ileri taşınmıştı. Kısaca *Güney Siyaseti* olarak adlandırılan bu anlayış çerçevesinde kuzeyli tüccarların Güney Sudan'a girişi tamamen yasaklanmış; güneylilerin de iş bulmak amacıyla kuzeye seyahatlerine sınırlandırma getirilmişti. Buna ek olarak, 1899'dan bu yana misyonerlerin eline bırakılan Güney Sudan eğitim sisteminde de değişikliğe

¹³⁸⁰ Gabriel Warburg, *Egypt and the Sudan*, s. 79.

¹³⁸¹ P.M. Holt & M.W. Daly, s. 134.

¹³⁸² Gabriel Warburg, *Egypt and the Sudan*, s. 78; P.M. Holt & M.W. Daly, s. 136.

gidilmişti. Kuzey Sudan'ın Müslüman ve Arap kimliğinden tamamen ayrı bir şekilde Güney Sudan'da aşiret kimliğinin keskinleştirilmesini ve böylece Sudan'ın iki kısmı arasında net bir kimlik ayrılığının oluşturulmasını isteyen İngiliz siyaseti bu doğrultuda güneyi bilinçlendirmek amacıyla yeni bir müfredat belirlemiştir.¹³⁸³ 1926'dan itibaren Hartum'dan büyük miktarlarda maddi yardımların yapılmaya başlandığı güney okullarında hangi dillerin okutulacağı konusunda 1928'de bir konferans düzenlenmiş ve bölgeye ait altı farklı dil eğitim dili olarak belirlenerek buna uygun ders kitapları hazırlanmıştı. İngilizce eğitiminin devam ettiği ve İngilizce bilgisinin hala Sudan idaresinde istihdam edilebilmek için ilk kriter olduğu bu sistemde Arapça öğrenmek ve Arapça terimler kullanmak neredeyse yasaklanmıştı.¹³⁸⁴ Güney Siyaseti olarak adlandırılan bu politika görüldüğü üzere klasik manada bir böl ve yönet zihniyetinin yansıması idi.

1929 Dünya Ekonomik Buhranı'nın Sudan'a olan yansıması ise pamuk üzerinden olmuştu. İngilizlerin egemenliği döneminde İngiliz tekstil sanayinin ham pamuk ihtiyacını karşılamak üzere organize edilen Sudan tarımı 1929 krizinden derin etkilenmişti. İngiliz siyasetinin bir sonucu olarak uzun yıllardır pamuk üzerinden bir tek-ürün ülkesi haline getirilen Sudan, kriz süresince pamuk ihracında yaşanan azalma sebebiyle büyük bir maddi kayba uğramıştı. 1929 başında yaklaşık 7 milyon pound olan Sudan resmi gelirleri 1932'de yarı yarıya azalarak 3,5 milyon pounda gerilemişti. Bunun sonucunda İngiliz idaresi memur maaşlarında kesintiye gitme kararı almış; en büyük kesinti yüzde otuz oranında yeni istihdam edilen mezunlardan yapılmıştı. Buna tepki olarak Gordon Koleji öğrencileri protesto gösterisi bile düzenlemişti.¹³⁸⁵

1935'te İtalyanların Habeşistan'ı işgali sonrasında Sudan üzerinde İngiltere ile Mısır arasında 1924'te esmeye başlayan soğuk rüzgârlar yerini ılıman bir atmosfere bırakmıştı. Bunun en önemli göstergesi olan 1936 İngiliz-Mısır Anlaşması, her ne kadar müzakere ve imzalanma sürecinde Sudanlı yahut Hartum idaresinden bir İngiliz yetkili dâhil edilmemiş olsa da Sudan'ı ilgilendiren maddeler içermekteydi. Londra'nın Sudan'ın geleceği hususunda daha önceki duruşunu

¹³⁸³ Muddathir' Abdel Rahim, ss. 70-83.

¹³⁸⁴ P.M. Holt & M.W. Daly, ss. 138-139.

¹³⁸⁵ P.M. Holt & M.W. Daly, ss. 140-141.

koruduğu¹³⁸⁶ bu anlaşmanın oluşum sürecinde İngiltere ve Mısır Sudan'ı dışta tutarak görüşmeler yapmıştı. Bu yönüyle Sudan'da tepkilere neden olan bu anlaşmada Mısır'dan Sudan'a olan göçler kamu düzeni ve kamu sağlığına tehdit teşkil etmediği müddetçe her tür kısıtlamadan muaf hale getirilmişti. Hartum'da bulunan İngiliz idaresinin yegâne amacının Sudanlıların refahını sağlamak olduğunun altının bir kez daha çizildiği bu anlaşma ile Mısır 1924'ten bu yana adım adım yitirmekte olduğu haklarını Sudan üzerinde geri kazanmaya başlamıştı.¹³⁸⁷

İtalya'nın Habeşistan üzerinden tekrar Sudan sınırları etrafında kendisini göstermesi yalnızca 1936'da İngiliz-Mısır Anlaşması ile Mısır'ın tekrar Sudan'a yaklaşması sonucunu doğurmamıştı. İkinci Dünya Savaşı içerisinde Mussolini önderliğinde saldırgan siyasetine devam eden İtalya Kassala bölgesini 1940'ta birkaç ay işgal altında tutmuştu. Bu işgale son veren ise General Platt komutasındaki İngiliz-Sudanlı-Hint askerlerinden oluşan ordunun Eritre'yi işgal etmesi ve 15 Mart 1941'de Keren bölgesinde İtalyanlara karşı kesin zafer kazanması olmuştu.¹³⁸⁸

İkinci Dünya Savaşı'nın son yıllarından itibaren Sudan modern anlamda ilk siyasi partilerin kuruluşu sürecine sahne olmaya başlamıştı. 20.yüzyıl Sudan tarihinin ilk siyasi partisi 1943'te kurulan Ashigga Partisi kendisinden sonra 1945'te Mehdi Muhammed Ahmed'in oğlu Seyyid Abdurrahman tarafından kurulan Umma Partisi ile siyasi anlamda bir rekabet içerisine girmişti. Ashigga Partisi siyasi anlamda tarihi Nil Vadisi'nin Birliği anlayışını savunduğu için doğal olarak Mısır ile Sudan'ın yakınlaşmasından yana idi hatta iki ülkenin federatif bir yapıda bir araya gelmesini istiyordu. Buna karşılık Seyyid Abdurrahman'ın Umma Partisi ise Sudan'ın bağımsızlığını istiyor, dolayısıyla da aynı zamanda Mısır'ın Sudan topraklarından tamamen çıkarılması gerektiğini söylüyordu.¹³⁸⁹

1940'ların ikinci yarısında Sudan'ın statüsü yeniden İngiltere ile Mısır arasında bir anlaşmazlık konusu haline gelmişti. Kahire'deki Mısır hükümetinin talebi doğrultusunda 1936 Anlaşması hükümlerinin yeniden görüşülmesi için iki taraf arasında müzakereler başlamıştı. Kahire adına Başbakan Sıdkı Paşa, İngiltere adına ise Dışişleri Bakanı Ernest Bevin'in başkanlıklarını üstlendiği heyetler arası

¹³⁸⁶ Gabriel Warburg, *Egypt and the Sudan*, s. 118.

¹³⁸⁷ P.M. Holt & M.W. Daly, s. 142; M.W. Daly, **Imperial Sudan: The Anglo-Egyptian Condominium, 1934-1956**, Cambridge University Press, 1991, ss. 2-40.

¹³⁸⁸ P.M. Holt & M.W. Daly, s. 146.

¹³⁸⁹ P.M. Holt & M.W. Daly, ss. 147-148.

müzakereler istenen neticeyi vermemiştir.¹³⁹⁰ Durumdan şikâyetçi olmayı sürdüren Kahire Sudan'ın statüsü konusunu Birleşmiş Milletler'e taşıma kararı almıştır. Güvenlik Konseyi'nin önüne giden bu mesele gerek İngiltere'nin Mısır'a karşı kurduğu büyük diplomatik güç farkı gerekse 1948'de patlak veren Arap-İsrail Savaşı sebebiyle görüşülememiştir.¹³⁹¹

1948'de Birleşmiş Milletler'de aradığı desteği bulamayan Mısır'da Nahas Paşa öndeliğindeki Vafd hükümeti 1951 senesinde tarihi bir karar almış ve tek taraflı olarak 1899'da İngiltere ile imzalanan Kondominyum Anlaşması'nı feshetmiştir. Mısır Meclisi ise Mısır Kralı'nı Mısır ve Sudan Hükümdarı ilan etmiş¹³⁹²; tarihi Nil Vadisi'nin birliğini sağlamak hedefini gerçekleştirme yolunda büyük bir adım atmıştır.¹³⁹³

1951'deki bu gelişmenin bir yıl sonrasında Mısır'da General Muhammed Necib ve Albay Cemal Abdül Nasır liderliğinde gerçekleştirilen Hür Subaylar Darbesi ve Kahire rejiminin alaşağı edilmesi hiç kuşkusuz Sudan'ın 1956'daki tam bağımsızlığına giden yolda büyük bir dönüm noktası olmuştur. Zira idareyi ele aldıktan kısa bir süre sonra General Muhammed Necib dönemin Sudan'daki en güçlü siyasi hareketi Umma Partisi ile bu ülkenin durumu üzerine görüşmeler yapmaya başlamıştır. Bu görüşmeler neticesinde 12 Ekim 1952'de bir anlaşmaya varılmıştır. Buna göre, Sudan'ın kendi kendini yönetmesi prensip olarak kabul edilmiş; yalnız Sudan bu konuda yeterli olgunluğa ulaşana dek Genel Valilik kurumunun ayrıca oluşturulacak uluslar arası bir komisyon ile eşgüdüm içerisinde çalışmak şartıyla varlığının devamına, Sudan'ı serbest seçimlere hazırlamak üzere ise bir başka komisyonun kurulmasına karar verilmiştir. 10 Ocak 1953'te Sudan'da Umma Partisi dışında kalan diğer partiler tarafından da imzalanan bu uzlaşma metni karşısında İngilizlerin tavrı yeni Mısır idaresi ile masaya oturmak ve Sudan üzerinde yeniden anlaşmaya varmaya çalışmak olmuştur. Bu kapsamda 12 Şubat 1953'te İngiltere ile

¹³⁹⁰ **1946-47 [Cmd. 7179] Egypt No. 2 (1947)**. Papers regarding the negotiations for a revision of the Anglo-Egyptian Treaty of 1936.

¹³⁹¹ P.M. Holt & M.W. Daly, s. 150.

¹³⁹² "The Egyptian Government's Note of 27th October, 1951, informing His Majesty's Government of the purported abrogation of the Anglo-Egyptian Treaty of 1936, and of the Condominium Agreements of 1899 relating to the Sudan", **1951-52 [Cmd. 8419] Egypt No. 2 (1951)**. Anglo-Egyptian. Conversations on the defence of the Suez Canal and on the Sudan; Afaf Lutfi el-Seyyid Marsot, Mısır Tarihi, s. 104.

¹³⁹³ Bu kararın pratikte İngiltere'nin Sudan üzerindeki egemenliğine hiçbir zararı olmamıştır. Bkz. Afaf Lutfi el-Seyyid Marsot, Mısır Tarihi, s. 104.

Mısır arasında imzalanan anlaşma daha önce Mısırlı ve Sudanlı yetkililer arasında varılan uzlaşmaya ait ilkeleri içermektedir. Bu anlaşmada geçiş sürecinin üç yıldan daha fazla uzamaması kararı alınmıştır. Bu süreçte en yüksek idari yetkili olarak görevinin başında olmaya devam edecek olan genel vali, iki Sudanlı, birer İngiliz, Mısırlı ve Pakistanlı üyeden oluşacak bir komisyon ile uyum içerisinde çalışacaktır. Sudan'ın dış politikasından ülkenin kendi kendini yönetme kapasitesine ulaşmasına dek her konuda Kahire ve Londra hükümetlerine sorumlu olacak şekilde çalışacak olan genel vali geçiş sürecinde kilit rol oynamaya devam edecektir. Bu arada serbest seçimlerin sağlıklı bir biçimde yapılması ve Sudan meclisinin oluşturulması için gerekli altyapı çalışmalarını yapmak üzere ayrıca bir ihtisas komisyonu oluşturulacaktır. Bu komisyonun yapacağı çalışmalar neticesinde yapılacak seçimlerin sonucuna göre oluşacak Sudan Parlamentosu'nun kendi kendini yönetme kararı almasını takip edecek üç ay içerisinde Sudan'da bulunan tüm yabancı birlikler ülkeden çıkarılacak, böylece geçiş dönemi olarak adlandırılacak süreç son bulmuş olacaktır.¹³⁹⁴

Üç Sudanlı, birer Mısırlı, İngiliz ve Amerikan üyeden oluşan seçim komisyonunun çalışmalarını tamamlamasının ardından 1953 senesinde modern Sudan tarihinin ilk çok partili seçimleri yapılmıştır. Umma Partisi, Ashigga kökenli Ulusal Birlik Partisi, Sosyalist Cumhuriyetçi Parti ve Güneyi bağımsızların katıldığı Kasım-Aralık 1953'te yapılan parlamento ve senato seçimlerinden zaferle ayrılan Ulusal Birlik Partisi olmuştur. 97 sandalyeli parlamentoda 51; 30 üyenin dolaylı seçildiği senatoda ise 21 sandalyeyi kazanan Ulusal Birlik Partisi'nin ezici zaferinin ardından ikinci Umma Partisi, üçüncü ise Sosyalist Cumhuriyetçiler olmuştur. Seçim neticelerine göre oyların dağılımına bakıldığında Ulusal Birlik Partisi'nin genellikle kentlerden, Hatmiyye tarikatının kuvvetli olduğu bölgelerden oy topladığı ortaya çıkmıştır. Umma Partisi ise Kordofan ve Darfur gibi Mehdi köklerinin sağlam olduğu bölgelerde öne çıkmıştır. Bunda hiç kuşkusuz parti lideri Seyyid Abdurrahman'ın Mehdi'nin oğlu olmasının payı büyüktür.¹³⁹⁵

Sudan'da 1953 seçimleri neticesinde oluşan parlamento 1954'ün ilk günlerinde toplanmış; Ulusal Birlik Partisi lideri İsmail el-Ezheri ilk Başbakan olarak kabinesini açıklamıştır. Muhalefette olan Umma Partisi ise daha ilk günden sert

¹³⁹⁴ P.M. Holt & M.W. Daly, s. 160.

¹³⁹⁵ P.M. Holt & M.W. Daly, ss. 160-161.

muhalefete başlamış; hedef olarak da meclisin resmi açılış töreninin yapılacağı 1 Mart 1954'ü seçmişti. Mısır'dan General Muhammed Necib'in de açılışa katılmak üzere geldiği Hartum'da o gün Umma'nın öncülüğünde toplanan 40 bin dolayındaki Ensar kentin değişik noktalarında olaylar çıkarmış, bazı İngiliz askerlerinin yaralanmasına ve ölümüne sebep olmuştu. Olaylar neticesinde açılış ertelenmişti.¹³⁹⁶

Ulusal Birlik Partisi hükümetinin ilk icraatlarından bir tanesi Hartum'daki yönetimi tamamıyla Sudanlıların eline bırakacak olan, 1953 İngiliz-Mısır Anlaşması'nda geçiş süreci olarak adlandırılan süreci başlatmak olmuştu. İdareyi tamamıyla Sudanlılara bırakmak üzere çalışacak yeni bir komisyon oluşturan hükümet "Sudan'ın kendi kendisini yönetebilmesi için gereken özgür ve tarafsız ortamın sağlanması" görevini bu komisyona vermişti. Komisyon çalışmaları sırasında İngilizlerin pek çok konuda 1899'dan bu yana takip ettiği güney ile kuzeyi ayırma, farklılıkları keskinleştirme siyasetinin bir kenara bırakmışsa da İngilizleri hatırlatırcasına Kuzey Sudan'ı güneye göre daha ön plana çıkarmışlardı. Bunun en büyük örneği, yabancılardan devralınarak Sudanlılara verilen resmi idareye ait yaklaşık 800 koltuktan sadece altısı güneylilere verilmesidir. Bu durum hiç kuşkusuz güneyde büyük bir tepkiye yol açmıştı. Komisyonun Sudan'ın kuzeylilerce idare edileceği, güneylilerin de kuzeye tabi olacağı şeklinde bir anlayışla hareket ettiğini düşünen Güney Sudan'da oluşan tepkiler kısa sürede bir asayiş sorunu haline almıştı. Örneğin, Temmuz 1955'te ayaklanan Güneyli işçilerin eylemi Kuzeyli askerler tarafından şiddetli bir biçimde bastırılmış; işçilerden bazıları vurularak öldürülmüştü. Buna ek olarak, Ağustos ayında da Sudan ordusuna bağlı güneydeki Ekvator Bölgesi Birliği merkezden gelen talimatlara uymayı reddetmiş, itaatsizliğe başlamıştı. Bu tavırlarla Sudan'da oluşmaya başlayan yeni düzene karşı İngilizlerin desteğini almak isteyen Güney Sudan'a kötü haber yeni atanan İngiliz Genel Valisi Sir Alexander Knox Helm'den gelmişti. Helm merkezin kararlarına itaat etmeyi reddeden tüm isyancıların silahlarını bırakmalarını emretmişti. Helm'in bu açıklaması üzerine ümitlerini kaybeden güneyliler bölgeyi adeta ateşe vermişler; büyük bir asayiş sıkıntısının doğmasına neden olmuşlardı. Hartum tarafından güçlkle bastırılan

¹³⁹⁶ P.M. Holt & M.W. Daly, s. 162.

olaylar sırasında özellikle Güney Sudan'da yerleşik kuzeylilerden çok sayıda kişi hayatını kaybetmişti.¹³⁹⁷

Geçiş süreci olarak adlandırılan sürenin dolmaya başladığının ilk işareti 1955 Ağustosunda Sudan Parlamentosu'nun ülkedeki İngiliz ve Mısır birliklerinin tahliye edilmesi kararını alması ile gelmişti. Bu karar doğrultusunda başlatılan tahliye çalışmaları sonucunda Sudan'daki son yabancı birlikler Kasım 1955'te ülkeyi terk etmişti. 10 Kasım 1955'te yapılan güvenoylamasını partisinden uzaklaştırdığı parlamenterlerin de muhaliflere destek vermesiyle dört oy farkla kaybeden Ulusal Birlik Partisi lideri el-Ezheri Başbakanlıktan istifa etmiş; kabinesi düşmüştü. Seyyid Abdurrahman bağımsızlık ilanı sonrasında bir koalisyon hükümeti kurulması çağrısı yapmış; bu çağrı destek bulmuştu. Ulusal Birlik Partisi de bu şartlar altında mecburen buna katılmak durumunda kalmıştı. 19 Aralık 1955'te parlamento; üç gün sonra 22 Aralık 1955'te ise Senato'nun aldığı kararlar bağımsız, demokratik Sudan Cumhuriyeti'nin kurulduğunu ilan ediyordu. Geçiş dönemi anayasasında genel valilik makamının siyasi gücünün beş kişilik bir yüksek idare kuruluna devredildiği açıklanıyordu. İngiltere'nin Sudan'daki son genel valisi ise bağımsızlık ilanından iki hafta önce Hartum'dan ayrılmıştı. 1 Ocak 1956 tarihinde ise Hartum'da Kondominyum döneminin bayrakları yerini Sudan bayrağına bırakırken; Lord Cromer'in melez idare kurduğu Sudan topraklarında yeni bir rejim, yeni bir devlet doğuşunu ilan ediyordu.¹³⁹⁸

¹³⁹⁷ P.M. Holt & M.W. Daly, s. 163.

¹³⁹⁸ M. Cowen ve L. Laakso (Ed.), **Multi Party Elections in Africa**, , Palgrave, New York, 2002, ss. 252-255.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İNGİLİZ SÖMÜRGEÇİLİĞİNİN MİSİR VE SUDAN'DAKİ UYGULAMALARININ KARŞILAŞTIRMALI ANALİZİ

19. yüzyılda Kuzey Afrika'dan Asya içlerine, Güney Afrika'dan Avustralya'ya dek sahip olduğu dominyonlarla dünya ölçeğinde bir sömürge imparatorluğu kuran ve bu yönüyle “üzerinde güneş batmayan imparatorluk” olarak anılan İngiltere'nin sömürge siyasetinin alamet-i farikası sayılan Hindistan'ın yanı sıra özellikle Ortadoğu bölgesinde Mısır ve Sudan'daki uygulamaları benzerlikleri kadar farklılıkları ile de dikkat çekicidir. 19.yüzyıl'ın başlarından itibaren Napolyon Fransa'sı ile olan rekabeti dolayısıyla öncelikle Hindistan yolunun emniyetini sağlamak saikiyle hareket eden İngiltere Fransızların Mısır'a asker çıkarmasıyla ilk kez askeri manada bu topraklarda boy göstermiştir. Napolyon askerlerinin Mısır'dan çıkarılıp, Hint yolunun tehlikeye düşmesinin önüne geçilmesinin ardından¹³⁹⁹ İngiltere 1882'deki resmi işgale dek Mısır topraklarında varlığını sürdürmeye devam etmiştir. Somut olarak siyasi ve askeri bir varlıktan çok iktisadi-mali bir varlık olarak kendini hissettiren İngilizler, Hıdiv İsmail Paşa döneminin hızlı modernleşme devresi içerisinde önce bankerler ve tacirler, sonra da Mısır hazinesine kredi sağlamak suretiyle bankaları vasıtasıyla bu topraklara yerleşmeye başlamıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünün korunması olarak kısaca özetlenen Doğu politikası kapsamında Fransa ve Rusya gibi rakiplerinin Osmanlı coğrafyasında kendisini arka planda bırakacak avantajlar elde etmesini istemeyen İngilizler bu politikada Berlin Anlaşması sonrasına dek ısrar etmeyi sürdürmüş; 1880'lerde ise daha önce Kıbrıs ile başlayan ele geçirme süreci 1882'de Mısır ile devam etmiştir. Her ne kadar hukuki ve siyasi anlamda Mısır uzun yıllar daha Osmanlı toprağı olarak kalmaya devam etse de fiili durum İngiliz egemenliğini işaret etmiştir. Mısır gibi

¹³⁹⁹ Hindistan yolunun İngiliz çıkarları açısından güvenliğinin sağlanması ve rakip büyük devletlerin bu yol üzerinde Londra açısından tehlike yaratacak konumlara sahip olmalarının engellenmesi tüm 19. yüzyıl boyunca İngiliz dış siyasetinin öncelikli meselelerinden birisi oldu. 1882'de Mısır'ın ele geçirilmesi ile Hint yolu üzerinde güçlendirilen İngiliz hâkimiyeti, Osmanlı İmparatorluğu'nun son yıllarında Basra Körfezi'nde ve Mezopotamya bölgesinde yoğunlaşmıştı. Bkz. Marian Kent, “Büyük Britanya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu 1900-1923”, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu ve Büyük Güçler**, (Ed. Marian Kent), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999, s.199.

gerek Kuzey Afrika gerekse Kızıldeniz ve Süveyş Kanalı yoluyla Hindistan yolunu kontrol altına alan bir stratejik coğrafyaya sahip olan İngiltere kısa bir süre sonra buradaki varlığını biraz da Mehdi İsyanı'nın zorlamasıyla Sudan'a hâkim olarak perçinlemek istemiştir. Nitekim 1898 sonunda Mehdi Devleti'ni yıkarak Sudan'ı ele geçirmeyi başaran İngilizler, hem Mısır'ın güvenliği için hem de Sudan'ın zenginliklerinden yararlanmak için sömürge imparatorluğuna yeni bir mülk daha kazandırmıştı.

19.yüzyıl'ın son çeyreğine denk gelen yukarıdaki gelişmeler sonrasında İngiliz sömürgeciliği Mısır ve Sudan'da önce varlığını güvence altına almaya sonra da bu topraklar üzerinde kendi idarelerini kurumsallaştırmaya başlamıştır. Bu kapsamda her iki ülkenin maliyesinden tarımsal üretimine, sağlığından vergi politikasına, askeri varlıklarının yeniden organize edilmesinden eğitimine dek pek çok alana müdahale edilmiş; bu sayede Mısır ve Sudan hem İngiliz sömürge idaresine boyun eğecek hem de azami fayda elde edilecek alanlar haline getirilmeye çalışılmıştır. Uzun yıllara yayılan bu uygulamalar sırasında İngiliz sömürgeciliğinin her iki ülkede benzer tercihlere başvurduğu zamanlar olduğu gibi farklı uygulamalara da yer verildiği görülmüştür.

3.1. MISIR VE SUDAN'I TANIMA

İngilizler hiç kuşkusuz ki Mısır ve Sudan hakkında detaylı bir bilgi birikimine sahipti. 19.yüzyıl'ın süper gücü olarak bilinen İngiltere'nin böyle bir birikimden yoksun olduğunu söylemek mümkün değildir. Ancak özellikle resmi belgelerde yer alan raporlardan Londra'nın 1880'lerin başında, Mısır'ın resmen işgal edildiği dönemde Kahire'ye, 1898'de de Hartum'a gönderdiği uzmanlar aracılığıyla bu bölgeler hakkında detaylı raporlar hazırlattığı anlaşılmaktadır. Bu sayede bu ülkeler hakkında idari yapıdan sulama sistemlerine, orduların mevcudundan mali sistemlerinin son durumuna dek en güncel bilgiler elde edilmiş oluyordu. Bu konuda bir karşılaştırma yapmak amacıyla 1883'te Kahire'ye gönderilen Villiers Stuart ile 1899'da Hartum'daki çalışmalarını tamamlayan Sir William Garstin'in raporları önemli belgeler olarak dikkat çekmektedir.

1883 Ocak ayında Kahire'ye gelen ve Mart ayına dek burada bulunan Villiers Stuart bu süre içerisinde Mısır'da birçok bölgeyi ziyaret etmiş; yerli halkın durumunu bizzat yerinde incelemişti. Ekonomik anlamda halkın son derece kötü şartlar içerisinde olduğunu söyleyen Stuart'ın raporunda yer verdiği bilgiye göre halk o kadar kötü durumdaydı ki Arabî Paşa hareketini kendilerine devlete olan tüm borçlarının silineceği vaadinde bulunulduğu için desteklediklerini söylemişlerdi. Mısır'da işlemekte olan adalet sisteminin kendilerini korumadığını, bu nedenle de adil olmadığını düşünen köylüler tarlalarında ırgatlık yaptıkları büyük arazi sahiplerinin de kendilerine emeklerinin karşılığını ödemediğinden şikâyetçi olmuşlardı. Stuart, bu gezileri sırasında yerli halkın maddi durumunun kötülüğü sebebiyle Yahudi ve Rum tefecilere borçlandıklarını ve sırf bu nedenle de ülkede güçlü bir yabancı düşmanı hissiyatın oluşmakta olduğu teşhisinde bulunmuştu.¹⁴⁰⁰ Hiç kuşku yok ki Stuart'ın bu raporunu alan Londra Hariciye Nezareti bundan gerekli dersleri çıkarmış; Mısır ahalsinin maddi durumunun kötülüğü karşısında nasıl tedbirler alınacağı, halkın tansiyonunun bilhassa yabancılara karşı nasıl düşürüleceği gibi hususlardaki tavrını buna göre düzenlemiştir. Özellikle Lord Cromer dönemi uygulamaları bunun örneklerinin görülmesi bakımından önemli bir süreçtir.

Zamanında Kahire'ye Villiers Stuart'ı gönderen Londra, sıra Sudan'a geldiğinde ise 1899 senesinde Sir William Garstin'i görevlendirmişti. Mısır'a nazaran Sudan'a biraz daha yabancı olan İngiliz idaresi Garstin'den detaylı bir rapor istemişti. Uzunca bir çalışmanın sonucu olarak hazırlanan ve 1899 ilkbaharında Londra'ya sunulan raporda Sudan'ın İngilizler ve Mehdi Devleti döneminden evvel 19.yüzyıl'ın uzunca bir dönemi içerisinde Osmanlılar ve Mısırlılar tarafından nasıl idare olunduğunun analizi yapılmıştır. Sudan'ın bu döneme ait mülki idari yapısını şema halinde ortaya koyan Garstin'in sunduğu bu bilgi ufak tefek nüanslar dışında İngiliz-Mısır Sudanı döneminde de benimsenmiştir. Aynı zamanda Sudan tarımı ve hayvancılığını en iyi analiz eden raporlardan bir tanesi olarak göze çarpan Garstin raporu Sudan halkına dair de detaylı bilgiler içermekteydi. Kuzey Sudan halkı ile Güney Sudan halklarının dini, etnik farklılıkları, bölgeye ait aşiret/kabile tarzı sosyolojik yapı hakkında bilgiler veren Garstin 19.yüzyıl sonunda Sudan hakkında

¹⁴⁰⁰ "Mr. Villiers Stuart, M.P., to the Earl of Dufferin, Cairo, March 2, 1883", **1883 [C. 3554] Egypt. No. 7 (1883)**. Reports by Mr. Villiers Stuart, M.P., respecting organization in Egypt.

İngiliz makamları için hazırlanmış en kapsamlı saha araştırmalarından bir tanesine imza atmıştır.¹⁴⁰¹

Her iki örnekte de görüldüğü gibi Londra, Mısır ve Sudan'ı daha yakından tanıyabilmek ve en güncel bilgileri derleyebilmek adına uzmanlarından yararlanmaya devam etmiş, bu sahalardan tedarik edilen bilgileri kullanmayı sürdürmüş, akla ve İngiliz sömürgeciliğinin menfaatlerine uygun önerileri uygulamaktan da kaçınmamıştır. Mısır örneğinde Villiers Stuart, Sudan örneğinde ise William Garstin bu noktada verilebilecek örneklerden yalnızca ikisini teşkil etmektedir.

3.2. İNGİLTERE'NİN MISIR VE SUDAN'DA ÜST DÜZEY DENEYİMLİ İDARECİLERE GÖREV VERMESİ

İngiltere Mısır ve Sudan'da üst düzey mevkilerde görev verdiği tüm idarecileri başta Hindistan olmak üzere İngiliz sömürge yönetimlerinde daha önce değişik katmanlarda görev almış isimler arasından seçmiştir. İngiliz sömürgeciliğini yaşayarak tecrübe eden bu isimler Mısır ve Sudan görevleri arifesinde görev yaptıkları yerlerde sömürge yönetimi, İngiliz menfaatleri, sömürge yönetimi altındaki halk ile ilişkiler gibi farklı konularda deneyim sahibi olmuşlardı. Bu isimlerin başında gelen Sir Evelyn Baring, nam-ı diğer Lord Cromer söz konusu tipolojinin önde gelen örneğidir. Lord Cromer ilk olarak 1872'de Hindistan'da dönemin İngiliz Genel Valisi Lord Northbrook'un özel kalemi olarak görevlendirilmiş; Northbrook sonrasında genel valiliğe getirilen Lord Ripon'un kabinesinde de Maliye Nazırı olarak yer almıştı. Buna ek olarak, 1877-1879 yılları arasında Mısır Borçlar İdaresi'nde komisyon üyeliği de yapan Cromer bu manada Londra'nın gözünde sömürge siyaseti konusunda son derece deneyimli bir bürokrat idi.¹⁴⁰²

Gerek Mısır'da gerekse Sudan'da görev yapan Lord Kitchener ise İngilizlerin elinde bulunan tecrübeli üst düzey asker bürokratların başında gelmekteydi. 1884'te Sudan'da patlak veren Mehdi İsyanı sırasında buraya gönderilmesi ile Afrika görevine başlayan Kitchener, 1892'de Hıdiv Abbas Hilmi tarafından Mısır orduları

¹⁴⁰¹ **1899 [C. 9332] Egypt. No.5 (1899)**. Despatch from Her Majesty's agent and Consul-General at Cairo, inclosing a report on the Soudan by Sir W. Garstin, K.C.M.G.

¹⁴⁰² H.D. Trail, Lord Cromer, ss. 21-85.

Serdarlığı görevine getirilmişti.¹⁴⁰³ 1899'da İngiliz-Mısır Sudanı'nın ilk genel valisi olarak tayin edilen Kitchener daha sonraki yıllarda Güney Afrika'da Boerlere karşı savaşan İngiliz ordularına kumandanlık etmiş; ardından da Hindistan'a başkomutan olarak gönderilmiş bir isimdi.¹⁴⁰⁴ Birinci Dünya Savaşı öncesinde ise 1911'de feldmareşal unvanı ile tekrar Kahire'ye, bu defa İngiliz Genel Konsülü sıfatıyla geri dönmüştü.¹⁴⁰⁵ “Üzerinde güneş batmayan imparatorluk” olarak nitelenen İngiliz sömürge imparatorluğunun pek çok önemli noktasında görev yapmış olan Kitchener bu anlamda önemli bir askeri ve siyasi figür olarak öne çıkmaktadır.

Sudan'da genel vali olarak görevlendirilen Sir Reginald Wingate ile Sir Lee Stack ise bu görevlerinden önce Mısır'da çeşitli kademelerde görevlendirilmiş; İngiliz sömürgeciliğini Kahire'de ilk elden tecrübe etmiş isimler olarak dikkat çekmektedir. Örneğin Wingate, Aralık 1899'da Sudan Genel Valisi olarak görevlendirilmeden önce Mısır ordusu istihbarat biriminde çalışmış bir asker bürokrat idi.¹⁴⁰⁶ 1887'de bu birimde çalışmaya başlayan Wingate, Mısır ordusu içerisindeki seçkin İngiliz subaylar grubunun bir üyesi idi. Wingate, Sudan görevinin sona erdiği 1917 başında tekrar Mısır'a, bu kez İngiliz Yüksek Komiseri sıfatıyla tayin edilecekti.

3.3. VERGİ POLİTİKASI

İngiltere'nin Mısır ve Sudan örneklerinde birbirine yakın uygulamaları tercih ettiği konulardan bir tanesi vergi politikalarıdır. Hiç kuşku yok ki İngiltere gerek Mısır'da gerekse Sudan'da kurduğu sömürge idarelerinde her bir bölgeden azami gelir elde etmeyi öncelik olarak kabul etmiştir. Bunu sağlamanın en önemli yollarından bir tanesi de diplomatik yazışmalarda sıkça dile getirildiği üzere “*ülkede huzur ve istikrarı sağlamak*”tan geçmektedir. Huzur ve istikrardan kastedilenin Mısır ve Sudan halklarının huzur ve istikrarından ziyade Kahire ve Sudan'daki İngiliz

¹⁴⁰³ Arthur E.P. Brome Weigall, s. 195.

¹⁴⁰⁴ **1904 (200) East India (army memorandum)**. Return of the memorandum recently issued by General Lord Kitchener of Khartoum and local Commander-in-Chief in India, upon the organisation and training of the army in India.

¹⁴⁰⁵ E.S. Grew, **Field-Marshal Lord Kitchener: His Life and Work for the Empire**, The Gresham Publishing Company, London, 1917, ss. 92-165; Henry D. Davray, **Lord Kitchener: His Work and His Prestige**, T. Fisher Unwin Ltd., London, 1917, ss. 16-54.

¹⁴⁰⁶ **New York Times**, 24 Aralık 1899.

idarelerinin ve İngiliz menfaatlerinin huzuru ve korunması olduğu açık bir gerçektir. Bu açıdan bakıldığında her iki başşehirde kurulan sömürge idarelerinin belli başlı gelir kaynaklarından bir tanesi olan vergi gelirlerinin olabildiğince çok toplanabilmesi için halkların İngilizlere karşı olan hissiyatlarının mutedil; tepkilerinin ise minimum düzeye indirilmiş olması gerekmektedir. Bu aynı zamanda Mısır ve Sudan'da İngiltere'nin ayakta kalabilmesinin de bir aracı olarak görülmüştür. İngilizler buna o kadar önem veriyorlardı ki uzun yıllar İngilizlerin Kahire'deki bir numaralı temsilcisi olan, 19.yüzyıl İngiliz emperyalizminin simge isimlerinden Sir Evelyn Baring, namı diğer Lord Cromer Kahire mesaisine başlamadan önce daha önce burada kurulan Borçlar İdaresi'nde görev almanın yanı sıra Hindistan'da ekonomi politikasının başında görev yapmış bir bürokrattı. Lord Ripon'un kabinesinde Maliye Nazırlığı yaptığı dönemde özellikle fakirlerin ihtiyaçlarının karşılanması ve önlerindeki sosyal engellerin kaldırılmasına dönük çalışmalar yürüten Lord Cromer Mısır'a da bu tecrübe ile gönderilmiştir.¹⁴⁰⁷ Cromer'in Kahire'ye gelir gelmez vergi meselesine el atmış olması bu manada tesadüf değildir. Vergi konusunda çalışmalar yapılmaya başlanmasının ardında İngiltere'nin Lord Cromer'in göreve başlamasından kısa bir süre önce Kahire'ye yolladığı Dufferin'in¹⁴⁰⁸ burada farklı alanlardan uzmanlara yaptırdığı araştırmalar neticesinde Londra'ya sunduğu raporlar da belirleyici bir rol oynamıştır. Örneğin, yüksek vergi miktarları, yoksulluk ve açlık meselelerinin Mısır halkının önde gelen sorunları olduğunu belirten Sir Villiers Stuart'ın 1883 Ocak ayı içerisinde 35 köy ve kasabayı dolaşarak hazırladığı raporunda aşırı vergilendirmeden vazgeçilmesinin halkın boğucu atmosferden kurtarılmasına yardımcı olabilecek bir uygulama olacağına altı çizilmiştir.¹⁴⁰⁹

Cromer'in Mısır'da işe maliye ile başlaması, ilk hedef olarak ise aşırı vergilendirme meselesine eğilmesine yol açan son önemli çalışma ise Lord Northbrook tarafından yapılmıştı. 19. yüzyıl İngiliz denizaşırı siyasetinin önde gelen aktörlerinden biri olan Northbrook 1872-1876 yılları arasında Hindistan Genel Valisi

¹⁴⁰⁷ H.D. Trail, Lord Cromer, ss. 21-85; Sir Auckland Colvin, s. 43.

¹⁴⁰⁸ **Bab-ı Ali Hariciye Nezareti Mısır Meselesi**, s. 80; Sir Alfred Lyall, **The Life of the Marquis of Dufferin and Ava**, Volume: II, John Murray, London, 1905, ss. 31-33.

¹⁴⁰⁹ "Mr. Villiers Stuart, M.P., to the Earl of Dufferin, Esné, January 25, 1883", **1883 [C. 3554] Egypt. No. 7 (1883)**. Reports by Mr. Villiers Stuart, M.P., respecting organization in Egypt.

olarak görev yapmıştı.¹⁴¹⁰ Tıpkı Dufferin örneğinde olduğu gibi yine elindeki en seçkin devlet adamlarından bir tanesini Kahire'ye gönderen İngiltere¹⁴¹¹, Northbrook'un hazırladığı raporlar doğrultusunda adım atmanın mantıklı ve doğru olacağına inanmaktaydı.

Vergi meselesinde İngiliz idarecilerin aklının bir köşesinde kalan bir başka konu da Mehmed Ali Paşa döneminden bu yana vergi meselesinin Mısır halkının Kahire yönetimlerine olan başkaldırısında itici güç olan birkaç meseleden biri olduğudur. Zira Kavalalı'dan itibaren Mısır'da Kahire idaresinin sözünün ve otoritesinin çok daha belirleyici olduğu süreç içerisinde Mısır halkı ve fellahı iki konuda üzerinde baskı hissettiğinde başkaldırmıştı. Bunlardan bir tanesi zorunlu askerlik uygulaması¹⁴¹² bir diğeri de yüksek vergi olmuştu.¹⁴¹³ Bu tarihi gerçekliğin de farkında olan İngilizlerin Kahire'de idareyi fiilen ele geçirir geçirmez ilk iş olarak yüksek vergi oranlarına müdahale etmesi rastlantısal bir durum değildir. Kahire örneğinde İngiliz sömürgeci mantığı ve bu çerçevede vergi meselesinin önemine bu üç açıdan bakıldığında karşımıza bu mantığı analiz etmeye yönelik veri sağlayan yeni bir perspektif çıkmaktadır. Buna göre, Dufferin'in söz konusu raporu, Lord Cromer'in seçilmesi ve Mısır'ın yakın tarihinin bilincinde olunması İngiliz sömürge politikaları ve uygulamaları bağlamında şunlara işaret etmektedir: Lord Dufferin gibi üst düzey bir İngiliz hariciye bürokratinin Kahire'ye ön saha araştırması için gönderilmesi ve kendisinden detaylı bir rapor istenmesi Londra'nın yerleşmeye çalıştığı ve kalıcı olmak istediği bir yabancı coğrafyayı doğru analiz etme gayretini göstermektedir. Bu araştırma için gönderilebilecek pek çok düşük profilli hariciye bürokrati varken İstanbul Sefiri olarak Osmanlı İmparatorluğu'nu, Hindistan'ı, İngiliz dış siyasetini en iyi bilen isimlerden biri olan Lord Dufferin'in buraya gönderilmesi bu açıdan bakıldığında son derece manidardır. İkinci olarak, Lord Cromer'in İngiliz idaresinin Mısır'da yerleşmesi için çalışmak üzere buraya tayin

¹⁴¹⁰ Bernard Mallet, **Thomas George Earl of Northbrook**, Longmans Green and Co., London, 1908, ss. 1-138.

¹⁴¹¹ "The Earl of Northbrook to Earl Granville, Cairo, September 10, 1884", **1884-85 [C. 4204] Egypt. No. 34** (1884). Further correspondence respecting the affairs of Egypt.

¹⁴¹² Örnek için bkz. Khaled Fahmy, Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın Nizam-ı Cedid Ordusu, s. 211.

¹⁴¹³ Bu salt Mısır'a özgü bir durum olarak anlaşılmamalıdır. Zira resmi idarenin zorunlu askerlik ve aşırı vergilendirme konusundaki tasarrufları 19.yüzyıl boyunca Ortadoğu'nun belli başlı bölgelerinde hep sorun yaratmış; isyanlara neden olmuştur. Bunlardan birisi yüzyılın ilk yarısında Suriye'de Mehmed Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa'nın başına gelmiş; çıkan isyan Paşa ve askerlerinin Suriye'deki sonunu getirmiştir. Detay için bkz. Sabahattin Şen, **Ortadoğu'da İdeolojik Bunalım: Suriye Baas Partisi ve İdeolojisi**, Birey Yayınları, İstanbul, 2004, s. 24.

edilmesi de birçok açıdan tıpkı Dufferin örneğinde olduğu gibi manidardır. Hindistan'da edindiği üst düzey tecrübenin yanı sıra maliye alanında uzman bir isim olarak Cromer'in mali açıdan iflas etmiş, dış borçlanmada sınırı çoktan aşmış; Süveyş Kanalı hisselerini satarak borçlarını ödemeye çalışan Mısır'a genel konsül olarak atanması bu konjonktürün de bir neticesi olarak değerlendirilmelidir. Üst düzey bir asker bürokratin ya da deneyimli bir siyasetçinin Londra'dan Kahire'ye tayin edilmeyip, yerine Cromer'in atanması bu anlamda İngiliz tercihlerinin nasıl ve hangi şartlara göre yapıldığının bir göstergesi gibidir. Üçüncü olarak ise, daha önce burada görev yapmış olan İngiliz tüccar acentaları ve konsoloslarının raporlarına dayanarak Mısır'ın yakın tarihinin öğrenilmesi ve buradan elde edilen bilgi ile hareket edilmesi vergi meselesi örneğinde, İngiliz sömürgeciliğinin çalışma anlayışını yansıtmaktadır. Önceki yıllarda halkın huzursuzluğunu artıran hatta başkaldırmaya yönlendiren hususlardan birisi olarak yüksek vergi uygulamasının tespit edilmiş olması ile 1882 sonrası süreçte İngiliz idaresinin mali politikalarında vergi miktarlarında indirim gidilmiş olması beraber değerlendirildiğinde durum kendiliğinden ortaya çıkmaktadır.

Mısır'da daha ilk günlerden girişilen vergi indirimi meselesi Sudan'daki uygulama ile karşılaştırıldığında da büyük bir benzerlik göstermektedir. Lord Cromer, Sudan Mehdi Devleti yıkılıp, İngiltere'nin eline geçer geçmez yanına Hartum'a atanacak ilk genel vali olan Herbert Kitchener'i de alarak Sudan'a gelmiş ve burada kendisi ile bir toplantı yapmak üzere davet edilen aşiret reisleri ve dini önderlere adil ve mutedil bir vergilendirme sözü vermişti.¹⁴¹⁴ Daha ilk buluşmada vergi meselesinin bu denli öne çıkması sorunun büyüklüğünü göstermesi bakımından önemlidir. Nitekim İngiltere halkı huzursuz etmemek, kendisine karşı bir cephe oluşmasının önüne geçmek gibi Mısır'dakine benzer saiklerle harekete geçtiği Sudan'da uygulamaya koyduğu vergi politikasına özel bir isim dahi bulunmuştu: "düşük vergi".¹⁴¹⁵ Arazi ve sürü vergisi gibi Sudan'ın öteden beri akla gelen ilk gelir kalemleri olan bu vergiler genellikle eskiye nazaran daha düşük oranlarda tutulurken, daha çok ulaşım ve gümrük vergilerinden gelir elde edilmeye çalışılmış; zaman içerisinde ticaretin, tarım ve hayvancılığın iyileştirilmesiyle yerli halktan daha yüksek oranlarda vergi alınmaya başlanmıştır.

¹⁴¹⁴ **New York Times**, 6 Ocak 1899.

¹⁴¹⁵ P.M. Holt ve M.W. Daly, s. 126.

İngiliz sömürgeciliği 19.yüzyıl'ın son çeyreği boyunca gerek Mısır'da gerekse Sudan'da vergi meselesinde yerli halk ile isyan yahut başkaldırı derecesinde bir karşı karşıya geliş yaşamamıştır. Bunda şimdiye dek sıralamaya çalıştığımız pek çok etmen rol oynamıştır. İngilizler Kahire ve Hartum'a Lord Dufferin, Lord Northbrook gibi deneyimli sömürge idarecilerini göndererek buralarda araştırmalar yaptırmış, raporlar hazırlatmış ve bu yolla sorunları tespit etmeye ve kendileri için yol haritası hazırlamaya çalışmıştır. İkinci olarak gerek Kahire gerekse Hartum'da Lord Cromer, Herbert Kitchener, Sir Reginald Wingate gibi üst düzey sömürgecilik tecrübesine sahip, İngiliz sömürgeciliği anlayışına tamamıyla hâkim isimleri görevlendirmek suretiyle hem hata oranını en aza indirmek hem de Mısır ve Sudan'dan elde edilebilecek azami faydanın elde edilmesini sağlamak istemiştir. Bu isimler de kendilerinden önce yine en az kendileri kadar tecrübeli isimlerin hazırladıkları raporları kullanmışlardır. Üçüncü olarak da İngilizler Mısır ve Sudan'da resmi sömürge idarelerini kurmadan önce bu toprakların yakın geçmişine dair araştırmalar; siyasi, askeri, toplumsal analizler yaptırmıştır. Bu bilgi birikimi etrafında bir strateji izlenmiştir. Maliye alanında her iki ülkede de uygulanan düşük vergi politikası bunun en güzel örneklerinden bir tanesidir.

3.4. YERLİ HALKIN HUZURUNUN SAĞLANMASI MESELESİ

İngiliz sömürge zihniyetinin Mısır ve Sudan örneklerinde yerli halkın huzurunun sağlanması ve kamu düzeninin korunması konusuna verdiği öneme, vergi başlığı altında işaret etmiştik. Daha önce de ifade edildiği üzere, İngilizler Mısırlı ve Sudanlıların gündelik yaşamlarını doğrudan etkileyen konulara özel önem vermişler; olumsuzluk yaratan ve huzursuzluğa yol açan meselelerin ortadan kaldırılması noktasında gayret göstermişlerdir. Bu bir yanıyla halkın gündelik hayatını ve yaşam koşullarını iyileştirmek suretiyle ona hoş gözükmek bir yanıyla da Mısır ve Sudan üzerinde İngiliz egemenliğini sorunsuz bir biçimde tesis etme yolunda halkı direkt olarak karşısına almamak kaygısını içeren bir hassasiyet olarak kendini göstermişti. Nitekim Mısır ve Sudan'da İngiliz hâkimiyetinin kurulduğu tarihlerden itibaren adli vakalardan vergi miktarlarına, sağlık koşullarından dinsel müdahaleden uzak durmaya uzanan geniş bir perspektifte bu politikanın izlendiği gözlemlenmektedir.

30 Ocak 1885 tarihinde Mısır Polis ve Jandarma Kuvvetleri Başmüfettiş Yardımcısı Albay E.A. Johnson tarafından hazırlanan ve Kahire Genel Konsülü Lord Cromer'e sunulan raporda yer alan ifadeler hem İngilizlerin yukarıda sözünü ettiğimiz hassasiyetini hem de bu yönde yürütülen çalışmaları ortaya koymasından önemli bir belge niteliği taşımaktadır. Albay Johnson'a göre, Mısır toprakları üzerinde başta fellah kesimi olmak üzere halkı birinci derecede rahatsız eden en önemli mesele haraç meselesi idi. Bu amaçla kurulmuş olan çeteler ile doğrudan mücadele edemeyen, mecburen haraç vermek zorunda kalan köylüler büyük sıkıntı içerisindeydi ve buna bir son verilmesini talep etmekteydi. Maddi olarak bir ödeme yapamayanların evleri soyuluyor, ağıllarına girilerek hayvanlarına el konuyordu. Bu suçları işleyen çetelerle mücadele konusunda Albay Johnson özel polis birliklerinin oluşturulmasını ve daha çok kırsal kesimde görevlendirilecek olan bu birlikler ile bu soruna bir son verilmesini önermekteydi. Mısır'da çetelerin köylülere olan zulmü nedeniyle halkta birikmekte olan büyük gerilime özellikle dikkat çeken Johnson acil müdahalenin şart olduğunu bildirmekteydi.¹⁴¹⁶

Lord Cromer'e sunulan raporların dışında Mısır'da yetkili İngiliz güvenlik uzmanları Mısır kabinesi ile de irtibat halinde çalışmakta, rapor paylaşımında bulunmaktaydı. Albay Johnson'ın kırsal kesimde asayişin sağlanmasına dönük raporunun yanı sıra başta Kahire olmak üzere kent merkezlerinin ve buralarda yaşayan yerli halkın güvenliğinin sağlanması noktasında da çalışmalar yapılmaktaydı. Bu yönde hazırlanan raporlardan bir tanesi 3 Şubat 1885 tarihinde Kahire Emniyet Müdürü Yüzbaşı Martyn Fenwick tarafından Mısır reis-i nüzzarı Nubar Paşa'ya sunulmuştu. Kahire'de yaşanmakta olan büyük ve yaygın miktarlardaki adli vakalarda ciddi bir düşüşün kaydedildiğini bildiren Fenwick, Kahire özelinde durumun 1882'den bu tarafa ulaşılan en iyi durum olduğunu söylemekteydi.¹⁴¹⁷

Kent ve kırsal yaşamında uzun yıllara dayanan yerleşik bir kamu düzenine sahip olan Mısır örneğine karşın Sudan İngilizler için çok daha karmaşık hatta kaotik

¹⁴¹⁶ "Report by Colonel Johnson on Brigandage (so called) in Egypt, Inclosure in No. 8", **1884-85 [C. 4421] Egypt. No. 15** (1885). Reports on the state of Egypt, and the progress of administrative reforms.

¹⁴¹⁷ "Captain Fenwick to Nubar Pasha, The Zaptieh, Cairo, February 3, 1885, Inclosure 1 in No. 10", **1884-85 [C. 4421] Egypt. No. 15** (1885). Reports on the state of Egypt, and the progress of administrative reforms.

iç yapıya sahip bir ülke olmuştu. Özellikle Mehdi rejiminin yıkılması sonrası süreçte her ne kadar 1898’de ülkede İngiliz sömürge idaresi resmen kurulmuş olsa da uzun yıllar boyu Mısır’dakine benzer bir toplumsal düzenin oluşturulması mümkün olamamıştı. İrili ufaklı isyan hareketlerinin yanı sıra ülkenin kuzeyi ile güneyi arasındaki büyük sosyolojik farklılıklar İngilizleri en çok zorlayan hususların başında gelmişti. Bu yönüyle kamu düzeninin sağlanması meselesi İngilizler açısından Sudan’da Mısır’dan çok daha farklı bir anlam ifade etmiştir. 1899’dan itibaren her yıl düzenli olarak hazırlanan ve Londra’ya sunulan Sudan yıllıklarında yer alan kamu düzeni bölümleri bu konuda bir hayli bilgi içermektedir.

1902 Sudan yıllığında örneğin, hala Darfur bölgesinde arka arkaya patlak veren isyanlardan söz edilmektedir. Son zamanlarda İngiliz birliklerinin görülmeye başlanması ile birlikte özellikle sınır bölgelerinde yaşamakta olan kabilelerin bir hareketlenme içerisine girdikleri belirtilen raporda yerel kabilelerle İngiliz birlikleri arasında vuku bulan çatışmalardan bahsedilmekteydi. Her ne kadar İngiliz birlikleri bu çatışmalarda galip gelmiş olsa da rapordan anlaşıldığı üzere Darfur bölgesinde egemenlik tam manasıyla tesis edilebilmiş değildi.¹⁴¹⁸

1902 Sudan Yılığında bölgesel çatışmaların yanı sıra tıpkı Mısır’da olduğu gibi haraç meselesine vurgu yapılmaktaydı. Buna göre, çoğunluğunu Mehdi döneminden geriye kalan ve Ensar adı verilen milislerin oluşturduğu çeteler yerli halkı haraca bağlamıştı. Bu yolla varlıklarını sürdüren bu çeteler nedeniyle tarım ve hayvancılıkla uğraşan kesimin ciddi bir sıkıntı içerisinde olduğu belirtilen yıllıkta bu sorunla mücadele edebilmek için Sudan coğrafyasına ve topografyasına ait daha detaylı ve güncel bilgilere sahip olunması gerektiği ifade ediliyordu.¹⁴¹⁹

1908’e gelindiğinde ise Sudan üzerindeki İngiliz egemenliği onuncu yılına girmek üzere iken hala belli noktalarda İngiliz hâkimiyetinin tesis edilemediği görülmektedir. Darfur gibi bir başka sorunlu bölge olan Bahral Gazal’da kabile isyanlarının sürdüğü bu süreçte askeri müdahalelere gereksinim duyulduğu raporda ifade olunmuştu. Aynı zamanda kabileler arası çatışmaların da yaşanmakta olduğu

¹⁴¹⁸ **1902 [Cd. 1012] Egypt. No. 1** (1902). Reports by His Majesty’s agent and consul-general on the finances, administration and condition of Egypt and the Soudan in 1901.

¹⁴¹⁹ **1902 [Cd. 1012] Egypt. No. 1** (1902). Reports by His Majesty’s agent and consul-general on the finances, administration and condition of Egypt and the Soudan in 1901.

örneklerle belirtilen 1908 Yıllığı'na bakıldığında Sudan'da asayişin tam anlamıyla sağlanamadığı görülmektedir.¹⁴²⁰

Yıllıklarda ifade bulan gelişmelerin yanı sıra Hartum'daki İngiliz idaresi yerli halka hoş görünmek, kendisine karşı var olan muhalefeti yumuşatmak adına bazı girişimlerde bulunmayı ihmal etmedi. Örneğin, Mehdi Devleti tarafından yerlerinden edilerek, başka yerlerde iskân edilmek üzere sürgüne tabi tutulan aşiretlerin kendi topraklarına dönmelerine İngilizler tarafından izin verildi. 1904 ve 1908'de patlak veren sahte mehdi isyanları İngilizlerin bu jestinin pek işe yaramadığını göstermesi bakımından önemliydi.¹⁴²¹

İngilizlerin Sudan'da İslamiyet'e ve dinsel hassasiyetlere olan yaklaşımı ise yerli halkı, özellikle Müslüman Arapları gücendirmemek, tepkilerini yükseltmemek üzerine kurulu idi. Ana hatları Cromer tarafından belirlenen bu yaklaşım çerçevesinde İngiltere Sudan'da halkın inançlarına müdahale eder bir görüntü vermekten dikkatle kaçınmalıydı. Ayrıca cami gibi ibadet merkezlerinin eskilerinin korunması, yenilerinin inşasına ise destek olunması düşünülen bu politika çerçevesinde İngilizlerce dinsel fanatizmin toplanma alanları olarak kabul edilen tekke ve türbelerin eskilerine dokunulmamakla beraber yenilerinin inşasına engel olunması kararlaştırıldı. "*Halkın İslami hassasiyetlerine karşılaşın, Muhammedi inanca saygıda kusur edilmesin*" diyen Wingate'in bu ifadesi İngilizlerin söz konusu yaklaşımını özetleyen bir söz olarak kayıtlara geçmiştir.¹⁴²²

Örneklerden de anlaşılacağı üzere Sudan Mısır'a oranla kamu düzeninin sağlanması bakımından İngilizleri çok zorlamıştır. 1899-1914 arası Sudan Yıllıkları'nın neredeyse tamamında dile getirilen bu zorluklar uzun yıllar boyunca aşılammış; İngilizler Sudan topraklarında kabileler ile çatışmak durumunda kalmıştır. Bölgenin topografik özellikleri gereği, askeri raporlarda sıkça dile getirildiği üzere, isyan çıkan her noktaya müdahale etmenin mümkün olmadığı Sudan'da İngiliz yönetimi halkın huzur ve emniyetini sağlama politikası çerçevesinde Mısır'a oranla başarısız olmuştur.

¹⁴²⁰ **1908 [Cd. 3966] Egypt. No. 1** (1908). Reports by His Majesty's agent and consul-general on the finances, administration and condition of Egypt and the Soudan in 1907.

¹⁴²¹ Göksoy, ss. 37-39.

¹⁴²² Göksoy, s. 71.

3.5. HİNDİSTAN ÖRNEĞİNDEN YARARLANMA

İngiliz sömürgeciliğinin 19.yüzyıl'daki en büyük örneklerinden birisi olan Hindistan hiç kuşkusuz pek çok noktada İngilizlerin deneyim kazanmasına yol açan bir deneme tahtası işlevi görmüştü. Yerli halk ile ilişkilerden güçlü bir sömürge yönetimi kurulmasına dek uzanan bu deneyimler İngilizler tarafından Mısır ve Sudan üzerinde yol gösterici nitelik kazanmıştır. Yetişmiş, tecrübeli eleman eksikliğini Hindistan'dan karşılayan İngilizler, Mısır ve Sudan'daki farklı alanlara ait karar ve uygulamalarında da yine Hindistan örneğinden yararlanma yolunu seçmişti.

Mısır'da görevlendirilmek üzere Hindistan'dan buraya gönderilen isimlerden bir tanesi Sir Colin-Scott Moncrieff idi. Mısır Sular İdaresi'nin başına getirilen Moncrieff¹⁴²³ William Garstin ile birlikte Mısır tarımının geliştirilmesi üzerine çalışmalar yapmış; bilhassa pamuk ekiminin yaygınlaştırılması konusunda projeler geliştirmişti.¹⁴²⁴ Bu kapsamda barajlar, su kanalları yapılması ve kullanıma hazır su miktarının bu yolla artırılması için yaptığı çalışmaları hazırladığı raporlarla Mısır kabinesi ile de paylaşan Moncrieff'in en büyük ilham kaynağı Hindistan'da aynı konuda yaptığı çalışmalar olmuştu. Bunu Nubar Paşa'ya sunduğu 31 Ocak 1885 tarihli raporunda ifade eden Moncrieff, Mısır'daki sulama kanalı çalışmaları için Hindistan'dan daha önce bu alanda görev almış tecrübeli İngiliz mühendis ve uzmanların getirilmesini önermekteydi. Kuzey Hindistan'da kurulan sulama sisteminin aynısının Mısır için ideal sistem olduğunun altını çizen Moncrieff, daha önce kendisi ile birlikte Hindistan'dan Kahire'ye gelen ve birlikte çalıştığı Ross, Willcocks, Foster ve Yüzbaşı Hanbury Brown'un verdikleri katkının önemine işaret etmekteydi.¹⁴²⁵

Mısır'da Hindistan örneğinin yol gösterici olarak kabul edilmesinin konuşulup, tartışıldığı bir başka alan ise İngiliz idaresi altında yeni oluşturulan mahkemeler olmuştur. Şubat 1885 tarihinde dönemin Kahire Temyiz Mahkemesi Yargıç Sheldon Amos tarafından Mısır'daki adli mekanizmanın durumu, ihtiyaçları gibi konular üzerinde hazırlanan raporda Lord Cromer'e Hindistan'daki İngiliz

¹⁴²³ M. Rifaat Bey, **The Awakening of Modern Egypt**, Longmans Green and Co., London, 1947, s. 230; Sir Auckland Colvin, s. 38.

¹⁴²⁴ Arthur Weigall, s. 199.

¹⁴²⁵ "Colonel Scott-Moncrieff to Nubar Pasha, Cairo, January 31, 1885", **1884-85 [C. 4421] Egypt. No. 15** (1885). Reports on the state of Egypt, and the progress of administrative reforms.

sömürge idaresinin hukuk alanında uygulamaya koyduğu mevzuatın örnek alınması önerilmişti. Özellikle ceza yasasının Hint örneğinden alınması konusunda ısrarcı olan rapor doğrultusunda hem adı geçen yasal düzenleme hem de yargıçların terfi usulü Hindistan örneğinden iktibas edilerek Mısır'a getirilmişti.¹⁴²⁶

Mısır'da İngiliz idaresince yürürlüğe sokulan ve kısaca arazi yasası olarak bilinen düzenleme de tıpkı ceza hukuku ve sulama faaliyetlerinden olduğu gibi Hindistan'dan alınmıştı. Hindistan'daki İngiliz sömürge idaresi tarafından uygulanmakta olan Pencap Arazi Yasası yalnızca isim değişikliği yapılmak suretiyle, Lord Kitchener'in genel valiliği döneminde Mısır'da kullanılmaya başlandı. Bu yasa uyarınca elinde beş feddandan¹⁴²⁷ daha az miktarda toprak bulunan küçük üreticinin toprağının müsaderesi kanunen engellenmesiyle Mısır köylüsünün öteden beri en büyük korkularından bir tanesi olan, elindeki toprağa merkezi idare tarafından sorgusuz sualsiz el konulmasına son verilmiş oldu.¹⁴²⁸

Sudan topraklarında İngilizlerin Hint tecrübesine başvurdukları ilk mesele, Mehdi milislerine karşı verilen mücadele dönemine denk gelmektedir. Mehdi Muhammed Ahmed ve kısaca Ensar olarak bilinen milislerinin Sudan genelinde önlenemeyen ilerleyişlerine bir son vermek adına harekete geçen İngilizler, Mehdi ordusunun karşısına gönderilen ilk büyük ordunun komutasını General Hicks'e verdi. Hindistan'daki İngiliz orduları komutanı olan General Hicks¹⁴²⁹ komutası altındaki büyük bir ordu ile Mehdi'ye karşı Sudan topraklarında yaklaşık bir yıla yakın bir mücadele verdi lakin başarılı olamadı. Londra'da Hicks'in başarılı olmasına o denli kesin gözüyle bakıldı ki Hicks'in de ölümü ile sonuçlanan ağır mağlubiyet sonrasında "*Sudan artık Mehdi'nin ayaklarına serildi*" yorumları yapılmaya başlandı.¹⁴³⁰ Nitekim Hicks'in mağlubiyetinden iki sene sonra, 1885'te Sudan'da Mehdi Devleti resmen kurulmuştu.

Sudan'da 1898 sonrasında İngiliz sömürge idaresinin resmen kurulmasından sonra Hartum merkezli olarak bu coğrafyada egemenliğini tesis etmeye çalışan İngiliz sömürgeciliği zaman içerisinde tıpkı Mısır'da olduğu gibi burada da

¹⁴²⁶ "Mr. Sheldon Amos to Sir E. Baring, Cairo, February 7, 1885", **1884-85 [C. 4421] Egypt. No. 15** (1885). Reports on the state of Egypt, and the progress of administrative reforms.

¹⁴²⁷ 1 feddan 4200 metrekaredir.

¹⁴²⁸ Sir George Arthur, **Life of Lord Kitchener**, Vol: II, MacMillan and Co., London, 1920, s. 318.

¹⁴²⁹ Sir Evelyn Baring, **Egypt**, Volume: II, s. 354.

¹⁴³⁰ Slatin Pasha, s. 154.

Hindistan tecrübesinden yararlanma seçeneğini her daim masada hazır tuttu. Örneğin, İngiltere'nin Sudan Genel Valisi Sir Reginald Wingate tarafından 1909 senesinde Hartum'da yeni bir komisyon oluşturulması kararı alındı. Genel valilik makamına bağlı olarak bir nevi yürütme kurulu olarak çalışması öngörülen bu komisyonda doğal azalar olarak belirlenen mülki, mali, adli komiserlerin yanı sıra Sudan Genel Müfettişi ile danışmanların da yer alması planlandı. Sudan'ı ilgilendiren tüm konuların birer komiserin denetimine devredildiği bu komisyonun oluşturulması fikri tamamıyla İngilizlerin Hindistan'da uyguladığı benzer bir yürütme kurulundan ilham alınarak ortaya çıkarılmıştı. Öyle ki, bu tip bir komisyonun oluşturulması düşüncesini İngiliz Hariciye Nazırı Sir Edward Grey'e ileten Wingate, Hindistan'daki uygulamaya işaret etmeyi ihmal etmemiş; bunu gören Grey de cevabi yazısında öneriyi son derece makul ve hayata geçirilebilir bulduğunu ifade etmiştir.¹⁴³¹

Sudan hukuk mekanizmasının yeniden oluşturulması konusunda ise bir ölçüde Mısır'da olduğu gibi İngilizler adına en önemli örnek Hindistan oldu. Arazi yasasından ceza ve vergi yasasına dek Hint kanunlarının alındığı yasa yapımı süreci içerisinde ayrıca istinaf (bölge) mahkemelerinin oluşturulması da aynı örnekten hareketle yaşama geçirildi.¹⁴³²

3.6. İNGİLİZ SÖMÜRGE SİYASETİNİN ESNEKLİĞİ VE POLİTİKA DEĞİŞİKLİKLERİ

19. yüzyıl İngiliz sömürgeciliğini Mısır ve Sudan örnekleri üzerinden incelediğimizde karşımıza çıkan en önemli hususlardan bir tanesi sömürge siyasetinin son derece esnek bir yapıya sahip olmasıdır. Klasik anglo-sakson pragmatizmini yansıtan bu yapı içerisinde İngilizler ele geçirdikleri bölgenin coğrafi, stratejik, ekonomik, sosyolojik ve askeri yapısına uygun olarak içine girdiği kabın şeklini alan su misali değişik politikalar izlemişlerdir. Bu esnek siyaseti bir bakıma sömürgelerde ayakta kalabilmek ve Avrupalı rakipleri ile olan rekabetlerinde üstün

¹⁴³¹İsmail Hakkı Göksoy, ss. 19-20.

¹⁴³²John O. Voll, ss. 213-214.

pozisyonlarını yitirmemek adına yürütmek durumunda kalan İngiliz sömürgeciliğinin bu noktada Kahire ve Hartum'da sergilediği örnekler bulunmaktadır.

Mısır'da uzun yıllar boyunca idareyi neredeyse tamamıyla Lord Cromer'e bırakan İngilizlerin 20.yüzyıl'ın ilk çeyreğinde Cromer'in yerine Eldon Gorst'u ataması pek çok açıdan İngiliz siyasetinin esnekliğine örnek teşkil etmektedir.¹⁴³³ Öncelikle, 1882'deki işgalin hemen ertesinde göreve tayin edilen ve "*Mısır'ın taçsız kralı*" olarak nitelenecek derecede ülkenin tek hâkimi olan Cromer'in¹⁴³⁴ 1907'de koltuğunu bırakmasının en büyük sebebi 1900'lerin başından itibaren Mısır'da yeniden canlanan milliyetçi/İngiliz karşıtı hareket olmuştur. Arabî Paşa hareketinden sonra gelen bu ikinci nesil milliyetçi hareket içerisinde gerek Mustafa Kamil ve arkadaşlarının önderliğindeki Hizb'ül Vatani (Vatan Partisi) gerekse Ahmed Lütfi el-Seyyid önderliğinde ortaya çıkan Hizb'ül Umma (Millet Partisi) gibi siyasal oluşumlar halk nezdinde giderek teveccüh toplamaya başlamışlardı. Mısır milliyetçiliğinin bu dönemde en önemli hedefi İngilizlerin Mısır'dan çıkarılmasıydı. Dolayısıyla Kahire'deki varlığına karşı vücut bulan bu oluşumlara karşı adım atmak durumunda kalan İngilizlerin bu dönemde Cromer-Gorst değişikliğine gitmesi hayli manidardı. Zira Cromer uzun yıllar boyunca Mısır'ı bir demir yumrukla yönetmiş; otoriter bir yönetici profili çizmişti. Ne hıdiv ne de Mısır kabineleri ülkede bir etkinliğe sahip olabilmisti. Tam da bu yüzden hıdivliğinin ilk dönemlerinde Hıdiv Abbas Hilmi ile aralarında bir bilek güreşi yaşanmış ancak kazanan yine Cromer olmuştu. 1906'daki Akabe ve Dinşavay hadiseleri ise bardağı taşıran son damlalardı. Ertesi yıl İngilizlerin Cromer'i buradan çekmelerindeki en önemli gerekçe milliyetçi hareketin daha fazla güçlenmesini ve yayılmasını engellemek; Cromer'in yerine atanacak uzlaşmacı bir isimle dengeyi sağlamaktı. Nitekim Kahire'de Cromer'den boşalan koltuğa seçilen isim olan Sir Eldon Gorst tam da böyle bir karaktere sahipti. Nitekim Gorst gelir gelmez Hıdiv Abbas Hilmi ile Cromer'in aksine yakın ve sıcak bir ilişki kurmak üzere harekete geçti. Hem hıdivlik ile milliyetçi hareket arasında var olduğundan kuşkulanan örtük işbirliğini sağlayan kanalları kapamak, Hıdiv'i milliyetçilerden ayırmak suretiyle kendi yanına çekmek hem de hıdivin yerli halk

¹⁴³³ Arthur Goldschmidt & Lawrence Davidson, s. 260.

¹⁴³⁴ Afaf Lutfi el-Seyyid Marsot, Mısır Tarihi, ss. 76-79. Lord Cromer ve hatta Lord Kitchener'in Osmanlı Sultanı'na aldırış etmeksizin Mısır'ı diledikleri gibi idare ettikleri genellikle kabul gören bir tarihsel olgudur. Bir örneği için bkz. T.G. Fraser, A. Mango, R. McNamara, **Modern Ortadoğu'nun Kuruluşu**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2011, s. 15.

üzerindeki etkinliğinden sembolik manada bile olsa yararlanmak amacı güden bu çalışmalar gayet başarılı olmuştu.¹⁴³⁵ Öyle ki, ileriki yıllarda Cromer ile Gorst'u karşılaştıran Mısır basını, Cromer'i idarenin her noktasına müdahale eden otoriter bir idareci, Gorst'u ise düzenlemeleri yapan ancak işleyişe karışmayan daha ılımlı bir yönetici olarak analiz edecekti.¹⁴³⁶

Gorst zamanında Mısır'da milliyetçi hareketin gelişmesine karşı önceki yıllarda çatışma halinde olduğu Hıdiv'i yanına almayı tercih ederek rota değiştiren İngiliz siyaseti aynı dönemde milliyetçi hareketin yoğun olarak kullandığı İslami söyleme karşın Mısır toplumunun en önemli gayrimüslim kesimi olan Kıptileri yanına çekme stratejisini ortaya koyma kararı aldı. 1882'den bu tarafa Mısır içerisindeki etnik ve dini gruplar arasında birini diğerine tercih etme gibi bir politika izlediği görülmeyen İngilizlerin bu dönemde İngiliz karşıtı hareketin Mısır'ın gayrimüslimlerini de etkisi altına almasının önüne geçmek adına bu tip bir girişimde bulunduğu görülmektedir. Zira bu dönemde Mısır milliyetçi hareketi içerisinde Kıptilerin harekete dâhil edilip, edilmemesi meselesi tartışılmakta idi.¹⁴³⁷ Kıpti toplumunu milliyetçi harekete kaptırmama politikasının en önemli göstergesi Gorst döneminde önde gelen Kıpti siyaset adamlarından Butros Gali'nin Mustafa Fehmi Paşa'nın yerine Mısır kabinesini kurmakla görevlendirilmesi oldu. Hıdiv Abbas Hilmi'nin de onayını alan Gali'nin kabine reisliğine getirilmesi Mısır milliyetçilerinin tepkisine neden olmuştu. Zira Gali, 1906'daki Dinşavay Hadisesi sonrasında kurulan mahkemenin yargıçtı idi ve verdiği kararlarla yerli halkın yoğun tepkisini çekmiş bir isimdi.¹⁴³⁸ Her ne kadar İngilizler Gali kabinesi ile başta Süveyş Kanalı imtiyazının süresini uzatan anlaşma¹⁴³⁹ olmak üzere pek çok kazanım elde etse de kısa vadede İngiliz-Kıpti yakınlaşması Mısır'da toplumsal ayrışmanın daha derinleşmesine neden olmuştur. Milliyetçi hareketin propagandası Kıpti toplumunu işbirlikçi olarak lanse etmiştir. Müslüman Mısırlılar ile Kıptiler arasındaki ilişkilerin bu ve benzeri ifadeler üzerinden bir hayli gerginleştiği bu süreç 1910 başlarında

¹⁴³⁵ Peter Mansfield, Mısır İhtilali, s. 19.

¹⁴³⁶ Weigall, 233.

¹⁴³⁷ Peter Mellini, **Sir Eldon Gorst: The Overshadowed Proconsul**, Hoover Institution Press, 1977, s. 167.

¹⁴³⁸ Weigall, s. 214.

¹⁴³⁹ **The Last Khedive of Egypt: Memoirs of Abbas Hilmi II**, ss. 266-269.

Butros Gali'nin İbrahim el-Verdani adlı bir milliyetçi genç tarafından öldürülmesine neden olmuştu.¹⁴⁴⁰

Mısır örneğinde İngilizlerin milliyetçi harekete karşı değişik toplum kesimlerini yanına çekme siyasetinin bir başka örneği ise Kitchener döneminde yaşandı. Tıpkı Gorst gibi milliyetçilerle mücadeleye devam eden Kitchener, kendi döneminde köylü toplumunu milliyetçilerin nüfuz alanından çıkarıp, kendi saflarına yaklaştırmaya çalıştı. Büyük arazi sahipleri Mısır'da milliyetçi hareketin burjuva kökenini oluşturmakta; köylüler ise Dinşavay ve benzeri olaylarda görüldüğü üzere daha çok vurucu güç olarak kendini göstermekteydi. Buradan hareketle Kitchener, milliyetçi hareketin en büyük toplumsal tabanı olan köylüleri bu noktadan uzaklaştırmak için harekete geçti. Mısır Milli Bankası ve Ziraat Bankası aracılığıyla toprak sahiplerine verilen düşük ölçekli kredileri yükselten ve bu kesimi memnun etmeye çalışan Kitchener¹⁴⁴¹, köylüleri ise devletin elindeki arazileri küçük parçalara bölüp, dağıtmak suretiyle ilk kez toprak sahibi yapmaya başladı. Bu politika özellikle topraksız köylüleri ziyadesiyle memnun etmişti. Kitchener'e el-Lord demeye başlayan köylüler¹⁴⁴² arasında ileriki dönemde dolaşmaya başlayan "*Kitchener geldiğinden beri Mısır'da tavuklar daha büyük yumurta yumurtlar oldu*" şeklindeki rivayetler durumu açıkça ortaya koymaktaydı.¹⁴⁴³

3.7. KARAR ALMA SÜREÇLERİNDE MERKEZİ İDARE-SÖMÜRGE İDARESİ İLİŞKİLERİ

İngiliz sömürgeciliğinin Mısır ve Sudan örneklerine bakıldığında en dikkat çekici hususlardan bir tanesi de karar alma süreçlerinde sömürge idarelerinin en az Londra kadar etkin bir rol oynamış olmasıdır. Her türlü kararda işin doğası gereği son söz Londra'ya ait olmakla birlikte Kahire'de yahut Hartum'da Londra adına görev yapmakta olan idarecilerin de azımsanmayacak bir etkinliğe sahip olduğu açık bir gerçek olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu bağlamda tarihsel süreç içerisinde pek çok örnek, Londra'nın tek karar verici olmadığını göstermektedir. İstişareye verilen

¹⁴⁴⁰ **New York Times**, 21 Şubat 1910.

¹⁴⁴¹ Sir George Arthur, **Life of Lord Kitchener**, Vol: II, MacMillan and Co., London, 1920, s. 318.

¹⁴⁴² **The Last Khedive of Egypt**, s. 278.

¹⁴⁴³ Donald A. MacKenzie, **Lord Kitchener: The Story of His Life and Work**, Blackie and Son Limited, London, 1916, s. 136.

önemi ortaya koyan bu örneklerde yeri geldiğinde Londra'nın istek ve kararının tam aksi yönde bulunan sömürge idarecilerinin tercihlerinin uygulamaya konduğu gözlemlenmektedir. Bu noktada iki spesifik örnek vermek durumu açıklayıcı olacaktır.

Sudan'da 1885 öncesi dönemde Ensar olarak bilinen Mehdi birliklerinin ülke içerisinde kontrolü giderek ele aldığı ve son darbeyi vurmaya hazırlandığı günlerde Hartum'da bulunan General Gordon gerek Mısır Hıdivliği'nden gerekse Londra'dan Hartum'u emniyetli bir biçimde boşaltması yönünde baskıların geldiği sırada şehri savunmaya devam etmekteydi. Gordon, Kahire ve Londra'nın aksine, Mehdi ile mücadele edilebileceğine olan inancını koruyordu. Ne var ki, Mısır ve İngiltere'nin daha önceki girişimleri Mehdi'nin ilerleyişini durdurmaya yeterli olamamıştı. Son dönemde Hartum'daki kabilelerin de Mehdi güçlerine katılmasının ardından Sudan'ın hâkimiyeti tamamen isyancıların eline geçmiş durumdaydı. Ne var ki buna rağmen Gordon savunma yapmayı sürdürmüştü. Londra hükümetinin Hartum'u terk etmesi yönündeki yoğun talimatlarına karşı savunmada kalmaya devam eden ve Gordon'un hayatına mal olan bu ısrarı bir yönüyle sömürge siyasetinin her zaman Londra merkezli olarak ayarlanmadığını, sömürge idarelerinin başında bulunan isimlerin yahut üst düzey yetkililerin de merkezle ters düştüğü durumların yaşanabildiğini, çevredeki resmi yetkililerin tasarruflarını Londra ile ters düşmek pahasına kullanmaktan çekinmediklerini göstermesi bakımından önem taşımaktadır. Gordon'un hayatını kaybetmesi ile sonuçlanan sürecin başlangıcında İngiliz hükümeti, 1883'te Sudan'da başlayan Mehdi hareketi olarak bilinen harekete müdahale etme niyetinde olmamıştı. Gladstone liderliğindeki İngiliz kabinesini Sudan'a müdahale etmeye ikna eden ise Kahire'deki İngiliz Genel Konsülü Lord Cromer olmuştu. Sudan'ın emniyetinin Mısır'ın emniyeti manasına geleceği yönünde Gladstone'a yoğun telkinde bulunan Cromer, Sudan'da Mehdi'ye karşı mücadele veren Mısır ordusuna İngiliz askerlerinden takviye yapılması konusunda İngiliz Başbakanı'nı ikna eden isim olmuştur. Bu aşamadan sonra Hicks ve Wolseley komutasındaki İngiliz askerleri değişik tarihlerde Sudan'da Mehdi ordusunun üzerine gönderilmiştir. Daha önceki örnekte olduğu gibi bu örnek de sömürge idaresinin başında bulunan üst düzey resmi yetkilinin plan, proje ve taleplerinin, Londra'nın

istek ve arzusuna rağmen yeri geldiğinde müzakere edilmesi suretiyle merkezi idareye kabul ettirilebildiğinin açık bir kanıtı gibidir.¹⁴⁴⁴

Çevrenin merkezi yönlendirdiği yukarıdaki örneklerin yanı sıra çevrenin isteklerinin yerine getirilmeyip, doğrudan merkezin tercihlerinin dayatıldığı örnekler de yaşanmıştır. Örneğin, Hıdiv Abbas Hilmi göreve gelmesinin üzerinden kısa bir süre geçtikten sonra o dönemde Serdarlık makamında oturan Sir Grenfell'in yerine Herbert Kitchener'i getirmeye karar vermiş ancak Genel Konsül Lord Cromer'in muhalefeti ile karşılaşmıştı.¹⁴⁴⁵ Cromer engelini aşmak üzere farklı bir yol denemeye karar veren hıdiv bu değişiklik kararını bizzat Londra ile görüşerek aşmayı denemiş; bunda da başarılı olmuştu. Londra hükümeti Kraliçe Viktorya'nın da onayıyla Serdarlığa Kitchener'i tayin etmişti.¹⁴⁴⁶ Cromer'in muhalefeti ise Kraliçe'nin onayı karşısında doğal olarak işlevsiz kalmıştı.¹⁴⁴⁷

Sayısı daha da çoğaltılabilecek yukarıdaki örneklerden de görüldüğü üzere İngiliz sömürgeciliği çalışma ilkeleri ve zihniyeti bakımından salt Londra merkezli dizayn edilen, yukarıdan aşağıya hiyerarşik bir karar mekanizmasına sahip bir yapıda olmamıştır. İngiliz arşiv belgelerinde yer alan resmi yazışmalarda da sıklıkla görüldüğü üzere merkez ile çevre arasında sık haberleşmeye, görüş teatisine dayanan yönetim anlayışı çerçevesinde sömürgelerde bulunan idareciler eylem ve kararlarında Londra'nın onayını alırken, Londra'daki İngiliz hükümetleri de çoğunlukla hariciye nezareti vasıtasıyla sömürgelerde bulunan yetkililerin görüşlerini almışlar, önerilerine dikkat göstermişlerdir. Böyle bir durum var olduğundan dolayı yeri geldiğinde merkez taleplerini çevreye dayatırken, bazen de merkezi yönlendiren çevre olmuştur.

3.8. İNGİLİZ İDARESİ ALTINDA MISIR VE SUDAN'IN İDARİ ORGANİZASYONU

1882'de Mısır'ın idaresini fiilen ele geçiren İngilizler burada var olan idari mekanizmaya çok büyük değişiklikler getirmemişti. Daha ziyade öteden beri bu

¹⁴⁴⁴ Yaramış, s. 126.

¹⁴⁴⁵ Robert L. Tignor, Lord Cromer, s. 150.

¹⁴⁴⁶ Arthur E.P. Brome Weigall, s. 195.

¹⁴⁴⁷ **The Last Khedive of Egypt: Memoirs of Abbas Hilmi II**, ss. 81-82.

ülkede yürürlükte olan idari sisteme tepeden tırnağa kendi adamlarını yerleştirmekle yetinen İngilizler bu şekilde Mısır'ı yönetmeyi tercih etti. Eskiden olduğu gibi Hıdivlik makamı ve buna bağlı olarak kurulan ve çalışan Mısır kabine sistemi devam etmiş; İngilizler bu iki idari organ ile olan münasebetlerini Kahire'de kurulan İngiliz Genel Konsüllüğü üzerinden kurmuştu. İskenderiye, İsmailiye gibi kentlerde bulunan İngiliz konsoloslukları da eskiden olduğu gibi çalışmaya devam etmiş; Kahire ile olan irtibatlarında eski sisteme oranla tek fark olarak, Genel Konsül ile doğrudan muhatap olmaya başlamışlardı.

Mısır'a oranla kurulu bir idari düzene sahip olmayan, modern devlet sisteminin henüz yerleşmediği Sudan'da ise durum tamamen farklı idi. Bu sebeple İngilizler 1899'dan itibaren Sudan'da yepyeni bir idari sistem kurmak durumunda kaldı. Hartum'da merkezi idareyi oluşturan İngilizler burada bir genel valilik makamı ihdas ederek ülkenin merkezi idaresini oluşturdu. Sudan'daki tüm sivil ve askeri bürokrasinin bağlı kılındığı genel valilik İngiltere ile Mısır arasında imzalanan Kondominyum Anlaşması gereği doğrudan Kahire'deki genel konsüle bağlı olarak faaliyet gösterecek şekilde dizayn edildi. Genel valiye bağlı olarak görev yapmak üzere ise üç büyük komiserlik kurulmasına karar verildi. Mülki, adli ve mali komiserlerden oluşan bu alt icra organlarının yanında ileriki dönemde bir tane de genel müfettişlik kurumu oluşturuldu. Hartum idaresi bu şekilde kurulurken, Sudan'ın geri kalan kısımları ise Osmanlı-Mısır yönetimi döneminde oluşturulan idari sistem örnek alınarak merkezden çevreye genişleyen bir sistem içerisinde yürürlüğe konuldu. Bu bağlamda Darfur, Bahral Gazal, Kordofan gibi Sudan'ı oluşturan bölgelerin her birinin başına doğrudan genel valiye bağlı olarak çalışan yerel tabirle müdürler yerleştirildi. Müdürler tarafından yönetilen bölgeleri oluşturan kazaların idaresi ise müfettiş sıfatıyla yerleştirilen idarecilere bırakıldı. Bütün bu idari sistem içerisinde genel valilik, mali-adli-mülki komiserlikler, genel müfettişlik ve müdürlükler neredeyse istisnasız bir biçimde İngiliz asker ve sivil bürokratlara emanet edilirken; yalnızca kazalarda görev yapan müfettişler çoğunlukla Mısırlılardan seçilmekle beraber ileriki yıllarda yerli halktan isimlere bırakılmıştı.¹⁴⁴⁸

İdari anlamda Sudan'ı Mısır'dan ayıran bir diğer önemli uygulama ise sıkıyönetim olmuştur. 1899'daki resmi işgale karşın Darfur gibi önemli bir bölgenin

¹⁴⁴⁸ P.M. Holt ve M.W. Daly, ss. 121-122.

uzun yıllar tam manasıyla kontrol altına alınamaması ve değişik çaplarda farklı zamanlarda patlak veren kalkışmaların da gösterdiği üzere İngilizler Sudan coğrafyasına bir bütün halinde egemenliklerini yerleştirememiştir. Bu açıdan Sudan'da önceliği kendisinin buradaki askeri ve siyasi varlığının korunmasına veren İngiliz sömürgeciliği¹⁴⁴⁹ bunu iki yolla sağlamaya çalışmıştır. Bunlardan ilki sıkıyönetim koşullarına uygun bir biçimde sert tedbirlerin alındığı, bölge ve kaza idarelerinin rütbeli subaylara devredildiği bir yönetim anlayışı oldu. İkincisi ise Birinci Dünya Savaşı'nı da içine alacak şekilde Sudan genel valilerinin üst düzey asker bürokratlardan seçilmesi oldu. Sıkıyönetim anlayışının bir yansıması olarak değerlendirilebilecek bu anlayış çerçevesinde önce Lord Kitchener, ardından Sir Reginald Wingate ile Sir Lee Stack, Hartum idaresinin başına atanmışlardır. Üç isim de gerek İngiliz sömürgeciliği konusundaki tecrübeleri gerekse Mısır-Sudan coğrafyasına olan hâkimiyetleri dikkate alınarak seçilmiş isimlerdi.¹⁴⁵⁰

3.9. SUDAN'IN KUZAY VE GÜNEY BÖLGELERİNDE UYGULANAN FARKLI POLİTİKALAR

İngiliz sömürgeciliğinin Mısır'dan tamamen farklı olarak Sudan'da uygulamaya soktuğu kuzey-güney ayrımı, her açıdan incelenmeye değer bir idari tercih olmuştur. İngilizleri Mısır ve Hindistan gibi iki büyük sömürge deneyiminden farklı olarak bir bölge içerisinde iki farklı yaklaşımı uygulama durumunda bırakan esas saik Sudan'ın toplumsal yapısı olmuştur. Kuzeyde Müslüman Arap toplulukların, güneyde ise pagan inanca mensup farklı Afrikalı kabilelerin yaşadığı Sudan, aynı zamanda iki yüzden fazla farklı kabilenin yer aldığı, yüzden fazla dilin konuşulduğu, elli etnik grubun aynı topraklar üzerinde yaşadığı, kabilelerin her birinin ülkenin bir bölümünün yönetimini elinde tuttuğu bir coğrafya görüntüsü vermektedir.¹⁴⁵¹

Sıklıkla vurgu yapıldığı üzere İngilizlerin Sudan'daki ilk dönemlerinde karşılarında buldukları en mühim konu güvenlik meselesi idi. Bu bağlamda

¹⁴⁴⁹ **1904 [Cd. 1951] Egypt. No. 1 (1904)**. Reports by Her Majesty's agent and consul-general on the finances, administration, and condition of Egypt and the Soudan in 1903.

¹⁴⁵⁰ Göksoy, s. 18.

¹⁴⁵¹ Edward A. Stanton, *The Peoples of the Anglo-Egyptian Sudan*, ss. 121-131.

sıkıyönetim uygulaması başlatan, asayiş sorunlarının yaşandığı ve henüz İngiliz kontrolünün sağlanamamış olduğu bölgelerdeki idari mevkilere asker bürokratları yerleştiren Hartum'daki İngiliz idaresinin kuzey ve güney Sudan'da iki ayrı yaklaşımı olmuştur. Buna göre, asayiş meselesinin başat konu olduğu Güney Sudan'da uzun süre asker idareciler görevlendirilirken, durumun görece daha mutedil olduğu Kuzey Sudan'da ise zaman içerisinde sivil idareciler görev almaya başlamışlardır.¹⁴⁵²

İngiliz idaresindeki Sudan'da asker-sivil bürokrat tayini konusuna benzer bir uygulama din siyaseti kapsamında da kuzey-güney ayrımı üzerinden yaşama geçirilmiştir. Etnik ve dinsel açıdan tamamen farklı iki yapı arz eden Sudan'ın Müslüman-Arap kuzeyinde İslamiyet'e karşı bir duruş sergilemekten kaçınan İngilizler, cami inşası, hac kolaylığı gibi konularda teşvikler getirmiş, öncü rolü oynamıştır. Ayrıca başta Amerikan misyoneri olmak üzere Hıristiyan misyoner faaliyetlerin kuzeye girişine müsaade edilmemiştir. Güneyde ise bunun tam tersi bir tutum izleyen İngilizler, pagan inancın hâkim olduğu Afrikalı kabilelerce meskûn güney bölgesini Batılı misyonerlere sonuna kadar açmış hatta bölgenin eğitimini bu grupların tekeline bırakmıştır. İslam kültürünün güney Sudan'a sirayet etmesini önlemek adına burada Arap harflerinin kullanımı, Arap kıyafetlerinin giyilmesi dahi yasaklanmıştır.¹⁴⁵³

3.10. MISIR VE SUDAN'DA YÖNETİMDE İSTİKRAR KONUSU

Londra tarafından Kahire ve Hartum'a atanan sömürge idarecilerinin atandıkları mevkilerde görev yapma süreleri incelendiğinde 1882 sonrası süreçte Mısır'da, 1898 sonrasında ise Sudan'da belli bir istikrara imza atıldığı gözlemlenmektedir. Sudan'da bu konu özellikle bölge idarecileri olan müdürler söz konusu olduğunda ülkenin şartları gereği tam tersi bir durum arz etse de genel valilik gibi üst düzey mevkilerde Mısır ve Sudan'daki İngiliz tercihleri birbirine benzemektedir.

¹⁴⁵² P.M. Holt ve M.W. Daly, s. 123.

¹⁴⁵³ **1909 [Cd. 4580] Egypt. No.1 (1909)**. Reports by Her Majesty's agent and consul-general on the finances, administration, and condition of Egypt and the Soudan in 1908; Muddathir' Abdel Rahim, s. 6; Robert Collins & Richard Herzog, "Early British Administration in the Southern Sudan", **The Journal of African Studies**, Vol: 2, No: 1 (1961), ss. 119-135; P.M. Holt ve M.W. Daly, s. 125.

1882'deki işgalin ardından Kahire'ye Genel Konsül sıfatıyla atanan Lord Cromer 1907'ye dek burada görev alırken, onu takip eden Eldon Gorst, 1911'deki ölümüne dek görevine devam etmişti. 1911'de atanan Kitchener ise 1914'te patlak veren Birinci Dünya Savaşı sebebiyle Londra tarafından başka bir göreve atanmak suretiyle Kahire'den çekildi. Sudan'da da benzer bir durum söz konusudur. 1898'de Sudan'ın egemenliği ele geçirildikten sonra kısa süreli Lord Kitchener valiliğinin ardından buraya tayin edilen Sir Reginald Wingate, 1899 sonundan 1917'ye dek bu görevi sürdürdü.¹⁴⁵⁴ Wingate gibi Sudan'da göreve getirilen mülki-idari-mali komiserlerin görev süreleri de hep uzun soluklu olmuştu. Örneğin, 1900'de Hartum'daki İngiliz idaresi tarafından mali komiser olarak atanan E. Bernard tam 22 sene bu görevde kalırken, 1899'da adli komiserliğe tayin edilen Bonham Carter ise 18 sene boyunca bu görevi sürdürmüştü.¹⁴⁵⁵

Hartum'daki üst yönetimde sağlanan istikrar Sudan'ı oluşturan bölge idarelerine atanan isimler konusunda sağlanamamıştır. Her bir bölgenin farklı toplumsal yapılardan oluşması, aşiret sisteminin güçlü bir biçimde varlığını sürdürmesi, İngiliz varlığına karşı Sudan içinde yıllar boyu devam eden irili ufaklı kalkışmalar vb. sebepler İngilizleri bölge idarelerinin başına getirdiği isimleri sürekli değiştirmek zorunda bıraktı. Bir senede üç değişik müdürün görevlendirildiği Bahral Gazal bölgesi, 1899-1914 arasında tam on değişik ismin müdürlüğe tayin edildiği Berber bölgesi bu durumun örnekleri arasındadır. Yönetimsel istikrarın sağlanamadığı bölgelere bakıldığında istisnasız hepsinin İngilizlerin tam manasıyla hâkimiyetlerini tesis edemediği bölgeler olduğu görülmektedir. Hâlbuki İngiliz egemenliğinin kurulduğu Hartum'da böyle bir durum yaşanmamıştı. E.A. Stanton dokuz, R.E. More ise altı sene Hartum idaresinin başında görev yapmışlardı.¹⁴⁵⁶

3.11. DEMİRYOLLARININ YAPIMI VE ULAŞIMIN GELİŞTİRİLMESİ

Mısır, İngiliz idaresinin fiilen başladığı 1882 yılından önce demiryolu inşası açısından belli bir düzeye ulaşmış durumdaydı. İlk olarak, Abbas Paşa zamanında kurulan ve İskenderiye Limanı'nı Mısır'ın iç kesimlerine bağlamayı amaçlayan

¹⁴⁵⁴ M.W. Daly, Omdurman and Fashoda, s. 21; P.M. Holt ve M.W. Daly, s. 119.

¹⁴⁵⁵ M.W. Daly, Principal Office-Holders, s. 310.

¹⁴⁵⁶ M.W. Daly, Principal Office-Holders, ss. 311-314.

İskenderiye-Süveyş hattı¹⁴⁵⁷ ile başlayan demiryolu inşa süreci ilerleyen yıllarda devam etmiştir. Öyle ki, yalnızca 1860-1875 yılları arasında 1590 km yeni hat inşa edilmişti.¹⁴⁵⁸ İngiliz idaresi döneminde daha önceden var olan demiryolu hatlarının yenilenmesi, tamiratı gibi konularda çalışmalar yürütülmüş; başta pamuk olmak üzere Mısır topraklarında üretilen ham maddelerin ihraç edilmek üzere limanlara ulaştırılması, ülkeye gelen ithal malların ise yine limanlar vasıtasıyla iç kesimlere nakledilmesinde demiryolu hatları etkin bir rol oynamıştır. Demiryolları aynı zamanda Mısır hazinesi için, tıpkı Sudan'da olduğu gibi, önemli gelir kaynaklarından bir tanesi haline gelmiştir. Bu konudaki en detaylı deliller Kahire'deki İngiliz Genel Konsüllüğü tarafından her yıl düzenli olarak hazırlanan Mısır Yıllıkları'nın mali bölümlerinde yer almaktadır. Örnek vermek gerekirse, Sir Eldon Gorst tarafından 1907 yılında hazırlanan yıllıkta sadece demiryollarından elde edilen gelirlerin bir önceki yıla oranla üç yüz bin pound artış gösterdiği ifade edilmişti.¹⁴⁵⁹

Sudan'da ise İngiliz idaresi ile birlikte yoğun bir demiryolu inşa çalışması yapılmıştır. Mısır'a oranla İngilizler öncesinde işler durumdaki demiryolu hattı temel alındığında bir hayli geri kalmış olan Sudan'da, bu noktada Mısır egemenliği döneminde yapılan nadir çalışmalar ise 1868'de İsmail Paşa döneminde İngiliz Waring Brothers şirketine yaptırılmış; 1874'te Asyut hattı çalışmaya başlamıştı. İngiliz idaresinde ise demiryollarının inşasına yıllık Sudan bütçelerinde en büyük paylardan bir tanesi ayrılmıştı. Bunu gösteren verilerden ilki 1900 yılına aitti. Bu belgeye göre toplam harcamanın üçte birlik bölümü demiryollarına ayrılmış durumdaydı.¹⁴⁶⁰

İngilizlerin Sudan'da demiryolu inşasına verdiği büyük önemi gösteren bütçe paylarının yanı sıra İngiliz idarecilerin bu konudaki açıklamaları da duruma açıklık getirmekteydi. Demiryolları İngilizlerin gözünde Sudan'a yabancı tüccarları ve buraya yapacakları yatırımları çekmek için son derece önemliydi. Kitchener 8 Mayıs 1899 tarihli Times'a verdiği demeçte bunu açıkça ifade etmişti.¹⁴⁶¹ Buna ek olarak, ilerleyen yıllarda tıpkı Mısır'da olduğu gibi, demiryolları Sudan'da da merkezi

¹⁴⁵⁷ Edward Dicey, ss. 20-22.

¹⁴⁵⁸ Lutskiy, s. 150.

¹⁴⁵⁹ **1908 [Cd. 3966] Egypt. No. 1(1908)**. Reports by His Majesty's agent and consul-general on the finances, administration, and condition of Egypt and the Soudan 1907.

¹⁴⁶⁰ **1900 [Cd. 95] Egypt. No.1 (1900)**. Reports by Her Majesty's agent and consul-general on the finances, administration, and condition of Egypt and the Soudan in 1899.

¹⁴⁶¹ **Times**, 8 Mayıs 1899.

yönetimin gelirler kaleminde ciddi bir pay sahibi olmuştur. Örneğin, 1908'e gelindiğinde, Sudan gelirlerinin üçte birini tek başına demiryolu taşımacılığında elde edilen gelirler oluşturmaktaydı. Aynı döneme ait Demiryolları İdaresi Başkanı Midwinter'ın raporu da bunu teyit eder nitelikte idi. İnşa edilen hatlar üzerinde çoğunlukla pamuk, pirinç, sabun, şeker gibi mallar taşınmakta idi.¹⁴⁶²

3.12. PAMUK EKİMİ ÜZERİNDEN TARIMIN GELİŞTİRİLMESİ

19. yüzyılda hiç kuşku yok ki dünyanın en büyük tekstil endüstrisine sahip olan ülke İngiltere idi. Manchester ve Lancashire'da vücut bulan bu dev endüstrinin ham pamuk kaynağı öteden beri Amerika'nın güney eyaletlerindeki büyük plantasyonlar ile Hindistan olagelmisti. Özellikle Amerikan İç Savaşı'nın yaşandığı 1860'larda Amerikan pamuğundan mahrum kalan İngilizler gözlerini dünyanın geri kalan alanlarına çevirmiş ve bu süreçte en yüksek kaliteye Mısır topraklarında ulaşmıştı. Bu gelişme bir taraftan İngiltere'ye yeni bir hammadde kaynağı yaratırken öte yandan Mısır hazinesi için de büyük bir gelir kapısı haline gelmişti.¹⁴⁶³

Demiryolları konusunda olduğu gibi pamukta da Mısır, Sudan'a göre çok daha fazla yol almış durumda idi. İlk kez yaygın bir biçimde Mehmed Ali Paşa döneminde pamuk ekimi ile tanışan Mısır, kısa zamanda dönemin Marsilya, Trieste gibi önemli limanlarına ham pamuk ihracı yapmaya başlamıştı.¹⁴⁶⁴ Amerika'da iç savaşın sürdüğü yıllarda ise Mısır, İsmail Paşa'nın idaresinde, dünya ham pamuk üretiminin yarısını tek başına tüketen İngiltere¹⁴⁶⁵ için öncelikli hammadde kaynağı haline almıştır. Bu süreç aynı zamanda İngiltere'nin Mısır ziraatının gelişmesi adına burada sulama kanalları, barajlar inşa edilmesini ve modern tarım araçlarını kullanıma sunmasını beraberinde getirmiştir. Aynı zamanda ham pamuğun ulaşımı için limanların modernleştirilmesi, demiryolu hatlarının kurulması yine bu döneme denk gelmektedir.¹⁴⁶⁶

¹⁴⁶² **1909 [Cd. 4580] Egypt. No.1 (1909)**. Reports by Her Majesty's agent and consul-general on the finances, administration, and condition of Egypt and the Soudan in 1908.

¹⁴⁶³ Ali Bilgenoğlu, *Amerikan İç Savaşı ve Mısır*, s. 149.

¹⁴⁶⁴ Goldschmidt ve Davidson, s. 231.

¹⁴⁶⁵ Paul Kennedy, **Büyük Güçlerin Yükseliş ve Düşüşleri: 1500'den 2000'e Ekonomik Değişme ve Askeri Çatışmalar**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1994, s. 178.

¹⁴⁶⁶ Bilgenoğlu, *Amerikan İç Savaşı ve Mısır*, s. 149.

İngiliz yönetiminin Mısır'da kurulduğu yıllarda pamuk ekimi üzerine olan çalışmalar hız kesmeden devam etti. Hindistan'dan gelen Sular İdaresi'nin başındaki isim Sir Colin Scott-Moncrieff ve mühendis Sir William Garstin'in denetiminde yürütülen çalışmalar kapsamında kullanıma hazır su biriktirilmesine önem verilmiş; ek baraj ve sulama kanalı inşasına da devam edilmişti.¹⁴⁶⁷ 1882 sonrası süreçte İngiliz tekstil sanayinin adım adım tekel sahibi olduğu Mısır pamuğu¹⁴⁶⁸ üzerindeki İngiliz tasarrufları yerli dokuma atölyelerinin rakipleriyle baş edemeyerek kapanmasına sebep olmuştu.

20. yüzyıl başlarına gelindiğinde ise İngiliz idaresi altındaki Mısır'da ekili arazilerin üçte ikisi sadece pamuk ekimine tahsis edilmiş durumdaydı. Bu o denli büyük bir kapasiteye ulaşmıştı ki 1910'a gelindiğinde dönemin Kahire Genel Konsülü Sir Eldon Gorst tarafından Nafia Nezareti bünyesinde yalnızca pamuk meselesi ile ilgilenmek üzere müstakil bir birim oluşturulmasına karar verilmiş; bu birim Gorst'un halefi Kitchener zamanında da çalışmaya devam etmiştir.¹⁴⁶⁹

Sudan'ın pamuk ekimi denemeleri ile tanışması ise tıpkı demiryolu projelerinde olduğu gibi İsmail Paşa'nın hıdivliği dönemine rastlamıştır. 1860'larda Mısır'da elde edilen iyi kalite pamuğun buraya komşu olan Sudan'da da elde edilip, edilemeyeceğini test etmek üzere İsmail Paşa tarafından dönemin Sudan Valisi Ahmet Mümtaz Paşa'ya talimat gönderilmiş; burada yapılan deneme ekimleri müspet netice vermişti.¹⁴⁷⁰ Bu şekilde yaygın pamuk üretiminin başladığı Sudan'da pamuk üretiminin İngiliz tekeline alınması ise 1898 sonrasına denk düşmektedir.¹⁴⁷¹

İngiliz idaresi altındaki Sudan'da en büyük pamuk ekim projesi Cezire Projesi'dir. Cezire bölgesinde pamuk ekimine açılan geniş arazileri kapsayan bu projeye 1900 senesinde hız verilmiş; sulama kanalları ve modern tekniklerin buraya kazandırılması aynı süreçte paralel olarak ilerlemiştir. Özellikle Sudan bütçesinin mali sorunları sebebiyle tam anlamıyla uygulanamayan Cezire Projesi'nin merkezi

¹⁴⁶⁷ “Colonel Scott-Moncrieff to Nubar Pasha, Cairo, January 31, 1885”, **1884-85 [C. 4421] Egypt. No. 15** (1885). Reports on the state of Egypt, and the progress of administrative reforms.

¹⁴⁶⁸ Lutskiy, s. 220.

¹⁴⁶⁹ **1912-13 [Cd. 6149] Egypt. No. 1 (1912)** Reports by His Majesty's agent and consul-general on the finances, administration, and condition of Egypt and the Soudan in 1911; **1913 [Cd. 6682] Egypt. No. 1 (1913)** Reports by His Majesty's agent and consul-general on the finances, administration, and condition of Egypt and the Sudan in 1912.

¹⁴⁷⁰ P.M. Holt ve M.W. Daly, s. 81.

¹⁴⁷¹ Şevket Pamuk, **Osmanlıdan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme 1820-1913**, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2008, ss. 87-94.

bütçeye büyük miktarlarda gelir sağlaması Birinci Dünya Savaşı sonrasında gerçekleşmiştir.¹⁴⁷²

İngiliz yönetimindeki Sudan'da 1900'lerin başından itibaren her geçen yıl pamuk ekimine açılan arazi miktarı istikrarlı bir biçimde artırılmıştır. Batılı pamuk tüccarlarının da eş zamanlı olarak Sudan pazarında kendilerini göstermeye başlaması ile devam eden bu süreçte Sudan'dan elde edilen iyi kalitede pamuk sayesinde Hartum ve Kahire'deki İngiliz yönetimlerine bu tüccarlardan daha fazla ekim yapılması konusunda baskılar geliyordu.¹⁴⁷³ İngiliz idaresi de bu yönde çalışmalar yapmaya Sudan özelinde devam etmiş; Mısır'dan sonra Sudan'ı da ham pamuk kaynağı haline getirmiştir.

¹⁴⁷² P.M. Holt ve M.W. Daly, s. 127.

¹⁴⁷³ **1904 [Cd. 1951] Egypt. No. 1 (1904)**. Reports by Her Majesty's agent and consul-general on the finances, administration, and condition of Egypt and the Soudan in 1903.

SONUÇ

19. yüzyıl dünya siyasi tarihine Avrupalı Büyük Güçlerin, Osmanlı'nın deyimiyle Düvel-i Muazzama'nın dünyanın siyasi, askeri ve iktisadi açılardan stratejik noktaları üzerinde paylaşım mücadelesi verdikleri bir asır olarak geçmiştir. Sanayileşme sürecini tamamlamış olan bu güçler hem ürettikleri malları satabilmek hem de ucuz hammadde transferi yapabilmek amacıyla dünyanın sanayileşmemiş, dolayısıyla kendilerine göre geri kalmış noktalarında önce ekonomik ardından da siyasi egemenliklerini kurmuşlardır. Bu süreç içerisinde diğer Batılı büyük güçler arasında sahip olduğu ekonomik ve askeri güç bakımından öne çıkan İngiltere oldu. Sanayi Devrimi'nin anavatanı olarak İngiltere, sahip olduğu endüstriyel kapasite ve ona bağlı olarak büyüyen üretim potansiyeli ile Fransa başta olmak üzere diğer Batılı devletlerden çok daha önce pazar arayışına başladı. Bu doğrultuda 19.yüzyıl sonunda Güney Afrika'dan Hindistan'a, Mısır'dan Seylan'a uzanan geniş bir coğrafya üzerinde egemenliği tek başına ele geçiren İngiltere popüler deyişle "üzerinde güneş batmayan imparatorluk" haline gelmiştir.

İngiliz sömürgeciliğinin 19. yüzyıldaki seyri içerisinde en önemli noktalar arasında yer alan Mısır üzerindeki İngiliz etkinliği, Kahire'nin artan dış borçlanma sürecine koşturucu olarak ekonomik temelli bir başlangıç ve gelişim süreci izlemiştir. Hiç şüphe yok ki, Mısır'ın İngiliz yayılcılığının Hint yolu gibi stratejik hedefleri açısından arz ettiği önemin bu süreçte oynadığı rol son derece büyüktür. 1860'larda Amerika'da patlak veren iç savaş sonrasında İngiliz tekstil sanayinin ihtiyacı olan ham pamukta yaşanan kıtlık Mısır'ın öneminin bir kat daha artmasına sebep olmuştur. Hindistan'ın yanı sıra Mısır topraklarından elde edilen iyi kalite pamuk ile hammadde ihtiyacını karşılayan İngiltere'nin yoğun teşvikleri sayesinde Mısır adım adım bir tek ürün ülkesi haline getirilmiştir. Bir zamanlar Akdeniz'in tahıl ambarı olarak bilinen bu topraklar yalnızca İngiltere için pamuk üretir duruma gelmiştir. Tek bir ürüne dayalı tarımsal üretimin dezavantajları Amerika'da savaşın son bulması, yeniden üretimin başlaması sonrasında daha net anlaşılmış; Mısır'dan yapılmakta olan yüksek miktardaki alım düşmüş, yoğun dış borçlanmaya rağmen hazineye önemli bir girdi sağlayan pamuk gelirleri azalmıştır. Bu yılları takip eden mali iflasın ilanı süreci bu anlamda bir tesadüf değildir.

1880'lerde ise Mısır üzerindeki İngiliz ekonomik hâkimiyeti Süveyş Kanalı hisselerinin Londra hükümeti tarafından satın alınmasıyla pekiştirilmiştir. Bu bağlamda İngilizler açısından ekonomik hegemonyayı siyasal düzeye yükselten olay ise 1882'de Mısır'ın resmen işgal edilmesi olmuştur. Başta en büyük rakibi olan Fransa'ya karşı Kuzey Afrika ve Akdeniz üzerinde üstünlüğü kaptırmak istemeyen İngiliz siyaseti Mısır'ın işgali ile kendi sömürgecilik siyaseti doğrultusunda Süveyş Kanalı, Kızıldeniz hâkimiyeti gibi unsurlar üzerinden Hindistan yolunun emniyetini bir kat daha sağlamlaştırmak amacını gütmüştür.

Sudan ise Nil Vadisi ve Kızıldeniz üzerindeki coğrafi konumu ile Mısır'ın İngiliz sömürgeciliğine sunduğu stratejik, politik, ekonomik ve askeri yararların pekiştirilmesi anlamına gelmiştir. 1898 sonunda Sudan'da on yılı aşkın bir süredir Mısır ve İngilizleri siyasi ve askeri düzlemde uğraştıran Mehdi Devleti'nin yıkılmasının ardından hâkimiyeti ele geçiren fiilen İngilizler olmuştur. Her ne kadar hukuki manada Sudan üzerindeki egemenlik hakları Mısır ve İngiltere arasında paylaşılmış olsa da pratikteki durum tek taraflı bir yönetimi ortaya koymaktaydı. Mısır'da olduğu gibi Sudan'da da geniş araziler tarıma açılmış, pamuk ekimi teşvik edilerek yaygınlaştırılmıştı. Ne var ki Mısır'dan farklı olarak Sudan'ın çok sayıda farklı etnik ve dinsel gruplardan oluşan karmaşık toplumsal yapısı bu topraklar üzerinde İngiltere'nin tam anlamıyla egemenliğini tesis etmesini uzun yıllar geciktirmiştir. Kabileler arası çatışmalara ek olarak İngilizlere karşı çeşitli zamanlarda patlak veren isyanlar, uzun yıllar boyunca Sudan'daki İngiliz yönetiminin birincil meselesinin asayişin sağlanması noktasında kalmasına sebep olmuştur. 1899'da Hartum merkezli olarak kurulan İngiliz-Mısır ortak idaresinin üzerinden yirmi beş sene geçtikten sonra, ancak 1924'te Sudan'ın en önemli bölgelerinden biri olan Darfur'un sınırlarının net bir şekilde belirlenebilmiş olması bunun en güzel örneklerinden bir tanesidir.

1880'lerden itibaren önce Mısır'da ardından da Sudan'da kurulan İngiliz sömürge idarelerinin en önemli özelliği koşullara göre şekil alabilme becerisi göstermesi bakımından son derece esnek olmasıdır. Üzerinde hâkimiyet tesis etmek istediği ülkenin, toplumun şartlarına göre şekil alan İngiliz sömürgeciliği bu yönüyle son derece esnektir ve klasik Anglo-Sakson pragmatizmini yansıtmaktadır. Bu anlamda Mısır ve Sudan tecrübelerine bakıldığında tek tip bir İngiliz sömürgecilik

modelinden söz etmek tarihsel veriler ışığında doğru değildir. Kimi zaman aynı topraklar üzerinde bile farklı uygulamalara yer verildiği görülmektedir. Bu da sözünü ettiğimiz esnekliği göstermesi açısından önemli bir örnektir. Örneğin, Sudan sınırları içerisinde farklı etnik ve dinsel grupların yaşadığı kuzey ve güney bölgelerinde misyoner faaliyetler, eğitim, sivil-asker idareci tayini gibi konularda tamamen ayrı politikalar uygulanmıştır. Mehdi döneminin verdiği tecrübelerle dayanarak, bilhassa din ve inanç konularında toplumun sinir uçlarına temas edecek tutum ve uygulamalardan özenle kaçınılmış; otoriter bir duruş sergilememeye dikkat edilmiştir.

İngiliz sömürge siyaseti konjonktürel durumlarda da pozisyon almayı zamanlama açısından geciktirmemiş, söylem ve tavır değişikliğini geri adım atmamak olarak görmemiştir. Bunun en önemli örneklerinden birisi, Mısır milliyetçiliğinin Akabe ve Dinşavay hadiseleri sebebiyle halk nezdinde artan oranda destek bulmaya başladığı 1907'de Lord Cromer'in otoriter idaresine Londra'nın bir son vererek yerine daha ılımlı ve uzlaşmacı bir isim olarak Eldon Gorst'u atamasıdır. Bu tercihle İngilizler hıdivle anlaşmayı, halka yumuşak görünmeyi amaçlamıştı.

Birinci Dünya Savaşı sonrası süreçte ise Mısır'da milliyetçi hareket ve bununla az ya da çok irtibatlı olan hükümetler ile karşı karşıya gelen İngilizler, her ne kadar 1922 ve 1936 anlaşmaları ile Mısır'daki varlığını pekiştirecek kazanımlar elde etmişse de milliyetçilerle olan mücadelesinde kazanan taraf olamamıştı. Nitekim 1948 Arap-İsrail Savaşı'nın kaybedilmesine ordu içerisinde bir tepki olarak doğan ve kısa sürede örgütlenen Hür Subaylar adlı örgüt 1952'de gerçekleştirdiği bir hükümet darbesi ile İngiliz yönetimine resmen son vermişti.

Sudan'da ise 1914 sonrası süreçte İngilizleri en çok uğraştıran konu iç isyanlar olmuştu. 1916'daki Darfur İsyanı bunların en önemlisi ve en büyüklerindendi. 1920'li yıllar ise Sudan'da milliyetçi cemiyetlerin kurulmaya başladığı bir dönem olarak İngilizlerin karşısına çıktı. Sudan içinde milliyetçi önderler ve grupları ile mücadele eden İngilizler, dışarıda da 1930'ların büyük bölümünü Sudan-Habeşistan sınır anlaşmazlıkları, İtalyanların Habeşistan'ı işgali gibi konulara harcamıştı. 1940'lı yıllarda örgütlenmeye başlayan ilk siyasi partilerin katılımıyla gerçekleştirilen ilk demokratik seçim olan 1953 seçimlerinde ise kazanan Ulusal Birlik Partisi olmuş, derhal İngilizlerle Mısırlılar arasında imzalanan 1953

anlaşmasına Sudan'ın da geçişinin başlatılması için çalışmalara girişmişti. Bu süre içerisinde kuzeyliler ile güneyliler arasında Sudan'ın geleceğinde kimin ne kadar hak sahibi olacağı konusundan çıkan anlaşmazlık kısa zamanda çatışmaya dönmüş, Sudan iç savaşın eşiğine gelmişti. Olayların bastırılmasının ardından İngilizlerle anlaşmaya varılması neticesinde 1955 sonunda Demokratik Sudan Cumhuriyeti ilan edilirken, 1 Ocak 1956'da Hartum'da 1899'dan beri dalgalanan İngiliz-Mısır ortak yönetimi bayrağının yerini Sudan bayrağı alıyordu.

Mısır ve Sudan'da birkaç sene aralıkla yaşanan gelişmeler İngilizlerin bu topraklardaki varlığına son vermiş oldu. Uluslar arası siyaset ve değişen dünya konjonktürü açısından bakıldığında ise durum Londra adına daha kötüydü. İkinci Dünya Savaşı'nın sona ermesinin ardından Amerika Birleşik Devletleri'nin yeni küresel güç olarak ortaya çıkmasının etkisiyle dünya liderliği büyük hasar gören İngiltere'nin Mısır ve Sudan'ı kaybetmesi İngiliz sömürge imparatorluğunun "güneşinin battığının habercisi" idi.

KAYNAKÇA

A. ARŞİV KAYNAKLARI

a. Başbakanlık Osmanlı Arşivi

Hariciye Nezareti Siyasi Kısım (HR-SYS)

BOA, HR-SYS, 257/60

BOA, HR-SYS, 109/57.

BOA, HR-SYS, 110/57.

BOA, HR-SYS, 59/18.

BOA, HR-SYS, 142/58.

BOA, HR-SYS, 179/59.

Dâhiliye Nezareti Muhaberat-ı Umumiye Dairesi Siyasi Evrakı Katalogu (DH-SYS)

BOA, DH-SYS, 86/2.

BOA, DH-SYS, 27/1.

BOA, DH-SYS, 38/57-1.

BOA, DH-SYS, 55-2/14.

BOA, DH-SYS, 58/3.

BOA, DH-SYS, 65/5.

Bab-1 Ali Evrak Odası Mümtaze Kalemî Mısır Eyaleti Dokümanları Katalogu
(A.MTZ.MSR)

BOA, A.MTZ.MSR., 13/44

BOA, A.MTZ.MSR., 13/40.

BOA-A.MTZ.MSR.,2-C/20-2.

BOA, A. MTZ. MSR, 13/67.

BOA, A. MTZ. MSR, 9-C/299-3.

BOA. A.MTZ.MSR. 17/140.
BOA, A.MTZ.MSR, 11/C-164.
BOA, A.MTZ.MSR, 13/94.
BOA, A.MTZ.MSR, 14B/85.
BOA, A.MTZ.MSR, 16A/37.
BOA, A.MTZ.MSR, 14A/22.
BOA, A.MTZ.MSR, 14A/27.

Sadaret Mühimme Kalemî Evrakı (A.MKT.MHM)

BOA, A. MKT. MHM. 257/14.
BOA, A. MKT. MHM. 247/74.
BOA, A. MKT. MHM. 352/22.
BOA, A. MKT. MHM. 324/21.

Yıldız Esas Evrakı (YEE)

BOA, YEE, Nr. 39/2465/121/122.
BOA, Y.EE., Nr. 34/76.

b. British House of Commons Parliamentary Papers

Correspondence Relative to the Affairs of Syria, Presented to Both Houses of Parliament by Command of Her Majesty, July, 1845.

1870 [C.100]. Correspondence with the Turkish Ambassador respecting loan contracted by the Khedive of Egypt.

1876 [C.1416] Egypt. No. 6 (1876). Concessions, conventions. Statues, and resolutions of the Suez Canal Company, with the Sultans's Firman.

Egypt. No. 7 (1876).

Egypt no. 4 (1876). Correspondence respecting Mr. Cave's Special Mission to Egypt.

Egypt No. 8 (1876) Correspondence Respecting the Finances of Egypt.

1878-79 (C.2395) Egypt. No. 4. (1879). Firmans granted by the sultans to the viceroys of Egypt, 1841-1873; with correspondence relating thereto.

1878 [C.1900] Egypt. No. 1 (1878). Convention between the British and Egyptian governments for the suppression of the slave trade.

1880 [C.2606] Egypt. No.3 (1880). Despatch from Her Majesty's agent and consul-general in Egypt, forwarding consular reports on the state of the country.

1882 [C.3258] Egypt. No. 10. (1882). Copy of a despatch from Earl Granville to the Earl of Dufferin respecting the affairs of Egypt.

1882 [C.3105] Egypt. No. 1 (1882). Despatch to Her Majesty's agent and consul-general at Cairo respecting the affairs of Egypt.

1882 [C.3161] Egypt. No. 3 (1882). Correspondence respecting the affairs of Egypt.

1882 [C.3296] Egypt. No. 12 (1882). Correspondence respecting the conference at Constantinople on Egyptian Affairs.

1882 [C. 3447] Egypt. No. 20 (1882). Correspondence respecting the Anglo-French financial control.

1883 [C. 3670] Egypt. No. 11 (1883). Report on the Soudan by Lieutenant-Colonel Stewart.

1883 [C. 3554] Egypt. No. 7 (1883). Reports by Mr. Villiers Stuart, M.P., respecting organization in Egypt.

1883 [C. 3668] Egypt. No. 10 (1883). Correspondence respecting the state domains in Egypt.

Egypt. No. 35 (1884). Further Correspondence Respecting the Affairs of Egypt.

1884 [C. 3845] Egypt. No. 2 (1884). Correspondence respecting General Gordon's mission to Egypt.

1884 [C. 3997] Egypt. No. 14 (1884). Amended extract of despatch from the Marquis of Salisbury to Mr. Malet of September 19, 1879.

1884-85 (97) Army (loss of life in Egypt). Return of the loss of life, number wounded and number invalided, during the English occupation of Egypt, from July 1882 to March 1884.

1884-85 [C. 4421] Egypt. No. 15 (1885). Reports on the state of Egypt, and the progress of administrative reforms.

1884-85 [C. 4204] Egypt. No. 34 (1884). Further correspondence respecting the affairs of Egypt.

1884 [C. 4127] Egypt. No. 28 (1884).

1884-85 [C. 4239] Slave Trade. No. 4 (1884). Correspondence respecting the execution of the provisions of the convention with Egypt of August 4, 1877.

1884-85 (92) Army, 1884-85. Supplementary estimate. Estimate of amount that will be required during the year ending 31 March 1885, to meet further deficiencies in

army votes, caused by additional expenditure for ordinary services, and for military operations in the Soudan.

1884 [C. 3878] Egypt. No. 6 (1884). Despatch from Her Britannic Majesty's agent and consul-general in Egypt, inclosing further instructions to General Gordon.

1884 [C. 3879] [C. 3881] Egypt. No. 7 (1884). Further correspondence respecting the affairs of Soudan.

1884 [C. 3884] Egypt. No. 9 (1884). Text of Proclamation of General Gordon to the Inhabitants of the Soudan.

1884-85 [C. 4421] Egypt. No. 15 (1885). Reports on the state of Egypt, and the progress of administrative reforms.

1884-85 [C. 4472] Army (Egypt and the Soudan). Papers relating to withdrawal of troops from province of Dongola.

1884-85 [C. 4280] [C. 4345] [C. 4392] [C. 4598] Egypt. No. 2 (1885). Correspondence respecting British military operations in the Soudan.

1884-85 [C. 4324] [C. 4437] [C. 4494] Australia-Canada. Correspondence respecting offers by the colonies of troops for service in the Soudan.

1884-85 [C. 4281] Egypt. No. 3 (1885). Correspondence respecting Prince Hassan's mission to the Soudan.

1884-85 [C. 4599] Egypt. No. 19 (1885). Correspondence respecting the Suez Canal International Commission, with the protocols and protocols-verbaux of the meetings.

1886 [C.4604] Egypt. No. 1. (1886). Correspondence respecting Sir H. Drummond Wolff's special mission to Constantinople.

1886 [C.4740] Egypt. No. 3 (1886). Correspondence respecting the reorganization of the Egyptian army.

1887 [C.4996] Egypt. No. 5 (1887). Reports by Drummond Wolff on the administration of Egypt.

1887 [C.5050] Egypt. No. 7 (1887). Further correspondence respecting Sir H. Drummond Wolff's mission.

Egypt. No. 8 (1887). Further correspondence respecting Sir H. Drummond Wolff's mission.

1889 [C.5673] Egypt. No. 2 (1889). Further correspondence respecting the Suez Canal Commission.

1893-94 [C.6849] [C.6956] Egypt. No. 1 (1893). Further Correspondence respecting the affairs of Egypt.

1899 [C. 9133] Egypt. No. 1 (1899). Despatches from Her Majesty's agent and Consul-General in Egypt respecting the conduct of the British and Egyptian Troops after the battle of Omdurman.

1899 [C. 9134] Egypt. No.2 (1899). Despatch to Her Majesty's ambassador at Paris, inclosing a copy of declaration relative to the British and French spheres of influence in Central Africa. Signed at London, March 21, 1899.

1899 [C. 9231] Egypt. No. 3 (1899). Reports by Her Majesty's agent and consul-general on the finances, administration, and condition of Egypt and the Soudan in 1898.

1899 [C. 9242] Egypt. No.4 (1899). Return showing the expenditure for military operations in the Soudan charged on the public revenues of the United Kingdom since January 1883.

1899 [C. 9332] Egypt. No.5 (1899). Despatch from Her Majesty's agent and Consul-General at Cairo, inclosing a report on the Soudan by Sir W. Garstin, K.C.M.G.

1900 [Cd. 95] Egypt. No.1 (1900). Reports by Her Majesty's agent and consul-general on the finances, administration, and condition of Egypt and the Soudan in 1899.

1901 [Cd. 441] Reports by Her Majesty's agent and consul-general on the finances, administration, and condition of Egypt and the Soudan in 1900.

1901 [Cd. 522, 605, 695] South Africa Despatches. Despatch by General Lord Kitchener, dated 8th March, 1901, relative to military operations in South Africa.

1901 [Cd. 528] South Africa. Papers relating to negotiations between Commandant Louis Botha and Lord Kitchener.

1901 [Cd. 546] South Africa. Letter from Commandant Louis Botha to Lord Kitchener, dated 13th February, 1901.

1901 [Cd. 663] South Africa. Further papers relating to negotiations between Commandant Louis Botha and Lord Kitchener.

1902 [Cd. 820] South Africa despatches. Despatches by General Lord Kitchener, dated 8th August, 8th September and 8th October, 1901, relative to military operations in South Africa, including supplementary despatch, dated 18th October on the actions at Itala Mount, Fort Prospect, and Moedwill.

1902 [Cd. 823, 824, 890, 965, 970, 984, 986, 988] South Africa despatches. Despatch by General Lord Kitchener, dated 8th November, 1901, relative to military operations in South Africa.

1902 [Cd. 1012] Egypt. No. 1 (1902). Reports by Her Majesty's agent and consul-general on the finances, administration, and condition of Egypt and the Soudan in 1901.

1902 [Cd. 1370] Treaty Series. No. 16. 1902. Treaties between the United Kingdom and Ethiophia, and between the United Kingdom, Italy, and Ethiophia, relative to the frontiers between the Soudan, Ethiophia, and Eritrea

1903 [Cd. 1529] Egypt. No. 1 (1903). Reports by Her Majesty's agent and consul-general on the finances, administration, and condition of Egypt and the Soudan in 1902.

1904 (200) East India (army memorandum). Return of the memorandum recently issued by General Lord Kitchener of Khartoum and local Commander-in-Chief in India, upon the organisation and training of the army in India.

1904 [Cd. 1951] Egypt. No. 1 (1904). Reports by Her Majesty's agent and consul-general on the finances, administration, and condition of Egypt and the Soudan in 1903.

1907 [Cd. 3346] Treaty Series. No. 8. 1907. Agreement between the United Kingdom and France relative to the boundary between the Gold Coast and French Soudan.

1908 [Cd. 3874] Treaty Series. No. 2. 1908. Agreement additional to the commercial convention between the United Kingdom and Egypt of October 29, 1889.

1908 [Cd. 3966] Egypt. No. 1(1908). Reports by His Majesty's agent and consul-general on the finances, administration, and condition of Egypt and the Soudan 1907.

1909 [Cd. 4700] Treaty Series. No. 18. 1909. Accessions of British colonies, &c., to the Commercial Convention between the United Kingdom and Egypt, signed at Cairo, October 29, 1889.

1909 [Cd. 4580] Egypt. No. 1 (1909) Reports by His Majesty's agent and consul-general on the finances, administration, and condition of Egypt and the Soudan 1908.

1909 [Cd. 4734] Egypt. No. 2 (1909). Despatch from His Majesty's agent and consul-general at Cairo: forwarding the Egyptian law of July 4, 1909, for placing certain persons under police supervision.

1910 [Cd. 5121] Egypt. No. 1 (1910) Reports by His Majesty's agent and consul-general on the finances, administration, and condition of Egypt and the Soudan 1909.

1911 [Cd. 5633] Egypt. No. 1 (1911) Reports by His Majesty's agent and consul-general on the finances, administration, and condition of Egypt and the Soudan 1910.

1912-13 [Cd. 6149] Egypt. No. 1 (1912) Reports by His Majesty's agent and consul-general on the finances, administration, and condition of Egypt and the Soudan in 1911.

1913 [Cd. 6682] Egypt. No. 1 (1913) Reports by His Majesty's agent and consul-general on the finances, administration, and condition of Egypt and the Sudan in 1912.

1914 [Cd. 7358] Egypt. No. 1 (1914) Reports by His Majesty's agent and consul-general on the finances, administration, and condition of Egypt and the Sudan in 1913.

1924 [Cmd. 2221] Treaty Series No. 28 (1924). Notes exchanged between the United Kingdom and France agreeing to the ratification of the protocol defining the boundary between French Equatorial Africa and the Anglo-Egyptian Soudan, together with the protocol.

1929-30 [Cmd. 3376] Egypt. No. 1 (1929). Exchange of notes relating to proposals of Anglo-Egyptian settlement.

1929-30 [Cmd. 3575] Egypt. No. 1 (1930). Papers regarding the recent negotiations for an Anglo-Egyptian settlement.

1946-47 [Cmd. 7179] Egypt No. 2 (1947). Papers regarding the negotiations for a revision of the Anglo-Egyptian Treaty of 1936.

Egypt no. 2 (1951), Anglo-Egyptian Conversations on the defence of the Suez Canal and on the Sudan, December 1950-November 1951.

1951-52 [Cmd. 8419] Egypt No. 2 (1951). Anglo-Egyptian. Conversations on the defence of the Suez Canal and on the Sudan.

B. GAZETELER

Al-Ahram Weekly Online

Guardian

L'Egypte

Llyods Weekly News

London Daily Mail

Milliyet

New York Times

New York Daily Tribune

Pall Mall Gazette

Tanin

Tasvir-i Efkâr
The Daily Telegraph
The London Gazette
The Times

C. KİTAP, MAKALE VE TEZLER

II. Abdülhamid'in Sadrazamları Kamil Paşa ve Said Paşa'nın Anıları-Polemikleri: Belgelerle Mısır, Ermeni-Kürt, Doğu Rumeli Meseleleri, Haz. Gül Çağalı Güven, Arba Yayınları, İstanbul, 1991.

Abdel-Malek, Anwar. **Egypt: Military Society**, Random House, New York, 1968.

Abdel Rahim, Muddathir'. **Imperialism & Nationalism in the Sudan: A Study in Constitutional & Political Development 1899-1956**, Khartoum University Press, Khartoum, 1986.

Abdin, Hasan. **Early Sudanese Nationalism 1919-1925**, Institute of Asian & African Studies, Khartoum University Press, Khartoum, 1985.

Abduh, Muhammed. "İslam, Akıl ve Medeniyet", **Değişim Sürecinde İslam**, Ed. John Esposito & John Donohue, İnsan Yayınları, İstanbul, 1991, ss. 30-33.

Abir, M. "The Origins of the Ethiophian-Egyptian Border Problem in the Nineteenth Century", **The Journal of African History**, Vol: 8, No: 3, 1967, ss. 443-461.

Abu-Lughod, Janet. "Tale of Two Cities: The Origins of Modern Cairo", **Comparative Studies in Society and History**, Vol: 7, No: 4, 1965, ss. 429-457.

Adams, Charles. **Islam and Modernism in Egypt: A Study of the Modern Reform Movements Inaugurated by Muhammad Abduh**, Oxford University Press, London, 1933.

Afgani, Seyyid Cemaleddin. “Emperyalizme Müslümanca Bir Cevap”, **Değişim Sürecinde İslam**, Ed. John Esposito & John Donohue, İnsan Yayınları, İstanbul, 1991, ss. 24-26.

Aguda, Oluwadare. “Arabism and Pan-Arabism in Sudanese Politics”, **The Journal of Modern African Studies**, Vol. 11, No. 2, (Jun., 1973), ss. 177-200.

Ahmed, Hassan Abdel Aziz. “The Turkish Taxation System and Its Impact on Agriculture in the Sudan”, **Middle Eastern Studies**, Vol: 16, No: 1, (Jan., 1980), ss. 105-114.

Ahmed, Mohammed Jamal. **The Intellectual Origins of Egyptian Nationalism**, Oxford University Press, London, 1960.

Ahmed Cevdet Paşa. **Tezahir 1-12**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1991.

Ahmed Cevdet Paşa. **Tezahir 40-Tetimme**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1991.

Ahmed Cevdet Paşa. **Sultan Abdülhamid’e Arzlar (Maruzat)**, Yay. Haz. Yusuf Halaçoğlu, Babiâli Kültür Yayıncılığı, İstanbul, 2010

Ahmed Lütfi Efendi. **Vak’anüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi**, cilt: I-VIII, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1999.

Akçay, Cihaner. **Rifa’a Rafi al-Tahtavi (Hayatı, Edebi Kişiliği ve Toplumsal Konulardaki Düşünceleri)**, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1992.

Akçura, Yusuf. **Osmanlı Devleti’nin Dağılma Devri**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2010.

Aksan, Virginia. **Osmanlı Harpleri 1700-1870**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2010.

Aksüt, Ali Kemali. **Sultan Aziz'in Mısır ve Avrupa Seyahati**, Ahmet Saitoğlu Kitabevi, İstanbul, 1944.

Akyıldız, Ali. **Anka'nın Sonbaharı: Osmanlı'da İktisadi Modernleşme ve Uluslar arası Sermaye**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005.

Al-Sayyid, Ahmed Lutfi. "Bizim Mısırımız", **Uluslar ve Milliyetçilikler**, Haz. Jean Leca, Metis Yayınları, İstanbul, 1996, ss. 149-150.

Alexander, J. **The Truth About Egypt**, Cassell and Company Ltd., London, 1911.

Alpay, Azmi. **Mehmed Said Paşa (1854-1862)**, İstanbul Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 1969.

Altundağ, Şinasi. "Said Paşa", **İslam Ansiklopedisi**, Cilt: X, İstanbul, 1988, ss. 86-89.

Altundağ, Şinasi. **Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı-Mısır Meselesi 1831-1841**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1991.

American Annual Cyclopedia and Register of Important Events of the Year 1869, cilt: IX, D. Appleton and Company, New York, 1870.

Amin, Samir. **Avrupamerkezcilik: Bir İdeolojinin Eleştirisi**, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1998.

Anderson, Benedict. "Batı Milliyetçiliği ve Doğu Milliyetçiliği", **New Left Review**, 2001/1, ss. 101-117.

Anderson, Benedict. **Hayali Cemaatler: Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması**, Metis Yayınları, İstanbul, 2004.

Anderson, J.N.D. “Law Reform in Egypt: 1850-1950”, **Political and Social Change in Modern Egypt**, Ed. Peter Malcolm Holt, Oxford University Press, London, 1968, ss. 219-223.

Anderson, M.S. **Doğu Sorunu**, YKY, İstanbul, 2001.

Antonius, George. **The Arab Awakening**, Simon Publications, 2001.

Arab Nationalism: An Anthology, Ed. Sylvia G. Haim, University of California Press, 1962.

Arı, Tayyar. **Ortadoğu: Siyaset, Savaş ve Diplomasi**, Mkm Yayıncılık, Bursa, 2008.

Armaoğlu, Fahir. **Siyasi Tarih 1789-1960**, Sevinç Matbaası, Ankara, 1964.

Armaoğlu, Fahir. **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1995**, Alkım Yayınevi, İstanbul, 1995.

Arslan, Ali. “Sudan’ın hukuken Türkiye’den ayrılma süreci”, **Prof. Dr. Mehmet Saray’a Armağan: Türk Dünyasına Bakışlar**, Ed. Halil Bal ve Muhammet Eral, Da Yayıncılık, İstanbul, 2003, ss. 103-116.

Arslan, Emir Şekib. **Bir Arap Aydınının Gözüyle Osmanlı Tarihi ve Birinci Dünya Savaşı Anıları**, Çatı Kitapları, İstanbul, 2005.

Arthur, Sir George. **Life of Lord Kitchener**, vol: II, MacMillan and Co., London, 1920.

Ata, Ramazan. **Osmanlı Kaynaklarına Göre 1839-1841 Arası Osmanlı-Mısır İlişkileri ve Düvel-i Muazzama**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Ankara, 2011.

Ataöv, Türkkaya. **Afrika Ulusal Kurtuluş Mücadeleleri**, AÜSBF Yayınları, Ankara, 1977.

Aydın, Suavi. **Modernleşme ve Milliyetçilik**, Gündoğan Yayınları, İstanbul, 2000.

Bağce, H. Emre. “Emperyalizm Kuramları ve Amerikan Kamu Diplomasisi”, **İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, No: 28, Mart 2003, ss. 63-79.

Bağış, Ali İhsan. “Rusların Karadeniz’de Yayılması Karşısında İngiltere’nin Ticari Endişeleri”, **Türkiye’nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi**, Ed. Osman Okyar&Halil İncalcık, Meteksan Ltd, Ankara, 1980, ss. 211-214.

Bağış, Ali İhsan. “İngiltere’nin Osmanlı İmparatorluğu’nun Toprak Bütünlüğü Politikası ve Türk Diplomasisinin Çaresizliği”, **Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç, Ankara Türk Tarih Kurumu, 15-17 Ekim 1997, Sempozyuma Sunulan Tebliğler**, TTK Basımevi, Ankara, 1999, ss. 45-53.

Bağlıoğlu, Ahmet. **Ortadoğu Siyasi Tarihinde Dürzîler**, Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, Elazığ, 2006.

Baer, Gabriel. “Tanzimat in Egypt-The Penal Code”, **Bulletin of the School of Oriental and African Studies**, University of London, Vol: 26, No: 1, 1963, ss. 29-49.

Baer, Gabriel. "Land Tenure in Egypt and the Fertile Crescent 1800-1950", **The Economic History of the Middle East 1800-1914**, Ed. Charles Isaawi, The University of Chicago Press, Chicago, 1966, ss. 79-70.

Baer, Gabriel. "Slavery in Nineteenth Century Egypt", **Journal of African History**, Cilt: VIII, Sayı: 3, 1967, ss. 417-441.

Baer, Gabriel. **A History of Landownership in Egypt 1800-1950**, Oxford University Press, 1968.

Baer, Gabriel. "Mısır'da Şehirleşme: 1820-1907", **Ortadoğu'da Modernleşme**, Ed. William Polk, Richard Chambers, İnsan Yayınları, İstanbul, 1999, ss. 217-239.

Baktıaya, Adil. "El-Müeyyed'in İttihat ve Terakki'ye Cevabı: Mısırlı Bir Gazetecinin Kanun-i Esasi, İdare-i Örfiye ve Hilafet ile İlgili Görüşleri", **İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, No: 38, Mart 2008, ss. 69-87.

Baktıaya, Adil. **Osmanlı Suriyesi'nde Arapçılığın Doğuşu: Sosyo-Ekonomik Değişim ve Siyasi Düşünce**, Bengi Yayınları, İstanbul, 2009.

Bailey, Frank Edgar. "Palmerston ve Osmanlı Reformu 1834-1839", **Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu**, Ed. Halil İnalçık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu, Phoenix Yayınları, 2006, ss.199-241.

Baily, R.E.H. "The Anglo-Egyptian Sudan", **Journal of the Royal Society of Arts**, Vol: 85, No: 4403, 1937, ss. 484-495.

Balcı, Ramazan. **Kuşatılmış Vatan**, Yitik Hazine Yayınları, İstanbul, 2011.

Barak, On. **Egyptian Times: Temporailty, Personhood and the Technopolitical Making of the Modern Egypt 1830-1930**, Doktora Tezi, New York State University, 2009.

Barthelemy, Jules. **Egypt and the Great Suez Canal (A Narrative of Travels)**, Richard Bentley, London, 1857.

Bayraktar, Bayram. “Günümüzde Yeniden Değerlendirilmesi Gereken Bir Düşünür: Prens Sabahattin Bey”, **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 6-7, 1997, ss. 51-61.

Bayraktar, Hilmi. “Ortadoğu ile İlgili Ayrılıkçı Basın Faaliyetleri Hakkında Sultan II. Abdülhamid’e Sunulan Bazı Layihalar”, **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı: 18, 2007, ss. 151-160.

Bayur, Hilmi Kamil. **Sadrızam Kamil Paşa-Siyasi Hayatı**, Sanat Basımevi, Ankara, 1954.

Bayur, Yusuf Hikmet. **Hindistan Tarihi**, cilt: III, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1950.

Bayur, Yusuf Hikmet. **Türk İnkılâbı Tarihi**, cilt: I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1983.

Bell, Heather. “Yellow Fever in the Anglo-Egyptian Sudan”, **Rockefeller Archive Center Newsletter**, 1995, sayfa belirtilmemiş.

Bentwich, Norman. “The Constitution of Egypt”, **Journal of Comparative Legislation and International Law**, 3rd Ser., Vol: 6, No: 1, (1924), ss. 41-49.

Berdine, Michael Denis. **The Accidental Tourist, Wilfrid Scawen Blunt, Islamic Reform and the British Invasion of Egypt in 1882**, Doktora Tezi, Arizona Üniversitesi, 2001.

Berkes, Niyazi. **Türk Düşününde Batı Sorunu**, Bilgi Yaymevi, Ankara, 1975.

Berkes, Niyazi. **Batıcılık, Ulusçuluk ve Toplumsal Devrimler**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2002.

Berkes, Niyazi. **Türkiye’de Çağdaşlaşma**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2004.

Bhaumik, Pradip. **British Foreign Policy and France: 1868-1880**, Doktora Tezi, Faculty of the Graduate School, University of Minnesota, 1998.

Bilgenoğlu, Ali. “Amerikan İç Savaşı ve Mısır: Pamuk Örneğinde Mısır Modernleşmesi ve Amerikan İç Savaşı’nın Sürece Olan Katkısı”, **The Journal of International Social Research**, Volume: 3, Issue: 11, Bahar 2010, ss. 147-161.

Bilgenoğlu, Ali. “Ortadoğu’da Bir Öncü: Modernitenin Mısır’a İlk Taşıyıcısı Rifa’a Rafi el-Tahtavi (1801-1873)”, **History Studies**, Middle East Special Issue, 2010, ss. 27-46.

Bilgenoğlu, Ali. “Mısır 26 Ocak 1952: Kahire’de Kara Cumartesi”, **Toplumsal Tarih**, Sayı: 213, Temmuz 2011, ss. 2-8.

Bismarck, Otto von. **Düşünceler ve Hatıralar**, Cilt: III, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1992.

Blaunt, J.M. “Colonialism and the Rise of Capitalism”, **Science & Society**, Vol: 53, No: 3, (Fall, 1989), ss. 260-296.

Blunt, Wilfrid Scawen. **Gordon at Khartoum: Being a Personal Narrative of the Events**, Stephen Swift and Co., London, 1911.

Blunt, Wilfrid Scawen. **Secret History of the British Occupation of Egypt**, Alfred A. Knopf, London, 1922.

Bourne, Kenneth, “İngiltere ve Girit İsyanı 1866-1869”, **Ankara Üniversitesi DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi**, Cilt: 1, No: 1, 1963, ss. 249-274.

Bowen, John Eliot, “The Conflict of East and West in Egypt”, **Political Science Quarterly**, Vol: 1, No: 2, 1886, ss. 295-335.

Bowen, John Eliot. **The Conflict of East and West in Egypt**, G.P. Putnam’s Sons, London, 1887.

“Britanya İmparatorluğu”, **Türk Ansiklopedisi**, Cilt: VIII, Maarif Basımevi, Ankara, 1955, ss. 158-174.

Broadley, A.M. **How We Defended Arabi and His Friends: A Story of Eyp and the Egyptians**, Chapman and Hall Ltd., London, 1884.

Brockelmann, Carl. **İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1992.

Brown, Nathan, “Retrospective: Law and Imperialism: Egypt in Comparative Perspective”, **Law & Society Review**, Vol: 29, No: 1. (1995), ss. 103-126.

Brown, Philip Marshall. “England and Egypt”, **The American Journal of International Law**, Vol: 31, No: 2, (Apr., 1937), ss. 293-297.

Browne, W.G. **Travels in Africa, Egypt and Syria from the year 1792 to 1798**, London, 1799.

Budge, E.A. Wallis. **The Egyptian Sudan: Its History and the Monuments**, Volume: I, Kegan Paul, Trench Trübner & Co., London, 1907.

Buharin, Nikolay. **Emperyalizm ve Dünya Ekonomisi**, Bağlam Yayınları, İstanbul, 2005.

Byrd, Melanie. **The Napoleonic Institute of Egypt**, Doktora Tezi, The Florida State University College of Arts and Sciences, Florida, 1992.

Cadalvere, Edmond ve Emile BARRAULT. **Histoire de la Guerre de Méhéméd Ali Contre la Porte Ottomane 1831-1833**, Librairie de la Société de Géographie, Paris, 1837.

Cain, P.J. ve A.G. Hopkins. "The Political Economy of British Expansion Overseas, 1750-1914", **The Economic History Review**, New Series, Vol: 33, No: 4, (Nov., 1980), ss. 463-490.

Cambridge History of British Foreign Policy 1783-1919, Ed. A.W. Ward & G.P. Gooch, Vol: 1 (1783-1815), Cambridge University Press, 1922.

Cambridge Resimli İslam Dünyası Tarihi, Ed. Francis Robinson, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2005.

Cameron, D.A. **Egypt in the Nineteenth Century-Mehemet Ali and His Successors until the British Occupation in 1882**, Smith,Elder Co., London, 1898.

Carman, Harry "England and the Egyptian Problem", **Political Science Quarterly**, Vol: 36, No: 1, (Mar., 1921), ss. 51-78.

Carr, Edward Hallet. **Milliyetçilik ve Sonrası**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1999.

Chaichian, Mohammed. "The Effects of World Capitalist Economy on Urbanization in Egypt 1800-1970", **International Journal of Middle East Studies**, Vol: 20, No: 1, 1988, ss. 23-43.

Chamberlain, M.E. "Lord Cromer's "Ancient and Modern Imperialism": A Proconsular View of Empire", **The Journal of British Studies**, Vol: 12, No: 1, (Nov., 1972), ss. 61-85.

Chandra, Bipan. "Colonialism, Stages of Colonialism and the Colonial State", **Journal of Contemporary Asia**, Volume: 10, Issue: 3, 1980, ss. 272-285.

Chatterjee, Partha. **Milliyetçi Düşünce ve Sömürge Dünyası**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1996.

Chemoul, Maurice. "Rifa'a Bey", **İslam Ansiklopedisi**, Cilt: 9, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1993, ss. 738-739.

Chesterton, G.K. **Lord Kitchener**, London, 1917.

Clarke, John Henrik. "Mohammed Ahmed (The Mahdi), Messiah of Sudan", **The Journal of Negro Education**, Vol: 30, No: 2. (Spring, 1961), ss. 156-162.

Cleveland, William. **Modern Ortadoğu Tarihi**, Agora Kitaplığı, İstanbul, 2008.

Cohn, Bernard S. **Colonialism and its Forms of Knowledge: British in India**, Princeton University Press, 1996.

Collins, Robert ve Richard Herzog. "Early British Administration in the Southern Sudan", **The Journal of African Studies**, Vol: 2, No: 1 (1961), ss. 119-135.

Collins, Robert. "The Sudan Political Service: A Portrait of the Imperialists", **African Affairs**, Vol: 71, No: 284. (Jul., 1972), ss. 293-303.

Collins, Robert O. **A History of Modern Sudan**, Cambridge University Press, 2008.

Colvin, Sir Auckland. **The Making of Modern Egypt**, Seely and Co. Ltd, London, 1906.

Commins, David Dean. **Osmanlı Suriyesi'nde Islahat Hareketleri**, Yöneliş Yayınları, İstanbul, 1993.

Cousin, John W. **A Short Biographical Dictionary of English Literature**, J.M.Dent&Sons, Londra, 1910.

Crawford, O.G.S. **The Fung Kingdom of Sennar with a Geographical Account of the Middle Nile Region**, Gloucester, 1951.

Çataltepe, Sipahi. **19. Yüzyıl Başlarında Avrupa Dengesi ve Nizam-ı Cedit Ordusu**, Göçebe Yayınları, İstanbul, 1997.

Çavdar, Tevfik. **Türkiye’de Liberalizm (1860-1990)**, İmge Kitabevi, Ankara, 1992.

Çaycı, Abdurrahman. **Büyük Sahra’da Türk-Fransız Rekabeti (1858-1911)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1999.

Çelik, Bilgin. **İttihatçılar ve Arnavutlar: İkinci Meşrutiyet Döneminde Arnavut Ulusçuluğu ve Arnavut Sorunu**, Buke Yay., İstanbul, 2004.

Çetin, Atilla. **Kavalalı Mehmed Ali Paşanın Mısır Valiliği-Osmanlı Belgelerine Göre-**, İstanbul, 1998.

Çetinsaya, Gökhan. **Ottoman Administration of Iraq 1890-1908**, Oxon, Routledge, 2006.

Çetinsaya, Gökhan. **II. Abdülhamid Döneminin İlk Yıllarında İslam Birliği Hareketi (1876-1878)**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1988.

Çolak, Kamil. “Mısır’ın Fransızlar Tarafından İşgal ve Tahliyesi (1798-1801)”, **Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Dergisi**, cilt:2, Sakarya, 2008, ss. 141-183.

Daly, M.W. “The Development of Governor-Generalship of the Sudan, 1899-1934”, **The Journal of African History**, Vol: 24, No: 1. (1983), ss. 77-96.

Daly, M.W. "Omdurman and Fashoda, 1898: Edited and Annotated Letters of F.R.Wingate", **Bulletin of British Society for Middle Eastern Studies**, Vol. 10, No. 1, (1983), ss. 21-37.

Daly, M.W. "Principal Office-Holders in the Sudan Government, 1895-1955", **The International Journal of African Historical Studies**, Vol. 17, No. 2, (1984), ss. 309-316.

Daly, M.W., **Imperial Sudan: The Anglo-Egyptian Condominium, 1934-1956**, Cambridge University Press, 1991.

Daly, M.W. **The Sirdar: Sir Reginald Wingate and the British Empire in the Middle East**, American Philosophical Society, Philadelphia, 1997.

Daly, M.W. "The British Occupation, 1882-1922", **The Cambridge History of Egypt**, Volume: 2, Ed. M.W. Daly, Cambridge University Press, 1998, ss. 239-252.

Davison, Roderic. **Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform 1856-1876**, Cilt: I, Papirüs Yayınları, İstanbul, 1997.

Davison, Roderic. **Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform 1856-1876**, Cilt: II, Papirüs Yayınları, İstanbul, 1997.

Davison, Roderic. "Osmanlı Diplomasisi ve Bıraktığı Miras", **İmparatorluk Mirası: Balkanlar'da ve Ortadoğu'da Osmanlı Damgası**, Ed. L. Carl Brown, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, ss. 246-300.

Davray, Henry D. **Lord Kitchener: His Work and His Prestige**, T. Fisher Unwin Ltd., London, 1917.

Deane, Phyllis. **İlk Sanayi İnkılâbı**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2000.

“Declaration Between the United Kingdom and France Respecting Egypt and Morocco, together with the Secret Articles signed at the same time”, **The American Journal of International Law**, Vol: 6, No:1, Supplement: Official Documents. (Jan., 1912), ss. 26-30.

Deeb, Marius. “The Socioeconomic Role of the Local Foreign Minorities in Modern Egypt 1805-1961”, **International Journal of Middle East Studies**, Vol: 9, No: 1, (Jan., 1978), ss. 11-22.

Değişim Sürecinde İslam, Ed. John Esposito & John Donohue, İnsan Yayınları, İstanbul, 1991.

De Kay, James Ellsworth. **Sketches from Turkey 1831-1832**, New York, 1833.

De Kay, James Ellsworth. **1831-1832 Türkiye’sinden Görünümler**, ODTÜ Yayıncılık, Ankara, 2009.

Delafosse, Maurice. “Şarki Sudan”, **İslam Ansiklopedisi**, Cilt: 10, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1993, ss. 775-782.

De Lesseps, Ferdinand. **History of the Suez Canal**, W. Blackwood and Sons, London, 1876.

Dennis, Alfred L.P. “Tendencies in British Foreign Policy since Disraeli”, **Proceedings of the American Political Science Association**, Vol: 6, Sixth Annual Meeting (1909), ss. 109-120.

De Redcliffe, Lord Stratford. **The Eastern Question**, John Murray, London, 1881.

Deringil, Selim. “The Ottoman Response to the Egyptian Crisis of 1881-82”, **Middle Eastern Studies**, Vol: 24, No: 1, (Jan., 1988), ss. 3-24.

Deringil, Selim. "II. Mahmud'un Dış Siyaseti ve Osmanlı Diplomasisi", **Sultan II. Mahmud Dönemi ve Reformları Semineri**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1990, ss. 59-71.

Deringil, Selim. **The Well-Protected Domains: Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire: 1876-1909**, Tauris, New York, 1998.

Deringil, Selim. **İktidarın Sembolleri ve İdeoloji: II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2002.

Dacey, Edward. **England and Egypt**, Chapman & Hall, London, 1881.

Dacey, Edward. **The Story of the Khedivate**, Rivingtons, London, 1902.

Dikerdem, Mahmut. **Ortadoğu'da Devrim Yılları**, Cem Yayınevi, İstanbul, 1990.

Dodwell, Henry. **The Founder of Modern Egypt**, Cambridge University Press, Cambridge, 1931.

Earl of Cromer. **Political & Literary Essays 1908-1913**, MacMillan and Co., London, 1913.

Ecer, Ahmet Vehbi. "Osmanlı Tarihinde Vehhabi Hareketinin Sebep ve Sonuçları", **IX. Türk Tarih Kongresi (12-25 Eylül 1981)**, Cilt:3, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1989, ss. 1229-1236.

Edmond, Charles. **L'Egypte a L'Exposition universelle de 1867**, Dentu, Paris, 1867.

"Egypt a British Protectorate", **The American Journal of International Law**, Vol: 9, No: 1, (Jan., 1915), ss. 202-204.

El-Amin, Mohammed Nuri. "Britain, The 1924 Sudanese Uprising, and the Impact of Egypt on the Sudan", **The International Journal of African Historical Studies**, Vol: 19, No: 2. (1986), ss. 235-260.

Ellis, James J. **The Marquis of Salisbury**, James Nisbet and Co., London, 1892.

Emerson, Rupert. **Sömürgelerin Uluslaşması**, Türk Siyasi İlimler Derneği Yayınları, Ankara, 1965.

Engelhardt. **Tanzimat ve Türkiye**, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 1999.

English, G.B. **A Narrative of the Expedition to Dongola and Sennar**, London, 1822.

Eraslan, Cezmi. **II. Abdülhamid ve İslam Birliği, Osmanlı Devleti'nin İslam Siyaseti 1856-1908**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1992.

Es-Seyyid, Ahmed Lütfi. "Mısırlı Olmak", **Değişim Sürecinde İslam**, Ed. John Esposito & John Donohue, İnsan Yayınları, İstanbul, 1991, ss. 74-76.

Fahmy, Khaled. "The Police and the People in Nineteenth-Century Egypt", **Die Welt Des Islams**, New Series, Vol: 39, Issue: 3, Law and Society in Nineteenth-Century Egypt, (Nov., 1999), ss. 340-377.

Fahmy, Khaled. "Ulus ve Asker Kaçakları-Mehmed Ali'nin Mısırı'nda Zorunlu Askerlik", **Devletin Silahlanması-Ortadoğu'da ve Orta Asya'da Zorunlu Askerlik (1775-1925)**, Ed. Erik Jan Zürcher, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2003, ss. 65-87.

Fahmy, Khaled. "Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın Nizam-ı Cedid Ordusunda Çıkan İsyân", **Osmanlı İmparatorluğu'nda İsyân ve Ayaklanma**, ed. Jane Hathaway, Çev. Deniz Berktaş, Alkım Yay., İstanbul, 2010, ss. 201-214.

Faksh, M.A. "An Historical Survey of the Educational System in Egypt", **International Review of Education**, Vol: 22, No: 2, 1976, ss. 234-244.

Faris, Selim. **Decline of British Prestige in the East**, T. Fisher Unwin, London, 1887.

Farouk, Ahmed Heba. **Pre-colonial modernity: The State and the Making of Nineteenth-Century Cairo's Urban Form**, Doktora Tezi, California Üniversitesi-Berkeley, 2001.

Ferro, Marc. **Sömürgecilik Tarihi**, çev. Muna Cedden, İmge Kitabevi, Ankara, 2002.

Fraser, T.G, A. Mango, R. McNamara. **Modern Ortadoğu'nun Kuruluşu**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2011.

Fyfe, Hamilton. **The New Spirit in Egypt**, William Blackwood and Sons, London, 1911.

Galbraith, John S. ve Afaf Lutfi al-Sayyid-Marsot. "The British Occupation of Egypt: Another View", **International Journal of Middle East Studies**, Vol: 9, No: 4, (Nov., 1978), ss. 471-488.

Gallagher, J. ve R. Robinson, "The Imperialism of Free Trade", **The Economic History Review**, Vol: 6, No: 1, 1953, ss. 1-15.

Gazi Ahmet Muhtar Paşa. **Anılarım-Sergüzeşt-i Hayatım**, Haz. Nuri Akbayar, Cild-i Evveli ve Cild-i Sanisi, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1996.

Geçici Bir Hoşgörü Modeli: Cemaatler ve Kozmopolit Kimlik: İskenderiye 1860-1960, Yay. Haz. R.İlbert, I. Yannakis, J. Hassoun, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006.

Geyikdağı, V. Necla. **Osmanlı Devleti'nde Yabancı Sermaye 1854-1914**, Hil Yayınları, 2008.

Gibb, H.A.R. "The Situation in Egypt", **International Affairs (Royal Institute of International Affairs 1931-1939)**, Vol: 15, No: 3, (May-Jun., 1936), ss. 351-373.

Gibb, H.A.R. "Anglo-Egyptian Relations: A Revaluation", **International Affairs (Royal Institute of International Affairs, 1944-)**, Vol: 27, No: 4, (Oct., 1951), ss. 440-450.

Giffen, J. Kelly. **The Egyptian Sudan**, Fleming H. Revell Company, London, 1905.

Gliddon, George R. **A Memoir on the Cotton of Egypt**, James Maddon&Co., London, 1841.

Goldschmidt, Arthur. "The Egyptian Nationalist Party: 1892-1919", **Political and Social Change in Modern Egypt**, Ed. P.M. Holt, Oxford University Press, London, 1968, ss. 308-333.

Goldschmidt, Arthur. **Biographical Dictionary of Modern Egypt**, Lynne Rienner, London, 2000.

Goldschmidt, Arthur ve Lawrence DAVIDSON. **Kısa Ortadoğu Tarihi**, Doruk Yayıncılık, İstanbul, 2008.

Gottheil, Fred M. "On an Economic Theory of Colonialism", **Journal of Economic Issues**, Vol: 11, No: 1, (Mar., 1977), ss. 83-102.

Göksoy, İsmail Hakkı. **The Establishment of Anglo-Egyptian Rule in the Sudan, 1897-1914**, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, University of Manchester, 1986.

Gönüllü Sürgünden Zorunlu Sürgüne: Prens Sabahattin-Bütün Eserleri, Haz. Mehmet Ö. Alkan, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2007.

Görgün, Hilal. “Mısır’da XIX. Yüzyıl Sonunda Panislamist Osmanlı Tarih Yazıcılığı: Muhammed Ferid ve Mustafa Kamil”, **İslam Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 4, 2000, ss. 105-131.

Grew, E.S. **Field-Marshal Lord Kitchener: His Life and Work for the Empire**, The Gresham Publishing Company, London, 1917.

Güler, Zeynep. **Süveyş’in Batısında Arap Milliyetçiliği: Mısır ve Nasırcılık**, Yenihayat Kütüphanesi, İstanbul, 2004.

Gülsoy, Ufuk. **Hicaz Demiryolu**, Eren Yayınları, İstanbul, 1994.

Günay, Selçuk. “II. Abdülhamid Dönemi’nde Suriye ve Lübnan’da Arap Ayrılıkçı Hareketlerinin Başlaması ve Devletin Tedbirleri”, **AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi**, Cilt:17, Sayı: 28, ss. 85-108.

Haim, Thoha. **The British and the French Responses to Muhammad Ali’s Policies**, Yüksek Lisans Tezi, Institute of Islamic Studies, McGill University, Montreal, 1992.

Halid, Halil, **Bir Türkün Ruznamesi ve İngiliz Siyaseti Üzerine Yazıları**, Klasik Yayınları, İstanbul, 2008.

Halid, Halil, **İngilizlerin Osmanlı’yı Yok Etme Siyaseti**, Ekim Yayınları, İstanbul, 2008.

Hamed, Raouf Abbas. “Germany and the Egyptian Nationalist Movement 1882-1918”, **Die Welt Des Islams**, New Ser., Bd: 28, Nr: 1/4. (1988), ss. 11-24.

Hanley, Will. **Foreignnes and Localness in Alexandria, 1800-1914**, Doktora Tezi, Princeton Üniversitesi Tarih Bölümü, 2007.

Hanioğlu, M. Şükrü. **Bir Siyasal Örgüt Olarak İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985.

Harrison, Paul. **Üçüncü Dünyanın Batılılaştırılması**, Pınar Yayınları, İstanbul, 1991.

Harrison, Robert T. **Gladstone's Imperialism in Egypt: Techniques of Domination**, Greenwood Press, 1995.

Haslip, Joan. **Bilinmeyen Yönleriyle Abdülhamid**, Kariyer Yay., İstanbul, 2009.

Hassan, S. Sana. **Christians Versus Muslims in Modern Egypt: The Century-Long Struggle for Coptic Equality**, Oxford University Press, 2003.

Hathaway, Jane. **Osmanlı Mısır'ında Hane Politikaları Kazdağlıların Yükselişi**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2002.

Hathaway, Jane. **İki Hizbin Hikâyesi: Osmanlı Mısır ve Yemeni'nde Mit, Bellek ve Kimlik**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2008.

Hathaway, Jane. "Osmanlı'nın 1730'da Mısır'da Çerkez Mehmet Bey'in İsyanına Gösterdiği Tepki", **Osmanlı İmparatorluğu'nda İsyân ve Ayaklanma**, ed. Jane Hathaway, Çev. Deniz Berktay, Alkım Yay., İstanbul, 2010, ss. 165-179.

Haydaroğlu, İlknur. "Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar ve Misyoner Faaliyetleri", **Türkiye'de Misyonerlik Faaliyetleri**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2005

Henty, G.A. **With Kitchener in the Soudan: A Story of Atbara and Omdurman**, Blackie & Son, Glasgow, 1903.

Herbert, Maurice. **Fransa'da İlk Daimi Türk Elçisi: Morah Esseyit Ali Efendi (1797-1802)**, Pera Turizm Ticaret AŞ., İstanbul, 1997.

Hill, Richard. **Egypt in the Sudan 1820-1821**, Oxford University Press, London, 1959.

Hill, Richard. **A Bibliographical Dictionary of the Sudan**, Frank Cass, London, 1967.

Hirszowicz, L. "The Sultan and the Khedive, 1892-1908", **Middle Eastern Studies**, Vol: 8, No: 3, (Oct., 1972), ss. 287-311.

Hitti, Philip K. **History of Syria**, The MacMillan Company, New York, 1951.

Hitti, Philip K. **History of the Arabs**, MacMillan, New York, 1968.

Hobsbawm, Eric J. **İmparatorluk Çağı**, Dost Yayınları, Ankara, 1999.

Hobsbawm, Eric J. **Devrim Çağı 1789-1848**, Dost Kitabevi, Ankara, 2002.

Hobsbawm, Eric J. **Sermaye Çağı 1848-1875**, Dost Kitabevi, Ankara, 2003.

Hobson, John A. **Imperialism: A Study**, James Nisbet & Co., London, 1902.

Hocaoğlu, Mehmed. **Abdülhamid Han ve Muhtıraları**, Türkiyat Matbaacılık, İstanbul, 1989.

Holt, P.M. "Three Mahdist Letter-Books", **Bulletin of the School of Oriental and African Studies**, University of London, Vol. 18, No. 2. (1956), ss. 227-238.

Holt, P.M. "The Sudanese Mahdia and the outside World: 1881-9", **Bulletin of the School of Oriental and African Studies**, University of London, Vol. 21, No. 1/3. (1958), ss. 276-290.

Holt, P.M. "Sudanese Nationalism and Self Determination", **The Middle East in Transition**, Ed. Walter Z. Laqueur, Routledge & Kegan Paul, London, 1958, ss. 166-186.

Holt, P.M. "A Sudanese Historical Legend: The Funj Conquest of Suba", **Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London**, Vol: 23, No: 1, (1960), ss. 276-290.

Holt, P.M. "Sultan Selim I and the Sudan", **The Journal of African History**, Vol: 8, No: 1, 1967, ss. 19-23.

Holt, P.M. "The Genealogy of a Sudanese Holy Family", **Bulletin of the School of Oriental and African Studies**, University of London, Vol. 44, No. 2. (1981), ss. 262-272.

Holt, P.M., ve M.W. Daly. **A History of the Sudan: From Coming Islam to the Present Day**, Longman, New York, 1988.

Hopkins, A.G. "The Victorians and Africa: A Reconsideration of the Occupation of Egypt, 1882", **The Journal of African History**, Vol: 27, No: 2, Special Issue in Honour of J.D. Fage. (1986), ss. 363-391.

Horvath, Ronald J. "A Definition of Colonialism", **Current Anthropology**, Vol: 13, No: 1, (Feb., 1972), ss. 45-57.

Hoskins, Halford. "British Policy in Africa 1873-1877: A Study in Geographical Politics", **Geographical Review**, Vol: 32, No: 1, (Jan., 1942), ss. 140-149.

Hourani, Albert. "The Decline of the West in the Middle East-I", **International Affairs (Royal Institute of International Affairs 1944-)**, Vol: 29, No: 1. (Jan., 1953), ss. 22-42.

Hourani, Albert. "The Changing Face of Fertile Crescent in the XVIII Century", **Studia Islamica**, No: 8, (1957), ss. 89-122.

Hourani, Albert. **The Emergence of the Modern Middle East**, University of California Press, 1981.

Hourani, Albert. **A History of the Arab Peoples**, Warner Books, New York, 1992.

Hourani, Albert. **Arap Halkları Tarihi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1997.

Hourani, Albert. **Çağdaş Arap Düşüncesi**, İnsan Yayınları, İstanbul, 2000.

Hroch, Miroslaw. **Avrupa'da Milli Uyanış: Toplumsal Koşulların ve Topulukların Karşılaştırmalı Analizi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011.

Hunter, Robert. **Egypt Under the Khedives 1805-1879: From Household Government to Modern Bureaucracy**, Cairo American University Press, 1999.

Hunter, Archie. **Power and Passion in Egypt: A Life of Sir Eldon Gorst, 1861-1911**, Tauris, New York, 2007.

Hüseyin, Muhammed. **Modernizmin İslam Dünyasına Girişi**, İnsan Yayınları, İstanbul, 2004.

Is-Sanafiri, Muhammed İbrahim. **Osmanlı-Mısır İlişkileri**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1993.

Işık, Ramazan. “Osmanlının Son Dönemlerinde Marunîlerin Lübnan’da Bağımsız Bir Hıristiyan Devleti Kurma Girişimlerinin Fikri Temelleri”, **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt: 15, Sayı:2, Elazığ, 2005, ss. 413-432.

İbni Batuta Seyahatnamesi, Cild: I, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1983.

İbrahim, Hassan Ahmed. “Imperialism and Neo-Mahdism in the Sudan: A Study of British Policy towards Neo-Mahdism, 1924-1927”, **The International Journal of African Historical Studies**, Vol. 13, No. 2. (1980), ss. 214-239.

İlbert, Robert. “İskenderiye Kozmopolit Bir Kent miydi?”, **Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri**, Ed. Paul Dumont, F. Georgeon, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999, ss. 153-169.

İldem, Arzu Etensel. **Fransız Gezginlerin Gözüyle Türkler ve Yunanlılar**, Boyut Kitapları, İstanbul, 2000.

İmparatorluk Mirası: Balkanlar’da ve Ortadoğu’da Osmanlı Damgası, Ed. L. Carl Brown, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003.

İnal, İbnülemin Mahmut Kemal. **Son Sadrazamlar**, cilt: I-II-III, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1982.

İnayet, Hamid. **Arap Siyasi Düşüncesinin Seyri**, Yöneliş Yayınları, İstanbul, 1997.

İrtem, Süleyman Kani. **Osmanlı Devleti’nin Mısır Yemen Hicaz Meselesi**, İstanbul, 1999.

İşcan, Mehmet Zeki. **Muhammed Abduh’un Dini ve Siyasi Görüşleri**, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1998.

Isaawi, Charles. **The Economic History of the Middle East**, University of Chicago Press, Chicago, 1966.

Isaawi, Charles. "Population and Wealth in Egypt", **The Millbank Memorial Fund Quarterly**, Vol. 27, No: 1, 1949, ss. 98-113.

Isaawi, Charles. "Egypt since 1800: A Lop-Sided Development", **The Journal of Economic History**, Vol:21, No:1, 1961, ss. 1-25.

Isaawi, Charles. "Ekonomik Miras", **İmparatorluk Mirası: Balkanlar'da ve Ortadoğu'da Osmanlı Damgası**, Ed. L. Carl Brown, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, ss. 332-359.

İsmail Kemal Bey'in Hatıratı, Ed. Sommerville Story, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2009.

Jankowski, James. "Egypt and Early Arab Nationalism", **The Origins of Arab Nationalism**, ed. Rashid Khalidi, Columbia University Press, New York, 1991, ss.243-271.

Jephson, A.J. Mounteney. **Emin Pasha and the Rebellion at the Equator: A Story of Nine Months' Experiences in the Last of the Soudan Provinces**, Charles Scribner's Sons, Toronto, 1890.

Jesman, Czeslaw. "Egyptian Invasion of Ethiophia", **African Affairs**, Vol: 58, No: 230, Jan.1959, ss. 75-81.

Johnston, H.H. "Lord Cromer's Modern Egypt", **Journal of the Royal African Society**, Vol: 7, No: 27, (Apr., 1908), ss. 239-248.

Jorga, Nicolae. **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi**, cilt: V, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2005.

Jorgens, Denise. "A Comparative Examination of the Provisions of the Ottoman Land Code and Khedive Said's Law of 1858", **New Perspectives on Property and Land in the Middle East**, Ed. Roger Owen, Harvard University Press, 2000, ss. 93-121.

Kara İhtilal (Uyanan Afrika), Haz. Ergün Tuncalı, Akşam Kitap Kulübü, İstanbul, 1966.

Kara, İsmail. "Tanzimattan Cumhuriyete İslamcılık Tartışmaları", **Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, ss. 1405-1419.

Karahan, Abdülkadir. "Bilinmeyen Bir Mektubuna Göre Ali Suavi'nin Kişiliği ve Mısır Yönetiminde Bir Afrika Devleti Kurma Hayali", **VII. Türk Tarih Kongresi Ankara 25-29 Eylül 1970**, Kongreye Sunulan Bildiriler cilt: II, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1970, ss. 586-590.

Karakışla, Yavuz Selim. "Kahire'de Bir Osmanlı Kuruluşu: Ertuğrul Osmanlı Kulübü", **Tarih ve Toplum**, Sayı: 230, Cilt: 39, Şubat 2003, ss. 80-87.

Karal, Enver Ziya. **Fransa Mısır ve Osmanlı İmparatorluğu (1797-1802)**, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1938.

Karal, Enver Ziya. **Selim III'ün Hat-tı Hümayunları: Nizam-ı Cedit 1789-1807**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1946.

Karal, Enver Ziya. **Osmanlı Tarihi**, cilt: VIII, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1962.

Karal, Enver Ziya. **Osmanlı Tarihi**, cilt: V, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1999.

Karal, Enver Ziya. **Osmanlı Tarihi**, cilt: VI, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1983.

Karal, Enver Ziya. **Osmanlı Tarihi**, cilt: VII, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2003.

Karal, Enver Ziya. **Osmanlı Tarihi**, cilt: VIII, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2000.

Karpat, Kemal. **Ortadoğu'da Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk**, İmge Kitabevi, Ankara, 2001.

Karpat, Kemal. **Osmanlı Nüfusu**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2003.

Karpat, Kemal. "The Transformation of the Ottoman State, 1789-1908", **International Journal of Middle East Studies**, Vol. 3, No. 3. (Jul., 1972), ss. 243-281.

Karpat, Kemal. "Ottoman Population Records and the Census of 1881/82-1893", **International Journal of Middle East Studies**, Vol. 9, No. 3. (Oct., 1978), ss. 237-274.

Karsh, Efraim ve Inari Karsh. **Empires of the Sand-The Struggle for Mastery in the Middle East 1789-1923**, Harvard University Press, New York, 2001.

Kavas, Ahmet. "Osmanlı Devleti'nin Afrika Kıtası'nda Hâkimiyeti ve Nüfuzu", **Yeni Türkiye**, 2000/31, ss. 188-198.

Kavas, Ahmet. "Doğu Afrika Sahilinde Osmanlı Hâkimiyeti: Kuzey Somali'de Zeyla İskelesinin Konumu (1265-1334/ 1849-1916)", **İslam Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 5, 2001, ss. 109-134.

Kavas, Ahmet. "Osmanlı-Darfur Münasebetleri", **İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı: 16, 2007, ss. 105-12.

Kayalı, Hasan. **Jön Türkler ve Araplar**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2003.

Keddie, Nikkie. **Cemaleddin Afgani-Siyasi Hayatı**, Bedir Yayınevi, İstanbul, 1997.

Kedourie, Elie. "Pan-Arabism and British Policy", **The Middle East in Transition-Studies in Contemporary History**, Ed. Walter z. Laqueur, Routledge&Kegan Paul, London, 1956, ss. 100-111.

Kedourie, Elie. "The End of the Ottoman Empire", **Journal of Contemporary History**, Vol: 3, No: 4, 1918-19: From War to Peace. (Oct., 1968), ss. 19-28.

Kedourie, Elie. "The Genesis of the Egyptian Constitution of 1923", **Political and Social Change in Modern Egypt**, Ed. P.M. Holt, Oxford University Press, London, 1968, ss. 347-361.

Keefer, Edward. "Great Britain and Ethiophia, 1897-1910: Competition for Empire", **The International Journal of African Historical Studies**, Vol: 6, No: 3. (1973), ss. 468-474.

Kennedy, Paul. **Büyük Güçlerin Yükseliş ve Düşüşleri: 1500'den 2000'e Ekonomik Değişme ve Askeri Çatışmalar**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1994.

Kent, Marian, "Büyük Britanya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu 1900-1923", **Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu ve Büyük Güçler**, Ed. Marian Kent, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999, ss. 199-237.

Kerboeuf, Anne-Claire. "The Cairo Fire of 26 January 1952 and the Interpretations of History", **Re-envisioning Egypt 1919-1952**, ed. Arthur Goldschmidt, Amy J.

Johnson, Barak A. Salmoni, The American University of Cairo Press, Cairo, 2005, ss. 194-217.

Khalid, Adeb. “Pan-Islamism in Practice: the rhetoric of Muslim Unity and its uses”, **Late Ottoman Society-The Intellectual Legacy**, Ed. Elisabeth Özdalga, Routledge, London, 2005, ss. 203-227.

Kirk, George E. **A Short History of the Middle East**, Frederick Praeger, New York, 1968.

Kızıltoprak, Süleyman. **Mısır’da İngiliz İşgali (1882-1887)**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2010.

Kızıltoprak, Süleyman. “Sudan Question and Ottoman Policies Against the Colonial Powers in Eastern Africa”, **Культура народов Причерноморья**, № 52, Т. 2., 2004, ss. 152-159.

Kızıltoprak, Süleyman. “Armenians in the Bureaucracy of Ottoman Egypt: The Carrier of Bogos Nubar Pasha (1824-1899)”, **History Studies**, Vol: 2/2, 2010, ss. 219-237.

Kocabaşoğlu, Uygur. **Anadolu’daki Amerika:19.yüzyıl’da Osmanlı İmparatorluğu’ndaki Amerikan Misyoner Okulları**, Arba Yayınları, İstanbul, 2001.

Kocaoğlu, Mehmet. “Kavalalı Mehmed Ali Paşa İsyanı (1831-1841) ve Sonuçları”, **Bilig-4**, Kış-1997, ss. 61-70.

Kodaman, Bayram. **Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1999.

Kohn, Hans. **The Age of Nationalism: The First Era of Global History**, Harper&Brothers Publishers, New York, 1962.

Koloğlu, Orhan. “İlk Türkçe Gazete Vakayi-i Mısriye”, **Tarih ve Toplum**, Cilt: 10, Sayı: 58, Ekim 1988, ss. 201-204.

Koloğlu, Orhan. “The Problem of the Turkish and Arabic Languages and the Role of Waqai Mısriyya”, **Studies on Turkish-Arab Relations**, Annual 1989, İstanbul, 1989, ss. 61-67.

Kramers, J.H. “Mısır (Mehmed Ali Hanedanı Devri ve İstiklal)”, **İslam Ansiklopedisi**, Cilt: 8, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1993, ss. 257-265.

Kula, Onur Bilge. **Batı Felsefesinde Oryantalizm ve Türk İmgesi**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2010.

Kuran, Ahmed Bedevi. **Osmanlı İmparatorluğu’nda İnkılâp Hareketleri ve Milli Mücadele**, Çeltüt Matbaası, İstanbul, 1959.

Kuran, Ahmed Bedevi. **İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2000.

Kuran, Ercüment. “Sultan II. Mahmud ve Kavalalı Mehmed Ali Paşa’nın Gerçekleştirdikleri Reformların Karşılıklı Tesirleri”, **Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri 28-30 Haziran 1989**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1990, ss.107-111.

Kurmuş, Orhan. **Emperyalizmin Türkiye’ye Girişi**, Bilim Yayınları, İstanbul, 1974.

Kurşun, Zekeriya. Necid ve Ahsa’da **Osmanlı Hâkimiyeti-Vehhabi Hareketi ve Suud Devleti’nin Ortaya Çıkışı**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1998.

Kutay, Cemal. **Tarihte Türkler Araplar ve Hilafet Meselesi**, İklim Yayıncılık, İstanbul, 2004.

Kutluoğlu, Muhammed H. **The Egyptian Question (1831-1841): the Expansionist policy of Mehmed Ali Paşa in Syria and Asia Minor and the Reaction of the Sublime Porte**, Eren Yayınları, İstanbul, 1998.

Kutluoğlu, Muhammed Hanefi. “Tanzimat Dönemi Osmanlı Dış Politikası ve Diplomasisi”, **Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç, Ankara Türk Tarih Kurumu, 15-17 Ekim 1997, Sempozyuma Sunulan Tebliğler**, TTK Basımevi, Ankara, 1999, ss. 79-94.

Kürkçüoğlu, Ömer. **Osmanlı Devleti’ne Karşı Arap Bağımsızlık Hareketleri**, AÜSBF, Ankara, 1982.

Kütükoğlu, Mübahat. **Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri (1838-1850)**, Ankara, tarihsiz.

Kütükoğlu, Mübahat. “Tanzimat Devri’nde Yabancıların İktisadi Faaliyetleri”, **150. Yılında Tanzimat**, Yay. Haz. Hakkı Dursun Yıldız, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1992, ss. 91-139.

Landau, Jacob. **Pan-İslam Politikaları: İdeoloji ve Örgütlenme**, Anka Yayınları, İstanbul, 2001.

Landau, Jacob. “The Young Egypt Party”, **Bulletin of the School of Oriental and African Studies**, Vol: XV, No: 1, (1953), ss. 161-164.

Lansdowne, Paul Cambon. “Declaration between the United Kingdom and France respecting Egypt and Morocco, dated April 8, 1904”, **The American Journal of International Law**, Vol: 1, No:1, Supplement: Official Documents. (Jan., 1907), ss. 6-8.

Lapidus, Ira. **A History of Islamic Societies**, Cambridge University Press, London, 2002.

Late Ottoman Society-The Intellectual Legacy, Ed. Elisabeth Özdalga, Routledge, London, 2005.

Lenin, V.İ. **Emperyalizm: Kapitalizmin Sonuncu Aşaması**, Sosyalist Yayınlar, İstanbul, 1995.

Lewis, Bernard. **The Middle East and the West**, Weidenfeld and Nicolson, London, 1963.

Lewis, Bernard. **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1992.

Lewis, Bernard. **Tarihte Araplar**, Anka Yayınları, İstanbul, 2003.

Lewis, Bernard. **Ortadoğu**, Arkadaş Yayınevi, Ankara, 2004.

Lewis, Bernard. "Watan", **Journal of Contemporary History**, vol: 26, no: ¾, The Impact of Western Nationalisms: Essays Dedicated to Walter Z. Laqueur on the Occasion of his 70th Birthday, 1991, ss. 523-533.

Lewis, Geoffrey. "Dildeki Osmanlı Mirası", **İmparatorluk Mirası: Balkanlar'da ve Ortadoğu'da Osmanlı Damgası**, Ed. L. Carl Brown, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, ss. 316-328.

Lieut. Waghorn, R.N. **The Acceleration of Mails between England and the West Indies**, London, 1843.

Lloyd, Lord. **Egypt since Cromer**, vol: II, AMS Press, New York, 1934.

Lindholm, Charles. **İslami Ortadoğu**, İmge Kitabevi, Ankara, 2004.

Llobera, Josep. **Batı Avrupa'da Milliyetçiliğin Gelişimi**, Phoenix Yayınları, Ankara, 2007.

Logan, Rayford W. "The Anglo-Egyptian Sudan, a Problem in International Relations", **The Journal of Negro History**, Vol. 16, No. 4 (Oct., 1931), ss. 371-381.

Loomba, Ania. **Kolonyalizm-Postkolonyalizm**, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2000.

Lord Stratford Canning'in Türkiye Hatıraları, Çev. Can Yücel, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1959.

Luraghi, Raimondo. **Sömürgecilik Tarihi**, e Yayınları, İstanbul, 1975.

Lutskiy, Borisoviç. **Arap Ülkelerinin Yakın Tarihi-16. Yüzyıldan 20. Yüzyıla**, Yordam Kitap, 2011.

Lyall, Sir Alfred. **The Life of the Marquis of Dufferin and Ava**, Volume: II, John Murray, London, 1905.

M. Rifaat Bey. **The Awakening of Modern Egypt**, Longmans Green and Co., London, 1947.

Mackenzie, Donald A. **Lord Kitchener: The Story of His Life and Work**, Blackie and Son Limited, London, 1916.

Mackesy, Piers. **British Victory in Egypt 1801: The End of Napoleon's Conquest**, Routledge, London, 1995.

Madden, R.R. **Travels in Turkey, Egypt, Nubia and Palestine in 1824, 1825, 1826 and 1827**, vol: II, Henry Colburn, London, 1829.

Malet, Sir Edward. **Egypt 1879-1883**, John Murray, London, 1909.

Mallet, Bernard. **Thomas George Earl of Northbrook**, Longmans Green and Co., London, 1908.

Mansfield, Peter. **Mısır İhtilali ve Nasır**, Akşam Kitap Kulübü, İstanbul, 1967.

Mansfield, Peter. **The British in Egypt**, Weidenfeld and Nicolson, 1971.

Mansfield, Peter. **Osmanlı Sonrası Türkiye ve Arap Dünyası**, Söylem Yayınları, İstanbul, 2000.

Mansfield, Peter. **A History of the Middle East**, Penguin, New York, 2003.

Mantran, Robert. **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi**, cilt: II, Çev. Server Tanilli, Alkım Yay., İstanbul, 2007.

Maoz, Moshe. "Syrian Urban Politics in the Tanzimat Period between 1840-1861", **Bulletin of the School of Oriental and African Studies**, University of London, Vol. 29, No.2, 1966, ss. 277-301.

Marcus, Harold G. "Ethio-British Negotiations concerning the Western Border with Sudan, 1896-1902", **The Journal of African History**, Vol. 4, No. 1, (1963), ss. 81-94.

Marcus, Harold G. "The Foreign Policy of the Emperor Menelik 1896-1898: A Rejoinder", **The Journal of African History**, Vol. 7, No. 1. (1966), ss. 117-122.

Mardin, Şerif. **Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983.

Mardin, Şerif. “İslamcılık”, **Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, ss. 1400-1404.

Marlowe, John. **A History of Modern Egypt and Anglo-Egyptian Relations**, Archon Books, 1965.

Marshall, P.J. “Early British Imperialism in India”, **Past and Present**, No: 106. (Feb., 1985), ss. 164-169.

Marsot, Afaf Lütfi el-Seyyid. **Egypt and Cromer: A Study in Anglo-Egyptian Relations**, Praeger, 1969.

Marsot, Afaf Lutfi el-Seyyid. **Mısır Tarihi: Arapların Fethinden Bugüne**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2010.

Marsot, Afaf Lutfi al-Sayyid. “The Role of the Ulama in Egypt during the Early Nineteenth Century”, **Political and Social Change in Modern Egypt**, Ed. P.M. Holt, Oxford University Press, London, 1968, ss. 264-280.

Marsot, Afaf Lutfi al-Sayyid, “Religion or Opposition? Urban Protest Movements in Egypt”, **International Journal of Middle East Studies**, Vol: 16, No: 4, (Nov., 1984), ss. 541-552.

Martin, Kinglsey. “The Development of British Imperialism”, **Economica**, No: 12, (Nov., 1924), ss. 304-315.

Mathee, Rudi. “Jamal al-Din al-Afghani and the Egyptian National Debate”, **International Journal of Middle Eastern Studies**, Vol: 21, No: 2, (May, 1989), ss. 151-169.

Marx, Karl ve Friedrich, Engels. **Doğu Sorunu (Türkiye)**, Sol Yayınları, İstanbul, 1977.

Marx, Karl. **Gazete Yazıları**, Sel Yayıncılık, İstanbul, 2008.

McNeill, William H. **History of Western Civilization**, The University of Chicago Press, Chicago, 1969.

Mejcher, Helmut. "British Middle East Policy 1917-21: The Inter-Departmental Level", **Journal of Contemporary History**, Vol: 8, No: 4, (Oct., 1973), ss. 81-101.

Mellini, Peter. **Sir Eldon Gorst: The Overshadowed Proconsul**, Hoover Institution Press, 1977.

Meyer, Karl E. ve Shareen Blair, Brysac. **Kingmakers: The Invention of the Modern Middle East**, W.W. Norton Company, New York, 2008.

Mısır Salnamesi 1871, Yayına Hazırlayanlar: Mustafa Öztürk ve Sevda Özkaya Özer, Fırat Üniversitesi Basımevi, Elazığ, 2005.

Miller, T.B. "The Egyptian Question and British Foreign Policy, 1892-1894", **The Journal of Modern History**, vol: 32, no: 1, (Mar., 1960), s. 1-15.

Milner, Alfred. **England in Egypt**, Gorgias Press, New Jersey, 2002.

Mitchell, Timothy. **Mısır'ın Sömürgeleştirilmesi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001.

Mizancı Murad. **Mücadele-i Milliye Gurbet ve Avdet Devirleri**, Haz. Sabahattin Çağın ve Faruk Gezgin, Nehir Yayınları, İstanbul, 1994.

Moncrieff, Colonel Sir Colin-Scott. **Irrigation Report for the Year 1887**, National Printing Press, Cairo, 1888.

Muhammed Mahzumi Paşa. **Cemaleddin Afgani'nin Hatıraları**, Klasik Yayınları, İstanbul, 2006.

Multi Party Elections in Africa, Ed. Michael Cowen ve Liisa Laakso, Palgrave, New York, 2002.

Murray, Cara. **Imperial Ways: The Victorians, The Suez Canal, and Narrative**, Doktora Tezi, The City University of New York, 2005.

Mustafa, Ahmed Abdel-Rahim. "The Breakdown of the Monopoly System in Egypt after 1840", **Political and Social Change in Modern Egypt**, Ed. Peter Malcolm Holt, Oxford University Press, London, 1968, ss. 291-307.

Napoleon and the French in Egypt and the Holy Land: Articles presented at the 2nd International Congress of Napoleonic Studies, Israel, July 4-11, 1999, Ed. Aryeh Shmuelevitz, Isis Press, İstanbul, 2002.

Nour, Tariq Mohamed. **Sevakin'de Türk-İngiliz Rekabeti**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2006.

Noviçev, A.D. **Osmanlı İmparatorluğu'nun Yarı Sömürgeleştirilmesi**, Onur Yayınları, Ankara, 1979.

Omvedt, Gail. "Towards a Theory of Colonialism", **Critical Sociology**, Vol: 3, No: 3, (Apr., 1973), ss. 1-24.

Oram, Elizabeth E. **Constructing Modern Copts: The Production of Coptic Christian Identity in Contemporary Egypt**, Doktora Tezi, Princeton Üniversitesi, 2004.

Oran, Baskın. **Az gelişmiş Ülke Milliyetçiliği: Kara Afrika Modeli**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1997.

Orhonlu, Cengiz. **Osmanlı İmparatorluğu'nun Güney Siyaseti: Habeş Eyaleti**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1974.

Ortaylı, İlber. **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005.

Ortaylı, İlber. **Avrupa ve Biz**, Turhan Kitabevi, Ankara, 2007.

Oschenwald, William. "Modern Ortadoğu'da İslam ve Osmanlı Mirası", **İmparatorluk Mirası: Balkanlar'da ve Ortadoğu'da Osmanlı Damgası**, Ed. L. Carl Brown, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, ss. 384-411.

Oschenwald, William. "Arab Nationalism in the Hijaz", **The Origins of Arab Nationalism**, Ed. Rashid Khalidi, Columbia University Press, New York, 1991, ss. 189-204.

Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, cilt: II, Ed. Halil İnalcık ve Donald Quataert, Eren Yayınları, İstanbul, 2004.

Osmanlı İmparatorluğu'nda İsyan ve Ayaklanma, ed. Jane Hathaway, Çev. Deniz Berktaş, Alkım Yay., İstanbul, 2010.

Owen, Roger. **The Middle East in the World Economy 1800-1914**, I.B. Tauris, New York, 2002.

Owen, Roger. **Lord Cromer: Victorian Imperialist, Edwardian Proconsul**, Oxford University Press, 2004.

Owen, Roger. **State, Power and Politics in the Making of the Modern Middle East**, Routledge, New York, 2005.

Owen, E.R.J. "Cotton Production and the Development of the Cotton Economy in the Nineteenth-Century Egypt", Ed. Charles Isaawi, **The Economic History of the Middle East**, University of Chicago Press, Chicago, 1966, ss. 416-430.

Owen, Roger. "Mısır ve Avrupa: Fransız İşgalinden İngiliz İşgaline", **İslam Dünyası ve Batılılaşma**, Yöneliş Yayınları, İstanbul, 1997, ss. 125-145.

Önsoy, Rifat. **Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1988.

Öke, Mim Kemal. **İngiliz Casusu Arminius Vambery'nin Gizli Raporlarında II. Abdülhamid ve Dönemi**, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1983.

Öymen, Onur. **Silahsız Savaş: Bir Mücadele Sanatı Olarak Diplomasi**, Remzi Kitabevi, Ankara, 2002.

Özbudun, Ergun. "Etkisi Bugüne Uzanan Osmanlı Mirası ve Ortadoğu'da Devlet Geleneği", **İmparatorluk Mirası: Balkanlar'da ve Ortadoğu'da Osmanlı Damgası**, Ed. L. Carl Brown, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, ss. 186-222.

Özer, Sevda Özkaya. **Osmanlı Devleti İdaresinde Mısır (1839-1882)**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 2007.

Özger, Yunus. "Mısır'ın İdari ve Sosyo-Ekonomik Yapısına Dair II. Abdülhamit'e Sunulan Bir Layiha", **History Studies**, Ortadoğu Özel Sayısı, 2010, ss. 301-323.

Öztuna, Yılmaz. **Tanzimat Paşaları Ali ve Fuad Paşalar**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2006.

Öztuna, Yılmaz. **II. Abdülhamid: Zamanı ve Şahsiyeti**, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul, 2008.

Öztürk, Mustafa. “Arap Ülkelerinde Osmanlı İdaresi”, **History Studies**, Ortadoğu Özel Sayısı, 2010, ss. 325-351.

Özyüksel, Murat. **Hicaz Demiryolu**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2000.

Paker, Esat Cemal. **Siyasi Tarihimizde Kırk Yıllık Hariciye Hatıraları**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2001.

Palmer, Alan. **Son Üç Yüz Yıl Osmanlı İmparatorluğu**, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2003.

Pamuk, Şevket. **Osmanlıdan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme 1820-1913**, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2008.

Parla, Jale. **Efendilik, Şarkiyatçılık ve Kölelik**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985.

Peacock, A.C.S. “Suakin: A Northeast African Port in the Ottoman Empire”, **Northeast African Studies**, Volume: 12, No: 1, 2012, ss. 29-50.

Peel, Sidney. “British Administration and Irrigation in Egypt”, **Political Science Quarterly**, Vol: 20, No: 3, (Sep., 1905), s. 513-534.

Penson, Lillian M. “The Principles and Methods of Lord Salisbury’s Foreign Policy”, **Cambridge Historical Journal**, Vol: 5, No: 1, (1935), ss. 87-106.

Piyade Mirilvası Rüştü. **Akabe Meselesi**, Haz. Mustafa Öztürk, Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Merkezi, Elazığ, 2008.

Prens Sabahaddin Hayatı ve İlmi Müdafaaları, Yay. Haz. Nurettin Ege, Fakülteler Matbaası, İstanbul, 1977.

Political and Social Change in Modern Egypt, Ed. P.M. Holt, Oxford University Press, London, 1968.

Powell, Eve Troutt. **A Different Shade of Colonialism: Egypt, Great Britain and the Mastery of the Sudan**, University of California Press, 2003.

Quatert, Donald. **Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş (1881-1908)**, Yurt Yayınları, Ankara, 1987.

Rabino, Joseph. "Some Statistics of Egypt", **Journal of the Statistical Society of London**, Vol.47, No.3, 1884, ss. 214-215.

Raif, Ragıb ve Rauf Ahmed, **Bab-ı Ali Hariciye Nezareti Mısır Meselesi**, Haz. Mustafa Öztürk-Sevda Özkaya Özer, Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, Elazığ, 2011.

Ramm, Agatha. "Great Britain and the Planting of Italian Power in the Red Sea, 1868-1885", **The English Historical Review**, Vol: 59, No: 234. (May, 1944), ss. 211-236.

Raymond, André. **Yeniçerilerin Kahiresi Abdurrahman Kethüda Zamanında Bir Osmanlı Kentinin Yükselişi**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1999.

Raymond, André. **Cairo**, Harvard University Press, 2000.

Recueil des Traités de la Porte Ottomane avec les Puissances Etrangères, Tome: II, Amyot, Edituer des Archives Diplomatiques, Paris, 1865.

Reid, Donald M. "Educational and Career Choices of Egyptian Students, 1882-1922", **International Journal of Middle East Studies**, Vol: 8, No: 3, 1977, ss. 349-378.

Reinton, Per Olav. "Imperialism and the Southern Sudan", **Journal of Peace Research**, Vol. 8, No. ¾. (1971), ss. 239-247.

Rıza, Reşid. "İslam'da Yurtseverlik, Milliyetçilik ve Grup Ruhü (Asabiye)", **Değişim Sürecinde İslam**, Ed. John Esposito & John Donohue, İnsan Yayınları, İstanbul, 1991, ss. 60-62.

Richmond, J.B. **Egypt 1798-1952 Her Advance Towards a Modern Identity**, Methuen, 1965.

Richmond, John C.B. **Egypt: 1798-1952: Her Advance Towards a Modern Identity**, Columbia University Press, New York, 1977.

Roberts, Lucien. "Italy and the Egyptian Question, 1878-1882", **The Journal of Modern History**, Vol: 18, No: 4. (Dec., 1946), ss. 314-332.

Robinson, Arthur E. "The Rulers of the Sudan since the Turkish Occupation until the Evacuation by Order of the Khedive", **Journal of the Royal African Society**, Vol: 24, No: 93, (Oct., 1924), ss. 39-49.

Robinson, Arthur E., "The Rulers of the Sudan since the Turkish Occupation until the Evacuation by Order of the Khedive", **Journal of the Royal African Society**, Vol: 24, No: 93, (Oct., 1924), ss. 39-49.

Robinson, Arthur E., "The Conquest of the Sudan by the Wali of Egypt, Muhammad Ali Pasha, 1820-1824. Part II", **Journal of the Royal African Society**, Vol: 25, No: 98, (Jan., 1926), ss. 164-182.

Robinson, Arthur E. "The Egyptian-Abyssinian War of 1874-1876", **Journal of the Royal African Society**, Vol. 26, No. 103. (Apr., 1927), ss. 263-280.

Rodkey, Frederick Stanley. "Lord Palmerston and the Rejuvenation of Turkey, 1830-1841", **The Journal of Modern History**, Vol: 1, No: 4, 1929, ss. 570-593.

Rondot, Pierre. **The Changing Patterns of the Middle East**, Chatto&Windus, London, 1961.

Rose, Holland. "The Political Reactions of Bonaparte's Eastern Expedition", **The English Historical Review**, Vol. 44, No. 173, 1929, ss. 48-58.

Royle, Charles. **The Egyptian Campaigns 1882 to 1885**, Hurst and Blackett, London, 1900.

Russell, Alexander. **Egypt: The Opening of Great Canal**, Edinburgh, 1869.

Sabry, Mohammed. **L'empire sous Mohamed-Ali et la question d'Orient (1811-1849)**, P. Geuthner, Paris, 1930.

Sadrazam Sait Paşa. **Anılar**, Haz. Şemsettin Kutlu, Hürriyet Yayınları, İstanbul, 1977.

Said, Edward, **Oryantalizm**, İrfan Yayınevi, İstanbul, 1998.

Salibi, K.S. **The Modern History of Lebanon**, Frederick Praeger, New York, 1965.

Samur, Sebahattin. **İbrahim Paşa Yönetimi Altında Suriye**, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri, 1995.

Samur, Sebahattin. "Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın Sosyal Politikaları ve Diğer Osmanlı Eyaletlerindeki Etkisi", **Bilimname**, Sayı: XIII, 2007/2, ss. 131-139.

Sander, Oral. **Anka'nın Yükselişi ve Düşüşü Osmanlı Diplomasi Tarihi Üzerine Bir Deneme**, AÜSBF, Ankara, 1987.

Sander, Oral. **Siyasi Tarih 1918-1994**, cilt: II, İmge Kitabevi, Ankara, 2004.

Sanderson, G.N. "The Anglo-German Agreement of 1890 and the Upper Nile", **The English Historical Review**, Vol: 78, No: 306, (Jan., 1963), ss. 49-72.

Sanderson, G.N. "The Modern Sudan, 1820-1956: The Present Position of Historical Studies", **The Journal of African Studies**, Vol: 4, No: 3, (1963), ss. 435-461.

Sanderson, G.N. "England, Italy, the Nile Valley and the European Balance, 1890-91", **The Historical Journal**, Vol: 7, No: 1. (1964), ss. 94-119.

Sarıca, Murat. **100 Soruda Siyasi Düşünce Tarihi**, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1977.

Schanz, Moritz. **Cotton in Egypt and the Anglo-Egyptian Sudan**, Taybor, Garnett, Evans Co&Ltd, Manchester, 1913.

Schanz, Moritz. **Cotton in Egypt and the Anglo-Egyptian Sudan**, Submitted to the 9th International Cotton Congress, Scheveningen, June 9th to 11th 1913.

Schölch, Alexander. "The Men on Spot and the English Occupation of Egypt in 1882", **The Historical Journal**, Vol: 19, No: 3, (Sep. 1976), ss. 773-785.

Sertoğlu, M. **Osmanlı Tarih Lugatı**, İstanbul, 1986.

Shala, Elizabeth H. **Mediterranean Migration, Cosmopolitanism, and the Law: A History of the Italian Community of Nineteenth Century Alexandria, Egypt**, Doktora Tezi, Georgetown Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, 2009.

Sharkey, Heather J. **Living with Colonialism: Nationalism and Culture in the Anglo-Egyptian Sudan**, University of California Press, 2003.

Sharkey, Heather J. "Christians among Muslims: The Church Missionary Society in the Northern Sudan", **The Journal of African History**, Vol: 43, No. 1, 2002, ss. 51-75.

Shaw, Stanford. **The Financial and Administrative Organization and Development of Ottoman Egypt 1517-1798**, Princeton University Press, New Jersey, 1962.

Shaw, Stanford J. ve Ezel Kural Shaw. **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, Cilt:2, e Yayınları, İstanbul, 1983.

Shaw, Stanford J. "The Land Law of Ottoman Egypt: A Contribution to the Study of Landholding in the Early Years of Ottoman Rule in Egypt", **Der Islam: Zeitschrift für Geschichte und Kultur des Islamischen Orients**, Vol: 38, No: 1-2, (Oktober 1962), ss. 106-137.

Shaw, Stanford J. "The Nizam-ı Cedid Army under Sultan Selim III 1789-1807", **Oriens**, Vol: 18. (1965-1966), ss. 168-184.

Shaw, Stanford J. "The Ottoman Census System and Population, 1831-1914", **International Journal of Middle East Studies**, Vol: 9, No: 3. (Oct., 1978), ss. 325-338.

Shukri, Muhammad Fuad. **The Khedive Ismail and Slavery in the Sudan**, Cairo, 1938.

Sinoue, Gilbert. **Kavalalı Mehmet Ali Paşa Son Firavun**, Doğan Kitap, İstanbul, 1997.

Sir Evelyn Baring (Lord Cromer). **Modern Egypt**, London, 1916.

Sir Evelyn Baring (Lord Cromer). **Abbas II**, MacMillan and Co., London, 1915.

Slatin Pasha. **Fire and Sword in the Sudan: A Personal Narrative of Fighting and Serving the Dervishes 1879-1895**, Edward Arnold, London, 1914.

Slavery in the Islamic Middle East, Ed. Shaun E. Marmon, M. Wiener, Princeton, 1999.

Sloane, William. "England and Egypt", **Political Science Quarterly**, Vol: 19, No: 3. (Sep., 1904), ss. 459-484.

Sorman, Guy. **Rifaa'nın Çocukları Müslüman Modernler**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2006.

Soy, Bayram. **Almanya'nın Osmanlı Devleti Üzerinde İngiltere ile Nüfuz Mücadelesi (1890-1914)**, Phoneix Yayınevi, Ankara, 2004.

Stanton, Edward A. "The Peoples of the Anglo-Egyptian Sudan", **Journal of the Royal African Society**, Vol: 2, No: 6 (Jan., 1903), ss. 121-131.

Stanton, E.A. "The Anglo-Egyptian Sudan", **Journal of the Royal African Society**, Vol. 11, No. 43. (Apr., 1912), ss. 261-274.

Stanton, E.A. "England in the Sudan", **Journal of the Royal African Society**, Vol: 10, No: 39. (Apr., 1911), ss. 274-284.

Stanton, E.A. "Secret Letters from Khedive Ismail in Connection with the Occupation of the East Coast of Africa", **Journal of the Royal African Society**, Vol: 34, No: 136, July 1935, ss. 269-282.

Sultan II. Abdülhamid'in Sürgün Günleri (1909-1918) Hususi Doktoru Hüseyin Atıf Bey'in Hatıratı, Yay. Haz. Metin Hülügü, Pan Yayıncılık, İstanbul, 2003.

Sunar, Lutfi. "XIX. Yüzyıl Avrupa'sında Emperyalizm Algısı", **Sosyoloji Dergisi**, 3. Dizi, 14. Sayı, 2007, ss. 58-60.

Szyliowicz, Joseph. "Educational and Political Development in Turkey, Iran and Egypt", **Comparative Education Review**, Vol: 13, No: 2, 1969, ss. 150-166.

Şam, Emine Altunay. **Mısır'ın 1882'de İngilizler Tarafından İşgali ve Osmanlı Devleti'nin Takip Ettiği Siyaset**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, On Dokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Samsun, 2001.

Şanda, Hüseyin Avni. **Yarı Müstemleke Oluş Tarihi**, Gözlem Yayınları, İstanbul, tarihsiz.

Şani-zade Mehmet Ata'ullah Efendi. **Şani-zade Tarihi**, cilt: II, Haz. Ziya Yılmaz, Çamlıca Yay., İstanbul, 2008.

Şen, Sabahattin. **Ortadoğu'da İdeolojik Bunalım: Suriye Baas Partisi ve İdeolojisi**, Birey Yayınları, İstanbul, 2004.

Şeyhülislam Cemaleddin Efendi. **Siyasi Hatıralar (1908-1913)**, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul, 1978.

Şıvgın, Hale. **Trablusgarp Savaşı ve 1911-1912 Türk-İtalyan İlişkileri**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1989.

Şişman, Adnan. **Tanzimat Dönemi'nde Fransa'ya Gönderilen Osmanlı Öğrencileri (1839-1876)**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2004.

Tahsin Paşa. **Abdülhamit ve Yıldız Hatıraları**, Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi, İstanbul, 1931.

Tahtavi, Rifa'a Rafi'el. **Paris Gözlemleri**, Ses Yayınları, İstanbul, 1992.

Tanilli, Server. **Uygarlık Tarihi Ders Notları**, İstanbul, 1979.

Tengirşenk, Yusuf Kemal. “Tanzimat Devrinde Osmanlı Harici Ticaret Siyaseti”, **Tanzimat I**, Maarif Matbaası, İstanbul, 1940, ss. 289-320.

Tevfik, Ebüzziya. **Yeni Osmanlılar Tarihi**, cilt: II, Kervan Yayınları, İstanbul, 1973.

Tibi, Bessam. **Arap Milliyetçiliği**, Yöneliş Yayınları, İstanbul, 1998.

The Anglo-Egyptian Sudan: A Compendium Prepared by Officers of the Sudan Government, Volume: I, London, 1905.

The Cambridge History of British Foreign Policy 1783-1919, Vol: 2 (1815-1866), Cambridge University Press, 1923.

The Cambridge History of Egypt, Volume: 2, Ed. M.W. Daly, Cambridge University Press, 1998.

The Economic History of the Middle East 1800-1914, Ed. Charles Isaawi, The University of Chicago Press, Chicago, 1966.

The Last Khedive of Egypt: Memoirs of Abbas Hilmi II, Ed. Amira Sonbol, Ithaca Press, London, 1998.

The Middle East in Transition-Studies in Contemporary History, Ed. Walter z. Laqueur, Routledge&Kegan Paul, London, 1956.

The Middle East: Selected Readings, ed. Don Peretz, Houghton Mifflin Company, Boston, 1968.

The Origins of Arab Nationalism, ed. Rashid Khalidi, Columbia University Press, New York, 1991.

The Sudan Penal Code 1899, National Printing Press, Cairo, 1899.

Tignor, Robert. "The Indianization of the Egyptian Administration under British Rule", **The American Historical Review**, Vol: 68, No: 3. (Apr., 1963), ss. 636-661.

Tignor, Robert L. "Lord Cromer: Practitioner and Philosopher of Imperialism", **The Journal of British Studies**, Vol: 2, No: 2, (May, 1963), ss. 142-159.

Tollefson, Harold. **Policing Islam: The British Occupation of Egypt and the Anglo-Egyptian Struggle over Control of the Police 1882-1914**, New York, 1999.

Toledano, Ehud. "Attitude to Slavery During the Tanzimat", **150. Yılında Tanzimat**, Yay. Haz. Hakkı Dursun Yıldız, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1992, ss. 303-324.

Toledano, Ehud. "Late Ottoman Concepts of Slavery (1830s-1880s)", **Poetics Today**, Vol: 14, No:3, Cultural Process in Muslim and Arab Societies: Modern Period I, 1993, ss. 477-506.

Topdemir, Hüseyin Gazi ve İbrahim Ethem, POLAT. "Türk Matbaacılığının Gelişiminde Bir Sayfa: Cevaib Matbaası", **Nüsha**, Yıl: IV, Sayı: 14, Yaz 2004, ss.79-102.

Toprak, Seydi Vakkas. "Osmanlı Yönetiminde Kuzey Afrika: Garp Ocakları", **Türkiyat Mecmuası**, Cilt: 22, Sayı: 1, 2012, ss. 221-235.

Traill, Henry Duff. **Lord Cromer: A Biography**, Bliss Sands and Co., London, 1897.

Traill, Henry Duff. **England, Egypt and the Sudan**, Archibald Constable&Co., London, 1900.

Trimberger, Ellen Kay. **Tepeden İnmece Devrimler**, Gelenek Yayınları, 2003.

Tuncer, Hüner. **Doğu Sorunu ve Büyük Güçler (1853-1878)**, Ümit Yayıncılık, Ankara, 2003.

Tunuslu Hayreddin Paşa, Haz. Atilla Çetin, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1988.

Turgut, Bekir. **II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı Devleti Asya Politikası**, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 1995.

Uçarol, Rifat. **Gazi Ahmet Muhtar Paşa (Askeri ve Siyasi Hayatı)**, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1976.

Uçkan, Gürhan. **Güney Afrika Cumhuriyeti: Çağdaş Sömürgecilik ve Emperyalist Yayılma Örneği**, Yarı Yayınları, İstanbul, 1986.

Uluslar ve Milliyetçilikler, Haz. Jean Leca, Metis Yayınları, İstanbul, 1996.

Ünal, Sevim. "1838-1841 Yılları Arasında Türk-İngiliz Politik İlişkileri", **VIII. Türk Tarih Kongresi, Ankara 11-15 Ekim 1976, Kongreye Sunulan Bildiriler**, Cilt: III, TTK Basımevi, Ankara, 1983, ss. 1545-1557.

Ünal, Sevim. "1830-1840 Yılları Arasında Türk-İngiliz Ekonomik İlişkileri", **VIII. Türk Tarih Kongresi, Ankara 11-15 Ekim 1976, Kongreye Sunulan Bildiriler**, Cilt: II, TTK Basımevi, Ankara, 1983, ss. 1367-1376.

Ünalp, F. Rezzan. “20.yüzyıl Başlarında Kuzey Afrika: Osmanlı ve Alman Politikalarının Bölgedeki Etkileri, Panislamizme İlişkin Batı Kaynaklı Karşılıklı Değerlendirmeler”, **Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi**, Şubat 2012, Sayı: 19, ss. 43-75.

Vigneau, Jean. “The Ideology of the Egyptian Revolution: Its Evolution with the Course of Events”, **The Middle East in Transition-Studies in Contemporary History**, Ed. Walter z. Laqueur, Routledge&Kegan Paul, London, 1956, ss. 129-139.

Voll, John O. “The British, the “Ulama”, and Popular Islam in the Early Anglo-Egyptian Sudan”, **International Journal of Middle East Studies**, Vol. 2, No. 3. (Jul., 1971), ss. 212-218.

Wallace, D.Mackenzie. **Egypt and the Egyptian Question**, MacMillan and Co., London, 1883.

Warburg, Gabriel. **Egypt and the Sudan: Studies in History and Politics**, Frank Cass, London, 1985.

Warburg, Gabriel. “Some Socio-Economic Aspects of Turco-Egyptian Rule in the Sudan”, **Bulleten**, Cilt: 53, Sayı: 206-208, 1989, ss. 769-795.

Warburg, Gabriel. “The Turco-Egyptian Sudan: A Recent Historiographical Controversy”, **Die Welt Des Islams**, New Ser., Bd. 31, Nr. 21. (1991), ss. 193-215.

Warburg, Gabriel. “Mahdism and Islamism in Sudan”, **International Journal of Middle East Studies**, Vol. 27, No. 2. (May, 1995), ss. 219-236.

Ward, J.R. “The Industrial Revolution and British Imperialism, 1750-1850”, **The Economic History Review**, New Series, Vol: 47, No: 1, (Feb., 1994), ss. 44-65.

Weigall, Arthur E.P. Brome. **A History of the Events in Egypt from 1798 to 1914**, William Blackwood and Sons, London, 1915.

Wheeler, Harold. **The Story of Lord Kitchener**, George G. Harrap & Company, London, 1916.

White, Arthur Silva. **The Expansion of Egypt under Anglo-Egyptian Condominium**, Methuen & Co., London, 1899.

Williams, Josiah. **Life in the Soudan: Adventures Amongst the Tribes and Travels in Egypt in 1881 and 1882**, Remington & Co. Publishers, London, 1884.

Wilson, Robert Thomas. **History of the British Expedition to Egypt**, London, 1803.

Wingate, Francis Reginald. **Mahdiism and the Egyptian Sudan: Being an Account of the Rise and Progress of Mahdism and of Subsequent Events in the Sudan to the Present Time**, MacMillan and Co., London, 1891.

Wolfe, Patrick. "History and Imperialism: A Century of Philosophy, from Marx to Postcolonialism", **The American Historical Review**, Vol: 102, No: 2, (Apr., 1997), ss. 388-420.

Wolff, Sir Henry Drummond. **Rambling Recollections**, volume: II, MacMillan and Co., London, 1908.

Vatikiotis, Panayiotis. **The History of Egypt**, Johns Hopkins University Press, 1986.

Yalansız, Nedim. "An Ottoman Intellectual Prince Sabahaddin's Local Administration Project for Turkey: Decentralization", **Arab Historical Review for Ottoman Studies (AHROS)**, 31, December 2005, ss. 193-201.

Yaramış, Ahmet. “Mısır’da İngiliz Sömürgecilik Anlayışı: Cromer Örneği (1883-1907)”, **Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt: IX, Sayı: 2, Aralık 2007, ss.121-130.

Yazıcı, Nesimi. “Vakayi-i Mısriye Üzerine Birkaç Söz”, **OTAM**, Sayı:2, Ankara, ss. 267-278.

Yerinde, Adem. “Muhammed Osman el-Mirgani”, **Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 18/2008, ss. 1-46.

Yıldırım, Muhammet. **XVI. Yüzyılda Osmanlı Devleti’nin Kızıldeniz, Basra Körfezi, Yemen ve Habeşistan Politikaları**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta, 2001.

Zayid, Mahmud. “The Origins of the Liberal Constitutionalist Party in Egypt”, **Political and Social Change in Modern Egypt**, Ed. P.M. Holt, Oxford University Press, London, 1968, ss. 334-346.

Zeine, Zeine. **Türk Arap İlişkileri ve Arap Milliyetçiliğinin Doğuşu**, Gelenek Yayıncılık, İstanbul, 2003.

Zetland, Lawrence John Lumley Dundas (Marquis of). **Lord Cromer: Being Authorized Life of Evelyn Baring, First Earl of Cromer**, Hodder and Stoughton, 193

EKLER

EK 1 Arabî Paşa'nın Mısır siyasetine artan etkisine dair bir haber (New York Times, 22 Mart 1882)

THE MODERN EGYPTIANS

GEN. COLSTON'S LECTURE BEFORE THE
AMERICAN GEOGRAPHICAL SOCIETY.

Gen. R. E. Colston, late of the General Staff of the Egyptian Army, delivered a lecture before the American Geographical Society in Chickering Hall last night on "Modern Egypt and its People." The lecture was illustrated by 50 stereopticon views, representing scenes in the city of Cairo and types of Egyptian men and women. After describing Cairo, the second Arab city in the world, Damascus being the first, with its broad avenues and magnificent palaces standing side by side with the narrow streets and ancient buildings of the days of barbarism, the lecturer devoted his attention to the Egyptian Army, which is now playing such a prominent part in the politics of Europe. Under Mohammed Ali and Ibrahim Pasha, the Army amounted to 200,000 men, but of late years the number has varied from 30,000 to 15,000, according to the state of the Treasury. It is recruited by a totally arbitrary and irregular system of conscription. The physique of the troops is remarkably fine, and in this respect Gen. Colston considers them superior to the line of any Army in Europe. The infantry are armed with the best American Remington rifles, the cavalry are well mounted and equipped, and the artillery are well organized and have several batteries of the best Krupp guns. In short, they possess all the best qualities of soldiers except one—the fighting quality, and in this they are sadly deficient, probably on account of the centuries of oppression to which they have submitted as a people, and the utter lack of all motive for fighting under the Egyptian system of government. Until the close of the Abyssinian war the Egyptian Army seemed to be absolutely submissive to its Prince, but the financial disasters that followed, having compelled the Khédive to transfer the virtual control of his country to England and France his prestige was broken. The first symptom of the change in the relations of the Army to the Khédive was the military émeute in 1879, when 2,500 officers who had been discharged without their pay handled the English and French Commissioners very roughly, and showed little respect for the Khédive himself. They forced the Government to pay their arrearages, and this first success seems to have been for the Army a revelation of its own power. Since then the Army has become a great factor in Egypt, and now, under the lead of Arabi Bey, it is engaged in a struggle to restore the Government of Egypt to Egyptians. This struggle began in June, 1881, and has been so far successful that last month it forced on the Khédive a new Ministry, with Arabi Bey as Minister of War. The lecture concluded with some remarks upon the miserable condition of women in Egypt, illustrated with many anecdotes to show their absolute subjection under the system of the harem and the almost unlimited power exercised by the eunuchs, who, originally purchased as slaves, soon become, by virtue of their position in the harem, the real masters of their owners.

EK 2 Abbas Hilmi'nin Mısır Hıdivlik makamına oturmak üzere Kahire'ye geldiğine dair bir haber (New York Times, 17 Ocak 1892)

EGYPT'S YOUNG RULER.

AN ENTHUSIASTIC WELCOME ON RETURNING TO HIS COUNTRY.

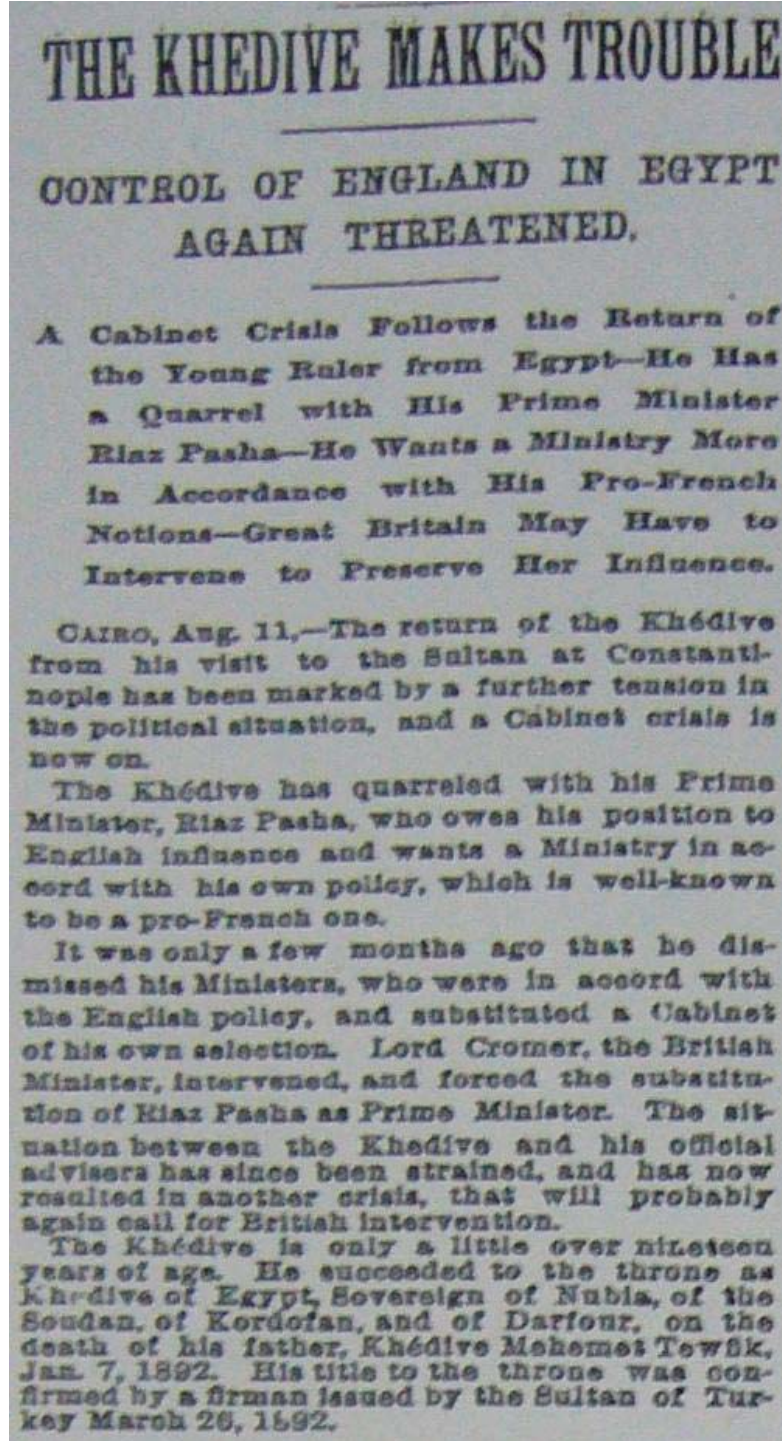
CAIRO, Jan. 16.—Prince Abbas, the new Khédive, this morning entered the harbor of Alexandria from Trieste on board a steamer accompanied by a number of British war ships which, as they entered the harbor, gave a royal salute. The Egyptian vessels and forts answered in a similar way. All the vessels were bedecked in rainbow style.

All the members of the Egyptian Cabinet, Gen. Granfell, Sirdir of the Egyptian Army, Justice Scott, Egypt's Judicial Adviser, and Prince Houssein boarded the steamer and welcomed the Khédive. Moukhtar Pasha, High Commissioner of the Sublime Porte to Egypt, had intended to take part in receiving the Khédive, but he is suffering from an attack of influenza and had to forego his intention. At 8:30 o'clock the Khédive landed from the steamer and was received with great enthusiasm. He was met by the principal civil and military officials and a guard of honor composed of British and Egyptian troops. At 10 o'clock he took a special train and proceeded to Cairo.

Upon his arrival in this city the Khédive at once proceeded to the Abdin Palace. The square in front of the palace was lined with troops, and, as the Khédive passed through, the officers saluted with their swords and the privates presented arms. The members of the Khédive's family and the high State officials awaited his coming at the entrance of the palace. As Prince Abbas approached the group, one of the officials stepped forward and, after making a low obeisance, read the imperial firman from the Sultan of Turkey appointing Prince Abbas Khédive of Egypt. When the reading of the firman was finished the bands played the Turkish and Egyptian national airs, and as the strains of the music died away the youthful ruler of the land of the Pharaohs turned and entered the palace.

Subsequently the Khédive reviewed the British and Egyptian troops in the Abdin Square, and then held a reception at the palace, which was attended by the Ministers and all the members of the Diplomatic Corps. After the reception was over, the Khédive visited his mother at the Koubbek Palace. A large crowd lined the route between the two palaces, and as the Khédive passed along he was given an ovation. The flat housetops along the route were covered with spectators.

EK 3 Yeni Mısır kabinesinin oluşturulması sürecinde Lord Cromer ile Hıdiv Abbas Hilmi arasındaki gerilime işaret eden bir haber (New York Times, 12 Ağustos 1893)

**EK 4 Akabe Krizi sırasında İngiliz-Osmanlı çatışmasına dikkat çeken bir haber
(New York Daily Tribune, 6 Mayıs 1906)**

EK 5 Dinşavay Hadisesi sırasında köylülerle İngiliz askerleri arasında yaşanan çatışmada köylülerden ikisinin öldürüldüğü, altısının ise yaralandığını gösteren Osmanlı arşiv belgesi (BOA- A.MTZ.MSR. 17/140)

مردودہ ہا کی لکیرید۔
اولہ سیکونہ اول بعضہ سجاد خلیفہ بری یورای درت نکلی سویس مصر دہ سکدریہ کی لکیر سہای اھدہ عقیقہ مدبریتہ تابع رسی قریبہ موجدانہ صبا لہ
بیسری محاف نام حصارہ سده اھا ایات کولہ جہادی جہدیکہ باشو قارندہ اھا طرحہ بونان محاف لقم اولوبہ بروقا و شوعندہ جلد اولہ
صاوتھدی ہا چونانہ اولہ بری معزو نکلی اھا ایات جھا ویا سہ اھلیت بری مویرت اندخت ایتھکاری قوشونہ نہ بری برقا نہ اھا بدہ مجموع اید
در برصہ رضی یا معہ باشو۔ مجموع قاریان فریاد دفغان اولہ بریہ جمع اید اھا نکلیضا بطارند سلو جہادی الخو شہرا لرم نکلی بر جھت مقاولد
جمع اید اھا اولہ بریہ ایتھدی سلو جہاد نہ بری کسی مقبول فوکی کسی مجموع اولوبہ مطابقت اھا نکلیزلک سلو جہادی الخو شہرا لرم اولہ لوبہ
ایدہ صبا لہ نہ بری یادہ قوتورہ و جھڑ سہت ناکرندہ وجات اید۔ وجھوت وجات اتر جہادہ اولوبہ بریہ مجرد زیادہ جھوت جھڑ سہرا لہ
تا برندہ و قوتورہ لیس معز ایا نکلی طیبان زیور لہ کھوہ و تہر اید۔ ریکر جھا بطارندہ رضی بریہ قویا دیکر جھا لوبہ فریلور وضع نکلی بر جھال
قوشونوس ترک مہم و صحابہ دشمن نور دور و فرور کسکے نمید درھا۔ رور تغراف سرتہ تابع ایتھنی سس تغرفہ کوپا اھا نکلیضا بطارندہ سلو جھادی
المعدی جھت وضع اولہ بریہ کھم اید بری ایلوف دیکر لری مجموع ایتھکاری بلو کجاب ولا اضاف اعلانہ بیکر لری محاملری کچھ رضی جھاندہ لری
ولید جھن لری و سرتہ یاسی قش اوج نکلی و بری جھن مریلہ نہ مکیہ جھاکھوہ شکل و جھ وضع نہ بالک نکلیضا بطاری اھا لہ نہ سہرا لہ شدہ عدیل
دیکر لری یعنی ملوب و معز و کولہ جھتی ولید مہضارہ بلہ ایا سور سولیکسیرہ اھا نامیوہ اسکیسرت جھت جھاندہ جھاندہ لری و لری لری
برک زھل ولدین حالہ در لور لرو اشکلورہ در سہر لیک اعزاز و قولہ نہ اظہارہ حد بری نہ اوج باش قاجار لہ الیکر لری قاجی اولہ لری
یکجور لری جھت اوقوتہ جھ درہ جھ جھیلوہ جوید بری نہ و قولہ نہ اظہارہ حد بری نہ اوج باش قاجار لہ الیکر لری قاجی اولہ لری
قزاقھت و شوک قرہ قوش فرانس کونہ و جھیدہ موجب جھت و قوی بلہ ایا سولیکسیرہ اھا نامیوہ اسکیسرت جھت جھاندہ جھاندہ لری
قزاقھت و شوک قرہ قوش فرانس کونہ و جھیدہ موجب جھت و قوی بلہ ایا سولیکسیرہ اھا نامیوہ اسکیسرت جھت جھاندہ جھاندہ لری
میں و جھت اعزاز لری ایتھکاری بوز و طہار اھلیت نظر لری اولہ جھت ایتھکاری بوز و طہار اھلیت نظر لری اولہ جھت ایتھکاری بوز و طہار اھلیت نظر لری
یتہ بقرتہ و مدینہ ماسکوید عدلہ رعاشق بھت ایتھکاری بوز و طہار اھلیت نظر لری اولہ جھت ایتھکاری بوز و طہار اھلیت نظر لری
قارندہ بودوقہ عجم اھا سلو جھ اولہ بریہ بلہ بون سور نا بھصل ایدرک ایتھکارہ قاشو جھادی جھوتہ بر جھت لقت و لغت بلو لری دیو
عجم لری اھا ایات سلطنت سیر قاشو لری و جھت لری تریدہ سبب و بری لک و سہ نہ و سہ اوقیہہ ایلایع اولہ جھت و لغت بلو لری دیو

در خصوصہ لغتہ فہرستی طای
۱۹ جولای ۱۸۷۷ء

EK 6 Dinşavay Mahkemesi'nin kararlarına ilişkin bir haber (New York Times, 29 Haziran 1906)

FOUR EGYPTIANS HANGED.
Five Others Flogged for Attack on British Officers.

CAIRO, Egypt, June 28.—As a result of the sentences imposed by the court which recently tried the natives concerned in the attack June 13 on a party of British officers who were pigeon shooting at the village of Demshawi, near Tantah, four natives were hanged at Demshawai to-day and five were flogged.

The prisoners, in carts, left Shibinelkom guarded by infantry, the gallows and whipping post following. When the cavalcade arrived at Demshawai Capt. Macchell, adviser to the Egyptian Minister of the Interior, selected a spot close to the road and roped in a space measuring 60 by 30 yards, in the centre of which the gallows and whipping post were erected.

At 1:30 P. M. one of the prisoners was hanged and the body was left hanging while two of the condemned natives were whipped. Then another man was hanged and two more were whipped, and then in turns two more men were hanged and the fifth man was whipped, each of these receiving fifty lashes with the cat. A guard of soldiers surrounded the inclosure and hundreds of natives stood in a wide circle two hundred yards distant. The women wailed dismally as the lash was applied and when the culprits were hanged. All the condemned men were calm, but the blows of the cat caused groans and cries.

The executions and whippings were finished at 4:30 P. M.

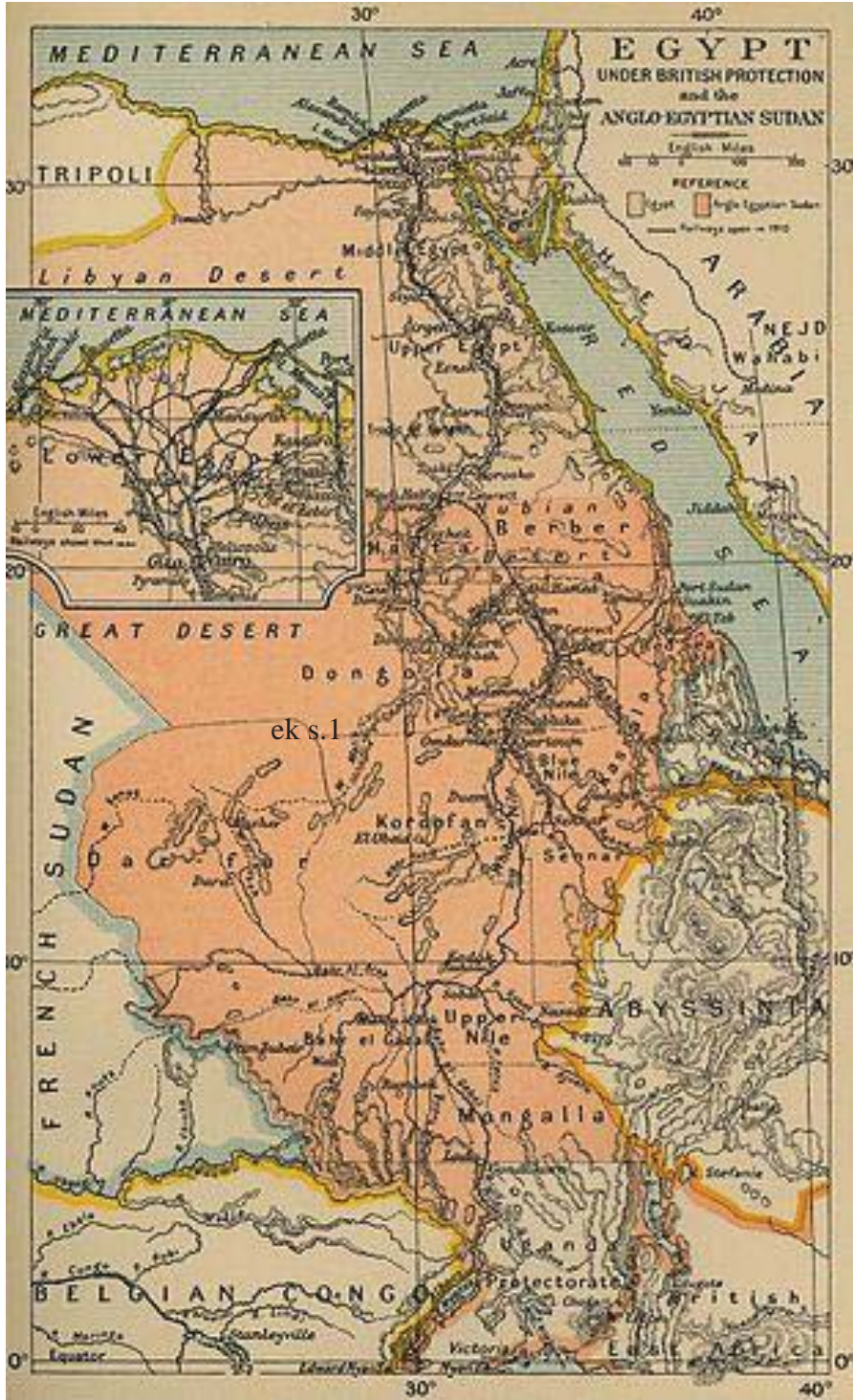
EK 7 Lord Cromer tarafından Sudan'ın önde gelenlerine yönelik olarak
"Bundan böyle Kraliçe ve Hıdiviniz tarafından idare edileceksiniz" şeklinde
yapılan konuşmaya dair Osmanlı arşiv belgesi (BOA, A.MTZ.MSR, 14B/85)

4

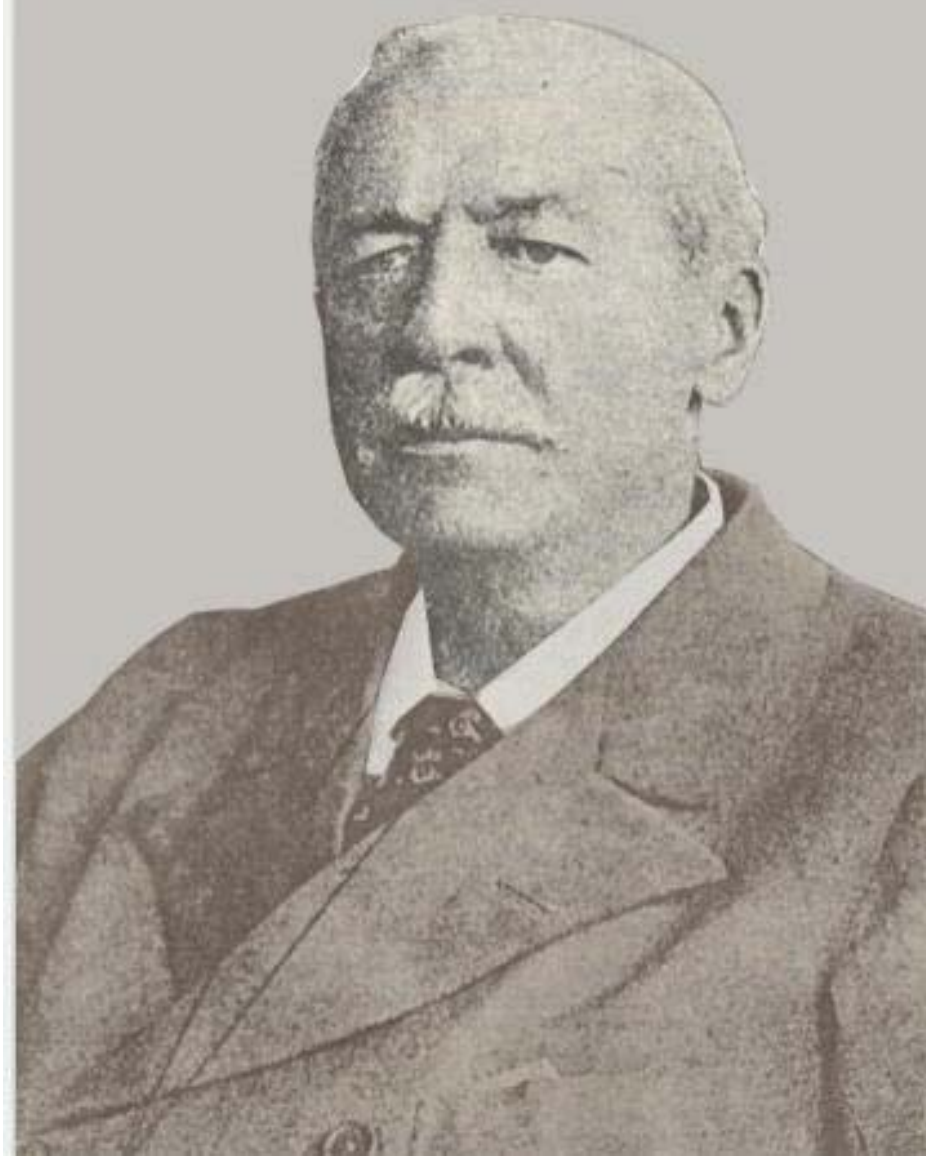
مصنوعه كعاه قومير كنه دار داو مشوه / اتفاقاً صمد ريز

سور در دوران كره كره خطوم صابج حيايه شايانه وقت بر طمه و بردی ايچنه اك مرهم نطقه لر زرده عصب اولور شويك بيداعدا
يايه يانه برنسي بعدا قاييچي بر خد بو طرفنده شتر كا حكم اولاره اوله جفاره علاقه ر سردار ايمسندنه هفتد ايكاه اولي هان اوليك
هاكاه ايشه ياننده در انج بفسنه مارجفند اوليه صبه و كراييز انج طرفنه نوبه اوله جفدر قرايه كره هكاه در نه زياده ساكاه بجه
سالكه سرلرده انتركي كنجار قاكور سازه از نوله سكي طمانده فو نكدياز ديه و ده قطعاً جت انجاسر نطوه خيسته
اصرف او ر يايه كنه اوليت () كاه ر كاه
اصرف

EK 8 İngiliz idaresi altında Mısır ve Sudan'a ait bir harita

EK 9 Lord Cromer'in bir fotoğrafı

EK 10 Sir Reginald Wingate'in bir fotoğrafı

EK 11 Sir Lee Stack ve Lord Kitchener'in fotoğrafları

